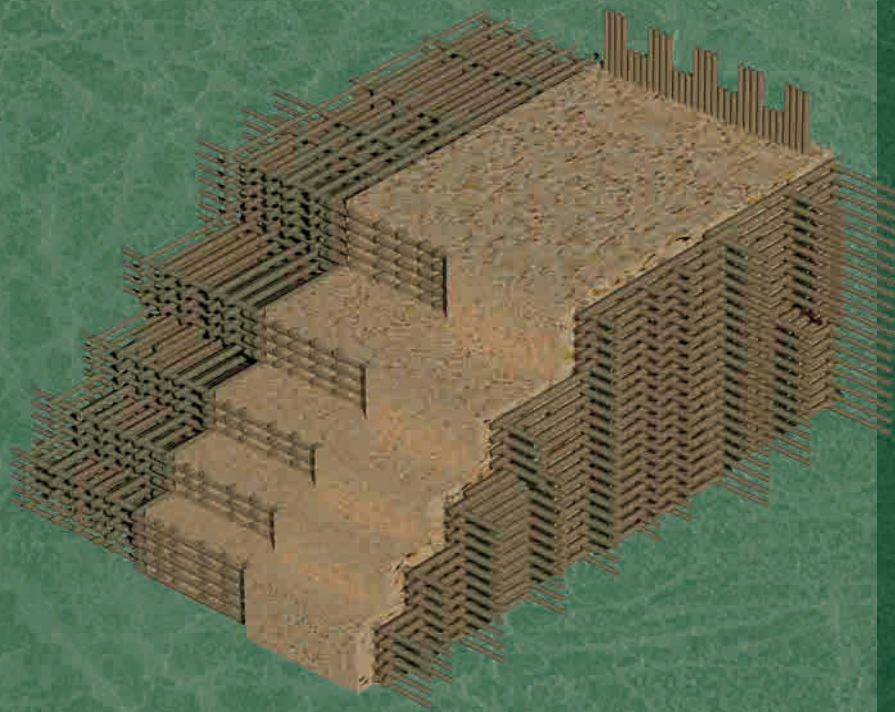

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

MORDOVIN MAXIM

A VÁRSZERVEZET KIALAKULÁSA
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON,
CSEHORSZÁGBAN ÉS LENGYELORSZÁGBAN
A 10–12. SZÁZADBAN

ARCHAEOLOGUA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 5

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság / International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

MORDOVIN MAXIM

A VÁRSZERVEZET KIALAKULÁSA A KÖZÉPKORI
MAGYARORSZÁGON, CSEHORSZÁGBAN ÉS
LENGYELORSZÁGBAN A 10-12. SZÁZADBAN

THE EMERGENCE OF THE CASTLE ORGANISATION
IN MEDIEVAL HUNGARY, BOHEMIA AND POLAND
IN THE 10TH-12TH CENTURIES

Szerkesztők

MAJOR BALÁZS – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

BUDAPEST
2016

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem KAP15-108-1.8-BTK programjának keretében készült

A kötet az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolában 2010-ben megvédett disszertáció átdolgozott és javított változata

Borítókép

Az abaújházi sánc rekonstrukciója. Nováki Gyula feltárása alapján rajzolta Szőke Balázs.

Hátlapon

A honti sánc rekonstrukciója. Rajzolta Szőke Balázs.

© A szerző és az Archaeolingua Alapítvány

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészeti Tanszék

ISBN 978-963-9911-88-8

HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2016

ARCHAEOLINGUA

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY

H-1014 Budapest, Úri u. 49

Idegennyelvű összefoglalók fordítása, lektorálás: Mordovin Maxim, Renner Zsuzsanna,

Laszlovszky József, Olekszij Viktorovics Komar

Tördelés és layout: Nemes Csaba Szilamér

Nyomda: Prime Rate Kft.

TARTALOM

Bevezetés	9
Módszertan	10
Időbeli határok	10
Térbeli határok	12
A központok kiválasztásának szempontjai	13
Az összehasonlítás alapja	19
Kutatástörténet	21
Kezdetek	21
Csehország	21
Lengyelország	27
Magyarország	31
A két világháború között	34
Csehország	34
Lengyelország	37
Magyarország	40
A 2. világháború után	43
Csehország	43
Lengyelország	45
Magyarország	49
Magyarország szomszédai	51
Várkutatások az 1960-as évektől kezdve	53
Csehország	53
Lengyelország	56
Magyarország	59
Románia, Szlovákia és Ukrajna	62
A „20. századi várháború”	66
A rendszerváltás után	67
Csehország	68
Lengyelország	69
Magyarország	72
Románia	74
Szlovákia	75
Ukrajna	75
Terminológia	77
A várak keltezése	87
Történeti keltezés	87
Nyelvészeti-történeti keltezés	89
Régészeti keltezés	92
Radiokarbon és egyéb természettudományos keltezési módszerek	93
Dendrokronológiai keltezés	94
Történeti és régészeti keltezés	95
A keltezések együttes alkalmazása	98

A várak és a temetők kapcsolata	101
A keresztény temetők fejlődése: kelet-közép-európai áttekintés	103
Soros temetők	103
Törvényi szabályozás	105
Az egyházszervezés kezdetei	108
Esperesi és vártemplomok	110
A plébániahálózat kiépülése	114
A templom körüli temetők fejlődése	117
Templomok jogállása és a temetkezési jog	117
A templom körüli temetők kezdetei	120
A mellékletadási szokások változása	122
Pénzérme mint sírmelléklet a régió temetkezéseiben	123
Összefoglalás	126
Összefoglalás	128
A várak erősítései	131
A várak tipologizálásának lehetőségei	131
A várak erősítései	135
A vörös sáncok kérdése	138
Sáncok típusai	140
1.a típus: Paliszádfal	144
1.b típus: Egyszerű földtöltés	145
1.c típus: Gerendafalás földtöltés	145
1.d típus: Habarcsos kőfal	146
2.a típus: Sáncok rostos vázzal	147
2.b típus: Sáncok rácsos vázzal	148
2.c típus: Sáncok kazettás vázzal	149
3.a típus: Rostos/rácsos és kazettás többkomponensű sáncok	151
3.b típus: Többkomponensű sáncok rostos favázzal és külső kőfallal	152
3.c típus: Többkomponensű sáncok rácsos favázzal és külső kőfallal	152
3.d típus: Többkomponensű sáncok kazettás favázzal és külső kőfallal	153
3.e típus: Többkomponensű sáncok kétféle favázzal és külső kőfallal	153
3.f típus: Többkomponensű sáncok belső favázzal kétoldalt kőfallal	154
Az egyes sánctípusok elterjedése	154
A sáncok kronológiája	158
Összefoglalás	161
A vár mint település	163
Általános települési nyomok a várak területén	164
Egyházi épületek a várakban	169
Udvarházak és paloták a várakban	172
A várak belső felosztásának kérdése	177
Borsod	180
Összefoglalás	183
Összegzés és következtetések	185
Forráskiadványok és felhasznált irodalom	193
Rövidítések	193
Források	193
Irodalom	195

The Emergence of the Castle Organisation in Medieval Hungary, Bohemia, and Poland in the 10 th –12 th Centuries	247
Возникновение замковой организации в средневековых Венгрии, Чехии и Польше в 10–12 веках	259
Képtáblák	263

BEVEZETÉS

Az egykori Magyar Királyság ispánsági várainak kutatása egy olyan összetett és szerteágazó probléma, melynek a régészeti vonatkozásain túl egyház-, település-, gazdaság- és politikatörténeti aspektusai is vannak. Mindezek mellett az ispáni várak a korai magyar állam közigazgatási egységeinek központjai is voltak. Nagyon sok kutató foglalkozott velük Magyarországon, de az elmúlt évtizedekben az érdeklődés inkább elméleti síkra tevődött át, így a megkezdett régészeti kutatások sok esetben hiányosak vagy közöletlenek maradtak annak ellenére, hogy a szükségességüket gyakran hangsúlyozzák. A magyarországi ispánsági várak bármennyire is töredékes, de azért létező vizsgálatainak legnagyobb hiánya azonban a nemzetközi kitekintés szinte teljes elmaradása. A mai ország környezetében leginkább körülnéző Bóna Istvánnak éppen csak arra volt ideje, hogy felhívja a kutatók figyelmét a Kárpát-medencei központok egységességére, a középkori magyar állammal párhuzamosan fejlődő két szomszédos területtel már nem foglalkozhatott. Ugyanakkor a már az 1950-es évektől felvázolt keleti szláv és lengyel, esetleg morva kapcsolatok hitelességére a korabeli ideológia árnyéka vetült. Talán éppen ezért sem foglalt állást a kérdésben Bóna István az 1990-es években.¹ A 10–11. századi cseh, lengyel és magyar fejlődés közötti számos hasonlóság így is meglehetősen szembetűnő. Ezek nem csak a politikai eseményekben, hanem az olyan részterületeken is jól megfigyelhetők, mint amilyen például a várszervezet. A párhuzamos jelenségek történeti szemléletű vizsgálata azonban mindaddig nem nagyon hatott ki a régészeti jellegű kutatásokra.

Az 1980-as évek és a rendszerváltás óta eltelt idő jelentős változásokat hozott az élet és a szakma számos területén. A legfontosabb, hogy már lassan negyed százada felsőbb ideológiai nyomás nélkül folytathatók az átfogó vizsgálatok. Az egykori központilag erőltetett tervásatások (Magyarországon pl. Zalavár) sem eredményeznek torz összképet. Még fontosabb azonban, hogy az elmúlt húsz év hatalmas mennyiségű anyagközlést produkált, amelynek összehasonlítása és áttekintése éppen a politikai átalakulásoknak és technikai fejlődésnek köszönhetően az ezredforduló után vált igazán kivitelezhetővé. Természetesen a fejlődés nem minden országban volt egyforma, de még ennek ellenére is, hatalmas tisztelettel kell adóznom elődeimnek és tanárainknak – itt elsősorban Nováki Gyulára és Bóna Istvánra gondolok –, akik számomra talán már elképzelhetetlen aprólékos, kitartó munka és könyvtározás árán tudták csak összeszedni azt a kevés információt, amely egy ilyen, elsöre felszínesnek tűnő összehasonlításhoz szükséges volt. Nem véletlenül írta le Bóna István a programadónak nevezhető könyvének mindkét kiadásában, hogy *„A magyar föld-fa várak – amint azt már Nováki Gyula felfedezte, illetve feltételezte: szerkezetileg, technikailag – közelebbről-távolabbról – az egykorú cseh-lengyel-orsz várakkal, városfalakkal rokonok, minden bizonnyal hasonló szükségletek és nagyjából azonos ütemű fejlődés hívta életre őket. Hogy közelebbről hol alakultak ki, az jövőendő vizsgálatok tárgya.”*²

A jelen vállalkozás egy 2010-ben, az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolában megírt és megvédett PhD-disszertáció tömörített és – lehetőségekhez képest – frissített, az eltelt idő alatt megjelent új eredményeket beépítő változata. Célja éppen az említett, elmaradt összehasonlítás elvégzése, vagy legalábbis a korai várszervezet-fejlődés és a központok kialakulásának összevetése, és a főbb tendenciák kimutatása. Céljaim között szerepel az egyes várak kelezési lehetőségeinek vizsgálata, illetve a várszervezet és az egyházszervezet kapcsolatának részletesebb elemzése. Régészeti szempontból munkám legfontosabb része az egyes központok erődítéseinek, belső szerkezetének és beépítettségének vizsgálata és összehasonlítása. Külön kitérek a kutatás egyik régi kérdésének – a sánctervek földrajzi eredetének – elemzésére, felvázolva a hatások legvalószínűbb irányait.

¹ BÓNA 1998, 11.

² BÓNA 1998, 11. Amint maga a szerző írja, a kötetet röpiratnak szánta BÓNA 1996, 230. Ezt 1998-ban átdolgozott és javított formában jelentette meg újra.

A munkám elkészítéséhez nyújtott hasznos tanácsokért és megjegyzésekért köszönettel tartozom és ezt ezúttal ki is szeretném fejezni a témavezetőmnek, Laszlovszky Józsefnek és Feld Istvánnak, illetve a számos hasznos tanáccsal ellátó opponenseimnek, Benkő Eleknek és Mesterházy Károlynak. A kötet technikai részének elkészítésében Masek Zsófia fáradszóró segítségét szeretném megköszönni.

MÓDSZERTAN

A munka első lépéseként szükséges bemutatni a kutatás módszertanát, elsősorban a vizsgálat térbeli és időbeli határainak kijelölésére vonatkozóan. Emellett meg kell indokolni az egyes objektumok kiválasztásának szempontjait.

A kötet folyószövegében az egykoron a Magyar Királysághoz tartozó településeket a magyar nevükön nevezem és ugyanezt követem az olyan külföldi helyszínek esetében is, amelyeknek van történelmileg kialakult magyar elnevezésük (Krakkó, Boroszló, Prága). A katalógusban a Magyar Királyság várai magyar nevükön szerepelnek, de minden esetben feltüntettem a mai elnevezéseket. A cseh és a lengyel városoknál csak ott használtam magyar elnevezést, ahol az nem módosította az abc-sorrendet (Krakkó és Prága), máskülönben a hivatalos nevén szerepel (Wrocław – Boroszló).

IDŐBELI HATÁROK

A kötet alapja az 1000 körül kialakult három kelet-közép-európai állam (Csehország, Lengyelország és Magyarország) uralkodói erődített központjainak régészeti alapú összehasonlítása. Vagyis olyan objektumok elemzése történik, amelyek a három megnevezett államalakulatban közigazgatási, politikai, katonai (vagy ezek kombinációja) központként funkcionáltak. Az államalakulatok alatt a térség történelmét meghatározó három dinasztia: a Přemyslida-, Piast- és Árpád-ház fennhatósága alá tartozó területet értem. A vizsgált korszakban a dinasztiák kezére került, vagy általuk építtetett és központtá emelt települések fennállási ideje az egyik legfontosabb szempont. Ez egyben megadja a tágabban vizsgált időszak konkrét határait. Mivel a cseh, lengyel és magyar területeken az államszervezés folyamata nem egyszerre kezdődött – nem is kezdődhetett –, ennek következtében ez az időhatár nem esik teljesen egybe a három régió esetében. Emiatt sok esetben történeti adatokból kiindulva kellett meghatározni a vizsgált időszak kezdeteit. A Cseh Fejedelemségnél ennek megfelelően a vizsgálat legalsóbb időszáma a 9. század utolsó negyedére esik, amikor Bořivoj fejedelem megkeresztelkedett és Levý Hradec területén felépíttette az első keresztény templomot. Ez az adat egyben megadja a vár felépülésének *ante quem* időpontját,³ hasonlóan Prága esetéhez.⁴ Mindkét esetben a legendák és a krónikák a helyszíneket várak nevezik. Lengyelországban a helyzet hasonlóképpen alakult. Ott Merseburgi Thietmar és Gallus Anonymus krónikái szolgáltatják az egyes várak fennállására vonatkozatható legkorábbi írásos információkat. Poznań, Gniezno és Krakkó várairól már a 10. század második felétől kezdve rendelkezünk adatokkal.⁵ Magyarország a saját Anonymusával egy kicsit kilóg a sorból megbízhatóság tekintetében, azonban a Szent István- és Szent Gellért-legendák itt is viszonylag megbízhatóan megadják az egyes központok felépítésének legkésőbbi időpontját. A legkorábbi dátum – a történelmi vitákat egyelőre mellőzve – a honfoglalás ideje. A témám szempontjából ez a határ nem a később tárgyalt várak kezdeteinek lehetséges ideje, hanem a Kárpát-medencei magyar államokhoz vezető út kezdete. Ezt nem befolyásolja a forrásokból biztosan azonosítható ispáni várak vitatott keletkezése sem, bár – néhány szlovákiai vagy romániai kutatás eredményeitől eltekintve – ezek keletkezését a 10. század elé, a magyar kutatás jelenleg teljesen kizárja (kivéve a Morva Fejedelemség bizonyos központjait). Ezek fényében a vizsgált korszak legalsó határa – a három meghatározó dinasztia színrelépése, vagyis a 9–10. század fordulója – a 10. század. Minden olyan

³ LEGENDA CHRISTIANI 1978, 2.60–64/20.

⁴ LEGENDA CHRISTIANI 1978, 2.126–129/24; ld. még TŘEŠTÍK 1981, 11–66.

⁵ Pl. Poznań: THIETMAR II. 22/64:21–22.

esetben, amikor egy jelentősebb központ ezeknél korábbi előzményekkel is rendelkezik – ha a fejlődés töretlen és a központ politikai és katonai kontinuitása bizonyítható (értve a kontinuitás alatt a fennhatóság, a lakosság és a központi funkció folyamatosságát) –, ezeket is belevontam a vizsgálatba. Ez a csoport valójában csak két Kárpát-medencei és egy morvaországi településből áll – ezek Nyitra és Zalavár, illetve Olomouc –, amelyek már a magyar honfoglalás előtt is kiemelkedő szereppel rendelkeztek. Ezzel már előrevetítettem a másik fontos kitélt: a jelen munkában nem foglalkozom a Morva Fejedelemség központjaival. Ezek – a jelzett kivételekkel – nem tartoztak sem a Přemyslida, sem a Piast, sem az Árpád-dinasztia várai közé. Úgy tűnik jelenleg, hogy mindegyikük még a három állam megszerveződése előtt, vagy éppenséggel aközben elpusztult. A pusztulás mértékét jól jelzi, hogy Mikulčice, Staré Město-Uherské Hradiště, Břeclav-Pohansko, Líšeň-Staré Zamky településeknek még az eredeti nevük sem maradt fenn. A Cseh Fejedelemség közigazgatásában ezek már semmilyen szerephez nem jutottak. A kisebb résztémák vizsgálatánál ezzel együtt sem hagyhatók figyelmen kívül a Morva Fejedelemségben megjelenő elemek: egyházi szervezet, templom körüli temetők, erődítések stb. A vizsgált időbeli határokat azonban ez nem módosítja: csak Mikulčice vagy Staré Město miatt kockázatos, terjedelmileg megterhelő és történetileg nehezen indokolható lenne belemenni a gyakran jóval bizonytalanabb keltezésű 8–9. századi várak kérdéseibe. Általánosan kiterjesztve a Morva Fejedelemséggel kapcsolatos kitélt, ki kell hangsúlyozni, hogy semmilyen esetben nem foglalkoztam a szláv területek törzsi központjaival. Ezek alatt azok értendők, amelyeket a Piastok vagy a Přemyslidák hatalmuk megszilárdítása idején szisztematikusan felszámoltak. Mivel egy teljesen külön témát jelentene a szláv törzsi és a korai államok adminisztratív központjainak összehasonlítása – ami ráadásul magyar szempontból szinte teljesen irreleváns –, nem állt szándékomban erre kitérni.⁶ Ugyanezen okokból csak érintőlegesen térek ki a németországi szláv erősekre, leginkább csak olyan esetekben, amikor építészeti vagy szerkezeti analógiaként felhasználhatók (pl. Lossow vagy Behren-Lübchin).

A vizsgált időszak felső határának meghatározása még nehezebb feladat. Mind a három állam – kisebb-nagyobb válságok után – folyamatosan fejlődött. A fejlődés egyik szakaszában, egy idő után a várszervezetek elvesztették szerepüket, a szervezet felbomlott, a korai sánctörvények helyét – egészen más funkcióval – változatos kővárak és városok vették át. A nagyobb történelmi áttekintésben jól látható váltás idejét rendkívül nehéz leszűkíteni. Kérdés, hogy egyáltalán le lehet-e? A vizsgált várszervezetekre két történelmi esemény jelentette az utolsó csapást. Az egyik világtörténelmi szemszögből egy pillanat volt: a tatárjárás. Az eddigi feldolgozások szerint az 1241–1242-ben zajló támadás több esetben a korábbi fa-föld erődítmények alkalmatlanságát mutatta az ellenség támadásával szemben (pl. Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Csanád és Küküllővár).⁷ Ugyanakkor a lengyel területeken éppen ilyen várak álltak ellen az ostromnak: Krakkó⁸ és Sandomierz.⁹ Mindenesetre ezután csak ritkán – éppen az említett Krakkóban – építettek a korábbihoz hasonló erőseket. (A két ellentmondó példa jól mutatja a szakirodalomban toposzként élő felfogás külön vizsgálatának szükségét is).

A másik történelmi esemény – ami valójában egy, időben hosszán elnyúló folyamat volt – a városfejlődés, amely legalább egy félévszázados időszakot fed le. Legjobban Csehország területén követhető nyomon, ahol a 13. század első felében számos városalapítás éppen az egykori tartományközpontokat érintette: Čáslav,¹⁰ Chrudim,¹¹ Žatec,¹² Litoměřice,¹³ Děčín¹⁴ stb. Számos olyan várral is találkozunk, melyek megszűnése jóval korábbra tehető: Levý Hradec, Budeč, Libušín. Mivel ez utóbbiak nem az általános tendenciát jelzik, hanem csak a belső átszervezés eredményét, a felső időhatár meghúzásánál nem

⁶ A téma irodalma SLÁMA 1986; SLÁMA 1988.

⁷ PL. ROGERIUS, 38, 51; GOMBOS I, 131.

⁸ MPH III, 363.

⁹ BUKO 1981, 8; TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 13.

¹⁰ CHARVÁT 1994, 117–118, 141–142; FROLÍK–TOMÁŠEK 1995, 147. Az adománylevél CDB IV/1, 276/467–469.

¹¹ NECHVÁTAL 1967, 100; FROLÍK–SIGL 1994, 126; DURDÍK 2001, 615–619; FROLÍK–SIGL 2006, 12; LUTOVSKÝ 2006, 29.

¹² BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 207; ČECH 2004, 108–110.

¹³ KOTYZA–SMETANA–TOMAS 1997.

¹⁴ ZÁPOTOCKÝ 1977, 546.

bírnak jelentőséggel. A fentiek fényében látható, hogy a korszak lezárása talán még képlékenyebb, mint a kezdete. A felvázolt kiinduló időszakhoz képest ugyanakkor a felső határvonal (pontosabban időszáv) a három országra nézve egységesebben és kisebb időbeli eltérésekkel húzható meg. Áttekintve az említett változásokat, a vizsgált időszak felső határát egy több évtizedből álló korszak jelenti, amelyet a 13. század első felének végére lehet tenni, vagyis kb. 1220–1250 között, bizonyos esetekben egészen az 1260-as évekig kiterjesztve. Ez a korszak egyben pár évtizeddel megelőzi a három ország életében bekövetkező újabb alapvető változásokat, mintegy előkészíti az új dinasztiák színrelépését: Csehországban a Luxemburgok, Magyarországon az Anjouk kerültek trónra, Lengyelországban pedig – rövid közjáték után – az utolsó Piastok végre újra egyesítették az országot. Ezen politikai és dinasztikus változások háttérében olyan mély gazdasági és társadalmi átalakulások álltak, amelyek következtében lényegében megszűnt a vizsgált várak eredeti funkciója. Ez mindhárom országban az uralkodói birtokok eladományozásával járt és a fejedelmi (királyi) közigazgatási szervezet (vármegyék és kasztellániák) felbomlását jelentette.¹⁵

Összefoglalva: a jelen kötetben a három kelet-közép-európai dinasztia – Přemysl, Piast és Árpád – uralkodási idejére koncentrálok, ezek színre lépésétől egészen az általuk kiépített közigazgatási rendszer válságáig és megszűnéséig. Az alsó határ így a 9–10. század fordulója, míg a felső a 13. század első fele-közepe.

TÉRBELI HATÁROK

A vizsgálat tárgyául kiválasztandó területek meghatározása időnként még nagyobb gondot jelentett, mint az időbeli határok megadása. A legegyszerűbbnek Csehország esete tekinthető, melynek határai a legkevésbé változtak a középkor óta.¹⁶ Itt a problémát a sziléziai és a bajor határ jelentheti. A sziléziai oldalon a mai Csehországhoz tartozik Chotěbuz, amely az 1. világháborúig az osztrák Szilézia része volt. A Přemyslidák idején ez a terület – egy rövid 10. század végi időszakról és az 1030-as évektől eltekintve – a Piastok fennhatósága alatt állt, majd egy önálló fejedelemséggé szerveződve megtartotta függetlenségét a cseh fejedelemtől, majd királytól.¹⁷ Szerepeltetését a katalógusban két szempont indokolta: a 10–11. századra való régészeti keltezése és a jó kutatottsága. Jól megőrződött erődítései fontos helyet foglalhatnak el az összehasonlító vizsgálatoknál. Ezért – akár milyen oldalon is lenne jelenleg Chotěbuz – korai különleges központként és fontos összehasonlítási alapként mindenképpen belekerült volna a munkába. Annál problémásabb a mai Csehország nyugati része. A chebi régióban a 9–11. században még a szláv lakosság lehetett meghatározó, s hozzájuk köthető a legkorábbi chebi erődítmény felépítése is. Ugyanakkor nem tudni, hogy a 10. század folyamán a Přemyslidáknak mekkora befolyásuk lehetett a területen. Az viszont biztos, hogy az ezredforduló körüli válságban ez – ha volt is – megszűnt. Az önállósodó terület szinte azonnal a Német-római Birodalom vonzáskörébe került. Ennek a folyamatnak időbeli lehatárolása napjainkig sok vitát vált ki. Van, aki szerint ez már a 11. század elején, mások szerint csak az 1080-as évek után történt meg.¹⁸ Az biztos, hogy 1100 körül megkezdődött a régió német kolonizációja, melynek folyamánaként a 12. század második felében itt jött létre a Hohenstauf-család egyik jelentősebb központja. Akkor Cheb már a Nordgau szerves részét képezhette, és nem tartozott a cseh koronához.¹⁹ Mivel nincs olyan adat, amely alapján a chebi szláv várat a Přemyslidák államszervezésével lehetne összekötni, ezt a nyugati területet kihagytam. Hasonló megfontolások alapján döntöttem a mai alsó-ausztriai Gars-Thunau és Sand bei Oberpfaffendorf esetében, annak ellenére, hogy mindketten megérték a 10. századot. A jelenleg is kutatott, jelentős részében feltárt garsi várra történeti adatok nem állnak rendelkezésre. A kerámia- és dendrokronológia alapján kialakult 9–10. századi keltezés önmagában jelzi, hogy a cseh területekhez – a vi-

¹⁵ MOŹDZIOCH 2002, 215–217; ZSOLDOS 1999, 158.

¹⁶ ŽEMLIČKA 2006, 74–84; SOMMER 2007, 17.

¹⁷ ŽEMLIČKA 1997, 27, 37, 39–41; KOUŘIL–PŘIX–WIHODA 2000, 403; MOŹDZIOCH 2001, 417–440; URBAŇCZYK 2003, 292–304.

¹⁸ HASIL 2009, 7–73.

¹⁹ HEJNA 1967, 246–256.

szonylagos közelségük ellenére – csak nagyon kevés köze lehetett, korábbi lévén a cseh államnál.²⁰ A sandi vár területén feltárt bográcstöredék azonosítása sok vitát váltott ki, ugyanakkor maga a vár a vizsgált régió adminisztratív központjaihoz nem kötődik, így a témához sem kapcsolódik.²¹

A legnehezebb Lengyelország területének meghatározása volt. Az elmúlt néhány évszázad során teljesen átalakult formájú, és időközben kétszer teljesen felszámolt ország – érdekes módon – éppen a mai határok között hasonlít a legjobban a korai Piast-kori területére. Természetesen a teljes egyezés lehetetlen, így végül a szakirodalomban elfogadott, az 1030-as évek válságának idejére kialakult határokból gondolkodtam. Ez az értelmezés figyelhető meg a legújabb feldolgozásokban is. Ennek megfelelően a Piastok központi területeihez és Kis-Lengyelországhoz hozzávettem Pomerániát és Sziléziát, de kihagytam Mazóviát és Poroszországot.²² A nyugati határt – az írott forrásokból is jól ismert – Międzyrzecznél határoztam meg.²³ A határok kialakulásának gyökereit Gerard Labuda foglalta össze részletesebben egy külön ezzel a témával foglalkozó könyvében. A nála az 1138. évhez rekonstruált térképet vettem végül alapul, keleti irányban kiegészítve a már a 11. század közepén elveszített Przemysllal.²⁴

A középkori magyar területek meghatározása nem okozott gondot, itt a Korai Magyar Történeti Lexikon térképét vehettem alapul. A kora Árpád-kori magyar államszervezéshez nem tartozó Horvátországgal nem foglalkoztam, ezzel szemben a szlavóniai területek a vizsgálat tárgyát képezték. Azonban – amint alább még szó lesz róla – érdemi információval Szlavónia várairól ebből a korból nem rendelkezünk. Erdély hovatarozásának megítélése a korai Árpád-korban a különböző országok kutatásában nem egységes. Elsősorban a román kutatás feltételezi, hogy az erdélyi ispáni várak még honfoglalás előtti eredetűek, sőt a Magyar Királyság fennhatósága Erdély egyes területeire csak a 12. században terjedt ki.²⁵ Az elmélet jóval megalapozottabb változatának magyar kidolgozója a Sajósárvár–Malomfalva vonalon feltételezte a kezdeti keleti határt.²⁶ Ugyanakkor éppen a várkutatás során erősítette meg Bóna István és Benkő Elek Györffy György történeti vázlatát, mely szerint az erdélyi várszervezet szoros kapcsolatban állt a mai Magyarország területén lévő várakkal, amit a várak mellett feltárt 10–11. századi temetők csak megerősítenek. Ez meggyőzően a két terület politikai egységére utal az államalapítás korában.²⁷ Ugyanezt erősíti meg Zsoldos Attila legutóbbi vizsgálata is.²⁸

Összegezve a vizsgált régiókat, azok a mai Csehországot foglalják magába, Cheb kivételével; Lengyelországot Kelet-Mazóvia, Warmia és Mazuri-tóvidék kivételével; és a Kárpát-medencét Horvátország kivételével.

A KÖZPONTOK KIVÁLASZTÁSÁNAK SZEMPONTJAI

A körülhatárolt területen, egy meghatározott időszakban erődített központok százai léteztek. Ezek mindegyikének összegyűjtése még a mai „digitális világban” is aránytalanul sok időt és energiát venne el, anélkül, hogy konkrét eredményeket is hozna. Így mindenféleképpen el kellett döntenem, mi alapján szűkíthetem tovább a vizsgálandó lelőhelyeket. Ezért első lépésben meg kellett határozni azt a halmazt, ahonnan a szűkítést el lehetett kezdeni. Ehhez a következő szempontokat állítottam fel.

A szempontrendszer felállításakor a „központosság” (centralitás)-kutatásnál már alkalmazott érvrendszert követtem, amit legjobban Kubinyi András foglalt össze és alkalmazott az alföldi városias települé-

²⁰ HEROLD 2008, 290–296; PROCHÁZKA 2009, 81–85.

²¹ SZAMEIT 1998, 71–78; HEROLD 2007, 82; a legutóbbi természettudományos keltezésekre STADLER ET AL. 1999, 39–45.

²² BUKO 2006, 207.

²³ THIETMAR VI. 27 (20)/306:15–16.

²⁴ LABUDA 1971, 48–60.

²⁵ Csak néhány példa HORED T 1957a, 307–308; PASCU ET AL. 1968, 181; PASCU 1974, 60–77; ȚIPLIC 2006, 59; GÁLL 2016. i.p.

²⁶ KRISTÓ 2002, 141–143.

²⁷ GYÖRFFY 1977, 169–176, 199–201; BÓNA 1998, 31–34; BENKŐ 2001, 138–141.

²⁸ ZSOLDOS 2001, 45–46.

sek kutatásánál. Azonban a nagyszámú írott forrásra támaszkodó, az egyes szempontokat hangsúlyozó centralitási kategória-rendszer a korai uralkodói várak elemzésénél nem lehetett maradéktalanul átvenni.²⁹ Ebben elsősorban az írott források hiánya akadályozott. Megoldásként kínálkozott az a lehetőség, hogy egy olyan németországi szempontrendszerrel kombináljam, amelyet Klaus Fehn foglalt össze. Mivel ez elsősorban a várak központi szerepére összpontosult, ezért munkám szempontjából néhány eleme alkalmazhatónak tűnt.³⁰ Végeredményben, egy előzetes vizsgálat során, áttekintve a forrásokból és régészeti ásatásokból is jól ismert központokat, felállítottam az alább látható kritérium-csoportot. Azonban egy nagyobb kitekintésnél – a további helyszínek kisebb jelentősége és kutatottsága miatt – az összes felsorolt szempont nem érvényesülhetett. Így a feldolgozás folyamán, végül csak az első három kritérium érvényesüléséhez ragaszkodtam, amit kiegészítettem azzal, hogy a kiválasztandó helyszíneknek még legalább egy szempontnak kellett megfelelni. Mivel a jelen munka elsődleges célja a központok régészeti alapú elemzése és összehasonlítása, így eleve kiestek az azonosítatlan vagy régészetileg nem kutatott helyek. Éppen ugyanezért nem ragaszkodtam a 4. pont maradéktalan érvényesüléséhez, és így belekerülhettek a források által nem említett, de a „központosság” többi elemét magukon hordozó várak. Ezt a kérdéses objektumoknál minden egyes esetben külön-külön kellett mérlegelni. Mivel kutatásom szükségszerűen Magyarország-centrikus, így a magyarországi objektumok kiválasztása közben „nagyvonalúbb” voltam abból a célból, hogy minél több kora Árpád-kori várat lehessen vizsgálni közép-kelet-európai összehasonlításban.

A kialakított szempontok sorrendje:

1. A vizsgált helyszín rendelkezzen erődítésekkel.
2. A vár fennállása essék a vizsgált időszakon belülre.
3. A központ régészetileg azonosítható és kutatott legyen.
4. A korabeli forrásokban is központként szerepeljen.
5. A várhoz legalább egy egyházi építmény is tartozzon.
6. A vár rendelkezzen váralja településsel.
7. A vár valamilyen kisebb részlet miatt külön érdeklődésre tarthasson számot.

Megmaradva a kezdettől fogva követett sorrendnél – amit az egész munkámban követni fogok –, most is először a cseh területekkel kezdem. Jelenleg 165 korai cseh erődítés ismert. Ezek nagy többségéről semmilyen történeti információnk nincs, csak 99-et kutattak eddig valamilyen formában, de feltárás csak 44 várban volt.³¹

A Přemyslidák várszervezete legalább három lépésben fejlődött ki. A második „lépés” várai részben felváltották a legkorábbiakat. A legkorábbi csoportról viszonylag sok régészeti és történeti adattal rendelkezünk. A legkorábbi Přemyslida törzsterület magját Prága, Levý Hradec, Budeč, Tetín, Stará Boleslav, Libušín, Lštění és Mělník képezték a 10. század közepéig.³² Lštění kivételével³³ ezek mindegyike kutatható és kutatott is, így nem volt akadálya a feldolgozásba való felvételüknek. A korszakhoz sorolható még néhány olyan település – Vlastislav, Zabuřany, Levousy –, amelyeket a források nem neveznek meg egyértelműen központnak. Közülük a régészeti keltezés alapján választottam ki azt, amely fennállhatott a Přemyslida uralom idején. Ebbe a kategóriába azonban a három megnevezett várból csak Vlastislav esett bele.³⁴

A 10. század második felében – a Slavníkida fejedelemség felszámolásával párhuzamosan – egy tágabb gyűrű épült ki a korai terület köré olyan várakkal, mint Čáslav, Chrudim, Hradec Králové, Mladá

²⁹ KUBINYI 2000, 13–14.

³⁰ FEHN 2001, 8, 10.

³¹ LUTOVSKÝ 2006, 22.

³² TOMKOVÁ 2001a, 279; ŽEMLIČKA 2006, 79; SOMMER 2007, 11–12.

³³ ŠOLLE 1976, 320–322.

³⁴ KOTYZA–SMETANA–TOMAS 1997, 71.

Boleslav, Vraclav, Litoměřice, Bílina, Starý Plzenec, Děčín és Žatec.³⁵ Ezek régészeti kutatottsága már kevésbé egységes. Szinte teljesen ismeretlen Mladá Boleslav korai története, így ezt teljesen ki kellett hagyni. Vraclav területén már több kutatás folyt, azonban az eredményeket csak nagyon hiányosan közzölték egy vidéki múzeumi sorozatban. Děčín területén az ásatások során eddig csak nagyon kevés korai jelenségre bukkantak,³⁶ míg Starý Plzenec várában éppen az erődítések feltárásával nem foglalkozott soha senki.³⁷ A 11. századra a korábbi Stará Kouřim mellett kialakuló új, Přemyslida központot egységesen érdemes tárgyalni az előzményével, ugyanis itt a fejlődés elég szervesnek tűnik.³⁸

Kilábalva az ezredforduló utáni válságból, legkésőbb a 11. század elején a várak sora kibővült. A legfontosabb erősség az új Přemyslida székhely lett – Vyšehrad. A többi várát Morvaország elfoglalása után alapították a cseh fejedelmek. Itt egyrészt olyan régészetileg jól ismert központokra kell gondolni, mint Olomouc, Znojmo, Přerov, Staré Brno, másrészt az olyan korán eljelentéktelenedett várakra, mint Dolní Věstonice, Spytihněv, Pustiměř és Hradec nad Moravicí. Ez a sor a fentebb leírtak alapján kiegészül Chotěbuzzal.

Összefoglalva – a cseh és a morva területekről 28 helyszín került a katalógusba (*I. kép 1*).

A lengyel központok fejlődése hasonló módon zajlott, mint Csehországban, vagyis a legkorábbiak egy kisebb területen összpontosultak. Közéjük tartozik Poznań, Gniezno, Ostrów Lednicki, Giecz.³⁹ Ezekkel egykorú, de kisebb jelentőségű, vagy távolabb fekvő várak voltak a következők: Grzybów, Międzyrzecz, Chełmno, Łęczyca, Kruszwica, Łąd, Kalisz, Santok, Łekno, Żnin, Nakło, Bnin, Śrem. További kora Piast-kori várak állhattak Ujściében, Wieleńben, Drezdenkóban és Głogówban.⁴⁰ Még az ezredforduló előtt kellett épülnie Boroszló és Opole erősségeinek. Ugyanekkor foglalta el Mieszko Pomerániát is, s erre az időszakra tehető a kolobrzegi, wolini és szzecini várak átépítése.⁴¹ Már a 12. században bővült ki a szervezet Milicz és Bytom váraival. De az írott források szerint tartományi központok voltak Szreńsk, Kozielsk, Słupsk, Grzebsk, Grudusk, Sierpc, Raciąż, Ciechanów, Nasielsk, Płock, Wyszogród, Zakroczym, Serock. Mazóviában jöttek létre Czernsk, Grodziec, Sochaczew, Łowicz, Wizna és Świeć.⁴² Kis-Lengyelországban, Krakkó környékén Biecz, Lublin, Oświęcim, Podegrodzie, Radom, Sandomierz, Stawy, Winnica, Wiślica, Wojnicz, Zawichość szerepelt a forrásokban központként. Ezeket a helyeket a várakat meg is találták. Három további helyszín – Brzesk, Małogoszczy és Siewierz – a történeti adatokban szereplő erődítéseit azonban még nem azonosították.⁴³ A felsorolt több mint ötven helyszínnél még jóval több 10–11. századi vár ismert, melyek egy részéről nem lehet eldönteni, hogy milyen célból épült. A várak régészeti kutatása nagyon eltérő mértékű és színvonalú volt. A legnagyobb központok ismertek a legjobban: Poznań, Gniezno, Giecz, Ostrów Lednicki, Krakkó és Boroszló. Hasonló mértékben kutatták a pomerániai városokat: Wolint, Szczecint és Kolobrzeget. Kiemelt kutatási helyszínek voltak a sziléziai Opole, Bytom, Milicz és Niemcza; a kis-lengyelországi Sandomierz, Lublin és Wiślica; a nyugat-mazóviai Płock és Czernsk; a kujaviai Kruszwica és Włocławek; és a nagy-lengyelországi Łąd, Kalisz, Łęczyca, Chełmno és Międzyrzecz. Ezek mind a katalógus gerincét alkotják. Ezt a csoportot ki lehetett egészíteni azokkal a forrásokban nem szereplő, de az ásatások alapján a 10–11. századra keltezhető várakkal, amelyekben szintén kiterjedt kutatások folytak: Przemyśl, Łapczyca és Naszacowice. Przemyślt építészeti jellemzői – több 11. századi egyházi épület és egy Giecz–Ostrów Lednicki jellegű palotaegyüttes – egyértelműen a Piast-központok közé sorolják. Ezzel szemben a másik kettő kevésbé kiemelkedő. Jelentőségüket a keltezésen kívül az egyik esetben egy közeli sóbánya adja, a másikban

³⁵ SLÁMA 1988.

³⁶ ZÁPOTOCKÝ 1977, 546.

³⁷ HORÁK 1908, 439–442.

³⁸ ŠOLLE 1977, 375.

³⁹ KURNATOWSKA 1991, 11–22; URBAŃCZYK 2008, 223–233.

⁴⁰ KURNATOWSKA 1993, 21–29.

⁴¹ MOŹDZIOCH 2002, 50–57.

⁴² MOŹDZIOCH 2002, 58–59.

⁴³ MOŹDZIOCH 2002, 63–64.

egy feltételezés, hogy a szandeci (sączy) kasztellánia első székhelye lehetett. Mindenesetre a jó állapotban fennmaradt építészeti részletek a két vár esetében elég komoly indokot szolgáltatnak, hogy belevonjuk őket a vizsgálatba.

A hosszú felsorolásban szereplő várak között még négynek területén folytak jelentősebb feltárások: Głogów, Grzybów, Łekno és Santok. Sajnos ezek különböző okok miatt nem voltak alkalmasak a feldolgozásra. A legprózaibb Głogówwal kapcsolatos. A sziléziai vár ásatásairól nem született eddig összefoglaló régészeti monográfia, az ásatási jelentések viszont nem voltak hozzáférhetőek. A legutóbbi, 2006-ban megjelent és régészeti adatokat is tartalmazó történeti összefoglalót a glogówi főiskola adta ki és gyakorlatilag beszerezhetetlen.⁴⁴ Santok kiterjedt régi kutatásait⁴⁵ éppen az elmúlt években kezdték újraértelmezni és részletesebben közölni, azonban a jelen kötetbe már nem volt lehetőség beleépíteni. A nakłoi és a grzybówi kutatások még annyira sincsenek feldolgozva,⁴⁶ mint a santokiak, az utolsó – Łekno – pedig elsősorban ciszterci apátsága és egyházi építészete miatt emelkedett ki, a vár többi részével a kutatások nem foglalkoztak és a környezete sem ismert.

Kisebbs mértékű kutatások folytak, de az eredmények kevésbé ismertek még egy sor kisebb jelentőségű Piast-kori földvár területén. Az 1958-tól kutatott Nysa gyakorlatilag közöletlen maradt.⁴⁷ Hasonlóan járt a Kołobrzeg melletti Białogard, amely szintén kiemelkedő 11–12. századi kereskedelmi város volt.⁴⁸ Végül meg kell említeni még három jól kutatott, részleteiben közölt várat: Sieradz, Cieszyn és Racibórz. Ezekről a hozzáférhető közlések azonban nem tartalmaztak a jelen vizsgálat szempontjából használható adatokat.⁴⁹

Összefoglalva – a lengyel területekről 29 erődítésről állt elegendő információ az összehasonlító vizsgálatokhoz (*I. kép 2*).

A Kárpát-medencéből kiválasztandó központok kérdése sem feltétlenül egyszerű eset, annak ellenére, hogy a Magyar Királyság területe – az előzőekben megfogalmazottak alapján – Szent István kora óta lényegében nem változott. A legfontosabb kérdés az államalapítás kori várak száma. Kristó Gyula 29 vármegyét azonosított Szent István idejéből, míg Nováki Gyula 31 várat. A két szám között azonban csak felerészben van átfedés, így a kettőből Bóna István 40–45 ispáni várat feltételezett a 11. század első harmadára.⁵⁰ Hasonló eredményre jutott – 47 várral – már az 1970-es években Györffy György is.⁵¹ Az egyik legutóbbi elemzésben Zsoldos Attila szkeptikusabban viszonyul a korai vármegyék számának megállapításához. Véleménye szerint mindössze 25–26 megye létezése bizonyítható Szent István korában. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a megyék kialakulása és fejlődése egy folyamatosan változó folyamat volt, így a korai megyék közül több is eltűnt, míg más megyék – amint erre Kristó Gyula is rámutatott – később jöttek létre.⁵² A régészetileg azonosított ispáni várak a következők: Abaújvár, Bihar Borsod, Doboka, Esztergom, Győr, Gyulafehérvár, Hont, Hunyadvár, Kolozsvár, Moson, Nyitra, Óbars, Ó-Tordavár, Pozsony, Somogyvár, Sopron, Szabolcs, Székesfehérvár, Veszprém, Visegrád, Zalavár, Zemplén.

Megbízhatónak látszik Borsova, Csanád, Ószeben és Zaránd várainak lokalizációja. Azonosított, de alig kutatott vagy a kutatásai közöletlenek maradtak Küküllővár, Krassó, Bács, Trencsén várainak. Temesvár és Szolnok várainak helye ismert, de maradványaiból eddig nem került elő semmi. A bácsi ispáni vár azonosítása elég biztosnak tekinthető. Sajnos azonban a régészeti kutatások a területén csak a késő középkori várat célozták, és bár találtak 12. századi leletanyagot és objektumokat is, az Árpád-kori

⁴⁴ KOZACZEWSKI 2006.

⁴⁵ DYMACEWSKI–HOŁOWIŃSKA 1964, 279–291; DYMACEWSKA 1969, 145–241; DYMACEWSKA–DYMACEWSKI 1967, 185–241; DYMACEWSKI 1975, 231–238.

⁴⁶ TABACZYŃSKA–TABACZYŃSKI 1964, 292–303.

⁴⁷ GEDIGA 1968, 41.

⁴⁸ LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961, 101–102.

⁴⁹ KAMIŃSKA 1953, 106; GEDIGA 1968, 41; LABUDA 1971, 48–60.

⁵⁰ BÓNA 2001, 104.

⁵¹ GYÖRFFY 1976, 323–336; GYÖRFFY 1977, 209.

⁵² ZSOLDOS 2001, 44–47; KRISTÓ 1988, 513–516.

erődítésekről nem áll rendelkezésre semmilyen adat.⁵³ Szintén nem ismert a korai vár beépítése, a helyszín eredeti egyházi szervezete és a környék településhálózata. A felsorolt okok miatt ez az objektum is kimaradt a feldolgozásból. Szolnok valószínűsíthető helye a Tisza–Zagyva összefolyásánál lévő Várszigeten nem vitatott; ráadásul I. András és Szent László pénzei meg is erősítették a korai rétegek létét.⁵⁴ Azonban semmilyen további adattal nem rendelkezünk róla: nemcsak a vár erődítései és belső felépítése ismeretlen, hanem környezetének kora Árpád-kori településszerkezete is. Semmivel sem jobb Temesvár helyzete. Az elmúlt évek folyamatos régészeti kutatásai egyelőre nem eredményeztek kora Árpád-kori rétegeket. A forrásokból és a megye elnevezésekből feltételezhetően egykoron várral rendelkezett Tolna, Nógrád és Baranyavár. Ezeket a terepen még nem sikerült azonosítani. A felsorolt 35 váron kívül korai eredetű megye miatt várat keresnek Békés, Csongrád, Gömör, Szatmár és Ungvár környezetében. Ungvár korai erősségét Németh Péter és Bóna István is az Ung és a Laborc összefolyásához feltételezi, de ezt eddig régészeti kutatással nem sikerült igazolni.⁵⁵ A többi négy esetben még korabeli adat sem ír várról vagy várispánról.

A hiányos kép alapján való messzemenő következtetések levonásának hibáira jól rávilágít Esztergom esete, amelyet a korai kővárak közé soroltak, amíg 1999-ben véletlenszerűen elő nem kerültek a sáncmaradványok a Várhegy nyugati szélén.⁵⁶

Rendkívül töredékesen maradtak meg Székesfehérvár korai építészeti emlékei. Mivel Székesfehérvár megyeközpont szereppel is bírt, és a Szent István temetkezése helyéül alapított királyi kápolnának is helyet adott,⁵⁷ jogilag és funkcionálisan is erősen különbözik az ispáni váraktól. A vizsgálható korai maradványok pontos szerkezete és rekonstrukciója nagyon bizonytalan. Ráadásul a biztosan ismert részletek is rendkívül eltérő képet festenek a többi ispánsági székhellyel összehasonlítva. Nem zárható ki, hogy ha több adat állna rendelkezésre a kora Árpád-kori várról, akkor több hasonlóságot is látnánk. Mindazonáltal a közölt részletek alapján még mindig nem áll össze egy használható kép a kora Árpád-kori várról.⁵⁸ Éppen ezek a hiányosságok miatt nem tudok Székesfehérvárral olyan részletekbe menően foglalkozni, hogy egy önálló tételben szerepeljen a katalógusban. Ettől eltekintve azonban, a kutatás során folyamatosan tekintettel voltam a rá vonatkozó adatokra.

Úgy tűnik végre sikerült azonosítani a biztos Árpád-kori megyeszékhelyek közé tartozó vasvári várat – éppen az elmúlt években kerültek elő biztató nyomok, és meggyőző érvelés megerősíti a feltételezett lokalizációt. Jól ismert korai egyházszerkezete is indokolta, hogy foglalkozzak vele.⁵⁹

Az Árpádok korai várainról szóló könyvében Bóna István kiemel egy külön csoportot a római előzményekre épült várokon belül – ez a déli határvédelem részét képező erődök sora: Orsova (Dierna/Zierna), Zimony (Taurunum), Haram (Contra Lederata), Krassó és Keve (Castra Constantia).⁶⁰ A sorozatot ki lehet egészíteni Szalánkeménnel, amelynek várát 1189-ben említik először, s amely szintén antik előzményekre épült.⁶¹ A felsorolt erődítésekre szükséges részletesebben is kitérni. A források alapján Krassó és Keve vármegyék létezése az Árpád-korban biztosnak vehető, de míg Keve székhelye viszonylag jól azonosítható az egykori Kevevárával (ma: Kovin, Szerbia), addig Krassó esetében bizonytalan, hogy Haram vagy Krassó volt-e a központja, bár inkább az feltételezhető, hogy a mai Krassó(fő) csak a tatárjárás után vette át a megye névadó várának szerepét.⁶² A helyszínen azonosítható várak mindegyikében folyt régészeti kutatás, bár minden esetben az antik vagy bizánci periódusokra koncentráltak a kutatók.⁶³ A környező területek 10–11. századi lakottságára viszonylag sok régészeti adat áll rendelkezésre, amiket az

⁵³ NAGY 1961, 89–115.

⁵⁴ BÓNA 1998, 59; legutóbb KERTÉSZ 2014.

⁵⁵ NÉMETH 1996, 227; BÓNA 1996, 231.

⁵⁶ HORVÁTH 2001, 17–18; HORVÁTH 2002, 234–235.

⁵⁷ SIKLÓSI 1989, 104–120; SIKLÓSI 1999, 10–17; BICZÓ–TÓTH 2000, 621–624.

⁵⁸ Ld. SIKLÓSI 1989, 104–105; SIKLÓSI 1999, 10–14.

⁵⁹ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1996, 389–397; KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2007, 168–173.

⁶⁰ BÓNA 1998, 24–30.

⁶¹ DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ 1965, 115–120; Haram DIMITRIJEVIĆ 1983, 29–59.

⁶² GYÖRFFY 1977, 165–166; ÁMTF II, 473; BÓNA–KRISTÓ 1994, 254; BÓNA 1994, 380.

⁶³ Orsova esetében pl. GUDEA 1978, 69–75; Zimony MRKOBRAĐ 1985, 67–69.

írott források is megerősítenek, főleg a 11. századi magyar-bizánci háborúkkal kapcsolatban. Sajnos ez a „jól ismert” környezet éppen a Duna déli partjára terjed ki, vagyis a Magyar Királyság határon kívüli területére. Ebben az esetben nem hozhat reális adatokat a magyar határvárak a bolgár vagy bizánci területek településeivel összefüggésben való vizsgálata.⁶⁴ A várak felhasználását az általános elemzésnél összességében két ok is akadályozta. Az egyik éppen a különlegességükből adódik, vagyis abból, hogy római vagy bizánci erődítmények újrahasznosításával jöttek létre. Ilyen téren a cseh és a lengyel területeken nem léteztek analógiáik. Ez önmagában nem lenne vizsgálatuk akadály – ahogyan például Gyulafehérvár és Visegrád esetében sem az, azonban a régészeti feldolgozások közöletlensége és a környezetük településszerkezetének ismeretlensége miatt éppen a legfontosabb információk nem állnak rendelkezésre.

Hasonló okból a mai Horvátország területén fekvő egyetlen kora Árpád-kori vár – Valkó (Vukovár) – sem kerülhetett bele a kötetbe. A feltehetően egy korábbi *castrum* helyére épített várból semmilyen építészeti részlet nem ismert. A horvát kutatók kezdetét a 9. század elejére teszik, összefüggésben a település legfontosabb lelőhelyével, a több mint 1000 síros Lijeva barai 10–11. századi temetővel. Az utóbbit még az 1990-es évek elején is a Bjelo-Brdo kultúra óhorvát etnikumú temetőjének tartották.⁶⁵ Az ispáni vár létét Valkóváron/Vukováron – az írott források mellett – éppen ez a hatalmas temető jelzi.⁶⁶ A korai központ minden bizonnyal a késő középkori vár helyén állhatott, amiből a kora újkorban épült ki egy komolyabb erődítmény.⁶⁷ Sajnos, a temető léte és a vár feltételezett helyének azonosítása önmagukban nem elegendők az ispáni központ részletesebb vizsgálatához.

A megyeközpontok mellett az Árpád-kor elején feltűnt a várak egy olyan csoportja, amely jellegzeteségeikben nagyon szoros kapcsolatokat mutatnak a forrásokból megyeszékhelyekként ismert várakkal. Itt funkcionálisan megemlíthetők a Vág-menti ún. „Szolgagyőr” típusú ispánságok, amelyek központjai nem váltak megyeszékhelyekké.⁶⁸ Beckón (Bolondóc) az eddigi kutatások során azonosított korai periódusokat a 9. századra kelteznek, a kora Árpád-kori várról vagy leleteiről egyelőre nem ismerem semmilyen anyagközlést. A semptei vár ásatásai során ugyan találtak 8–11. századra utaló települési nyomokat, azonban eddig semmilyen erődítés nyomára nem bukkantak. Galgócon szintén találtak már kora Árpád-kori kerámiát, de a forrásokból ismert vár lokalizálása még erősen kérdéses.⁶⁹

Egy másik „sorozat” az ún. határvárak csoportja, amelyhez egyrészt a nyugati határ mentén felsorakozó Locsmánd, Darufalva, Kapuvár, Babót és Pinkaóvár sorolható,⁷⁰ illetve azoktól nem messze található Velem-Szentvid és Zalaszentiván; másrészt Orlát, Ugra és Malomfalva Erdélyben.⁷¹ Szintén itt kell kitérni az ország belsejében lévő – Bóna István által „*részben magánfeudális*” váraknak nevezett – helyszínekre: Bácsa, Bernecebaráti, Gyöngyöspata és Alpár.⁷² Szükséges pár szóval megemlíteni a sályi ásatásokat is. A rendkívül ígéretesnek induló és jelentős eredményeket is hozó kutatásokról csak két beszámoló született. Így ugyan ismerjük a sályi sáncok méretét és tudjuk, hogy a megkutatott váralja településen egy rotundát is feltártak, azonban minderről még alaprajzot sem közöltek.⁷³ A Szörényi Gábor András és Király Ágnes által vezetett legújabb ásatások eredményei annyira frissek, hogy még előzetes jelentésben sem jelentek meg. Ugyan váralja településről egy elég részletes közlemény született,⁷⁴ összességében a lelőhely nem emelhető be a vizsgálandó várak körébe.

⁶⁴ JANKOVITY 1978, 41–58; DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ 1965, 118–120; KONDIĆ 1965, 73–84.

⁶⁵ KARAČ 1993, 192–193; KARAČ 1994, 81.

⁶⁶ TOMČIĆ 1990, 111–182. A temető monografikus feldolgozását ld. DEMO 1996.

⁶⁷ KARAČ 1993, 199–201.

⁶⁸ Részletesebben róluk KRISTÓ 1988, 354–370.

⁶⁹ PLAČEK–BÓNA 2007, 58 (Beckó), 129–130 (Galgóc), 293 (Sempte).

⁷⁰ KAUS 1987, 330–339.

⁷¹ HABOVŠTIK 1966, 477–479.

⁷² BÓNA 2001, 104–105.

⁷³ GÁDOR 1985, 115–127; GÁDOR 1987, 246–249.

⁷⁴ MESTERHÁZY 1986, 85–104.

Kapuvárnál a várat még nem azonosították biztosan. Sem ott, sem Babótnál nem ismertek eddig kora Árpád-kori leletek.⁷⁵ Pinkaóváról a korlátozott ásatások sem szolgáltak elegendő információval a sáncok szerkezetére és a vár belső beépítésére és elrendezésére vonatkozóan. A bácsai Szent Vid dombról az elmúlt években sikeresen bebizonyították, hogy egy újkori objektumról van szó.⁷⁶ Zalaszentivánon a vár területén eddig semmiféle egyértelműen Árpád-kori leletanyag nem került elő. Az alaposan dokumentált és közölt sáncátvágás alapján ugyan szoros rokonságot lehetett kimutatni Sopronnal,⁷⁷ de mivel sem a vár területén, sem a környékén nem került elő a vizsgált időszakra keltezhető települési nyom vagy temetkezés,⁷⁸ részletesebb elemzése nem indokolt.

A végén meg kell említeni még egy helyszínt – a Kárpát-medence legnagyobb kiterjedésű középkori erősségét – Bényt, melynek környezete régészetiileg elég jól ismert.⁷⁹ A jelen munka alapját adó diszsertációm megvédése óta eltelt időben radikálisan megváltozott az erősség keltezése. A 100 ha feletti alapterületével értelmezhetetlenül hatalmas várat a ¹⁴C-es vizsgálat szerint 750 és 850 között építették. A jelen feldolgozásban való megtartása mellett mégis több indok is szól. Az első – ha már elemeztem az ásatási eredményeket – tanulságos lehet mások számára a köztudatban még 1000 körülnek tekintett vár megismerése. Másodszor, az Árpád-korban még rendkívül látványos sáncok mindenképpen szerephez jutottak, amiről a két bényi kolostor egyértelműen árulkodik is.⁸⁰ A középkori Magyar Királyság korai váraiból így összesen 38 erősséget vizsgálok meg (2. kép 1).

Az itt felsorolt várak közül – éppen az ispánsági várakkal mutatott szoros analógiák miatt – mind-egyik olyan objektummal foglalkoztam, amely megfelel az elején felsorolt kritériumoknak. Ez azért is indokolt, mert a cseh és a lengyel területekhez képest, a Kárpát-medencei kutatások jelentősen elmaradnak – amire a későbbiekben még többször utalok, így ezzel növeltem a „mintavételt”.

A jelen feldolgozás alapját, összességében, a megadott szempontok alapján kiválasztott 101 vár adja. A 28-29-38-as arány viszonylag kiegyenlítettnek tűnik, bár valójában ez enyhe aránytalanságot takar, Csehország javára és Lengyelország hátrányára. A Magyar Királyság területe, Horvátországot leszámítva kb. 283 000 km² volt, a vizsgált lengyel területek ezzel szemben kb. 262 000 km², vagyis a csak 10%-kal kisebb területről 33%-kal kevesebb várat tudtam elemezni. Ugyanakkor a csehországi objektumok 78 000 km²-nyi területen helyezkednek el, ami a Kárpát-medenceinek alig 30%-a, miközben a várak száma majdnem megegyezik a lengyelországiakkal. Ha arányosan nézzük, akkor a 38 magyar várhoz Lengyelországból 35, Csehországból pedig mindössze 10–11 kellene, a feldolgozott arányok azonban 100:82:260–280% szerint alakulnak. A számszerűsített, feltűnő egyenlőtlenség azonban részben a kutatások helyzetével magyarázható. A Kárpát-medencei 40–45 ispáni várra legalább négy ország kutatóintézetei és intézményei jutottak, gyakran Kárpát-medencén kívüli kutatókkal és finanszírozással. Ugyanakkor Lengyelország nem rendelkezett ekkora háttérrel. Legalább ennyire hozzájárulhattak a torz arányok kialakulásához az erősen eltérő kutatástörténeti előzmények és a politikai érdekek (erre egy önálló fejezetben részletesen is kitérek). Mindeközben nem hanyagolható el az a tény sem, hogy Csehország területén valóban sokkal sűrűbb volt a várhálózat már a 9–10. század fordulójától. Például csak a Prágai-medencében, 3500 km²-en tíz korai Přemyslida vár található, amelyek egy része már nem létezett a 11. században. Összegezve a feldolgozott objektumok számarányait, véleményem szerint az aránytalanságok az összehasonlító elemzés végeredményeit számottevően nem befolyásolják, legfeljebb árnyalhatják.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ALAPJA

Az elvégzett kutatás folyamán, a kiválasztott objektumok összehasonlítása révén párhuzamba próbáltam állítani a cseh, lengyel és magyar várszervezet- és várfejlődést. Eközben – a lehetőségekhez képest – mi-

⁷⁵ GÖMÖRI 2007, 197–198.

⁷⁶ MERVA–SIPOS–TÓTH 2012, 162.

⁷⁷ NOVÁKI 1964, 122–131; NOVÁKI 1976, 116–125.

⁷⁸ SZÁRAZ 2005, 343.

⁷⁹ HABOVŠTIAK 1966; RUTTKAY–CHEBEN 1992, 109–134; POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014.

⁸⁰ POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 15.

nél több szempontra tértem ki. Mivel kifejezetten a jelenség régészeti oldaláról közelítem meg a kérdéskört, a várak központi funkciójának jog- és közigazgatás-történeti értelmezésével, illetve feldolgozásával nem kívánok foglalkozni, elfogadva a modern kutatás álláspontját (pl. *civitas* kérdésben). A korabeli források terminológiája mellett az elmúlt fél évszázad legtöbb vitát kiváltó kérdésre keresek választ éppen az összehasonlító vizsgálat révén – ez a várak keletkezése.

A keletkezési lehetőségeket külön elemzem: milyen eszközeink állnak rendelkezésre és hogyan használhatók (használhatók-e egyáltalán)? A régészeti alapon való keletkezésnél három elemet külön kiemelek: a sáncok szerkezete, az egyházszerkezet, valamint a várak és a településszerkezet kapcsolata. A három régió esetében külön-külön levonható általános következtetéseket egymással vetem össze.

A sáncok vizsgálatánál egy önálló tipológia felállítása után vizsgálom a lehetséges kapcsolatokat, azok irányát és – ha lehetséges – kronológiáját. Mivel az erődítések a várak általában legjobban fennmaradt és kutatott részének számítanak, ezen a területen nagyobb kitekintésre is szükség lesz a mai kelet-német és a keleti szláv területek irányába is. A jelen munka keretében – bár megteszem a kezdő lépéseket ebbe az irányba is – alaposabb összehasonlításra és a felületes megfigyelések elemzésére nem vállalkozom.

Az egyházszerkezethöz az állam- és az egyház megszervezésének folyamatát vetem össze régészeti szemszögből a három ország területén. Vizsgálatom tárgya a templomok és várak kapcsolata, a templomok funkciója és mindennek lenyomata a leletanyagban. Szorosan kapcsolódnak az egyházszerkezet és a templomok kérdéséhez a temetkezések. E téren elsősorban Bóna István elméletének alkalmasságát vizsgálom meg, hogy, ti. a Magyar Királyságon kívül, ahol a várszerkezet kialakulása és fejlődése egyéb viszonylatban számos hasonlóságot mutat, hogyan alakult a temetők és a várak viszonya?

A kiválasztott várak részletes, tételes leírása a jelen munka DVD-mellékleteként szereplő katalógusban olvasható. A katalógus felépítése és használata ugyanott, az előszóban olvasható. Minden kiválasztott vár szakirodalmi hivatkozásai, rövidebb irodalomjegyzékkel szintén a katalógusban szerepelnek, így az ott szereplő tételek (várak fekvése, története, források, objektumok, világi és egyházi épületek, temetkezések stb.) részletes leírásáról és bemutatásáról – a munka terjedelmének csökkentéséért – a főszövegben eltekintek. Hasonlóképpen a katalógusban szereplő várak említéseinél nem hivatkozom külön az ott is szereplő adatokra való utaláskor.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A jelen vállalkozás szükségszerűen behatárolt terjedelmű, így ezért, illetve az alapvető céljai miatt nem kísérelhetem meg a három vizsgált terület kutatástörténetének részletes bemutatását. Mivel azonban az elemzett emlékek jobb és a publikált következtetések néha erősen ellentmondásos eredményeinek megértéséhez szükséges a tudománytörténeti háttér ismerete, egy a 19–20. századon átívelő vázlatot szeretnék nyújtani. Remélhetően ez segít abban, hogy jobb képet kaphassunk az egyes országok várainak eltérő kutatottságának és a változó megbízhatóságú régészeti eredményeknek okairól. A kutatástörténeti összefoglalóban szinte kizárólag a munkámban is említett helyszínekhez valamilyen formában kapcsolódó információk, illetve az adott korszakban meghatározó vagy azt jellemző feldolgozások szerepelnek. Emiatt értelemszerűen a nagyobb mennyiségű egyéb, szintén a 9–12. századi lelőhelyekkel foglalkozó kutatás, vagy egykoron központi szerepű, de régészetileg nem azonosított, vagy általam nem hasznosított részadat kimaradt (pl. Nógrád, Mikulčice, Staré Město–Uherské Hradiště, Zawada Lanckorońska, Santok stb.). Ugyanígy nem volt lehetőségem foglalkozni a korszak németországi, oroszországi (szovjet) és ausztriai régészetével sem.⁸¹

KEZDETEK

A kutatások kezdeteit valójában az oklevéltárak és a forráskiadványok megjelenésével indíthatjuk, ugyanis ezek adták meg a szélesebb körű történeti elemzések alapját.⁸² Jól látható, hogy az első, nagyobb régiókra kiterjedő feldolgozások éppen az ilyen forráskiadásokat követően, vagy azokkal párhuzamosan kezdtek megjelenni. Ezeket szinte minden esetben helytörténeti vagy regionális monográfiák kísérték. Emellett a kutatások kezdeti lépéseit és irányát alapvetően a nemzeti romantika határozta meg. A szláv területek esetében eddig Sebastian Brather foglalta össze a „szláv régiségek” kutatásának első szakaszát. Ezek a születésüktől kezdve egyértelműen a német-szláv ellentétre épültek, a kortárs nézeteltéréseket visszavetítve a múltba.⁸³ Az ellentét hangsúlyozása az 1860-as évektől egyre erősebben figyelhető meg, amikor a német történeti és régészeti kutatás egyre nyíltabban hangoztatta a germán törzsek felsőbbbőségét a szlávok felett. A német kutatók nagy része ekkor a korai szlávokat primitív, elsősorban vadászó-gyűjtögető, esetleg kezdetleges földművelést folytató népként jellemezte, minden „civilizációs vívmányt” a németek által a köztük terjesztett kereszténységnek vagy egyenesen a germánoknak tulajdonított; és a kolonizációt, mely a 19. század végén erőteljes germanizációban folytatódott, a fejlődés egyedüli útjaként értelmezték.⁸⁴ A „szláv” – „nem szláv” ellentét a kiegyezés időszakában Magyarországon is megjelent, kiegészülve a magyar-román ellentéttel is. Mindhárom vizsgált régióra közösen jellemző a 19. század utolsó harmadának erősödő nacionalista közhangulata és ennek visszahatása a régészetre, mely ettől kezdve a politika egyik eszközévé vált.⁸⁵ Mivel nem célom a teljes régészeti kutatástörténet áttekintése, ezért a témára leszűkítve, külön-külön vizsgálom meg a három területet az egyes korszakokon belül.

CSEHORSZÁG

A korai várak első régészeti kutatásai szinte egyidőben indultak meg az Osztrák-Magyar Monarchia különböző országaiban. Ez a régészet és a nemzeti romantika megszületésével a 19. század második fe-

⁸¹ A kihagyott témákra kiindulópontnak: BRATHER 2001; LANGÓ 2001; ŠEDIVÝ 2009; MĂGUREANU 2007; KACZMAREK–PRINKE 2003; BUKO 2006.

⁸² Ld. az Irodalom „Forráskiadványok” részét.

⁸³ BRATHER 2001, 718–723.

⁸⁴ BRATHER 2001, 725.

⁸⁵ BRATHER 2001, 728.

leben kezdődött. Úttörőnek ebben mégis inkább a cseh területek tekinthetők. A korai központok iránti érdeklődés már a 18. század végétől nyomon követhető, amikor megjelentek az első – gyakran erősen egyház-centrikus – monográfiák Hradec Královéről és Starý Plzenecről.⁸⁶ Nagyobb fellendülés következett a napóleoni háborúk után, az 1830–1840-es években. Ekkor születtek az első leírások Vlastislavról,⁸⁷ Děčínről⁸⁸ és Tetínről.⁸⁹ A 19. század második felét alapvetően meghatározta František Palacký először 1848-ban kinyomtatott történeti összefoglalója a cseh történelemről. A híres történész elsőként fogalmazta meg a várszervezet lényegét és szerepét a Přemyslida-fejedelemség kialakulásánál. A várszervezetet már német mintára vezette vissza, de alapjait a tizenkét cseh törzsi várban látta: Prága, Kouřim, Bechyně, Horšovský Týn, Plzeň, Žatec, Bílina, Litoměřice, Stará Boleslav, Hradec Králové, Chrudim és Litomyšl. Ezek egészültek ki később Vyšehraddal, Tetínnel, Slanéval stb. Véleménye szerint – s ezt azóta sem látják másképpen – a várszervezet kiépítése a 12. század első negyedére fejeződött be.⁹⁰ Az egyik legkorábbi fejedelmi székhelyként és az első cseh templom felépítésének helyszínéül Palacký Levý Hradecet azonosította.⁹¹

Újabb három történész kezdett szisztematikus várostörténeti kutatásokba az 1850-es években, melyek közül kettő is – Vinzenz Berthold és Karel Tieftrunk – Litoměřice történetével foglalkozott,⁹² Karel Vladimír Zap pedig a városi káptalanon keresztül Stará Boleslavval.⁹³

A várak első régészeti kutatásai lényegében párhuzamosan indultak meg a történeti feldolgozásokkal. A század első felének legnagyobb cseh régész-egyénisége Matyáš Kalina z Jäthensteinu volt. Az ő nevével kezdődött a csehországi földvárak kutatása. A már említett vlastislavi leírás után Kalina egy másik legendás helyhez fordult. A legendák adataira támaszkodva Libušint korai cseh székhelyként azonosítva, már 1835-ben szondázó ásatást végzett a vár területén.⁹⁴ A Libušín iránti kiemelt érdeklődés az egész századon keresztül végigkövethető. Emögött elsősorban a *Libuše ítélete* elnevezésű legenda állt, amelyet az 1817-ben „előkerült”, valójában az akkor hamisított Zelená Hora-i kézirat tartalmazott. A már 1819-ben, Josef Dobrovský által hamisítványnak titulált kézirathoz a szakma annyira ragaszkodott, hogy egészen a század végéig hitelesként kezelte. A Zelená Hora-i és a Dvůr Králové-i kéziratok „megtalálójá” Václav Hanka volt. Miután egy sor másik hamisítványa már kiderült, többekben kétségek merültek fel e kettő hitelességével kapcsolatban, azonban a válaszként indított pert Hanka megnyerte. Utána a kéziratok ügye kifejezetten nemzeti harc színezetét vette fel. Valódinak gondolták azt a következőkben szereplő František Palacký, Jan Erazim Wocel, Vladivoj Tomek és Josef Ladislav Píč is.⁹⁵

Visszatérve a régészeti kutatásokra, a következő helyszín 1837-ben a budeői Szent Péter rotunda volt, ahol az épület helyreállítását kapcsolták össze rövidebb kutatással.⁹⁶ Két évre rá a děčíni egyházi uradalom gondnoka, Franz Kropf végzett ásatásokat a Malý písek nevű városrészben.⁹⁷ Az 1840-es évek zavarai után újabb lendületet kapva indultak meg Levý Hradec 1851–1855 közötti kutatásai, amelyeket egy helyi pap, Václav Krolmus vezetett, a vár pogány múltjának emlékeit keresve.⁹⁸ A Chrudimben városi hivatalnokként dolgozó Moritz Lüssner nagyon pontos feljegyzéseket készített, és naplót vezetett a belvárosi építkezések során előkerült régészeti emlékekről.⁹⁹ A Palackýval szoros kapcsolatot ápoló és

⁸⁶ BIENER VON BIENENBERG 1780; ŠVENDA 1799; Starý Plzenecről Piter Bonaventura írt 1755–1756-ban. Ld. ŠIROKÝ–NOVÁČEK–KAISER 2004, 808.

⁸⁷ VÁŇA 1968, 16.

⁸⁸ KOTYZA–SMETANA–TOMAS 1997, 21 alapján TOMEK 1841.

⁸⁹ WOCCEL 1869, 323–324; KUDRNÁČ 1951, 321.

⁹⁰ PALACKÝ 1848, 404–405.

⁹¹ PALACKÝ 1848, 154.

⁹² KOTYZA–SMETANA–TOMAS 1997, 21.

⁹³ ZAP 1857, 337–350.

⁹⁴ BÖHM 1950, 79; VÁŇA 1973, 9.

⁹⁵ LAPTYEVA 1975, 67–94.

⁹⁶ WIRTH 1919, 44–48.

⁹⁷ ZÁPOTOCKÝ 1977, 522.

⁹⁸ BORKOVSKÝ 1965, 7; TOMKOVÁ 2001, 6, 15, 163.

⁹⁹ FROLÍK–SIGL 1998, 9–10; FROLÍK–SIGL 2006, 7.

hasonló nézeteket valló Jan Erazim Wocel – aki 1850-től a prágai egyetem professzora volt – már 1843-ban felállította a cseh nemzeti régészet koncepcióját, melynek megfelelően a csehországi szláv régiségek kutatására irányította a figyelmet.¹⁰⁰ Ennek megfelelően a korai cseh krónikákban szereplő központok vizsgálata kiemelt szerephez jutott munkásságában. Számos különböző terepi megfigyelés mellett, elsőként készített részletes leírást és alaprajzi vázlatot a libušíni várról.¹⁰¹

A teljes cseh régészetben mérőkövet jelentett az 1854-től induló *Památky Archeologické* tudományos folyóirat, melyben azonnal több Přemyslida-korral foglalkozó tanulmány is megjelent, pl. Chrudim, Kouřim vidékéről, és I-II. Boleszláv pénzveréséről. A gyarapodó terepbejárások és szondázó ásások közül egyre több információ vált szabadon hozzáférhetővé. Ez kedvezett az első összefoglaló monográfiák megjelenéséhez. Az egyik legkorábbi ilyen munka Jan Erazim Wocel nevéhez köthető, aki 1869-ben – részben Matyáš Kalina z Jäthensteinu kutatásaira támaszkodva – a folyóirat lapján foglalta össze az addigi ismereteket. Tanulmányában külön kiemelte a vörös sáncokat, amelyeket *megégett* vagy *megüvegesedett* sáncoknak is nevezett (spečené, sesklenělé). Nagyon fontos, hogy már megkülönböztette az őskori és a kora középkori erődítéseket. Az utóbbiakat a „*pogány csehek korából származó*” földváraknak hívta (ezek: Tetín, Libušín, Levý Hradec, Budeč, Dřevíče, Libice nad Cidlinou, Vlastislav, Stará Kouřim, Líšeň és Vratislav). Megfigyelte a sáncok szerkezetét, vagyis a kőfal meglétét, a várak felosztását; és még arra is kitért, hogy Kozmánál ezek mind *urbs*, *civitas* vagy *oppidum* néven szerepelnek.¹⁰² Wocel mellett feltűnt František Beneš, aki 1868-ban a vlastislavi várról készített alapos leírást.¹⁰³

A cseh kutatókkal egyszerre, a csehországi németek között is megnövekedett az érdeklődés a Přemyslida-kori központok iránt. Elsőként Ludwig Kleinwächter neve említendő meg, aki sorozatban kereste fel ezeket az erődítéseket és leírásokat készített róluk, mellékesen leleteket is gyűjtve.¹⁰⁴ Nem sokkal később jelent meg Julius Ernst Foedisch tanulmánya a csehországi sáncokról és építésükről.¹⁰⁵ Fontos régészeti megfigyeléseket végzett Ludvík Šnajdr, aki az éppen bontás alatt lévő vlastislavi sánc belső szerkezetét írta le 1878-ban.¹⁰⁶

A nemzeti múlt iránti érdeklődés együtt járt az álló műemlékek megóvásának igényével. Ezek egy része korábbi előzményekkel rendelkezett, vagy a késő középkori városoknak helyet adó várak területén állt. Az ilyen épületek felújítása gyakran járt váratlan leletek, falak előkerülésével. Chrudim kutatása a Szent Péter és Pál templom regótizációjával kezdődött, mely során František Schmoranz 1873–1877 között az egykori sánc maradványait is meg tudta figyelni.¹⁰⁷ Ugyanígy, a vyšehradi Szent Márton rotunda felújítása során is, az építész Antonin Baum végzett régészeti megfigyeléseket a templom környezetében (természetesen nem a kifejezés mai értelmében).¹⁰⁸

A korszak újabb monográfiák születését is hozta. Így 1870-ben Julius Lippert Litoměřicéről,¹⁰⁹ Jeronym J. Solář pedig Hradec Královéről jelentetett meg várostörténeti feldolgozást.¹¹⁰ Hasonlóval rukolt elő Antonín Sedláček Čáslaváról, 1874-ben,¹¹¹ Jan Pudil Bílínáról, 1877-ben, Edvard August Schröder pedig Chotěbuzról, szintén 1877-ben.¹¹² Děčín legkorábbi történetét – számos régészeti adat felhasználásával – az évtized végén két helyi német történész is feldolgozta: Franz Focke és Julius Schuldes.¹¹³

¹⁰⁰ BRATHER 2001, 723.

¹⁰¹ VÁŇA 1973, 9.

¹⁰² WOCEL 1869, 321–330.

¹⁰³ VÁŇA 1968, 16.

¹⁰⁴ KLEINWÄCHTER 1869, 160–165.

¹⁰⁵ FOEDISCH 1872, 186–203.

¹⁰⁶ VÁŇA 1968, 18.

¹⁰⁷ FROLÍK–SIGL 1998, 9; FROLÍK–SIGL 1999, 443; FROLÍK–SIGL 2006, 7.

¹⁰⁸ NECHVÁTAL 2005, 351.

¹⁰⁹ ZÁPOTOCKÝ 1965, 208 alapján LIPPERT 1871.

¹¹⁰ SOLAŘ 1870.

¹¹¹ SEDLÁČEK 1874.

¹¹² KOUŘIL 1994, 71.

¹¹³ FOCKE 1879.

A 19. század végén a cseh régészet intézményesülésével megindultak az első tervásatások. A legfontosabb ilyen kezdeményezés az 1888-ban létrejött *A cseh régiségek barátainak társasága* (Společnost přátel starožitností českých) lett. Két meghatározó tagja, Čeněk Rýzner és Josef Ladislav Píč, egy sor korai cseh központ régészeti feltárását vették tervbe. A választás az írott forrásokban szereplő helyszínekre esett, melyek közül a legfontosabbnak Levý Hradecet tartották. Ez lehetett – véleményük szerint – a Přemyslidák első székhelye. Az ásátások meg is történtek 1888–1890 között, az eredmények tervezett monografikus feldolgozása azonban – a két kutató személyes nézeteltérései miatt – félbeszakadt. Ugyanezért a Társaság működése is ellehetetlenült, s a két régész külön-külön folytatta további kutatásait, többet már nem térve vissza Levý Hradechez.¹¹⁴ Píč eközben intenzív országos kutatásokba kezdett, jelentős külföldi kitekintéssel. A nála is megjelenő nemzeti felbuzdulás leglátványosabb megnyilvánulása 1886. évi könyve, amelyben a román-magyar vitához szól hozzá. Az elismert cseh kutató egyértelműnek tartja a román nép Erdély, Bánát és Máramaros területén való kialakulását, ahonnan – szerinte – a románok csak a magyar nyomás hatására kezdték kolonizálni Moldva és Havasalföld területét. Magyar részről erre Pauler Gyula írt választ még ugyanabban az évben a *Századok* lapjain.¹¹⁵

A kronológia miatt, itt kell megemlékezni arról, hogy a Starý Plzeň feletti dombon álló rotundát Josef Strnad és Johann Hollmann szemelték ki nagyobb tervásatás céljára. Érdeklődésüket fokozta, hogy a források szerint Plzeň közelében zajlott 976-ban egy jelentős cseh-német csata. Az ásátások 1889–1891 között folytak, és a rotunda környezetének jelentős részét fel is tárták.¹¹⁶

Josef Ladislav Píč a következő időszakban a cseh régészet meghatározó alakja lett. A korszakra jellemzően minden régészeti korról foglalkozott, de maradandót alkotott a kora középkor területén is. 1891-ben született első kisebb összefoglalója az Elba középső folyásánál lévő várakról. A régió erősségeinek szisztematikus gyűjteményébe belekerült többek között Libice nad Cidlinou, Brandýs nad Labem és Stará Kouřim is. Ezeket – kiegészítve a többi, már ismert földvárrel – a sáncok szerkezete alapján tipologizálta. Összesen háromféle sáncot különböztetett meg: égett sáncok (pl. Strakonice), köves sáncok (kőfalas, pl. Bílina 1) és agyagos sáncok (pl. Bílina 2, Budeč, Čáslav-Hradec, Chrudim, Levý Hradec, Libice nad Cidlinou, Libušín, Lštění, Tetín, Vlastislav és Vratislav).

A Píč összefoglalójának megszületését közvetlenül megelőző évtizedben a felsorolt várak nagyobb részén folytak valamilyen mértékű ásátások. Čáslavban például 1884-ben kezdődött meg Kliment Čermák tevékenysége, aki nem hagyott érintetlenül egyetlen egy megásható lelőhelyet sem a környéken. Néhány esetben munkája pozitívan értékelhető, mert az egykori lelőhelyek azóta teljesen beépültek, de például a Hrádek-dombon lévő vár stratigráfiáját azóta is hiába próbálják tisztázni a kutatók, egyelőre még a hitelesítő ásátások számára sem találnak érintetlen területet.¹¹⁷ Nagyon sok fontos információt köszönhetünk Eduard Klášterskýnak, aki a děčini belvárosi építkezések során jegyzett le rengeteg adatot, mentett meg nagyszámú leletet, vagy végzett leletmentést az 1880-as években. Az ő utódja és követője az 1897-ig tevékenykedő Franz Hantschel volt.¹¹⁸ Litoměřicében Heinrich Ankert végzett hasonló munkát.¹¹⁹

A különböző városokban folytatódó regótizáló átépítések újabb egyházi épületeket érintettek és azok közvetlen környezetét. Szerencsésebben járt Vyšehrad, ahol előbb Moritz Lüssner, majd Karel Vlačiha végzett megfigyeléseket és leletmentéseket a Szent Péter és Pál káptalani templom átépítése során. Utóbbi egészen 1913-ig rögzítette a leletek előkerülési helyét, felméréseket és feljegyzéseket készített. Számos fontos részlet éppen ebben az időszakban került elő, és a modern tervásatásokat Vlačiha megfigyeléseiből kiindulva tervezték meg.¹²⁰ Az erősen átépített bazilika ugyanakkor jelentős károkat szenvedett az indokolatlan visszabontások miatt.

¹¹⁴ TOMKOVÁ 2001, 7.

¹¹⁵ Píč 1886; PAULER 1886, 269–271.

¹¹⁶ ŠIROKÝ–NOVÁČEK–KAISER 2004, 800; NOVÁČEK 2006, 123.

¹¹⁷ UNGER 1977, 403–406; CHARVÁT 1994, 109; TOMÁŠEK 1999, 375.

¹¹⁸ ZÁPOTOCKÝ 1977, 522, 524.

¹¹⁹ ZÁPOTOCKÝ 1965, 342–343.

¹²⁰ NECHVÁTAL 1972, 395; NECHVÁTAL 2007, 405.

Hasonló események játszódtak le a brnói Petrovon álló templomnál is, ahol a barokkosított épület eredeti gótikus alakját akarták visszaadni. Itt August Prokop végzett leletmentéseket, melyek során egy jelentős korábbi templom kriptáját találta meg. A kutató az épületet a 11. századra keltezte, amivel több későbbi történetet meg is zavart.¹²¹ Ugyanis a szinte teljesen elpusztult brnói Přemyslida-várat ennek megfelelően többen is ide lokalizálták.

Tragikusnak mondható az olomouci Szent Vencel román kori eredetű, gótikus stílusban átépített székesegyház „felújítása”. A kezdetben Gustav Meretta és Jan Havelka által vezetett munkálatok során minden fenntartás nélkül bontották le a templom középkori boltozatait és hajójának falait, majd hozzákezdtek a román kori kriptá és nyugati toronypár eltüntetéséhez, hogy a helyükre „valódi gótikus” szerkezeteket építsenek. Ebben az esetben a bontást elrendelők pontosan tisztában lehettek a város történeti emlékeivel, ugyanis éppen az 1883-ban kezdődő munkák előtti évben jelent meg Willibald Müller város-történeti monográfiája.¹²² A rombolásokat egy idő után már a bécsi műemléki hivatal sem hagyhatta szó nélkül, ezért a helyszínre küldték Richard Völkel. Az összes rendelkezésre álló, bár így sem túl bőséges dokumentáció a 12. századi székesegyházról mind az osztrák építésznek köszönhető, akinek még az utolsó pillanatban sikerült vázlatosan lerajzolni a kriptát, és leírni a tornyokat. Tapasztalatait és a templom építéstörténetét Völkel 1893-ban össze is foglalta. Az építkezések során nagyszámú sír is előkerült, amelyek a jóval korábbi egyházi épületekhez tartozhattak.¹²³

1890-re a korábbi országos lendület megtörni látszott. Miközben Magyarországon éppen a honfoglalás 1100. évfordulójának megünneplésére készültek, a cseheknél a 9–11. század iránti érdeklődés erősen megcsappant. Kisebb regionális munkák így is megjelentek, de ezek már inkább kisebb természetföldrajzi egységek általános régészeti összefoglalóinak tekinthetők, amelyek mellesleg tartalmaztak kora középkori várakról szóló fejezeteket is. Ilyen volt például Josef Anders 1890-ben megjelenő összefoglalója a Cseh-középhegység várairól. Ebben a kutató azon nézeteit fejtette ki, melyek szerint a várak valójában pogány kultikus helyek voltak. Hasonló összefoglaló munkával jelentkezett Franz Hantschel az észak-csehországi erődítésekről hét évvel később.¹²⁴ Jelentősnek tekinthető az 1888-ban kiadott Žatec korai történelmét taglaló monográfia. A szerző, Ludwig Schlesinger, az északnyugati cseh régió legfontosabb városának tartja Žatecet, melyet a város intézményrendszere és a rá vonatkozó források alapján be is mutat.¹²⁵ Jóval később jelent meg a Brno történetét összefoglaló első jelentős monográfia. Az 1911-ben kiadott munka szerzője megkísérlte lokalizálni a forrásokban többször is említett brnói várat, de még nem sok eredménnyel.¹²⁶ Kisebb leletmentések folytak több egykori vár területén, a helyükön a késő középkorban kifejlődött városok századfordulós rendezése során. Čáslavban ez a Szent Péter és Pál templom felújításával kapcsolódott össze. Ekkor Václav Vladimír Jeníček vezetésével teljesen feltárták a gótikus templomba sekrestyeként belefoglalt román kori kápolnát és belsejét.¹²⁷ Stará Boleslavban a 11. századi alapítású káptalani templom belsejében végzett leletmentést 1901-ben Antonín Podlaha és Eduard Šittler.¹²⁸ Olomoucban folytatódott a modernizációnak gondolt pusztítás: 1901–1902-ben, az Elisabethinum építése során megtalált Szent Péter templom és Szent Jakab kolostor maradványait mindenféle megfigyelés nélkül pusztították el. Csak egy lelkes amatőr kutatónak köszönhető a – szerencsére csak lassan bontható – falak vázlatos felmérése.¹²⁹ Děčínben Julius Michel, a Bergmann gyár építése közben végzett leletmentéseket.¹³⁰ Spythněvben egy olyan 10–11. századi települést tártak fel, amely a Morva folyó által egyre jobban pusztított vár szomszédságában került elő.¹³¹ Egy újabb gyárnegyed építkezései so-

¹²¹ UNGER 1994, 289.

¹²² MÜLLER 1882.

¹²³ DOHNAL 2006, 11. alapján VÖLKEL 1893, 55–57.

¹²⁴ VÁŇA 1968, 18.

¹²⁵ SCHLESINGER 1888, 245–266.

¹²⁶ BRETHOLZ 1911.

¹²⁷ CHARVÁT 1994, 121–122.

¹²⁸ BOHÁČOVÁ 2003, 29.

¹²⁹ DOHNAL 2006, 16.

¹³⁰ ZÁPOTOCKÝ 1977, 522.

¹³¹ NOVOTNÝ 1977, 190.

rán végzett komoly leletmentő munkákat Inocent Ladislav Červinka a přerovi Předmostí területén. Az ott előkerült, azóta világhírűvé lett paleolit leletek mellett 9–11. századi temetőket is dokumentáltak.¹³² Litoměřicében Franz Mittelbach 1903–1905 között számos városi építkezésen gyűjtötte össze a régészeti leleteket, vázlatokat és felméréseket készítve a környezetükről.¹³³ Az ő helyét vette át 1907-től Josef Kern, aki két temető leletmentését vezette le (Želetice és Mlékojedy területén), a másodikat még az 1. világháború elején is folytatva.¹³⁴

A Přemyslida-várak korábbi sokrétű és kiterjedt kutatása, a századforduló Csehországában mint-ha egyszemélyes vállalkozássá vált volna. Minden jelentősebb tervásatás az 1890-es évek végétől Josef Ladislav Píč nevével kapcsolódott össze, aki 1887-től a *Památky Archeologické* szerkesztője lett, 1906-tól pedig professzor a prágai Károly Egyetemen. Legalább hat korai cseh központ területén végzett szondázó ásatást 1909-ig, egymaga vagy tanítványaival együtt vezetve azokat. Libicén Jan Hellich segítette, akivel együtt több kőépület részleteit sikerült megkutatnia a belső vár területén, bár azonosításuk még bizonytalan maradt. Ugyanekkor sáncátvágást is végeztek, melynek metszetrajzát publikálták. Ugyanekkor tárták fel a várhoz tartozó kaníni temető 89 sírját. Az eredmények közlésénél már temetőterképet is készítettek.¹³⁵

A számos kutatót vonzó, romantikus legendák által övezett libušíni vár csábításának, a Zelená Hora-i kézirat hitelességében maradéktalanul bízó Píč sem tudott ellenállni. A vár területén több nagyobb kőépület maradványaira bukkant, melyek közül az egyiket fejedelmi palotaként, míg a másikat kisebb templomként értelmezett. A későbbi ásatások kimutatták, hogy valójában egy késő középkori, alapincézett lakóházat, talán templomgondok lakóhelyét találta meg.¹³⁶ Kiheverve a Rýznerrel kirobant személyes vitát, Píč 1905-ben visszatért Levý Hradec kutatásához. Kutatásai elsősorban az elővárat és a vár sáncait célozták meg. Eredményeit részben közölve, újra arra az álláspontra jutott, hogy ez volt a Přemyslidák legkorábbi székhelye.¹³⁷ Kouřim kutatásához Píč többször is visszatért: 1906-ban Stará Kouřim belső sáncát vágta át szerkezetének megismeréséhez,¹³⁸ majd 1909-ben az előző helyszínnel szemben, a Kouřimka túlpartján lévő Szent Adalbert-dombot kutatta meg, felmérést is készítve róla. Ekkor még álltak itt a 11–12. századi templom maradványai, melyeket az 1950-es években bányásztak ki teljesen. A következő évben egyik közeli barátja, Antonín Podlaha, prágai kanonok egészítette ki a felméréseket és a leírásokat.¹³⁹

Píč egyik utolsó régészeti kutatása Stará Boleslavban zajlott. A belső vár területén álló Szent Kliment templomtól északra, 1909–1911 között nagyobb felületű feltárásokat végzett, több ma is jelentős adatot szerezve a helyszín stratigráfiájára vonatkozóan.¹⁴⁰ A világháború előtti utolsó jelentős régészeti összefoglaló Josef Ladislav Píč három kötetes régészeti monográfiájának harmadik része lett, amelyben a Cseh Fejedelemség koráról összegezte az addig összegyűlt régészeti ismereteket. A korábbi kutatásokat is magába foglaló munkában a Přemyslida-kori várak részletes leírása szerepel, a sáncok és belső szerkezet ismertetésével, régészeti leletanyag leírásával, több esetben megbízható alaprajzokkal. Ebben a kötetben a szerző a már korábban felállított tipológiai rendszerét továbbfejlesztette, beleillesztve több új helyszín adatait.¹⁴¹

Természetesen nem minden tervásatás kötődött Píč nevéhez, így pl. Ferdinand Josef Lehner 1903-as, cseh építészettörténetet taglaló munkája komoly érdeklődést váltott ki a csehországi rotundák iránt, így kettőt meg is kutattak. 1905-ben Jan Herain foglalkozott részletesebben a budeči templommal,¹⁴²

¹³² KOHOUTEK 1995, 195; PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006, 670.

¹³³ ZÁPOTOCKÝ 1965, 214, 327. obr. 72:1–5, 336, 340, 346.

¹³⁴ ZÁPOTOCKÝ 1965, 349, 356.

¹³⁵ HELlich 1892, 689–904; HELlich 1897, 671–694; PRINCOVÁ–MAŘÍK 2006, 656.

¹³⁶ BÖHM 1950, 79; VÁŇA 1973, 9.

¹³⁷ BORKOVSKÝ 1965, 9; TOMKOVÁ 2001, 7.

¹³⁸ ŠOLLE 1949, 28.

¹³⁹ ŠOLLE 1949, 28; Píč 1909, 77, 375; ŠOLLE 1989, 244.

¹⁴⁰ SOMMER 1977, 394; BOHÁČOVÁ 2003, 29–30.

¹⁴¹ Píč 1909.

¹⁴² HERAIN 1905, 60–75.

a következő évtől kezdve pedig Josef Strnad és Bohuslav Horák végeztek tervátásokat a Stará Plzeň mellett Hůrka-dombon, újra megkutatva a Szent Péter rotunda környezetét és feltárva a vár másik, Szent Lőrinc tiszteletére szentelt templomát.¹⁴³ Szintén tervátásokat indítottak Vyšehradon Bohumil Jarosláv Matějka és Jan Herain, hogy megtalálják a Vlačiha által felfedezett román kori padlótegélához köthető egyházi épületet. Kutatásaik jelentős eredménnyel jártak, ugyanis megtalálták és azonosították a Szent Lőrinc templomot, amely minden bizonnyal a 11. századi palotakápolna helyére épült.¹⁴⁴

A háború kitörése előtti utolsó fél évtizedben és a háború idején már a szakma sem igazán foglalkozott a tervszerű kutatásokkal. Hatalmas sokkot okozott, és jelentősen kihatott a szakmára Josef Ladislav Píč 1911. évi öngyilkossága. A kora középkori régészet meghatározó alakjának eltűnésével hosszú paszszív korszak jött el, mit csak súlyosbított a világháború kitörése. 1918-ig néhány fontosabb leletmentést érdemes még megemlíteni. Messze a legfontosabb ezek közül a prágai székesegyház Szent Vencel-kápolnájában végzett oltárcsere. A Kamil Hilbert által 1911–1912 között végzett ásatások szenzációs eredményeket hoztak, amelyek azonban a háború kitörése miatt nem tudták kifejteni a megfelelő hatást. Ekkor találták meg a székesegyház két korábbi periódusát, többek között a 10. század 30-as éveire keltezhető Szent Vencel rotundát.¹⁴⁵

A spytihněvi kisebb leletmentés 1912-ben egy temető feltárását jelentette.¹⁴⁶ Gyakorlatilag az utolsó gazdagabb mellékletű sírokat mentette meg 1912–1913 között Josef Antonín Jíra, Levý Hradec várnépének Žalovban fekvő temetőjéből.¹⁴⁷ Az akkor még Csehországhoz nem tartozó Chotěbuz területén 1913-ban és 1916-ban Franciszek Popiołek végzett szondázó ásatásokat, elsőként. Ő még – tévesen – Těšín (Cieszyn) előzményének tartotta az erődítést, bár a keltezése már nem sokban tér el a mai véleményektől.¹⁴⁸ Sajnálatos módon éppen a háború idején kezdték meg a mělníki Szent Péter és Pál templom felújítását, amit nem tudtak befejezni. A Kamil Hilbert által vezetett párhuzamos leletmentések több jelentős részletre derítettek fényt, többek között a templom gótikus periódusát megelőző elemeire. Azonban a részeredmények közlésére sem került végül sor.¹⁴⁹

Az emberiség történetének sokkal drámaibb mérföldkövével, a háború kitörésével éppen egybeesett egy, a cseh középkori szakirodalom egyik alapmunkájának megjelenése. Ugyan Adolf Zycha könyvének mondanivalója elsősorban a 12–13. századi városiasodás kérdésével foglalkozik, viszont az elsők között érinti azt a kérdést, hogy vajon mi a kapcsolat az egykori Přemyslida központok és a 13. században kialakuló városok között.¹⁵⁰

LENGYELORSZÁG

Az orosz fennhatóság alatt álló lengyel, illetve az akkor még német Nagy Lengyelország, Pomeránia és Szilézia helyzete erősen eltért egymástól. Az orosz részekben a nemzeti múlt bármilyen jellegű kutatása nem volt kívánatos,¹⁵¹ és ami mégis született, inkább a lengyel történelem álló épületekben is megnyilvánuló, késő középkori és reneszánsz hagyatékával foglalkozott. A németlakta területek középkorkutatásai is inkább a késő középkori emlékekre koncentráltak, kiemelt hangsúlyhoz juttatva a sziléziai kővárakat és a német lovagrendi építészetet. Nagy Lengyelországot mindkettőtől eltérően a német-lengyel párhuzamos régészeti érdeklődés kettősége jellemezte, amelynél mindegyik fél a saját múltját próbálta kutatni. A tervszerű elnémetesítési politika ellenében kialakuló lengyel történész és régészeti társaságok lényeg-

¹⁴³ HORÁK 1908, 439–440; GUTH 1925, 122; ŠIROKÝ–NOVÁČEK–KAISER 2004, 805; ČECHURA 2005, 369; NOVÁČEK 2006, 123.

¹⁴⁴ NECHVÁTAL 1972, 395; NECHVÁTAL 2007, 405–406.

¹⁴⁵ HILBERT 1934, 220–229.

¹⁴⁶ NOVOTNÝ 1977, 190.

¹⁴⁷ BORKOVSKÝ 1965, 10–11.

¹⁴⁸ KOUŘIL 1994, 71.

¹⁴⁹ BRYCH 2000, 103.

¹⁵⁰ ZYCHA 1914.

¹⁵¹ BRATHER 2001, 729.

ében a lengyel öntudat, nyelv és kultúraápolás legfontosabb területévé váltak. Fontos szerephez jutott ebben a katolikus egyház és a lengyel főnemesség. A helyzetet legjobban Poznań jellemzi, ahol a 19. század 60-as éveitől komoly rivalizálás alakult ki a régészet területén a német és a lengyel kutatók között, és ahol a régészet hamarosan a politika egyik eszközévé vált.¹⁵² A lengyel nemzeti múlt megismerésében is jelentős szerepet kaptak a korai székhelyek. A történeti kutatások hamarosan kijelölték az első Piastok rezidenciáit: Poznań, Gniezno, Ostrów Lednicki, Giecz, Krakkó stb. Ezek vizsgálata párhuzamosan folyt a német és a lengyel történeti körökben.

A jelen munkában tárgyalt központok közül meglepően korai a Kołobrzeg történetét feldolgozó 1767. évi monográfia.¹⁵³ A következő várostörténeti munka szintén egy pomerániai városról szólt, Wolinról.¹⁵⁴ Az első lengyel városok feldolgozásai az 1850-es évektől jelentek meg. Érdekes, hogy Krakkó és Czersk monográfiái egyszerre születtek meg 1859-ben. Az első, Ludwik Łętowski tollából a krakkói érsekség történetén keresztül mutatja be a város kialakulását és életét,¹⁵⁵ a következő pedig egy klasszikus 19. századi városleírás, amelyben a szerző – Kornel Kozłowski – összeszedte a rendelkezésre álló forrásokat és azok alapján írta meg a város múltját.¹⁵⁶ Krakkó első nem egyházi feldolgozását August Ottmar Essenwein állította össze 1869-re. A város műemlékeit leíró kötetben megtaláljuk a város jelentősebb egyházi épületeit, többek között a Szent Adalbert és Szent András templomokat, és a Szent Vencel székesegyházat.¹⁵⁷

A történeti jellegű feldolgozások mellett megindult az ismertetett települések múltjára vonatkozó adatok régészeti módszerekkel való kiegészítése, még ha általában ez csak helyszíni szemléből és a maradványok leírásából állt. Jelentős lökést adott a lengyel állam korai időszaka utáni érdeklődésnek a poznańi székesegyház 1826. évi felújításával járó sajátos ásatás, mely során kiemelték és újratemették III. Ferdeszájú Boleszláv és I. Ulászló Herman földi maradványait. Az 1830-as felkelés ugyan komoly törést jelentett a lengyel tudományos érdeklődés fejlődésében, de ez nem akadályozta meg Jędrzej Moraczewskit, hogy 1841-ben létrehozza az *Ország Régiséggyűjtőinek Társaságát* (Towarzystwo Zbieraczów Starożytności Krajowych). A Társaság céljai között jelentős helyen szerepelt a vidéki régészeti emlékek feltérképezése és leírása.¹⁵⁸ Tucatnyi vár ismertetése született meg viszonylag rövid időn belül, és ezzel együtt kialakult a vidéki kutatások bázisa is, amely a későbbiekben alapvetően meghatározta a fejlődés irányát. Ennek a fejlődésnek köszönhetjük például Ostrów Lednicki Anzelm Wojciech Bradziszewski által készített, még ma sem azonosított kőépületének rajzi dokumentációját, amely Belina Węsierski 1875-ös és Marian Sokołowski 1876-os munkájában jelent meg.¹⁵⁹ A várról 1843-ban Edward Raczyński egy újabb rajzi felmérést készített. Szintén még 1860 előtt születtek meg az első leírásai Łęczyca,¹⁶⁰ Kalisz¹⁶¹ és Naszacowice várainak.¹⁶²

Az 1863. évi lengyel felkelés jelentősen visszahatott a kulturális életre is. Egy darabig minden, valamennyire nemzeti jellegű kutatás és feldolgozás nemkívánatosnak minősült a cári és a császári területeken is. A változás ez esetben Krakkóból indult ki, ahol Teofil Żebrawski 1856-ban felélesztette a *Krakkói Tudós Társaság* (Towarzystwo Naukowe Krakowskie) működését. Ennek keretében különböző kutatásokat kezdeményezett a városban és annak környékén.¹⁶³ Władysław Łuszczkiewicz egymás után megjelenő művészettörténeti tanulmányai a krakkói középkori emlékekről a cenzúra határait vizsgálták és

¹⁵² KACZMAREK–PRINKE 2000.

¹⁵³ WACHSEN 1767.

¹⁵⁴ FILIPOWIAK 2004, 56.

¹⁵⁵ ŁĘTOWSKI 1859.

¹⁵⁶ KOZŁOWSKI 1859.

¹⁵⁷ ESSENWEIN 1869.

¹⁵⁸ BUKO 2006, 15.

¹⁵⁹ GÓRECKI 2002, 45, 52.

¹⁶⁰ KAMIŃSKA 1953, 46.

¹⁶¹ BARANOWSKI 1998, 40.

¹⁶² ŻAKI 1954, 235.

¹⁶³ BUKO 2006, 16.

egyben megalapozták a waweli székesegyház feldolgozásának szakmai hátterét.¹⁶⁴ 1873-tól indultak meg a Wawel különböző – osztrák katonaság által nem megszállt – területeinek régészeti kutatásai. Először a székesegyház Szent Lénárd kriptáját vizsgálhatta meg Teofil Żebrowski, majd Alojzy Alth a vár oldalában lévő Sárkánylyukat tárta fel (Smocza Jama).¹⁶⁵ Még jelentősebb ásatásokra került sor Ferenc József látogatását megelőzően a királyi palota területén. Az 1880-ban induló munkálatok során, a több méter vastag feltöltési rétegekben néhány ponton sikerült elérni a korai Piast-kori rétegeket is. Ezzel párhuzamosan folytatódott a székesegyház felújítása, és leletmentések zajlottak a belvárosi Zamoyski utcában. Az utóbbi helyen több temetkezés is előkerült. Az ásatásokat Tomasz Pryliński és Sławomir Odrzywolski vezették.¹⁶⁶

A krakkói kutatások fellendülését más helyszíneken csak lassanként követhették. 1862-ben a Krakói Tudós Társaság kezdeményezett ásatásokat a przemyśli Tatár-dombon. A munkálatokról már részletes beszámolók és feljegyzések készültek.¹⁶⁷ Itt említhető meg újra Marian Sokołowski Ostrów Lednicki történetét és építészetét összefoglaló kötete.¹⁶⁸

Biztos, hogy tőle teljesen függetlenül jelent meg 1875-ben Kolobrzeg újabb monográfiája, Hermann Riemann tollából.¹⁶⁹ A skandináv sagák iránt megnövekedett érdeklődésnek köszönhetően sikerült beazonosítani Wolint az egyik településsel. Ehhez kapcsolódóan Rudolf Virchow régészeti kutatásokat kezdett az Ezüsthgyen és az Akasztottak-dombján. Az ásatások eredményei már megjelentek Georg Haag 1882-ben kiadott várostörténeti könyvében.¹⁷⁰

Az 1870-es évek végétől egyre több helyszíni terepbejárás és várleírás született. A történészek elkezdtek összegyűjteni a vidéki kisebb erődítéseket is. 1879-ben készített elsőként tudományos leírást Włodzimierz Łuszczkiewicz a łęczycai ciszterci apátságról és a szomszédságban lévő földvarról.¹⁷¹ Az apátságról 1901-ben egy önálló történeti feldolgozás is született. A szerző, Karol Potkański futólag kitért a mellette lévő várra is.¹⁷² Még 1880-ban Adam H. Kirkor a łęczycai várról készített felmérést és részletes leírást. 1895-ben Zygmunt Hendel írt újabb beszámolót Łęczycáról.¹⁷³ Nem sokkal később Władysław Tarłowski Kalisz váráról állított össze rendkívüli fontosságú – még a folyószabályozás előtti állapotokat jelző – alaprajzzal is kiegészített ismertetést.¹⁷⁴ Ez elősegítette a Włodzimierz Demetrykiewicz által 1903-ban végzett szondázó ásatásokhoz, melyek során elsőre megtalálták a vár kőépületeinek maradványait, többek között a Szent Pál templomot.¹⁷⁵ Demetrykiewicz személyére külön is érdemes felhívni a figyelmet, ugyanis a kis-lengyelországi kora középkori kutatásoknak már az 1890-es évek elejétől vezéregyénisége lett. Több fontos lelőhely első felmérése, leírása és szondázó ásatása köthető a nevéhez. Sokoldalúságára jellemző, hogy a *Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* galíciai részlegének munkatársaként és a krakkói Jagelló Egyetem professzoraként, a régészet minden korszakával foglalkozott, jelentős figyelmet szentelve a kerámia-kutatásnak, de kitérve pl. a középkor-ázsiai kőbákványok témakörére is.¹⁷⁶

Ezzel párhuzamosan Niemcza¹⁷⁷ és Naszacowice területén is szondázó ásatásokat végeztek. Az utóbbi helyen szintén Demetrykiewicz vezette a kutatásokat és az eredményeit 1911-ben közölte is.¹⁷⁸ Ugyanő

¹⁶⁴ PIANOWSKI 1984, 9.

¹⁶⁵ PIANOWSKI 1984, 9, 43, 81.

¹⁶⁶ ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 79–80; PIANOWSKI 1984, 9.

¹⁶⁷ BUKO 2006, 16.

¹⁶⁸ LABUDA 1988, 379.

¹⁶⁹ RIEMANN 1875.

¹⁷⁰ FILIPOWIAK 2004, 56–57.

¹⁷¹ KAMIŃSKA 1953, 46.

¹⁷² POTKAŃSKI 1901.

¹⁷³ JODŁOWSKI 1974, 244.

¹⁷⁴ KAMIŃSKA 1953, 83; BARANOWSKI 1998, 40.

¹⁷⁵ BARANOWSKI 1998, 39; RODZIŃSKA-CHORAŻY-WĘCŁAWOWICZ 1998, 66.

¹⁷⁶ BUKO 2006, 16–17.

¹⁷⁷ JAWORSKI 2005, 227.

¹⁷⁸ ŻAKI 1954, 236.

bejárta Łapczycát és környékét is, és barátjával, Marian Warzenieckivel együtt részletes felmérést készített a várról, kiemelve, hogy a sáncok rohamos pusztulásnak indultak.¹⁷⁹

Az ekkori lengyel területeken kívül csak Wolinban folytak régészeti kutatások 1897–1898-ban. A tervásatások vezetője Adolf Stubenrauch volt, aki elsősorban a város „germán” múltját kutatta. A település belső területén csak szórványosan áshattak, annál inkább érdeklődtek az Akasztottak-dombján található halomsírok iránt, ahol nagyon gazdag temetkezések sora került elő.¹⁸⁰

Nem álltak le a krakkói kutatások sem. Sławomir Odrzywolskihoz ezuttal Tadeusz Wojciechowski csatlakozott. Ők együtt vezették a székesegyház román kori részleteinek feltárását. Az előkerülő több korai részlet alapján megszülettek az első elméleti rekonstrukciók. Az eredmények 1900-ra két monográfia formájában látták napvilágot. Az egyikben Władysław Abraham a püspökség történetét írta meg a legújabb információk és forrásfeldolgozások tükrében. A másikban pedig Wojciechowski elsőként kísérelte meg a székesegyház építéstörténetének feldolgozását.¹⁸¹

A 19. század végi erősen nacionalista légkör talán leginkább Lengyelországban nyilvánult meg. Az együttélés mellett kialakuló szakmai rivalizálás következménye az lett, hogy a nagynevű régészek és történészek már szakmai műveikben is kezdtek az Elba és Odera közötti terület feletti fennhatóság nemzeti-történeti jogairól írni. A német részről Gustaf Kossinna képviselte azt a nézetet, hogy ez a vidék ősi germán föld, míg a szlávok jóval keletebből vándoroltak be. A lengyel részről ezzel szemben egyre korábbra mentek vissza az időben, s a lausitzi kultúrájánál megállapodva, a szlávokat kontinuusnak tekintették azzal.¹⁸² A vita nyomai látványosan kiszűrhetők a wolini ásatásoknál.

A kis-lengyelországi területeken a kutatás lehetőségei jobbakként voltak, és az ellentétek sem voltak olyan látványosak, mint a másik két lengyel régióban. Ennek ellenére a nemzeti történelem kutatása jelentősen elmaradt a Monarchia más országaihoz képest. A krakkói egyetem Őstörténeti Tanszékét csak 1905-ben állították fel. Élére a kora középkori kutatásokban is kiemelkedő Włodzimierz Demetrykiewicz professzor került.¹⁸³ Ugyanebben az időszakban az osztrák hadsereg kiürítette a Wawelt és átadta Krakkó városának. Ekkor egy külön állami intézményt hoztak létre a *waweli Királyi Vár Helyreállítási Bizottsága* (Komitet Restauracji Zamku Królewskiego na Wawelu) néven.¹⁸⁴ A bizottság feladata a kiürített épületegyüttes helyreállításának és a párhuzamosan zajló régészeti leletmentéseknek koordinálása volt. A bizottság élére Zygmunt Hendl került, de a helyszíni ásatásokat Demetrykiewicz mellett, Julian Talko-Hryncewicz és Klemens Bąkowski vezették. A munkálatok már 1906-ben megindultak, és csak a háború idején álltak le két évre. Már 1906–1911 között számos rendkívüli felfedezést tettek. Többek között előkerült több román kori vagy még korábbi kőfalszakasz és épületrészlet. Még fontosabb volt azonban a Szent Félix és Adauktusz rotunda 8 m magasán álló falainak felfedezése.¹⁸⁵

Krakkón kívül az 1. világháború előtt Chełmnóban is folytak régészeti feltárások. Itt Kazimierz Chmielecki a vár szomszédságában több mint 500 sírt tárt fel. Czerskben Kazimierz Skórewicz 1907-től kezdve több éven keresztül végzett ásatásokat, elsősorban a késő középkori várat kutatva, azonban több korai épületrészt is feltárva. Neki sikerült elsőként megtalálni a vártemplom maradványait, de ezeket még tévesen, Szent Péter kápolnaként értelmezte.¹⁸⁶ Niemczában a háború vége felé került elő a második nagyobb temető részlete, ahol leletmentésre volt szükség.¹⁸⁷ Szintén a háború idején jelent meg egy, Mazóvia egyik legfontosabb kora középkori központjáról szóló monográfia. Płock kora középkori történetét Antoni Julian Nowomiejski dolgozta fel, rengeteg írott forrásra támaszkodva.¹⁸⁸

¹⁷⁹ JODŁOWSKI 1974, 245.

¹⁸⁰ STUBENRAUCH 1898, 65–139.

¹⁸¹ WOJCIECHOWSKI 1900; ABRAHAM 1900.

¹⁸² BRATHER 2001, 727.

¹⁸³ BRATHER 2001, 729.

¹⁸⁴ PIANOWSKI 1984, 5.

¹⁸⁵ PIANOWSKI 1984, 10; KUKLIŃSKI 2005, 312.

¹⁸⁶ RAUHUTOWA 1966, 198.

¹⁸⁷ JAWORSKI 2005, 237.

¹⁸⁸ NOWOMIEJSKI 1917.

MAGYARORSZÁG

A magyarországi kutatás kezdeteit nehéz meghatározni, ugyanis a honfoglalás- és az államalapítás kori régészet egymástól nagyon eltérően alakult ki. A honfoglalók hagyatékának vizsgálata az 1834. évi bepusztai lelettől kezdve folyamatosan napirenden volt. Azonban ez szinte kizárólag a temetkezésekre vonatkozott. A települések – és így a várak – kutatását majdnem eleve kizárta az a felfogás, hogy a honfoglaló magyarság nomád volt. Mivel a magyar régészet ezen ágának kutatástörténetét éppen mostanában foglalta össze alaposan Langó Péter, magam már nem térnék ki rá részletesebben.¹⁸⁹

A korai várak kutatása településtörténeti monográfiákkal indult, amelyeket csak fokozatosan egészítettek ki régészeti feltárások. A jelen munkában tárgyalt központok közül az egyik legkorábbi ilyen feldolgozás Aradról született, Peretsényi Nagy László tollából.¹⁹⁰ A többire ezután majd' egy évszázadot kellett várni. Az első régészeti kutatások a század közepétől indultak meg. A Somogyváron 1824-ben, majd 1828–1829-ben Mátrai-Rothkrepf Gábor által vezetett munkák nem tekinthetők szakszerű ásatásnak, hanem egyszerű régiség-gyűjtésnek.¹⁹¹ Elsőként a magyar régészet első leletmentését érdemes említeni, amit Érdy János vezetett a székesfehérvári királyi bazilika területén, 1848-ban.¹⁹² A győri Méry Etel 1859-től zajló, rendszertelen leletmentései és gyűjtései után Ipolyi Arnold írt le három helyszínt az elsősorban római emlékeket ismertető kataszterében, ezek Orlát, Várfalva és Veszprém.¹⁹³ 1862-ben Henszlmann Imre újraindította a székesfehérvári ásatásokat, melyekről 1864-ben monográfiát is kiadott.¹⁹⁴

A korszak régészetének legkiemelkedőbb személyisége minden területen Rómer Flóris volt. Ő „fedezte fel” 1866-ban a visegrádi Sibrik-dombi erődítést, bár még nem tudhatta, hogy ez volt az 1009-ben említett ispáni vár helye is.¹⁹⁵ Két év múlva éppen az ő kezdeményezésére utazott le Henszlmann Imre Csanádra, megnézni és felmérni a Killer Frigyes plébános által majdnem teljesen lebontatott középkori templom maradványait.¹⁹⁶ Az 1868–1869. évi terepszemle eredményeit Henszlmann a Rómer által 1864-ben elindított és 1872-ig szerkesztett *Archeologiai Közleményekben* közzétette. Csanádi utazását Rómer felhasználta az aradi prépostság romjainak meglátogatására is. Valószínűleg része volt abban is, hogy 1873-ban a maradványokról Molnár Pál felmérést készített. Rómer jelentősége a magyar régészeti kutatások fellendülésében és népszerűsítésében felbecsülhetetlen. Az általa szerkesztett évkönyvekben egymás után jelentek meg az amatőr kutatók beszámolói az ország legkülönbözőbb pontjairól, az összes régészeti korszak emlékeiről. Így 1869-ben Madarassy László a tiszalpäri sáncoknál végzett terepbejárást és leletgyűjtést,¹⁹⁷ 1870-ben Dobozy Ferenc a szabolcsi várról készített részletes leírást,¹⁹⁸ 1872-ben pedig Hőke Lajos a honti erősséget járta be, leírva az akkor még látható részeit.¹⁹⁹ A középkori Csanád emlékeiről Ortvy Tivadar éppen az *Archeologiai Közlemények* lapjain közzölt történeti összefoglalót, alapos forráselemzésre építkezve.

Rómer Flóris utolsó kutatásai közül az alpári vár vázlatos felmérése²⁰⁰ és a zalavári apátság szondázó ásatása emelhető ki. Az utóbbiról már 1841-ben Anton Doležalek, 1864-ben pedig Henszlmann is írt, de a század második felére a helyiek homokbányászása miatt az emlék végveszélybe került.²⁰¹

¹⁸⁹ LANGÓ 2007, 32–37, 61–165.

¹⁹⁰ BENKÓ 1998, 16, 27.

¹⁹¹ BAKAY 1985, 5.

¹⁹² HENSZLMANN 1864. Érdy János munkásságáról részletesebben LANGÓ 2007, 69–73.

¹⁹³ IPOLYI 1861, 202–205, 240, 261.

¹⁹⁴ HENSZLMANN 1864.

¹⁹⁵ GRÓF–GRÓH 2006, 5.

¹⁹⁶ HENSZLMANN 1871, 1, 29–30.

¹⁹⁷ BÓNA–NOVÁKI 1982, 21–22; hivatkozik MADARASSY 1869, 108–109.

¹⁹⁸ NÉMETH 1973, 171.

¹⁹⁹ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 29.

²⁰⁰ BÓNA–NOVÁKI 1982, 22.

²⁰¹ SÓS 1963, 7–8; RITOÓK 2014, 286.

A Tisza által folyamatosan pusztított Alpáron 1888-ban Farkas Sándor végzett még leletgyűjtést és helyszíni szemlét.²⁰²

Ugyanebben az időszakban két meghatározó monográfia is megjelent. Márki Sándor Aradról írt művében számos ma is aktuális adat, vagy azóta elpusztult részletre, emlékre vonatkozó információ található, annak ellenére, hogy a prépostság romjait a bizerei apátsággal azonosította. A jelentőségét jelzi, hogy az 1882-ben megjelent könyvét 1892-ben újra kiadták.²⁰³ 1886-ban pedig Major Pál a Moson vármegyéről írt kétkötetes munkájában elsőként azonosította az egykori mosoni ispáni vár helyét a mai Királydombon.²⁰⁴

Jelentős régészeti tevékenységet fejtett ki Gyulafehérváron 1888-1913 között Cserni Béla. Az építkezések, felújítások során számos részletet figyelt meg és sok leletet gyűjtött össze.²⁰⁵

A legjelentősebb változásokat a Millenniumi ünnepekre való készülődés hozta. Az országos szintű megemlékezés együtt járt a nemzeti érzelmek megerősödésével, a nacionalizmus felvirágzásával és – ezzel párhuzamosan – a nemzeti múlt intenzívebb kutatásával. A honfoglalók hagyatékának már ötven éve zajló kutatása a 19. század végére igen torz képet jelenített meg a régészeti leletanyagról. A dicső nemzeti múlt keresése közben a honfoglalók „nemes hódítók” lettek, akik éppen a hódítás révén formálhattak megkérdőjelezhetetlen jogot a Kárpát-medencére. A nézet legfontosabb képviselője, Nagy Géza csak a szebb leleteket tulajdonította a honfoglaló magyaroknak, míg az összes többi a szemében a „szláv szolgaszemélyekhez” tartozott.²⁰⁶ Mindez több szempontból is negatívan hatott a várak kutatására. Egyrészt egybevágott azokkal az Anonymus-féle kijelentésekkel, melyek a várakat a magyarok előtt a Kárpát-medencében élő szláv vagy más népeknek tulajdonította, s amelyeket a magyarok erővel – dicsőségesen – hódítottak meg. Jellemző ezekre, hogy a *Magyarország vármegyei és városai* sorozatban a győri – maradványaiban akkor még csak nem is ismert – ispáni várat az avaroknak tulajdonították, amelyet átmenetileg szlávok laktak, de „a vezérek korában sem vesztette el jelentőségét,” és „ily vár volt a szláv fészek, Esztergom...”²⁰⁷ Amint Bóna István összefoglalásában olvashatjuk, „a magyar kutatók – Anonymust túlszárnyalva – az összes földvárat magyarok előtti helyi védműnek tartották,” mert a büszke magyar hódítók ilyen munkával nem foglalkozhattak.²⁰⁸ Másrészt – máig meghatározva a történelemtudomány egyes nemzeti irányzatait – hozzájárult a morva-szlovák és a dáko-román kontinuitás meggyökeresedéséhez.

A millenniumhoz kapcsolódó felfokozott érdeklődést jól jelzi, hogy 1890-ben az ország három, egymástól igen távoli pontján nagyszabású kutatások indultak meg. A keleti határnál Lehoczky Tivadar kezdte meg a Bereg vármegyéről készülő monográfiájának előmunkálatait, melyek során személyesen is bejárta a legfontosabb lelőhelyeket, így Borsova várát is. 1892-ben megjelent kötetében a helyszínt – Anonymus alapján – a helyi szlávokhoz kötötte.²⁰⁹ Az ország szívében, Visegrádon ugyanakkor Czobor Béla és Sztehlo Ottó indította meg a Szent András monostor feltárását, amit 1895-ig folytattak.²¹⁰ Nyugaton pedig Bella Lajos kezdte meg régészeti tevékenységét a soproni sánc maradványainak megfigyelésével.²¹¹ Bella munkássága úttörőnek tekinthető a magyarországi várkutatásban. Ő volt az első, aki a romantikus várromok mellett kevésbé látványos sáncokra is felfigyelt, bár nem minden esetben volt tisztában azok korával. Több mint egy évtizedes soproni kutatásai mellett megfigyeléseket végzett 1891-ben Darufalván és 1898-1900-ban Locsmádon is.²¹²

²⁰² BÓNA–NOVÁKI 1982, 22; hivatkozik FARKAS 1889, 382–383.

²⁰³ BLAZOVICH 1996, 42.

²⁰⁴ MAJOR 1886, 112–113.

²⁰⁵ MARCU ISTRATE 2008, 23.

²⁰⁶ LANGÓ 2007, 88, 98.

²⁰⁷ BOROVSKY 1906, 271 (Győr), 197 (Esztergom).

²⁰⁸ BÓNA 2001, 102.

²⁰⁹ LEHOCZKY 1892.

²¹⁰ HÉJ 1956, 10; BUZÁS 2001, 237; BUZÁS–ESZES 2007, 55.

²¹¹ NOVÁKI–SÁNDORFI 1987, 38–39; GÖMÖRI 2002, 49–50. Ugyanitt olvashatók a további hivatkozások Bella Lajos közléseire.

²¹² GÖMÖRI 2002, 46.

A millennium körüli években nagyon sok kutató tért ki az ispánsági várakra is. Ezek egy része történeti jellegű volt, amelyek leginkább a *Magyarország Vármegyei és Városai* sorozatban láttak napvilágot. Ilyen volt például Hont,²¹³ Bihar,²¹⁴ majd jelentős lemaradással Arad²¹⁵ és Temes.²¹⁶ Önálló nagyobb monográfiák keretében született meg Pozsony (ahol a feltételezett római előzmény feltárására sikertelenül próbáltak támogatókat szerezni),²¹⁷ Doboka²¹⁸ és Zalavár részletes történeti feldolgozása.²¹⁹ A régészeti kutatások esetében legtöbbször nem is tudták, hogy mikori erődítésekről van szó, a sáncok önmagukban vonzották a kutatókat.²²⁰

Továbbra is számos helyen végeztek helyszíni szemlét és leletgyűjtést. Így 1897-ben először járt Széchenyi Rezső személyében szakmai érdeklődő a vele mi Szent Vid-dombon, bár leginkább az őskori régiségek vezették oda.²²¹ A pusztuló alpári erősségnél Majláth Béla végzett leletgyűjtést 1898-ban,²²² 1900-ban Soós Elemér készített részletes leírást a honti ispáni vár már alig látható nyomairól,²²³ Erdődy Imre a pinkaóvári sáncokat írta le,²²⁴ Bartalos Gyula pedig Abaújváron végzett terepbejárást. Az ünnepségek előtt zajlott a magyar régészet első ispánsági várkutatása. A szabolcsi sáncok átvágását 1894-ben Jósa András és Bartalos Gyula végezte, eredményeiket pedig éppen abban a sorozatban közzétették, amelyben a többi vármegye-központtól általában csak történeti összefoglalók jelentek meg.²²⁵ A rendkívül alapos megfigyelések ma is érthetőek és követhetőek, ezeket rajzokkal egészítették ki.²²⁶

1895–1896 között Gerece Péter a somogyvári Kupavár-hegyen végzett tájékozódó ásásokat, tisztázva a 11. század végén alapított bencés apátság alaprajzának főbb vonásait és elszállítatva a veszélyeztetettebb kőfaragványokat.²²⁷ Ugyan Esztergom vára túl sok történeti emlékkel a 19. század első negyedében lezajlott pusztítások után már nem dicsekedhetett, Némethy Lajos a kora középkori környező falvak maradványainál végzett leletmentéseket a millennium körüli években.²²⁸ 1900–1905 között a már sokszor emlegetett Alpáron végre sor került az első régészeti ásásra is, Kada Elek vezetésével.²²⁹ 1902-ben Finály Gábor Sajósárvárra utazott az Árpád-kori vár azonosításáért, de – a helyet ugyan megtalálta – a várat nem tudta azonosítani, mert a kutatóárkaiból semmiféle leletanyag nem került elő.²³⁰ Pár évvel később Börzsönyi Arnold Zalaváron végzett hasonlóan tájékozódó ásást, valószínűleg Récéskút-szigeten.²³¹

A nagy ünnepség-sorozat után nagyszabású műemlék-helyreállítások indultak meg az ország különböző egyházi központjaiban. Az álló középkori székesegyházakkal rendelkező, egykori ispáni székhelyek közül Gyulafehérvár említhető első helyen, a munka alapossága, színvonala és publikáltsága alapján. A Möller István és Posta Béla által irányított felújítás régészeti feltárással is párosult, mely során 1898–1917 között feltárták a vár legkorábbi középkori épületét.²³² A nyitrai székesegyház 1908. évi felújítása nem

²¹³ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 29; hivatkozik REISZIG é.n., 279–386.

²¹⁴ CSÉPLŐ 1901, 452–453.

²¹⁵ BLAZOVICH 1996, 42.

²¹⁶ BOROVSKY 1914, 1.

²¹⁷ ORTVAY 1892; valamivel később jelent meg KUMLIK 1907.

²¹⁸ TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900, 320–337.

²¹⁹ FÜSSY 1902.

²²⁰ BÓNA 2001, 101.

²²¹ FEKETE 2007, 119.

²²² BÓNA–NOVÁKI 1982, 24; hivatkozik MAJLÁTH 1898, 257–265.

²²³ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 29.

²²⁴ KAUS 1987, 330.

²²⁵ JÓSA–NAGY 1900, 395–396.

²²⁶ Jósa Andrásról legutóbb LANGÓ 2007, 95.

²²⁷ BAKAY 1973, 341.

²²⁸ HORVÁTH 1979, 38.

²²⁹ BÓNA–NOVÁKI 1982, 26–27.

²³⁰ FINÁLY 1902, 266–271.

²³¹ BÖRZSÖNYI 1908, 184–185.

²³² MARCU ISTRATE 2008, 24; Posta Béláról részletesebben LANGÓ 2007, 99–102.

járt hasonló tudományos eredménnyel, de a munka során több fontos megfigyelést tettek.²³³ Ezzel szemben az 1907–1910 között zajló veszprémi munkálatok során szinte semmiféle dokumentáció nem készült, miközben lebontották a román kori székesegyház nagy részét, nem kímélve a gótikus pilléreket sem.²³⁴

Közvetlenül a világháború kitörése előtti évtizedben zajlottak az erdélyi ispáni központok környezetének első régészeti kutatásai. Így Hunyadváron 1908–1911 között Árpád-kori temetőket tárt fel Roska Márton és Kőváry Ernő a Szent Péter dombon elhelyezkedő vár mellett.²³⁵ Az utóbbival kapcsolatban éppen a mindenütt szláv földműveseket feltételező Nagy Géza vetette fel, hogy esetleg a várnép temetője lehetett.²³⁶ Roska Márton nevével találkozunk 1912-ben a várfalvi kutatásoknál is, ahol Jósika Aladár kezdte meg a kastélyának kertjében lévő temetkezések feltárását.²³⁷ Roska Márton már ekkor felvetette, hogy Várfalva a korai Tordával lenne azonos.²³⁸ 1911-ben kerültek elő az első kora Árpád-kori sírok Kolozsvárott is, a Zápolya-utca (ma str. Gen. Traian Moşoiu) 78. számú telkének déli végében, kavicsbányászás közben. A feltárásokat Létai Balázs és Kovács István vezették.²³⁹ Buday Árpád küküllővári kutatásai nem eredményeztek Árpád-kori leleteket.²⁴⁰

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A 20. század első felében értek a történeti kutatások abba a stádiumba, hogy az egyes várak önálló bemutatásán túl, nagyobb lélegzetvételi, átfogó feldolgozások készülhessenek. Ez egyformán érvényes mindhárom országra.

Az 1. világháború mindenütt jelentős változásokat hozott, ezen belül legkisebb törés a cseh területeken volt tapasztalható. Ezzel szemben mind a Kárpát-medencei, mind a lengyelországi kutatásoknak teljesen új helyzettel kellett szembenéznie. Mindezek ellenére – mivel a társadalmi változások nem voltak jelentős mértékűek – a kutatások iránya és az ideológiai háttér nem változott, főleg Magyarországon. Az elcsatolt területeken sem foglalkoztak intenzívebben az ispánsági várakkal.

A harmincas évek Csehország és Magyarország számára is fontos évfordulót hozott. Csehországban Szent Vencel halálának 1000., Magyarországon pedig Szent István halálának 900. évfordulójára emlékeztek meg. A megemlékezésekkel összefüggésben többfelé régészeti feltárások kezdődtek, tudományos konferenciákat szerveztek és részletes feldolgozások születtek.

CSEHORSZÁG

A két világháború közötti csehországi kutatást az ország államformájának változása és Szlovákiával való kiegészülése nem befolyásolta. Inkább a Monarchia széteséséből adódó szabadabb kultúrpolitika jelentett jelentős lökést. A többi új állam régészetében megfigyelhető indulatosság itt alig kapott teret. A legfontosabb lépés az *Állami Régészeti Intézet* (Státní Archeologický ústav) felállítása volt 1919-ben, melynek élére a pánszlávizmusáról ismert Lubor Niederle került (1924-ig). Az Intézet egyik fiókját Emanuel Šimek vezetésével Brnóban szervezték meg 1931-ben.²⁴¹ A cseh állam eredetére és a korai Přemyslida korszak megismerésére irányuló törekvések jelentős állami támogatáshoz jutottak. 1922-ben már tervbe vették a *Szláv Intézet* (Slovanský Ústav) létrehozását, amelynek tényleges felállítására azonban – a különböző bürokratikus akadályok miatt – csak 1928-ban került sor. A T. G. Masaryk államfő pénzügyi

²³³ PIVKO 2007, 389.

²³⁴ KRALOVÁNSZKY 1984, 194.

²³⁵ ROSKA 1913, 166–190. Teljes közlése, új temető interpretáció GÁLL 2013, I. kötet 507–522, II. kötet 275–277. tábla.

²³⁶ NAGY 1913, 271.

²³⁷ JÓSIKA 1914, 121–124.

²³⁸ ROSKA 1914, 125–147. Teljes közlése, új temető interpretáció GÁLL 2013, I. kötet 522–536, II. kötet 278–286. tábla.

²³⁹ KOVÁCS 1942, 85; GÁLL–GERGELY 2009, 16–17.

²⁴⁰ BUDAY 1913, 94–108.

²⁴¹ BRATHER 2001, 730.

támogatásával létrejött intézmény vezetője szintén Lubor Niederle lett.²⁴² A még csak papíron létező Intézet már az 1920-as évek első felében jelentős vállalkozásba fogott. Niederle kezdeményezte a vyšehradi vár kutatásait, amelyek 1924-ben indultak meg Karel Guth és Eduard Šittler vezetésével. Az 1935-ig tartó tervásatások során a belső vár nagyobb részét feltárták, és számos egyházi építmény kutatására is sor került. A kutatási eredmények messze felülmúlták a várakozásokat. Ez lett az 1930-as évek legnagyobb csehországi ásatása, amelyen egész generációnyi cseh régész nőtt fel.²⁴³ A vizsgált szélesebb régióban csak a visegrádi és esztergomi, illetve a krakkói kutatásokkal állítható párhuzamba.

A vyšehradi kutatások során Karel Guth 1924-től a Szent Márton rotunda felújításánál is részt vett, melynek megírta az építészeti feldolgozását.²⁴⁴ Munkájával – ellentmondva Ferdinand Josef Lehner korábbi megállapításainak – komoly szakmai vita kirobbanását érte el. A csehországi rotundák keltezését és szerepét érintő vita Guthéval ellentétes oldalát Vojtěch Birnbaum képviselte. Míg Guth a 10–11. század fordulójára, vagy még későbbre keltezte az érintett épületek többségét, addig Birnbaum általában a 9. századig ment vissza. A polémia egyetlen stabil pontja a prágai Szent Vid rotunda volt, melynek 940 körüli építési idejét senki nem vitatta. Azonban erősen megoszlottak a vélemények Budeč²⁴⁵ és Starý Plzenec esetében. Mindkét épületnél teljesen friss kutatási eredmények álltak rendelkezésre. A budeči templomot 1923-ban újjátették fel, számos román kori részletet hozva napvilágra. Starý Plzenecben pedig Antonín Friedl kezdett tervásatásokat a Hůrka-dombon. A várhegy összes kőépületét kiásó kutató munkája már a saját korához viszonyítva is gyalázatos módszerekkel zajlott, dokumentáció vagy nem készült, vagy nem használható, sok helyen önmagának ellentmondó. A kutató ötven évvel későbbi visszaemlékezései is gyakran mást mondanak, mint ami a néhány, meglehetősen szűkszavú naplóban szerepel. A kiásott három templom falmaradványait ráadásul nem takarták vissza, így a falak időközben szétfagytak. A problémákat tetézve 1921–1923 között Hanuš Zapál helyreállította a Szent Péter rotundát, s a szakmai elveket teljesen figyelmen kívül hagyva, 19. század végi purista módszereket alkalmazott. Teljesen leverte a vakolatot, számos hozzáépítést elbontott, a falat új ablakokkal törte át stb.²⁴⁶ A dokumentálatlan ásatás és a szakszerűtlen helyreállítás azt eredményezte, hogy a templom ma már pontosabban nem keltezhető, így nem véletlen az 1920-as évek heves vitája sem vele kapcsolatban.

A rotunda-polémia mellett egy másik jelentős indulatokat gerjesztő vita is kirobbant ekkor. Ebben már történészek vettek részt és a korai cseh központok időrendjéről vitáztak. A vitát Jaroslav Böhm 1929. évi libušíni ásatásai indították el, amelyek során kimutatta, hogy a Píč által feltárt épületmaradványok késő középkoriak és kora újkoriak.²⁴⁷ A már ismert Karel Guth mellett, ebben az esetben Emanuel Šimek és Jan Axamit nevét említhetjük meg. A két utóbbi – nem utolsósorban az előző század *Libuše*-énekei által befolyásolva – Libušínt tartották elsődleges Přemyslida-székhelynek, sőt, Šimek azt még Prágánál is korábbinak feltételezte. Guth pedig – ahogyan a rotundákat is – Libušínt is jóval későbbre, a 11. század elejére keltezte. A vitában Tetín és Levý Hradec is fontos szerephez jutott.²⁴⁸ Az elméletek számos korabeli feldolgozásban is helyt kaptak, általában éppen az aktuális központot tartva fontosabbnak. Így nyilatkozott Levý Hradecről Václav Tille 1921-ben,²⁴⁹ de nem szerénykedett a város korai jelentőségének taglalásánál Rudolf Hohmann Litoměřice,²⁵⁰ vagy Julius Michel Děčín esetében.²⁵¹ Az utóbbi azért is figyelemre méltó, mert a szerző által még a háború előtt végzett nagyszámú leletmentésének feldolgozását tartalmazta.

²⁴² VÁŇA 1955, 374.

²⁴³ NECHVÁTAL 1972, 395.

²⁴⁴ GUTH 1925, 135–137.

²⁴⁵ GUTH 1925, 146–149; BIRNBAUM 1927, 173–175.

²⁴⁶ ŠIROKÝ–NOVÁČEK–KAISER 2004, 799–800, 805; NOVÁČEK 2006, 123–124.

²⁴⁷ BÖHM 1950, 79–80.

²⁴⁸ BÖHM 1950, 80; VÁŇA 1973, 10.

²⁴⁹ TOMKOVÁ 2001, 7.

²⁵⁰ HOHMANN 1923.

²⁵¹ ZÁPOTOCKÝ 1977, 522.

A vyšehradi kutatások mellett még jelentősebb volt a Szent Vencel halálának 1000. évfordulójára állami szinten is megemlékező ünnepség-sorozat. Ehhez kapcsolódott egy nagyszabású történelmi és régészeti feldolgozás is, ahol az ország vezető kutatói a Přemyslida-állam első évszázadainak eseményeit és emlékeit dolgozták fel. Az elkészült tanulmányokat a *Szent Vencel emlékkönyvben* (Svatováclavský sborník) adták ki. A számos kiemelkedő cikk közül Karel Guth feldolgozása emelhető ki. Összefoglalta Prága, Budeč és Stará Boleslav addigi kutatási eredményeit, és belevette a legújabb budeči ásatásokat is, melyek során megtalálták a Szűz Mária templomot.²⁵² A tanulmánya rámutat arra is, hogy nem feltétlenül a belső vár volt a korai központok legjobban védett része. A hatalmas forrásanyaggal dolgozó szerző számos új alaprajzzal egészítette ki munkáját.²⁵³ Nem került meg Guth Levý Hradec kérdését sem. Ott egy 17. századi forrás alapján biztosan lehetett tudni egy rotunda létezéséről, de a maradványai addig még ismeretlenek voltak. A kutató mégis megpróbálta egyrészt lokalizálni a vár területén, másrészt a „rotunda-lét” tényéből további következtetéseket levonni.²⁵⁴ Ugyanebben a tanulmánykötetben írta le Kamil Hilbert a prágai székesegyházban zajló ásatásokat, részletes alaprajzokat és felméréseket is csatolva. Josef Cibulka az előkerült Szent Vid rotunda maradványait értelmezve, tágabb európai kontextusba helyezte azokat, és a 10. század harmincas éveire keltezte a templom alapítását.²⁵⁵ További jelentős régészeti feltárások folytak a prágai Királyi Palota és Loretánské náměstí területén. Ezeket Ivan Borkovský vezette. Az előbbiben végzett leletmentések a vár államfői rezidenciává való átalakításához kapcsolódtak. Ezek szinte minden évben szenzációs eredményekkel jártak, a vár legkorábbi történetének emlékeit hozva napvilágra.²⁵⁶ Nem kevésbé különlegesek voltak a Loretánské náměstín folyó kutatások, ahol egy halomsírral kezdődő és a 14–15. századig folytatódó, folyamatosan használt, templomhoz nem kapcsolódó temető került elő, 9–10. századi települési objektumokkal.²⁵⁷ Ezzel egykorúnak bizonyult a prágai Staré Město-i Bartolomějská utcában feltárt soros temető, amelyről feltételezhető, hogy az ott élt külföldi kereskedők használták.²⁵⁸

A nagyobb ásatások mellett csak két kisebb helyen folytatódtak a tervásatások a Szent Vencel-láz lecsengése után, ráadásul közülük az egyik nem is tartozott akkor még Csehországhoz. Az utóbbi Chotěbuz volt, ahol Wilhelm Rosenfeld végzett sáncátvágásokat 1936-ban.²⁵⁹ Starý Plzeneben pedig a még az 1920-as években megkezdődött kutatások folytatódtak 1934–1936-ban, ezúttal már Josef Salák vezetésével, de még mindig a Szent Péter rotundára összpontosítva.²⁶⁰ A leletmentések közül az első helyen Přerov és Stará Boleslav emelhető ki, mert ezek indultak legkorábban. Přerovban a folytatódó ipari beruházások és a Předmostí dombjának bányászása során előbb Inocent Ladislav Červinka tárt fel egy 11–12. századi temetőrészletet, majd 1936-ban Alois Čáp a Szent György templom kriptájában kereste az épület előzményeit.²⁶¹ Stará Boleslavban a kutatásokat Jaroslav Böhm kezdeményezte még 1927-ben. Ekkor a Szent Vencel bazilika és a Szent Kliment közötti területen folytak szondázó és leletmentő jellegű ásatások. A várt látványos eredmények ebben az esetben nem igazolódtak be. Újabb lendületet adott azonban a várdomb tövében előkerült 10. századi kincslelet, amely több mint ezer érmét tartalmazott. Az ettől kezdve minden városi építkezésen jelenlévő és azokat dokumentáló Karel Buchtela, 1934-ben fazekaske-mencéket talált a vártól 1,5 km-re északra.²⁶²

²⁵² GUTH 1934, 753–771.

²⁵³ GUTH 1934, 686–818.

²⁵⁴ TOMKOVÁ 2001, 7.

²⁵⁵ HILBERT 1934, 220–229; CIBULKA 1934, 230–685.

²⁵⁶ BORKOVSKÝ 1950, 188.

²⁵⁷ JEČNÝ ET AL. 1984, 215; BOHÁČOVÁ 2006b, 20.

²⁵⁸ HAVRDA 2002, 63.

²⁵⁹ KOUŘIL 1994, 71.

²⁶⁰ NOVÁČEK 2006, 134.

²⁶¹ PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006, 670, 686; PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007, 9.

²⁶² GUTH 1934, 796; SOMMER 1977, 395–400; BOHÁČOVÁ 2003, 31–32.

Még szerényebb leletmentések folytak az 1930-as években Čáslav belvárosában a közműcsere során,²⁶³ vagy Děčínben a korai váralja településen zajló kórházépítés idején.²⁶⁴ Hradec Královéban a 18. századi erődítések bontása eredményezett sok helyen jó lehetőséget rétegmegfigyelésekre és leletgyűjtésre.²⁶⁵ Spytihněvben a folyó új medrének ásása miatt végzett több szakaszban leletmentést Karel Hanák, Vilém Hrubý és Antonín Zelnitius 1935 és 1939 között. Az új meder teljesen átvágta az egykori várat, s eközben találtak sírokat, települési nyomokat és egy kőtemplom maradványait. Az előkerült leletanyagot összeszedve és a maradványokat – lehetőségeikhez képest – dokumentálva, az ő munkájuk az egyetlen rendelkezésre álló forrás a vár belső beépítettségére és templomára vonatkozóan.²⁶⁶

A žateci belváros felújítása 1936-tól kezdődött, s ezen kezdettől fogva részt vett Helmut Preidel, aki minden építkezést szemmel tartott, és folyamatosan dokumentálta a régészeti jelenségeket. A legfontosabb esemény azonban, az 1937-ben előkerült ún. žateci-kincs megtalálása volt.²⁶⁷

Az előbbiekhöz hasonlóan szerény leletmentésnek indultak a Levý Hradeci kutatások is. A templom felújítása során K. Chalupický és Ivan Borkovský 1939–1941 között a templom padlója alatt megtalálták azt a rotundát, melyet még a 17. században is említettek. Ehhez kapcsolódóan a kutatásokat kiterjesztették a sáncokra is, átvágva azok nyugati szakaszát, elsőként dokumentálva részletesebben is egy sánc faszervezetét.²⁶⁸

A történeti összefoglalók közül Csehországban említésre méltó még Karl Vogt munkája, amelyben a korai Přemyslida központok relatív kronológiája mellett a szerző a várak funkciójával is foglalkozott. A Guth–Šimek–Axamit vitához hozzászólva, szerinte Budeč és Levý Hradec megelőzték Prágát és inkább székhelyek voltak, mintsem *refugia*.²⁶⁹

A német megszállás lényegében befagyasztotta a szláv régészeti kutatásokat Csehországban. A tudományos intézmények élére német vezetők kerültek, a folyamatban lévő programok leálltak. Ivan Borkovský 1940-ben megjelent, a szláv kerámiát feldolgozó munkáját kivonták a forgalomból.²⁷⁰ Egyedül Jaroslav Böhm épített ki jó viszonyt a megszálló német vezetéssel, többek között a Harmadik Birodalom nacionalista tudományát kiszolgáló, cseh- és szlovákiai területek történetét kutató *Ahnenerbe* helyi vezetőjével, Kurt Willvonsederrel.²⁷¹ Szerencsére a megszállás nem akadályozta a leletmentéseket és a régészeti megfigyeléseket, amelyeket általában engedélyeztek. Így lehetőség volt Borkovskýnak és Vladimír Loydának Stará Bolselavban a belvárosi csatornafektetés során fontos összefüggéseket rögzíteni és leírni 1940-ben,²⁷² vagy Miloš Šollénak Budečben a vár külső sáncát átvágni.²⁷³

LENGYELORSZÁG

A visszaállított Lengyelországban a függetlenséget hozó 1. világháború után megindult az országos intézményi háttér kiépítése. Új régészeti intézmények jöttek létre ekkor Varsóban, Krakkóban, Lembergben és Poznańban.²⁷⁴ A lengyel régészek először dolgozhattak teljes jogú, csak lengyel intézményekben. A várak régészeti kutatása általában csak helyi szinten, helyi múzeumok kezdeményezésével zajlott. A 19. századi előzményekre építkezve a legfontosabb központ Poznań lett. Az újjászervezett és lengyellé váló egyetemen, 1919-ben Őstörténeti Tanszéket alapítottak, melynek élére Józef Kostrzewski került. A korábbi

²⁶³ TOMÁŠEK 1997, 621.

²⁶⁴ ZÁPOTOCKÝ 1977, 522, 524.

²⁶⁵ BLÁHA–SIGL 2006, 48.

²⁶⁶ ZELNITIUS–HRUBÝ 1940, 95–100.

²⁶⁷ BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 193; PREIDEL 1940, 538–589.

²⁶⁸ BORKOVSKÝ 1965, 9; TOMKOVÁ–VOJTĚHOVSKÁ 1998, 349; TOMKOVÁ 2001, 8, 148, 191.

²⁶⁹ VOGT 1938; TOMKOVÁ 2001, 7.

²⁷⁰ BORKOVSKÝ 1940; BRATHER 2001, 735.

²⁷¹ KOLNÍK 2001, 348. Kurt Willvonsederre ld. EPSTEIN, 1960, 77–95.

²⁷² BOHÁČOVÁ 2003, 32.

²⁷³ ŠOLLE 1972, 443.

²⁷⁴ KACZMAREK–PRINKE 2003.

eredetű, de a háború idején megszűnt varsói egyetem Régészeti Intézetét szintén 1919-ben szervezték újjá, élére előbb Erazm Włodzimierz Majewski, majd halála után, 1920-ban Włodzimierz Antoniewicz került, aki Demetrykiewicz tanítványa volt. Új régészeti sorozatokat indítottak el vagy hosszabb szünet után folytatták a korábbiakat, már 1919-től indult el *Przegląd Archeologiczny* és *Wiadomości Archeologiczne*.²⁷⁵

A régészeti kutatások kezdetben a szervezeti háttér hiányossága és a szakmai gárda kis létszáma miatt csak nehézkesen indultak. Még a háború idején, 1916-ban újultak meg a waweli kutatások és helyreállítások. Új vezetőjük Adolf Szyszko-Bohusz lett, aki a 2. világháború végéig kitartott a folyamatos munka mellett. Személyesen irányította a feltárásokat és a részben általa tervezett helyreállításokat is. Ebben az időszakban restaurálták az előkerült rotundát, a székesegyház korai részleteit és a Szent Lénárd kriptát.²⁷⁶ Krakkóban azonban nem csak a Wawel területén folytak kutatások. A belváros felújítása során Józef Żurowski, Rudolf Jamka és Stefan Nosek a központi piactéren (Rynek Główny) területén végeztek leletmentést, ahol a Szent Adalbert körül több sírt is sikerült feltárni. További sírokat talált Jan Bartys a Widok (mai Radocki) utcában.²⁷⁷

Krakkón kívül még 1919-ben és 1921-ben Łapczycában folytak helyszíni kutatások, amelyek elsősorban leletgyűjtésből és terepbejárásból álltak. Józef Serug és Zygmunt Hendel 1919. és Józef Żurowski 1921. évi leírásait Gabriel Leńczyk egészítette ki 1932-ben, bár sok új adattal nem járult hozzá.²⁷⁸ Żurowski 1924-ben Naszacowicében is dolgozott, ahol a belső vár sáncát vágta át és írta le.²⁷⁹ Ugyanő végzett leletmentést Sandomierzben, a Szent Jakab-domb kora középkori temetőjénél.²⁸⁰ Nem messze innen pár év múlva Kazimierz Salewicz egy másik temető részletére bukkant.²⁸¹ Még az 1920-as évek végén a gnieźnoi püspök kezdeményezésére tájékozódó ásatások folytak a székesegyház környékén és belsejében. Eközben sikerült feltárni a gnieźnoi vár korai sáncainak egy részletét.²⁸² 1932-ben Kazimierz Osiński Przemyszlben egy a várhoz tartozó temető kisebb részét tárta fel.²⁸³ Naszacowicében 1932–1934 között Żurowskit Gabriel Leńczyk követte, több szondával megkutatva a vár belsejét, bár komolyabb eredményeket még nem ért el.²⁸⁴ 1930–1931-ben Jan Manugiewicz megkezdte a łęczycai vár szisztematikus feltárásának előkészítését. Az újonnan alapított łódźi múzeum mellett tervezték meg, és első lépésként ki is vásárolták a vár területét.²⁸⁵

Komolyan fellendült a történeti alapú feldolgozás, amely itt is elsősorban a világháború előtti forráskiadványokra épült. A téma legjelentősebb kutatójaként Zygmunt Wojciechowski említhető, aki 24 évesen elsőként nyújtott összefoglaló elemzést a korai lengyel várszervezetről.²⁸⁶ Pár évvel később, 1927-ben feldolgozta a lengyel területek Piast-előtti politikai berendezkedését is. Ugyanekkor jelent meg Kazimierz Tymieniecki Pomerániára vonatkozó történeti összefoglalója, amelyben a terület alapvetően lengyel eredetéről olvashatunk.²⁸⁷ Ugyanezt a kötetet két év múlva kiadták angol nyelven is.

Velük párhuzamosan régészeti alapú történeti feldolgozással jelentkezett Włodzimierz Antoniewicz, aki 1928-ban adta ki a *Lengyelország régészete* című összefoglalóját. A kötetben a kora középkori lengyel történelem két szakaszra oszlik: Piast-előttire (600–900) és Piast-korira (900–1100). Érdekes, hogy az utóbbi felső határt a régészeti érdeklődés időbeli határának is tartotta, a későbbi korszakokkal – véleménye szerint, már a történészeknek kell foglalkozni.²⁸⁸ A történészek továbbra sem kérték magukat.

²⁷⁵ BRATHER 2001, 730; BUKO 2006, 17.

²⁷⁶ PIANOWSKI 1984, 10–12, 46.

²⁷⁷ ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 65, 80.

²⁷⁸ JODŁOWSKI 1974, 245.

²⁷⁹ ŻAKI 1954, 236.

²⁸⁰ ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 93; TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 10.

²⁸¹ TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 10.

²⁸² SAWICKI 2001, 87.

²⁸³ ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 83.

²⁸⁴ ŻAKI 1954, 234.

²⁸⁵ ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–WIECZOREK 1966, 13.

²⁸⁶ WOJCIECHOWSKI 1924.

²⁸⁷ TYMIENIECKI 1927.

²⁸⁸ ANTONIEWICZ 1928.

Wojciechowski 1933-ban újra kiadta korábbi két munkáját, összevonva és részben átdolgozva. Mondanivalójának lényege, hogy a korai Piast Fejedelemség államszervezete a törzsi államalakulatból szerves fejlődés során jött létre, külső mintaképek vagy hatások nélkül.²⁸⁹ A korai közigazgatási szervezetre a szerző visszatért 1936-ban megjelent, I. Mieszkóról szóló monográfiájában. Ebben a már ismert tételek mellett a lengyel revizionista vonal is megjelent.²⁹⁰

Az alapos történeti kutatások mellett nagyon heves lengyel-német vita bontakozott ki a pomerániai és a sziléziai korai központokkal kapcsolatban. Az erősen nacionalista felhangú vita háttérében a két ország revizionista törekvésektől fűtött politikája állt. Német oldalról elsőként Gustaf Kossinna lépett fel hangadónak. Már 1919-ben kiadott egy pamfletet, amelyben az Odera és Visztula közötti „ösi germán területek” visszaadása mellett érvel.²⁹¹ Lengyel oldalról Józef Kostrzewski emelhető ki mint a korabeli lengyelországi szláv-kutatás meghatározó személye, a szláv *autochtonitás* elméletének képviselője, Pomeránia és Szilézia lengyel jellegének heves hangoztatója. Kossinna tanítványaként Kostrzewski komoly polémiába keveredett a német kutatókkal Pomeránia korai történelméről vallott nézetei miatt. Legfontosabb opponense a közép-sziléziai születésű Bolko von Richthofen volt. A vita kezdettől fogva nem csak szakmai szinten zajlott, hanem az újságokban, népszerűsítő folyóiratokban és kiadványokban. A polémia szintjét jól mutatják a cikkek címei is. Ezekből csak egy párat idézve Bolko Von Richthofentől: *Ist Posen urpolnischen Land?* vagy *Gehörnt zur Urheimat der Polen? Kritik der vorgeschichtlichen Forschungsmethoden an der Universität Posen*. Kostrzewskitől: *O naszym prawach do Śląska w świetle pradziejów tej dzielnicy* [Sziléziára vonatkozó jogainkról a terület korai történetének fényében] vagy *Badania archeologiczne w Niemczech mają przygotować rewizje granic* [A németországi régészeti kutatások megalapozzák a határrevíziót] és *Prehistory of Polish Pomerania*.²⁹² Kostrzewski mellé az 1930-as évek végére felzárkózott Wojciechowski is. A korai Piast-állam politika- és jogtörténetét érintő tanulmányai egyre jobban hangsúlyozták a pomerániai és a sziléziai területek iránti lengyel jogokat.²⁹³ Még jobban kifejezésre jutottak Wojciechowski politikai nézetei egy történész kollégájának írt válaszában a *Németország és Oroszország között* című vitairatban, 1938-ban.²⁹⁴ A kutatók tudományos hagyatékát át-nézve érdekes módon a polémiának nyomát sem találni. A publicisztikában megtalálható Lausitzi kultúra mint a szlávok előzménye, a szakmai levelezésben soha nem fordul elő.²⁹⁵

A két világháború közötti német-lengyel szakmai rivalizálás eljutott az antropológiáig is, elérve az a szintet, hogy 1932–1935 között a lednicei palotakápolna körüli temető több mint 2100 sírját feltárták, elemzés végett. Természetesen az elemzésre már nem jutott idő, és az embertani anyag a dokumentációval együtt a háború idején jelentős károkat szenvedett.²⁹⁶ Részben a lausitzi-szláv kontinuitás bizonyítása céljából folytattak sáncfeltárásokat Gniezńóban 1936–1938 között Kostrzewski vezetésével. A propaganda-célokat ebben az esetben jól jelzi, hogy a látványos faszerkezetes sáncokat és a 8. századig visszavezethető települést már 1939-ben közzölték.²⁹⁷ Ezt kiegészítették azzal, hogy Nagy-Lengyelország egykori legnagyobb németlakta városában, Poznańban is megkezdtek a korai lengyel erődítések szisztematikus kutatását. Ezeket Kostrzewski mellett tanítványai, Witold Hensel és Zygmunt Rajewski vezették. A háború kitörése miatt csak 1938–1939-re korlátozódó ásatások azonnal szenzációs eredményeket hoztak, látványos, jól megőrződött sáncszerkezetekkel és hatalmas mennyiségű leletanyaggal. Ezzel először sikerült minden kétséget kizáróan lokalizálni a Piast-kori poznańi erősséget, amelynek helyéről a 19. századtól kezdve sok vita zajlott.²⁹⁸

²⁸⁹ WOJCIECHOWSKI 1927; WOJCIECHOWSKI 1933.

²⁹⁰ WOJCIECHOWSKI 1936.

²⁹¹ BRATHER 2001, 729.

²⁹² RĄCZKOWSKI 2003.

²⁹³ WOJCIECHOWSKI 1933a, 666–693; WOJCIECHOWSKI 1935, 3–22.

²⁹⁴ WOJCIECHOWSKI 1938.

²⁹⁵ KACZMAREK–PRINKE 2003.

²⁹⁶ GODYCKI 1956, 6–20; LABUDA 1988, 379.

²⁹⁷ MIKOŁAJCZYK 1952, 298; SAWICKI 2001, 87.

²⁹⁸ HENSEL 1959, 8, 13; KÓČKA–KRENN–KARA–MAKOWIECKI 2004, 126–127.

Több jelentős történeti feldolgozás jelezte az 1930-as évek végéig zajló fejlődés eredményeit. Így az 1. világháború után alapított varsói Régészeti Múzeum igazgatója, Roman Jakimowicz tollából 1939-ben *A sziléziai földvárak és erődítések atlasza* látott napvilágot.²⁹⁹ Kazimierz Skórewicznek még a megszállás előtt sikerült régészeti monográfiát kiadnia a czerski kutatásairól. A műben megjelenő korai központra utaló maradványok már nem kelthettek túl nagy visszhangot.³⁰⁰ Hasonlóképpen járt Łęczycza is, amelyről 1938–1939-ben két jelentősebb tanulmány is napvilágot látott: az egyik az apátság történetét dolgozta fel (Michał Walicki), a másik pedig a terület természet- és településföldrajzi viszonyait elemezte. Mindkét monográfia az ásatások előkészítését jelentette volna. Łęczycza helyzetét azonban súlyosbította, hogy 1939. szeptemberében csatátré vált, s ekkor pusztult el az addig még álló, román kori apátság.³⁰¹

Az ekkor még Németországhoz tartozó területeken éppen a nacionalista nézetek alátámasztásához indultak meg a tervszerű régészeti kutatások. Az egyik legelső ilyen helyszín a Piast-kori Santok vára volt, melyet 1932–1934 között kutattak meg először.³⁰² A gnieźnoi és a poznańi ásatások részben erre jelentettek választ. 1930–1933 között Georg Raschke leletmentéseket végzett Opolében, ahol addig páratlan mértékben megmaradt faszervezetek több horizontját sikerült feltárni, házakkal és gerendaburkolatos utcacészletekkel. Az ideológiailag kevésbé befolyásolt kutatáson a stratigráfiai megfigyelések hiányossága rontott.³⁰³ Sajnálatos módon a leletek jelentős része és a dokumentáció a háború során elpusztult.³⁰⁴ Wolin területén is újraindultak az ásatások. Az Otto Kunkel és Karl August Wilde vezette kutatások leletmentésekből nőttek ki, s 1939–1940-re már kifejezetten azzal a céllal folytak, hogy bebizonyítsák: a szlávok nem képesek önálló állami szerveződés létrehozására germán népek segítségével nélkül. A megfelelő szellemiségű monográfiát 1941-ben adták ki.³⁰⁵ Gdańsk területén a bunkerépítési munkálatok tették szükségessé a leletmentéseket, melyek során a meglepetés erejével hatott az előkerült hatalmas mennyiségű és jó megtartású faépület, fa- és bőrtárgy stb.³⁰⁶ Nem voltak ideológiamentesek a kołobrzegi feldolgozások sem. 1938-ból két jelentősebb tanulmány is kiemelhető. Az egyikben Otto Dibbelt az írott források alapján már jól, a mai Budzistów területére helyezte a korai központot,³⁰⁷ míg a kollégája, Rudolf Stower a késő középkori város délkeleti részén kereste azt.³⁰⁸

A háború során a lengyel intézményeket felszámolták, vagy német vezetés alá helyezték. Krakkóban külön létrehozták a német múltat kutató intézetet: *Institut für Deutsche Ostarbeit* néven, melynek Régészeti Intézetét Werner Radig vezetésére bízták.³⁰⁹ A tárgyalt várak közül csak Ostrów Lednicki területén végeztek szondázó ásatásokat 1944-ben, még hosszabb távú ásatások előzményének tekintve őket. Az ásatás vezetője Gustaw Mazanetz volt.³¹⁰

MAGYARORSZÁG

A két világháború között a harmadára zsugorodott és gazdaságilag ellehetetlenült országban a régészetre szánt központi költségvetési kiadásokat minimalizálták. Klebelsberg Kunó kulturális politikájának hozadéka is mindössze a három kiemelt helyszín – Esztergom, Visegrád és Székesfehérvár – szisztematikus kutatása volt. Az utóbbiak régészeti ásatásaira a Szent István évre való felkészülés jegyében ke-

²⁹⁹ JAKIMOWICZ 1939.

³⁰⁰ RAUHUTOWA 1966, 211.

³⁰¹ WALICKI 1938; DYLIK 1939; NADOLSKI–ABRAMOWICZ–POKLEWSKI–KAŚINOWSKI 1960, 5.

³⁰² BRACKMANN–UNVERZAGT 1936.

³⁰³ HOŁUBOWICZ 1962, 515; GEDIGA 1996, 66.

³⁰⁴ GEDIGA 1968, 37.

³⁰⁵ KUNKEL–WILDE 1941.

³⁰⁶ BARNYCZ–GUPIENIEC 1974, 8; BARNYCZ–GUPIENIEC 1998, 5.

³⁰⁷ LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961, 28.

³⁰⁸ STOWER é.n.

³⁰⁹ BRATHER 2001, 735.

³¹⁰ GÓRECKI 2002, 57.

rült sor, bár a szenzációs eredmények hatására Visegrádon tovább folytatódtak. Munkánk szempontjából az esztergomi kutatásoknak van legnagyobb jelentőségük. A vár környezetében már az 1920-as évektől végeztek leletmentéseket. Ezek legnagyobb alakja Balogh Albin, aki számos elpusztult középkori falu területén végzett leletmentést vagy megfigyelést. Eredményei alapján 1938-re egy történeti-régészeti összefoglalást is írt.³¹¹ Az alsó-szigeti apácakolostornál 1937-ben Paulovics István és László Gyula végeztek tájékoztató ásatást.³¹² A legjelentősebb régészeti eredményt III. Béla királyi palotájának és várkápolnájának felfedezése jelentette, a hozzáépített reneszánsz épületmaradványokkal. A kutatásokat Möller István, Lux Kálmán, Alexa Kálmán és Várnai Dezső vezették 1934–1938 között.³¹³ Az esztergomihoz hasonló szenzációt jelentő visegrádi ásatások a késő középkori királyi palota maradványait hozták felszínre. A kora Árpád-kori Visegrád történetéhez kevéssel járultak hozzá. Valójában ez az időszak inkább felbecsülhetetlen pusztítást hozott, amikor az 1920-as években a Szent András monostor területén, bárminemű régészeti leletmentés nélkül felépült a Latinovics-villa.³¹⁴ Egyedül 1941-ben végeztek kisebb terepbejárást a Sibrik-dombon.³¹⁵

A világválság előtti időszakban több kisebb ásatásra volt lehetőség a megmaradt terület néhány várában. Így az 1920-as évek elején Szalay Gyula végzett feltárásokat az alpári várból, sajnos közelebről nem meghatározható részen. 1928-ban a várat Soós Elemér mérte fel és írta le.³¹⁶ 1927-ben először végeztek kutatásokat a borsodi földvárban. A Leszih Andor vezette ásatásokról nem maradt fenn dokumentáció, így a 15 szelvényének helye nem ismert, bár a leírásai alapján biztos, hogy végzett sáncátvágást is.³¹⁷ A velemi Szent Viden Miske Kálmán az őskori településmaradványokat kutatva bukkan egy temetőrészletre.³¹⁸ Veszprémben a Szent Miklós templom mellett tárt fel egy 11–12. századi temetőt Rhé Gyula 1929–1931 között.³¹⁹ A szabolcsi földvárról csak leírások és történelmi elmélgedések születtek az 1920–1930-as években Móricz Zsigmond és Balicza V. részéről.³²⁰

A Szent István-év az ásatások mellett jelentős történelmi feldolgozásokat is eredményezett. A Szent István tiszteletére kiadott háromkötetes tanulmánygyűjtemény számos alapvető cikket tartalmazott. Váczy Péter a királyi közigazgatás- és hivatalszervezet felépítését ismertette. Ugyanakkor Holub József – áttekintve a korábbi kutatásokat – a vármegyrendszer eredetét vizsgálta. A korábbi, tisztán szláv eredettel szemben ő egy összetettebb fejlődési folyamatot vázolt fel. Véleménye szerint a magyarországi várszervezet nem rendelkezett szláv alapokkal, bár kétségtelenül több szláv eredetű várat is magába foglalt. Holub kitért a források szóhasználatára és terminológiára is.³²¹

A Romániához került területeken a középkori régészet gyakorlatilag megszűnt, legalábbis román részről az ilyen jellegű érdeklődés minimális volt. Az érdeklődés teljes hiányát látványosan mutatja, hogy az 1920-as években, a gyulafehérvári ortodox koronázó székesegyház építése során, melyet a római *castrum* délnyugati sarkába építettek, még a római maradványokkal sem foglalkoztak.³²² A korai Árpád-kori feltárásokat és történeti kutatásokat elsősorban magyar és szász kutatók végezték. Ezek időnként népszerűsítő formában is megjelentek, mint például Arad esetében, melyről Záray Jenő állított össze kisebb, de annál részletesebb turistakalauzt.³²³ A szászok részéről Kurt Horedt neve említhető meg, aki már 1940-ben kisebb tanulmányban feldolgozta az Orlát mellett található vár történetét, rámutatva, hogy ez Szeben

³¹¹ HORVÁTH 1999, 235, 239.

³¹² LOVAG 1979, 87.

³¹³ VÁRNAI 1974, 75–102.

³¹⁴ HÉJ 1956, 10; BUZÁS 2001, 237.

³¹⁵ GRÓF–GRÓH 2006, 5.

³¹⁶ BÓNA–NOVÁKI 1982, 24.

³¹⁷ NOVÁKI 1993, 125–130; WOLF 2005, 133.

³¹⁸ FEKETE 2007, 121.

³¹⁹ RAINER 2000, 15.

³²⁰ NÉMETH 1973, 172.

³²¹ VÁCZY 1938, 33–69; HOLUB 1938, 71–106.

³²² MARCU ISTRATE 2008, 23.

³²³ BENKŐ 1998, 16.

őse.³²⁴ A román történeti kutatást egyértelműen meghatározta, hogy Anonymust tekintették az alapvető forrásnak a 10–11. századra vonatkozóan. Érdekes Bihar esete, amelyet 1923-ban a cseh Vaclav Chaloupecký egy általa feltételezett szláv államalakulat központjaként értelmezett, a vár nevét is szláv eredetűnek tartva.³²⁵ A román adminisztráció alatti Kolozsvárott a magyar kulturális élet – bár megnehezült – nem szűnt meg. Ennek köszönhetően a régészeti érdeklődés is megmaradt. Ez leginkább Herepei Jánosnak köszönhető, aki a tiltások ellenére végzett 1927-ben a Fő-téren leletmentést,³²⁶ majd 1936-ban Szilágyi János szedett össze sírmaradványokat a Heltai utcában.³²⁷ A második bécsi döntés során átmenetileg visszakerült területeken a régészeti kutatások megnövekedő intenzitása figyelhető meg. Így a Kolozsvárra tanárnak került László Gyula 1942–1943-ban előbb a Zápolya utcában végzett leletmentést, feltárva a még megmaradt sírokat, nagy ünnepséggel szállítatva el azokat; majd a Fő-téren, Méri Istvánal együtt végzett ásatást.³²⁸ A kolozsvári egyetemen elindított szamosháti kutatási programhoz csatlakozva 1943-ban Crettier Károly terepbejárást és sáncátvágást végzett Dobokán.³²⁹

Az elcsatolt területek közül Burgenlandban csak Darufalva várában végeztek ásatásokat 1928–1934 között. A kutatások során, melyeket Alphons Barb, F. Hauptmann és K. Mossler vezették, a vár belsejében nyitottak kisebb szondát, de elsősorban a sáncok szerkezetét vizsgálták. Ugyanekkor részletes felmérést is végeztek a várról, mely azóta is az egyetlen rendelkezésre álló alaprajz.³³⁰

A szlovákiai kora középkori kutatások teljesen eltörpülnek a szomszédos területekhez képest. Ezeket egészen az 1950-es évekig a cseh szakemberek jelenléte határozta meg. Jelentős fejlődésnek tekinthető a Régészeti Intézet filiájának létrehozása Pozsonyban, melynek élére a csehországi születésű Jan Eisnert tették. A pozsonyi Comenius Egyetem történelem professzora Václav Chaloupecký lett, aki szintén cseh származású volt.³³¹ Az ő tollából származik *A régi Szlovákia* című munka, amelyben a nyugat-szlovákiai területek morva kontinuitása mellett foglal állást, és a későbbi középkorban a cseh és a lengyel hatás jelentőségét emeli ki.³³²

A szlovák területeken a középkori régészet a korai Árpád-korral foglalkozott a legkevésbé – éppen a „magyar kapcsolatai” miatt. Mivel a várak kutatása nem állt le teljesen, ezért az 1930-as években a szlovákiai földvárakat összegyűjtő Štefan Janšák monográfiájába belekerült Bény, Zemplén és Garamtomács is.³³³ Ugyanő végzett leletmentést 1936–1937-ben a pozsonyi vár területén. Az ásatások kiváltó oka az a terv volt, hogy a romos várat lebontják és a helyére országos hivatalokat magába foglaló épületegyüttest építenek.³³⁴ Sokkal nagyobb visszhangja volt azonban a nyitrai székesegyház felújítása során végzett régészeti-építészettörténeti megfigyeléseknek. Az 1930–1931 között Jaroslav Böhm és Václav Mencl cseh kutató által irányított munkálatok megállapították, hogy a Szent Emmeram templom legkorábban a 13. század elején épülhetett.³³⁵ Ennek ellenére Juraj Hodál benne Pribina templomát látta. Sajnos az utóbbi felfogás sokkal jobban rögzült a köztudatban és a szlovák történeti munkák egy részében is.³³⁶ A székesegyház régészeti kutatása egy, a források szerinti első nyitrai templom felszentelésének 1100. évére megemlékező ünnepségsorozatot készítettek elő. A nagy állami ünnep a morva-szlovák kontinuitás elemelésének a köztudatban való megerősítésére adott újabb lehetőséget.³³⁷ Az ünnepség alkalmával jelent

³²⁴ HOREDŤ 1940, 126–128.

³²⁵ CHALOUPECKÝ 1923, 40–41, 122, 273–275.

³²⁶ MÉRI 1986, 9.

³²⁷ GÁLL–GERGELY 2009, 18.

³²⁸ GÁLL–GERGELY 2009, 18.

³²⁹ CRETTIER 1943, 197–208.

³³⁰ KAUS 1987, 330.

³³¹ ŠEDIVÝ 2009, 255.

³³² CHALOUPECKÝ 1923, 288.

³³³ Janšák munkájára hivatkozik HABOVŠŤIAK 1966, 440; HABOVŠŤIAK 1975, 97.

³³⁴ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 7.

³³⁵ BÖHM–MENCL 1933, 64–78.

³³⁶ PIVKO 2007, 389.

³³⁷ ŠEDIVÝ 2009, 257.

meg az első jelentősebb összefoglaló a Morva Fejedelemség történelméről.³³⁸ A szerkesztő, Ján Stanislav annyira belemélyedt a szláv toponímia elemzésébe, hogy az 1944-re megjelenő újabb munkájában – melyben a régi szlovákok kultúrájáról számolt be – egyértelműen szlovák eredetűnek tartja a Dunántúl szláv toponímiájának nagy részét, a helyi lakosság fokozatos elmagyarosodásával számolva.³³⁹

A 2. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A 2. világháború végével mindhárom terület politikai és ideológiai viszonyai jelentősen megváltoztak. Ez – természetesen – nem maradhatott hatás nélkül a régészeti kutatásokra sem. A felülről kezdeményezett új irányvonal elsősorban a korai szláv emlékek kutatására kényszerítette a szakembereket, vagy arra terelte a figyelmüket. A különbség leginkább abból származott, hogy Lengyelországban és Csehországban ez a nemzeti múlt kutatását is jelentette, amelyre már régóta komoly igény volt mindkét területen. A Kárpát-medence országaiban is megindultak a központi kezdeményezésű szláv kutatások. Szlovákiában ez gördülékenyebben alakult, Romániában elég gyorsan átcsapott a román mitológia keresésbe, míg Magyarországon a kezdeti lendület elég gyorsan kifulladt. A projektek irányítását legfelsőbb szinten minden vizsgált országban a szovjet mintára átszervezett Akadémiák végezték.

CSEHORSZÁG

A korai központok kutatása Csehszlovákia két részén jelentős eltéréssel fejlődött a 2. világháború után. Legszerveesebben a cseh területeken folytatódott a háború előtt kijelölt irány. Mivel az egyik fontos intézmény – a Szláv Intézet – működése a háború alatt lényegében szünetelt, a szakma egyik első lépése ennek 1945-ös újrászervezése lett. 1948-ban, Ivan Borkovský kezdeményezésére központi intézményt hoztak létre a korai szláv központok kutatására *Bizottság a szláv földvárak kutatásáért* (Komise pro výzkum slovanských hradišť) néven.³⁴⁰ A Bizottság azonnal több korai központ kutatását vette irányítása alá: Prága mellett Vlastislav, Klučov, Bílina, Budeč, Libice nad Cidlinou, Levý Hradec, Stará Kouřim stb. Ez nem jelentette feltétlenül az ásatásvezetők esetleges megfigyelését és ideológiai ellenőrzését. A központi ideológia hatása a cseh kutatóknál sokkal kevésbé érvényesült, mint másutt. Mindez annak ellenére igaz, hogy számos kiemelkedő cseh régész legalább 1968-ig a Kommunisták Pártja tagja volt.³⁴¹

Jelentős szereppel bírt a korai várak kutatásának fellendülésére az akadémiai Régészeti Intézet újjászervezése, és kora középkorral foglalkozó régész kinevezése az élére. A központi intézet vezetője Jaroslav Böhm, míg a brnói részlegé Josef Poulík lett. Jaroslav Böhm, akinek munkássága – 2. világháborús tevékenysége ellenére – leghamarabb alkalmazkodott a marxista ideológiához, a jó politikai kapcsolatoknak köszönhetően gyakran enyhítéseket ért el a rendszer követelményeivel szemben. Poulík is gyorsan átvette az elvárt magatartást, és már 1947-ben „programiratót” fogalmazott meg a követendő és elvárt régészeti eredményekről. Vele egyszerre szerepelt František Kaloušek a szlávellenes német nacionalista régészetet leleplező tanulmányával és Emanuel Šimek a nyugati szlávok és germánok történelmi kapcsolatait összefoglaló cikkével.³⁴² Részben az Akadémia irányításával zajlottak az egykori német területek várainak kutatásai. A legfontosabb ilyen helyszín a 11. századtól bajor, majd 1146-tól Hohenstauf-birtok Cheb (Eger) vidéke volt. A 2. világháború előtt kizárólag németek által lakott és kutatott település korai kővárának területén sürgősen meg kellett találni a szláv előzményeket és megalapozni a cseh, ebben

³³⁸ STANISLAV 1933.

³³⁹ ŠEDIVÝ 2009, 259.

³⁴⁰ BORKOVSKÝ 1949, 105.

³⁴¹ MILISAUSKAS 1998, 226.

³⁴² ŠIMEK–POULÍK–KALOUŠEK 1947. Tanulmányok ebből ŠIMEK, Emanuel: Západní Slované a Germáni; POULÍK, Josef: Slované na Moravě až do doby říše Velkomoravské; KALOUŠEK, František: Německá věda ve službách nacistické protislovanské propagandy.

az esetben csehszlovák igényeket a területre.³⁴³ A Cheb-vidéki szláv történelmet és régészeti lelőhelyeket összefoglaló első munka 1949-ben született, Jaroslav Radmil Slavík tollából.³⁴⁴ A következő, nacionalizmus által erősen átítatott összefoglalót a feljebb említett Emanuel Šimek írta. Az ideológiai árnyoldalai ellenére, ez már egy részletesebb régészeti feldolgozást jelentett – Slavík propaganda jellegű munkájával szemben –, amely kiemelten kezelte a régió korai szláv emlékeit.³⁴⁵

Az 1940-es évek végén még két kötet jelent meg cseh szakemberek tollából. Témájukból adódóan ezek már kevésbé voltak átpolitizálva. Az egyik Josef Beran Starý Plzenec templomait összefoglaló monográfia volt.³⁴⁶ A másik Prága korai építészetét dolgozta fel, a háború előtti eredményekre támaszkodva. Jiří Čarek e kötetében először szerepelnek a Szent Vencel-év után, a Prágai vár és Vyšehrad területéről előkerült emlékek.³⁴⁷

A Bizottság a szláv várak kutatásáért legnagyobb szerepet abban játszott, hogy segítette a központi költségvetés tervátvitelére szánt pénzügyi forrásait a „fontossági sorrendnek” megfelelően szétosztani. Így indultak el a háború után, már 1948-ban szisztematikus ásatások Rudolf Turek vezetésével Libice nad Cidlinou Slavnikida központban.³⁴⁸ A vár jelentőségét jelzi, hogy az elsők között nyilvánították 1961-ben Állami Régészeti Emlékhellyé, „*Slavníkovská Libice*” néven. (1989 után ezt átnevezték Nemzeti Kulturális Emlékké – „*Slovanské Hradiště Slavníkovců*”).³⁴⁹ A Bizottság által felügyelt másik jelentős helyszín Stará Kouřim lett, ahol a 32 éves Miloš Šolle vezetésével nagyfelületű kutatások indultak el, ugyancsak 1948-ban, előbb a korai vár területén, majd fokozatosan kiterjedve a környezetére, a Szent György (sv Jiří) és Szent Adalbert (sv Vojtěch) dombokra is.³⁵⁰ Az ásatásvezetők hangsúlyozták, hogy a Bizottság célja a libicei és kouřimi ásatásoknál nem a Krisztián-legenda vagy Kozma-krónika adatainak igazolása volt, hanem a két jelentős központ objektív megismerésének elősegítése.³⁵¹

A jelentős hivatalokat elfoglaló két régész is talált „magának való” lelőhelyet. Josef Poulík Dolní Věstonice területén folytatta a már a háború alatt megindult kutatásokat. Valójában az 1945-től folyó tervátvitel meg sem szakadt. Azonban csak a háború után – Poulíknak a Morva Fejedelemség iránt megnövekedett érdeklődésével – kezdődtek meg az egykori strachotíni vár és előzményeinek régészeti kutatásai. Ennek egyik első eredménye egy több száz síros, kora középkori temető feltárása lett.³⁵²

Jaroslav Böhm a már egyszer kutatott Libušínba tért vissza, ahol Josef Kabát és Václav Kuchař támogatásával 1949 és 1952 között, illetve 1956-ban vezetett tervátvitelt. A munkák elsődleges célja a belső vár megismerése volt, ezzel együtt azonban részletesen megkutatták a sáncokat is, melyek külső kőfalában szenzációs vésett ábrákkal díszített köveket találtak.³⁵³

Levý Hradec vára a cseh Přemyslida-várkutatás szimbolikus helyszínévé vált a háború után. Mivel a források szerint Bořivoj itt építette fel Csehország első keresztény templomát, amelyet feltételezhetően 1939-ben megtaláltak, a háborút követően tisztázni igyekeztek a templom környezetének stratigráfiáját és kronológiáját. A tervátvitelt 1947-től kezdve Ivan Borkovský vezette, kisebb megszakításokkal egészen 1959-ig. A munkák a belső és a külső vár területére tértek ki, több helyen átvágták a sáncokat és leletmentést végeztek a žalovi bányában is.³⁵⁴

Olomouc területén kisebb hitelesítő ásatást végzett Květa Reichterová, a háborúban megsérült Elisabethinum területén, ahol az egykori Szent Péter templom maradványait keresték.³⁵⁵ A korszak régészeti

³⁴³ HASIL 2009, 15.

³⁴⁴ SLAVÍK 1949.

³⁴⁵ ŠIMEK 1955.

³⁴⁶ BERAN 1947.

³⁴⁷ ČAREK 1947.

³⁴⁸ TUREK 1950, 94–98; TUREK 1951, 191.

³⁴⁹ PRINCOVÁ–MARÍK 2006, 643.

³⁵⁰ ŠOLLE 1952, 282–289; ŠOLLE 1966, 27.

³⁵¹ TUREK 1977, 505.

³⁵² POULÍK 1949, 130; NOVOTNÝ 1982, 326.

³⁵³ VÁŇA 1973, 20.

³⁵⁴ BORKOVSKÝ 1965, 9–10; TOMKOVÁ–VOJTĚCHOVSKÁ 1998, 349; TOMKOVÁ 2001, 17.

³⁵⁵ REICHERTOVÁ 1949, 60, 73; ZATLOUKAL–ŠLÉZAR 2000, 229; KOVÁČIK–PROCHÁZKA–ZŮBEK 2000, 233; DOHNAL 2006, 18.

eredményeinek legszimbolikusabb épülete azonban a prágai Szűz Mária templom lett. Az írott forrásokból jól ismert, Bořivoj második, Prágában alapított templomának helyéről már száz éve vitatkoztak a régészek és történészek. A királyi palota háború előtt indult, de csak ekkor folytatódó felújítása során, az első elővár területén, az északnyugati palotaszárny alatt kerültek elő az egyszerű templom falai. Ivan Borkovský, aki a kutatásokat 1946 és 1951 között vezette, viszonylag hamar azonosította az épületet és már 1951-ben önálló kötetben ismertette az eredményeit.³⁵⁶ Természetesen Prága más részein is folytak ekkor leletmentések, melyek közül Boris Novotný által a Týn-téren feltárt 11. századi boronaszerveztű vámház,³⁵⁷ és Radomír Pleiner ásatása során, a Betlehem-kápolna belsejében talált vasműves-negyed részlete emelhető ki.³⁵⁸

A jobban kiemelt helyszínek mellett a Bizottság további lelőhelyeken is kezdeményezett kutatásokat. A korszakban szintén gyakran foglalkoztatott Zdeněk Váňa két helyen is irányított tervásatásokat. Először a Kozma-krónikában a 10. századnál említett Vlastislav területén kutatott 1953–1960 között. A nagy kiterjedésű ásatások jelentős mértékben gazdagították a várak szerkezetére vonatkozó információkat.³⁵⁹ A Vlastislavtól nem messze található másik várat, Bílínát, egy 1952. évi szondázás után csak 1961–1964 között kutatta tervszerűen.³⁶⁰ Ez legalább olyan fontos eredményeket szolgáltatott a Přemyslida várak jobb megismeréséhez, mint az előző. Mindemellett, itt a kutatások a szomszédos Zabuřany, egy korábbra keltezhető erődítés ásatásaival párhuzamosan zajlottak, ami a régió kerámiakronológiájának az alapját szolgáltatta.³⁶¹ Hosszú távú tervásatásoknak indultak, de egy-két évnél tovább nem folytatódott a munka Tetínben³⁶² és Chotěbuzban.³⁶³ Az utóbbi a lengyelországi cieszyni Wzgórze Zamkowén folyó ásatásokhoz kapcsolódott. Leletmentések folytak Stará Boleslavban,³⁶⁴ Žatecban,³⁶⁵ Hradec nad Moravicíben³⁶⁶ és Chrudimben.³⁶⁷

Az 1953-tól kezdődő politikai enyhüléssel megfogalmazódott a Přemyslida várak újszerű feldolgozási lehetősége. Először Ivan Borkovský foglalta össze az elgondolást, mely szerint a várszervezet egésze a korai cseh állam felépítésére és társadalmi szerkezetére vonatkozó egyik legjelentősebb forrás.³⁶⁸ Néhány évvel később Miloš Šolle is kitért a várak és a társadalmiszerkezet közötti kapcsolatra, illetve a közöttük szoros összefüggésére. A várak fejlődésénél – Borkovský korábbi tanulmányához hasonlóan – Šolle is úgy értelmezte a „többszintűséget”, hogy a fokozatosan kiváló, kikristályosodó vezető réteg székhelye a belső várba került, míg az elő- vagy külső várban a kézművesek és kereskedők telepedhettek meg.³⁶⁹

LENGYELORSZÁG

Lengyelországban a háború után szinte azonnal megindultak a régészeti kutatások tervezései, azonban számos akadályba ütköztek. Az egyik ok a tudományos infrastruktúra hatalmas mértékű pusztulása, a másik pedig a szakemberek hiánya. A háborús embervesztés jelentősen érintette a lengyel régészetet: német és szovjet részről egyaránt.³⁷⁰ Emiatt az első lépés az intézményi háttér újjászervezése volt. A Krakkóban, a világháborúban illegalitásban működő *Nyugati Intézet* (Instytut Zachodni) köré több je-

³⁵⁶ BORKOVSKÝ 1950, 199.

³⁵⁷ NOVOTNÝ 1952, 413–417.

³⁵⁸ PLEINER 1953, 646–653.

³⁵⁹ VÁŇA 1968, 17–18, 40–76.

³⁶⁰ VÁŇA 1977, 394–432.

³⁶¹ RUSÓ 1994, 60, 62, 76.

³⁶² KUDRNÁČ 1951, 323.

³⁶³ KOUŘIL 1994, 73.

³⁶⁴ BOHÁČOVÁ 2003, 33.

³⁶⁵ BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 204; ČECH 1994, 65.

³⁶⁶ KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000, 175.

³⁶⁷ RATAJ 1952, 453; NECHVÁTAL 1967, 98.

³⁶⁸ BORKOVSKÝ 1956, 348–361.

³⁶⁹ ŠOLLE 1961, 522–531.

³⁷⁰ MILISAUSKAS 1998, 224.

lentős régész csoportosult, pl. Zygmunt Wojciechowski, Maria Kielczewska, Włodzimierz Antoniewicz, Witold Hensel, Rudolf Jamka, Konrad Jażdżewski stb. Az új intézmény székhelyeként Poznańt tervezték, és legfontosabb kutatási célként a *Megszerzett Területek* (Ziemi Odzyskane), vagyis Pomeránia és Szilézia régészeti és történeti megismerését tűzték ki. A felszabadulás után azonnal meg is indultak a népszerűsítő munkák, így pl. Witold Hensel személyesen utazott a nyugati tartományokba előadásokat tartani a területek korai lengyel történelméről. Érdemes megemlíteni Wojciech Kóčka nevét is, aki lausitzi szorb származásúként, Lausitz sikertelen függetlenségi mozgalmaiban is részt vett 1939–1945 között, utána pedig a lengyel Szilézia Piast-kori történelmének kutatásában mélyült el.³⁷¹ A felállított *Nyugati Intézet* első igazgatójának kinevezett Zygmunt Wojciechowski irodalmi és publicisztikai tevékenysége a háború után két propaganda-művel indult. Az egyik kifejezetten a tíz évszázad német-lengyel kapcsolatait tárgyalta, nem kevés elfogultsággal ismertette a Piast-kori történelmet. Az elfogultság már a kötet címében is megjelenik: „*Lengyelország és Németország: tíz évszázad küzdelem*”. A másodikban csak a lengyel állam történelmét bemutatva, ősi lengyel területeknek nevezte Pomerániát és Sziléziát, és a visszaszerzésüket lényegében történelmi törvényszerűségként értelmezte.³⁷² A lengyel igények és álláspont szélesebb körben való megismertetése céljából Wojciechowski szerkesztésében, 1947-ban egy angol nyelvű, 460 oldalas tanulmánykötet jelent meg. Ebben a mai szemszögből nézve aránytalanul nagy hangsúlyt kapott a korai szláv történelem és a német-lengyel viszony.³⁷³ Hasonló felfogású, de „első használatra” szánt, így hangsúlyosabb szláv kontinuitás-elemeket tartalmazó volt Kazimierz Tymieniecki 1951-ben kiadott összefoglalója Lengyelország legkorábbi történelméről.³⁷⁴ Jól láthatóan a lengyel igényeket igyekeztek igazolni az 1947-ben és 1951-ben megjelent, Kolobrzegről szóló tanulmányok is.³⁷⁵

A háború után szinte azonnal meginduló régészeti kutatások háttérében a szláv-kutatás mellett szigorú és konkrét ideológiai megfontolások is álltak. A legfontosabb cél közülük az volt, hogy a „visszaszerzett” területek nagyobb városairól bebizonyítsák azok szláv eredetét és jellegét. A legfontosabb ebből a szempontból Szilézia és Pomeránia volt, ahol 1946-ban Boroszlóban, 1947-ben pedig Opole, Wolin és Szczecin területén kezdődtek meg a feltárások.³⁷⁶ Az utóbbi helyszíneken, a középkori városmagok helyenként szinte teljes pusztulása is lehetőséget nyitott a kora középkori, 4–5 m vastag feltöltési rétegek feltárására az új beépítéseket megelőzően. A politikai indíttatású kutatások mögött egy természetes válaszreakciót is láthatunk a lengyel területeken a 2. világháború alatt, az élet minden területén zajló germanizációra. Ezek együttesen eredményezték azt, hogy Lengyelországban a régészet és a patriotizmus fogalmi összekapcsolódtak. Ráadásul – mivel a nemzeti múlt kutatása a két háború közötti pángermán ideológiával szemben Lengyelországban állami szintre emelkedett – az állami célok és a régészeti kutatások egészen az 1950-es évek végéig szoros kapcsolatban álltak.³⁷⁷

A háború utáni kutatások összefogását és koordinációját Witold Hensel és Aleksander Gieysztor sürgette kezdettől fogva. Kezdeményezésükre állami szinten is fontolóra vették a lengyel állam kialakulásának tekintett 966. év ezredik évfordulója megünneplésének tervét (*Wielki Jubileusz*). Hensel ezt az ötletét már 1946-ban megfogalmazta, vagyis az ünnep előtt 20 évvel! Az állami ünnepek színvonalát régészeti és történeti kutatásokkal is meg akarták alapozni, amit a minisztérium 1947-ben el is fogadott. A *Múzeumok és Műemlékvédelem Központi Igazgatása* (Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków) 1948. március 1-jén nagyszabású konferenciát szervezett a témakörben, amelyen kiválasztották a megemlékezés idejéig megkutatandó helyszíneket, és döntöttek ezek régészeti feltárásáról, illetve történeti feldolgozásáról.³⁷⁸ A tevékenység koordinálására 1949-ben egy külön intézményt hoztak létre, Aleksander Gieysztorral az élén. A szervezet neve *A Lengyel Állam Eredet-kutatásainak Felügyelete*

³⁷¹ KACZMAREK–PRINKE 2003, 5.1.

³⁷² WOJCIECHOWSKI 1945; WOJCIECHOWSKI 1945a.

³⁷³ WOJCIECHOWSKI 1947.

³⁷⁴ TYMIENIECKI 1951.

³⁷⁵ ŚLASKI 1948; KOWALENKO 1951, 538–576.

³⁷⁶ BUKO 2006, 21.

³⁷⁷ MILISAUSKAS 1998, 226.

³⁷⁸ ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI 1966, 14; BUKO 2006, 22.

(Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a továbbiakban KBPP) volt. Ez készítette elő az ünnepség tudományos oldalát nagyszabású tudományos kutatások formájában,³⁷⁹ és ehhez több korai központ folyamatban lévő ásatásait is magához vette, többek között pl. az 1946-tól folytatódó poznańi munkálatok felügyeletét is.³⁸⁰ A KBPP a következő várak kutatásában vett részt: Przemysł (Andrzej Źaki vezetésével),³⁸¹ Łęczycza (Andrzej Abramowicz és Andrzej Nadolski),³⁸² Boroszló (Wojciech Kóčka),³⁸³ Gdańsk,³⁸⁴ Gniezno (Kazimierz Źurowski),³⁸⁵ Szczecin (Lech Leciejewicz, Marian Rulewicz és Stefan Wesołowski),³⁸⁶ Wolin (Władysław Filipowiak),³⁸⁷ Krakkó (Gabriel Leńczyk, Andrzej Źaki),³⁸⁸ Ostrów Lednicki (Kazimierz Źurowski)³⁸⁹ és Opole (Włodzimierz Hłubowicz).³⁹⁰

A kutatások központosításának több árnyoldala volt. Egyrészt éppen ez nyitott közvetlen utat a felülről erőltetett marxista ideológia terjesztésére, ráadásul éppen az ásatások legintenzívebb időszakában – 1949–1955 között. Ugyan a régészetben ez kevésbé volt látványos, mint a történettudományban, mégis több, a korszakban jelentős pozícióban lévő kutató munkásságában megfigyelhető. Különösen két személy emelhető ki. Włodzimierz Antoniewicz szerepe leginkább azért érdekes, mert a háború előtti nemzeti vonal jelentős képviselőjeként, 1949–1955 között a lengyelországi marxizmus jelentős alakjává vált. Még ellentmondásosabb az opolei ásatásokat vezető Włodzimierz Hołubowicz esete. A nagyon jó szakember hírében álló kutató, alapvető néprajzi-régészeti munkáival lefektette a kutatómódszertan alapjait, miközben a Nemzetbiztonsági Hivatal (Urząd Bezpieczeństwa) szolgálatában állt.³⁹¹ Az elvárt marxista történelem-szemlélet több más kutató munkáiban is feltűnt, bár csak felszíni mázzal fedve az értékesebb szakmai mondanivalót; lényegi megállapításokon nem módosított. Nagyon jól nyomon követhető ez a korszak talán legismertebb kutatójának, Witold Henselnek művein.³⁹² Egyik legfontosabb monográfiája – a *Kora középkori szlávosság* – először 1952-ben jelent meg, és 1987-ig három, egyre bővülő újabb kiadást is megért. Az elsősorban a mindennapi életre és kézművességre kiterő munka település- és építészettörténeti fejezetében tárgyalja a várakat is.³⁹³ Ezzel kapcsolatban a kutató még az 1965. évi kiadásban is szorb-morva típusnak tartotta a kőfalas sáncokat. Ezt az elképzelését – Vlastislav kapcsán – Zdeněk Váňa cáfolta.³⁹⁴

Amint a fentiekből látható, az egykori német területek kutatása kiemelt cél volt, mindegyik kora középkori központban elég hamar megindultak a régészeti munkák. Mivel ezek a városok 1945-ig Németországhoz tartoztak, ezért a háborúban sokkal nagyobb mértékben szenvedték meg a szövetséges bombatámadásokat, mint az egyszerű megszállt területek városai. A pusztítások mértéke akkora volt, hogy helyenként – pl. Gdańskban, Kolobrzegben és Szczecinben – hatalmas területek váltak pusztává. Ezek a rombolások szintén hozzájárultak ahhoz, hogy éppen Sziléziában és Pomerániában indultak nagyobb aránnyal a nagyfelületű ásatások. A Felügyelet indította el a gdański ásatásokat 1948-ban, és ők adták kezdetben a vezetést is.³⁹⁵ Itt is kimondottan a város szláv eredetének kimutatása volt a cél.³⁹⁶ Kolobrzegben a kora középkori vár a mai város déli szélén feküdt, beépítetlen területen, így itt a hábo-

³⁷⁹ ŹAKI 2005, 146.

³⁸⁰ KÓČKA-KRENZ-KARA-MAKOWIECKI 2004, 127.

³⁸¹ ŹAKI 2005, 146.

³⁸² NADOLSKI 1962, 101; ABRAMOWICZ-NADOLSKI-POKLEWSKI 1966, 14.

³⁸³ KÓČKA 1953, 772; MOŹDZIOCH 2004a, 319.

³⁸⁴ PANER 1998, 184.

³⁸⁵ MIKOŁAJCZYK 1952, 298; ŹUROWSKI-MIKOŁAJCZYK 1955, 77; SAWICKI 2001, 87.

³⁸⁶ KOWALSKA-ŁOSIŃSKI 2004, 75.

³⁸⁷ FILIPOWIAK 1955, 351; FILIPOWIAK 1955a, 179.

³⁸⁸ ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 77; PIANOWSKI 1984, 28; KUKLIŃSKI 2005, 315.

³⁸⁹ ŹUROWSKI 1952, 424, 434; LABUDA 1988, 380; GÓRECKI 2002, 43.

³⁹⁰ HOŁUBOWICZ 1962, 525, 527–554.

³⁹¹ MILISAUSKAS 1998, 225–226; BUKO 2006, 23.

³⁹² MILISAUSKAS 1998, 226.

³⁹³ HENSEL 1987, 393–525.

³⁹⁴ VÁŇA 1968, 82.

³⁹⁵ BARNYCZ-GUPIENIEC 1998, 5.

³⁹⁶ PANER 1998, 184.

rús pusztítások nem hátráltatták a munkákat, amelyek 1947-ben már meg is kezdődtek.³⁹⁷ Az ásások hosszútávú folytatásához egy régészeti bázist hoztak létre Budzistowo mellett, a vár tövében (*Stacja Archeologiczna w Kołobrzegu*). Az 1958-ig tartó ásások a vár belsejére és az északkeleti váraljára koncentráltak, illetve kitértek a várostól északra, egészen a tengerpartnál lévő Sós-szigetre is (Wyspa Solna).³⁹⁸

Ugyancsak a Felügyelet kezdeményezte 1948-ban a lednicei vár napjainkig tartó szisztematikus feltárását.³⁹⁹ A 9. században említett *viszlánok* központjának feltételezett Wislica kutatását a KBPP indítványa alapján, 1949-ben kezdte meg Zofia Wartowska és Włodzimierz Antoniewicz.⁴⁰⁰ A poznańi székesegyház ásásait 1951-ben indította el a Felügyelet, vezetőként Krystyna Józefowiczównát és Zdzisław Kępińskit bízva meg.⁴⁰¹ A várat már 1946-ban elkezdték ásni, folytatva az 1930-as évek végén megkezdett felületet.⁴⁰² Itt is felmerült az az elmélet, hogy a legkorábbi, 8–9. század fordulójára keltezhető várat – amelynek régészeti nyomai azóta sem kerültek elő – bizonyos *poznánok* törzse építette volna.⁴⁰³

1950-ben kezdődtek meg Giecz várának kutatásai, Bogdan Kostrzewski vezetésével. A váron kívül a feltárások kitértek a tó partján álló Szent Miklós templomra is. A tervásások kisebb szünettel 1965-ig folytatódtak.⁴⁰⁴ Szintén 1950-ben indultak a kaliszi sánccvár ásásai. A munkát irányító Krzysztof Dąbrowski kezdettől fogva a vár tágabb környezetére is kiterjesztette az érdeklődését. Így került sor terepbejárásokra és szondázó ásásokra Piwonice és Stare Miasto területén is.⁴⁰⁵

Érdekes közjátékot jelentett az, hogy miközben 1952-től már javában zajlottak a wolini ásások,⁴⁰⁶ Karl August Wilde 1953-ban megjelentette a háború előtti feltárásainak eredményeit.⁴⁰⁷ Erre egyszerre több fórumon is azonnali válasz született.

A sziléziai területeken a már említett Boroszló és Opole mellett, 1950-től tervásások indultak Niemczában is. A munkák vezetői itt Włodzimierz Hołubowicz és Józef Kaźmierczyk lettek. A kutatásokat itt is kiterjesztették a vár környezetére, többek között a késő középkori városra is.⁴⁰⁸ A régi lengyel területeken legalább tíz várban indultak meg tervásások, 1948-tól minden évben egy-egy újabb helyszínt vontak be a programba. Az 1950-es évek közepére már Kruszwica, Sandomierz, Łapczyca, Naszacowice, Międzyrzecz, Płock, Lublin, Przemyśl stb. valamilyen formában érintett volt az egész országra kiterjedő kampányban. Már ekkor jól látható volt az – ami csak egy ekkora arányú program esetében lehetséges – hogy mindegyik helyszín számos szempontból egyedi volt, mindenhol találtak váratlan jelenségeket, szokatlan elemeket. Kruszwicáról például hamarosan kiderült, hogy a távoli környék legfontosabb üveg- és mázas kerámia-gyártó központja volt. Termékei Kijevtől a Baltikumig eljutottak.⁴⁰⁹ A kisebb megszakításokkal 1951-től egészen 1972-ig kutatott Łapczycában egy sókifőzde maradványai kerültek elő, amely a 13. századig működhetett.⁴¹⁰ A lublini ásások során két egykorú erődítést azonosítottak, amelyek egymáshoz való viszonyát még ma sem lehet pontosan tisztázni.⁴¹¹ Lublinhoz hasonló – több dombon fekvő szerkezetű – volt Sandomierz is, ahol 1949-től zajlottak folyamatosan a tervásások és leletmentések, előbb Andrzej Żaki majd Aleksander Gardawski vezetésével.⁴¹² A sorból még Płock és Przemyśl emelhető ki. Az első a szakmailag elfogadhatatlan módszertan negatív példájaként, ahol az 1958-tól ásató régész – Włodzimierz

³⁹⁷ JAKIMOWICZ 1951, 126–139.

³⁹⁸ LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961, 29; LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2004, 33.

³⁹⁹ LABUDA 1988, 380.

⁴⁰⁰ ANTONIEWICZ–WARTOŁOWSKA 1955, 235; GAŚSOWSKI 1997, 13; GAŚSOWSKI 2004, 341–342.

⁴⁰¹ PIĘCZYŃSKI 1954, 294.

⁴⁰² HENSEL 1949, 174; KÓČKA–KREZN–KARA–MAKOWIECKI 2004, 127; KÓČKA–KREZN 2005b, 84.

⁴⁰³ KÓČKA–KREZN–KARA–MAKOWIECKI 2004, 131.

⁴⁰⁴ KRYSZTOFIAK 2000, 76; KURNATOWSKA 2004b, 207.

⁴⁰⁵ UZDOWSKA 1954, 296–297; MŁYNARSKA–KALETYNOWA 1998, 14.

⁴⁰⁶ FILIPOWIAK 1955, 351; FILIPOWIAK 1955a, 179.

⁴⁰⁷ WILDE 1953.

⁴⁰⁸ JAWORSKI 2005, 117.

⁴⁰⁹ COFTA 1955, 91–92.

⁴¹⁰ JODŁOWSKI 1969, 343; JODŁOWSKI 1974, 244–245.

⁴¹¹ HOCZYK–SIWKOWA 1974, 97–113.

⁴¹² TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 11.

Szafrański – a prekoncepciói rabja lett, és nem létező jelenségeket, összefüggéseket látott bele az általa feltárt maradványokba. Eközben, sajnos, teljesen elpusztította a rétegösszefüggéseket, elvette a hitelesítő ásatások lehetőségét is.⁴¹³ Przemysl ezzel szemben inkább pozitív példának tekinthető. Ugyan Andrzej Żaki ásatásmódszertana mai szemmel nézve nem nevezhető tökéletesnek, saját korában azonban elfogadható volt, és a stratigráfia értelmezése is megbízhatónak tűnik. Mindezeknek köszönhetően a przemysli palotaegyüttest sikerült már előkerülése után nem sokkal viszonylag pontosan keltezni.⁴¹⁴

A háború utáni időszak lengyelországi régészete rendkívül egyenlőtlen volt: a korai középkor kutatása aránytalanul nagy szerephez jutott, erősen háttérbe szorítva az őskort. Amint a modern kutatók megfogalmazták, a korszakban két, egymást részben fedő témakörrel foglalkoztak: a szláv etnogenezissel és a lengyel állam eredetével.⁴¹⁵

A KBPP megszűnésével 1954-ben, a lengyelországi kutatások aránya látványosan lecsökkent. Az új intézmény az Akadémia keretében felállított *Anyagi Kultúra Történetének Intézete* (Instytut Historii Kultury Materialnej) lett, melynek élén 1954–1989 között Witold Hensel állt.⁴¹⁶ Erre az időpontra több mint ötven lelőhely ásatása állt a központi intézet ellenőrzése alatt. Addigra visszaszorult a korábbi németellenesség jelenléte a tudományban, és nagyobb tere nyílt a más korszakok – őskor és császárkor – iránti érdeklődésnek. A terepi munkák számos helyen teljesen leálltak. Ugyanakkor megindultak a történeti feldolgozások és a feltárt jelenségek összefoglaló elemzése. A minél korábbi előzmények kimutatására tett kísérlet – többek között a Bajor Geográfusnál szereplő 9. századi szláv törzsek székhelyeinek azonosítása – vezetett még néhány további, kisebb tervásatáshoz. Az egyik ilyen vállalkozás lett a łądi vár 1960-tól induló feltárása. A várat a *lendizek* törzsének központjaként azonosították.⁴¹⁷ További kutatások előmozdítását segítették elő az újabb, csökkentett hatáskörű tudományos programok. Így indult el 1958-ban az ezeréves évfordulót megünneplő projekthez kapcsolódó „*Millennium*” – *Lengyelország Ezer Éve* („Milenium” – Tysiąclecie Państwa Polskiego) és *Kalisz Tizennyolc Évszázada* (Osiemnast wieków Kalisza) program. Az első a legfontosabb Piast központokkal (Poznań, Gniezno, Krakkó stb.) foglalkozott, míg a másik – amint ez a nevében is szerepel – egy korai Piast székhely kiemelt kutatását vette célul.⁴¹⁸ A nagyfelületű feltárások megszüntetése, a kutatások pénzügyi háttérének általános csökkentése új módszerek alkalmazására készítette a lengyel régészeket. A már említett kaliszi várnál 1961-ben először alkalmaztak geofizikai méréseket új információk megszerzéséhez és célzott ásatások megtervezéséhez.⁴¹⁹ A korábbi évtizedek kutatásaiból ekkor szervezték meg a Gnieznoi Múzeumot.

A korszak végét jelezték az ásatások eredményeinek első feldolgozásai is. A legfontosabb két sorozat Gdańsk és Poznań ásatási eredményeit tette közzé. Az első sorozatot Janina Kamińska szerkesztette. A sorozat viszonylagos rendszerességgel jelent meg 1968-ig, addigra már hét kötettel büszkélkedhetett. Ezek különböző témák köré szerveződtek: városi kézművesség, nemesfém-megmunkálás, vasgyártás és feldolgozás, gdański kikötő, házépítészet stb.⁴²⁰ A második sorozat szerkesztője Witold Hensel volt. Eből 1961-ig három kötet is megjelent *Poznań a korai középkorban* I–III címmel.⁴²¹

MAGYARORSZÁG

Az új ideológia nyomán a magyar régészet legfontosabb céljává a feltételezett szláv alaplakosság kimutatása lett. Érdemes megemlíteni, hogy a háborút lezáró békekötésnél a Kárpát-medence politikusai a

⁴¹³ Płock kutatási eredményeinek újraértékelése GOLEMBNIK 2011.

⁴¹⁴ PIANOWSKI–PROKSA 2008, 17, 63.

⁴¹⁵ BURSCHE–TAYLOR 1991, 558.

⁴¹⁶ BRATHER 2001, 736.

⁴¹⁷ ZEYLANDOWA 1974, 279.

⁴¹⁸ BARANOWSKI 1998, 41.

⁴¹⁹ BARANOWSKI 1998, 42.

⁴²⁰ Ld. KAMIŃSKA 1959; HOKOWIŃSKA 1959; PIASKOWSKI 1960; KAMIŃSKA 1960; KAMIŃSKA 1961; ZBIERSKI 1964; KAMIŃSKA 1967; WAPIŃSKA 1967.

⁴²¹ HENSEL 1959–1961.

történelmi érvek felhasználásakor sokkal kevesebb hangsúlyt helyeztek a régészetre, mint amennyi a lengyel-német vitában hangzott el. Mindezt annak ellenére, hogy itt is előkelő helyet foglalt el a „ki volt itt előbb” szempont.⁴²² Magyarországon a legfontosabb kutatások már 1946-ban megkezdődtek a szlávoknak tulajdonított Zalavár-Récéskút területén, majd 1948-tól az ispáni várnak is helyet adó Várszigeten.⁴²³ A Magyar Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója, Fülep Ferenc által 1951-ben írásban is megjelentetett ötéves terv más helyszíneket is kijelölt: pl. Dunapentele és Veszprém. A nagyszabású elképzelésekből – a zalavári tervásatásokon kívül – csak a falukutatás és a topográfiai munkák valósultak meg. Ennek ellenére, a programban érintett két helyszín is jelentős eredményekkel gyarapította a magyar régészetet. A Radnóti Aladár által vezetett zalavári ásatások első idényében egy jelentős méretű kőtemplom maradványaira bukkantak a Récéskút-szigeten.⁴²⁴ 1948-tól a várszigeti ásatásokon előbb Soproni Sándor a feltételezett római maradványokat kereste – eredménytelenül, majd 1951–1954 között, a Bulgáriából visszatérő Fehér Géza vette át a munkák irányítását. Az ásatások során több helyen átvágták a sáncokat, feltárták a Vársziget északnyugati részén lévő, Árpád-kori kápolnát, a körülötte lévő temető egy részével, és egy nagykiterjedésű, 9. századi temető számos sírját a homokbánya keleti oldalán.⁴²⁵

Szintén a központi tervhez kapcsolódtak a visegrádi Sibrik-domb melletti faluásatások. A Sibrik-dombon Soproni Sándor vezetésével már 1951-ben megindultak a tudományos munkák, aki azonnal érzékelte az Árpád-kori leletanyag jelenlétét a római erőd területén.⁴²⁶ Ezekben az években már felfedezték az „esperesi” templomot is, bár még nem azonosították. Az erőd mellett lévő falu kutatása 1955-ben kezdődött meg Méri István vezetésével. Már az első szondázások során rábukkantak a falu plébánia-templomára, melynek feltárására azonban csak harminc évvel később került sor.⁴²⁷

A történelmi kutatásokban 1948–1949-től – részben a zalavári eredményekre támaszkodva – Molnár Erik és Moór Elemér jeleskedtek ideológiailag. Molnár az ispáni várakban a szláv törzsfők, zsupánok központjait látva, a Dunántúlra egy szláv államot rekonstruált. Véleménye szerint a magyar államszervezésben nem a „nomád magyar törzsek”, hanem az itt talált szláv népek szerepe volt a döntő; a magyarok a kulturális és a politikai berendezkedésüket is a szlávoktól vették át. Moór ezt egy alföldi bolgár várszervezettel egészítette ki. Erre Györffy György válaszolt a *Századok* 1958-as évfolyamában. Válaszában az ispáni várakat honfoglaló nemzetségfők által, magyar módra építtetett, cserépváraknak nevezett központoknak látta.⁴²⁸ A szlávok jelenlétének legfontosabb régészeti jelzőjévé a korszakban a Bjelo Brdo-kultúra vált. Ennek az elméletnek Fehér Géza lett az egyik legfontosabb képviselője.⁴²⁹

Az ország más kora Árpád-kori központjainak kutatása az 1960-as évekig vagy topográfiai, vagy leletmentő jellegű, esetlegesen az őskori témájú ásatások „mellékterméke” volt. Ilyen leletmentés zajlott a vasvári káptalani templomnál 1948-ban, Járdányi-Paulovics István vezetésével,⁴³⁰ vagy 1952-ben és 1958-ban Mosonban, ahol Pusztai Rezsőnek először sikerült megfigyelni az ispáni vár erődítéseinek maradványait.⁴³¹ Őskori telepkutatásból indult ki Alpár 1949. évi szondázó ásatása Patay Pál irányításával.⁴³² Nagyobb leletmentéseket folytattak az 1950-es évek közepétől Esztergom területén Kovácsiban,⁴³³ Szentgyörgymezőn⁴³⁴ és az alsószigeti apácakolostorban.⁴³⁵ Emellett Zolnay László 1957-ben a Várhegyen az

⁴²² LANGÓ 2007, 145.

⁴²³ SÓS 1963, 9; MORDOVIN 2006, 11.

⁴²⁴ MORDOVIN 2006, 9–32.

⁴²⁵ SÓS 1963, 23–35: építészeti maradványok; 42–56: 9. századi temető; 160–175: kápolna; RITOÓK 2014, 287–288.

⁴²⁶ HÉJJ 1954, 7–9.

⁴²⁷ KOVALOVSKI 1986, 61; KOVALOVSKI 2001, 81.

⁴²⁸ BÓNA 2001, 102.

⁴²⁹ LANGÓ 2007, 150.

⁴³⁰ JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1949, 16–22.

⁴³¹ ASZT 2006, 29.

⁴³² PATAY 1950, 134; BÓNA–NOVÁKI 1982, 25, 28–30.

⁴³³ HORVÁTH 1999, 233.

⁴³⁴ LÁZÁR 1998, 9–12.

⁴³⁵ LOVAG 1979, 87. Legújabbán LOVAG 2014.

érseki palota maradványaira bukkant.⁴³⁶ Hasonló leletmentések folytak Veszprémben is, ahol H. Gyürky Katalin, Erdei Ferenc és Koppány Tibor a székesegyháztól északra lévő területen a Szent György rotunda alapfalait tártak fel 1957–1960 között.⁴³⁷ Kisebb terepbejárásokat folytattak Abaújvár⁴³⁸ és Hont⁴³⁹ területén 1950–1951-ben. Az előbbi Saád Andor, míg az utóbbi Patay Pál nevéhez köthető.

A 2. világháború utáni magyarországi ispáni várak kutatását Nováki Gyula határozta meg, kinek munkássága éppen az 1950-es évek közepétől indult meg. A Soproni Múzeumba kerülve Nováki azonnal számos leletmentő ásatásra kényszerült. Előtte már Nagy Emese és Héjj Miklós is végeztek hasonló leletmentést az Orsolya-téri iskola udvarán, de erről – a két kutató többi jelentős ásatásához hasonlóan – soha nem született feldolgozás. Nováki Gyula 1961-ig dolgozott Sopronban, az ottani tapasztalatairól és az általa megfigyelt „vörös sánccról” 1964-ben, egy önálló tanulmányban számolt be.⁴⁴⁰

Érdekes módon, az 1950-es évek kutatásai – az erőltetett szláv-kutatás ellenére – jóval kevesebb torzképet produkáltak, mint a sztálinizmus utáni korszak. Ausztria kivételével mindegyik területen a szláv lakosság kimutatása volt a cél. Azonban a „szláv”–„nem szláv” viszonyok értelmezése leginkább a történésekre maradt, és a történeti elemzésekben foglalt helyet.

MAGYARORSZÁG SZOMSZÉDAI

Románia – Magyarországhoz hasonlóan – kilógott a sorból a jelentős szláv lelőhelyek hiányával. Mégis, a Kárpát-medencei területek közül, a háború utáni első évtizedekben éppen Románia emelhető ki, ahol az 1950-es évek közepére már több Árpád-kori központ területén is megindultak a kutatások. A háttérben megbúvó ideológia ebben az esetben szintén a szlávtság nyomainak kimutatása volt, bár az évtized második felében egyre nyíltabban teret kapott a román autochtonitás elmélete is. A Moszkvából jövő utasításokat Mihai Roller képviselte és határozta meg. Az ő általa megfogalmazott célokat régészeti oldalról megközelítő két programtanulmány 1951–1952-ben jelent meg.⁴⁴¹ Az elsőben Kurt Horedt az erdélyi szláv kerámiát foglalta össze, míg a második – szerzők említése nélkül, de feltételezhetően szintén Kurt Horedt tollából – Kolozs és Maros megye szláv lelőhelyeit ismertette röviden. Ezutóbbi a szláv lelőhelyek közé a következő helyszíneket sorolta: Magyarkapus, Gyalu, Maroslekence, Beresztelke, Várfalva és Malomfalva. A két utóbbiról már rövid ásatási beszámolóval is találkozunk.⁴⁴² A várfalvi ásatások során feltárt, Szent István és II. Béla érmékkal keltezett temetőt szláv jellegűnek tartotta. Az elsőként meginduló malomfalvi kutatásokkal kapcsolatban a szláv mellett már a román lakosság jelenlétének feltételezésével is találkozunk.⁴⁴³ Ennek megfelelően a terület csak a 12. századtól kerülhetett volna a Magyar Királysághoz, amelynek a csittfalvi templom és temető lenne a jele.⁴⁴⁴ Malomfalván a Kurt Horedt vezette tervásatások 1956-ig folytak.⁴⁴⁵ Ugyanő folytatott kisebb kutatást a várfalvi várban is. A részletesen soha nem közölt eredmények alapján Horedt mondta ki elsőként egyértelműen, hogy Várfalva Torda vármegye első székhelyével azonos.⁴⁴⁶

Kisebb próbaásatást végzett Dumitru Protase 1953-ban a gyulafehérvári székesegyház mellett. Beszámolójában a kutató még „bevallotta”, hogy az Árpád-kori rétegek közvetlenül a római maradványok-

⁴³⁶ HORVÁTH 1999, 231.

⁴³⁷ H. GYÜRKY 1963, 341–408.

⁴³⁸ GÁDOR–NOVÁKI 1976a, 425–428, 433–434.

⁴³⁹ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 29.

⁴⁴⁰ NOVÁKI 1964, 99–149.

⁴⁴¹ MĂGUREANU 2007, 289–290; GÁLL 2016.

⁴⁴² HOREDTE 1951; COLECTIV 1952, 310–344.

⁴⁴³ HOREDTE 1957, 175–186.

⁴⁴⁴ HOREDTE 1957a, 308.

⁴⁴⁵ HOREDTE 1984, 9.

⁴⁴⁶ HOREDTE 1958, 48–60, 132–145.

ra rakódtak.⁴⁴⁷ Kolozsvárott 1949-ben még László Gyula végzett leletmentést a Kalevala-utcai soros temetőben,⁴⁴⁸ 1958-ban viszont már Ioan Mitrofan tárt fel még egy 10. századi sírt a Fő téren.⁴⁴⁹

Az ukrán – akkor még szovjet – területre eső egyetlen ispáni vár területén csak terepbejárásra került sor az 1950-es években. K. V. Bernyakovics egészében átvéve Anonymus beszámolóját, szláv várként azonosította Borsovát és a 9. századra keltezte.⁴⁵⁰

Az osztrák területen Pinkaóvár és Locsmánd területén folytak kisebb kutatások ebben az időszakban. 1951–1952-ben Herbert Mitscha-Märheim, Alois J. Ohrenberger és Balduin Saria szondázó ásatást végeztek Pinkaóváron, Karl Ulbrich pedig felmérést készített a maradványokról.⁴⁵¹ 1953–1957 között Ohrenberger ásatásokat végzett a locsmándi várban is, ahol a sáncátvágások mellett, a Szent Vid templom környezetét is kutatta. Erről sajnos azóta sem született semmilyen részletesebb feldolgozás.⁴⁵²

A szlovákiai kutatások a háború után nagyrészt a cseh kutatások árnyékában maradtak. Ezen nem sokat segítettek Jan Eisner és Vojtech Budinský-Krička munkái sem. Utóbbi az 1942-ben alapított önálló Szlovák Régészeti Intézet vezetője volt, amíg 1951-ben koncepciók per következtében börtönbe nem csukták, ahonnan végül csak Eisner közbenjárására engedték ki. Utána Anton Točík jutott jelentős szerephez, aki Jaroslav Böhm közeli barátja volt. Éppen ennek a kapcsolatnak köszönhetően lett Točík a megalakuló *Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének* (Archeologický Ústav Slovenskej akadémie vied) igazgatója.⁴⁵³

A szlovák területeken négy helyszín említendő meg ebből az időszakból. A legnagyobb mértékűnek és tervszerűnek a nyitrai és Nyitra környéki régészeti kutatások tekinthetők. A morva emlékek feltárására irányuló tervszerű munka volt a zobordarázsi templom és a körülötte lévő temető ásatása 1947–1948-ban.⁴⁵⁴ A hegy tővében pedig Pavol Čaplovič egy 10–11. századi soros temető maradványait mentette 1951–1952-ben.⁴⁵⁵ Az óbarsi vár szláv előzményeit keresve végzett próbafeltárást területén Anton Točík. Azonban csak annyit állapíthatott meg, hogy az erősen bolygatott ispáni vár területén nincsenek Árpád-kor előtti középkori rétegek.⁴⁵⁶ A zempléni kutatások a helyi, régóta ismert La Tène-település megismerése céljából indultak. Előbb Karol Andel végzett itt terepbejárást,⁴⁵⁷ majd Blažej Benadik tájékozódott néhány szondával 1955–1957-ben.⁴⁵⁸

A korszak legjelentősebb szlovákiai várásatásai azonban egyértelműen Pozsonyban kezdődtek meg. Először a csehországi Alfred Piffl vezetésével indultak meg az 1811-ben leégett késő középkori vár helyreállításához kapcsolódó leletmentések. A hamarosan az egész középkori belvárosra kiterjedő ásatások élére 1958-ban új vezetőket állítottak.⁴⁵⁹ Belo Polla és Tatiana Štefanovičová kutatásai alapvetően eltérő megfontolásokkal zajlottak. Míg előbbi szilárdan a stratigráfiai egységekre és megbízható történeti adatokra támaszkodott, addig az utóbbi komoly prekonceptióra építkezve, Bratislava – *Braslawspurc* azonosítását feltételezve, a Morva Fejedelemség egyik központját kereste a Várhegyen.⁴⁶⁰

Jelentősen befolyásolta a 10–11. századi leletanyag megítélését és értelmezését a cseh Zdeněk Váňa tanulmánya, amely a frissen alapított szlovák régészeti évkönyv, a *Slovenská Archeológia* lapjain jelent meg 1954-ben. A kutató a Kárpát-medencei temetők leletanyagát elemezve, a Bjelo Brdo-kultúra emlékményanyagát vegyes, magyar-szláv lakosságnak tulajdonította. Magyaroknak kizárólag a látványos, díszes te-

⁴⁴⁷ MARCU ISTRATE 2008, 23.

⁴⁴⁸ GERGELY–GÁLL 2007, 105.

⁴⁴⁹ GÁLL–GERGELY 2009, 19, 151.

⁴⁵⁰ BERNYAKOVICS 1957, 437.

⁴⁵¹ ULBRICH–RATZ 1954; KAUS 1987, 330.

⁴⁵² KAUS 1987, 334–335; GÖMÖRI 2002, 46–47.

⁴⁵³ KOLNÍK 2001, 348.

⁴⁵⁴ KRASKOVSKÁ 1949, 123; RUTTKAY A. 2005a, 101.

⁴⁵⁵ ČAPLOVIČ 1953, 173–176.

⁴⁵⁶ ČAPLOVIČ 1953, 173–176.

⁴⁵⁷ ANDEL 1955, 799.

⁴⁵⁸ BENADIK 1964, 156.

⁴⁵⁹ HLAVICOVÁ–KELLER–PLACHÁ 1984, 7.

⁴⁶⁰ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 21–57.

metkezéseket ismerte el.⁴⁶¹ Ezzel sajátos programot és „menekülési utat” adott a szlovák kutatóknak a nacionalista irányú leletértelmezéshez a következő évtizedek ásatásai során.

VÁRKUTATÁSOK AZ 1960-AS ÉVEKTŐL KEZDVE

Az 1953–1956-os események hatása mindhárom vizsgált régió régészeti kutatásainál előbb-utóbb, de egy évtizeden belül biztosan érződött. Ez a szovjet vezetés részéről elsősorban a szabadabb belső kultúrpolitika engedélyezését jelentette. Az ideológia meghatározó nyomása az ásatások értelmezésében az 1960–1970 körüli évekre látványosan alábbhagyott Magyarországon, illetve Cseh- és Lengyelországban. Vagyis az erőltetett szláv-keresés, illetve a marxizmus és marrizmus belevonása helyett, minden ország maga határozta meg a kutatási preferenciákat és a megengedhető (vagy elvárható) módszertant. Nagyon érdekes, hogy ez mennyire eltérő következményekkel járt az érintett országokban, pontosabban a különböző régészeti iskoláknál (ugyanis a cseh és a szlovák kutatás itt eltérő irányt képviselt). Így a cseh és a lengyel kutatásoknál a korábbi pánszláv és németellenes ideológia helyett sokkal objektívebb, nagyobb látószögű, nyitottabb felfogás jelent meg. Magyarországon fellélegeztek a szlávok kényszerű kutatásának csökkentésétől, és a nemzeti múlt objektívebb kutatása irányába fordultak. Ezzel szemben Szlovákia és Románia nem tudott szabadulni a korábbi irányzat hatása alól, sőt, azt tovább fejlesztve, nacionalista, anakronisztikus és teljesen tudománytalan síkra csúsztak, mely éppen a rendszerváltás előtti évtizedre érte el a mélypontot.⁴⁶²

CSEHORSZÁG

A centralizált, tervszerű kutatásoknak az 1960-as években vége szakadt. Jól jelzi ezt a Szláv Intézet 1962. évi felszámolója, melynek egyes részlegeit a Cseh Tudományos Akadémia különböző osztályaiba olvasztották. A két korszak határát jelzi a 2. világháború utáni több fontosabb tervásatás eredményeinek monografikus kiadása. A sort Václav Richter kora középkori Olomoucról 1959-ben írt monográfiája nyitotta meg.⁴⁶³ Ezt Miloš Šolle Stará Kouřim területén végzett ásatásait feldolgozó, napjainkig alapvető szakmunkája folytatta, amely 1960-ban jelent meg.⁴⁶⁴ Majd 1961-ben megjelent Viktort Kotrba Hradec nad Moravicí történeti összefoglalója.⁴⁶⁵

A sorozat folytatásában elsőként Rudolf Turek több kötete emelhető ki. Első összefoglaló munkájában a régészeti kutatások fényében a korai Slavníkida és Přemyslida központokat elemezte. Ugyanő 1968-ban megjelentette libicei kutatásainak első átfogó monográfiáját, amelyet hamarosan francia nyelven is kiadtak.⁴⁶⁶ Ugyanekkor jelent meg a vlastislavi ásatások feldolgozása is. Zdeněk Váňa a kutatott várból kiindulva részletesen kitért az írott források és a régészeti adatok összeegyeztetésének lehetőségeire. Emellett a vár sányszerkezetét, topográfiai helyzetét és belső felosztását vizsgálta, összevetve azt a közvetlen és a tágabb régió erődítéseivel. Reagálva Witold Henselnek egy nem sokkal korábban megjelent munkájára, kiemelte, hogy a szárazon rakott kőfallal megerősített sáncok *szorb-morva-típus*ként való meghatározása téves, mert ezek nagyjából egyszerre jelentek meg a régió több pontján, azonban éppen a cseh területeken a leggyakoribbak.⁴⁶⁷ 1965-ben jelent meg Levý Hradec és Litoměřice monográfiája. Az előbbi Ivan Borkovský írta, saját eredményeit elemezve, tágabb kitekintéssel.⁴⁶⁸ Az utóbbi könyvben

⁴⁶¹ VÁŇA 1954a, 51–104.

⁴⁶² Elég csak Arad, Kolozsmonostor vagy Bihar ásatási eredményeire hivatkozni BARBU–ZDROBA 1977–1979; BARBU 1980; IAMBOR 1985; IAMBOR–MATEI–HALASU 1982; DUMITRAȘCU 1994.

⁴⁶³ RICHTER 1959.

⁴⁶⁴ ŠOLLE 1960.

⁴⁶⁵ KOTRBA 1961.

⁴⁶⁶ TUREK 1963; TUREK 1968.

⁴⁶⁷ VÁŇA 1968, 5–192.

⁴⁶⁸ BORKOVSKÝ 1965.

Milan Zápotocký összegyűjtötte a város és környezetének addigi ásatási és leletmentési adatait, és ezek alapján településtörténeti vázlatot rajzolt fel a 9–11. századra vonatkozóan.⁴⁶⁹ Hasonló módszerekkel dolgozott Zápotocký Děčín-nél is, amelyről 1977-re készítette el a feldolgozást. Ugyanekkor Zápotocký példáját követve, Josef Bubeník és Olga Uhlíková összeállította a Žatec-ről és környékéről szóló régészeti és településtörténeti monográfiát.⁴⁷⁰

Két további jelentős publikációt adtak még ki 1970 körül. Egyik erősség sem szerepel az írott forrásokban. A meglepően jó állapotban fennmaradt Klučov még a Přemyslidák előtt volt környezetének kiemelkedő központja.⁴⁷¹ A Prágától délre lévő kozárovicei vár pedig már a terjeszkedő Přemyslida állam korában épülhetett fel.⁴⁷² Az első olyan jellegű összefoglalást, amely már nem csak a Morva Fejedelemséggel foglalkozott, Rudolf Turek írta meg. Ebben a Libice nad Cidlinou és Stará Kouřim közötti, 9–10. századi kapcsolatokról fogalmazott meg meghatározó jelentőségű gondolatokat.⁴⁷³

A csehországi várakat szisztematikusan feldolgozó első monografikus kísérlet Miloš Šolle nevéhez köthető, aki még a korai szláv társadalom fényében elemezte a 8–11. századi földvárakat. Munkájában Šolle részletesen kitért a várak belső szerkezetére, a település-szerkezetben elfoglalt helyükre, az erődítésekre és a topográfiájukra. Ezek alapján felvázolta a lehetséges fejlődési tendenciákat és az államszervezetben játszott szerepüket.⁴⁷⁴ Az évtized folyamán megszületettek Libušín, Bílina és Stará Boleslav első monográfiái is.⁴⁷⁵

A tervásatások a korszakban ugyan csökkentek, de nem értek véget, csak az irányítás átkerült a vidéki múzeumok vagy a Cseh Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének (Archeologický ústav Akademie věd České republiky) kezébe. Dolní Věstonicében Boris Novotný folytatta a kutatásokat, két korai településmagot is meghatározva. Az egyik Petrova Louka, míg a másik Vysoká Zahrada területén helyezkedett el. Sikerült a kettő kapcsolatát is meghatározni, így az utóbbi volt a Přemyslida-vár, míg Petrova Loukán egy váralja helyezkedett el.⁴⁷⁶ Rudolf Turek vezetésével újraindultak a libicei kutatások,⁴⁷⁷ Kouřimben pedig a Miloš Šolle vezette ásatások áterjedtek a 11–12. századi erődítésekre – a Szent György és Szent Adalbert-dombokra.⁴⁷⁸

Kiemelkedő eredményeket hoztak az 1970-es évek szisztematikusan kutatásai Hradec Královéban, ahol Vít Vokolek és a később hozzá csatlakozó Jiří Sigl tervszerűen „végigszondázta” a 18. század végi erődítés által jelentősen elpusztított történeti belvárost és a váralja településeket is.⁴⁷⁹ Módszertanilag is kiemelkedő feltárásnak tekinthető Zdeněk Váňa 1970–1971-ben folytatott libušíni tervásatása. A meglepően jó megtartású erősség Csehország egyik legjobban kutatott vára lett. Leginkább az erődítéseket kutatták, így nagyon jó képpel rendelkezünk azok szerkezetéről és periódusairól. Az egyik legfontosabb tanulság a sánctervek rendkívüli változatossága egyazon sáncon és perióduson belül is. Kiderült, hogy elsősorban a tereptől függött a szerkezet és nem az építés idejétől. Az eredményeket viszonylag hamar kisebb monográfia formájában ki is adták.⁴⁸⁰

1978-ban megkezdődtek Chotěbuz szisztematikusan, napjainkig tartó feltárásai. A Pavel Kouřil által vezetett kutatások a háromrészes vár minden pontját érintették, komoly figyelmet szentelve a sánckoknak is. A lelőhely különlegessége – a többi kortársához képest – abban nyilvánult meg, hogy a sánckok – minden jel szerint – nem rendelkeztek belső vázzal.⁴⁸¹ A chotěbuzihoz hasonló teljesen egyedi vár Pustiměř,

⁴⁶⁹ ZÁPOTOCKÝ 1965, 205–391.

⁴⁷⁰ BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 193–218.

⁴⁷¹ KUDRNÁČ 1970, 184–205.

⁴⁷² ZEMAN 1978.

⁴⁷³ TUREK 1977, 505–520.

⁴⁷⁴ ŠOLLE 1984.

⁴⁷⁵ VÁŇA 1973; VÁŇA 1977; SOMMER 1977, 394–405.

⁴⁷⁶ NOVOTNÝ 1962, 97.

⁴⁷⁷ TUREK 1972, 388; PRINCOVÁ–MAŘÍK 2006, 656.

⁴⁷⁸ ŠOLLE 1989, 243–257; ŠOLLE 1993, 271–272.

⁴⁷⁹ BLÁHA–SIGL 2006, 50.

⁴⁸⁰ VÁŇA 1973, 20; LAVAL–RAZÍM 2006, 185.

⁴⁸¹ KOUŘIL 1989, 55; HAŠEK 2001, 217–218.

melynek szisztematikus feltárásába Čeněk Staňa kezdett még az 1960-as években, és 1977–1978-ban a vár alatti rotundát is megkutatta. Értékelése szerint a morva település helyén létrejött Přemyslida vár viszonylag gyors pusztulása után, a hegyen a 15. században husziták építettek fel egy kőerődítményt.⁴⁸² Szintén az 1970-es években indultak, és az elmúlt években értek véget az olomouci ásatások, amelyeket Vít Dohnal vezetett. A feltárások részben lelementés-jellegűek voltak, a belső vár, az Egyháztörténeti Múzeum és a székesegyház felújításához kapcsolódóan. Az eredmények itt is jelentősek voltak, bár a kora újkori pusztítások miatt, az előkerült jelenségek értelmezése erősen vitatott. A fontosabb felfedezések közül a korai sánc és a Mária Magdolna templom előkerülése említhető meg.⁴⁸³

Csak Olomouccal összemérhető nagyságúak az 1968-tól folyamatosan zajló, Bořivoj Nechvátal által irányított vyšehradi tervásatások. Ezek során nem csak hitelesítették az 1920-as évek feltárásait, és pontosították a Szent Lőrinc bazilika stratigráfiáját, hanem az utóbbinál egy még korábbi periódust tártak fel, és tisztázták a belső vár kronológiáját. Az eredmények nem kevésbé érdekes és fontos nagyobb része azonban a gótikus Szent Péter és Pál káptalani templomhoz kapcsolódik.⁴⁸⁴

Kisebb kutatásokat még öt vár területén folytattak a rendszerváltás előtt. Čáslavban, Starý Plzenecben és Spytihněvben hitelesítő ásatások folytak, de egyik helyen sem hoztak komolyabb eredményt. Az első kettő már annyira bolygatott volt, hogy az új, megbízhatóbbnak tűnő stratigráfia sem válaszolt meg minden kérdést a lelőhelyekkel kapcsolatban.⁴⁸⁵ Az utolsó helyszín pedig annyira elpusztult, hogy minden újabb részlet és kimosott építészeti töredék jelentős új adatnak számított.⁴⁸⁶ A kisebb děčínai és nagyobb přerovi leletmentések lépésről-lépésre gazdagították a forrásokból jól ismert, de a terepen alig azonosítható, két egykori Přemyslida központ topográfiájának rekonstruálását. Így Děčínben Marta Cvrkovának és Nátalie Venclovának egy temetőrészletet sikerült megmenteni a Pordmoky előváros területén;⁴⁸⁷ Přerovban pedig a város nagyon sok pontján – a várhegyen, a hegy tövében, a rakparton, a Předmostí körzetében – kerültek elő újabb „mozaikkockák”, de ekkor még mindig nem lehetett őket összerakni.⁴⁸⁸

A korai cseh várak kutatásában mérföldkö volt Jiří Sláma 1986–1988-ban kiadott két kötete, amelyekben egyrészt összegyűjtötte a csehországi korai erődítéseket, majd ezek tükrében, az írott források felhasználásával megkísérelte a Přemyslida állam kezdeteinek felvázolását.⁴⁸⁹ A katalógusában összegyűjtött 144 lelőhely⁴⁹⁰ feldolgozása meghatározta a következő időszak csehországi kutatásait is. Jiří Sláma két alapvető tételt fogalmazott meg: 1) Kijelölte a korai Přemyslida domíniumot, olyan várakkal, mint Levý Hradec, Budeč, Libušín, Tetín stb.; 2) Felvázolta a vártartomány-fejlődésnek azt a vonalát, amelyben a korai központokat szisztematikus új erősségekkel váltották fel I. Boleszláv idején.⁴⁹¹ Az erre építkező új kutatási irányvonal szerint, a korai Přemyslida várak egyikének kiválasztása és szisztematikus feltárása lehetőséget adhat általános következtetések levonására, amiket a többi központra is ki lehetne vetíteni. A kiválasztott vár végül Budeč lett, melynek kutatásai már 1972-ben megindultak.⁴⁹² A majdnem egy évtizedig tartó, és időnként egyszerre két kiemelkedő régész – Zdeněk Váňa és Miloš Šolle – által irányított kutatási projekt nem érte el a felállított célokat, mert a számos más helyen párhuzamosan zajló leletmentések egyértelműen rámutattak arra, hogy minden egyes erődítés egyedi eset, melynek jellemzőit nem lehet általánosítani.⁴⁹³ Ez legjobban a Stará Boleslav-i megfigyelések folyamán vált

⁴⁸² STAŇA 1993, 181.

⁴⁸³ DOHNAL 2006, 30, 36–37.

⁴⁸⁴ NECHVÁTAL 2007, 410.

⁴⁸⁵ MOUCHA–SMETÁNKA 1964, 646; NOVÁČEK 2006, 123.

⁴⁸⁶ NOVOTNÝ 1977, 183–193.

⁴⁸⁷ ZÁPOTOCKÝ 1977, 526.

⁴⁸⁸ STAŇA 1987, 38; STAŇA 1989, 58–61; KOHOUTEK 1995, 187–188; PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006, 671.

⁴⁸⁹ SLÁMA 1986 és SLÁMA 1988.

⁴⁹⁰ SLÁMA 1986, 61–97.

⁴⁹¹ SLÁMA 1988, 74–79, 80–84.

⁴⁹² BARTOŠKOVÁ 2004, 763.

⁴⁹³ LUTOVSKÝ 2006, 21.

nyilvánvalóvá, ahol a közműcsere során a késő középkori város teljes területén sikerült dokumentálni a Přemyslida-kori rétegeket és a budecítől erőteljesen különböző helyzetet rögzíteni.⁴⁹⁴

LENGYELORSZÁG

Lengyelországban, az állam részéről a rendszerváltás előtti húsz évben már nem érezték kötelességnek a nyugati határ történelmi szükségszerűségének bizonyítását.⁴⁹⁵ Ez azonban nem jelentette a kérdés teljes megszűnését, hanem csak kissé háttérbe szorulását. A folyamat nyomai jól érzékelhetők Kazimierz Tymieniecki 1961-ben kiadott munkájában, a lengyel területek középkori történelmének elemzésénél. Természetesen a pomerániai és sziléziai területek egykori szláv jellegének hangsúlyozása itt sem csökkent.⁴⁹⁶ Az addig lezajlott kutatásokat Gerard Labuda foglalta össze 1971-ben, számos korai központ történelmét és fejlődését érintve (Gdańsk, Kołobrzeg, Szczecin, Wolin, Boroszló, Opole, Niemcza stb).⁴⁹⁷ Az ideológia korai hatásainak elmúlását mutatta Witold Hensel nem sokkal később megjelenő új összefoglalója is.⁴⁹⁸ Hensel személyisége már az 1950-es évektől meghatározó lett a lengyel középkorkutatásban. Az *Anyagi Kultúra Történetének Intézete* igazgatójaként és a varsói *Lengyel és Egyetemes Régészeti Tanszék* vezetőjeként jelentős hatást gyakorolt a kutatások módszertanára és irányára.⁴⁹⁹

A korábbi évtizedekkel szemben a tervásatások száma már nem érte el az egy tucatot. A folyamatossá vált lednicei kutatások vezetését Andrzej Nowak és Krystyna Anderszowa vették át. Ekkor kezdték meg a szigetre vezető hidak és a kikötői erődítések feltárását.⁵⁰⁰ Ehhez csatlakoztak az 1980-as évektől Janusz Górecki, Mateusz Łastowiecki, Michał Kara és Jacek Wrzesiński. A nagy munkacsoport jelentős eredményeket tudott felmutatni annak ellenére, hogy előttük a vár viszonylag nagy felületeit már megkutaták. Ekkor tárták fel a vár északi részén lévő kis templomot és a két híd tóban lévő maradványait. A nagy mennyiségű, jó megtartású faanyagnak köszönhetően sok dendromintát tudtak venni.⁵⁰¹

Niemczában továbbra is Józef Kaźmierczyk vezette a kutatásokat, amelyek 1951 és 1962 között átmenetileg szüneteltek. Az 1973-ig folytatódó új tervásatások eredményei – amelyeket kiegészített Krzysztof Wachowski temetőfeltárása – azóta is közeletlenek.⁵⁰² Sandomierzben a város több pontját is érintő tervásatások az 1970-es évektől kezdve országos szinten is meghatározó tanásként működtek. Ezeket kezdetben Aleksander Gardawski és Jerzy Gąssowski vezették, majd 1963-tól Stanisław Tabaczyński vette át, akihez 1979-ben csatlakozott Andrzej Buko. A legfontosabb helyszín Gostomianum dombja volt, ahol a korai település és a Szent Péter templom maradványait sikerült feltárni. Az ásatások eredményeit 1981-ben már részben feldolgozták, amikor két kötetet is kiadtak.⁵⁰³

Aleksandra Cofta vezetésével rövid időre újraindultak a kruszwicai tervásatások is, melyek során megkutaták a Szent Vid zárandokkápolnát.⁵⁰⁴ Jelentős új kutatási projekt kezdődött meg a czerski várhegyen 1961-től, Jadwiga Rauhutowa vezetésével. Az 1983-ig tartó nagyfelületű ásatások a ma is álló, romos, késő középkori vár alatt kimutatták a 11–12. századra keltezett, Piast-kori erődítés maradványait, amelyről az írott források teljesen hallgatnak. A vár belsejében több települési horizontot azonosítva, a kutatásokat kiterjesztették a váraljára is, ahol hasonló minőségű, boronaházias beépítettséggel találkoztak.

⁴⁹⁴ BOHÁČOVÁ 2004, 37–55.

⁴⁹⁵ MILISAUSKAS 1998, 226.

⁴⁹⁶ TYMIENIECKI 1961.

⁴⁹⁷ LABUDA 1971, 48–60.

⁴⁹⁸ HENSEL 1973.

⁴⁹⁹ BUKO 2006, 24.

⁵⁰⁰ GÓRECKI 2002, 43, 46, 57.

⁵⁰¹ GÓRECKI 2002, 43, 49, 52.

⁵⁰² JAWORSKI 2005, 237.

⁵⁰³ BUKO 1981; TABACZYŃSKI–BUKO 1981; BUKO 2006, 24.

⁵⁰⁴ DZIEDUSZYCKA–DZIEDUSZYCKI 2004, 233.

tak.⁵⁰⁵ A kutatási eredményeket 1986-ban egy önálló monográfia formájában Teresa Kiersnowska foglalta össze.⁵⁰⁶

A krakkói Wawel kutatása megszakadás nélkül zajlott a háború után. Egyre több apró, de fontos részlet került napvilágra, és egyre jobban kezdett kirajzolódni a vár korai története. Andrzej Źaki helyét átvéve, az 1970-es években Stanisław Koziel és Mieczysław Fraś vezették a tervásatásokat és leletmentéseket. A monumentális építészet emlékei mellett egymás után dokumentálták a sáncmaradványokat is. A krakkói kutatásokban – de az egész lengyel középkori régészetben – határjelző a két említett kutató 1979. évi munkája. A várhegy délnyugati oldalán folyó ásatások során rögzített rendkívüli összetettségű stratigráfia elemzésével és értékelésével fontos módszertani mintát állítottak fel a későbbi kutatók előtt.⁵⁰⁷ Krakkó korai településszerkezetének megismerésében nagy jelentősége volt a Zakrzówek területén, Władysław Morawski által feltárt soros temetőnek.⁵⁰⁸ Ezekben az évtizedekben születtek meg Rudolf Jamka Krakkó korai történetét feldolgozó régészeti monográfiái is.⁵⁰⁹

Jelentős, folytatódó tervásatások zajlottak Lublinban Stanisława Hoczyk-Siwkova vezetésével, 1967–1969 között, akinek munkáját Kazimierz Myśliński hasznosította az 1968-ban megjelent várostörténeti monográfiájában. A következő években azonban újabb fontos régészeti jelenségek kerültek elő az Andrzej Hunicz vezette leletmentések során, amelyek főleg a város 12. századi állapotának képét egészítették ki jelentősen.⁵¹⁰

Nagyon különlegesek voltak módszertani szempontból a wrocławdeki kutatások. A Leszek Wojda irányításával folyó munkák leginkább a csehországi Hradec Královéval állíthatók párhuzamba. Mindkét esetben a késő középkori város a korai központra települt, és így napjainkra teljesen beépült. A tervásatások elkezdése előtt, alapos előtanulmányok alapján választották ki végül a rendelkezésre álló szabad felületekből a legígéretesebbet, és így igyekeztek minél több információt szerezni.⁵¹¹ Új módszereket alkalmaztak az ötéves szünet után újraindult lădi ásatásoknál is. A Maria Zeylandowa által vezetett kutatásnál a vár területén előkerült épületek alaprajzát magnetométeres vizsgálattal próbálták tisztázni, több-kevesebb sikerrel. Ezután folytatták a két temető és az egyik templom szisztematikus feltárását.⁵¹² Az eredményeket 1986-ban egy önálló kötetben publikálták.⁵¹³

Az említett szisztematikus feltárások mellett egyre nagyobb szerephez jutottak a leletmentések. A gdański központra vonatkozó újabb régészeti adatok az 1970-es évektől kezdve elsősorban így kerültek napvilágra, melyek meghatározó kutatója az 1960-as évektől fogva Andrzej Zbierski volt. A kikötői ásatások első eredményeit Zbierski már 1968-ban önálló kötetben foglalta össze, a város faházairól pedig 1974-ben Romana Barnycz-Gupieniec adott ki európai szinten is páratlan monográfiát, több mint száz faházat ismertetve, de kitérve azok egyes építészeti részleteire is (ajtók, ablakok, padló, tűzhely, tetőszerkezet stb).⁵¹⁴

1954-ben az Opole feletti „fennhatóság” átkerült a boroszlói Sziléziai Régészeti Intézethez, amely az Anyagi Kultúra Történetének Intézetéhez tartozott.⁵¹⁵ A vár területén az 1965-ben megszakadt ásatásokat a leletmentések során szerzett információk már csak kevésbé egészítették ki. Az eredményeket Bogusław Gediga és Janina Bukowska-Gedigowa 1986-ban adták közre.⁵¹⁶ A gieczi központról Bogdan Kostrzewski által 1966-ban megjelentetett monográfia ellenére számos kérdés megválaszolatlan ma-

⁵⁰⁵ URBAŃCZYK 2004, 272.

⁵⁰⁶ KIERSNOWSKA 1986.

⁵⁰⁷ KOZIEL–FRAŚ 1979.

⁵⁰⁸ ZOLL–ADAMIKOWA 1971, 171.

⁵⁰⁹ JAMKA 1965; JAMKA 1971.

⁵¹⁰ HOCZYK-SIWKOWA 1974, 97–113; DĄBROWSKI–HUNICZ–KARDASZ 1975, 27–28; ROZWALKA–NIEDŹWIADEK–STASIAK 2004, 357.

⁵¹¹ WOJDA 1982, 5; WOJDA 1993.

⁵¹² ZEYLANDOWA 1975, 205, 209.

⁵¹³ KRZYŹANIAK 1986.

⁵¹⁴ ZBIERSKI 1964; BARNYCZ-GUPIENIEC 1974.

⁵¹⁵ GEDIGA 1968, 37.

⁵¹⁶ BUKOWSKA-GEDIGOWA–GEDIGA 1986.

radt.⁵¹⁷ Ezek elsősorban a vár fejlődési szakaszaira és belső felosztására vonatkoztak. Mivel a terület nagy részét egy későbbi temető erősen bolygatta, ezért komoly előtanulmányokat igényelt az 1975. évi, Mirosława Grabska vezetete hitelesítő ásatás, mely során sikerült valamelyest tisztázni a stratigráfiát.⁵¹⁸

Jóval fontosabb eredményeket hoztak a boroszlói leletmentések, melyeket a vár első tervátsatásait is koordináló Józef Kaźmierczyk vezetett. Az 1978-tól zajló munkák során többfelé sikerült kisebb-nagyobb sánrcsízleteket és jó megtartású boronaház-maradványokat találni. A legfontosabb – és Európában is nagyon ritka – a pogány szentély előkerülése. Az elpusztult sánkra épült pogány szentély valójában csak bonyolította az addig viszonylag egyszerűnek tűnő történelmi képet, ezzel azonban számtalan új kérdés vetődött fel Boroszló és környékének 11. századi társadalmi, etnikai viszonyaira és a korszak eseményeire vonatkozóan.⁵¹⁹ Ezekre próbált választ adni és az addigi információkat összegezni Marta Młynarska-Kaletynowa, aki először 1986-ban jelentette meg a korai Boroszlóról szóló munkáját, majd – éppen az új ásatások fényében – 1992-ben másodszor is.⁵²⁰

Több, az 1950-es évek végéig – 1960-as évek elejéig kutatott lelőhely régészeti feldolgozása született meg ebben az időszakban. A már említett poznańi és gdański sorozatok mellé – amelyek újabb kötetekkel egészültek ki – elkezdtek kiadni a łęczyczei várasátások teljes dokumentációját is, nyomtatott formában. Már 1960-ben megjelent a bencés apátság feltárását feldolgozó első, majd 1966-ra a vár térképészeti forrásait tartalmazó második kötet. A nem sokkal később elkészült két újabb kötet kiadására – bürokratikus akadályok miatt – nem került sor. A várról szóló monográfia második része így csak 1989-ben, míg a harmadik 2003-ban (!) jelenhetett meg, negyven évvel az ásatások után.⁵²¹ További fontos régészeti publikációk láttak napvilágot Wolinról,⁵²² Szczecinről⁵²³ és Gniezról.⁵²⁴

Az 1980-as évek elejétől a lengyel régészetben már jól nyomon követhetők a nyugati, „új régészetnek” nevezett irányzat hatásai. A korai középkorral foglalkozó szakemberek között Przemysław Urbańczyk neve emelhető ki.⁵²⁵ Ő jelezte elsőként a korszak legnagyobb hiányosságát. A számos nagyon fontos részmonográfia mellett régóta nem jelent meg új, modern felfogású, a marxista-materialista megközelítéstől szabaduló, áttekintő munka. Kisebbségi kísérletek ugyan történtek, de a kutatók korábbi megrögzött nézetei még jelentősen befolyásolták az összképet.⁵²⁶ Andrzej Źaki 1974-es és Stanisław Tabaczyński 1987-es műve említhető meg itt. Az utóbbi már címében is tartalmazza azokat a főbb problémaköröket, amelyekre a szerző szerint a középkori régészetnek muszáj lenne választ kapnia a további fejlődéshez.⁵²⁷

Az 1960–1970-es évektől két régészeti feltárás közlései váltottak ki nagyobb vitát Lengyelországban és a szomszédos országokban is. Az egyik ilyen a przemysli palotaegyüttes értelmezése és keltezése volt, amelynek első feldolgozását 1962-ben állította össze Zygmunt Świechowski és Jerzy Rozpędowski.⁵²⁸ Az alapvető vita a lengyel és az ukrán történészek, illetve egyház és építészettörténészek között robbant ki. A lengyelek az építményt Vitéz Boleszlávhoz kötötték, és fennállását a 11. század elejére tették, pusztulását eközben Jaroszláv támadásával kapcsolva össze. Az ukrán kutatók ezzel szemben a kijevi fejedelmek művének és a bizánci hittérítés emlékének tartották az épületeket, építését időnként Metod idejéig lekelteztve.⁵²⁹ A másik vita központjában a wiślicai Szent Miklós templom keltezése és a mellette talált „kerek habarcsos jelenség” értelmezése volt. Amint később olvasható, a kutatók a kerek jelenséget ke-

⁵¹⁷ KOSTRZEWSKI 1966.

⁵¹⁸ GRABSKA 1975, 213.

⁵¹⁹ MOŹDZIOCH 2004a, 319.

⁵²⁰ MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1986; MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1992.

⁵²¹ NADOLSKI–ABRAMOWICZ–POKLEWSKI–KAŚINOWSKI 1960; ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–WIECZOREK 1966, 1–2; ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–KOZIELL–WIECZOREK 2003, 7–8.

⁵²² WOJTASIK 1968.

⁵²³ DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 112.

⁵²⁴ SAWICKI 2001, 87.

⁵²⁵ MILISAUSKAS 1998, 228.

⁵²⁶ BUKO 2006, 24–25.

⁵²⁷ ŹAKI 1974; TABACZYŃSKI 1987.

⁵²⁸ ROZPĘDOWSKI 1962, 243–245; ŚWIECHOWSKI 1962, 245–268.

⁵²⁹ PIANOWSKI–PROKSA 2008, 18.

resztelőmedenceként értelmezve, legszívesebben Metód helyi missziójával kapcsolták össze, és ennek megfelelően maga a templom is meglehetősen korai lett volna. A keltezés és az értelmezés első kritikáját már 1970-ben megfogalmazta Andrzej Tomaszewski, akinek kronológiai észrevételeit az 1980-ban Joanna Kalaga által vezetett leletmentések is megerősítették.⁵³⁰

MAGYARORSZÁG

Magyarországon az 1956-tól megfigyelhető politikai enyhülés a régészeti és történeti kutatásokban is látványosan megnyilvánult. Nem változtatott ezen a forradalom leverése sem, amikor megtúrva bár, de a nagyobb külföldi nyilvánosság elől elzárva kibontakozhatott a korai magyar történelem feltárása.⁵³¹ Az áttöréseket jelzik egymás után Gerő László 1955-ös, Györffy György 1958-as és Szőke Béla 1959-es munkái. Gerő a magyarországi várépítészet vizsgálatát terjesztette ki a korábban tiltott, elcsatolt középkori magyar területekre. Természetesen az alaptézis még nem változott meg: „*a honfoglaló magyarság vándorló, pásztorkodó életmódja mellett nem épített ki állandó lakóhelyeket...*”, így a várak többsége korábbi, általában szláv eredetű volt.⁵³² Györffy a magyar állam és államszervezet korai koraszakáról és a vármegyarendszer kialakulásáról fogalmazott meg fontos megállapításokat, hatalmas mennyiségű írott és régészeti adatra támaszkodva. Az először a *Századok* lapjain megjelenő tanulmányát 1959-ben, kibővítve, önálló kötetként is kiadták.⁵³³ A korszakra vonatkozó fontosabb régészeti feldolgozások közül Szőke Béla munkája volt alapvető jelentőségű, teljes egészében szakítva a Bjelo Brdo-kultúra szlávokkal való azonosításával és rámutatva a kora Árpád-kori magyar köznépi temetőkre. A már csak a halála után megjelenő monográfia idegen nyelvű kiadására azonban nem kerülhetett sor.⁵³⁴

A korszakban meghatározóvá vált Györffy György munkássága. A kiemelkedő történész az általa megfogalmazott elmélethez régészeti alapokat is keresett. Először Németh Péter próbálta meg összefoglalni egy megye területén a kora Árpád-kori központokat 1966-ban, minden jelentősebb visszhang nélkül.⁵³⁵ Az utána, Györffy kezdeményezésére 1969-től induló projekt a 20. századi magyarországi várkutatás legfontosabb, bár máig befejezetlen vállalkozása lett. A projekt címe magában foglalta Györffy koncepcióját, és így az elvárt válaszokat is: „*Honfoglalás és kora Árpád-kori nemzetségfői és ispáni központok régészeti kutatása*”.⁵³⁶ Ennek keretében az öt alkalmasnak látszó várból (Szabolcs, Somogyvár, Abaújszántó, Visegrád és Borsod), végül az első négy területén végeztek kisebb-nagyobb mértékű tervásatásokat,⁵³⁷ míg további hat ásatásai nem kapcsolódtak közvetlenül a projekthez, eredményeikkel azonban jelentősen kiegészítették az ismereteinket.

A történészek közül még Bartha Antal tért ki röviden az ispánsági várszervezetre. A várak eredeténél lehetségesnek tartotta, hogy azoknak keleti előzményei lehetnek, keleti szláv vagy kazár környezetben. Ugyanakkor a szerző elméletének megbízhatóságát jelentősen rontja az 1950-es évek eleji ideológia erőteljes jelenléte.⁵³⁸ A magyar kutatásban elsőként figyelt fel a várak tágabb környezetében lévő, szolgáltatást jelző névvel rendelkező falvakra Heckenast Gusztáv, akinek a témára vonatkozó önálló kötete éppen a program kezdetére jelent meg,⁵³⁹ és több kisebb régió kutatására jelentős hatással volt. A szolgáltatófalvak intézményéről szóló elmélet – amint látható volt – nem magyarországi találmány.⁵⁴⁰ Éppen emiatt napjainkig meghatározó, és Kristó Gyula 1973-ban a *Századok*-ban megjelent kritikája lényegében

⁵³⁰ GASSOWSKI 2004, 345.

⁵³¹ LANGÓ 2007, 154.

⁵³² GERŐ 1955, 110–117.

⁵³³ GYÖRFFY 1958, 12–87, 565–615; GYÖRFFY 1959.

⁵³⁴ SZŐKE 1959, 32–47; SZŐKE 1962.

⁵³⁵ NÉMETH 1967, 91–102.

⁵³⁶ BÓNA 2001, 102.

⁵³⁷ FODOR 1996, 57.

⁵³⁸ BARTHA 1968.

⁵³⁹ HECKENAST 1970.

⁵⁴⁰ Ld. KRZEMIEŃSKA–TRĘŚTÍK 1965, 624–655; BUCZEK 1958 vagy MODZELEWSKI 1964, 1125–1138.

nem befolyásolta a „felhasználását”, mert nem vonta kétségbe a módszer alapját, csak néhány következtetést kérdőjelezett meg és bizonytalanoknak tartotta a helynevek „teherbírását” történelmi hipotézisek felállításához.⁵⁴¹

A korszak várkutatásainak régészeti mérföldköve Nováki Gyula 1964-es hosszú tanulmánya volt, amelyben először gyűjtötte össze a később hírhedtté váló „vörös sáncokat”, és megírta a kutatástörténetüket is. A tanulmányban Sopron, Zalaszentiván, Kapuvár, Bácsa és Vasvár sáncaira tért ki részletesebben.⁵⁴²

A programban megnevezett helyszínek mellett, elsők között Gyöngyöspatán indultak meg az ásások, melyek során a Várhegyen – az 1964–1965-ben végzett leletmentés után⁵⁴³ – 1968–1973 között megkutatták a plébániatemplomot⁵⁴⁴ és a Póctetőn lévő Szent Pétert.⁵⁴⁵ A vár erődítéseinek átvágására 1971-ben és 1974-ben került sor Kovács Béla és Szabó János Győző vezetésével.⁵⁴⁶

1971-ben a honti vár sáncát kutatta meg Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa.⁵⁴⁷ Még 1969-ben szisztematikus kutatások indultak el Szabolcsra és környékén. A kutatásokban Kovács László, Németh Péter, Fodor István és Magyar Kálmán vettek részt. A vár sáncainak átvágása és déli kapujának feltárása mellett, a környezetében lévő kora Árpád-kori templom-, temető- és falukutatásra is sor került. Sajnálatos módon az 1969–1978 között zajló ásások közül eddig csak Kovács László publikálta részletesen az eredményeket,⁵⁴⁸ Fodor István kisebb tanulmányokat, Németh Péter pedig csak egy előzetes beszámolót közölt a várban végzett sáncátvágásokról.⁵⁴⁹ Az ország egyik legkorábbi álló templomáról csak egy felemás régészeti feldolgozás született.⁵⁵⁰ Magyar Kálmán ásatairól nem áll rendelkezésre semmilyen adat.

Az abaújházi kutatások 1974–1977 között zajlottak, Nováki Gyula és Gádor Judit vezetésével.⁵⁵¹ A sáncok átvágása mellett itt egy templomot is feltárhattak.⁵⁵² Ugyanebben az időszakban – a programtól függetlenül – tervásatások folytak Alpáron, Bóna István és Nováki Gyula vezetésével. Az eredményeket már 1982-ben monografikus formában feldolgozták, ami a magyarországi ispánsági-várak kutatásában – sajnos – egyedülálló jelenségnek tekinthető.⁵⁵³

Szintén önálló kutatási vállalkozás volt a somogyvári központ tervszerű ásata, amely 1972-től indult és – kisebb megszakításokkal – 1989-ig tartott. A Bakay Kornél vezette ásatok kezdeti ígéretes beszámolóit után egyre kevesebb információ került nyilvánosságra a feltárások eseményeiről.⁵⁵⁴ Velem-Szentvid szisztematikus feltárását a jelentős helyi Hallstatt-kori központ iránti érdeklődés váltotta ki. A részben Fekete Mária, részben Szabó Miklós vezette magyar-francia együttműködés által irányított kutatások mellékterméke lett a 9. századi és kora Árpád-kori erődítések feltárása. A közlésük is ennek megfelelően váratott magára egészen 2007-ig.⁵⁵⁵

Talán a legfontosabb tervásatások közé sorolhatók a visegrádi kutatások. A már 1962–1963 között Méri István vezetésével a Várkert területén, kis leletmentéssel elkezdett ásatok hamarosan kiterjedtek az „esperesi” templomra, amelyet 1966-ban, majd 1972–1979 között teljes egészében feltártak Szőke Mátyás irányítása mellett. Folytatódott a várkerti váralja falu kutatása is, amit 1979–1994 között Kovalovszki Júlia irányított. Ezzel párhuzamosan Szőke Mátyás ásatásokat végzett a Sibrik-domb területén is.⁵⁵⁶

⁵⁴¹ KRISTÓ 1973, 742–746.

⁵⁴² NOVÁKI 1964, 99–149.

⁵⁴³ KOVÁCS 1974, 235, 243; NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009, 34.

⁵⁴⁴ LÉVÁRDY 2008, 1.

⁵⁴⁵ KOVÁCS 1974, 235, 239; SZABÓ 1985, 7.

⁵⁴⁶ KOVÁCS 1974, 239; SZABÓ 1984, 23.

⁵⁴⁷ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 30–41.

⁵⁴⁸ KOVÁCS 1994, 15.

⁵⁴⁹ FODOR 1976, 371–382; NÉMETH 1983, 172–176.

⁵⁵⁰ NÉMETH 2012, 270–273.

⁵⁵¹ GÁDOR–NOVÁKI 1976a, 425–434.

⁵⁵² GÁDOR 1980, 443–454.

⁵⁵³ BÓNA–NOVÁKI 1982, 99.

⁵⁵⁴ BAKAY 1990, 64.

⁵⁵⁵ FEKETE 2007, 85.

⁵⁵⁶ NOVÁKI 1975, 57; KOVALOVSZKI 1994, 439; KOVALOVSZKI 2001, 81.

A visegrádihoz hasonló jelentőségűnek tekinthetők a soproni leletmentések, amelyeket 1967–1970 között Tomka Péter,⁵⁵⁷ majd 1971-től kezdve Gömöri János vezetett.⁵⁵⁸ Ezekről folyamatosan születtek kisebb beszámolók, amelyek jelentősen hozzájárultak az ispáni várak sányszerkezetének megismeréséhez. Számottevően kiegészítették a soproni eredményeket az 1968–1969, 1974 és 1978. évi győri leletmentések. A Tomka Péter által vezetett feltárások során a római várfal közelében lévő sánrcsészletet találták.⁵⁵⁹ Szintén Tomka Péter, illetve vele együtt Pusztai Rezső végzett leletmentést a mosoni ispáni vár területén, ahol eredményesen dokumentálhatták a sánc egy szakaszát.⁵⁶⁰

A korábban megindult szláv projekt ebben az időszakban sem állt le. Zalaváron a Várszigeten és Récés-kúton is folytatódta a tervásatások az 1960-as években Cs. Sós Ágnes vezetésével. Az eredmények azonban az ispáni várról szolgáltatták a legkevesebb adatot, és inkább a 9. századra koncentráltak.⁵⁶¹ Még két fontos helyszínt kell megemlíteni a korszak régészeti kutatásainál. Az esztergomi Várhegy területén Méri István és Nagy Emese végeztek ásatásokat 1961–1962, illetve 1964–1969 között.⁵⁶² Az eredmények publikációjára azóta sem került sor. Sokkal több információ áll rendelkezésre a bős-nagymarosi vízlépcső építéséhez kapcsolódóan, Esztergom környékén meginduló nagyszabású leletmentésekről. Az 1970–1971. évi terepbejárásokat megelőzően már megindultak a leletmentések az alsószigeti apácakolostornál, a Szentkirály, Szentgyörgymező és Kovácsi lelőhelyeken, amelyek az 1970–1980-as években folytatódtak.⁵⁶³

A veszprémi belváros műemléki helyreállításával egyidőben Tóth Sándor a székesegyház régészeti kutatását végezte. A kőtár faragványainak feldolgozásán kívül azonban tevékenységének soha semmilyen feldolgozása nem született. Ezzel párhuzamosan a veszprémi Szent Miklós templomnál is folytak leletmentések, Dax Margit majd Kralovánszky Alán vezetésével.⁵⁶⁴

Az ismertetett program újabb összefoglalása, az elvárt eredmények megfogalmazásával, elhangzott az 1970. évi középkori tudományos ülészakon.⁵⁶⁵ Itt már hallhatóak voltak az első régészeti eredmények is a szabolcsi ásatásokról. Emellett Németh Péter felhívta a szakma figyelmét arra, hogy az ispáni központoknál a két leggyakoribb templomtitulus a Szűz Mária és a Szent Miklós.⁵⁶⁶ Az előzetes eredmények alapján Györfly György már 1973-ban próbált bizonyos következtetéseket levonni. A várszerkezet és a várak eredetének kérdésében a keleti eredetre vonatkozó elméletet részesítette előnyben.⁵⁶⁷ A régészeti eredmények összegzésére elsőként Nováki Gyula tett kísérletet 1975-ben. Tanulmányában többek között Zalavár, Szabolcs, Borsod, Gyöngyöspata, Hont, Zalaszentiván, Visegrád, Esztergom, Somogyvár, Veszprém és Kapuvár szerepel. Itt már hangsúlyosabban megjelent a „vörös sánc”-problematika. Nováki Gyula a felsorolt helyszínek egy részét a 10. század közepe és a 11. század eleje közé keltezte (Szabolcs, Pata, Hont, Esztergom, Sopron, Zalaszentiván), míg a többit bizonytalannak tartotta a 10–11. századon belül. Eközben három alapvető kérdést fogalmazott meg: 1) Honnan eredeztethető a magyar várépítés-tudomány? 2) Volt-e ezeknek közvetlen helyi előzményük? 3) Miért csak a 10. század második felétől épülnek a magyar várak? Az első kérdéssel kapcsolatban Nováki Gyula tagadta a Bartha Antal és Györfly György által felvetett keleti kapcsolatokat, de még nem ajánlott más lehetőséget. A második kérdésnél határozottan cáfolja a közvetlen előzmények lehetőségét: *„az eddigi régészeti eredmények szerint azonban nemcsak avar, de szláv vagy frank várakat nem ismerünk a mai Magyarország területén. Ilyet aligha is találhattak volna a magyarok, mert ez a terület a frank, a morva és a bolgár hatalmak peremvidéke volt, feltehetően gyér lakossággal. Csak Zalavár kivétel, mint egyetlen frank-szláv vár, amelyet a magyarok itt találtak...”* Az utolsót pedig azzal magyarázta, hogy a tá-

⁵⁵⁷ TOMKA 1976, 392–395; TOMKA 1987, 154.

⁵⁵⁸ NOVÁKI-SÁNDORFI 1987, 42.

⁵⁵⁹ TOMKA 1987, 148–151.

⁵⁶⁰ TOMKA 1976, 398–402.

⁵⁶¹ SÓS 1969, 51–103; MORDOVIN 2006, 12; RITOÓK 2014, 288–289.

⁵⁶² HORVÁTH 1999, 229–230.

⁵⁶³ HORVÁTH 1979, 38–39; HORVÁTH 1979a, 85; LOVAG 1979, 87–89; LÁZÁR 1998, 11; HORVÁTH 1999, 234; MRT 5, 78–231; LOVAG 2014, 12–13.

⁵⁶⁴ RAINER 2000, 22.

⁵⁶⁵ GYÖRFFY 1970, 72–82.

⁵⁶⁶ NÉMETH 1971, 87–89.

⁵⁶⁷ GYÖRFFY 1973, 217–349.

madó politikát folytató, s belső ellenségre sem számító magyaroknak csak a 933. évi merseburgi, illetve 955. évi augsburgi vereségek után kellett defenzív magatartást felvenni.⁵⁶⁸ Nováki az említett tanulmányban elsőként tipologizálta is az ispáni várakat. A földrajzi viszonyokból adódó terepi jelleget nem tartotta tipológiai alapnak, hanem a sáncok szerkezetéből kiindulva három alaptípust különített el: 1) cölöpvárak (Zalavár); 2) rekeszes/kazettás sáncú várak; 3) rácsos/rostos sáncú várak. Fontos Nováki Gyulának azon megjegyzése is, hogy a sáncok szerkezete és az építető nép között nincs feltétlenül kapcsolat.⁵⁶⁹

A tanulmány megjelenése után egy évvel országos szintű konferenciát szerveztek az eredmények megvitatása és összegzése céljából. Az elhangzott előadások az *Acta Archaeologica*-ban német nyelven meg is jelentek. A konferencián Nováki Gyula kísérletet tett az ispáni várak topográfiai alapon való tipologizálására, Zemplén, Borsod, Abaújvár, Szabolcs, Gyöngyöspata és Hont példáján keresztül.⁵⁷⁰ Ugyanő, Gádor Judittal együtt bemutatta az abaújvári sáncátvágásokat.⁵⁷¹ Ugyanitt Gömöri János és Tomka Péter ismertették a soproni, mosoni és győri kutatásaikat.⁵⁷² Kovács László és Fodor István a szabolcsi vár környezetében végzett régészeti ásatásaikról számoltak be: a vontatóparti településrészeletről⁵⁷³ és a szabolcsi köznépi temetőről.⁵⁷⁴ Az eredményeket összegezve, Györffy György felvázolta a magyar várszervezet kialakulásának folyamatát és kronológiáját.⁵⁷⁵ A konferencia végén kibontakozó vitában Entz Géza és Szabó János Győző rámutattak az erdélyi várakkal való rokonságra is.⁵⁷⁶

Nováki Gyula munkássága határozta meg a következő jelentős monográfia megjelenését is. A Börzsönyi-hegység várainról szóló kötetben csak Hont tartozik az ispáni várak közé, azonban mellette megjelent a hasonló sáncszerkezetű Bernecebaráti vára is.⁵⁷⁷

Györffy György a konferencián röviden előadott elmélete már a Szent Istvánról szóló monográfia részeként látott napvilágot 1977-ben. A várszervezetet a kutató nyugati mintákból eredeztette, jelentős háttérképpel alátámasztva a hipotézist; ugyanakkor a várak mint építészeti jelenségek eredetét Györffy keleten látta.⁵⁷⁸

A következő években sorozatban jelentek meg újabb- és újabb tanulmányok az éppen zajló ásatásokról vagy az addigi eredmények összefoglalásáról. Így 1980-ban Gádor Judit ismertette az abaújvári ásatások során feltárt templomot.⁵⁷⁹ A következő évben Nováki Gyula és a hozzá csatlakozó mérnök, Sándorfi György egy sánctipológiát állítottak fel: szélestalpú és keskenytalpú sáncokat különböztetve meg; elemezték a sáncok pusztulási módját, megpróbálták megbecsülni az erődítések felépítéséhez szükséges időt, és megint az építési technika eredetének is utánanézték. Véleményük alapján a karcsú szerkezetű Hont és Bernecebaráti, illetve a széles, robusztus sáncú Abaújvár, Zalaszentiván és Sopron között kronológiai különbségek lehetnek, vagyis az utóbbiak korábban épültek volna.⁵⁸⁰ Ugyanebben az évben Németh Péter visszatért az ispáni központokban található templomok patrocíniumaihoz, részletesen elemezve a Szent Miklós – Szűz Mária egyházak topográfiai és funkcionális szabályosságait.⁵⁸¹

ROMÁNIA, SZLOVÁKIA ÉS UKRAJNA

Romániában szintén az 1960-as években lendült fel a korai központok kutatása. A fellendülő középkori régészet azonban nagyon hamar tudományon kívüli nyomásnak lett kitéve. A román nép történelmét és az

⁵⁶⁸ NOVÁKI 1975, 45–61.

⁵⁶⁹ NOVÁKI 1975, 46.

⁵⁷⁰ NOVÁKI 1976a, 360–369.

⁵⁷¹ GÁDOR–NOVÁKI 1976b, 425–434.

⁵⁷² GÖMÖRI 1976, 411–424 (Sopron); TOMKA 1976, 391–410 (Győr, Moson, Sopron).

⁵⁷³ FODOR 1976, 371–382.

⁵⁷⁴ KOVÁCS 1976, 383–389.

⁵⁷⁵ GYÖRFFY 1976, 323–358.

⁵⁷⁶ SZABÓ 1976, 436–437; ENTZ 1976, 438.

⁵⁷⁷ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 12–21, 29–41.

⁵⁷⁸ GYÖRFFY 1977, 191–232.

⁵⁷⁹ GÁDOR 1980, 443–454.

⁵⁸⁰ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981, 133–160.

⁵⁸¹ NÉMETH 1981, 50–58.

erdélyi kontinuitás kutatását már az 1950-es évek végén tervbe vették. 1955–1956-ban állt össze *A román nyelv és nép kialakulását kutató bizottság* (Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român), amelynek tagjai között olyan jelentős történészek is szerepeltek, mint Ion Nestor, David Prodan, vagy Kurt Horedt. Ugyanekkorra a korábbi szemléletet meghatározó Mihai Rollert félreállították. A szlávoktól a románok irányába való fokozatos váltás látványos jele Maria Comșa 1960-as cikke, amelyben a szlávok szerepéről írt a román nép kialakulásában.⁵⁸² A Bizottság 1958-ra megfogalmazta az elvárást a román nép történelmének megírására vonatkozóan, s ennek megfelelően – hihetetlenül rövid idő alatt – 1960-ban már meg is jelent a négykötetes *Románia Története*.⁵⁸³ Amint ezt 1991-ben Radu Popa megfogalmazta: „*a cél inkább az előre gyártott igazságok megerősítése volt, mintsem a tanulmányozott térség vagy időszak valamely szegletének elmélyült megismerése.*”⁵⁸⁴ A már a 2. világháború előtt meginduló és az 1950-es években megszilárduló ideológiai háttérrel, Ștefan Pascu 1971-ben megjelent – és később többször újra kiadott – nagyjelentőségű műve adta meg, amelyben összefoglalta a kora középkori Erdély román kontinuitására vonatkozó elméleteket, és egy nagy ívű történelmi áttekintésbe helyezte azt.⁵⁸⁵ Anonymus alapján azt az elméletet állította fel, hogy az összes erdélyi és partiumi ispáni várat valójában a kora középkori román fejedelmek építették, a honfoglaló magyarok pedig csak később elfoglalták. Ez az elmélet azt is kijelentette, hogy Erdély és Partium területén a magyarok először csak a 11. században jelentek meg. Ennek megfelelően a román régészetben magyar lelet csak kunnak vagy besenyőnek álcázva jelenhetett meg, de leginkább sehogyan sem.⁵⁸⁶ Erre építkezve indultak meg a romániai várkutatások, megelőzve a magyarországiakat. Elsőként a sajósárvári vár 1962. évi ásatása említhető meg, ahol Mircea Rusu és Ștefan Dănilă végzett tájékoztató ásatást. Az 1972-ben újra kutatott vár mellett megtalált, 11–12. századi temetőt azóta sem közölték, magáról a várról pedig kijelentették, hogy besenyők építették.⁵⁸⁷

Gyulafehérváron először 1968-ban, a székesegyház felújításához kapcsolódóan kezdődtek tervásatások, Radu Robert Heitel vezetésével. Addig már legalább két helyen találtak korai emlékeket a város területén. Először Alexandru Popa tárt fel egy kora Árpád-kori temetőrészletet az állatorvosi rendelőnél,⁵⁸⁸ majd Gheorghe Anghel végzett leletmentést a római tábor nyugati falánál.⁵⁸⁹ A Heitel-féle tervásatások 1977-ig tartottak és fontos eredményeket hoztak, bár jelentős részük közöletlen maradt. A kutatások során a székesegyháztól nyugatra egy újabb templom került elő, és feltárták a korai temető több mint 300 sírját.⁵⁹⁰ A római táborról és a középkori várról 1979-ben jelent meg az első monográfia Mircea Rusu tollából.⁵⁹¹

A gyulafehérvári munkákkal szinte egyszerre kezdődtek meg a dobokai kutatások. Ezeket Petru Iambor és Ștefan Pascu vezették. A nagy felületet érintő és a vár környezetére is kiterjedő kutatások első – és a rendszerváltásig az utolsó – ismertetése 1968-ban született. A hatalmas leletanyagot produkáló ásatás jelentős eredményekkel járt volna, ha az értelmezések – Ștefan Pascu miatt – nem rugaszkodtak volna el ily mértékben a valóságtól. A kutatók egy román-szláv fejedelemséget álmodtak meg, Dobokával a központban, amelyet utána Gyula fejedelemsége követett.⁵⁹²

Hasonló szellemiséggel és koncepcióval indultak 1970-ben Petru Iambor és Ștefan Matei vezetésével a kolozsmonostori kutatások. Az 1982-ig tartó tervásatások a vár belsején tártak fel jelentős területeket,

⁵⁸² MĂGUREANU 2007, 296–298.

⁵⁸³ Ebből középkorral foglalkozik CONSTANTINESCU-IAȘI–CONDURACHI–DAICOVICIU 1960.

⁵⁸⁴ LÁSZLÓ 1994, 130.

⁵⁸⁵ PASCU 1971.

⁵⁸⁶ LANGÓ 2001, 159–160.

⁵⁸⁷ RUSU–DĂNILĂ 1972, 47–66.

⁵⁸⁸ DRAGOTĂ–ORIAN–BĂBUȚ 2004, 169.

⁵⁸⁹ ANGHIEL 1975, 268–271.

⁵⁹⁰ HEITEL 1985, 215–218; a temető feldolgozása ȚIPLIC–CRÎNGĂCI–OȚA 2007, 31–61.

⁵⁹¹ RUSU 1979, 49–70.

⁵⁹² PASCU ET AL. 1968, 168–169. Az elmúlt évtizedben folyó újraértelmezésekhez ld. GÁLL 2011; GÁLL 2013a, 135–186; GÁLL 2013b, 243–328.

egy több száz síros temetővel, és sáncátvágásokat is végeztek.⁵⁹³ Értelmezésük szerint ez is egy – Anonymustól átvett – *blak*, vagyis román fejedelemséggel indult a 9. században.⁵⁹⁴

Az aradi vár feltárásának előzménye egy 1967. évi terepbejárás volt,⁵⁹⁵ majd 1969–1970 között Mircea Barbu és Mircea Zdroba a prépostsági templom területén végeztek ásatásokat.⁵⁹⁶ A várat 1971-ben azonosították és 1975–1978 között kutatták. Az eredményeket folyamatosan közölték, s bennük itt is elég korán megjelent egy 8–9. századi román település elmélete, amely megelőzte a várat.⁵⁹⁷ A várat – szerintük – a 10. század első felében Glad vezér védte a magyarokkal szemben, akik 927–928, vagy pontosabban 934-ben foglalták el és égették fel. Az ispáni vár ennek a maradványaira települt volna rá.⁵⁹⁸

Még két kora Árpád-kori vár területén folytak kutatások az 1960–1970-es években, de amelyekről még ideológiailag befolyásolt publikációk sem születtek. Orláton 1967–1969 között Thomas Nögler végzett kutatásokat,⁵⁹⁹ Küküllőváron pedig Gheorghe Anghel dolgozhatott.⁶⁰⁰ A már ismert Iambor és Matei páros mellé csatlakozó Adrian Bejan irányította a csanádi tájékozódó ásatásokat 1974–1975-ben.⁶⁰¹

A legvitatottabb és az egyetlen, monográfiát is megérő lelőhely Bihar vára volt. A Sever Dumitrașcu által 1973-tól kezdve, még ma is „kutatott” erősségről – már a korai publikációktól kezdve – kifejezetten fantasztikus elméletek születtek. Kezdetben csak „egyszerű” bizánci és Ménmarót-államokról,⁶⁰² majd ó-román és bizánci korszakokról olvashattunk.⁶⁰³ A kutatási sorozathoz kapcsolható még a Zaránd várában, 1982–1983-ban, George Pascu Hurezan és Mircea Barbu által végzett szondázó ásatás, melynek az eredményei, a küküllővári és sajósárvári ásatásokhoz hasonlóan közöletlenek maradtak.⁶⁰⁴ A felsorolt kutatásokat még számos más ásatás egészítette ki, amelyek témánk szempontjából másodrangúak. Azonban azokkal együtt az ideológiai nyomás eredménye „*egy jobbára bizonyítékok, valósághűség és hihetőség híján való kép kialakítása*” lett.⁶⁰⁵ Időközben Ștefan Pascu több kiadást is megérő könyve mellé, 1983-ban csatlakozott Ștefan Olteanu hasonló témájú és színvonalú történeti összefoglalója a 8–11. századi román társadalomról.⁶⁰⁶

Szlovákiában a korai szláv lelőhelyek kutatása kétféleképpen alakult. Egyrészt a késő avar lelőhelyeket szlávokhoz kötötték, másrészt a Morva Fejedelemségkorabeli lelőhelyekre kiemelten nagy hangsúlyt helyeztek. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a csehszlovák állam keretében a korai központok cseh és szlovák kutatása összefüggött, nemegyszer ugyanazok a kutatók dolgoztak rajtuk. A szlovákiai kutatások legnagyobbbrészt a Morva Fejedelemség örökségére és – esetlegesen – a szláv-avaroknak titulált késő avar lelőhelyekre koncentráltak.

Az irányzat legnagyobb képviselőjévé kinövő Bohuslav Chropovský 1970-től a Nyitrai Régészeti Intézet vezetője lett.⁶⁰⁷ A Morva Fejedelemségben a csehszlovák állam előzményét látó kutató, 1985-ben, koncepciójának megfelelő címen egy önálló monográfiát is kiadott. A Josef Poulík társszerzőségében készült munkát egy évre rá németül is megjelentették.⁶⁰⁸

Témánk szempontjából legjelentősebbnek Tatiana Štefanovičová munkássága tekinthető, aki már az 1960-as évek végétől a pozsonyi vár kutatását irányította. 1975-ben megjelent monográfiájában, a már

⁵⁹³ Valójában minden bizonnyal két temetővel kell számolni GÁLL 2013a, 178–179, Plate 8.

⁵⁹⁴ IAMBOR–MATEI 1975, 291–304; BENKŐ 2004, 9.

⁵⁹⁵ BLAZOVICH 1996, 41.

⁵⁹⁶ ZDROBA 1970, 514; RUSU–HUREZAN 2000, 59.

⁵⁹⁷ BARBU–ZDROBA 1979a, 295.

⁵⁹⁸ BARBU–ZDROBA 1978, 112; BARBU–ZDROBA 1979a, 295–296; BARBU 1980, 157; RUSU–HUREZAN 1999, 32.

⁵⁹⁹ GEORGESCU–LUCA–PINTER 2003, 161–162.

⁶⁰⁰ IAMBOR 2005, 108–109.

⁶⁰¹ IAMBOR–MATEI–BEJAN 1982, 90.

⁶⁰² DUMITRAȘCU–BORCEA 1974, 60–61.

⁶⁰³ DUMITRAȘCU 1994, 180, 195.

⁶⁰⁴ RUSU–HUREZAN 1999, 100.

⁶⁰⁵ LÁSZLÓ 1994, 130.

⁶⁰⁶ OLTEANU 1983.

⁶⁰⁷ BRATHER 2001, 736.

⁶⁰⁸ POULÍK–CHROPOVSKÝ 1985; POULÍK–CHROPOVSKÝ 1986.

az első publikációiban is olvasható prekonceptió régészeti alátámasztása olvasható.⁶⁰⁹ Véleménye szerint a magyar állam- és egyházszerkezet a korábbi morva előzményekre épült. Ennek megfelelően a pozsonyi Várhegyen a Morva Fejedelemség idején világi és egyházi központ helyezkedett el, kőpalotával és háromhajós bazilikával. Továbbá azt állította, hogy a 11. század elején újjáépülő templom köré a helyi szláv lakosság temetkezett, mert a magyar lakosságon belül a keresztény módú temetkezésekre vonatkozó előírásokat nehezebb volt betartani, amint azt Szent László és Kálmán törvényei is megerősítik.⁶¹⁰

Az óbarsi várról – ahol 1968-ban Anton Točík végzett máig közöletlen ásatásokat – Štefanovičová szintén azt feltételezte, hogy a Morva Fejedelemség egyik központja területén jött létre, ahogyan Zemplén is.⁶¹¹ Az utóbbi helyen Blažej Benadik kutatott újra 1962–1963-ban. A vár sáncainál két középkori periódust különböztetett meg, amelyek közül az egyiket szlávnak vélte.⁶¹² Garamtolmács eddigi egyetlen régészeti kutatását Alojz Habovštiak irányította 1968-ban. A viszonylag nagy kiterjedésű munkálatok eredményeképpen itt is egy 9–10. századi szláv erősséget rekonstruáltak.⁶¹³

Jó lehetőséget adott a morva-szlovák rokonság kihangsúlyozására az 1985. évi „Metód-év”, amikor a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete egész számot szentelt a Morva Fejedelemségnek. Egyetlen egy cikket érdemes belőle kiemelni, amely jól jelzi a szlovákiai kutatások ideológiai állapotát. Matúš Kučera szerint a morva állam az egész mai Szlovákia területére kiterjedt és jelentős lépés volt a szlovák nemzet fejlődésében. A mindenütt morva-utód szlávokat látó elmélet pontos tükörképe jelent meg a Richard Marsina által, 1986-ban szerkesztett *Szlovákia története* című kötetben. Peter Ratkoš tanulmányában a 10–12. századi intézményi kontinuitás mellett érvel és továbbra is morva eredetűnek tartja a szlovákiai ispáni várakat.⁶¹⁴

Az 1960-as évek végétől a legjelentősebb kutatások Nyitrát és környékét jellemezték. Itt nemcsak a várat, hanem a körülötte elterülő, igen sűrű kora középkori településhálózatot is elkezdtek kutatni. A sindolkai lelőhelyen bevetették a geofizikai kutatás módszerét is.⁶¹⁵ 1977-ben jelent meg az első monográfia a város történetéről. A középkori részt az 1950-es évek addig még közöletlen ásatási eredményeit felhasználva Richard Marsina írta meg. Természetesen a hangsúly megint a Morva Fejedelemség korára esett.⁶¹⁶

Fontos kutatásokat folytattak az 1960-as évek elején a bényi sáncoknál is, amelyekről azonban nem sikerült megerősíteni Janšák korábbi elképzelését, mely szerint a nyitrai fejedelemség nyugati határvárra lett volna, ugyanis éppen 9. századi településre és sírokra fedtek a rétegek. Azonban nagyon érdekes a szerző hozzáállása Anonymushoz: amíg koncepcióját erősíti, addig egyként kezeli a többi megbízható írott forrással. Azonban amint kiderül, hogy a vár már a honfoglalás után épült, Anonymusnak azon adatát, hogy a magyarok is tudtak várakat építeni – máris anakronisztikus és megbízhatatlan forráshelynek minősíti, mely 200–300 évvel korábbra vetíti vissza a korabeli állapotokat.⁶¹⁷

Az egyetlen kárpátaljai ispáni vár területén a Markiján Juliánovics Szmisko vezette 1961-es szondázását Sztjepan Ivanovics Penyak 1964. évi ásatása követte.⁶¹⁸ A nagyrészt közöletlen eredmények alapján a kutató – Bernyakovicsra támaszkodva – szintén elővette Anonymus gestáját, és a 9–10. század fordulójára keltezve, szláv várként azonosította Borsovát. Erről Németh Péter írt először komolyabb kritikát 1972-ben, a Borsova vármegye kialakulását elemző cikkében.⁶¹⁹

⁶⁰⁹ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975.

⁶¹⁰ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 59–71, 86.

⁶¹¹ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 115.

⁶¹² BENADIK 1964, 152; BENADIK 1965, 69.

⁶¹³ HABOVŠTIK 1975, 111–113.

⁶¹⁴ RATKOŠ 1988, 161–220.

⁶¹⁵ TIRPÁK 1977, 432–433.

⁶¹⁶ MARSINA 1977, 27–41.

⁶¹⁷ HABOVŠTIK 1966, 477–479.

⁶¹⁸ PENYAK 1980, 72.

⁶¹⁹ NÉMETH 1972, 210–212.

A „20. SZÁZADI VÁRHÁBORÚ”

A Kárpát-medence országainak régészeti eredményei az 1970-es években látványos ellentmondásba kerültek. Az értelmezések emiatt éppen itt váltottak ki nagyobb, hevesebb és a köztudatot is befolyásoló, erősen átpolitizált vitát – Bóna István kifejezésével élve – „20. századi várháborút”.⁶²⁰ A szlovák, román és ukrán, de a szerb és horvát kutatók érvelésének legfontosabb alapja Anonymus Gestája volt. A tényleges nemzetközi vita megindulásához előbb Magyarországon kellett tisztázni a forrás használhatóságát. Már 1970-ben Bóna István tételesen cáfolta Ștefan Pascu dobokai elméleteit. Ezt a bírálatot Györffy György is hasznosította a következő monográfiájában. Borsova esetében Németh Péter részéről láthattuk az anonymusi keltezés cáfolatát, aki visszautasította Zemplén és Doboka hasonló módon való értelmezését, azonban a saját maga által kutatott Szabolcs várát éppen Anonymus alapján a 10. századra keltezte.⁶²¹ Hasonlóan járt Gyöngyöspata is. Áttörésnek tekinthetjük Bóna István alpári ásatásait, amikor egyértelműen megcáfolhatták a III. Béla kori gesta megbízhatóságát, ugyanis semmiféle 9–11. századi leletet a vár területén nem találtak.⁶²² A nemzetközi porondra a vita azonban ezzel még nem került ki, addig még szükség volt néhány jelentősebb összefoglaló megjelenésére.

A dobokai munkák rövid bírálatával Bóna már elérte, hogy az ásatás nagyobb lélegzetvételű, de szakmailag nem elfogadható közlése elmaradt. A malomfalvi ásatások eredményeit Kurt Horedt 1984-ben adta ki,⁶²³ amire 1985-ben Bóna István már egy hosszabb német nyelvű bírálatot írt, részletesen cáfolva Horedt számos állítását, és alapvetően kérdőjelezve meg az ásató következtetéseit a kora Árpád-korra vonatkozóan.⁶²⁴ A magyar „offenzíva” következő lépését a háromkötetes *Erdély Története* című feldolgozás jelentette. Ebben szintén Bóna István foglalta össze az erdélyi területek régészeti és történeti adatait a magyar államalapítás koráról. A szerző határozottan visszautasította az erdélyi várak honfoglalás előtti eredetéről szóló nézeteket és a keltezésüket a körülöttük lévő temetőkkel erősítette meg.⁶²⁵ A kötet hatalmas visszhangot váltott ki. Először Ștefan Pascu írt, kizárólag politikai indíttatású választ, amely magyarul is megjelent. A szerző éppen az Anonymus munkájából levezetett román vajdaságot és intézményeit hiányolta a magyar kötetből. Véleménye szerint ugyanis ezeket vette át a későbbi erdélyi vajdaság.⁶²⁶ Szakmaibb hangvételű, de változatlanul vitatható módszertanú válaszcikket írt Radu Harhoiu az 1988. évi *Daciában*. Ebben azonban csak a 4–7. századi kontinuitás és románság kérdéseivel foglalkozott.⁶²⁷ A viszontválasz címébe Bóna István belefoglalta a véleményét a vita értelméről is: „Über eine fruchtlose Polemik”.⁶²⁸ Az *Erdély Története* monográfia Magyarországon is jelentős vihart kavart, még egy többnapos konferenciát is összehívtak miatta. A korai Árpád-korhoz Kristó Gyula szólott hozzá. Ugyan teljesen szakmai megfontolások alapján, ő is éppen a forrásokból kirajzolódó valamiféle különállás és a „vajda” tisztség létrejöttének okaira kérdezett rá. Véleménye szerint a dél-erdélyi területeken a 10. században valamiféle önálló államszerveződés létezett.⁶²⁹

A magyar ispáni várak kutatása az 1980-as évek második felében érte el a tetőpontját. Még egy 1985-ben megszervezett tudományos konferencián Németh Péter foglalta össze a várkutatások újabb eredményeit.⁶³⁰ Sándorfi György itt a korai várak tipológiai kérdéseiről adott elő, Kralovánszky Alán pedig a veszprémi várról számolt be.⁶³¹ Még ennél is jelentősebb volt az 1985. évi soproni várkonferencia, amelyen a „vörös sáncok” problematikája volt napirenden. Az MTA Veszprémi Területi Bizottságának Iparrégészeti és

⁶²⁰ BÓNA 2001, 103.

⁶²¹ BÓNA 2001, 104.

⁶²² BÓNA–NOVÁKI 1982.

⁶²³ HOREDTE 1984.

⁶²⁴ BÓNA 1985, 223–236.

⁶²⁵ BÓNA 1986, 208–224.

⁶²⁶ KRISTÓ 1988a, 61.

⁶²⁷ HARHOIU 1987, 119–129.

⁶²⁸ BÓNA 1988, 301–314.

⁶²⁹ KRISTÓ 1988a, 62.

⁶³⁰ NÉMETH 1985, 105–114.

⁶³¹ SÁNDORFI 1985, 159–173; KRALOVÁNSZKY 1985, 129–132.

Archeometriai Munkabizottsága által szervezett „Vörössánc tanácskozás” előadásait a *Soproni Szemle* 1987. évfolyama közölte.⁶³² A tanulmányok több szempontból voltak újszerűek a magyar régészetben. A „vörös sáncok” szándékos vagy erőszakos/véletlen kiegészése kérdésében természettudósokat is megkerestek, hogy segítsenek választ kapni. A konferencián a már ismert várak bemutatása mellett (Gyöngyöspata, Győr, Moson, Sopron)⁶³³ csatlakozott a kutatáshoz Gádor Judit a sályi várral,⁶³⁴ Karl Kaus a burgenlandi (Darufalva, Locsmánd és Pinkaóvár)⁶³⁵ és Tatiana Štefanovičová a szlovákiai várakkal.⁶³⁶ Karl Kaus szerencsésen a burgenlandi várak legfrissebb kutatási eredményeiről is be tudott számolni: 1983-ban Pinkaóváron, 1986-ban pedig Darufalván folytak kisebb ásatások. A meghívott fizikusok – Ivanics Jenő, Macher Frigyes és Kriston László – a kiégetés fizikai jellemzőivel, közettannal és a hőmérséklettel foglalkoztak. A vita nem hozott áttörést a megfogalmazott kérdésekben, s inkább zsákutcába vitte a kutatást. A természettudományos módszerek azonban inkább a szándékos kiégetés ellen szóltak. A konferenciából kimaradó Bakay Kornél a következő évi számban szolt a kérdéshez hozzá, tagadva a vörös sáncok kora Árpád-kori keltezését, kora újkorinak tartva azokat. Emellett értetlenkedett: „*alapvetően tisztázatlan, mi értelme volt hadászatiilag ezeknek az óriásinak vélt faszerkezetes földsáncoknak a XI–XII. században, az újak, nyílpuskák és követők korában?*” A Bakay által megfogalmazott kérdésekre Nováki Gyula adott kimerítő választ.⁶³⁷

A Magyar Tudományos Akadémia 1988-ban a Szent István halálának 950. évfordulója alkalmából egy tudományos ülészakot szervezett. A különböző, Szent István korszakával foglalkozó tanulmány mellett megint Novákié emelhető ki, aki egy újabb alkalommal – a korábbi évek eredményeit is hasznosítva – foglalhatta össze a magyar államalapítás korának várépítészetét. A húsz felsorolt vár között megtaláljuk a határon túli emlékeket is: Zemplén, Pozsony, Bars, Bihar, Doboka, Torda stb.⁶³⁸ Az 1988. év még egy szempontból volt jelentős állomás a magyar várszerkezet-kutatásban. Ekkor jelent meg Kristó Gyula régóta várt monográfiája a magyar vármegyék kialakulásáról.⁶³⁹ A szükségszerűen érintett ispán-sági várak kérdésében úgy látta, hogy előzményeik nem nemzetségtípi, hanem törzsfői központok lehetnek. Véleménye szerint Szent István legyőzte a törzsi államokat és egységes állammá szervezte. Csak néhány vár lehetett törzsi székhely, amelyeknek már 1000 körül állniuk kellett: Esztergom, Somogyvár, Marosvár, Abaújvár és Békésvár (!). A többi ispáni központ „*csak a X–XI. század fordulóján vagy a XI. század első évtizedeiben épült.*”⁶⁴⁰ Erre reagált már következő évben Sándorfi György, a sáncok szélessége és a várak alapterülete alapján próbálva kronológiát felállítani.⁶⁴¹

1989-ben látott napvilágot az *Erdély rövid története* című munka is, amely a kritikákra és javaslatokra épülve, egykötetes formában, és az új kutatási eredményekkel kiegészítve foglalta össze Erdély történelmét.⁶⁴² A kora középkori részt ismét Bóna István írta, s még határozottabban ismételte meg a korábban megfogalmazott véleményét. A kötet legnagyobb jelentősége mégis abban rejlik, hogy megjelent angol és német nyelven is.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás a régészeti kutatásokban is erőteljes változásokat hozott. Ez két, egyformán fontosnak tekinthető területen mutatkozott meg leginkább. Az egyik közvetlenül a régészeti feltárásokat érintette. Az új rendszer magával hozta a régészet mint szakma kapitalizálódását is, melynek eredményeképpen a

⁶³² GÖMÖRI 2007, 199.

⁶³³ KOVÁCS 1987, 156–159; TOMKA 1987, 147–155; NOVÁKI–SÁNDORFI 1987, 38–48; GÖMÖRI 1987, 236–240.

⁶³⁴ GÁDOR 1987, 246–249.

⁶³⁵ KAUS 1987, 330–339.

⁶³⁶ ŠTEFANOVIČOVÁ 1987, 340–347.

⁶³⁷ BAKAY 1988, 131–132; NOVÁKI 1988, 249–251.

⁶³⁸ NOVÁKI 1988a, 145–150.

⁶³⁹ KRISTÓ 1988.

⁶⁴⁰ KRISTÓ 1988, 82–85.

⁶⁴¹ SÁNDORFI 1989, 19–26.

⁶⁴² KÖPECZI 1989.

nagyfelületű, kiterjedt, sokéves vagy évtizedes tervásatások háttérbe szorultak. Ezek helyét célzott interdiszciplináris kutatások vagy leletmentések vették át. Ezzel párhuzamosan és talán ezzel összefüggésben megindult a korábbi – többnyire csak részben feldolgozott vagy teljesen feldolgozatlan – feltárások újraértelmezése. Sajnos ez a revízió nem volt egyforma mértékű minden országban.

CSEHORSZÁG

A rendszerváltás következtében Csehországban hirtelen sokkal kevesebb pénz jutott a tervásatásokra, s ezzel párhuzamosan jóval nagyobb arányú leletmentések indultak meg a legtöbb történelmi belvárosban. Ez utóbbiak időnként legalább olyan mértékben hozzájárultak a korai várak megismeréséhez, mint a korábbi tudományos projektek. A már említett Stará Boleslav mellett, jelentős leletmentésekre került sor – helyenként napjainkig folytatódóan – Prága minden részén, Brnóban,⁶⁴³ Hradec Královéban⁶⁴⁴ stb. Ezt a listát lehet folytatni, kiterjesztve gyakorlatilag minden, beépített helyszínen fekvő lelőhelyre. Ilyen jellegű kutatások zajlanak még ma is Čáslavban, Chrudimben, Levý Hradec váralja részén, Libice nad Cidlinou keleti felében, Litoměřicében, Mělníkben, Olomoucban, Starý Plzeneben, Tetínben, Žatecban és Znojmban is. Igazából elég csak végigtekinteni az elmúlt 20-25 év *Přehled výzkumů, Průzkum pámatek, Archeologie ve středních Čechách*, vagy akármilyen más regionális régészeti évkönyvet, hogy lássuk ezek mértékét. Nem véletlen, hogy a kutatók még Csehországban is alig győzik a kutatási eredményeket feldolgozni. Külön kiemelendő az említettek közül a prágai Malá Strana. Ez az eset tökéletesen rávilágít a tervásatások legnagyobb hiányosságára – az ismeretek töredékességéből adódó kiszámíthatatlanságra. A majdnem egy évszázada szisztematikusan kutatott prágai történelmi városmagban 1999–2000-ben egy leletmentés során teljesen váratlan dologra bukkantak. Mivel ilyesminek a létét még véletlenül sem feltételezték, a korábbi tervásatások nem is kereshették. Ez a kora középkori prágai váralja sáncerődítése volt.⁶⁴⁵

Tipikusnak mondható Přerov esete, ahol a beruházói érdekek semmibe vették a nemzeti örökség védelmét, és több méternyi kultúrrejteget pusztítottak el. De amit meghagytak, még az is szenzációsnak bizonyult. Ugyan már régóta feltételezték, hogy a přerovi Horní náměstí rejtheti a korai várat, arra azonban nem számítottak, hogy a sánc faszerkezete szinte tökéletes állapotban megmaradjon. Kezdetben – amikor a szakemberek végre bejutottak az építkezések helyszínére – a kutatókban nem is tudatosult, hogy mit is látnak. Teljes természetességgel kezdtek hozzá a meghagyott maradványok dokumentálásához, akár 18. – akár 11. századiak voltak is.⁶⁴⁶

Az elmúlt tíz év folyamán a csehországi tervszerű kutatások valójában hitelesítő ásatások voltak, amelyek a folyamatban lévő feldolgozások vagy a kiadás előtt álló monográfiák adatainak pontosítását szolgálták. Egyértelműen ilyen célból végzett 1995-ben ásatást Levý Hradec területén Kateřina Tomková.⁶⁴⁷ Szintén a korábbi adatok ellenőrzése miatt kutatta meg Jiří Kohoutek Sptyihněv megmaradt sáncszakaszát 1997-ben.⁶⁴⁸ A budeči kutatási program kiegészítését szolgálta a *Na Týnici* lelőhelyen Ivo Štefan és Ivan Krutina által végzett temetőfeltárás.⁶⁴⁹

A tudományos projektek az 1990-es évektől egyre több nem-destruktív módszerrel egészültek ki. A légifényképezés segítségével kibővítették a Sláma által összeállított várjegyzéket. Kateřina Tomková 1999-re a számukat 152-re bővítette, majd 2006-ra Michal Lutovský 165-re.⁶⁵⁰

Az elmúlt század-(ezred-)fordulótól kezdve számos monográfia jelzi a csehországi kutatások színvonalát és alaposságát. A feldolgozások a legtöbb esetben a korábbi évtizedek, vagy akár évszázad eredményeit foglalták össze. Nem egy esetben jelentősen revidálták a korábbi következtetéseket is. Így az első helyen

⁶⁴³ PROCHÁZKA 2000, 21, 25; HOLUB ET AL. 2004, 41–42, 67–68.

⁶⁴⁴ BLÁHA–SIGL 2006, 49.

⁶⁴⁵ HAVRDA–TRYML 2006, 109–118.

⁶⁴⁶ STAŇA 1987, 38; STAŇA 1989, 58–61; KOHOUTEK 1995, 187–188; PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006, 671.

⁶⁴⁷ TOMKOVÁ 2001, 148.

⁶⁴⁸ KOHOUTEK 2006, 70.

⁶⁴⁹ ŠTEFAN–KRUTINA 2009, 119.

⁶⁵⁰ LUTOVSKÝ 2006, 22.

említendő meg a prágai vár erődítéseit összefoglaló munka, Ivana Boháčová tollából.⁶⁵¹ Megemlíthető még a němēicei Hallstatt- és kora középkori erődítés,⁶⁵² Chrudim,⁶⁵³ Žatec,⁶⁵⁴ Levý Hradec⁶⁵⁵ és Hradec Králové.⁶⁵⁶ Az utóbbinak éppen az elmúlt években indult meg egy önálló projekt keretében zajló, a korábbi kutatások teljességre törekvő összegyűjtése (leletadatbázis létesítése) és egy, a településszerkezet fejlődését megrajzoló topográfia létrehozása.⁶⁵⁷ Jelenleg is folyamatban van Budeč, az egyik legjobban feltárt korai Přemyslida erősség revíziója, melyet Andrea Bartošková végez. Az első eredmények máris módosították az ásatók által felállított periodizációt.⁶⁵⁸ Fontos összefoglalók születtek az 1990-es évek végétől Litoměřicéről, Žatecről, Chrudimről. A prágai vár problematikájának összetettségét jelzi, hogy csak az erődítésekről egy önálló kötetet adtak ki.⁶⁵⁹ Egy másik, kétkötetes monográfia csak a prágai Hradčany középkori temetőivel foglalkozik.⁶⁶⁰ Komoly újdonságokat tartalmaznak az olomouci monográfiák, ahol az *Archaeologiae Regionalis Fontes* sorozatban már három kötet foglalkozik Olomouc kora középkori régészétével.⁶⁶¹ Úgy tűnik Rudolf Procházka feldolgozása végre tisztázta a brnoi Přemyslida székhely pontos helyét. A přerovi páratlan leletekről is egy önálló kötetből szerezhettünk átfogó képet, ahogyan a vyšehradi félévszázados kutatásoknak is megszületett egy rendkívül impozáns megjelenésű monográfiája.⁶⁶²

A korai sánccvárok általános elemzése és a természettudományos módszerek (elsősorban a precízebb keltezését lehetővé tevő dendrokronológia) egyre szélesebb alkalmazása számos jelentős módosítást hozott az értelmezésükben és – leginkább – a keltezésükben. Korábban – a Fredegar-féle krónika Wogastisburgja alapján – a csehországi kora középkori várak kezdeteit a 7. századtól indították. Mára azonban kiderült, hogy a 8. század második fele előtt ilyenek léte nem igazolható. Több régóta kutatott vár keltezése az elmúlt tíz évben jóval feljebb csúszott: Budeč,⁶⁶³ Levý Hradec,⁶⁶⁴ Libice nad Cidlinou és Zabušany, amelyek keletkezését legkorábban a 9. század második felére lehet tenni.⁶⁶⁵ Talán a legfontosabb a prágai vár legkorábbi sáncainak pontos keltezése és a Malá Strana erődítéseinek azonosítása. A vár sáncait dendrominták segítségével Spytihněv fejedelem (†915) uralkodásának végére tették.⁶⁶⁶

A kutatás jelenlegi álláspontja szerint a Jiří Sláma által az 1980-as években kidolgozott tételek nagyvonalakban igazolódtak. Elméletének első tételét – mely szerint a Přemyslida-fejedelemség egy központi magból fejlődött ki – annak ellenére is megerősítették, hogy néhány vár (pl. Tetín) keltezése későbbre módosult. A második része azonban ennél sokkal összetettebbnek bizonyult. Egyrészt éppen a módosított keltezések árnyalták a képet: számos korainak azonosított központnál kimutatták, hogy tovább éltek, mint régebben gondolták. Ezzel összefüggésben a korai és a Přemyslida-kori erősségek közötti kapcsolatot is újra kell vizsgálni.

LENGYELORSZÁG

Mint a legtöbb tárgyalt területen, Lengyelországban is 1989–1990-től a tervásatások szinte teljesen leálltak. Néhol a leállás már korábban megkezdődött: pl. Gdańskban 1987-től csak leletmentések folytak,⁶⁶⁷

⁶⁵¹ BOHÁČOVÁ 2001, 179–301.

⁶⁵² MICHÁLEK–LUTOVSKÝ 2000, 1–3. kötet.

⁶⁵³ FROLÍK–SIGL 1998.

⁶⁵⁴ ČECH 2004, 59.

⁶⁵⁵ TOMKOVÁ 2001.

⁶⁵⁶ RICHTER–VOKOLEK 1995.

⁶⁵⁷ BLÁHA–SIGL 2006, 49–51.

⁶⁵⁸ BARTOŠKOVÁ 1997, 41–55; BARTOŠKOVÁ 2004, 763–797; BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2005, 5–42.

⁶⁵⁹ ČIHÁKOVÁ 2001, 29–135; BOHÁČOVÁ 2001, 179–301.

⁶⁶⁰ TOMKOVÁ 2006, 1–2. kötet.

⁶⁶¹ Ebből a két következőt hasznosítottam DOHNAL 2005; VRÁNA 2008.

⁶⁶² NECHVÁTAL 2004.

⁶⁶³ BARTOŠKOVÁ 2004.

⁶⁶⁴ TOMKOVÁ 2001.

⁶⁶⁵ LUTOVSKÝ 2006, 22.

⁶⁶⁶ BOHÁČOVÁ 2001, 273–278.

⁶⁶⁷ PANER 1998, 184.

de hasonló volt a helyzet Boroszlóban, Szczecinben és Kołobrzegben is. A kevésbé ipari jellegű központokban, a tudományos intézmények közelében folytatódtak a korábban megindult kutatások. Itt elsősorban Poznań, Ostrów Lednicki és Gniezno említhető. A hangsúly azonban itt is egyre inkább az előző fél évszázad régészeti eredményeinek feldolgozására került.

Lengyelországban a legfontosabb újraértékelések éppen a legnagyobb központok ásatásainál indultak meg. A lökést ezekhez az elmúlt évtized nagyberuházásai adták, amelyek sok esetben – teljesen új eredményeket szolgáltatva – kikényszerítették a korábbi eredmények revízióját. Ilyen helyzettel találkozhatunk több pomerániai városnál is. Gdańsk esetében – melynek feltárásait folyamatosan közzétették addig is – új topográfiai részleteket azonosítottak, és módosították a kronológiáját is. Emiatt nézte át Barbara Lepówna az Andrzej Zbierski-féle 1954–1961 évi ásatásokat.⁶⁶⁸ Nagyon fontos eredmény, hogy több központ keltezését ekkor tudták jelentősen módosítani: pl. Kołobrzeg, Krakkó, Gdańsk, Łęczycza stb. Ebben a történeti alapú keltezés elvetése és a természettudományos módszerek elsődlegessé válása játszott jelentős szerepet. Ugyanezek az új természettudományos eredmények rajzolták át Krakkó, Ostrów Lednicki és Kalisz periodizációját, és hozták komoly zavarba a régész- és történész szakma nagy részét. Krakkó esetében a korábban 10. századnak (990 vagy 999 körüli) tartott sáncokról kiderült, hogy nem épülhettek 1016 előtt.⁶⁶⁹ A lednicei erősség 9–10. század fordulójára keltezett első periódusáról kiderült, hogy legkorábban a 950-es években kezdhették el építeni.⁶⁷⁰ Továbbá tisztázódott, hogy a 9–10. század fordulója előtt a várszigetet még csak nem is lakták. A kutatásokkal párhuzamosan komoly vita robbant ki a palotaegyüttes rendeltetéséről. A korábbi elméletet, mely szerint ez eredetileg Jordan, poznaí püspök rezidenciája lett volna, keresztelőmedencés centrális keresztelőkápolnával, többen visszautasították és hihetőbbnek tartották, hogy kezdettől fogva egy Piast-rezidencia volt.⁶⁷¹

Nem volt kevésbé heves a wiślicai korábbi eredményeket megvitató találkozó, melyről az eredmények 1997-ben önálló kötetben is megjelentek. A vitát megelőzően Teresa Rodzińska-Choraży és Jerzy Gąssowski hitelesítő ásatásokat is kezdett a legproblémásabbnak bizonyult *Regia*-dombon. A konferencia már az 1970-es években is vitatott két kérdés köré szerveződött: „keresztelőmedence” és a két palotaegyüttes keltezése. Az elsővel kapcsolatban született egyetlen elfogadható magyarázat – habarcskeverő gödör betöltése – nem aratott osztatlan sikert, ezzel szemben a második kérdéssel kapcsolatban megegyeztek, hogy a palotaegyüttes első tagja a 11. század vége előtt nem épülhetett, azonban a második már a 12. század közepén elpusztult.⁶⁷²

Kalisz esetében Grzegorz Teske nézte át a vár környezetének településszerkezetét és vizsgálta meg annak fejlődését. Munkája során – amelynek eredményeit 2000-ben jelentette meg – új kronológiát és településfejlődési irányt vázolt fel. Részben ezekhez a kutatásokhoz kapcsolódott a Henryk Samsonowicz által 2000-ben szervezett kaliszi konferencia is.⁶⁷³

Az elmúlt tíz évben több nagyszabású tudományos projekt indult Lengyelországban. Az első a gnieznói találkozó ezeréves évfordulójához kapcsolódott. A *Lengyelország a Gnieznói találkozó korában* (Polska w dobie Zjazdu Gnieźnińskiego) elnevezésű programba a legfontosabb, 1000 körül már álló központok hitelesítő ásatásait, vagy a korábbi eredmények feldolgozását, újraértelmezését vették bele. Így a már alaposan kutatótnak tűnő Kołobrzeg kialakulásáról számos új adatot nyertek.⁶⁷⁴ Hasonló alapvető újraértelmezése történt az elmúlt fél évszázad poznaí kutatásainak, ahol először az 1938–1961 közötti ásatási eredményeket nézték át, s ezeket egészítették ki néhány hitelesítő ásatással és leletmentéssel. Ezekhez járultak hozzá a dendrokronológiai vizsgálatok.⁶⁷⁵ Egy másik program – *Lengyelország Európában az I. és a II. évezred fordulóján* (Polska w Europie na przełomie I i II tysiąclecia) – 1999–2000 között zajlott, s a már régóta folyó kutatásokról nyújtott egy aktuális helyzetjelentést, a legújabb eredménye-

⁶⁶⁸ PANER 2004, 17.

⁶⁶⁹ KUKLIŃSKI 2005, 296.

⁶⁷⁰ GÓRECKI 2002, 44.

⁶⁷¹ KURNATOWSKA 2004, 168; BUKO 2006, 27.

⁶⁷² RODZIŃSKA-CHORAŻY 1997, 61–81; GĄSSOWSKI 2004, 345.

⁶⁷³ BUKO 2006, 26–28.

⁶⁷⁴ LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007, 22.

⁶⁷⁵ KÓĆKA–KREZN–KARA–MAKOWIECKI 2004, 127, 131.

ket kihangsúlyozva. Ezzel egyszerre indították el egy harmadik állami programot is, szintén a Gnieznói találkozó 1000. évfordulójához kapcsolódóan (Tysiąclecie Zjazdu Gnieźnińskiego). Az egyik legfontosabb feladata az 1950-es évek nagyfelületű feltárásainak közöletlenül maradt anyagának rendszerezése és feldolgozása volt.⁶⁷⁶ Első eredménye a 2004-ben megjelenő, angol nyelvű tanulmánykötet volt, amely olyan várakról tartalmaz legfrissebb kutatási összefoglalókat, mint Gdańsk, Kołobrzeg, Wolin, Szczecin, Ostrów Lednicki, Poznań, Gniezno, Giecz, Kruszwica, Płock, Chełmno, Czersk, Lublin, Przemyśl, Wiślica, Kraków, Boroszló, Bytom Odrzański, Kalisz és Międzyrzecz.⁶⁷⁷ A program következő lépése ezeknek az eredményeknek önálló, monografikus formában való közzlése. Az első lépések Kołobrzeg, Poznań, Przemyśl és Chełmno esetében már megtörténtek. Ezeket több esetben hitelesítő és tervásatások egészítették ki, hogy a közzlése előtt álló adatokat pontosítsák.⁶⁷⁸

Az előző sorozathoz kapcsolható a *Lengyel tudományért Alapítvány* (Fundacja na rzecz Nauki Polskiej) 2005-ben kezdeményezett új – és eddig leghosszabb – sorozat indítása. A korábban említett vállalkozásokhoz hasonlóan ennek is az a legfontosabb célja, hogy lehetőséget nyújtson a régi, közöletlen ásatások publikálására. Az eddig megjelent hét monográfiában Lublin, Płock, Szczecin, Wolin, Przemyśl és Międzyrzecz kutatási elmaradásait pótolják.⁶⁷⁹

Talán a legfontosabb, a program keretében megindult hitelesítő ásatás a poznańi Szűz Mária templom körül zajlott. A Hanna Kóčka-Krenz vezette ásatásoknak köszönhetően egységes képpé álltak össze a már az 1930-as évektől ismert falszakaszok, melyekről kiderült, hogy a fedelmi palotaegyüttes maradványai.⁶⁸⁰ Hasonló jelentős eredményeket hoztak a gieczi kutatások, ahol több korai templomot is sikerült azonosítani.⁶⁸¹ Rendkívül érdekes a soha el nem készült chełmnoi hatalmas, altemplomos bazilika.⁶⁸² A legnehezebb dolguk a płocki kutatóknak volt, akiknek Włodzimierz Szafranski után kellett rendbe tenni a terepet, a dokumentációt és a köztudatot is. A Szafranski által elképzelt nagyszabású, különleges alaprajzú és nagyon egzotikus előképekre visszavezetett háromkaréjos rotunda és lakótornyos palota együtteséből egy egyszerű, többször átépített egyhajós templom lett. A kelezés és a stratigráfia rendezése még sok további munkát igényel.⁶⁸³

Az új ásatások elemzésénél ki kell emelni a három legszínvonalasabb tervásatást, amely az elmúlt évtizedekben zajlott, vagy talán most is zajlik. Bytomban Sławomir Moździoch kutatott 1984 és 1996 között. Az általa alkalmazott precíz statisztikai módszerek komoly új adatokkal szolgáltak egy olyan várról, amelyből alig maradt látható részlet.⁶⁸⁴ Łęczycza területén az 1950-es évek kelezésének tisztázását tűzték ki célul maguk elé az új ásatások vezetői, Naszacowicében Jacek Poleski a vár belső szerkezetét és erődítéseit kutatta több éven keresztül,⁶⁸⁵ míg Wolinban a déli váralja (kikötő) területén 1996–2002 között végeztek nagyobb felületű tervásatásokat.⁶⁸⁶

Az egyes központok kutatása mellett nagyobb összefoglalású feldolgozások is születtek. Przemysław Urbańczyk szervezésében az 1990-es évek végétől egy konferencia- és kiadványsorozat indult meg Lengyelország és környező területeinek kora középkori történelméről. A sorozat legnagyobb előnye – a nemzetközi kitekintés mellett – az, hogy az előadásokat angol nyelven közzlétek.⁶⁸⁷ Szintén Urbańczyk kezdeményezésére indult el az *Adalbertus*-projekt, mely keretében a Szent Adalbert által bejárt útvonalat

⁶⁷⁶ BUKO 2006, 23.

⁶⁷⁷ GOLEMBNIK 2004, 242.

⁶⁷⁸ Kołobrzeg LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2004, 33. és LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007; Poznań KÓČKA–KRENTZ 2000, 61; PIANOWSKI–PROKSA 2008, 39; KÓČKA–KRENTZ 2005; KÓČKA–KRENTZ 2008; Przemyśl PIANOWSKI 2003, 119–124 és PIANOWSKI–PROKSA 2008; Chełmno CHUDZIAK 1998, 228. és CHUDZIAK 2004a–b, CHUDZIAK 2006.

⁶⁷⁹ Lublin ROZWAŁKA–NIEDŹWIĄDEK–STASIAK 2006; Płock GOLEMBNIK 2011; Szczecin KOWALSKA–DWORACZYK 2011; Wolin STANISŁAWSKI–FILIPOWIAK 2013–2014; Przemyśl SOSNOWSKA 2010; Międzyrzecz KURNATOWSKI 2015.

⁶⁸⁰ KÓČKA–KRENTZ 2005, 59–81; KÓČKA–KRENTZ 2005a, 84–88.

⁶⁸¹ KURNATOWSKA 2000a, 43, 46; KURNATOWSKA 2004b, 207, 216.

⁶⁸² CHUDZIAK 1998, 229; CHUDZIAK 2000, 510–514.

⁶⁸³ GOLEMBNIK 2004, 242.

⁶⁸⁴ MOŹDZIOCH 2004, 306–308.

⁶⁸⁵ POLESKI 2004.

⁶⁸⁶ STANISŁAWSKI–FILIPOWIAK 2013; STANISŁAWSKI–FILIPOWIAK 2014.

⁶⁸⁷ Przemysław Urbańczyk szerkesztésében: *Origins of Central Europe*. Warsaw 1997.

és az érintett területeket vizsgálták egy adott időmetszetben, széles nemzetközi összefogással. A projektből adódó tanulmányokból egész sorozat indult el. Krzysztof Jaworski 2005-ben egy addig alig ismert területről közölt régészeti-történeti feldolgozást. A Szudéta-vidék várainak monográfiája az összes addigi információt összegyűjtötte és azt számos új vizsgálati eredménnyel egészítette ki.⁶⁸⁸ A kis-lengyelországi régióra vonatkozóan a krakkói sánc dendrokronológiai átkeltezése után megindultak a kísérletek az új eredmény összegegyeztetésére a már korábban, Kazimierz Radwański által felállított kerámiakronológiával. A kapott eredményeket – többek között ¹⁴C-es vizsgálatokkal is – hitelesítették.⁶⁸⁹

MAGYARORSZÁG

A magyarországi helyzet a cseh és a lengyelhez képest kifejezetten elszomorítónak nevezhető. A még az 1980-es évek végén leállt kutatások – a már említett zsákutcába torkolló, „vörös-sánc”-vita óta – szinte kizárólag csak elméleti síkon folytatódtak. Az elmúlt húsz évben csak négy helyszínen folytak tényleges régészeti feltárások: Sopron, Esztergom, Zalavár és Borsod. Az első helyszínen 1971-től 2001-ig Gömöri János dolgozott. Hosszú ideig tartó kutatásait 2002-ben nagyszabású monográfia formájában publikálta.⁶⁹⁰ Az alapos – és a vár környezetére is kiterjedő – feldolgozásban a kutató számos újabb természettudományi módszer segítségével elért eredményt is közölt.⁶⁹¹

Zalaváron az 1994-ben elhunyt Cs. Sós Ágnes munkáját Ritoók Ágnes és Szóke Béla Miklós vették át. A tervásatások azóta is, minden évben a Vársziget egy-egy újabb részéről nyújtanak újabb és újabb adatokat. Így sor került a kápolna körüli temető egészének feltárására és egyre több nyoma rajzolódik ki az Árpád-kori udvarháznak is.⁶⁹²

A borsodi vár területén 1987-ben indultak meg a tervásatások és egészen 1999-ig tartottak. Közben a sáncátvágás mellett feltárták a vár területén lévő templomot, számos faházat és egy nagyobb kőalapozású épületet. A vár szomszédságában megkutatták a másik templomot, melyről kimutatták, hogy szintén Árpád-kori eredetre mehet vissza.⁶⁹³

Kisebbségi leletmentések jellemezték Esztergomot és környezetét. Így folytatódtak a zsidódi kutatások Molnár Erzsébet vezetésével,⁶⁹⁴ fontosabb azonban a Várhegy tetején, a Vármúzeum alatt feltárt sáncrészlet, amelyet azonban mindeddig nem közöltek megfelelően.⁶⁹⁵ Szintén leletmentések és kisebb szondázások jellemezték az elmúlt években Mosont (Aszt Ágnes),⁶⁹⁶ Sopront (Gabrielli Gabriella)⁶⁹⁷ és Győrt (Bíró Szilvia, Szőnyi Eszter és Tomka Gábor).⁶⁹⁸ Kisebbségi sáncátvágást végeztek a gyöngyöspatai vár belső sáncán Fodor László és Danyi József,⁶⁹⁹ és újabb megelőző ásatások indultak a somogyvári Várhegyen, Bakay Kornél vezetésével.⁷⁰⁰ Jelentősnek mondhatók a visegrádi Szent András monostor Buzás Gergely vezette ásatásai is.⁷⁰¹ Szerencsés véletlennek köszönhető a honti vár területén végzett feltárás, melynek eredményei már nyomtatásban, két nyelven is megjelentek.⁷⁰² Legutóbb, 2015-ben, a sályi vár sáncán végeztek hitelesítő feltárást Szörényi Gábor András és Király Ágnes.

⁶⁸⁸ JAWORSKI 2005.

⁶⁸⁹ KUKLIŃSKI 2005, 303–305.

⁶⁹⁰ GÖMÖRI 2002.

⁶⁹¹ GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994, 49–77.

⁶⁹² RITOÓK 2001, 322–327; RITOÓK 2004, 115–123; RITOÓK 2005, 173–183; RITOÓK 2010; RITOÓK 2014; SZÓKE B. M. 2000, 236–237; SZÓKE B. M. 2005, 19–30; SZÓKE–RITOÓK 2001, 246; SZÓKE–RITOÓK 2002, 296–297.

⁶⁹³ WOLF 2001, 127.

⁶⁹⁴ MOLNÁR 2001, 109–126; MOLNÁR 2004, 210–211; MOLNÁR 2005, 109–114.

⁶⁹⁵ HORVÁTH 2002, 234–235.

⁶⁹⁶ ASZT 2002, 242.

⁶⁹⁷ GABRIELI 2004, 267.

⁶⁹⁸ SZŐNYI 2007, 14; TOMKA 2007, 64.

⁶⁹⁹ FODOR–DANYI 2004, 5–10; NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009, 34.

⁷⁰⁰ BAKAY 2002, 266.

⁷⁰¹ BUZÁS–ESZES 2007, 49–93.

⁷⁰² MORDOVIN 2013, 6–37; MORDOVIN 2013a, 123–149.

A korábbi eredmények közzlése, szisztematikus feldolgozása vagy újraértékelése a legtöbb esetben fel sem merült. Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár, Veszprém, Gyöngyöspata feldolgozása várat még magára. Úgy tűnik, a visegrádi Sibrik-domb végre gazdára talált Tolnai Katalin személyében. Hasonló tendencia látható a régi zalavári anyagok esetében is. Folyamatban van a borsodi sáncvár monográfiájának német nyelvű publikációja. Remélhetően a cseh és a lengyel régészetben már húsz éve folyó revíziós tendencia megindul Magyarországon is.

Valamivel termékenyebb volt az elmúlt húsz év általános szakirodalmi termése. A honfoglalás 1100. évfordulójára időzített konferenciák és kiállítások több új eredményt hoztak. A *Honfoglalásról sok szemmel* sorozatban több jelentős kötet is megjelent. Kiemelkedő „A honfoglaló magyarság” című kiállítás katalógusa, amelyben több korai vár is felbukkan: Szabolcs, Borsod, Sály-Latorvár. Ugyanitt Wolf Mária a korai földvárakról szóló rövid összefoglalóban már az elmúlt egy évszázad kutatásaira is visszatekintett.⁷⁰³ Még 1994-ben született meg Kovács László tollából a szabolcsi köznépi temetőt feldolgozó monográfia.⁷⁰⁴

A várkutatásoknak igazán új lendületet Bóna István 1995-ben először, majd átdolgozás után 1998-ban másodszor is kiadott *Az Árpádok korai várainak* című „esszéje” adott. Az *Erdély Történetében* már röviden megfogalmazott tételeket a szerző itt részletesen, a teljes Kárpát-medencére kivetítve vizsgálta, összekapcsolva a régió hat mai államában fekvő, de egykoron azonos szervezet tagjait jelentő ispáni várakat, erősen bírálva az ideológia és Anonymus által befolyásolt hazai és külföldi kutatásokat, és legalább annyira kritizálva a magyarországi „vörös-sánc”-lázat.⁷⁰⁵ Bóna szerint, a korábbi expanzív politikát 955 után feladó és védekezésre kényszerülő magyarok, az államalapítás idején kezdtek hozzá az egységes várszervezet kialakításához. Ezt az elméletét – vagyis, hogy az egész magyarországi várhálózat legkorábban a 10–11. század fordulóján jöhetett létre – egyre kevesebben vitatják Magyarországon.⁷⁰⁶ A „felhívás” első kiadására Németh Péter reagált, elsősorban a keltezési javaslatokkal vitázva.⁷⁰⁷ Bóna – miután azonnal reagált a kérdésre⁷⁰⁸ – még kétszer visszatért rá, egyszer egy Erdéllyel foglalkozó,⁷⁰⁹ másodszor a *Szent Istváni Magyarország* konferencia keretében.⁷¹⁰ Mindkét tanulmánya halála évében jelent meg. Már ezután látott napvilágot Kristó Gyula korai Erdélyről szóló kötete, amelyben visszatért az 1988-ban megfogalmazott állításaihoz. Szerinte az erdélyi megyék a 13. századra jöttek létre, a korai várak pedig nem feltétlenül voltak ispánsági székhelyek; Dél-Erdély területén kezdetben egy önálló államalakulatot feltételezett, a gyula központja pedig Dobokán volt; a kora Árpád-kori temetőkben pedig szláv lakossággal számolt.⁷¹¹ A legutóbbi fontos feldolgozás Fekete Mária nevéhez köthető, aki végre összefoglalta az elmúlt harminc év velemi ásatásait és így információt kaphatunk a Szentvid-hegyen lévő kora középkori erősségről.⁷¹² Országos szintű kitekintésre Buzás Gergely vállalkozott 2006-ban, aki csak a kazettás sáncú várakat kiemelve – történeti alapon – az 1042–1060 és 1063–1074 közötti, zavaros, belháborús és külső támadásokkal terhelt időszakra teszi a felépítésüket. Az elmélet rendkívül pozitívan értékelhető, ugyanis elsőként szakított a már száz éve rögzült elképzelésekkel.⁷¹³

Az ispánsági várak kutatásában a közeljövőben új eredmények még két irányból várhatók. Az egyik Merva Szabina munkássága, aki a sáncvárak erődítéseiből származó kerámiát dolgozott fel.⁷¹⁴ A másik irány a visegrádi Sibrik-domb és környékének tervszerű újraértékelése, illetve magának a várnak az új, módszertanilag is kiemelkedő kutatásai. A geofizikai felmérések által kimutatott korai templom feltárása után, a helyszín egykori funkciójára vonatkozóan is egyre több adat lát napvilágot.⁷¹⁵

⁷⁰³ FODOR 1996, 57–61, 415–434.

⁷⁰⁴ KOVÁCS 1994.

⁷⁰⁵ BÓNA 1998, 5–11, 16–21.

⁷⁰⁶ WOLF 1996b, 57–59.

⁷⁰⁷ NÉMETH 1996, 225–229.

⁷⁰⁸ BÓNA 1996, 230–234.

⁷⁰⁹ BÓNA 2001a, 69–97.

⁷¹⁰ BÓNA 2001, 101–106.

⁷¹¹ KRISTÓ 2002.

⁷¹² FEKETE 2007, 77–155; FEKETE 2012, 228–247.

⁷¹³ BUZÁS 2006, 46–51.

⁷¹⁴ MERVA 2012, 5–31; MERVA–SIPOS–TÓTH 2012, 161–171.

⁷¹⁵ BUZÁS–BORUZZS–MERVA–TOLNAI 2014, 1–8.

ROMÁNIA

A rögzült, ideológiailag megterhelt nézetek legkevésbé Szlovákiában és Romániában látszanak módosulni, amihez – természetesen – az aktuálpolitika sokat hozzátesz. Rendkívüli fontosságú és jelzésértékű, a román kontinuitásban szintén hívó Radu Popa 1991. évi tanulmánya. A Ștefan Pascu és Ștefan Olteanu korábban említett műveire koncentrált erőteljes kritikájában az áltudományos, prekoncepció és szakszerűtlen hozzáállást bírálta.⁷¹⁶ A lassanként meginduló objektív értelmezés a román kutatásoknál leginkább a hunyadvári ásatásokon figyelhető meg.⁷¹⁷ Szintén teljesen új hozzáállásról árulkodik Dana Marcu tevékenysége, aki a gyulafehérvári püspöki palota és a székesegyház körüli leletmentéseket vezette.⁷¹⁸ Ezzel szemben, az említett kutatás közlésével szinte egyidőben jelent meg a Fehérvár környéki román lakosság kontinuitásáról szóló értelmezés a 10. századi temetőkkel kapcsolatban.⁷¹⁹ Az erdélyi korai várakra vonatkozó két legutóbbi összefoglaló egyáltalán nem hozott áttörést. Petru Iambor 2005. évi monográfiája – éppen Bóna István hatására – valamennyire enyhített saját korábbi elméletein, de az alapvető kitétel, vagyis az ispáni várak honfoglalás előtti eredete megmaradt. Az egész munkát jól jellemzi, hogy 2005-ben a sajósárvári sáncok 9–10. századra való keltezéséhez Josef Poulík 1948. évi munkájára hivatkozik. Az új tipológia felállításának igényével fellépő fiatal szebeni kutató, Ioan Marian Țiplic pedig annyira kritikátlanul és mechanikusan vette át a korábbi publikációk adatait és a nagy elődök keltezéseit, hogy őt magát sem lehet komolyan venni.⁷²⁰ Sajnos önála is beigazolódott Benkő Elek megfogalmazása a román régészeti módszertanra vonatkozóan: „A román régészeti irodalom zárt rendszerében ugyanis a sűrű egymásra hivatkozás vagy néhány ötletszerű külföldi irodalmi utalás ismétlése gyakran helyettesíti a bizonyítást...”⁷²¹ Ezt kiegészíthetjük azazal a retorikai kérdéssel, hogy vajon mennyire vehető komolyan egy olyan munka, amelyben a külföldi párhuzamokként felsorolt lelőhelyek neveit csak egészen véletlenszerűen sikerül helyesen leírni!

Nehéz eligazodni a 2001-ben megjelent *Istoria Românilor* középkorral foglalkozó részén. A múltból jól ismert szerzők – Ștefan Pascu, Ștefan Olteanu, Mircea Rusu, Petre Diaconu stb. – egy modern szintézis összeállítását tervezték. A forráselemző résznél Pascu ugyan már leírta Anonymus megbízhatatlanságát és anakronizmusait a 9–10. századra vonatkozóan.⁷²² Azonban a szövegben minden fenntartás nélkül, gyakorlatilag szó szerint megtaláljuk a 30–40 évvel korábbi elképzeléseket. Ezek szerint Orsova – Glád, Bihar – Menumorut, míg Kolozsmonostor – Gelu román fejedelmek székhelyei voltak. Ezekhez csatlakozott a három püspökség: Bihar, Csanád és Gyulafehérvár. Természetesen a kimaradt várak – Malomfalva, Ó-Arad, Doboka stb. – szintén 8–9. századi képződmények voltak, a Kárpátokon túli, Botoșani megyében kutatott keleti szláv várakkal együtt (Fundul Herții-La redută, Baranca-La Cetățuie, Dersca, Horodiștea, Tudora-La Ocup stb.) Ezeket kiegészítve a monográfia Havasalföldre vonatkozó részeivel, feltűnik, hogy a felsorolt várak éppen a mai államhatárt jelölik ki.⁷²³

Külön érdemes kitérni Gáll Erwin munkásságára, aki az erdélyi honfoglaló leletanyaggal kezdve, végül hozzáfért az olyan jelentőségű ásatásokhoz is, mint Kolozsmonostor és Doboka. Jelenleg is, lehetőségekhez képest a teljes rendelkezésre álló dokumentáció és leletmennyiség újraértékelését végzi.⁷²⁴

A régészeti feltárások Románia területén ugyanúgy alakultak, mint a többi szomszédos országban. Gyakorlatilag minden nagyobb tervásatás véget ért, csak két helyen folytatódnak napjainkig, de ott is

⁷¹⁶ POPA 1991, 154–188. Németül POPA 1991a, 11–30.

⁷¹⁷ ROMAN–ȚINCU–KELEMEN 2009, 141–160.

⁷¹⁸ MARCU ISTRATE 2008, 15–17.

⁷¹⁹ BLĂJAN 2006, 56: „*Ele apartin unei populații sedentare, pașnice și creștine, care se identifică cu românii din ultimul veac al mileniului I din așezarea Bălgrad... Ele aduc o contribuție importantă la argumentarea tezei continuității românești în Transilvania și subliniază relațiile strânse ale românilor cu provinciile sud-dunărene ale Imperiului Bizantin.*”

⁷²⁰ ȚIPLIC 2004, 183–215 és ȚIPLIC 2006. Kritikáját ld. GÁLL 2016.

⁷²¹ BENKŐ 2001, 140.

⁷²² PASCU–THEODORESCU 2001, 10–11.

⁷²³ PASCU–THEODORESCU 2001, 86–93, 155–158.

⁷²⁴ GÁLL–GERGELY 2009; GÁLL 2011; GÁLL 2013; GÁLL 2013b, 135–186; GÁLL 2013c, 243–328; GÁLL 2013a, 135–250; GÁLL 2015.

csak évenkénti, rövidebb ideig tartó, néhány szelvényes ásatásokra korlátozódtak. A bihari vár területén 1998 óta a váradi egyetem tanásatása zajlik, Sever Dumitraşcu vezetésével.⁷²⁵ Még fontosabbak a szebeni egyetem 1996 óta zajló munkálatai Hunyadváron, amelyek a középkori vár mellett a Várkert és a Szent Péter hegy területére is kiternek. Az utóbbi az Árpád-kori ispáni vár helyeként rendkívül fontos eredményeket szolgáltat majd egy részletesebb feldolgozás során.⁷²⁶

A többi helyszínen csak leletmentések folytak, amelyek jelentőségét azonban nem szabad alábecsülni. Így 1994–1995-ben, Csanádon az egykori ispáni vár belsejében kora Árpád-kori rétegeket tártak fel.⁷²⁷ A gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota újabb felújításához kapcsolódó, Daniela Marcu Istrate által 2000–2002 között vezetett régészeti munkák feldolgozása már egy nagyon színvonalas monográfia formájában megjelent.⁷²⁸ A vár területén folyó más leletmentéseket, amelyeket Vasile Moga vezetett, és a római tábor körül feltárt temető- és településrészleteket csak előzetes beszámolók formájában közölték, de a korai településszerkezet még ebből is egyre jobban körvonalazódik.⁷²⁹ Hasonló leletmentések folynak Kolozsvárott is: a Victor Deleu és Plugariilor utcák találkozásánál valamint a Fő téren.⁷³⁰ Meg kell még említeni a malomfalvi új projektet László Keve irányításával. A természettudományos módszereket is bevonó kezdeményezésről már megjelent egy előzetes publikáció.⁷³¹ A várfalvi templomnál Csók Zsolt végzett leletmentést 2015-ben, újabb kora Árpád-kori sírokra bukkanva.

SZLOVÁKIA

Szlovákiában a rendszerváltás óta csak a nyitrai vár területén és környékén folytak számottevő új kutatások. A székesegyház 1988 óta tartó felújításához és a Felsőváros rehabilitálásához kapcsolódó leletmentések egyik vezetője, Peter Bednár a szlovákiai kora középkori kutatások egyik leghitelesebb személye, aki alapvető tanulmányokat közölt az elmúlt öt évben. Bednár mellett – akinek a doktori disszertációja éppen a nyitrai vár építéstörténetével foglalkozott – Jozef Zábaj és Eva Fottová neve említhető meg.⁷³² További leletmentések folytak Nyitra környékén Alexander és Matej Ruttkay vezetésével: Sindolka és a Szent Mihály-domb területén.⁷³³

A legutóbbi évek hatalmas pozsonyi feltárásai sajnos éppen az ispánsági várra vonatkozóan hoztak viszonylag kevés új eredményt.⁷³⁴ Annál izgalmasabb volt a természettudományos keltezési módszerek bevonása a Lipót-bástya területén végzett, 2005. évi hitelesítő feltárásnál.⁷³⁵

Megemléltendő még a Zólyom-Mottófalva váranak régóta várt, részleges publikációja.⁷³⁶ Az elmúlt néhány év új lendületéből adódóan kiterjedt, új feltárásokat végeztek Bényben,⁷³⁷ hitelesítették a zempléni sáncok átvágását, illetve két korai templomban is kutattak, Zemplénen kívül Óbarson is.⁷³⁸

UKRAJNA

A kárpátaljai területeken a rendszerváltás véget nem érő válságot eredményezett. Az Ukrajna legszegényebb, legelmaradottabb és legelhanyagoltabb tartományává vált vidéken, a régészeti kutatások egészen

⁷²⁵ DUMITRAŞCU ET AL. 2003, k=1551, k=1196, k=1294 és k=2178.

⁷²⁶ LUCA ET AL. 2000, 46; DIACONESCU–ROMAN 2006, 193; ROMAN–TINCU–KELEMEN 2009, 141–160.

⁷²⁷ IAMBOR–MATEI 1995.

⁷²⁸ MARCU ISTRATE 2008, 13.

⁷²⁹ MARCU ISTRATE 2008, 23; DRAGOTĂ ET AL. 2009, 8; DRAGOTĂ ET AL. 2009, 135; BLĂJAN 2008, 69; INEL–OARGĂ 2008, 36–38.

⁷³⁰ COCIŞ ET AL. 1992, k=641; GÁLL–GERGELY 2009, 151.

⁷³¹ LÁSZLÓ–PÉNTEK–LENKEY 2011, 291–298.

⁷³² PIVKO 2007, 390; RUTTKAY M. 2005, 63; RUTTKAY M. 2007, 135.

⁷³³ RUTTKAY A. 2005a, 99; RUTTKAY M. 2005, 58.

⁷³⁴ Ld. MUSILOVÁ–BARTA–HERUCOVÁ 2014.

⁷³⁵ ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTTKAY 2006, 237–246.

⁷³⁶ MÁCELOVÁ 2013.

⁷³⁷ POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 23–24.

⁷³⁸ HORVÁTHOVÁ–HREHA 2015, 97–98; TAJKOV 2015; ŽAŽOVÁ–BÓNA 2014.

az elmúlt évekig lényegében leálltak. A történeti kutatások foglalkoznak még Kárpátaljával, de ezek is az újjászülető ukrán nacionalizmusnak megfelelően, vagyis a fehér-horvátok és ukránok kontinuitásának szellemében, az ukránok őshonossága mellett érvelve.⁷³⁹ A kora középkori régészet szempontjából az egyetlen, de annál jelentősebb előrelépés a borsovai vár területén 2005-ben lefolytatott hitelesítő ásítás volt. Az Igor Prohnenko által vezetett kutatásokról már meg is született az első beszámoló, amelyből végre tiszta képet kapunk a sánc szerkezetéről és a lelőhely kronológiájáról. Biztató, hogy Prohnenko nem fogadja el az Anonymusra épülő korábbi elméleteket, hanem azokat részletesen elemezve, kizárólag a régészeti leletek alapján mondja ki, hogy a vár építése leghamarabb a 11. századra tehető.⁷⁴⁰

A legutóbbi évtizedet összefoglalva láthatjuk, hogy Kelet-Közép-Európa középkori régészete nehéz helyzetbe került. Minden mai ország szakemberei módszertanilag igyekeznek lépést tartani a legújabb vívmányokkal, és alkalmazni a legmodernebb módszereket. A nagyfelületű tervásítások ideje mindenütt lejárt, azonban eljött az interdiszciplináris, táj- és településszerkezeti kutatások ideje. Ugyanakkor a korábbi ideológiai nyomás megszűnése utáni úrt újabb ideológiák töltötték be, és ezáltal a régió történeti kutatásai egy törésvonal két oldalára kerültek. A rendszerváltás után megszűnt az államok maradék ellenőrzése a szélsőséges irányzatok felett, és ezzel elszabadult egy olyan jelenség, amivel a szakma még nem igazán tud mit kezdeni. A politikában jelentős támaszra lelő és azt részben kihasználó, áltudományos nacionalista irányzatok éppen a Kárpát-medence országaiiban erősödtek meg leginkább. Sajnálatos módon több kutató is csatlakozott ehhez Magyarországon éppenúgy, mint Szlovákiában és Romániában. A radikalizálódó politikai közhangulat is nekik kedvez, amikor a mai ellenségeskedéseket a múltba vetítik vissza, és az egykori kapcsolatok és együttélés helyett az egymás felett egykoron aratott diadalokat ünneplik.⁷⁴¹

A kutatástörténet végére érve érdemes néhány pozitívumot is megemlíteni. A legfontosabb ilyen a regionális szemlélet és a határokon – beleértve a történelmieket – átnyúló, közös kutatások, konferenciák és kiállítások. Valószínűleg a legnagyobbak közé tartozik, és sokáig meghatározó marad az ezredfordulón szervezett és Közép-Európa számos országába eljutott *Europas Mitte um 1000* című kiállítás, amelyen közösen mutatta be örökségét Németország, Lengyelország, Csehország, Magyarország és Szlovákia.⁷⁴² Ezt egészítik ki jelentősen a Przemysław Urbańczyk által szervezett rendszeres konferenciák, amelyek a szomszédság kérdéseit taglalják. Ezen kívül, szerencsés módon éppen az elmúlt pár évben Magyarország több nemzetközi szakmai projekthez is csatlakozott.

A 20. század utolsó negyedében befelé forduló magyar régészeti kutatásnak nem volt módja vizsgálni a Kárpát-medencei leletanyagot nagyobb európai kitekintéssel. A látszólagos kulturális szabadság valójában jelentősen megnehezítette a nemzetközi kapcsolatok ápolását, bár – természetesen – nem akadályozta meg. A rendszerváltás óta látványosan javuló helyzetet jelenleg csak a romló pénzügyi háttér árnyalja, ami miatt sok esetben éppen a szomszédos területek kutatási eredményei nem jutnak el Magyarországra. Mindenesetre a kitekintés útját – elsősorban Bóna István és Nováki Gyula – már az 1980-as évek közepén kijelölték. Jelen munkámban az ő elképzeléseikből kiindulva, a kelet-közép-európai régió három, 1000 körül kialakult államának összehasonlító vizsgálatát tűztem ki magam elé, folytatva az akkor még csonkán maradt elemzést.

⁷³⁹ Ld. részletesebben BOCSKOR MEDVEZ 2009, 17–34.

⁷⁴⁰ PROHNENKO 2007, 209–211.

⁷⁴¹ LANGÓ 2001, 164–166.

⁷⁴² Ld. WIECZOREK–HINZ 2000.

TERMINOLÓGIA

Az összehasonlíthatóság legfontosabb feltétele a rendezett, kronológiailag is tisztázott terminológia. Itt két dologra szükséges kitérni. Az egyik a várak vizsgálatánál a korabeli szóhasználat a vizsgált objektumokra vonatkozóan. A másik pedig – ezzel szoros összefüggésben – a modern terminológia áttekintése. Ugyanis meg kell határozni a három régió hasonló, de nem teljesen azonos jelenségeinek a jelen munkában használatos elnevezéseit.

Első lépésként össze kell foglalni mindazokat az írott forrásokat, amelyek valamilyen formában a vizsgált várakra vonatkoznak. Az áttekintett írásos adatok keletkezési ideje megegyezik a bevezetőben behatárolt korszakkal. Egy-egy központ létét a korabeli szövegek három módon jelezhetik. A legegyszerűsebb, amikor konkrétan megnevezik a központot és az elnevezését a „vár” valamilyen megfelelőjével egészítik ki. A második lehetőségnél a várat ugyan nem említik egy településsel kapcsolatban, de a település egy tartománynak ad nevet, vagyis egyértelműen centrális jellegű. Míg a harmadik esetben a központ neve egy vezető tisztséggel kerül összefüggésbe.

A 10–12. század folyamán a három vizsgált állam erődített központjaira vonatkozóan viszonylag egységes terminológia alakult ki. Talán legkorábban Jan Erazim Wocel figyelt fel arra, hogy a Kozma-kronikában minden jelentősebb korai Přemyslida-vár leggyakrabban *civitas*ként szerepel.⁷⁴³ Magyarországon Pauler Gyula történeti feldolgozása tisztázta elsőként a *civitas* szóhasználatának kérdését. Egyértelműen azonban Németh Péter fogalmazta meg, hogy „*civitas* nemcsak város, hanem királyi vár jelentéssel bírt.”⁷⁴⁴ Ennek, és Bóna István legutóbbi feldolgozásának köszönhetően ma már Magyarországon se okoz senkinek meglepetést, hogy ez a késő középkorban kizárólag a városokra használt terminus eredetileg várakat jelentett.⁷⁴⁵ A lengyelországi terminológiát legutóbb Zofia Kurnatowska, a csehországi oklevelek szóhasználatát pedig Jiří Sláma foglalta össze részletesen.⁷⁴⁶ Ezen munkák fényében jól látható a cseh-lengyel-magyar területek viszonylag egységes terminológiája. Minden bizonnyal emögött a közös – német – gyökerekkel rendelkező okleveles szóhasználat is áll.⁷⁴⁷ Nem véletlen, hogy a 9–10. századi német források a saját és a mai Csehország területén akkor lévő várakat ugyancsak *civitates*nek hívták.⁷⁴⁸ Külön kell választani azonban az oklevelek és a krónikák szóhasználatát, ugyanis az utóbbiak – nem túl gyakran és következetesen – de mégis eltérnek.

Mindhárom vizsgált régió nagyjából azonos szinten áll a legkorábbi oklevelek számát illetően, sőt – ha nem lenne viszonylag magas számú interpolált és 10–11. századra hamisított oklevél Csehországban – Magyarország nem maradna le jelentősen. A 10–11. századból a cseh területekről két olyan eredeti oklevél maradt meg, amelyben várat említenek. Az egyikben Olomouc szerepel *urb*s-ként és Hradec nad Moravicí *civitas*ként, 1078-ban, míg a másikban, 1057-ben Litoměřicét említik *castrum* formájában.⁷⁴⁹ Mělníkről a 990-es évekre keltezhető *CIVITAS MELNIC* köriratú veretek árulkodnak, míg ugyanez Starý Plzenec esetében – *PLIZEN CIV* felirattal – 1031–1034 közé tehető.⁷⁵⁰ Ugyanebből az időszakból, Lengyelországból egyetlenegy korabeli adattal találkozunk, ez a *Dagome iudex*-ként ismert pápai oklevél, a 985–996 közötti időszakból. Ebben említik először Gnieznót, természetesen *civitas*nak nevezve.⁷⁵¹ Ezt az eredetiben nem ismert oklevelet egy numizmatikai forrással ki lehet egészíteni: a Vitéz Boleszláv

⁷⁴³ WOCEL 1869, 321–330.

⁷⁴⁴ NÉMETH 1985, 109.

⁷⁴⁵ BÓNA 1998, 12–13. A témában ld. még GÖMÖRI 2002, 103–104; FONT 2005, 171–175.

⁷⁴⁶ KURNATOWSKA 1991, 11–22; SLÁMA 1986.

⁷⁴⁷ GYÖRFFY 1977, 211, 266; ŽEMLIČKA 1997, 180–181; TOMAS 2002, 19; FONT 2005, 77–80; URBAŇCZYK 2008, 277–312; PAUK–WÓLKIEWICZ 2009, 133.

⁷⁴⁸ SLÁMA 1986, 10.

⁷⁴⁹ CDB I, 79/82–85; CDB I, 55/55:22–23, 58:4.

⁷⁵⁰ SLÁMA 1986, 80.

⁷⁵¹ MPH I, 148–149; ld. még KURNATOWSKA 1991, 11.

által veretett *GNEZDUN CIVITAS* és *MOGILN CIVITAS* érmékkel.⁷⁵² Ezekhez képest Magyarországon már 1009-ből öt *civitas* neve is ismert: Győr, Veszprém, Székesfehérvár, Kolon és Visegrád.⁷⁵³ Valószínűleg nem fogadhatjuk el Pozsonyra vonatkozó forrásként Szent István *PREZLAVVA CIVITAS* köriratú érméit. Leginkább úgy tűnik, hogy valamely északi területen „ötvözték” Szent István pénzeit Břeclavban készült morva veretekkel.⁷⁵⁴ Az 1086-ban újra előforduló Veszprém mellett még két várat említenek *civitas*ként a század folyamán: Bihart 1075-ben és Szabolcsot 1092-ben.⁷⁵⁵

A felsoroltak alapján a helyzet meglehetősen kiábrándító lenne, de szerencsére a 11–12. század fordulójától jelentős mértékben megnövekszik a legalább átírásban fennmaradt hiteles oklevelek száma. Az 1009. évi magyarországi oklevélhez hasonló jelentőségű, de annál sokkal bőbeszédűbb a vyšehradi káptalan 1130. évi kiváltságlevele, amelyet I. Soběslav adott ki. Az oklevél lényegében felsorolja mindazokat a településeket, amelyeket az adott korszakban *civitas*nak tekintettek. Ezek közé tartozott akkor Prága és Vyšehrad mellett Kouřim, Žatec, Litoměřice, Bílina, Libice nad Cidlinou, Hradec Králové, Chrudim, Děčín, Plzeň, illetve a feldolgozásból kimaradt Sedlec és Kladsko.⁷⁵⁶ Szintén ebben az időszakban hamisíthatták 1073-ra a morvaországi központokat felsoroló oklevelet, amelyben szintén *civitates*ként szerepelnek Olomouc, Přerov, Břeclav, Hradec nad Moravicí, Znojmo, Brno és Strachotín (Dolní Věstonice).⁷⁵⁷

A téma szempontjából legfontosabb lengyelországi oklevél 1136-ban kelt. A gnieznoi érsekséget a Szentszék fennhatósága alá fogadó kiadványban felsorolták az egyházmegye bevételeit. Ezt tartományonként haladva, a legfontosabb központokat *civitas* formájában megnevezve tették meg. Az oklevélben Gniezno mellett megtaláljuk Kalisz, Krakko, Ostrów Lednicki, Łekno, Nakło, Chełmno, Śrem, Bytom, Opole és Łąd várait. Itt már több helyszínt *castellum*nak neveztek: Sandomierz, Milicz és Łęczycze.⁷⁵⁸ Ezekhez hasonlólt Csehországban is látunk: 1118-ban Děčín is *castellum*ként fordul elő. További kiadványokban *civitas*nak mondják Olomoucot (1131-ben) és Hradec nad Moravicí (1160-ban) Csehországban;⁷⁵⁹ illetve 1145-ben Gnieznót és 1192-ben Poznańt Lengyelországban.⁷⁶⁰

Magyarországon ebből az időszakból Nyitra (1111, 1113) és Moson (1137) várainak említése ismert *civitas* formában.⁷⁶¹ Azonban éppen a 12. század jelzi az oklevelek szóhasználatának változását. A forrásokban alig szereplő Levý Hradec egy 1125–1140 között kelt oklevélben *castrum*ként fordul elő és ugyanígy nevezik 1174-ben Strachotínt.⁷⁶² Lengyelországban először 1148-ban szerepel a *castrum* fogalom Gdańsknál, majd 1188-ban ezt megismétlik.⁷⁶³ Az 1136-ban még *castellum* Miliczet, 1155-ben már ebben a formában írják. Éppen Milicznél olvashatjuk a vár szláv megfelelőjét – *gradicot*.⁷⁶⁴ A magyarországi oklevélhasználatban 1177-től fordul elő először a *castrum* – Arad és Torda várainál –, majd a század végétől kizárólagossá is válik (pl. 1194-ben Borsod).⁷⁶⁵ A 13. században az egykori *civitates*re már szinte kizárólag *castrat* használnak, még a városok alapítását megelőzően. Csak néhány esetet felsorolva: 1221: Levý Hradec, 1222: Kouřim, 1224: Hradec Králové; 1213 és 1233: Kalisz, 1224: Gdańsk, 1245: Czersk és Milicz, 1259: Międzyrzec; 1206: Veszprém és Gyulafehérvár, 1208 és 1229: Moson, 1209 és 1240: Bars, 1211: Somogyvár, 1216: Pozsony, 1221: Szabolcs; 1222 és 1231: Hont és Bolondóc, 1232: Gyulafehérvár, Csanád, Arad, Zaránd, 1240: Borsod, 1247: Zemplén stb.⁷⁶⁶ A 13. században hamisított oklevelek

⁷⁵² URBAŃCZYK 2008, 225.

⁷⁵³ DHA 8/52:23–25.

⁷⁵⁴ Elfogadja GÖMÖRI 2007, 197; azonban meggyőzően ellene érvel KOVÁCS 1997, 62–73.

⁷⁵⁵ DHA 84/252:20–21; DHA 73/215:17–18; 217:29–30; ZÁVODSZKY 1904, 157.

⁷⁵⁶ CDB I, 111/113; ŠOLLE 2000, 27.

⁷⁵⁷ CDB I, 386/370.

⁷⁵⁸ CDMP I. 7.

⁷⁵⁹ CDB I, 115/117:27–28; CDB I, 208/194–197.

⁷⁶⁰ CDMP I. 11, 12; CDMP I. 30.

⁷⁶¹ DHA 138/383:40–41, 382:39, 383:1, 9–21; DHA 142/395:4–6; ÁMTF IV, 161; CDAC I, 22/54.

⁷⁶² CDB I, 124/130:15–19; CDB I, 290/255:18.

⁷⁶³ ZBIERSKI 1964, 319.

⁷⁶⁴ CDMP I. 586; KOLENDA 2008, 9.

⁷⁶⁵ BENKÓ 1998, 22; EOT I, 13/126; CDAC XI, 37/56.

⁷⁶⁶ BÓNA 1998, 12. A részletes hivatkozásokat ld. a katalógusban.

korai magját jelezheti a *civitas* archaikus értelemben való használata. Legfontosabbak közé tartozik az 1088-ra keltezett hamisítvány, amelyben Vyšehrad vára szerepel.⁷⁶⁷ Szintén a 13. században interpolálták a žateci *civitas*t említő, 1186-ra dátumozott oklevelet.⁷⁶⁸ Jól jelzik a 13. századi vár és város elhatárolását a znojmoihoz hasonló kiadványok, ahol a település mindkét részét megnevezik *castrum et civitas* formában.⁷⁶⁹ A legkorábbi egyértelműen várost jelentő *civitas* előfordulás a cseh okleveles anyagban 1224-ből ismert, amikor I. Přemysl Ottokár kiváltságokat adományozott *nostrae civitati Oppaviae*, amely azonban ekkor még Hradec nad Moravicí várához (*castrum*) tartozott. A következő évben hasonlóképpen fogalmaz az uralkodó Hradec Královéval kapcsolatban.⁷⁷⁰

Az oklevélkiadásban megfigyelhető viszonylagos következetességből azonban nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, egyrészt, mert – amint látszik – nincs egyértelműen behatárolható időszak a szóhasználat megváltozásának (ráadásul ez biztosan kapcsolódott a városiasodás folyamatához is). Másrészt, az itt felvázolt kép kifejezetten a jól ismert, viszonylag jól kutatott központokra vonatkozik. A kisebb jelentőségű, nem kutatott, vagy nem azonosított erődítésekre vonatkozó korabeli terminológia így nem jelenik meg. Jelentős mértékben alakítja az összképet a legendák és a krónikák szóhasználat. Éppen ezek szolgáltatnak legfontosabb adalékkal a várak történetére és elnevezéseire. A korabeli prózai művek szóhasználatát vizsgálva azonnal szembeötlik a rendkívül gazdag szinonima-sor: *civitas* mellett *castrum*, *urbs*, *metropolis*, *castellum*, *oppidum*, *munitio*. Ugyan sok esetben érezhető bizonyos rangsorolása az elnevezéseknek, így pl. egy *metropolis* legfeljebb *urbs* vagy *civitas* lehet, de semmiféleképpen sem *oppidum* vagy *munitio*. A legjobb és a leggyakrabban hivatkozott példa erre a Kozma-krónika Bambergre vonatkozó része. A kezdetben *castrum*ként szereplő település, amint a krónikában megemlíti a püspökség alapítását, azonnal *urbs*-ra változik.⁷⁷¹ Azonban éppen az elbeszélő források műfajából adódóan egy-egy vár ismertetésénél nem szerepelhet többször egymás után ugyanaz a szó. A legkorábbi ilyen jellegű forrás a 11. század elején íródott Merseburgi Thietmar munkája. A munkájában leggyakrabban a *castellum* elnevezés fordul elő, de szintén viszonylag gyakori a *civitas*. Ezzel szemben az *urbs*, *castrum* és *oppidum* sokkal ritkábban szerepel. Mégis, a vizsgált terület Thietmárnál szereplő váraiból négy is *urbs*: Głogów, Niemcza, Poznań és Plzeň, és csak kettő *civitas*: Boroszló és Wolin.⁷⁷² Úgy tűnik, hogy Thietmar megkülönböztette a jelentősebb központokat és a fontosabb határvárakat (*civitas* – *urbs*) és a kisebb várakat (*castellum* – *locus*).⁷⁷³ A száz évvel később, 1112–1116 között íródott Gallus Anonymus krónikájában sokkal nagyobb a változatosság. Itt egyszerre megtalálhatjuk a *civitas* – *urbs* – *castrum* hármast. Bizonyos rendszer azért kitűnik a munkájából, így a püspöki székhelyek csak az első két jelzővel fordulhatnak elő. Boroszló és Płock is mindkét formában előfordul, míg Gnieznót és Poznańt következetesen *civitas*-nak nevezi. Az utóbbi névvel illetik a *sedes regni principales* csoport alá sorolt várakat is, pl. Krakót és Sandomierz-t. Szintén a *civitates* sorába tartoznak egyrészt a Boleszláv hadába katonaságot küldő települések: a már többször említett Gniezno és Poznań mellett, Giecz és Włocławek, másrészt a jelentősebb sziléziai települések, mint pl. a kutatási eredmények publikálatlansága miatt a feldolgozásból kimaradó Głogów.⁷⁷⁴ Külön csoportként kezelendők a pomerániai kereskedőtelepülések: Kołobrzeg, Wolin és Szczecin, melyek közül az első kettő *civitas*, míg az utolsó *urbs*-ként fordul elő Gallus Anonymusnál. A szerző csak azokat a várakat nevezi *castrum*-nak, melyek jelentősége a mű keletkezésének korában lényegében csak katonai és kisebb mértékben közigazgatási feladatokra szűkölt: Bytom, Międzyrzecz, Kruszwica és Hradec nad Moravicí. Az 1125-ig írt Kozma-féle krónika már kevésbé nevezhető következetesnek. A feljebb említett bambergi példa mellett, valamiféle rendszer megfigyelhető a „másodvonalbeli” központok esetében, így Chrudim, Hradec Králové, Vlastislav, Znojmo

⁷⁶⁷ CDB I, 387/373:9–13.

⁷⁶⁸ CDB I, 405/430:28–29.

⁷⁶⁹ CDB II, 285/279–280.

⁷⁷⁰ TOMAS 2002, 17; CDB II, 265 és 278.

⁷⁷¹ COSMAE CHRONICA I, XXXVI. 66.

⁷⁷² Głogówra THIETMAR VI. 58/345, VII. 59/473; a többire ld. a katalógusban.

⁷⁷³ Ld. KURNATOWSKA 1991, 19.

⁷⁷⁴ MPH I, GALLUS ANONYMUS: I. 8/404, III. 5/448, III. 19/473.

mind *urbs* formájában fordulnak elő. A krónika korára jelentéktelenné vált, de az akkori emlékezetben még Csehország első keresztény templomának helyeként élő Levý Hradec már csak *oppidum* lett. A hátrvédelmi szereppel rendelkező és a Gallus Anonymusnál is előforduló Hradec nad Moravicí Kozmánál is *castrum* maradt. Ezzel szemben a nagyobb, országos jelentőségű és gyakran szóba kerülő központok esetében már gazdag szinonima-használattal találkozunk. Így például Krakkó előfordul *urbs* és *civitas* jelzővel is. A bílinai vár leírásánál, ugyanazon a helyen a székhely négyszer *urbs* és kétszer *civitas* volt. A más forrásokban is gyakran előforduló, de a kutatlansága miatt a jelen feldolgozásból kimaradt Kladzko egy ismertetésen belül megjelenik *urbs*, *civitas* és *castrum* formájában is! Időnként egyértelműen látszik a szerző azon törekvése, hogy a szóhasználatával jelezze egy adott vár aktuális jelentőségét a szövegben belül. A legfontosabb székhelyeknél ekkor jelenik meg a *metropolis* jelző is, mint pl. Libice, Prága majd Vyšehrad esetében. Az általános leírásokból azonban sokkal jobban kitetszik a vizsgált helyszínek csoportos elnevezése. Erre jó példák Jaromír beszéde, ahol a Přemyslida hatalom alapjait jelentő várakat egységesen *urbes*nek hívja, majd Boleslav gnieznói határozatai, ahol ugyanezeket *civitates*nek nevezi.⁷⁷⁵ Azonos tendencia jelenik meg Gallus Anonymusnál, aki az általános csoportosításnál „*castella vel civitates*” formában fogalmaz.⁷⁷⁶

A valamikor ebben az időszakban megszövegezett legendáknál ugyanez a szóhasználat figyelhető meg. A Szent Vencel legendájában Budeč mindkét esetben *civitas*, hasonlóan a Krisztián legendájában szereplő Prágához és Mělníkhez. Látszik ugyanakkor, hogy az egyik legkorábbi Přemyslida központ egykori jelentőségének emléke megfakult, így az már csak *castellum*. Ugyanezt látjuk a lengyel területekről szóló Szent Adalbert és Bambergi Ottó életrajzaiban, illetve a 12. századi lengyel krónikákban. Az egyetlen *urbs* – Gdańsk – mellett, Szczecin, Wolin, Kołobrzeg és Gniezno is *civitas*ként szerepel. A magyarországi korai elbeszélő források is beilleszkednek a sorba. Szent István és Szent Gellért legendáiban *civitas* és *urbs* elnevezésekkel találkozunk elsősorban (pl. *civitas* Gyulafehérvár, Esztergom, *urbs* Csanád). A Béla király névtelen jegyzőjénél a szóhasználat változását követhetjük nyomon. A tartalmi megbízhatóságának kérdésétől most eltekintve, a *Gesta Hungarorum* jelen munkában vizsgált várainak többsége *castrum* jelzővel szerepel (Alpár, Gyöngyöspata, Szabolcs, Vasvár, Veszprém). Emellett számos más *castrum* is előfordul a műben: Sempte, Galgóc, Bolondóc, Bana és Trencsén is.⁷⁷⁷ Nem vészett ki azonban Anonymus munkájából a *civitas* sem. Ezt leginkább az ő korában jelentős, városias jellegeket mutató, vagy püspöki székhelyeket magába foglaló településekre használja: pl. Nyitra vagy Veszprém.

Meg kell még említeni a szláv nyelvű forrásokat – bár Magyarországot ez kevésbé érinti. A már említett Milicz *grad* mellett, az alapvető ilyen forrás a különböző szláv nyelvű legendák, elsősorban Szent Ludmilla és Szent Vencel életrajza. Ezekben a *grad* szót Tetín, Budeč és Prága váraira vonatkozóan használják.⁷⁷⁸

A fenti elemzésből viszonylag jól kitetszik az a két szálon futó fejlődés, vagy pontosabban átalakulás, amely a 13. századra többé-kevésbé lezárult. A 10. századtól a három vizsgált terület legjelentősebb központjaira az oklevelek következetesen *civitas* vagy *urbs* elnevezést használtak, amit az elbeszélő források csak nagyon ritkán egészítették ki *castellum*mal. A *castrum* előfordulása ezekben gyakorlatilag elhanyagolható. A változás első nyomainak Csehországban a Levý Hradecet *castrum*nak nevező, 1125–1140 közé keltezhető oklevélben láthatók; Magyarországon pedig az 1118. évi Vasvárról szólóban.⁷⁷⁹ Valódi váltást azonban gyakorlatilag egyszerre lehet megfigyelni, amikor a korábban következetesen *civitas*nak nevezett központokat a források elkezdtek *castrum*nak hívni. Ennek ideje a 12. század közepére – második felére tehető és olyan eseteknél érzékelhető, mint 1135 Sopron, 1148 Gdańsk, 1162 Kapuvár, 1173–1175 Abaújvár, 1174 Strachotín (Dolní Věstonice), 1177 Arad és Csanád, 1183 Hradec Králové, 1200 k.

⁷⁷⁵ COSMAE CHRONICA I, XLII. 79, II. IV. 86.

⁷⁷⁶ MPH I, GALLUS ANONYMUS: II. 30/448.

⁷⁷⁷ SRH I, 79.

⁷⁷⁸ SLÁMA 1986, 10.

⁷⁷⁹ A Bóna István által említett 1067. évi szabolcsi oklevél egy 13. századi átírásban maradt meg, míg az 1075. évi tordainál pedig pont a „*castrum*” szót tartalmazó részt tarják interpolálnak BÓNA 1998, 12; CDAC I, 4/26; DHA 73/217–218:39, 1–2.

Kalisz.⁷⁸⁰ Még szembetűnőbb a váltás Kozma és Gallus Anonymus, illetve a magyar Anonymus munkáit összehasonlítva. Összefoglalva: a *civitas – urbs* elnevezések használatának ideje a jelentősebb várakra vonatkozóan majdnem pontosan lefedi a Přemyslida – Piast – Árpád-ház megye- vagy tartományközpontjainak virágkorát. Engel Pált idézve: „Az t a valamit, amit közmegegyezéssel várnak tekintettek, a 12. század óta általánosan *castrum*-nak nevezték, függetlenül attól a tényről, hogy „régí” vagy „új” vártípusról volt-e szó.”⁷⁸¹

A *civitas* jelentésével térünk át a következő fogalomra. Az említett szó gyakran nem csak várat jelentett, hanem a hozzá tartozó országrészt is. Erre figyeltek föl a vyšehradi káptalan oklevélkiadásainál. A korábbi oklevelek későbbi átírásainál a *civitas*t rendszeresen felcserélték *provincia*ival.⁷⁸² A várak köre szerveződő tartományok elnevezése a cseh forrásokban meglehetősen stabilnak tűnik. Már a 11. századi oklevelekben (1057: Bílina, Litoměřice, Stará Boleslav; 1088: Žatec; 1092: Znojmo) és a korai krónikákban is következetesen *provincia* elnevezéssel találkozunk (Kozma krónikájában Bílina, Litoměřice és Znojmo *provincia*ák). *Provincia* szerepel a 993-ra dátumozott, 13. századi interpolált átírásban fennmaradt, de a kutatások szerint ténylegesen 1000 körüli állapotokat jelző břevnovi apátság alapítólevelében (Litoměřice, Bílina, Děčín és Plzeň).⁷⁸³ Ez a kép a 12–13. században sem változik semmit (csak néhány példa: 1125: Čáslav és Brno; 1183: Přerov; 1186: Žatec; 1195: Olomouc; 1222: Tetín stb.).⁷⁸⁴ Két olyan adat bukkant elő eddig, amely eltért ettől: 1184-ben a žateci, 1209-ben pedig a brnói tartományt nevezik *comitatus*nak. A lengyel források sokkal hallgatabbak, de azokból is kiderül, hogy a 12–13. század folyamán többféleképpen is nevezhették: *districtus* (pl. 1200 k. Kalisz; 1245: Głogów és Bytom; 1256: Międzyrzecz), *territorio* (1233: Kalisz), *provincia* (1198: Sandomierz; 1213: Kalisz), vagy – a késő középkorban meghatározóvá váló – *castellania* (1180: Slupsk;⁷⁸⁵ 1249: Milicz; 1257: Giecz). Magyarországon a várak köre szerveződő tartományokat meglepően későn említik a források, annak ellenére, hogy az ispánok nevei és tisztségei folyamatosan jelen vannak a 11–12. századi forrásokban. A *comes* tisztségnév alapján egyértelmű a vármegyék általános *comitatus* megnevezése. Legkorábbi előfordulásai a pannonthalmi interpolált oklevélből (*comitatu quodam nomine Sumigiense*), ezután pedig Kálmán király törvénykönyvéből ismertek.⁷⁸⁶ Az első ismert hiteles okleveles előfordulásai azonban csak a 13. századtól kezdődnek, Moson, Somogy, Pozsony és Keve vármegyékkel kapcsolatban, 1209–1213-ból.⁷⁸⁷ Ezután ez az elnevezés már rendszeressé válik. A korai Árpád-korban hasonló értelemben előfordul még a *territorium* kifejezés is, de jelenléte – eltekintve a tihanyi apátság 1092. évi birtokösszeírását – elsősorban az elbeszélő forrásokban mutatható ki.⁷⁸⁸ A 12. század végén – 13. század elején még egy másik elnevezés is felbukkan a forrásokban: *provincia*. A 13. században az 1092. évre a hamisított oklevélben veszprémi provinciát említenek, majd 1186-ban pozsonyi, 1207-ben esztergomi, 1211-ben csanádi, 1219-ben doboikai és 1227-ben zempléni provinciák szerepelnek. Ez az elnevezés azonban nem maradt túl tartós a magyar okleveles használatban a vármegyékre vonatkozóan, és a 13. század közepe után gyakorlatilag elő sem fordul többet.

A várakhoz képest a tartományokra vonatkozó szóhasználat egyszerűbbnek látszik, és – úgy tűnik – hamarabb rögzült. A csehországi *provincia* és a magyarországi *comitatus* elnevezések szinonimáiként csak ritkán fordultak elő más változatok. Egyedül Lengyelországban szilárdult meg csak igen lassan a terminológia, ha ki lehet ezt jelenteni egyáltalán. Ennek okai között biztosan szerepelt az ország szét-

⁷⁸⁰ Ld. BÓNA 1998, 12–13; Kapuvár (GÖMÖRI 2007, 197). A többi forráshoz ld. a katalógus egyes tételeit.

⁷⁸¹ ENGEL 2007, 14.

⁷⁸² SLÁMA 1986, 11.

⁷⁸³ CDB I, 44–46. A következőkben a pontos hivatkozásokat ld. a katalógusban.

⁷⁸⁴ A részleteket ld. a megfelelő tételeknél és évszámoknál a katalógusban.

⁷⁸⁵ PUB 7/5: „*quod cum castellannia Slupensis... Slupensem castellanniam occupavit...*”

⁷⁸⁶ DHA 5/II, 39:18–19; ZÁVODSZKY 1904, 170; Szent László I. tk.: XVII; 187; Kálmán I. tk.: XXVII.

⁷⁸⁷ CDAC I, 55/97 (1208); 59/103 (1210); 61/126 (1211); 65/132 (1213).

⁷⁸⁸ DHA 96, 283:10–11: „*in territorio Symigiensi...*”; GYÖRFFY 1977, 203; ZSOLDOS 2001, 44.

tagolódása és az egyes nagyobb régiókat –Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország és Szilézia – eltérő irányból érő hatások. A *castellania* elnevezés végül a 13. századtól szilárdult meg.⁷⁸⁹

A várak és a tartományok élén álló, uralkodótól függő tisztségviselőket jelző terminológia Lengyelországon és Magyarországon kezdettől fogva igen következetesnek mondható. Az előbbi helyen a 12. századtól már biztosan *castellanus*-nak nevezik az uralkodói tartományi vezetőket (pl. 1143: Kruszwica, 1145: Gniezno, 1181: Kalisz, Santok és Ujście;⁷⁹⁰ majd 1203: Bytom, 1224: Wiślica, Lublin, Sandomierz, 1230: Międzyrzecz stb.) és ez rögzült a késő középkorban is. Magyarországon már jóval korábban, a Szent István törvényeitől kezdve találkozunk a vezető hivatalnoki réteg elnevezésével – *comitesszel*.⁷⁹¹ Ezt annak ellenére is érvényesnek tekinthetjük, hogy az első hiteles említései csak a 12. századtól jelennek meg nagyobb számban. Ekkortól már sorozatokban, a tanúsorokban fordulnak elő (1105–1110: Nyitra; 1108: Borsod és Vasvár; 1111 és 1113: Bihar, Fehér, Bács, Somogy; 1135: Bihar, Moson, Pozsony, Sopron stb.).

A csehországi helyzet ezzel szemben valamivel összetettebb. Itt ugyanis párhuzamosan van használatban a 13. századig a *castellanus* és a *comes* elnevezés. A kettő közül az első jóval gyakrabban fordul elő, azonban a második bukkan fel korábban. Kozma krónikájában elsősorban a *comes* elnevezés szerepel (pl. a bílinai Priskos és Mztiš), de ugyanígy nevezik az oklevelek a bílinai tartomány fejét 1177-ben és 1207-ben, illetve 1184–1185-ben találkozunk Litoměřice és Žatec, *comes*aival. *Castellanus* Kozmánál nem is szerepel. A hiteles oklevelekben a *comes* tisztség már 1078-ban felbukkan, azonban konkrét meghatározás nélkül.⁷⁹² A 11–12. század fordulójától kezdve az említések száma – a források gyarapodásával párhuzamosan – jelentősen megnő.⁷⁹³ Ezzel kapcsolatban azonban ki kell emelni, hogy a magyarországihoz hasonló értelem mellett (elsősorban Bílina, de Litoměřice és Žatec esetében), itt a német területekről ismert, magyarra leginkább „grófként” lefordítható jelentés is megjelenik és a 12. század folyamán ez válik meghatározóvá. A bílinai *comes* utolsó említései az 1207–1208-ra hamisított oklevelekből ismertek. Ugyanabból a korszakból azonban sokkal több olyan hiteles forrás ismert, amelyeknél ez a cím tisztség nélkül szerepel: pl. az 1201 és 1227 között rendszeresen visszatérő *comes Groznata*, aki egy esetben *nobilis vir Groznata comes de Boemie* megnevezéssel is felbukkan;⁷⁹⁴ vagy Jakab és Slavek *comites* 1201–1202 körül.⁷⁹⁵ A németes jelentése legjobban a *comes Arnoldus de Hogensuag*, *comes Conradus de Hardekke*, vagy a *comes Conradus de Wazzirburc* megszólításokból világlik ki.⁷⁹⁶ A forrásokban a várszervezet egyes egységeinek élén álló hivatalnokokat *castellanus* névvel illetik. A sűrű előfordulásuk az okleveles forrásokban a *comes* jelentésének megváltozásával párhuzamosan figyelhető meg, nagyjából a 12. század közepétől. 1159-ben már találkozunk a prágai *castellanusszal*, majd 1165-ben a plzeňi és a čáslavi, 1177-ben kouřimi, litoměřicei, Stará Boleslav-i, vyšehradi és žateci stb. vezetők jelennek meg ezzel az elnevezéssel. A tendencia egyértelműen az elnevezés megszilárdulását jelzi az 1200 körüli időre (1187: Plzeň, 1195: Hradec Králové, 1198: Děčín, 1204–1214 Čáslav, Chrudim, Vratislav, 1222: Bílina, 1228: Hradec nad Moravicí stb.). A várak élén álló tisztségviselő harmadik lehetséges elnevezése Csehországban *prefectus* volt. Ez a 12. század második felétől a 13. század közepéig fordul elő az oklevelekben és utána a helyét a *burggravius* veszi át. 1160-ban Plzeň, 1175–1177-ben Kladsko és Žatec, 1196-ban újra Žatec, majd 1213-ban Přerov *prefectus*-át említik a források.

A várakhoz tartozó települések elnevezésének vizsgálata már nehezebb. Elsősorban a források hallgatása okoz gondot, ugyanis a 11–12. századból erre a régióra vonatkozóan alig maradt váralja-említés.

⁷⁸⁹ ŽEMLIČKA 1997, 181.

⁷⁹⁰ CDMP I, 119. A többit ld. a katalógusban.

⁷⁹¹ ZÁVODSZKY 1904. Pl. Szent István I. tk.: VIII, VIII, vagy Szent László I. tk.: XXIX és XL; Szent Gellért legenda: *comes illius provincie* SRH II, 492.

⁷⁹² CDB I, 79/85:13–14. *comitis Zmulo, Preda et Milota*.

⁷⁹³ Néhány példa: CDB I, 105/100:29–30 (1100–1107); CDB I, 157/153:22 (1146); CDB I, 227/205:22 (1165); CDB I, 278/243:28 (1175).

⁷⁹⁴ CDB II, 27/25:12 (1201); 30/27:30 (1202); 35/33:1 (1203) – 303/302:5 (1227).

⁷⁹⁵ CDB I, 22/19:35 (1201); 57/51:10 (1202/1207).

⁷⁹⁶ CDB II, 318/314:1–10 (1228); 321/323:5 (1228); 335/343:35 (1230).

Itt nemcsak a várak szolgáltatófalvairól van szó, hanem a várak közvetlen környezetében kialakuló, jogilag nem feltétlenül a várhoz tartozó településekről is. A késő középkorból ismert *suburbium* elnevezés viszonylag kései jelenség. Sajnos a pontos jogi jelentése nem tisztázható és – valószínűleg – nem is törekedhetünk erre, mert a használata nem tekinthető következetesnek. Néhány esetben a várhoz jogilag tartozó településrészt takar, máskor pedig csak egy fizikai leírásról van szó: egy vagy több falu, amely a vár alatt helyezkedik el. David Kalhous elemzése alapján, a 10. századi Karoling területeken a *suburbium* kétféle jelentéssel fordult elő a forrásokban. Egyrészt jelentette a vár közvetlen közelében lévő területet, másrészt a várhoz jogilag tartozó tágabb vidékre is vonatkozhatott. Ráadásul az egyes *suburbia* között jelentős különbségek adódtak, elsősorban funkcionális és jogi tekintetben.⁷⁹⁷ A német források terminológiája fokozatosan áttért a cseh és a lengyel területekre is, először a Merseburgi Thietmar krónikájában szereplő gnieznói váralja említéssel. Valamivel későbbi szövegek már részletesebb adatokkal is szolgálnak a településeket illetően. Ezek elsősorban Kozma és Gallus Anonymus műveiben található. Így az előbbi Bílina *suburbium*-át írja le, megemlítve az ott álló Mztiš *comes* palotáját is (1061-ben), míg az utóbbi Kolobrzeg 1105. évi eseményeinél emlékezik meg a váraljáról. Az okleveles forrásanyagból elsőként két 12. századi hamisítványban bukkan fel Prága és Žatec váralja-települése, 1088-ra dátumozva. A prágai *suburbium* első hiteles megnevezése 1178-ból ismert. A 13. században szaporodnak meg a váralja említések, amelyek lassan fölveszik a „külváros” értelmet. Még valódi váraljának tekinthető azonban az 1240. évi barsi és 1244. évi valkóvári *suburbium* adat.⁷⁹⁸ Ha el is fogadjuk azt az elképzelést, hogy 1254-ben a vasvári vár már nem állt, a váralja említése mindenféleképpen összefügg az egykori várral.⁷⁹⁹ Sok esetben a források nem használják az „elvárt” terminológiát a vizsgált települések esetében. Azonban – amint erre Sopronnal összefüggésben Gömöri János is rámutatott – a vár neve mellett szereplő *villa* kifejezés minden bizonnyal csak ilyen váraljára utalhat – abban az esetben, ha a vár még állt.⁸⁰⁰ Már többen kimutatták, hogy a vizsgált korszakban a *villa* általában is jelenthetett várost is. Azonban – amint Litoměřice esetében kikövetkeztették – 1228-ban, a *villa in Lutomerice* eladományozásánál az adomány nem a várra vonatkozott, hanem a vár körüli településhálózat egyik településére. Ezt a cseh kutatók is váralja említésnek értelmezték.⁸⁰¹ Így a már említett *villa Supron* mellett, máris megsaporodnak az ismert váralja-települések: 1193 Bytom, 1228 Litoměřice, 1231 Czersk, vagy két nagyon kései adat: 1270–1272 Doboka és 1322: Orlát.

A vizsgált nagy terület korai történelmében az államszervezés közigazgatási egységeinek központjaivá az uralkodói várak váltak: *urbes*, *civitates*, ritkábban *oppida* vagy *castella*. Ezek egyben az uralkodói hatalom alappilléreit is jelentették, és ezek voltak a politikai, gazdasági, igazságszolgáltatási, katonai és egyházi központjai a körük szerveződő tartományoknak: *civitates*, *provinciae* (cseh); *provinciae*, *districti* (lengyel); *provinciae*, *comitates* (magyar). A várak és tartományok élén *praefectus* vagy *castellanus* (cseh); *castellanus* (lengyel); vagy *comes* (magyar) állhatott.

A láthatóan igen változatos latin terminológia ismertetése után egy még nehezebb kérdéssel találjuk szembe magunkat: hogyan nevezhetjük mindezeket magyarul, ráadásul egyszerre lefedve a három régiót?

A vizsgált három fogalom magyarországi részére vonatkozó magyar elnevezései: *civitas*=vár, *comes*=ispán, *comitatus*=ispánság. Ezeket ötvözve a várak megkülönböztetésére megszületett az „ispáni vár” kifejezés, míg az ispánság mellett megjelent a vár „mezsgyéjét”, vagyis határait jelölő „megye” fogalom, amit vármegyének nevezünk. Mivel az ispánság és a vármegye központja egyaránt a vár volt, melynek élén az ispán állt, ezért a latin szövegekben mindkettő *comitatus* formájában szerepel. A mi szempontunkból a vármegyének van nagyobb jelentősége mint az ország közigazgatási egységének. Györffy György szavaival élve: „a várszervezet... egy váron felépülő hatalmi apparátus volt, amellyel az uralkodó a kerületekbe szervezett egész nép felett törvénykező és végrehajtó hatalmat gyakorolt.”⁸⁰²

⁷⁹⁷ KALHOUS 2008, 19–26.

⁷⁹⁸ Valkóvár *hospites suburbio castris Walkow* KARAČ 1993, 195.

⁷⁹⁹ KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2007, 162.

⁸⁰⁰ GÖMÖRI 2002, 95.

⁸⁰¹ TOMAS 2002, 21–22.

⁸⁰² GYÖRFFY 1977, 204. Ld. még KRISTÓ 1988, 100–207.

A várszervezet (*hradská organizace* vagy *hradská soustava*) szinte azonos definícióját adja Josef Žemlička a cseh viszonyokra vonatkozóan, ezzel együtt kiemelve a szoros szervezeti párhuzamokat a magyar és a lengyel helyzettel.⁸⁰³ Hasonlóképpen lehet összegezni Zofia Kurnatowska utóbbi évtizedekben ezirányban végzett kutatásait (*system grodowy, organizacja kasztelańska*).⁸⁰⁴ Ezek alapján a három régió korai államszervezetét lehet egységesen várszervezetnek hívni. Azonban minek nevezzük az alkotó részeit? Mivel minden esetben erődített központokról van szó, a semleges „vár” használata nem jelenthet problémát, annál nehezebb egy olyan összefoglaló elnevezést találni, amely a vizsgált várak csoportját egységesen összefoglalná. A szervezet központjait adó várakra a cseh és a lengyel nyelvben is többféle elnevezés létezik, amelyek jelentése azonban jelentősen eltér, és amin a tükörfordítás tovább ronthat. A cseh *hrad* és a lengyel *gród* szinte teljesen megfelelnek a magyar „vár” szónak. Ezzel szemben a *hradiště* és *grodzisko* már nem teljesen felelnek meg a „földvár” szónak. Ráadásul – Bóna István álláspontját támogatva – a vizsgált váracsoport megnevezésére a használatát kerülendőnek tartom.⁸⁰⁵ A szláv kifejezések legnagyobb eltérése a magyar megfelelőtől leginkább az, hogy általánosságban jelentenek „erődített települést”, s nem tartalmazzák azt a többletjelentést, amely az erődítés építőanyagára utalhatna. Ráadásul a *hradiště* az esetek túlnyomó részében „*hegyfokokon vagy kiemelkedő csúcsokon lévő erődített települést*” jelent, az őskortól a középkorig. Általában a jelentésben benne foglaltatik a helyszín egykori jelentősége – vagyis katonai, társadalmi, közigazgatási és kultikus szerepe. Michal Lutovský kiemeli a *hradiště*-nél szükséges „*nehéz erődítéseket*,” ami összetett sáncot és árkot jelent.⁸⁰⁶ A kifejezést eddig elsősorban német nyelvre fordították le, amelyben ez *Befestigungsanlage*, *Befestigungsort*, *Befestigungsbau* vagy – ritkábban, elsősorban *hrad*/*gród* esetekben – *Burg* formájában szerepelt.⁸⁰⁷ Jól látható azonban, hogy ez nem fedi teljesen a cseh vagy a lengyel jelentést. Nem véletlen, hogy megjelent a német nyelvben egy mesterséges elnevezése ezeknek a váraknak: *Burgwälle*. Részben ehhez kapcsolódik egy mostanában egyre inkább teret nyert magyar kifejezés is: „sáncvár”. A „földvár” szemben ez sokkal pontosabban lefedi a *hradiště* jelentését.⁸⁰⁸ Mivel azonban a jelen munkában vizsgált várak többsége egyben közigazgatási központ is volt, így ez az elnevezés sem felel meg teljesen.

Egyelőre függőben hagyva a várelnevezés általános formáját, bővítsük ki az elnevezést a közigazgatás tágabb szintjeire. Az ispáni várak megfelelője a cseh területeken *správní hrady*, Lengyelországban *ośrodkie grodowy* – *ośrodkie kasztelańskie* – *grody kasztelańskie*; a vármegyéknek pedig *kastelanie*, *hradské správní okruhy*, illetve *okręgi grodowy* vagy *kasztelanie*. A várszervezet korai funkciójának hasonlósága ellenére nem lehet a magyarországi eredetű elnevezést a cseh és a lengyel területekre vonatkoztatni. Sem a „vármegye”, sem a „várispánság” nem feleltethető meg teljes mértékben a cseh vagy a lengyel fogalmaknak. Ezt leginkább a *kastelanie* – *kasztelanie* késő középkori – a magyarországitól nagymértékben eltérő jelentése akadályozza. Még jobban bonyolítja a helyzetet a magyar „ispánság”-nak nyelvi megfelelő *župa* és *župan* megjelenése a cseh, majd a lengyel forrásokban. A már a morva időszakban egyszer jelen lévő rendszer, a 12. században felbukkan Csehországban, éppen magyar hatásra. A cseh *župan* először 1187-ben szerepel, és olyan személyre vonatkozik, akik a várak legmagasabb – általában tartományi – szintű jövedelméből részesültek. A jövedelem eredete a *župa* volt, vagyis egy sajátos váruradalom (*hradský distrikt*).⁸⁰⁹ Mivel a váruradalom és a vizsgált várak köré szerveződő tartományok még véletlenül sem keveredők össze, ezért az egyedüli lehetőségként az eddig körülírásban is alkalmazott „tartomány” kifejezés marad hátra. Annak ellenére, hogy a „vártartomány” kifejezést a történeti szakirodalom az Árpád-kor végi oligarchák által ellenőrzött vagy felügyelt régiókra vonatkoztatja. Emiatt a magyar vármegyéknek megfelelő cseh és lengyel közigazgatási egységeket a következőkben összefoglalóan „vár-

⁸⁰³ ŽEMLIČKA 1997, 178–181.

⁸⁰⁴ KURNATOWSKA 1993, 21–29; KURNATOWSKA 1999, 53–59.

⁸⁰⁵ BÓNA 1998, 22–23.

⁸⁰⁶ LUTOVSKÝ 2006a, 22.

⁸⁰⁷ TOMKOVÁ 2001, 180.

⁸⁰⁸ BÓNA 1998, 22; ENGEL 2007, 11–18; FELD 2010, 2.

⁸⁰⁹ ŽEMLIČKA 1997, 185–186; CDB I, 317/289:23 *supanis: Blagone, Letario tunc camerario, Iohanne iudice, Matheo dapifero, zezema pincerna, Heinrico agasone stb.*

tartományoknak” fogom nevezni. A Font Márta által használt „várkörzet” azért nem tűnik szerencsésnek, mert egy kora újkori fogalommal esik egybe.⁸¹⁰

A vártartományok élén álló uralkodói tisztviselők elnevezései – amint feljebb is látható – latinul sem egyformák. A cseh *prefekt* és *kastelán* a késő középkorban a *purkrab* (*burggraf*) szinonimájává vált, ami „várnagyot” jelentett. Hasonlóképpen alakult a lengyel *kasztelan* elnevezés is. Látható, hogy a késő középkori jelentésmódosulás miatt a magyar *terminus technicus* ezekre nem alkalmazható. Egyedüli megoldásként csak egy lehetőség marad hátra, ha átvesszük a két nyelvben közösen és nagyon hasonló értelemben meglévő, latin eredetű *castellanus* kifejezést és magyaros „kasztellán” formában alkalmazzuk. A latin szó késő középkori magyar megfelelője – várnagy – azért nem alkalmas, mert nem az ispánra vonatkozott, hanem a helyettesére.⁸¹¹ Visszatérve a várakhoz, a korabeli egyéb erődített helyektől való megkülönböztetésképpen, csoportos összefoglaló elnevezésnek kézenfekvőnek tűnik a „tartományi vár” kifejezés, amely – tudomásom szerint még nem „foglalt”.

A végén még szükséges kitérni a cseh, szlovák és lengyel szakirodalomban használt kronológiai meghatározásokra, amelyeknek szinte kezdettől fogva létezik német fordítása is. A csehszlovák régészet, a korai várkutatóknál a 9–13. századi időszakot több szakaszra osztotta. Az i.sz. 800-ig tartó korszak lett a *starohradištní období* (*starší doba hradištní*); 800–950 között (a Morva Fejedelemség kora) *středohradištní období* (*střední doba hradištní*); 950–1200 között (a korai Přemyslida korszak) *mladohradištní období* (*mladší doba hradištní*); és az utolsó 1200–1250 között *pozdněhradištní období* (*pozdní doba hradištní*).⁸¹² A leírt kronológia erőltettségét és alkalmatlanságát a történeti folyamatok pontos lefedésére már régóta érzékelik a szakemberek, de mivel általa el lehetett kenni egyrészt a honfoglalással és a magyar államalapítással, másrészt a német terjeszkedéssel és kolonizációval járó kronológiai határokat, az 1980-as évekig szilárdan használatban maradt, sőt a mai napig az egyik legfontosabb „korjelző” kifejezés. Az 1980-as években a cseheknél készítettek egy másik kronológiai felosztást is, amely sokkal jobban alkalmazkodott a tényleges történeti folyamatokhoz. Az elsősorban művészettörténeti alapú felosztás négy időszakot különít el a Přemyslidák idején: 935–1000 Boleszláv kora; 1000–1143 vyšehradi korszak, 1143–1240 román kor, 1240–1306 kései Přemyslida-korszak.⁸¹³

Összegezve a kötetben használatos magyar nyelvű terminológiát, a vármegye, ispán és ispáni vár megfelelőjeként a cseh-lengyel területekre vonatkozóan a vártartomány, kasztellán és a vár – sáncvár – központi vár szavakat, illetve kifejezéseket fogom alkalmazni. A latin *suburbium*ra a magyar nyelvben meglévő „váralja” használata mellett maradok.

⁸¹⁰ FONT 2005, 176. Várközretre ÁGOSTON 1998, 356, 360; HEGYI 2007, 104–110.

⁸¹¹ SLÁMA 1986, 11, 52–53; KURNATOWSKA 1991, 11, 19; KURNATOWSKA 1993, 21–29; ŽEMLIČKA 1997, 179–181.

⁸¹² Szlovákul: *staršie–stredné–mladšie* és *neskorohradiskové obdobie*; lengyelül: *starszy–srodkowy–mlodszy* és *późny*; németül: *frühe–mittlere–jüngere–späte Burgwallzeit*.

⁸¹³ ČIHÁKOVÁ–HAVRDA 2008, 208.

A VÁRAK KELTEZÉSE

Az ispánsági várak és a várszervezet kutatásának hosszú története során az egyik legfontosabb kérdésre – a várak szűkebb keltezésére – mindezidáig nem született teljesen meggyőző és mindenki által elfogadott válasz. Az elmúlt évtizedek során több módszer is született, de egyik sem tekinthető tökéletesnek. A számtalan kísérlet gyakran nem a kutatások elégtelenségén bukott meg, hanem a módszertani megközelítések egyoldalúságán. A középkori várszervezet meglehetősen sokrétű és összetett probléma ahhoz, hogy vizsgálatánál és keltezésénél csak a források egyik fajtáját használjuk alapul. A következőkben áttekintem a vizsgált terület három régiójában a keltezésre használt módszereket és ezek alkalmazhatóságát.

TÖRTÉNETI KELTEZÉS

A forrásellátottságot tekintve a tárgyalt korszak sajátos helyet foglal el a népvándorlás kor és a késő középkor között. A három vizsgált régió esetében ez az első olyan időszak, melynek történetére egyáltalán vannak írott források (kivéve a Kárpát-medence római és népvándorlás korát), amelyek ráadásul már nem csak általánosságban a terület lakosságáról, esetleg néhány eseményről szólnak, hanem név szerint neveznek meg különböző személyeket, várakat, sőt, ezeket össze lehet kötni egymással és évszámokhoz kapcsolni. Ugyanakkor a későbbi korszakhoz képest a források még mindig sok bizonytalanságot tartalmaznak. Ez adódik egyrészt abból, hogy a legkorábbi rétegük csak 100–200 évvel későbbi átírásokban maradt fenn, másrészt, hogy a megmaradt részük is hiányos, egyedi (vagyis ellenőrizhetetlen), sokszor többféleképpen is értelmezhető. Mindezek ellenére a jelentőségük rendkívül nagy, ugyanis ezekre épül a legáltalánosabb és a legkorábbi kutatásoktól kezdve alkalmazott megoldás: a történeti alapú keltezés. Ezt mindhárom régióban alkalmazták és ma is gyakran teszik. Lényege az, hogy a várak keletkezésének idejét a fennmaradt történeti források alapján határozzák meg. A források ilyen szempontból többfélék lehetnek, s szinte mindegyik forráskritikát is igényel. Sajnos éppen a forráskritika hiányosságai okozzák a legtöbb vitát az ilyen adatok felhasználásánál. Lényegében kétféle forrástípussal találkozhatunk a korai várakra vonatkozóan: okleveles és elbeszélő (krónikák, legendák). Mindkét csoportnak megvannak a maga problémái.

A kétféle forrástípus közül a korabeli oklevelek jelentősége alapvetően a pontosságukban rejlik. Mivel nem elbeszélő jellegű forrásokról van szó, a tartalmuk általában megbízhatóbb és konkrétabb, a szóhasználatuk is következetesebbnek tekinthető (ld. a *Terminológia* című fejezetet). Az oklevelek használatakor két problémával szembesülhetünk: hamis oklevelek és kései oklevelek. A hamis darabokkal azért érdemes mégis foglalkozni, mert gyakran az alapvető tényeket nem módosítják, így a várak keltezését nem befolyásolják. Ilyen például a 11. század második felében 993-ra hamisított břevnovi, a 12. század első felében 1067-re hamisított mogilnoi, vagy a 14. századi zalavári apátságok alapítólevelei⁸¹⁴ – a saját korukra vonatkozóan is jelentős adatokkal szolgálnak, mind terminológiai, mind közigazgatás- és településtörténeti szempontból.

A második, hasonló jelentőségű forráscsoportot a krónikák és a legendák adják.⁸¹⁵ Itt azonnal fontos szétválasztani a korabeli krónikákat és a későbbi összeállításokat. A vizsgált időszakban a régióra vonatkozó legfontosabb adatokat a Thietmar, Kozma és Gallus Anonymus krónikáiból meríthetjük. Sajnos az ezeknél kb. 100–200 évvel későbbi magyar Anonymust nem lehet velük egy szinten tárgyalni, sokkal kisebb megbízhatósága miatt. Az Anonymus-féle gestában szereplő adatok felhasználhatóságával kapcsolatban már a 19. század végén merültek fel kétségek, azonban a gyakorlat rendszerint ma is olyan, mint

⁸¹⁴ Břevnov CDB I, 38/45; Mogilno CDMP I. 3; BISKUP 1961, 3–5; CHRZANOWSKI–KORNECKI 1991, 9 szerint a hamisítvány a 13. században íródott; Zalavár: DHA 14:13–14.

⁸¹⁵ A korai elbeszélő forrásokról BLÁHOVÁ 2006, 107–139 (Csehország); GRZESIK 2003, 7–130 (Lengyelország); KRISTÓ 2002a, 18–77.

amilyet Cséplő Péternél olvashatunk 1901-ből: „*dacára annak, hogy újabb időkben a névtelen jegyző hitellessége nagyon meg van ingatva, Biharra vonatkozó adatait, hitelt érdemlő, történeti igazságnak kell vennünk...*”⁸¹⁶ Természetesen Anonymus használata sok esetben indokolt és a saját korszakára komoly forrásértékkel rendelkezik. A magyarországi krónikák – bár számos korai részletet tartalmaznak – nagyrészt késő középkori interpolált és átírt formában maradtak fenn.⁸¹⁷ Ennek tudatában használja ezeket munkáiban Györffy György,⁸¹⁸ Kristó Gyula⁸¹⁹ és Zsoldos Attila is.⁸²⁰ Anonymus kritika nélküli felhasználása a 10–11. századra vonatkozó események értelmezésénél – és a várak keletkezésénél – a régebbi magyarországi mellett (pl. amit még az 1970-es években is képviselt Moór Elemér), elsősorban a román és a szlovák kutatásban figyelhető meg. A román történészek közül korábban Ștefan Pascu, napjainkban pedig leginkább Alexandru Madgearu munkáit határozza meg ez a szemlélet,⁸²¹ a szlovák történészek közül pedig Jan Steinhübel munkáinál találkozzunk hasonló hozzáállással.⁸²²

A csak forrásokra építkező, történeti alapú keletkezés használatának nagy hibalehetősége már régóta kiderült. Erre éppen a régészeti kutatások mutattak rá. Csehországban jelenleg a Starý Plzenec-i várat, a rossz színvonalú ásatásai és a sáncátvágás hiánya miatt lehet csak történeti alapon keletezni – az egyetlen korai forrás alapján – a 10. század végére.⁸²³ A morvaországi Přemyslida várak egy részének jelenleg még a helye is bizonytalan (Břeclav, Hodonín, Podivín stb). Ezek 11. század eleji keletzése kizárólag a történeti források alapján történik.⁸²⁴

A lengyelországi korai központok történeti keletkezésénél legnagyobb hatással az ún. Bajor Geográfus 9. századra kelezhető adata volt. Ez annyira meghatározta az értékeléseket, hogy gyakran a régészeti keletkezés helyett is inkább ezt részesítették előnyben.⁸²⁵ Leghíresebb ilyen eset a jelenleg már a 11–12. század fordulójára kelezett wiślicai vár és templomai, amelyet eredetileg a Bajor Geográfusnál szereplő *viszlánok* törzsének székhelyeként értelmeztek, és ennek megfelelően keleztek is.⁸²⁶ Kevésbé tartotta magát a lădi vár és a *lendizek* közötti kapcsolat feltételezése, miután semmilyen ezt alátámasztó korai lelet nem került elő.⁸²⁷

A pomerániai területeknél kiemelkedő jelentőségűek az ún. prieflingeni szerzetes 1158 előtt készült évkönyvei. A krónikákkal együtt kell megemlíteni a szentek életrajzait: Szent Adalbert, Bambergi Ottó püspök az ún. herbordi szerzetes és Szent Vencel, Szent Gellért és Szent István legendáit. Ezek is általában későbbi átírásokban maradtak csak fenn, (pl. a Szent Gellért legendája is), azonban a kritikai elemzések során ki lehet mutatni ezek korai rétegeit.⁸²⁸

A magyar történeti munkákban inkább a várak eredetével és nem a keletzésükkel kapcsolatban találkozunk eltérésekkel. Györffy György véleménye szerint már a 10. századi vezéri szálláshelyeken várak álltak és utána erre a nemzeti szervezetre épültek a vármegyék.⁸²⁹ Kristó Gyula ugyanazon forrásbázis alapján törzsi eredettel számol, de a várakat a 10–11. század fordulójára, a 11. század elejére kelezi.⁸³⁰ Ez a megoldás

⁸¹⁶ CSÉPLŐ 1901, 69.

⁸¹⁷ Rövid összefoglalását ld. FONT 2005, 33–38.

⁸¹⁸ Pl. GYÖRFFY 1977, 232–234, 243.

⁸¹⁹ KRISTÓ 1988, 21–26. Ugyanitt rövid kutatástörténet és vélemény is: „*Anonymus tudósítása nem alkalmas a magyarországi vármegyék kialakulásának megvilágítására, a névtelen jegyző a megyék vonatkozásában is saját kor viszonyait vetítette vissza a több mint háromszáz évvel korábban lezajlott honfoglalás időszakába.*”

⁸²⁰ Csak pár példa ZSOLDOS 2001a, 38, 40.

⁸²¹ Néhány kiválasztott példa PASCU ET AL. 1968; PASCU 1971; MADGEARU 1998, 191–207; MADGEARU 2001. Ștefan Pascu történész „munkamódszereiről” nagyon részletes, bár nem túl fényes képet ad visszaemlékezéseiben David Prodan PRODAN 1993, 172–218.

⁸²² STEINHÜBEL 2004, 187–320.

⁸²³ MPH I, THIETMAR III, 250:21–29.

⁸²⁴ MĚŘÍNSKÝ 2006, 55–56.

⁸²⁵ BUKO 2006, 61.

⁸²⁶ ANTONIEWICZ–WARTOŁOWSKA 1955, 235; GAŚSOWSKI 1997, 13; GAŚSOWSKI 2004, 341–342.

⁸²⁷ KRZYŻANIAK 1986, 7.

⁸²⁸ Pl. ZSOLDOS 2001, 44.

⁸²⁹ GYÖRFFY 1977, 191–210.

⁸³⁰ KRISTÓ 1988, 82–85.

tovább fejleszthető, ha nem csak konkrét történeti adatokra, hanem egy azokból kikövetkeztetett politikai-adminisztratív helyzetre építkezve próbálunk valamilyen keltezés adni. Ebben az esetben azt a történeti kérdést teszik fel, hogy egy adott intézménynek vagy szervezetnek mely politikai-társadalmi viszonyok között volt létjogosultsága, vagy mikor volt meg az a gazdasági háttér, illetve katonai-politikai helyzet, amely a kialakulását indokolta vagy lehetővé tette? Az erre adott válasz alapján pedig keltezhetjük a kérdéses intézményt vagy szervezetet. Itt elsősorban arra a megközelítésre gondolok, amelyet 1985-ben Németh Péter már felvetett,⁸³¹ de először Bóna István munkásságában figyelhető meg. Szerinte az ispánsági várak kialakulásához egy országos hatókörű, központosított szervezetre volt szükség, amely ugyanakkor defenzív külpolitikára volt kényszerítve.⁸³² Ebbe a történeti következtetésbe emelte be Bóna István a központi várak egységes sányszerkezetére vonatkozó elképzelését. Németh Péter azonban még a Bóna István könyvről írt recenziójában is azt írta, hogy először meg kell vizsgálni, mikor volt az országnak szüksége Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Bihar várainak emelésére és kik ellen védték ezek a várak a keleti országrészt.⁸³³ Itt azonban éppen a várszervezet lényeges eleméről feledkezett meg a kutató – ezek nem egyszerű várak, hanem vármegyék és várispánságok közigazgatási központjai voltak, így a határvédelem nem tekinthető elsődleges feladatuknak.⁸³⁴

Gyakran találkozunk olyan keltezésekkel is, amikor a kutatók egy országos esemény következményeit általánosítják, és ezt érvényesnek tartják több olyan objektumra is, amelynél a források alapján ez nem feltétlenül merül föl. Általában a várak pusztulásánál olvashatunk olyanokat, hogy a tatárjárás után már biztosan nem épültek újjá. Borsodról például Bóna István írja, hogy „*ha egyáltalán megélte, akkor Borsodvárat a tatárok pusztították el végleg.*”⁸³⁵ Mindezt annak ellenére, hogy a kijelentés sem régészeti, sem történetileg nem támasztható alá. Ugyanezt a felfogást látjuk Wolf Mária egyik korai tanulmányában: „*a tatárjárás után a vár feltehetően elveszítette szerepét, mert egy 1334-es oklevél már csak mint „földvárnak” nevezett sánctól említi.*”⁸³⁶ Ha a viszonylag közeli Abaújvárra gondolunk – amelyet a tatárok el sem foglaltak – láthatjuk, hogy az ispánsági várak alkalmasak lehetek az ostrom visszaverésére, és így a további szerepük megtartására is.⁸³⁷ A várak történeti megközelítésű vizsgálatainál ugyanakkor éppen az említett általánosító keltezés terjedt el, amely szerint a tatárjárás során megrongálódott várakat már nem volt érdemes újjáépíteni (pl. Borsova), de amelyek megmaradtak, azok is „*a 13. század végén lassan tönkrementek*” (pl. Abaújvár, Borsod, Hont).⁸³⁸

A történeti források önmagában való felhasználásáról a várak és a várszervezet keltezésének kérdésében Sándorfi György fogalmazta meg jól a kutatás helyzetét: „*az írott források számottevő szaporodására nem számíthatunk, a meglévők pedig csupán arra elegendők, hogy történéseink a rendelkezésre álló adatok alapján, egymással ellentétes álláspontra jussanak,*” és éppen ő hívta fel a figyelmet a régészeti-történeti adatok együttes használatának szükségességére.⁸³⁹ Ez azonban már Bóna István munkásságában teljesedett ki.

NYELVÉSZETI-TÖRTÉNETI KELTEZÉS

A vizsgált várak keltezésénél a nyelvészet eredményeinek alkalmazása kétféle formában jöhet szóba. Az egyiket csak a Kárpát-medencei központok esetében használták: ez a földrajzi nevek nyelvi eredete. A magyarországi történészek már nagyon régen felfigyeltek arra, hogy a Kárpát-medence település-

⁸³¹ NÉMETH 1985, 109–110.

⁸³² BÓNA 1998, 64.

⁸³³ NÉMETH 1996, 228.

⁸³⁴ ZSOLDOS 2000, 101.

⁸³⁵ BÓNA 1998, 44. Vö. WOLF 1996, 246.

⁸³⁶ WOLF 1990, 393–394.

⁸³⁷ TOLNAI 2007, 24.

⁸³⁸ FÜGEDI 1977, 27–28.

⁸³⁹ SÁNDORFI 1989, 21.

neveinek jelentős része a szláv nyelv(ek)ből vezethető le. Összekapcsolva ezt a több vármegye névadó településének szintén szláv eredetű elnevezésével (Visegrád, Nógrád, Csongrád, Baranya, Pest stb.) ebből a vármegyerendszer szláv, és ezáltal honfoglalás előtti eredetére következtettek. Ez ebben a formában a szláv eredetű névvel rendelkező vármegyék keletkezését is jelentette. Ez az elmélet – nem mentesen bizonyos ideológiai hatásoktól – ahhoz a felfogáshoz kapcsolódott, amely azt vallotta, hogy a magyarok – nem lévén „várépítő nép” – még Szent István korában sem nagyon építhettek várakat. Az elmélet legnagyobb képviselője Molnár Erik volt, akinek munkásságára előszeretettel támaszkodtak a szomszéd országok kutatói, így pl. Jozef Kočiš Szlovákiából és a már többször említett Ștefan Pascu Romániából. Az utóbbi már román elemeket is látni vélt a szláv eredet mellett.⁸⁴⁰ Az erősen átpolitizált és a Magyar Királyság teljes területén kialakuló egységes vármegye-szervezet kialakulását nem magyarázó elméletet utoljára részletesen és szakszerűen Kristó Gyula cáfolta meg. Ebből az szűrhető le, hogy a földrajzi nevek nyelvi eredete az adott településen lévő objektum keletkezésére nem alkalmas.⁸⁴¹ A cseh és a lengyel területeken a szláv nyelvi folytonosság miatt ilyen kérdés nem merült fel.

A másik nyelvészeti keletkezési módszer alapja a várnevek személynévi eredete. Ezzel a kérdéssel Magyarországon kívül Csehországban is találkozunk, ahol azonban csak néhány várnál merült fel, hogy történelmi személyek nevét viseli: Libušín, Stará Boleslav, Čáslav, Vlastislav és Spytihněv. Libušínt a 19–20. századi nyelvészeti elemzések próbálták a mitikus Libuše fejedelemszonyhoz kötni, részben a Krisztián legenda és a Kozma krónikája alapján, de nem sok eredménnyel. Čáslavnál a hasonló Slavník herceg merült fel alapítóként (Slavník fejedelem kisebbik fia), de a régészeti eredmények ezt a feltevélezt – pontosabban az ez alapján sejthető 10. századi keletkezést – egyelőre nem támasztották alá.⁸⁴² Vlastislavról a Kozma-féle krónikából értesülünk, hogy Vlastislav fejedelem alapítása volt.⁸⁴³ Mivel semmilyen más forrás alapján ezt nem lehet ellenőrizni, a vár építése ugyanakkor valóban egybeesik a krónikában leírt események időpontjával, a kapcsolat nem zárható ki. Hasonló a helyzet Stará Boleslavnál. Itt – a krónikák és a legendák szerint – Szent Vencel testvére, Boleslav fejedelem alapított új uralkodói székhelyet, modern várat építetve *opere romano* rakott kőfalakkal.⁸⁴⁴ Ezeket a kőfalakat meg is találták a leletmentések során és jelenleg úgy tűnik, hogy a krónika ezen része hitelt érdemlő. A biztosan 11. századi Spytihněvnél a vár neve alapján lehet sejteni, hogy az alapítására vagy I. Břetislav, vagy a fia – Spytihněv – uralkodási ideje alatt került sor, vagyis valamikor 1031–1061 között (Spytihněv élete folyamán).⁸⁴⁵

Lengyelországban nem találkozunk személynévi eredetű település-elnevezésekkel. Ezzel szemben a szokás nagyon jól kimutatható a keleti szláv területeken, ahol számos fejedelem magáról nevezte el a székhelyét már a 10. századtól kezdve, s még a 12. században is: pl. volhiniai Vlagyimir és kljazjmai Vlagyimir, Jurjev Poljszkij, galíciai és északi Jaroszlavlj, Msztyiszlavlj, Rosztyiszlavlj, galíciai és belorusz Izjaszlavlj (ma Zaszavlj), Vszevolozs, Jaropolcs, Szvjatoszlavlj, Dmitrov, Vaszilev Galickij, Volodarev stb.⁸⁴⁶ Ezen várak vagy városok esetében általában a krónikák megőrizték az alapító nevét – amelyre a névből egyértelműen nem lehetne következtetni az azonos nevet viselő fejedelmek miatt – és az alapítás évszámát. Vagyis a keleti területek névadási szokásainak vizsgálata elméletben használhatónak mutatja az alapító neve alapján való keletkezést. Bár ekkor is figyelembe kell venni azokat az eseteket, amikor valamelyik uralkodó a kiskorú, vagy már elhunyt rokonáról nevezte el az új várat (pl. Izjaszlavlj), vagy a székhelyét egy, már meglévő településre tette.

A történelmi személyek és a várak elnevezései közötti kapcsolat kérdése leglátványosabban a Kárpát-medencében jelentkezett, ahol Anonymus számos várat nevezetett el különféle alakokról (Örsúr, Óbars,

⁸⁴⁰ A téma összefoglalását ld. KRISTÓ 1988, 52–57; BÓNA 2001, 102–103.

⁸⁴¹ KRISTÓ 1988, 57–99.

⁸⁴² CHARVÁT 1994, 109–117; CHARVÁT 1995, 236; TOMÁŠEK 1999, 375; TOMÁŠEK 2007, 81–87.

⁸⁴³ COSMAE CHRONICA I, X. 25–26/23.

⁸⁴⁴ BOHÁČOVÁ 2003, 472; COSMAE CHRONICA I, XIX. 38–40.

⁸⁴⁵ KOHOUTEK 2006, 67.

⁸⁴⁶ TYIHOIROV 1956, 33–43. Az egyes településnevek etimológiájához ld. még a következő szótár megfelelő címszavait ZSELEZNYAK–KOREPANOVA–MASZENKO–SZTRIZSAK 1985.

Szabolcs, Borsod, Gyöngyöspata, Veszprém stb).⁸⁴⁷ Ezek egy részéről bebizonyosodott, hogy a névtelen jegyző képzetének termékei lehettek (pl. Alpár).⁸⁴⁸ Az Anonymus-féle gesta kimutatott megbízhatatlansága ellenére azonban továbbra is többen elfogadják azt az elképzelést, hogy számos vár ténylegesen a műben szereplő személyek nevét viseli, és ezáltal a keletkezésüknél Anonymus támpontot jelenthet (pl. Szabolcs és korábban Borsova).⁸⁴⁹ A Szent Gellért legendában felbukkan egy olyan adat, mely szerint Szent István úgy rendelkezett, hogy Ajtony elfoglalt várát – Marosvárt, ezután Csanádvárnak nevezzék, a megyét pedig Csanád megyének. Ezt az adatot Zsoldos Attila szerint alkalmazhatjuk további személynévi eredetű vármegyékre – Hontra és Dobokára, ahol azonban más írott adatok nagyjából megadják azt a korszakot, amikor az említett személyek tevékenykedtek. Az utóbbi esetben a kutató is óvatosságra int, ugyanis a vármegye elnevezés melletti másik adat éppen Anonymusnál szerepel. Ezekből kiindulva a két említett vármegyét, kiegészítve a Gyulafehérvárhoz kapcsolódó Fehér megyével, Zsoldos Attila Szent István koriaknak tartja. Ugyanakkor az 1040-es éveknél feltűnő Szolnok ispán esetében már nem foglal állást, hogy az azonos nevű vármegye még Szent István uralkodásának végén vagy csak utána keletkezett.⁸⁵⁰ Régészeti szempontból a vármegyék kialakulása elméletben megadhatja a székhelyek felépítésének hozzávetőleges időpontját, ha nem lennének olyan vitatott esetek, mint az 1009-ben említett Kolon, vagy az 1055-ben említett Tolna, ahonnan nem ismerünk várat.⁸⁵¹ Bizonyos kutatók azt az elméletet vallják, hogy minden személynévi eredetű várnév csak korai, vagyis 10. századi lehet.⁸⁵²

Hasonló módszerrel találkozunk a templomok patrocínium alapján való keletkezésénél. Ez elsősorban a cseh területekre jellemző, ahol ezt a régészeti adatokkal sok esetben sikerült alátámasztani. Ott három-négy korai egyházi titulus jellemző, amelyek előfordulása a várak területén legalábbis jelzésértékű: Szent György, Szent Kliment, Szent Péter és Szent Vid. Ezek alapján feltételezhető a korai templom léte Přerovban,⁸⁵³ Děčínben⁸⁵⁴ és Litoměřicében.⁸⁵⁵ Magyarországon egyelőre csak a velemi Szent Vid templomnál merült fel, hogy maga a titulus is korai lenne, továbbá – ebből kiindulva – feltételezik az először a 13. században említett esztergomi templomról, hogy kora Árpád-kori lenne.⁸⁵⁶ Németh Péter elmélete alapján, mely szerint minden ispánsági várnál volt egy Szűz Mária és egy Szent Mihály templom, feltételezi Zágórhidi Czigány Balázs, hogy a Vasváron feltárt Szent Erzsébet rotundát eredetileg Szűz Mária tiszteletére szentelték, így viszont az akár 11–12. századi is lehetne.⁸⁵⁷

Történeti-nyelvészeti keletkezéssel találkozunk Heckenast Gusztáv munkájában, amelyben Békés és Krassó vármegyék korai keletkezésére az ott lévő, szolgáltatónevű falvak alapján következtetett.⁸⁵⁸

Az eddigiekből azt láthatjuk, hogy a toponímia alapján való keletkezésnek bizonyos körülmények között, megbízható írott vagy régészeti forrásokkal alátámasztva van jogosultsága. Azonban önmagában való alkalmazása komoly veszélyeket rejt magában. Leginkább akkor tűnik alkalmazhatónak, amikor egy régészetileg amúgyis viszonylag szűk periódusra keletkezett vár építési időpontját szeretnénk még pontosabban meghatározni. Erre több kelet-európai várnál nyílt is lehetőség, de a csehországi Stará Boleslav és Spytihněv közelebbi keletkezésénél is segíthet. Éppen ezért tűnik elfogadhatónak Zsoldos Attila a személynévi eredetű vármegyékkel való összehasonlításra alapozott érvelése, mely szerint Eszter-

⁸⁴⁷ SRH I, 58 (Borsod), 62 (Szabolcs), 72–73 (Örsúr és Pata), 76 (Óbars), 97–98 (Veszprém).

⁸⁴⁸ BÓNA–NOVÁKI 1982, 99–103.

⁸⁴⁹ GYÖRFFY 1971, 80–81; NÉMETH 1973, 172–176; NÉMETH 1972, 210; Borsova esetében a kérdés összefoglalását ld. PROHNENKO 2007, 208.

⁸⁵⁰ ZSOLDOS 2001, 44–46.

⁸⁵¹ DHA 8, 52:24; DHA 43/I, 151:15.

⁸⁵² DÉNES 1996, 364.

⁸⁵³ PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007, 59.

⁸⁵⁴ ZÁPOTOCKÝ 1977, 546; SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–CVRK 1998, 1.

⁸⁵⁵ KOTYZA–TOMAS 1995, 98.

⁸⁵⁶ Velem-Szentvid KISS 2000, 261; FEKETE 2007, 91, 122–125; Esztergom GERVERS–MOLNÁR 1972, 27.

⁸⁵⁷ ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1996, 393–394.

⁸⁵⁸ HECKENAST 1970, 29–30.

gom vármegye Visegrádból szakadt ki, és így annál későbbi.⁸⁵⁹ Ez szerepel több más érv között Buzás Gergelynek abban az elméletében, hogy a déli esztergomi palota későbbi lenne, mint az északi.⁸⁶⁰

RÉGÉSZETI KELTEZÉS

A jelen dolgozatban vizsgált várak esetében a régészeti keltezésnek több lehetőségével is találkozunk. Ezek közül a természettudományos vizsgálatokkal összefüggő megoldásokat külön tárgyalom. Azonban még így is több módszerről kell szót ejteni: pénzzel keltezett rétegek, kerámiakeltezés, illetve település-szerkezeti és tipológiai alapú értékelés.

A felsorolt lehetőségek közül a legpontosabb a pénzzel való keltezés. Ez segített például az olomouci,⁸⁶¹ kolozsmonostori⁸⁶² és nyitrai sáncok⁸⁶³ egyes periódusainak viszonylag pontos keltezésében. Az első esetben a sánc omladékában, míg a többinél, a sánc omladéka alatti járósínten vagy objektumban kerültek elő az érmék.

A kerámiakeltezés – bár a legfontosabb régészeti módszer – sajnos a középkori régészetben gyakran még nem elegendő bizonyos kérdések eldöntéséhez. Ez egyformán vonatkoztatható a vizsgált terület mindhárom régiójára. Ebből a szempontból a cseh kutatások állnak a legjobban. A korábbi erőteljesen szubjektív kronológiát az utóbbi években a természettudományos módszerek pontosították.⁸⁶⁴ Így jelenleg több régióra is (főleg a prágai, libicei és bílinai területre), nagyjából félévszázados pontosságú tipokronológiát sikerült felállítani, a 900–1240 közötti időszakra vonatkozóan (ez összességében öt korszakot jelent).⁸⁶⁵

A lengyelországi kerámia kutatás – a nagy területek és az erőteljes regionális eltérések miatt – jelentős hátrányban van Csehországhoz képest. Leglátványosabban a krakkói ásatások mutattak rá a korábbi kerámia kronológia megbízhatatlanságára.⁸⁶⁶ Ennek ellenére bizonyos területeken viszonylag jól bevált tipokronológiát állítottak fel (elsősorban Pomerániában és Nagy-Lengyelország központi régiójában). A chełmnoí ásatásokon ezt ¹⁴C-vizsgálatokkal hitelesítették.⁸⁶⁷ Külön szót érdemel a sziléziai kerámia kutatás, ahol a vizsgált időszak kerámiaművességében erős lausitzi és csehországi hatások figyelhetők meg. Utoljára Sławomir Moździoch elemezte a régió kerámiáját, komoly hangsúlyt helyezve az elmúlt fél évszázad során jelentkező keltezési eltérésekre (ezek helyenként több évszázadot jelentettek), és a dendrokronológia segítségével való ellenőrzésre.⁸⁶⁸ A 10–12. századi lengyelországi kerámia általános jellemzőit és keltezési értékét legutóbb röviden Andrzej Buko foglalta össze. A kutató elemzéséből kiderül, hogy a legtöbb területen a kerámia még nem alkalmas egy évszázadnál pontosabb keltezésre.⁸⁶⁹

A Kárpát-medencében a kerámia használhatóságáról a várak keltezésénél látványosan árulkodik az 1970–1980-as évek „várháborúja” (ld. a kutatástörténeti fejezetet). Ez a módszer jelenleg sem alkalmas arra, hogy az egyes erősségek építését a 10–11. századon belül meghatározzuk. A legjobban kutatott Sopronban is megoszlanak a vélemények a 10–11. század fordulója vagy 11. század eleje között,⁸⁷⁰ Borsodban pedig a 10. századi település és a sánc keltezése közötti eltérés vethet fel kérdéseket. A kora Árpád-kori

⁸⁵⁹ ZSOLDOS 2001a, 35.

⁸⁶⁰ BUZÁS 2004, 8–9.

⁸⁶¹ DOHNAL 2005, 99–106.

⁸⁶² IAMBOR–MATEI 1975, 297.

⁸⁶³ BEDNÁR–SAMUEL 2004, 333.

⁸⁶⁴ LUTOVSKÝ 2006, 23–24.

⁸⁶⁵ ČIHÁKOVÁ–HAVRDA 2008, 209.

⁸⁶⁶ KUKLIŃSKI 1995, 237–254; KUKLIŃSKI 1998, 281–288; KUKLIŃSKI 2005, 291–299.

⁸⁶⁷ CHUDZIAK 2004, 19–25.

⁸⁶⁸ MOZDZIOCH 2002, 17–20.

⁸⁶⁹ BUKO 2006, 51–54.

⁸⁷⁰ GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994, 49–77. Összefoglalva GÖMÖRI 2002, 91, 336–337. Ij. Legutóbb ld. MERVA 2012, 5–31.

kerámia keltezésben az egyedüli fogódzónak tűnő bográcsok és a bordásnyakú edények kérdésében is eltérő vélemények vannak.⁸⁷¹

A régészeti kutatások eredményei alapján felépített tipológiai összehasonlítások is használhatók bizonyos esetekben relatív keltezésre. Már eleve a sáncvárak típusáról az az elképzelés gyökeresedett meg, hogy csak bizonyos korszakra jellemző (a vizsgált területeken a 9–13. századra).⁸⁷² Miközben az igen változatos típusú várakat magába foglaló csoport ilyen hosszú ideig való létezését régészeti sikerült alátámasztani, addig a különböző sáncok egyes jellemzőik alapján való keltezése és relatív kronológia felállítása annál nehezebb és bizonytalanabb. A magyarországi kutatásoknál a sáncok szélességéről feltételezték, hogy korjelző lehet (keskeny talpú és szélestalpú sáncok – az utóbbiak korábbiak).⁸⁷³ Ez az elmélet azonban jelenleg nem igazolható kétségbevonhatatlanul, ráadásul Csehországban éppen ellentétes tendenciát figyeltek meg.⁸⁷⁴ Bizonyos szabályszerűségek láthatók ugyanakkor a sáncvárak méretének változásában. A cseh és a magyar területeken is feltételezhető, hogy a nagyságrendileg nagyobb alapterületű várak korábbiak, mint az 5 ha-nál kisebbek.⁸⁷⁵ Mivel itt is akadnak kivételek (pl. Sopron), így ez alapján csak komoly fenntartással fogadható el az olyan várak keltezése, amelyekben soha nem folyt régészeti kutatás. Emiatt például még nem fogadható el Dénes József korábbi elképzelése Vasvár lokalizációjáról, amelynél a kutató két hipotézis egymásra építésével érvelt (sem a vár helyét, sem a sáncait nem ismerjük, de mivel a koncepciója szerint a Szent Mihály-dombon állhatott, így csak kis területű lehetett, keskeny talpú sáncokkal, vagyis kései).⁸⁷⁶

A várak körül található temetkezések kronológiájából következtetett a várak építésének idejére Bóna István,⁸⁷⁷ amely elmélet részletesebb elemzésével egy külön fejezetben fogok kiemelten foglalkozni.

RADIOKARBON ÉS EGYÉB TERMÉSZETTUDOMÁNYOS KELTEZÉSI MÓDSZEREK

A radiokarbon módszert a középkori régészetben viszonylag ritkán alkalmazzák, mert a drágasága mellett, gyakran nem szolgál pontosabb adatokkal annál, amit a kerámiakeltezés révén kaphatunk. Elsősorban akkor van rá szükség, amikor az egyéb módon kapott keltezések nagyon vitathatók. A vizsgált várakkal kapcsolatban elsősorban Lengyelországban és Magyarországon éltek vele. Lengyelországban a dendrokronológia által adott váratlan eredményeket pontosították ¹⁴C-vizsgálattal, amely megerősítette a másik módszer keltezését. Włocławekben⁸⁷⁸ és Wolin-Ogrody területén⁸⁷⁹ a 10. századi adatok tűntek túl korainak. Ezzel szemben Krakkóban a korábban kerámiakronológia alapján a 10. századra keltezett sánc új, dendrokronológiai alapon 1016 utánra kiszámolt keltezését ellenőrizték. Itt is a két módszer megerősítette egymást, így kiderült, hogy a kerámiakronológiával lehetnek problémák.⁸⁸⁰ A dendrokronológiai vizsgálatokra alkalmas famaradványokat nem tartalmazó chełmnoi vár egyes rétegeinél az elmúlt évtizedek során kialakult kerámia-kronológiát ellenőrizték radiokarbon vizsgálatokkal. A különböző rétegek 990–1130 közötti értékei lényegében megerősítették a stratigráfiai alapon felállított tipokronológiát.⁸⁸¹

A cseh területeken a viszonylag megbízható kerámiakronológiának és a viszonylag sok használható írott forrásnak köszönhetően, a vizsgált váraknál kevés esetben végeztek ¹⁴C-vizsgálatokat. A Kutná

⁸⁷¹ MESTERHÁZY 1975, 99–117; IAMBOR 1985, 589–598; WOLF 2002, 39–60; TAKÁCS 1993, 447–479. Az utóbbit érdemes összevetni TOMKA 1987, 147–155. kerámiakeltezésével.

⁸⁷² PROCHÁZKA 2009, 31–81.

⁸⁷³ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981; SÁNDORFI 1985, 159–173; SÁNDORFI 1989, 19–26.

⁸⁷⁴ VÁŇA 1973, 23.

⁸⁷⁵ VÁŇA 1968, 76–78; NOVÁKI 1975, 46; NOVÁKI 1988a, 149–150; DÉNES 1996, 364; KOHOUTEK 2006, 67.

⁸⁷⁶ DÉNES 1996, 365.

⁸⁷⁷ BÓNA 1998, 18–19.

⁸⁷⁸ FILIPOWIAK 2004, 47–49.

⁸⁷⁹ FILIPOWIAK 2004, 50, 56.

⁸⁸⁰ KUKLIŃSKI 2005, 277, 280, 287–289.

⁸⁸¹ CHUDZIAK 2004, 20–23.

Hora melletti Malín várából vett minták meg is mutatták, hogy nem lehet szétválasztani a Slavníkida és Přemyslida periódusokat.⁸⁸² Az említett helyszíneken kívül természettudományos vizsgálatokat – a dendrokronológiát leszámítva – elsősorban a morva lelőhelyeken végeztek.⁸⁸³

A Kárpát-medencében eddig csak néhány vár kutatásánál végeztek ¹⁴C-izotóp vizsgálatot. Borsodlőn sáncainak 10. század végére – 11. század elejére kalkulált keltezését az ásató valamivel későbbi időszakra módosítaná. A pozsonyi eredmények – amelyek részben érvénytelenítik Tatiana Štefanovičová által az 1970-es években felállított kronológiát – még nincsenek megfelelően közzétéve. A vett minták kalibrált adatai a 930-as és 1010-es évek közé esnek, ezzel pedig nem igazolható a 9. századi morva erődítések léte a pozsonyi Várhegyen.⁸⁸⁴ A másik projekt sokkal korábban zajlott és a soproni és darufalvi sáncok keltezését célozta. A radiokarbon módszer mellett itt termolumineszcens és archeomágneses vizsgálatokat is végeztek, de ezek sem segítettek a 10–11. századon belüli keltezés leszűkítésében. Csak azt sikerült egyértelműen kimutatni, hogy 1) a sánc nem lehet korábbi, mint 10. és későbbi, mint a 11. század; 2) a sánc jóval azután égett le, hogy felépült volna.⁸⁸⁵ Ugyanilyen eredményekre jutottak Darufalván is.⁸⁸⁶ A 2008-ban újraindult bényi kutatások során vett ¹⁴C-minták kielemezése viszont éppen fordítva keltezte át az erődítéseket. Az 1000 körülre keltezett sáncokról 750 és 850 közötti adatokat kaptak.⁸⁸⁷

DENDROKRONOLÓGIAI KELTEZÉS

A rendelkezésre álló keltezési módszerek közül jelenleg a dendrokronológia szolgáltatja a legpontosabb adatokat. Az egyetlen hátránya azonban az, hogy erősen függ az egyes régiók természeti adottságaitól. Régészeti szempontból Lengyelországban legjobb a helyzet, ahol a vizsgált várak többségénél sikerült jó megtartású dendromintákat venni és több periódust viszonylag pontosan keltezni. A nagyobb feltárásokhoz kapcsolódóan már az 1960-as években megindult a minták összegyűjtése és elemzése (pl. Szczecin⁸⁸⁸ és Lublin⁸⁸⁹). Mára pedig a lengyel kutatás eljutott odáig, hogy a legtöbb fontos várból rendelkeznek dendroadatokkal (Gdańsk, Giecz, Gniezno, Kołobrzeg, Kraków, Ostrów Lednicki, Poznań, Wolin, Boroszló) és szembesültek a módszer használatában rejlő buktatókkal. Az utóbbiak elsősorban akkor jelentkeznek, amikor a korábbi épületek gerendáit másodlagosan használják fel. Ezt állapították meg például Boroszlóban,⁸⁹⁰ Kołobrzegben,⁸⁹¹ Szczecinben⁸⁹² és Gnieznóban.⁸⁹³ Talán a legtanulságosabb és még mindig erősen vitatott a krakkói vizsgálat eredménye, amely jelentősen módosította a waweli sáncok építési idejét a 10. századról 1016 utánra.⁸⁹⁴ Szilézia kisebb váraiból a bnińi vár keltezését sikerült pontosítani.⁸⁹⁵

Az elmúlt tíz évben, Lengyelországban célzott, kiterjedt projekt indult, amely az ismert várak dendrokronológiai vizsgálatát tűzte célul maga elé. Itt elsősorban az írott források tekintetében a legkevésbé

⁸⁸² VELÍMSKÝ 2007, 57–80.

⁸⁸³ MĚŘÍNSKÝ 2009, 149.

⁸⁸⁴ Bednár, Peter–Ruttkey, Matej: *Pozsony és Nyitra a XI. században*. Előadás 2009. május 23-án. „Központok a XI. századi Magyarországon” A Castrum Bene Egyesület konferenciája Visegrád első említésének 1000. évfordulója alkalmából.

⁸⁸⁵ GÖMÖRI 2002, 91–93.

⁸⁸⁶ GÖMÖRI 2002, 37–38; GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994.

⁸⁸⁷ POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 24.

⁸⁸⁸ MOLSKI 1965, 190–208.

⁸⁸⁹ DĄBROWSKI–HUNICZ–KARDASZ 1975, 27–36.

⁸⁹⁰ OSTROWSKA 1960, 43–51; MOŹDZIOCH 2004a, 324, 328–329.

⁸⁹¹ LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961, 30, 73; LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2004, 39; LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007, 60–68, 180.

⁸⁹² DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 101; DWORACZYK–KOWALSKA–RULEWICZ 2003, 14–21, 291–292.

⁸⁹³ SAWICKI 2001, 113–115.

⁸⁹⁴ KUKLIŃSKI 1995, 237–254; KUKLIŃSKI 1998, 281–288; KUKLIŃSKI 2005, 291–299.

⁸⁹⁵ MOŹDZIOCH 2002, 19.

ismert Mazóviát érdemes megemlíteni,⁸⁹⁶ de jelentős eredményeket hoztak az ilyen kutatások a nagy-lengyelországi kora Piast-kori erődítések kronológiájának pontosabb megismerésében is.⁸⁹⁷ A kutatások jelenlegi helyzetét nagyon jól jelzi az a tény, hogy mára elkészült a lengyel területekre érvényes, a teljes holocént lefedő tölgyfa-évyűrűsor.⁸⁹⁸

A lengyelországihoz mérhető nagyságrendű dendrokronológiai kutatások folynak Csehországban is, annak ellenére, hogy a természeti adottságok miatt a vizsgálható objektumok száma jóval behatároltabb. A vizsgált várak közül a három legfontosabb helyszín Prága, Žatec és Přerov. Prágában a Malá Strana területén előkerült gerendaút és sánc faanyagát vizsgálták meg, és keltezték a 9–10. század fordulójára.⁸⁹⁹ Přerovban a folyó feletti sziklás magaslaton a gerendák rendkívül jó megtartása komoly meglepetést jelentett a szakemberek számára. A világosan vizsgálható szerkezet tipológiai kapcsolatok révén feltételezett történeti keltezését (a sánc szinte pontosan megegyezett a központi Piast-területeken feltárt erődítésekkel) a dendrokronológiai adatok megerősítették.⁹⁰⁰ A žateci vár esetében, ezzel szemben a dendrokronológia és a történeti keltezés majdnem fél évszázados eltérést mutatott, a sánc korábbiak bizonyult.⁹⁰¹

Magyarország nem rendelkezik olyan szerencsés természeti adottságokkal, mint a többi szomszédos állam, hogy a dendrokronológia segítségével keltezhessük a várak építésének korát. Ráadásul az esetleges minták vizsgálatához még mindig nincs meg a teljes évyűrű-kronológia az Árpád-korra. A magyarországi dendrokronológia további problémája, hogy Kárpát-medence több éghajlati zóna metszéspontján található, így több regionális sorra van szükség. A közép-magyarországi folyamatos sor csak 1590-től kezdődik.⁹⁰²

A Kárpát-medencében több olyan hely is akad, ahol a dendrokronológiai kutatásokhoz megfelelő megtartású faanyagot lehetne találni. A csak feltételezhető zarándi, aradi és talán bihari vár mellett biztosan jó megtartású gerendák kerültek elő Pozsonyban, Kolozsmonostoron, Zalaváron és Honton. Az 1960-as évek honti ásatásain előkerült fákból nem vettek mintát, a zalavári vizsgálatok pedig még nem minden esetben értékelhetők.⁹⁰³ A 2011. évi honti leletmentés új famintái szembesítettek a magyarországi kutatások akadályoztatásával. Hiába van ugyanis jól vizsgálható, sok évyűrűt tartalmazó minta, az összefüggő sorozat hiánya miatt, a minták egyelőre nem keltezhetők.⁹⁰⁴ Ugyanez lehet az oka a pozsonyi sánc legizgalmasabb, horgas része keltezetlenségének⁹⁰⁵

A dendrokronológiai vizsgálatok alapvető jelentősége – megfelelő használatuk során – alapvetően az objektivitásukban rejlik. Leginkább Sławomir Moździoch szavait lehetne itt idézni, akinek megfogalmazása szerint „*a dendrokronológia teljesen független módszernek bizonyult, amely nem volt tekintettel a régi tipológiákra és szakmai tekintélyekre.*”⁹⁰⁶

TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI KELTEZÉS

A központi várak régészeti eredményeinek feldolgozásánál, nagyon gyakran megjelenik a történeti értelmezés kényszere. Ez azt jelenti, hogy a rétegek relatív kronológiájának felállítása után, bizonyos horizontokat összekapcsolták a forrásokból ismert eseményekkel. Ez valójában az egész régészetre, de még inkább a középkorra, általánosságban is érvényes jelenség. Ezt a módszert a legtöbb esetben valamilyen határozottan megfigyelhető pusztulási rétegre alkalmazzák, valószínűleg abból a megfontolásból, hogy

⁸⁹⁶ DULINICZ 1997, 137–141.

⁸⁹⁷ KARA–KRAPIEC 2005, 211–223.

⁸⁹⁸ KRAPIEC 1998, 5–133.

⁸⁹⁹ HAVRDA 2008, 664–665.

⁹⁰⁰ PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007, 39–40.

⁹⁰¹ ČECH 1994, 72–74; ČECH 2004, 59–60; ŠTEFAN 2004, 858–859.

⁹⁰² GRYNÆUS 2004, 91.

⁹⁰³ GRYNÆUS 2004, 87–102; a sánc keltezésére ld. RITOÓK 2014, 289.

⁹⁰⁴ MORDOVIN 2013a, 144.

⁹⁰⁵ ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTTKAY 2006, 241.

⁹⁰⁶ MOZDZIOCH 2002, 19.

csak a források figyelmét is felkeltő esemény lehetett olyan jelentős, hogy egyértelmű pusztulási réteget, járósínt stb. hagyjon maga után. Ezzel mindhárom ország területén találkozunk.

A cseh kutatók – a Přemyslida és Slavnikida viszály mellett – a magyar kalandozásokat vagy a német támadásokat jelölik meg a pusztulási rétegek keletkezésének okaként. A belső háborúskodáshoz Stará Kouřim, Malín és Libice nad Cidlinou pusztulását kapcsolják, de ezek közül csak az utóbbi igazolható az írott források alapján. A libicei stratigráfiát ráadásul numizmatikai leletek is megerősítik. A magyar kalandozások számos feltételezett nyoma közül (főleg Morvaországban), a vizsgált váraknál az egyik čáslavi réteg említhető meg,⁹⁰⁷ illetve Dolní Věstonice Morva Fejedelemség kori várának teljes felégetése.⁹⁰⁸ A Přemyslida várak körében az egyik legfontosabb ezzel a módszerrel keltezett csoportot a kelet-morvaországi várak jelentik. A régészetileg is kutatott Spytihněv, Znojmo, Dolní Věstonice mellett lényegében ismeretlen Hodonín, Břeclavot és Podivín is magába foglaló csoportról történeti adatok alapján feltételezik, hogy a 11. század 30-as éveitől épült ki, legkésőbb I. Břetislav uralkodása idején, vagyis a század közepéig.⁹⁰⁹

Lengyelországban két jelentős eseménycsoport emelhető ki a pusztulási rétegek kedvelt történeti interpretációiból: az 1039. évi cseh támadás és az 1240-es évektől kezdődő tatár betörések.⁹¹⁰ Az első évszámnál a források Gniezno és Poznań mellett, csak Giecz és Boroszló várait említik meg, ráadásul a két utóbbinál szó sincs ostromról és pusztításról. A kizárólag stratigráfiai viszonyok alapján nem lehetne igazolni, hogy Łąd és Ostrów Lednicki is elpusztult volna ebben az időszakban.⁹¹¹ Szerencsés módon, Ostrów Lednickinél a dendrokronológiai vizsgálatok mutatták ki, hogy a szigetre vezető fahidakat utoljára az 1030-as években javították ki.⁹¹² Lengyelországnál érdemes kiemelni több helyszín igen fontos tanulságait. Az egyik Gniezno, ahol az egyes rétegeket dendrokronológia segítségével sikerült keltezni, és kiderült, hogy a forrásokból is ismert 1039. évi nagy támadáshoz kapcsolt pusztulási réteg, valójában inkább a húsz évvel korábbi 1018-as nagy tűzvészhez köthető.⁹¹³ Hasonló kronológiai összefüggésekkel szolgált a boroszlói sánc kutatása, ahol kétséget kizáróan megállapították, hogy a sánc pusztulási rétege korábbi, mint I. Břetislav cseh fejedelem támadása. Ugyanis a sánc omladékaira már 1032 ősze és 1033 tavasza között egy pogány szentély épült.⁹¹⁴ Szczecinben kellett először szembesülni azzal, hogy régészetileg sokkal több olyan pusztulási horizontot mutattak ki, amely – a hely mocsaras, árterés környezete ellenére – jelentős tűzvész miatt keletkezett, mint amennyit ismert történelmi eseményhez lehetett volna kötni. Az elemzések során arra az eredményre jutottak, hogy a szzczecini sáncok egy-egy periódusa átlagban 25 évig állt fenn, mielőtt tűzvész martalékvá vált. Csak a 12. században legalább négy megújítási fázist mutattak ki a dendroadatok segítségével.⁹¹⁵

Mindez egy újabb rendkívül fontos problémára figyelmeztet bennünket, amivel már ideje lenne leszámolni a magyarországi kutatásban: a történeti alapú keltezés és az egyes pusztulási horizontok minden áron ismert történelmi eseményekhez való kapcsolása.⁹¹⁶ Itt elsősorban az erdélyi várak pusztulási rétegeinek az 1068-as úz betöréssel, a nyugati ispáni várak esetében pedig a különböző német támadásokkal való összekapcsolásra kell gondolni. Valójában egyik esetben sincs semmiféle forrásunk arra vonatkozóan, hogy az ismert támadások során mekkora mértékű pusztítások érték az adott várakat, ráadásul nem is tudjuk olyan pontosan keltezni a pusztulási rétegeket, hogy biztosan összekapcsolhassuk a történeti eseményekkel. Ugyan az erdélyi várakban megfigyelt pusztulási rétegek az úz betöréssel való összekapcsolása túlságosan is kézenfekvő ahhoz, hogy ne gondoljunk a lehetőségre (Sajósárvár, Kolozsmonostor, Doboka és Bihar),⁹¹⁷ ezzel szemben a szabolcsi vár második periódusának 1068 után való keltezése úgy, hogy az

⁹⁰⁷ CHARVÁT 1994, 109, 116–117.

⁹⁰⁸ MĚŘÍNSKÝ 1985, 47–48; NOVOTNÝ 1962, 97–98.

⁹⁰⁹ MĚŘÍNSKÝ 2006, 57–58.

⁹¹⁰ PIANOWSKI 1984, 114; MOŹDZIOCH 2002, 19–20.

⁹¹¹ BRZOSTOWICZ 2005, 55.

⁹¹² LABUDA 1988, 411; KURNATOWSKA 2004, 173.

⁹¹³ SAWICKI 2001, 113–115.

⁹¹⁴ MOŹDZIOCH 2002, 69–78.

⁹¹⁵ DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 92–93, 101; DWORACZYK–KOWALSKA–RULEWICZ 2003, 14–21, 291–292.

⁹¹⁶ Pl. legutóbb BUZÁS 2006.

⁹¹⁷ SRH I, 102/366.

elsőt a 10. század elejére tesszük – túlságosan erőltetettnek tűnik.⁹¹⁸ Ezt sem történeti, sem régészeti adatokkal nem tudjuk igazolni. Mindeközben a lengyelországi példák arra mutatnak, hogy viszonylag rövid időn belül több jelentősebb pusztulási réteggel is számolhatunk, illetve a sáncok leégését nem csak egy támadás okozhatta. Természetesen az egyes pusztulási rétegek történeti értelmezése nagyon fontos és több esetben a konkrét eseményekkel való összekapcsolásuk meggyőző és elfogadható. Azonban a szakirodalomban gyakran olyan általánosításokkal találkozunk, amelyek legalábbis túlzónak tűnnek.

A magyar köztudatot legjobban meghatározó egyik ilyen esemény a tatárjárás, amelynek értelmezését még mindig számos toposz nehezíti. Ezek közül az egyik legzavaróbb az a felfogás, hogy a tatárjárás a sáncvárok elavultságát mutatta és ezzel ez az erődítéstípus hirtelen az egész országban visszaszorult. Nem részletezve a 13. század második felének várépítészetét, fontos hangsúlyozni, hogy az akkori várak jellegzetességei elsősorban nem a sáncvárok elavultságából vezethetők le, hanem az ország teljesen eltérő társadalmi és gazdasági helyzetéből, illetve az újfajta birtokszervezetből.⁹¹⁹ Amint a korábbi lengyel értelmezéseknél láthattuk, Magyarországon sem kell minden pusztulási horizontot ugyanahhoz az eseményhez kötnünk, főleg, ha nincs rá adat. Elfogadható Kolozsmonostor, Gyulafehérvár és Küküllővár 1241-ben való felégetése, a kortárs források nagyon hangsúlyos fogalmazása miatt. Ezzel szemben Doboka közelebről amúgy sem keltezhető első kőfalainak pusztulását – jelenlegi ismereteink szerint – indokolatlan a tatárjárással összefüggésbe hozni.⁹²⁰ Nem tűnik valószínűnek, hogy a tatár csapatok, elpusztítva Kolozsmonostort, Küküllővárat és Gyulafehérvárt, a tágabb környék más várait is megtámadták volna (Doboka mellett például Várfalvát és Ó-Hunyadvárt is).⁹²¹ Az északkeleti és északi váraknál sem látszik indokoltnak, hogy feltételezzük ezek tatárjárás kori ostromát (pl. Szabolcs, Nyitra, Óbars),⁹²² de a kun szállásterületek között található alpári várnál sincs elegendő bizonyítékunk ahhoz, hogy a pusztulását a tatárjárással kapcsoljuk össze.⁹²³ Szintén nincs régészeti adatunk arra, hogy a már a 12. századtól eljelentéktelenedett Visegrádot, vagy a soha nem kutatott Vasvárt a tatárok megostromolták volna.⁹²⁴ Már Tolnai Gergely is jelzi, hogy az 1242. február 2-án kelt híres oklevélben megnevezett várak egy részét a tatárok valószínűleg soha nem ostromolták meg, így hiba lenne ezekről azt állítani, hogy sikeresen ellenálltak volna a támadásoknak.

Még nagyobb tévedés az oklevélből arra következtetni, hogy a kővárok fejlettebbek lettek volna, csak azért, mert a felsorolásban szereplő néhány erősség valóban már kőből épülhetett (pl. Füzér, Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár).⁹²⁵ Mindezek mellett az is tévedés, hogy a sáncvár-típus általános elavultságáról beszéljünk. Valószínűleg ennek a széles körben elterjedt elképzelésnek a háttérében az a nézet állhat, mely szerint mivel „a tatárok nem voltak felkészülve a várostromra”,⁹²⁶ de mégis számos várat elfoglaltak és jelentős pusztítást végeztek, így az akkori magyarországi erődítések szükségszerűen elavultak voltak. Ennek a felfogásnak két alapvető tény mond ellent. Az egyik az, hogy a tatárok nem egyszerűen várakat ostromoltak Kelet-Európában, hanem olyan hatalmas megerődített városokat foglaltak el, mint Kijev vagy Rjazany. Ráadásul ezeket ugyanaz a Batu kán ostromolta meg, aki bevette Perejaszlavot, Zvenigorodot, Halicsot,⁹²⁷ és megtámadta a Magyar Királyságot. Az ismertett elmélet másik gyengéje az, hogy a sáncvárok egy része ellenállt a támadásnak (pl. Krakkó, Łęczycza, Sandomierz, vagy Magyarországon Trencsén és Abaujvár),⁹²⁸ és mind keleten, mind a lengyel területeken a tatárjárás után is nagyszámban épültek. Ezt már Nováki Gyula és Wolf Mária is említette, ennek ellenére még Bóna Istvánnál is olyan

⁹¹⁸ NÉMETH 1973, 175.

⁹¹⁹ Ugyanígy vélekedik erről Wolf Mária WOLF 1996, 246; erre a témára ld. SZENDE 2013, 134–138.

⁹²⁰ PAȘCU ET AL. 1968, 165–166.

⁹²¹ CRIȘAN ET AL. 1992, 282–283; IAMBOR 2005, 111.

⁹²² FODOR 1976, 377–382; KOVÁCS 1994, 13; FODOR 1996, 434; PIVKO 2007, 391; BEDNÁR–FOTTOVÁ 2000, 37.

⁹²³ BÓNA–NOVÁKI 1982, 99.

⁹²⁴ BUZÁS 2000, 14; KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2007, 180.

⁹²⁵ Ld. részletesebben TOLNAI 2007, 24.

⁹²⁶ FÜGEDI 1994, 719.

⁹²⁷ TYERSZKIJ–SELOMENCEV 1978, 206; KOLIBENKO–PAVLENKO 2007, 42.

⁹²⁸ PIANOWSKI 1984, 114; KAMIŃSKA 1953, 48–49; BUKO 1981, 8; TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 13; TOLNAI 2007, 24; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007, 15.

kijelentésekkel találkozunk, hogy a várak „*ha a 13. századi fejlődésnek nem feleltek meg, akkor a 12. században emelt kőfalai sem mentették meg őket a mongoloktól.*”⁹²⁹ Ez a kijelentés túlságosan leegyszerűsíti a sáncvárak használatának utolsó korszakát.⁹³⁰

A régészeti-történeti keltezés egy másik lehetőségét jelenti a Bóna István által bevezetett módszer, amit már Nováki Gyula is javasolt. Ebben a kutatók a várak tipológiai jellemzőjéből kiindulva történeti következtetéseket próbáltak levonni. Így elfogadva azt a koncepciót, mely szerint a várak – mivel a fekvésük hasonló, a sánctípusaik pedig azonosak – egy egységes rendszert képeznek, melynek létrehozására csak egy központosított államhatalom volt képes, és csak olyan esetben, amikor már aktív védelemre is szükség volt. Ez azonban – eszerint – leghamarabb csak az államalapítás idején vált aktuálissá.⁹³¹ Ezzel találkozunk Gömöri Jánosnál, a soproni sánc keltezését megindokoló fejezet elején: „*igaz, csak 1044-ből ismerjük Sopron (Supronium) első említését, vártipológiai alapon és történeti vonatkozásban egyaránt Szent István korinak vélhető a soproni ispánság központja...*”⁹³² Hasonló álláspontból indult ki Buzás Gergely egyik legutóbbi tanulmányában, amelyben a kutató az azonos sáncterületű várak topográfiai rendszerét történeti eseményekkel próbálta összeegyeztetni. Ő elkülönített egy csoportot, amelybe olyan várak tartoznak, amelyek – véleménye szerint – kazettás sánccal rendelkeztek. A csoportba tartozó várak megjelenését I. András uralkodásához kapcsolta, azzal indokolva, hogy az erődítéstípus Magyarországra csak a keleti területekről kerülhetett, ahol András száműzetésben volt. Mindezek értelmében – Buzás Gergely szerint – az ilyen várak építése 1042 után kezdődhetett és 1074-ig tartott, több szakaszban. Elsődleges szerepük a német támadásokkal szemben a határvédelem biztosítása lett volna (Moson, Pozsony, Sopron, Zalaszentiván stb).⁹³³ Az elméletben számos bizonyíthatatlan elem van. A feltételezett típusazonosság a sáncknál nem minden esetben igazolható, ráadásul a keltezéseket eddig semmilyen régészeti adattal nem lehet alátámasztani. Ugyancsak jelenleg megalapozatlan a kazettás sánccok megjelenését I. Andrásához kötni.

A hiányos kutatások és a történeti koncepciók alapján való keltezés látványos kudarcával szembesülünk Bényiné. Az ideológia nem elhanyagolható hatása ellenére, Alojz Habovštiak a rendelkezésére álló leletanyag és rétegvizonyok alapján, 1000 körüli időszakra keltezte a bényi sánccokat, a Koppány-féle felkeléshez kötve azok felépítését. Ezt számos kutató – köztük magam is – elfogadtam, annak ellenére, hogy éppen a hagyományos történeti modellekbe nem illeszkedett bele. Az elmúlt tíz év során, a Peter Bednár vezette kutatásokból származó ¹⁴C minták 750–850-es időszakot adtak meg, vagyis még a Morva Fejedelemség elé keltezték az erődítések középső vonalát. További stratigráfiai és építészeti megfigyelések azt jelzik, hogy a hármas sáncrendszer tagjai mind egykorúak.⁹³⁴

A történeti régészeti keltezés problematikájáról összefoglalásként Benkő Elek gondolatait idézném: „*kétkelünk abban, hogy minden régészeti jelenséget ismert történeti eseményhez kellene kapcsolnunk.*”⁹³⁵

A KELTEZÉSEK EGYÜTTES ALKALMAZÁSA

A középkorkutatásnál a régészeti keltezés sem nélkülözheti a történeti hátteret. Azonban ugyanarra a forrásbázisra építkezve, akár többféle eredményre is juthatunk (vö. kazettás sánccok értékelését Bóna Istvánnál és Buzás Gergelynél). Utoljára és legjobban átfogva a kérdést Bóna István nyilatkozott az ispáni várak keltezéséről, egy olyan elemet emelve be, amely korábban nem szerepelt a kutatások előterében. Az elmélet egyik kiindulópontja az a megfigyelés volt, hogy az egymástól távoli várak (pl. Zalaszentiván, Kolozsmonostor, Sopron, Moson, Abaújvár stb.) azonos helyzetűek, méretűek és szerkezetűek. Így „*csak egyazon korszakban, azonos akaratból épülhettek; építésük mögött erős központi hatalom állott, amely*

⁹²⁹ BÓNA 1998, 19.

⁹³⁰ Legutóbb részletesen kitérve a sánccvárak utolsó évszázadaira WOLF 2011, 326–328.

⁹³¹ BÓNA 1998, 18–19.

⁹³² GÖMÖRI 2002, 89.

⁹³³ BUZÁS 2006, 46–51.

⁹³⁴ POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 24.

⁹³⁵ BENKŐ 2001, 140.

*képes volt jelentős erőket koncentrálni.*⁹³⁶ Ezt az alap gondolatot Bóna István egy olyan régészeti elemmel is megtámogatta, amelynek lényege az, hogy a várak nem lehetnek korábbiak a környezetükben lévő köznépi temetők kezdeteinél.⁹³⁷ Több példa is azonban azt mutatja, hogy a történeti és a régészeti adatok minden áron való összekapcsolása sokszor téves következtetésekre vezethet. Szerencsésebb lenne inkább eltekinteni az általános csoportosításoktól és keltezésektől azokban az esetekben, amikor a történeti elméleteket és a látszólagos tipológiai hasonlóságokat nem tudjuk különböző régészeti adatokkal megerősíteni.

A történeti adatok önmagukban elégtelenek a várak keltezésére. A hagyományos régészeti módszerek (tipológia, kerámia) ugyancsak kevésnek tűnnek az építési periódusok pontosabb leszűkítésére. A legjobbnak tűnő – írott források által megtámogatott – természettudományos módszerek szintén veszélyeket rejthetnek. Megoldást csak egy olyan logikus és kézenfekvő megközelítés jelent, amelynél igyekszünk minél több rendelkezésre álló adatot figyelembe venni, és ha így sem megy, akkor türelemmel várni a következő kutatási lehetőségre vagy pontosabb eredményekre, ahogyan ezt tesszük Hont esetében is.

⁹³⁶ BÓNA 2001, 105.

⁹³⁷ BÓNA 1998, 18–19.

A VÁRAK ÉS A TEMETŐK KAPCSOLATA

A temetők jelentőségére az ispáni várak keltezésében Bóna István hívta fel a szakma figyelmét: „*Mivel a vár létezésének legfontosabb tanúja a várnép, elfogadhatatlanok-védhetetlenek mindazon vár-keltezések, amelyek sok évvel megelőzik a várnép temetőjének megnyitását.*”⁹³⁸ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Bóna István nem az abszolút keltezéshez hívta segítségül ezt a megállapítást, hanem a korábbi irreális értelmezések ellen hozta fel döntő érvként. Megadva bizonyos kronológiai határokat, arra már nem vállalkozott, hogy ez alapján a várszervezet kialakulásának esetleges periódusait elkülönítse, és átfogóbb regionális összehasonlítást végezzen. Éppen ezért tűnt érdemesnek továbbvinni az elgondolását, végignézni az ispánsági várak temetőfeltárásainak legújabb eredményeit, és megvizsgálni, hogy a keltezés szempontjából milyen következtetésekre juthatunk.

Ennek során szükséges lenne összehasonlítani Magyarországon esetében a keltezetlen sánccvároknak temetőik alapján kikövetkeztethető keltezését azon központok korhatározásával, ahol a sánc is többé-kevésbé keltezhető, és a várhoz tartozó temetők is ismertek. Össze kell továbbá hasonlítani mindezt a szomszédos országok példáival, megvizsgálva, hogy a lengyel-cseh központok dendrokronológiai keltezései mennyire esnek egybe (vagy nem) a hozzájuk köthető temetők éremmel történő datálásával, s még inkább a központok területén levő templom körüli temetők pénzzel keltezett sírjaival. Vajon mekkora az időbeli eltolódás a sánccok készítése ideje és a temető legkorábbi sírjai között? Mennyire tekinthető ez törvényszerűnek és módszertanilag szempontból használható-e Magyarországon esetében?

Sajnos a temetők kutatása a három régióban nem egyforma. A Kárpát-medencei (magyar és szlovák: Nyitra, Pozsony, Heves megye, Vas megye, Baranya megye, Rétköz és Hajdú-Bihar megye) és a cseh területek elég jól állnak ebből a szempontból. Ezzel szemben a lengyel régészet jelentős lemaradásban van, a romániai kutatások pedig éppen hogy megindultak.⁹³⁹

A cseh-lengyel területeken – kevés kivételtől eltekintve – a várak temetői legfeljebb fél évszázaddal előzik meg az első erődítéseket. Probléma akkor adódhat, ha egy kisebb régióban kettő vagy több, időben egymást váltó erősség van. Ilyen helyzettel a morvaországi és a pomerániai területeken találkozunk. Ezért a temetők vizsgálata csak bizonyos megszorításokkal alkalmazható módszernek tűnik e helyszínek kutatásánál. Magyarországon – ahogyan másutt is – kezdettől fogva tisztában kell lenni a módszer egyik legnagyobb hiányosságával is. Ez a temetők megnyitásának időpontja. Ugyanis a tárgyalt várak a legtöbb esetben nem lakatlan helyen jöttek létre, hanem a már korábban is létező, stratégiaileg előnyös fekvésű, vagy a már addig is központi jelentőségű települések váltak ispánsági központokká az államszervezés során. Az ilyen jellegű előzményeket több ispánsági vár feltárásánál kimutatták.⁹⁴⁰ Ezekhez a településekhez feltehetően temetők is tartoztak, amelyek a vár felépítésével nem szűntek meg, legfeljebb miután felépült a templom, és megnyitották a körülötte lévő temetőt.

A legtöbb olyan ispánsági központban, ahol bizonyíthatóan felépült a vár, ott annak közvetlen környezetében számos 10. vagy 10–11. századi temető, illetve temetőrészlet került elő. Ezek közül több akár a 11. század közepéig is használatban maradhatott (Zalavár, Gyulafehérvár, Szabolcs, Kolozsvár, Várfalva, Hunyadvár stb).⁹⁴¹ Így a soros temetők kezdete valószínűleg nem sok segítséget nyújt a várépítés keltezéséhez. Vannak a soros temetőkkel felmerülő további kérdések is: 1. Egy csak részlegesen feltárt temető mennyire alkalmas általánosabb következtetések levonására? 2. Mennyire vonatkoztatható egy-egy régió bizonyos korszakhoz tartozó temetőiből levonható következtetés a településszerkezeti viszonyokra? Ugyanis a temetők előkerülési esélyei erősen változnak a kutatások jellegétől függően, ha a településekkel hason-

⁹³⁸ BÓNA 1998, 18–19.

⁹³⁹ Itt Gáll Erwin doktori disszertációját (GÁLL 2013) és a hozzá kapcsolódó tanulmányokat érdemes megemlíteni GÁLL 2002; GÁLL 2005; GÁLL 2007; GÁLL–GERGELY 2009.

⁹⁴⁰ MOSON ASZT 2006; GYŐR TOMKA 2006; SZABOLCS NÉMETH 1973; KOLOZSMONOSTOR IAMBOR 2005 és LUPESCU 2006. Borsodban a sánccban levő kerámia utal erre WOLF 1996.

⁹⁴¹ Részletes felsorolást és hivatkozásokat ld. a katalógusban.

lítjuk össze. A tervszerű kutatások során (pl. terepbejárások) nagyobb eséllyel és mennyiségben kerülnek elő települések, mint temetők. Azonban a véletlenszerűen napfényre kerülő leleteknél, éppen a temetkezésekről szereznek gyakrabban tudomást a szakemberek. Mindennek az lehet az eredménye, hogy az eltérő fejlettségű és beépítettségi szintű mai településeknél, nagyon különböző, és nem feltétlenül arányos képet kapunk. 3. Újabb kérdést jelent, hogy egy-egy soros temető lezárulása mennyiben jelenthet keltezési támpontot a várak egyes periódusainál? Régészetiileg is kimutatható ugyanis, hogy több esetben a falu templom körüli és soros temetői párhuzamos használatban voltak. A cseh területeken ez szinte törvényszerű.⁹⁴² Természetesen kérdéses, hogy a párhuzamos használat mögött nem rejtőzhetnek-e valamiféle jogállásbeli különbségek. Ilyen esetet ismerünk Borsodról,⁹⁴³ jó csehországi párhuzam pedig a prágai vár templom körüli temetői (Szűz Mária), illetve a váralja soros temetői: Király- és Lumbe-kert. Mindezekre nem tekinthetünk rendhagyó esetként, ugyanis több írott forrás alapján egyértelmű, hogy a lakosság a 11. század végén még mindig nem tért át teljesen a templom körüli temetők kizárólagos használatára.⁹⁴⁴

A KERESZTÉNY TEMETŐK FEJLŐDÉSE: KELET-KÖZÉP-EURÓPAI ÁTTEKINTÉS

SOROS TEMETŐK

Egy-egy népcsoport vagy kulturális közeg fejlődésében a temetkezési szokások radikális megváltozása nem szokatlan, bár az annak háttérben meghúzódó okokat részleteiben csak a középkori példák esetében ismerjük. A vizsgált területek nagy részén jelenlévő szláv lakosságnál már hamarabb is történt egy jelentősebb rítusváltás, amikor a 8. század második felétől a hamvasztásos temetkezésekről csontvázasra (újabb fogalommal élve – korhasztásosra) tértek át. A régészeti adatok szerint ez az áttérés még a 9. század közepe előtt szinte mindenütt megtörtént.⁹⁴⁵ A vizsgált három régió periferiáját jelentő Pomeránia és Mazóvia kivételt jelent, ahol még a 11–12. század fordulójáig követhetők a birituális temetők.⁹⁴⁶

A nyugat-európai területeken is megfigyelhető, hogy a keresztény hitre tért lakosság még hosszabb ideig használja a régebbi – még pogány eredetű – temetőit. A pogány és keresztény soros temetők előszeretettel települtek látványos helyszínekre: őskori megalitok, sírhalmok mellé, vagy különleges természeti képződményekhez.⁹⁴⁷ Közép-Európában ez nem követhető ennyire egyértelműen, bár Csehországban vannak rá példák.⁹⁴⁸ Nagyon tanulságos ebből a szempontból a Kladno melletti Brandýsek esete, ahol a 9–10. századi sírok által közrezárt üres területre egy fatemplomot feltételeztek. A többkorszakos lelőhelyen azonban kimutatták, hogy a kora középkori sírok egy mára elpusztult őskori halomsír köré csoportosultak.⁹⁴⁹ Sokkal fontosabbnak tekinthető azonban az angol kutatók azon felismerése, hogy a soros temetők jelentős része a későbbi plébániák határában található, illetve hogy szinte mindegyik az adott terület legrosszabb mezőgazdasági adottságú földjein fekszik.⁹⁵⁰ Közép-Európában hasonló vizsgálat

⁹⁴² RUTTKAY A. 2005, 40.

⁹⁴³ WOLF 2005, 133–137.

⁹⁴⁴ A templom körül való temetkezés szabályozásáról utoljára magyarul SZUROMI 2005, 9–12. Általában a következő szabályozásra szokás hivatkozni: Szent László I. tk., XXV. fejezet és Kálmán I. tk., LXXIII. fejezet. ZÁVODSZKY 1904, 162, 192.

⁹⁴⁵ A kérdésre vonatkozóan ld. KRUMPHANZLOVÁ 1965, 324; SOMMER 2000, 426; SLÁMA 2006, 9–14; SOMMER–TŘEŠTÍK–ŽEMLIČKA 2007, 214–218; ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 61 (Csehország); ZOLL–ADAMIKOWA 2000, 103–107; URBAŇCZYK–ROSIK 2007, 263–272 (Lengyelország); BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 319–324 (Magyarország).

⁹⁴⁶ BUKO 2006, 347–349.

⁹⁴⁷ MORRIS 1983, 67; OLSEN 1986, 128–129; ZADORA–RIO 2003, 8–9.

⁹⁴⁸ LUTOVSKÝ 1996, 113–125.

⁹⁴⁹ ŠMEJDA 2001, 499–512.

⁹⁵⁰ Ezt Isle of Wight és a Yorkshire-i Sanctonban vizsgálták MORRIS 1983, 53.

eddig csak Csehországban történt, ahol megegyező eredményre jutottak.⁹⁵¹ Az Ivo Štefan és Ladislav Varadin által elemzett morva területeken kívül ilyen kép bontakozik ki például Bílinán, ahol egy kivétellel az összes ismert 10–11. századi temetkezés 1,5–5 km-es sugarú körben helyezkedik el a vár körül, sziklás dombok oldalában. (Feltűnő, hogy az egyik ilyen soros temető végét II. Spytihněv érméi keletkezik, ami szinte teljesen egybeesik a forrásokból is ismert váraljai templom 1061 körüli alapításával.)⁹⁵² Magyarország esetében a probléma abból adódik, hogy még mindig vitatott a földművelés szerepe a honfoglalók életében. Úgy tűnik, hogy a kezdeti, a településektől távolabb eső temetkezések a 11. századra kerültek egyre közelebb a lakóhelyekhez. Ez a folyamat jól látható például Hunyadvár, Kolozsvár és Zalavár esetében is.

Az említett jelenség jelentősége abban rejlik, hogy miközben a pogány temetők általában a településektől távol, azoktól jól elkülönítve létesültek,⁹⁵³ addig a keresztény világban egy temető már a település részévé vált, ahhoz szorosan hozzátartozott.⁹⁵⁴ Azokban az esetekben, amikor a pogány temető időközben kereszténnyé vált, majd a helyén egy templom is felépült, elképzelhető, hogy a település a lakosság a megtérése után fokozatosan a régi temetőhöz költözött. Ez a folyamat a nagyobb antik városoknál egyértelműen követhető. Érdekes lenne megvizsgálni ezt magyarországi viszonylatban is. Itt nem is kell arra gondolni, hogy a templom a régebbi – talán már keresztény – sírokat bolygatva, hanem egyszerűen a soros temető széléhez épült. Ilyesmivel a mikulčicei falusi templomnál és a poznaňi Šródka lelőhelyen feltételezhető. Mikulčicén kiterjedt soros temető részletét tártak fel, s-végű karikaékszerekkel, gyöngyökkel stb. E temető széléhez települt a középkori plébániatemplom, a síroktól 20–25 m-re. A terület nagy része jelenleg beépített.⁹⁵⁵ Elképzelhető, hogy hasonló folyamattal, vagyis a „temetőhöz való költözéssel” számolhatunk Zalavár falu esetében, ahol a korábbi települések a Várszigeten voltak, viszont a középkori templom a mai falu területén levő soros temetőtől nem messze épült fel, és a falu is ott jött létre.

A soros temetők számos esetben megérték a 12. századot, helyenként akár a 12. század közepét is. A szakirodalom ennek megfelelően a 12. század folyamán fokozatosan véli ezek használatának felhagyását. A cseh kutatás ugyanakkor már úgy tartja, hogy az átállás ennél rövidebb időn belül zajlott le, néhány évtized alatt, a 11–12. század fordulóján körül.⁹⁵⁶ A soros temetők felhagyását – szerencsés esetben – pénzzel többé-kevésbé kelezni lehet. Magyarországon a Szent László és Kálmán-féle szabályozás után, többnyire az utóbbi uralkodó érméivel le is zárulnak a soros temetők, csak jóval ritkábban találkozhatunk ilyenekben II. István és II. Béla vereteivel.⁹⁵⁷ A cseh és a morva területeken a soros temetők utolsó érméi általában II. Břetislav (1092–1100), illetve Szvatopluk (1107–1109) nevéhez köthetők,⁹⁵⁸ de előfordulhatnak II. Bořivoj 1117–1120 közötti veretei is.⁹⁵⁹ A lengyel területeken a folyamat részben eltért a két előző régiótól, amiben több hatásnak is szerepe volt. Mindenesetre a soros temetők csak több évtizeddel később zárultak le, mint Magyarországon, záró vereteik többnyire az ún. „keresztes” dénároka a 11. század végéről, valamint III. Ferdeszájú (1107–1138), illetve IV. Göndörhajú Boleszláv (1156–1173) érméi.⁹⁶⁰ A kelezések érdekessége, hogy az adott temetők utolsó horizontja a legtöbb esetben már a kiépült egyházszerkezet idejére esik. Ez gyengíti is azt a sztereotíp elképzelést, mely szerint a soros – templom körüli temetők lakossága minden esetben eltérő vallású lett volna. Magyarországról ismert egy olyan adat arra, amely szerint a püspök *cymeteriát* szentelt fel, ahová a helyiek később templomokat akarnak építeni.⁹⁶¹ A Szent Gellért-legenda szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy már használatban lévő te-

⁹⁵¹ ŠTEFAN–VARADIN 2009, 61.

⁹⁵² FELCMAN–SCHMIDT 1893, 14; JAN 2009, 199–200.

⁹⁵³ Ld. ZADORA-RIO 2003, 2. Csehországra ld. SOMMER 2000, 426.

⁹⁵⁴ Hasonlót a már említett Sancton esetében figyeltek meg MORRIS 1983, 53.

⁹⁵⁵ KLÍMA 1985, 47–48, obr. 14.

⁹⁵⁶ ŠTEFAN–VARADIN 2009, 63.

⁹⁵⁷ KOVÁCS 1997, 16.

⁹⁵⁸ ŠTEFAN–VARADIN 2009, 64.

⁹⁵⁹ KLÁPŠTĚ 1999, 786–787.

⁹⁶⁰ Ld. WACHOWSKI 1992, 125.

⁹⁶¹ SRH II, Legenda S. Gerhardi Episcopi 10/495: „Factum est autem, cum episcopus egrederetur cum fratribus suis suam visitare dyocesim, ut consecraret eorum cymeteria, qui erant ecclesias constructuri...”

metőkről van-e szó, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy az oda temetkező lakosság milyen vallású volt. Akár az is elképzelhető, hogy a meglévő pogány temetők beszentelésére látunk egy példát. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a 14. századi formában fennmaradt legenda legkorábban a 12. század elején készülhetett és ezzel az akkori állapotokat adja vissza.⁹⁶² Valószínűleg ebből adódik az a kisebb ellentmondás, a 11. század első negyedében összeállított Wormsi Burchard-féle *Decretummal*, amelyben azt olvashatjuk, hogy pogány helyet nem lehetett felszentelni, és temetőre nem lehetett oltárt (templomot) emelni.⁹⁶³

Nem feledkezhetünk meg olyan rendhagyó esetekről sem, mint amilyen például Ducó volt. A ducói 9. századi temetkezések egy udvarház népeinek soros temetőjét alkották, közelében egy templommal, de ahhoz nem alkalmazkodva. A honfoglalás után, valamikor a 10. század végétől kezdték újra használni a helyszínt temetkezések céljára, amikor még a templom nagyrészt állhatott, de nem újították fel. Az érdekesség az, hogy mire a legtöbb helyen a lakosság a templomok köré tért át temetkezni, addigra a ducói templomnak már csak az emléke élhetett, a temetkezések a helyszínen mégis a 19. századig folytatottak. Vagyis külsőségeiben ez egy soros temető volt templom előzményekkel.⁹⁶⁴ Szintén ilyen rendhagyó esetnek tekinthető a 11–15. század között használt prágai Loretánské náměstí temetője, ahol a középkorban biztosan nem épült templom.⁹⁶⁵ Ugyancsak különlegesnek számít, és a feljebb írt *Decretumnak* ellentmond a chełmnoi ásatások eredménye. Úgy tűnik, hogy itt a templom egy olyan pogány áldozati helyre épült, ahol embereket is áldozhattak, legalábbis a kultikus hely áldozati gödrében emberi maradványokat is találtak.⁹⁶⁶

A soros temetők és a templom köré való temetkezés között számos helyen bizonyos átmenet figyelhető meg. Ilyenkor a korábban a településen kívüli soros temetők helyett a település területén álló templom közelében kezdtek temetkezni, de először még a települési objektumok közé.⁹⁶⁷ Bizonyos esetekben ekkor a lakosság keresztény vallása még nem bizonyítható, így ez akár továbbélő, de módosuló pogány hagyománynak is tekinthető. Ezt nagyon sok Morva Fejedelemség kori településen sikerült kimutatni. Például a 9. századi Břeclav-Pohansko településének területén több szétszórta sírcsoport került elő.⁹⁶⁸ Szintén a Morva Fejedelemség idejéből származnak a csataji, surányi és muzslai sírok.⁹⁶⁹ Milan Hanuliak összesen 35 olyan Morva Fejedelemség kori lelőhelyet gyűjtött össze, amelyek területén velük egykorú temetkezések kerültek elő. Ezek közül tizenkettő Nyitra környékéről ismert.⁹⁷⁰ Egy további hasonló sírcsoport Bényben is előkerült.⁹⁷¹ Ugyanebből az időszakból Morvaország területén is ismertek hasonló esetek, pl. Břeclav – Pohansko, Znojmo – Hradiště sv. Hypolita, Břeclav-Poštorna stb.⁹⁷² A csehországi területről is tovább lehetne sorolni a hasonló példákat. Biztosan egyidejű volt a budeői Na Týnici még 10. századi temetője az ugyanott lévő településsel, ahol a sírok és a települési objektumok kölcsönösen vágják egymást.⁹⁷³ A sírok előfordulását a lakott területen belül az ásatók többsége rendhagyó esetnek tekinti.⁹⁷⁴ Josef Unger azonban ezeket a pogány – keresztény temetkezési rítus közötti átmenetként értelmezi.⁹⁷⁵ Ezzel szemben nem vonható kétségbe a keresztény hit azoknál a nyugat-európai példánál, ahol ugyanezt a jelenséget figyelték meg. Franciaországban a gyakorlat meglehetősen elterjedt lehetett, főleg Île-de-France területén, de ismertek erre további példák Elzásztól Languedocig. Angliában az angol-

⁹⁶² KRISTÓ 1988, 30; ZSOLDOS 2001, 44.

⁹⁶³ BURCHARDUS WORMACIENSIS III, 702–703. (A hely szó szerinti idézete a következő fejezetben olvasható).

⁹⁶⁴ RUTTKAY A. 2005, 33–35.

⁹⁶⁵ FROLÍK 2006, 19.

⁹⁶⁶ CHUDZIAK 2004, 115–123.

⁹⁶⁷ FEHRING 2000.

⁹⁶⁸ DOSTÁL 1988, obr. 6; UNGER 2002, 39–40, obr. 20.

⁹⁶⁹ HANULIAK 2006, 373–374.

⁹⁷⁰ HANULIAK 2004, 301–346.

⁹⁷¹ RUTTKAY–CHEBEN 1992, 109–110, 117.

⁹⁷² UNGER 2004, 192.

⁹⁷³ KRUTINA 1992, 568–569.

⁹⁷⁴ ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 67.

⁹⁷⁵ UNGER 2004, 191–199.

szász települések többségén tártak fel kisebb-nagyobb sírcsoportokat (Flixborough, New Wintles Farm (Eynsham), Barton Court Farm stb), a német területeken pedig Kirchheim és más bajorországi feltárások említhetők.⁹⁷⁶ A felsorolt példák esetében az „átmeneti” jelleg azzal is alátámasztható, hogy időben egybeesik a korszakkal (7–11. század), amikor az adott területen párhuzamosság figyelhető meg a soros és a templom körüli temetők használata között: vagyis a soros temetők még folytatódnak, de már megnyitották az első templom körülieket is.⁹⁷⁷

Összességében a temetkezési szokás fejlődésénél három lépcső sejtethető: 1) pogány soros temetők, 2) keresztény soros temetők, 3) keresztény templom körüli temetők. Az utolsó két „lépcső” már szorosan összefügg a vizsgált területek egyházszervezetének fejlődésével.

A középkori központok kutatásánál az egyházszervezet vizsgálata több szempont miatt is alapvető. Egyrészt ez volt a középkori államszervezet egyik pillére, így a központok alapvető vonása; másrészt a keresztény térítés általában az uralkodói központokból indult ki. Az államszervezet folyamán az uralkodó egyformán támaszkodott a várszervezetére és az egyházra. Így emiatt is estek egybe a két szervezet központjai, együttesen szolgálva az új államszervezet és az új világnézet meggyökeresedését a társadalomban.

TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁS

A kereszténységre térő népcsoportok esetében a régészet hagyományosan „elvárja”, hogy ez a változás azonnal tükröződjön vissza a temetkezési szokásaiban. Ez a radikális váltás azonban sehol sem mutatható ki. Nem adnak erre támpontot az írott források sem, amint ez az alábbi áttekintésből is kiderül.

Már a korai egyházjogi szabályozásoktól kezdve többször találkozhatunk olyan adatokkal, hogy a házasságon kívül született gyermekek és azok, akiket valamilyen vétekben bűnösnek találtak és feloldozás nélkül hunytak el, haláluk után nem kerülhettek megszentelt földre. Angliából már a 8. századtól kezdve rendelkezünk erre vonatkozó információval. Az egyik legkorábbi ilyen adat Bonifác levele volt Ethelbaldhoz a 8. századból, de már Theodor, canterbury-i érsek is leírta a *Penitentialjában*, hogy templomban *cadavera infidelium sepeliuntur non licet*.⁹⁷⁸ Ezen kívül azonban semmiféle forrás nincs arra vonatkozóan, hogy a temetkezéseknek már ekkor kötelezően át kellett volna kerülniük a templomok mellé. A legkorábbi olyan értelmű rendelkezések, amelyek a templom köré való temetkezést előírtak, Nagy Károly 768. és 810/813. évi kapituláráiban szerepelnek. Azonban ott is szigorúan csak a szászokra és a szász területekre vonatkozóan tették kötelezővé a pogány temetők felhagyását és a templom körüli temetkezést.⁹⁷⁹ Az előbbi előírások szigorúsága és a büntetések kegyetlensége – pl. halálbüntetés, ha valaki egy halott testét elhamvasztatja – jól mutatja az eset kivételes voltát, ezt minden kutató ki is emelte eddig. A 9. század folyamán a Karoling Birodalom területén még legalább két forrás rendelkezik a templom körüli temetkezéstről: a 836. évi aacheni zsinat előírta a pap számára, hogy gyülekezetének elhunyt tagjait keresztény szokás szerint temesse el;⁹⁸⁰ majd a 895. évi triburi zsinat a keresztény temetkezés lehetséges helyeit sorolta fel: püspöki székesegyház, kolostori templom, és a fizetett tizedet

⁹⁷⁶ ZADORA-RIO 2003, 2–3.

⁹⁷⁷ FEHRING 2000, 61–71, 77–78.

⁹⁷⁸ MORRIS 1983, 50.

⁹⁷⁹ RITOÓK 2004, 116; MORRIS 1983, 50; ZADORA-RIO 2003, 11–12; MAŠKOVÁ 2009, 74: „*Iubemus ut corpora christianorum Saxanorum ad cimiteria ecclesiae deferantur et non ad tumulus paganorum.*”

⁹⁸⁰ MGH Concilia, 711–712: (29), Cap. V.: „*Presbiterorum vero, qui praesunt ecclesiae Christi et in confecti-one divini corporis et sanguinis consortes cum episcopis sunt, ministerium esse videtur... Si autem infirmitate depressus fuerit, ne confessione atque oratione sacerdotali necnon unctione sacrificati olei per eius negligentiam careat. Denique si finem urgentem perspexerit, commendet animam Christianam domino Deo suo more sacerdotali cum acceptione sacrae communionis, corpus sepulturae, non ut mos est gentilium sed sicut Christianorum.*”

kapó templom.⁹⁸¹ Angliában Edgar és Ethelred törvénykönyvei foglalkoznak e kérdéssel.⁹⁸² Aethelstan király (925–932) törvényei az esküszegők temetését tiltják a megszentelt temetőbe (nem nevezve meg, hogy templom körül volt-e vagy sem).⁹⁸³ Ezek után még sokáig nincs kötelező érvényű szabályozás a temetkezések helyéről.

A temetők létesítése és felszentelése a helyileg illetékes püspök joga volt, amint erről II. Paszkál pápa (1099–1118) 1105-ös privilégiumlevele beszámol.⁹⁸⁴ Egy francia forrásból jellemző példát láthatunk arra, hogy mennyire nem volt kötelező érvényű gyakorlat a templom körüli temetők használata még a 11. század végén sem. Tarasconban az elhunyt zarándokokat még 1090 körül is a váron kívüli mezőn temették el, amíg II. Orbán pápa meg nem szentelte azt, és ott templomot nem építtetett.⁹⁸⁵ Az angliai forrásgazdagságnak köszönhetően, a templomfelszentelésre vonatkozó adatoknál információt kapunk a temetők – *coemeterium* – felszentelésére is. A kettőre általában egyszerre került sor. Fontos azonban megemlíteni, hogy addig (vagyis a 11–12. századig) a temetők megszentelésére vonatkozó adatok még Nyugat-Európában is rendkívül ritkák.⁹⁸⁶

Ritoók Ágnes, áttekintve a nyugat-európai korabeli temetkezési szokásokat, kiemeli, hogy „*az a követelményrendszer, amely a keresztény temetőket egészen a kora újkorig jellemezte, éppen a honfoglalás korára körvonalazódott.*”⁹⁸⁷ Ez azt jelenti, hogy ez éppen akkor kezdett elfogadott gyakorlattá válni nyugaton, amikor a közép-európai államok felvették a kereszténységet. Azonban ezen államok lakosságának nem minden esetben kellett végigmennie az addigi keresztény fejlődés teljes útján, hanem csak az éppen aktuális szokásokat átvenniük. Ezért is indokolatlan azt feltételezni, hogy a templom köré való temetkezések a kereszténység felvétele ellenére a tárgyalt régióban feltétlenül később kezdődnének.

Magyarországi és csehországi viszonylatban a temetkezések törvényi szabályozása közel egy időben történt. Az I. Břetislav-féle, 1039. évi gnieznói rendelkezéseiben – amikről Kozma számol be a krónikájában – a mezőn és az erdőkben való temetkezéseket pénzbüntetéssel sújtja. A temetkezést azonban nem a templom köré rendeli, hanem egyszerűen a „hívők temetőjébe”.⁹⁸⁸ A forrásban leírt események és rendeletek hitelességét több független adat is megerősíti, így például a már említett *Opatovicei Homiliarium*,

⁹⁸¹ SZŐKE B. M. 2005, 23; MGH Capitularia 2, 221–222: Caput XV. „*De sepultura mortuorum. Restat propter instantem, quae tunc maxima occurrit, necessitatem, ubicunque facultas rerum et oportunitas temporum suppetat, sepulturam morientium apud ecclesiam, ubi sedes est episcopi, celebrari. Si autem hoc propter itineris longinquitatem aut difficultatem impossibile videatur, expectet eum terra sepulturae suae, quo canonicorum aut monachorum sive sanctaemonialium congregatio sancta communiter degat, ut eorum orationibus iudici suo commendatus occurrat et remissionem delictorum, quam meritis non obtinet, illorum intercessionibus percipiat. Quodsi et hoc ineptum et difficile estimetur, ubi decimam persolvebat vivus, sepeliatur mortuus.*”

⁹⁸² MORRIS 1983, 49–50.

⁹⁸³ ZADORA-RIO 2003, 12.

⁹⁸⁴ SZUROMI 2005, 10; PASCHALIS II, CXLII, 151–152: „*Sane monasteriis, aut capellis aliquibus, praeter matricem ecclesiae, baptismum generalem fieri petatur, prohibemus. In quibus si qua forte praecepta contra sacros canones elicita inveniri contigerit, nostris canonicis non praejudicent institutis. Clericos, sanctimoniales, viduas urbis vestrae, sine vestra conscientiae nemo praesumat in iudicium trahere, aut vim eorum rebus inferre: nec coemeteriorum, quae intra vel extra civitatem sunt, curam vobis, aut potestatem subtrahere quaelibet persona praesumat: nec ullus unquam cujuscunque dignitatis aut potentiae homo, quasi sub obtentu hospitalitatis, in tuo venerabili episcopio, aut domibus sacerdotum tuorum, et omnium clericorum, sine tua tuorumque successorum voluntate habitare praesumat: ne in rebus mobilibus aut immobilibus, sive personis cujuscunque conditionis, ad vestram Ecclesiam pertinentibus, invasionem aut violentiam vobis invitis fieri sine legali ratione permittimus.*”

⁹⁸⁵ ZADORA-RIO 2003, 13.

⁹⁸⁶ ZADORA-RIO 2003, 13.

⁹⁸⁷ RITOÓK 2004, 116.

⁹⁸⁸ UNGER 2002, 42–43; SOMMER 2006, 47; COSMAE CHRONICA II, IV. 88:2–6 „*...Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, huius rei presumptores, archidiacono bovem et CCC in fiscum ducis solvant nummos; mortuum tamen in poliandro fidelium humi condant denuo.*” Ld. még FROLÍK 2006a, 19.

illetve Reginon *Libri duo de synodalibus*.⁹⁸⁹ Magyarországon – ismereteink szerint – három zsinati rendelkezés tett kísérletet a templom körül való temetkezés megszigorítására. Az 1092. évi szabolcsi zsinat 25. törvénye kötelező érvénnyel elrendelte, hogy a halottakat az egyház mellé kell temetni, ellenkező esetben büntetést róva ki.⁹⁹⁰ Az 1100 körüli tarcali zsinat – úgy tűnik a korábbi gyakorlat széles körben való elterjedése miatt – már egyszerűbben rendelkezik: „*a keresztények temetői a templomok körüli tér-ségben legyenek*”.⁹⁹¹ A valamikor 1104 és 1112/1113 között megtartott esztergomi zsinat azonban már arra is kitért, hogy mely vétkekért nem temethették el a bűnösöket ezekben a temetőkben.⁹⁹² Ha az írott források fényében összegezzük az eddigieket, azt látjuk, hogy nem számolhatunk a templom körüli temetők megnyitásával sokkal a szabályozások előtt – bár ez nem is zárhatjuk ki.

Érdekes, hogy Angliát leszámítva a régóta keresztény nyugati területeken sem beszélhetünk a 11–12. század fordulója előtt a templom körüli temetők létéről mint kizárólagos intézményről, vagyis hogy ez lett volna a temetkezések egyedüli megengedett helyszíne. Valójában ez a kérdés még sokáig vita tárgyát képezte olyannyira, hogy Honorius Augustodunensis (Honoré d’Autun, +1151) egyáltalán nem tartotta szükségszerűnek a templom köré való temetkezést. Érdemes idézni a véleményét: „*mivel az egész föld Isten temploma, amelyet Krisztus vére megszentelt, így nem olyan nélkülözhetetlen a templom mellé való temetkezés joga*.”⁹⁹³ A keresztény temetkezésekre vonatkozó részletes szabályozás, amelyet először a *Decretum Gratian*-ban (1139–1142) kíséreltek meg, végül a 13. századra, Guillaume Durant, mendei püspök (1235–1296) műveiben nyert végleges formát.⁹⁹⁴ A *Decretum*-ban felsorolták a temetkezési joggal rendelkező helyeket, meghatározták a templomba temethető személyeket, előírták a végakarát tiszteletben tartását, felsorolták, hogy kiket nem lehet a megszentelt földre temetni stb. A forrásokból nem derül ki, milyen hatással bírt a temetkezési helyszín kiválasztására az a tény, hogy fizetni kellett érte. Mivel azonban a szabályozások csak a bűnösökről szólnak és nem a szegényekről vagy nem fizetőkről, valószínűleg ez nem volt elsődleges szempont. Minden bizonnyal a még soros keresztény temetőkbe is a helyileg illetékes pap temette el a halottakat.

Az ezredforduló környékén csak a legkivételesebb – egyedi – esetekben temetkezettek a templomon belül.⁹⁹⁵ A szokás maga a 9. század elejére vált elfogadottá,⁹⁹⁶ és Angliában, illetve a német területeken elég széles körben alkalmazták is.⁹⁹⁷ A korábbi tiltásokkal – az uralkodókat és püspököket kivéve – már az 5. századtól folyamatosan találkozunk. A *Codex Iustiniani* mellett a vaisoni (442) és bragai (562) zsinatok, illetve a nantes-i (658) és aachen-i (809) gyűlések korlátozták a templomba való temetést. A hagyomány az ezredforduló után kezdett módosulni megengedőbb irányba, bár az első változás már a 813. évi mainzi gyűlésen feltűnt, ahol a megfogalmazás kibővült az „előkelő világi hívekre” is,⁹⁹⁸ de tiltásokkal találkozunk az Ansegiusnak tulajdonított gyűjteményben,⁹⁹⁹ és a 895. évi zsinaton is, bár az utóbbin csak a

⁹⁸⁹ SOMMER 2006, 48. 20. lj. „...*item sepulturas fiebant in silvis et in campis...*”

⁹⁹⁰ Szent László I. tk. 25. fej.: „*Si quis ...mortuos suos ad ecclesiam non sepellierit, XII dies in pane et aqua peniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitis vel villani ad ecclesiam non detulerit, tantumdem peniteat.*” ZÁVODSZKY 1904, 162.

⁹⁹¹ Kálmán I. tk. 73. fej.: „*Sepulture christianorum non nisi in atris ecclesiarum fiant.*” ZÁVODSZKY 1904, 192.

⁹⁹² Az első esztergomi zsinat határozatai, 9. fej.: „*Si quis pro facinore commisso iniunctam penitentiam negligens, ab episcopo excommunicatus in eadem perversitate obierit, in cimiterio ecclesie non sepeliatur, nec a presbiteris*” ZÁVODSZKY 1904, 199.

⁹⁹³ ZADORA-RIO 2003, 13; ld. még FEHRING 2000, 61–78.

⁹⁹⁴ MAŠKOVÁ 2009, 73.

⁹⁹⁵ ZADORA-RIO 2003, 10. A mikulčicei Na „*Klášterisku*” lelőhelyen feltárt „kultikus” objektum lehetne ellenpélda, ugyanis ott a faépületen belül nagyszámú temetkezés került elő. Ugyanakkor a szerző maga sem meri az építményt egyértelműen templomként azonosítani (KAVÁNOVÁ 1998, 102–104).

⁹⁹⁶ SZUROMI 2005, 10.

⁹⁹⁷ MORRIS 1983, 58; FEHRING 2000, 71–74.

⁹⁹⁸ GÓRECKI 2002, 71; MGH Concilia 36/272:23–24. Concilium Moguntinense A. 813: „*Nullus mortuus infra ecclesiam sepeliatur, nisi episcopi aut abbates aut digni presbyteri vel fideles laici.*”

⁹⁹⁹ MGH Capitularia 1, 412:153. „*De sepultura, ubi non fiat. Ut nullus deinceps in ecclesia mortuum sepeliat.*”

világiak temetkezését a zárták ki.¹⁰⁰⁰ A tiltások ellenére – szűk körben, de terjedő – gyakorlatra utal és megtiltandónak mondja Burchard wormsi püspök az 1008–1022 között íródott *Decretum*ában.¹⁰⁰¹ További fontos megjegyzései vannak egyrészt a pogány előzményekkel rendelkező helyekre vonatkozóan: „*ecclesiam ubi paganus est, non liceat consecrare, neque Missas in ea celebrare*”; másrészt a templomon belül eltemetettek esetéről: „*In ecclesia in qua cadavera mortuorum sepeliuntur, sanctificare altare non liceat. Si autem consecratum prius fuit, Missas licet celebrare in ea.*”¹⁰⁰² Ezeket a rendelkezéseket emelte be és tartotta fontosnak saját *Decretum*ában Szent Ivó, Chartres-i püspök is.¹⁰⁰³ A temetkezésekre vonatkozó Burchard-féle előírás gyűjteményből leginkább az tűnik ki, hogy mindenféleképpen kerülni kellett a liturgiai célú templombelső és a halottak összekapcsolódását. Ez abban is érzékelhető, hogy bizonyos fejezetekben tiltja a korábban is temetkezésre használt helyek felszentelését. Ha egy templom egy korábbi temetőre (sírokra) épült, de azok jelenléte nem feltűnő vagy zavaró, akkor megmaradhatott, de ha a helyet temetőként használták, akkor *ablato inde altari, et in alio loco constituto* kellett.

A forrásokat és a gyakorlatot áttekintve, feltűnik, hogy a szabályozás nem annyira kényszerítette a lakosságot a templom kerüli temetők használatára, mint inkább a vétkezőket zárta el ettől a lehetőségtől. Látványos az előkelők igyekezete is: minél közelebb kerülni holtuk után a templomok legszentebb helyéhez. Ezekből az a következtetés vonható le, amire Richard Morris már utalt a munkájában,¹⁰⁰⁴ hogy a keresztény templom köré való temetkezés inkább számított kiváltságnak, mintsem kényszernek (legfeljebb későbbiekben a templomok közötti választás szabadsága volt szigorúbban korlátozva).

AZ EGYHÁZSZERVEZÉS KEZDETEI

A kereszténység terjesztése felülről zajlott az egész vizsgált régióban, ugyanis az általános térítés minden esetben a vezető réteg megtérése után kezdődött.¹⁰⁰⁵ Nincsenek adataink a lakosság körében lévő keresztények számáról az államszervezés kezdetekkor, de a cseh, lengyel és magyar területeken az arányuk minden bizonnyal elhanyagolható volt. Így kijelenthetjük, hogy ebben a régióban az uralkodó és környezete vette fel elsőként a kereszténységet. Ez a folyamat hasonló formában történhetett nyugaton is – Angliában és a meroving Galliában.¹⁰⁰⁶ Itt a kereszténységet frissen átvevő uralkodó elit elsőként kezdett a templomok közelében vagy azokba temetkezni, számos esetben gazdag mellékleteket téve a sírba, miközben a lakosság döntő többsége még sokáig, akár további száz évig pogány maradt és a régi soros temetőket használta, csak fokozatosan engedve az új vallásnak és szokásoknak.¹⁰⁰⁷ A vizsgált régióban az egyházszervezés első jelentős lépései egy harmincéves időszakon belül zajlottak le. Érdekes, hogy a Cseh Feje-

¹⁰⁰⁰ MGH Capitularia 2, 222: Cap. XVII. „*Ut nullus laicus in ecclesia sepeliatur.*”

¹⁰⁰¹ BURCHARDUS WORMACIENSIS III, 702–703: CLI. „*Antiquus in his regionibus in Ecclesia sepeliendorum mortuorum usus fuit, t plerumque loca divino culti mancipata, et ad offerendas Deo hostias praeparata coemeteria sive polyandria facta sunt. Unde volumus ut ab hac re deinceps abstinenceatur, ut nemo in Ecclesia sepeliatur, nisi forte, talis sit persona sacerdotis, aut cuiuslibet iusti hominis, qui per vitae meritum talem vivendo suo corpori defuncto locum acquisivit. Corpora vero quae antiquitus in Ecclesiis sepultas sunt, nequaquam projiciantur, nisi sunt paganorum, sed tumuli qui apparent profundius in terram mittantur, et pavimento desuper facto nullo tumulorum vestigio apparente, Ecclesiae reverentia conservetur. Ubi vero tanta est multitudo cadaverum, ut hoc facere difficile sit, locus ille pro coemeterio habeatur, ablato inde altari, et in alio loco constituto, ubi religiose et pure Deo sacrificium offerri valeat.*” Ld. még CLVIII. „*corpora defunctorum nullo modo intra basilicam sepeliuntur, sed si necesse est de foris circa murum basilicae.*”

¹⁰⁰² BURCHARDUS WORMACIENSIS III, 676, XIII–XIV.

¹⁰⁰³ Csak a címetek említve: IVONIS CARNOTUNENSIS III, 6/15: „*Ut ecclesiam ubi paganus sepultus est non liceat dedicari*”; 6/16: „*Ut in ecclesia in qua cadavera sepulta sunt, altare consecrari non liceat.*”; 14/43: „*Vt ecclesiam in qua cadavera infidelium sepulta sunt sanctificare non liceat.*”

¹⁰⁰⁴ MORRIS 1983, 50.

¹⁰⁰⁵ KOSZTA 2001a, 195. A bajor-alemann területek hasonló folyamatára ld. SZÖKE B. M. 2005, 23.

¹⁰⁰⁶ BEREND 2007, 13. Ugyanitt olvashatunk a kereszténység felvételének hátterében álló okokról.

¹⁰⁰⁷ MORRIS 1983, 54–58; FEHRING 2000, 69–74.

delemség első püspöksége csak 973–976 körül jött létre, majdnem egy évszázaddal az első Přemyslida fejedelem megkeresztelkedése után.¹⁰⁰⁸ A lengyel egyházszervezésnél az uralkodó dinasztia megkeresztelkedése és az első püspökségek megalapítása között csak 30–40 év telt el, amikor a gnieznói találkozóval összefüggésben létrejött az önálló lengyel egyháztartomány három alárendelt püspökséggel (Krakkó, Kołobrzeg és Boroszló).¹⁰⁰⁹ A keresztény egyház alapjait I. Mieszko már korábban megteremtette, amikor 991 körül székhelyét, Gnieznót és a családját (második feleségét, Odát és gyermekeit) a pápa védelmébe ajánlotta. A folytatás sikerét vetítette előre I. Mieszko fiának és utódjának jelentős egyházi neveltetése és kapcsolatrendszere.¹⁰¹⁰ 1000 körül megalakult a gnieznói érsekségtől kezdetben különálló poznańi püspökség is. Az egyházszervezet főbb kereteinek kialakítása után megindult a fokozatos missziós tevékenység. Ennek egyik fontosabb kiindulópontját az uralkodói várakban létesített egyházak adták. Az egymás után megalakuló püspökségek és esperességek szinte kivétel nélkül a tartomány-központok váraiban létesültek.¹⁰¹¹ Ezzel egyidőben megindult a Magyar Királyság sokkal nagyobb szabású egyházszervezése, mely során 1009-ig két érsekség és öt püspökség jött létre (Esztergom és Kalocsa, illetve Veszprém, Pécs, Győr, Eger és Gyulafehérvár).¹⁰¹²

A központi várak első templomai uralkodói alapítású egyházi intézmények voltak, s nem kimondottan a várnépek keresztény szükségleteinek kielégítésére jöttek létre (pl. Levý Hradec, Budeč, Žatec, Prága – Szűz Mária; Ostrów Lednicki, Giecz, Poznań, Kalisz, Krakkó; Esztergom – Szent István protomártír, Veszprém – Szent György, talán ide sorolható a borsodi, váron belüli templom is). Bizonyos esetekben egy idő után püspöki alapításokkal is találkozhatunk (Prága – Szent Móric kápolna; Olomouc – Mária Magdolna).¹⁰¹³ Ezen helyzetüket nagyon jól tükrözi a templomot jelentő szó a nyugati szláv nyelvekben: a „*kostel*” – „*kościol*”, amely a latin *castellumból* ered, jelezve a templom eredeti helyét a vár palotája – a kastély – mellett.¹⁰¹⁴ Ebből következően ezeknél egyik esetben sem kereshetünk valódi plébániajogokat, függetlenül attól, hogy kik látták el a szolgálatot. Ugyanakkor a temetkezési joguk – magántemplomként (*Eigenkirche* – *Herrschaftkirche*) – annyiban biztosan létezett, amennyiben az uralkodó réteg valamely tagja akart oda temetkezni. Egy jó példa erre a prágai vár Szent György temploma.

A vizsgált korszak templomainak megkülönböztetése a források eltérő szóhasználata nélkül is elvárható lenne, már csak azért is, mert a kutatott területek központi váraiban vagy közvetlen környezetükben többnyire egy templomnál több van. Ez nemcsak a püspökségi székhelyek környezetére vagy monostorokra érvényes, hanem az olyan „egyszerűbb” központokban is, mint pl. a csehországi Starý Plzenec, Budeč, Žatec; a lengyelországi Łąd, Giecz és Wiślica,¹⁰¹⁵ illetve a magyarországi Szabolcs, Borsod, Visegrád stb.¹⁰¹⁶

A régészetnek azért van kiemelkedő szerepe a kérdésben, mert az egyes egyházi épületek jogkörének meghatározása éppen az előkerülő maradványok azonosítása alapján is lehetséges. A libicei és a Levý Hradeci 10. századi templomok¹⁰¹⁷ körül, illetve bennük nem találtak korai temetkezéseket, ami alátámasztja ezek azonosítását kápolnaként. Hasonló kép figyelhető meg a strachotíni vár templománál is.¹⁰¹⁸ Az ilyen jellegű meghatározás használhatóságát megerősíti még a Týnec nad Sázavou templom kutatása. A megfigyelések szerint körülötte a temetkezés akkor szűnt meg, amikor a templom elvesztette a plébániai jogokat.¹⁰¹⁹ Éppen fordított a kép a Prága-Staré Město-i Keresztelő Szent János, és a rybníki Szent

¹⁰⁰⁸ SLÁMA 2006, 10–12; JAN 2009, 197.

¹⁰⁰⁹ KURNATOWSKA 2009, 39.

¹⁰¹⁰ PLESZCZYŃSKI 2006, 95–96.

¹⁰¹¹ KURNATOWSKA 2000, 490–491.

¹⁰¹² KOSZTA 2001, 69–70; KOSZTA 2001a, 195–209.

¹⁰¹³ BOHÁČOVÁ–FROLÍK–CHOTĚBOR–ŽEGKLITZ 1986, 118–119; SOMMER 1982, 463; DOHNAL 2006, 34–35.

¹⁰¹⁴ GYÖRFFY 1976, 340; ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 60.

¹⁰¹⁵ SOMMER 1982, 454; GLIŃSKI–KOJ 1999, 120–124.

¹⁰¹⁶ NÉMETH 1973, 167–178. A többit ld. a katalógus megfelelő tételeinél.

¹⁰¹⁷ SLÁMA 1988, 34. A Levý Hradec legrégebbi temploma körüli temető a 11. században indult, amikor a helyszín már nem tartozott az uralkodói várak sorába.

¹⁰¹⁸ NOVOTNÝ 1982, 333.

¹⁰¹⁹ SOMMER 1982, 466.

Longinus kápolnáknál, ahol a temetkezések, éppen akkor indulnak, amikor az írott források is plébániának kezdték nevezni. Az első esetben ez a 13., a másodikban a 14. századtól kezdődött.¹⁰²⁰

A három terület közül legkorábban a cseh területeken találkozunk példákkal a biztosan uralkodói kápolnákra (a morvaországiakat most nem említve). Ilyenek voltak a már említett Levý Hradec mellett a prágai Szent Vid és Szent György templomok is. Az első cseh vértanú szentek eltemetése ezekben megfelelt a feljebb ismertetett egyházi előírásoknak. A legkorábbi lengyelországi templomon belüli temetkezések is teljes összhangban voltak a kánonjoggal. A gnieznói székesegyházban a Szent Adalberté mellett – a krónikák szerint – csak Dąbrówka sírja volt. A poznańban pedig I. Mieszko, Vitéz Boleszláv és Megújító Kázmér temetkezéseivel találkozhattunk. Nem ismertek név szerint, de a különleges kialakításuk alapján, hasonló temetkezésekkel számolhatunk a waweli Szűz Mária és a lednicei kisebbik templom bővítményeinek sírjainál, illetve a wiślicai Szent Miklós templomban.¹⁰²¹ Magyarországon a székesegyházakon kívül csak három templom esetében figyelhető meg a korai temetkezések hiánya: Szabolcs, Borsod és Sály-Latorvár. Az elsőnél egyetlen egy korai sír sem került elő, a másodiknál mindössze egy gyermeksírt tártak fel a templomon belül, míg az utóbbinál az eredményeket nem közölték, így csak említésből lehet tudni, hogy a 120 sír többsége kései.¹⁰²²

Az egyházszervezet tárgyalásánál szükséges még egy nagyon fontos részletkérdést megemlíteni, amelyre a régészeti adatok nem szolgáltatnak információt, az írott források pedig nagyon szűkösek. Ez a várakban lévő, feljebb említett „magánkápolnák” csoportjában az uralkodói és az ispáni/kasztelláni templomok szétválasztása. Mivel a kérdés szorosan összefügg az udvarházak problematikájával, erre később még visszatérünk.

A 10. századra megengedőbbé váló egyházi előírások ellenére, a tárgyalt időszak folyamán a közép-európai régióban csak ritkán találunk példát a templomon belüli temetkezésekre. Ezek szinte minden esetben megfelelnek a 813. és 895. évi zsinatok szellemiségének, vagyis mindig a templom alapítójának, kegyurának, a környék valamely előkelőjének vagy egyházi személynek sírjával találkozunk.¹⁰²³ Egy „átlagosnak” tekinthető plébániatemplomnál ez alig fordul elő, valószínűleg éppen emiatt kell gondolnunk a borsodi és a mindkét visegrád-sibrik-dombi templom különleges jogállására. Mindegyik templomban egy-egy temetkezést tártak fel. A borsodi melléklet nélküli volt, akár a vizsgált korszaknál jóval későbbi is lehet. Ezzel szemben a két visegrádi épületben gazdag mellékletű temetkezéseket tártak fel. A „külső” templomnál ez a szentélyrekesztőnél,¹⁰²⁴ míg a „belsőnél” a hajó közepén, de mindkét helyen a hosszanti tengelyben feküdt.¹⁰²⁵

ESPERESI ÉS VÁRTEPLOMOK

A keresztény uralkodók egyházszervezési tevékenysége magától értődő folyamat volt a vizsgált korszakban. Olyannyira, hogy „*az egyházszervező felkent uralkodó mintegy magának az egyháznak a belső szerveként járt volna el.*” Az egyházszervezet és az uralkodói központok egybeesése ezért is számít természetesen a régióban.¹⁰²⁶ A kezdeti egyházszervezés először felsőbb – püspökségek, illetve esperességek alapításának szintjén – zajlott. Mind a három területen a várhálózatra támaszkodó egyházszervezés a központi várakba helyezte az esperesi templomokat.¹⁰²⁷

Nyugat-Európában a főesperességek kialakulása a 6. század folyamán indult meg, A tisztviselőket kezdetben *archipresbyter* majd *archidiaconus* névvel illették. Ekkortól már meg is különböztetik a

¹⁰²⁰ PODLIŠKA 2002, 86; MAREŠOVÁ–MILITKÝ 2000, 185–198.

¹⁰²¹ KÓČKA–KREZ 2000, 73; GÓRECKI 2002, 71.

¹⁰²² WOLF 2004, 139–140; WOLF 2005, 132–133; GÁDOR 1985, 119–120.

¹⁰²³ RUTTKAY A. 2005, 40. A kopcsányi templom belsejében levő, 12. századi érméssel keltezett sírokról feltételezik, hogy már az elhagyottan álló épületbe lettek eltemetve.

¹⁰²⁴ BUZÁS 2001a, 224, 245.

¹⁰²⁵ BUZÁS–BORUŠS–MERVA–TOLNAI 2014, 6.

¹⁰²⁶ ERDŐ 2001, 174, 177–178.

¹⁰²⁷ ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 60; SOMMER 2000, 401; SOMMER 2006, 45; KOSZTA 2001a, 205.

két tisztséget. Az egy egyházmegye – több főesperesség szerkezet a 8. századra alakult ki. Számunkra a szászországi példa kiemelkedően érdekes, ahol egy nagyrészt pogány területen zajlott az egyház többszintű, felülről irányított megszervezése. A szász püspökségben az uralkodói központok mellett létesült *Großpfarrei* – nagyplébániákból indult ki a helyi szintű plébániaszervezet, és ezek az „ösplébániák” váltak egy idő után esperesi székhelyekké.¹⁰²⁸

A cseh egyházszervezés folyamatánál legalább két nagyobb korszak figyelhető meg. Az első a Přemyslida magterület templomainak létrejöttét jelentette. A cseheknél ezt a szervezetet „nagyplébánia”-hálózatnak nevezik (*velká farnost – Großpfarrei, velkofarní hradský kostel*).¹⁰²⁹ A „nagyplébánia”-szervezet közvetlenül összekapcsolódott a központi várakkal, egyes egységeinek élén pedig *archipresbyteri* álltak. Ezek a templomok – amint a cseh kutatás kimutatta – teljes plébániai jogokkal rendelkeztek.¹⁰³⁰ A szerepüket egy idő után, néhány helyen társaskáptalanok vették át.¹⁰³¹ A második korszakban az említett szervezet már kiterjedt a többi cseh területre és Morvaországra. Végeredményül erre építkezve tíz esperesség (*arcijáhenství*) jött létre a cseh és hat a morva régióban.¹⁰³² A jó forrásellátottságnak köszönhetően tudjuk, hogy a Cseh Fejedelemségben Heinrich Zdik, olomouci püspök szervezte meg az első esperességeket az 1140-es években. Az egyes esperességek székhelyei a rendelkezésre álló központi várak lettek: Olomouc, Přerov, Spytihněv, Břeclav, Brno és Znojmo. A szervezést a cseh területeken Dániel prágai püspök fejezte be. A cseh tartományok egy részében már nem lehetett a várakra támaszkodni, máshol pedig az esperességek feladatait már létező káptalanok látták el (pl. Litoměřice, Stará Boleslav, Mělník). A prágai, kouřimi, žateci, bílinai, Stará Boleslav-i, Starý Plzenec-i és Hradec Králové-i esperességek a korábbi „nagyplébániákra” épültek. Még két további esperesség – Bechyňe és Horšovský Týn – a püspöki birtokokon jött létre.¹⁰³³ Figyelemre méltó, hogy az okleveles adatokban az esperesek és esperességek – *archidiaconi & archidiaconati* – első említései csak ezután jelennek meg. Az első éppen 1143–1144-ből ismert, majd utána az 1170-es évektől szaporodnak meg.¹⁰³⁴

A lengyel területek forrásellátottsága messze alulmarad a cseh adatokkal összehasonlítva. Feltételezik, hogy a szervezet alapjai a cseh területekhez hasonló „nagyplébánia”-jellegű egységekből álltak (*jednostki wielkoparafiałne*). Ezek lehettek a későbbi fejlődés kiindulópontjai.¹⁰³⁵ A források szűkszávsága miatt, az esperesi szervezet kiépülésének pontos folyamatát nagyon nehéz nyomon követni. Valószínűleg a szervezésre itt később került sor, mint a két szomszédos országban. A legkorábbi adatok a 12. század második feléből–végéről származnak. Az oklevelek először 1198-ban a lublini esperest említik, majd továbbiakat 1207-ban és 1210-ben.¹⁰³⁶

A csehországi „nagyplébánia” szerveződés funkcionálisan több szempontból is emlékeztet a magyarországi viszonyokra. Magyarországon az uralkodói kezdeményezésre, királyi vagy fejedelmi udvarházakhoz kapcsolódóan felépült első templomok (pl. Esztergom – Szent István, Veszprém – Szent György) feltehetően kezdetben pasztorális szereppel is rendelkeztek, de semmi esetre sem nevezhetők plébániáknak. A plébániafunkciókkal valószínűleg azok a korai templomok rendelkeztek, amelyek a váron kívül álltak. Ha több egyházi épület is állt a váron kívül, akkor valószínűleg a későbbi esperesi templom látta el a várnépek lelki szükségleteit. Ezeknek nem volt pontosan körülhatárolható területük, és így – Koszta László véleményét támogatva – helyesebb pasztorációs egyházaknak nevezni őket.¹⁰³⁷ Ahogyan Györfy György már az 1970-es években megfogalmazta, ezekből (*Altpfarreien*) a 11. század végére fejlődtek ki az esperességek.¹⁰³⁸ Magyarországon az esperesek megnevezése először Kálmán király törvényeiben,

¹⁰²⁸ JAN 2009, 194.

¹⁰²⁹ SOMMER 2006, 44, 53.

¹⁰³⁰ JAN 2009, 195–196.

¹⁰³¹ ŽEMLIČKA 1997, 180–181.

¹⁰³² SOMMER 2006, 53.

¹⁰³³ ŽEMLIČKA 1997, 246–249; JAN 2009, 201–202.

¹⁰³⁴ CDB I, 135/138 (1143–1144); 251/223 (1170); 270/239 (1174); 280/247 (1177) stb.

¹⁰³⁵ KURNATOWSKA 2009, 41–43.

¹⁰³⁶ CDMP I, 31 (1193); 45 (1207); 66 (1210).

¹⁰³⁷ KOSZTA 2001, 71.

¹⁰³⁸ GYÖRFFY 1976, 355.

majd az esztergomi zsinat rendelkezéseiben bukkan fel.¹⁰³⁹ Az első név szerint ismert espereseket egy 1135. és 1176. évi oklevél említi.¹⁰⁴⁰ Az 1082-es és 1111-es *archidiaconi*-adatok későbbi hamisítványokból származnak.¹⁰⁴¹ A forrásokból úgy látszik, hogy a magyarországi esperesi szervezet jött létre legkorábban a három vizsgált terület közül, majdnem negyedszázaddal megelőzve Csehországot.

Az egyes várakhoz kapcsolódó esperesi szervezet kiépülésének okleveles lenyomata a 12. század második felétől követhető. A gyulafehérvári esperes említése után, 1199-ben a kolozsi, majd 1210-ben a nyitrai és a barsi, 1221-ben a szabolcsi következnek. A 13. század folyamán lényegében az összes ispáni vár mellett feltűnik egy-egy esperesi tisztség.¹⁰⁴² Valószínűleg a Magyarországon is kezdettől fogva az esperesi szervezet részévé válhattak a monostorok és társaskáptalanok. Erre gondolhatunk Somogyvár, Zalavár, Kolozsmonostor, Arad, Csanád és Pozsony esetében, nem említve a püspöki székhelyeket. Az utóbbi szempontból a magyar egyházszervezés jelentősen eltér a két szomszédos területtől, egyrészt az egyházmegyék számában – ami az ország méretéből is adódott, leginkább azonban abban, hogy a Magyar Királyságban a világi és az egyházi központok nem estek mindig egybe (pl. Vác, Eger, Pécs, Kalocsa). Csehországban mindössze két püspökség volt a 12. századtól (Prága és Olomouc), míg Lengyelországban – ahol a korai püspökségek egy részét talán soha nem is szervezték meg – mindegyik egy-egy jelentősebb, megfelelően védett világi központban jött létre. Mindezekből az látszik, hogy a 11–12. század fordulójáig, a három vizsgált terület közül egyikben sem beszélhetünk esperességekről.

A pasztorációs egyház latinul *ecclesia baptismalis*nak feleltethető meg. Ebből a funkcióból kiindulva teremtette meg a magyar kutatás a 11. századra vonatkozóan az *ecclesia baptismalis* – *ecclesia parochialis* kettőséget. Németh Péter 1985-ben e két jogi kategóriát a 11. századi ispáni várak mellé rendelte és összefüggésbe hozta a temetkezésekkel. Véleménye szerint az *ecclesia parochialis* működött valódi plébánia-templomként és eköré temetkezett a köznép, miközben az *ecclesia baptismalis* esperesi templom lett volna, s az ilyen templomok körül – amíg a megnevezett jogállásuk megmaradt – nem lehetett temető.¹⁰⁴³ Az elméletet teljesen átvette és a borsodi helyzetre alkalmazta Wolf Mária is.¹⁰⁴⁴

Amint feljebb láthattuk, a 11. század végéig nem beszélhetünk esperesi templomokról, így az elmélet ezen része már nem állja meg a helyét. Még kevésbé igazolható a temetkezések ilyen jellegű megkülönböztetése. Ugyanis semmilyen következetes rendszer a magyarországi ispáni várak mellett megfigyelt templomoknál nem állapítható meg. Mindazokon a helyeken, amelyeknél két templomot kutattak meg – Borsodon kívül – mindenütt voltak temetkezések: Abaújvár, Arad (?), Doboka, Gyöngyöspata, Visegrád, Zalavár. Vagyis egy templomról feltételezni, hogy esperesi funkciót látott el csak azért, mert nem volt körülötte temető – szintén indokolatlan. Eleve hibás elképzelésnek tűnik azt feltételezni, hogy egy pasztorációs templom, amely a környező lakosság keresztény hitre térítését végzi, megtagadta volna az általa megtérített lakosságtól a templom mellé való temetkezés jogát. Az esperesi templom jogállása semmivel nem volt alacsonyabb egy plébánia-templomnál, s ha valahol még nem állt az utóbbi, akkor az esperesi templom köré kellett temetkezni, hasonlóan azokhoz a helyzetekhez, amikor egy monostor vagy prépostság látta el a környék pasztorációs teendőit. A temetkezések hiánya mögött így egészen más okokat kell keresnünk és sokkal inkább ezeket is hosszabb fejlődési folyamat részének kell látnunk. A kiindulópont – Koszta László alapján – úgy foglalható össze, hogy a 11. század elején a magyarországi templomhálozat „a keresztelőegyházi és a királyi magánegyházi rendszer jegyében alakult ki.” Ebből pedig ha az udvarházakhoz tartozó második tételt elvesszük, akkor csak az *ecclesia baptismalis* marad plébániajogokkal rendelkező egyházként.¹⁰⁴⁵

¹⁰³⁹ ZÁVODSZKY 1904, 190–191, 203–205; Kálmán I. tk. L, LIX–LXI; Esztergomi zsinat: XLVIII, L, LX, LXVI.

¹⁰⁴⁰ CDAC I, 21/53 (1135: *Symeon Ungaricus archidiaconus*) és 35/73 (1176: *Pauli Archidiaconi Albensis Transilvaniae*).

¹⁰⁴¹ DHA 81/236 (1082); 139/387 (1111).

¹⁰⁴² A témában a gyöngyöspatai esperesség feldolgozása eddig a legrészletesebb (SZABÓ 1984, 21–89).

¹⁰⁴³ NÉMETH 1985, 111: „esperesi egyházak mellől hiányozniuk kell a várnépek temetőjének.”

¹⁰⁴⁴ WOLF 2005, 131–139.

¹⁰⁴⁵ KOSZTA 2001a, 205.

Külön szót érdemel Visegrád esete. Itt a váron kívül egy kétperiódusú templomot tártak fel, melynek a 11. század második felében zajló átépítését a Salamon, Géza herceg és Szent László veretei keltezik. Buzás Gergely véleménye szerint a nem sokkal 1079 között befejezett építkezés a templom rangváltásával függ össze, amikor esperesi templom lett.¹⁰⁴⁶ Ezt Zsoldos Attila elméletével kapcsolja össze, aki szerint az egykori Visegrád vármegye felbomlásával, valamikor 1018 és 1079 között jött létre az Esztergom vármegye, s ekkor az ispánsági központ is elköltözött Visegrádról. Ezzel függene össze az, hogy a templom a 12. század folyamán már el is pusztult.¹⁰⁴⁷ Az elméletben leginkább a templom funkciójának meghatározása tűnik vitathatónak. Amint az előző elemzésből láthattunk, az esperességek legkorábbi említései csak két évtizeddel későbbi időszakból ismertek. Ugyan ez még nem zárná ki az elméletben megfogalmazott elképzelést, azonban meglepő, hogy a rendkívül reprezentatív templomot, felépítése után rövid időn belül felhagyták. Erre még olyan helyen sem látunk példát, ahol ki sem alakult a vármegye (pl. Gyöngyöspata). A helyszín különleges építészeti megoldásai és a gazdag mellékletű sírok leginkább egy nemzeti monostor-jelleget adnak a templomnak.

A legújabb régészeti eredmények fényében, az már szinte biztos, hogy a vár területén lévő egyházi épület a helyi palota melletti kápolnaként funkcionált, s nem válhatott valódi plébániává.¹⁰⁴⁸ A templomok korai pusztulása jól megmagyarázható az ispáni székhely és a királyi udvarház elköltözésével. A 13. században Visegrád a szentendrei esperesi kerülethez tartozott, Szentendrén pedig már 1146-tól egy püspöki kúria adatolható. Valószínűbbnek tűnik, hogy a 11–12. század fordulóján kialakuló esperesség nem a már funkcióját veszített egykori ispánsági vár mellett jött létre, hanem kezdettől fogva a veszprémi püspök újonnan alapított szentendrei udvarházánál.¹⁰⁴⁹

Egy-egy középkori templomról az elmúlt pár évben tudták kimutatni a kora Árpád-kori előzményeket. Óbarson ez a külső várban lévő, valószínűleg plébániatemplom, míg Zemplénben a „a vár közepén található” épület. Mivel mindkét esetben műemléki kutatások folytak, nincsenek megbízható adatok a hozzájuk tartozó temetkezésekre vonatkozóan.¹⁰⁵⁰ A zempléni várban még korábban mutattak ki a 12. századtól keltezhető temető létét. Azonban az amúgy is közöletlen ásatás csak nagyon lehatárolt területen folyhatott.¹⁰⁵¹

A magyarországi kutatásban felmerült, hogy a patrocíniumok alapján lehetne különbséget tenni az ispáni várak mellett található két templom között. Németh Péter megfigyelése szerint az Árpád-kori megyeszékhelyeken az államalapítás kori ispáni vár közelében általában ott állt a Szűz Máriának szentelt esperesi templom, a váralján a Szent Mihály plébániatemplom, temetővel körülötte. Szűz Mária patrocíniumot a kutató a következő helyszíneken mutatott ki: Békés, Bihar, Csanád, Doboka, Esztergom, Székesfehérvár, Gömör, Győr, Nógrád, Nyitra, Torda, Trencsén és Visegrád. Szent Mihály a következő esetekben adatolható: Baranya, Bars, Bihar, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nyitra, Pozsony, Torda, Vasvár és Veszprém.¹⁰⁵² A két sor kiegészíthető Segesd, Sopron és Szabolcs eseteivel is.¹⁰⁵³ E jelenséget a szerző úgy értelmezi, hogy a Szűz Máriának szentelt templomok valamilyen magasabb rangú egyházi intézményekhez tartoztak: érsekség – püspökség – esperesség. Ezzel szemben a Szent Mihály templomok plébániatemplomok voltak. Az esperesi templomok sorsában a 12. században állt be nagyobb változás, amikor az esperes a püspöki székhelyre vagy egyéb központi helyre költözött. Ezzel az egykori esperesi templom is a plébánia kezelésébe került, s a két templom közül az egyik visszaminősült kápolnává, vagy végképp megszűnt.¹⁰⁵⁴ Az elmélet megalapozottságát azóta sem vonták kétségbe,¹⁰⁵⁵ a mi esetünkben is csak egy

¹⁰⁴⁶ BUZÁS 2001a, 224.

¹⁰⁴⁷ ZSOLDOS 2001a, 34–36, 39; BUZÁS 2001a, 224; BUZÁS 2004, 8.

¹⁰⁴⁸ BUZÁS–BORUZZS–MERVA–TOLNAI 2014, 6–7.

¹⁰⁴⁹ ZSOLDOS 2001a, 37–38; KOSZTA 2001a, 199–200.

¹⁰⁵⁰ ŽAŽOVÁ–BÓNA 2014, 236–267; TAJKOV 2015, 207–219.

¹⁰⁵¹ HORVÁTHOVÁ–HREHA 2015, 97.

¹⁰⁵² NÉMETH 1981, 56.

¹⁰⁵³ GÖMÖRI 2002, 96.

¹⁰⁵⁴ NÉMETH 1981, 58.

¹⁰⁵⁵ GÖMÖRI 2002, 96.

dolgot szükséges pontosítani. Amint láthattuk, az ispáni várak kialakulásánál még nem léteztek esperes-ségek, így a Szűz Máriának szentelt templomokat nem tarthatjuk annak. Vagyis a megfigyelt törvényszerűséget annyiban szükséges módosítani, hogy a Szűz Máriának szentelt épületek inkább várkápolnák lehettek (az elképzelés részletesebb kifejtésére később kerül sor). Hasonló tendenciát a cseh területeken is próbáltak keresni, elsősorban a tartományi várak nagyszámú Szent György és Szent Kliment temploma alapján. Azonban ezekben az esetekben nem sikerült kimutatni azt, hogy a templom titulusa és funkciója között közvetlen kapcsolat lenne. Egyedüli eredmény csak az lett, hogy egyes patrocíniumok bizonyos mértékben korjelzők, vagyis a templom alapítására utalnak.¹⁰⁵⁶ Ugyanakkor ezeket a következtetéseket sem lehet ellenőrizetlenül elfogadni, legfőképpen nem azt, hogy ez bármiféle morva eredetre lenne visszavezethető. Több esetet fel lehet hozni példának, amikor a titulus alapján feltételezett keltezés a további kutatások megcáfolták. Stará Boleslav esete mutatja ezt, ahol a 9. századra is keltezett templomról a régészeti feltárások mutatták ki, hogy a 12. század elején épült.¹⁰⁵⁷ Hasonló volt a helyzet Hradec Králové Szent Kliment templomával, amely már a belső kolonizáció idején épült fel.¹⁰⁵⁸ Lengyelországban ilyen következetesség a templomok titulusaiban nem figyelhető meg.

A PLÉBÁNIAHÁLÓZAT KIÉPÜLÉSE

Mivel a templom körüli temetők meghonosodásához és széles körű elterjedéséhez egy megfelelő templomhálózat is szükséges volt, ezért ezt a kérdést ennek fényében kell vizsgálni. A lakosság megfelelő krisztianizációja is alapvető feltétele volt a plébániahálózat megfelelő mértékű kiépülésének. I. Břetislav Gnieznóban kihirdetett törvényei azonban éppen arra mutatnak, hogy ez a folyamat még a Cseh Fejedelemségben is csak nagyon az elején tartott a 11. század első felében.¹⁰⁵⁹

Nyugaton a templomok országos szintű hálózata és a körülöttük lévő temetők a 10–11. századra formálódtak ki. A helyi plébániahálózat sűrűségére jól jellemző, hogy a *Domesday Book* Suffolokban legalább 400, míg Kentben 365 templomot sorol fel. Természetesen nem mindegyikhez tartozott temető.¹⁰⁶⁰ A normann hódítás előtti időszak templom körüli temetőinek használatára közvetlen forrást jelentenek a temetők keltezhető síremlékei is.¹⁰⁶¹

A közép-európai plébániahálózat kialakulására vonatkozóan az ismereteink igen hiányosak.¹⁰⁶² A Přemyslida-ház 9. század végi megkeresztelkedése ellenére – amint azt Zdeněk Boháč kimutatta – a 10–11. század fordulójáig egyetlen templom sem épült a várakon kívül.¹⁰⁶³ Ugyanez mutatható ki Lengyelországban is, ahol az 1030-as évek válsága kétségtelenül jelentős törést okozott a meginduló egyházszervezésben, de még a 11. század második felében sincs túl sok nyoma a püspöki és fejedelmi székhelyektől távolabb eső területek plébániahálózatának.¹⁰⁶⁴

A források alapján úgy látszik, hogy a vizsgált régióban a folyamat valamikor a 11. század végétől gyorsult fel, és a 12. század közepére már le is zárulhatott. Fontos kiemelni, hogy a három ország közül egyikben sincs írott nyoma e szervezet tudatos alapításának. Ugyan nyilvánvaló, hogy az I. István II. törvénykönyvében szereplő rendelkezés, mely szerint minden tíz falunak egy templomot kellett építenie, toposz,¹⁰⁶⁵ mégis a törvényben való rögzítés ténye fontos adat az uralkodó céljait, programját illetően. Így ha a falvakban nem is, az uralkodói hatalmat és törvényt képviselő központokban minden bizonnyal a

¹⁰⁵⁶ Szent Kliment HUML 1977, 86–87; TOMKOVÁ 2001, 11; Szent György SLÁMA 1988, 38; STAŇA 1987a, 46–47; ZÁPOTOCKÝ 1977, 546; SLAVIČKOVÁ–VELÍMSKÝ–CVRK 1998, 1; KOTYZA–TOMAS 1995, 98.

¹⁰⁵⁷ BOHÁČOVÁ 2003, 186–188.

¹⁰⁵⁸ NECHVÁTAL 2004, 339. Ugyanitt további példák is.

¹⁰⁵⁹ SOMMER 2006, 46–47.

¹⁰⁶⁰ MORRIS 1983, 49. Részletesen a *Domesday Book* templomairól ld. MORRIS 1983, 68–76.

¹⁰⁶¹ MORRIS 1983, 49.

¹⁰⁶² Pl. ŽEMLIČKA 2002, 744–745.

¹⁰⁶³ SOMMER 1977, 399; JAN 2009, 193–195.

¹⁰⁶⁴ KURNATOWSKA 2009, 41–42.

¹⁰⁶⁵ Szent István I. tk. I. fej.: „*Decem villę ecclesiam edificent...*” ZÁVODSZKY 1904, 153.

plébániahálózat kiépítése a törvény szellemiségének megfelelően zajlott és ez a folyamat fokozatosan onnan sugározhatott szét.

Kérdéses a 9. századi – főleg morva – központok templomainak jogi értelemben vett szétválasztása. Az egymás közelében felépült nagyszámú templom fennhatóságának meghatározásához semmiféle írott forrás nem áll rendelkezésre. Ugyan tudunk több püspökségről is a Morva Fejedelemség területén, ezek székhelye azonban egy esetben sem azonosítható, legfeljebb nagyon feltételes. Így csak nagyon elméleti szinten tételezhető fel, hogy egy-egy nagyobb agglomeráció több temploma közül lehetett egy püspöki, egy plébánia- és kegyúri templom is. Az utóbbi két kategória akár egybe is eshetett, azonban – amint Prága esetében látható – több kisebb udvarház kápolnája a vizsgált időszakban még nem rendelkezett plébániajogokkal. Nem zárható ki, hogy a keresztény lakosság nagyobb sűrűsége miatt lelki ellátásukhoz akár több plébániára is szükség lehetett.

A temetkezéseket illetően a morva területek keresztény hagyományai minden bizonnyal hatással lehettek és voltak is a helyi, 11. századi cseh egyházszervezésre. A Morava völgyében létrejött jelentős településeken mind régészeti, mind az írott források által igazolhatóan komoly keresztény élet zajlott. Erről tanúskodnak a nagy számban feltárt templomok is. Mindez nem érinthette a lakosság egészét, de a templomok körül létrejött temetők jól mutatják, hogy a legfelső vezető rétegen kívül szélesebb kör vehette fel a kereszténységet és követte utána az új vallással járó szokásokat. Régészeti erre a mikulčicei 2. és 6. számú, illetve a Staré Město-i *Na Valách* temploma szolgál bizonyítékkal.¹⁰⁶⁶ Ráadásul az utóbbi egy korábbi soros temetőre épült.¹⁰⁶⁷ A tartományi központokban Dolní Věstonice-Vysoká zahrada és Radslavice-Zelená hora templomai érdemelnek még említést.

A morva központok közül gyakorlatilag mindegyik elvesztette a jelentőségét az ezredfordulóra. Többségük már a 10. század első felében elnéptelenedett, vagy csak igen gyér lakossága maradt.¹⁰⁶⁸ A 237 ismert morvaországi korabeli (9–12. századi) temetőből részletesebben négyet ismertetett eddig a szakirodalom: Mušov (230 sír), Holubice (211 sír), Přerov – Předmostí (140 sír) és Jiřkovice (110 sír). Kronológiailag három csoportot lehetett felállítani köztük: 9–11, 10–11. századi és a 11. században induló.¹⁰⁶⁹ A 11–12. században több esetben folytatódik a Morva Fejedelemség egykori központjaiban a templomok körül megnyitott temetők használata. Az Uherské Hradiště melletti Sady lelőhely 9. századi temploma mellett 856, 11–12. századi sírt tártak fel.¹⁰⁷⁰ A lelőhely lakottsága még a 11–12. századi lakottsága régészeti bizonyítható volt. Erre a templomra vonatkozhat egy 1131-es Kostolany említés. A temető 12. századig tartó használatáról nem csak a nehezen keltezhető S-végű karikaékszerek árulkodnak, hanem a sírokban talált halotti obulusok: I. Otto (+1086), I. Konrád (+1092) és II. Ottó (+1126) morva hercegek pénzei. Talán szintén erre a templomra vonatkozik egy 1247-es adat, amelyben Szűz Mária kápolnát említenek.¹⁰⁷¹

Kisebb méretű, de az előbbivel kortárs temetőket figyeltek meg a mikulčicei Valy-lelőhelyen, és Znojmo-Hradiště sv. Hypolita rotundája körül. Szintén a 11–12. század fordulójáig használatban maradt az Olomouc melletti Slavonín-„Horní lan” temetője, amelynek kezdetei a morva korszakba nyúlnak vissza.¹⁰⁷² Olomoucban a várhegyen is előkerült egy gazdag temető három sírja. A veligrádi-típusú ékszerekkel bőségesen ellátott sírokról azonban nem derült ki, hogy egy soros vagy már egy templom körüli temetőhöz tartoztak-e. Mindenesetre alig 100 m-re tőle tárták fel a 11–12. századi vár templomát.¹⁰⁷³ Szintén a temetkezések 11–12. századi folytatódását mutatták ki az elpusztult Břeclav-Pohanskói

¹⁰⁶⁶ UNGER 2002, 40.

¹⁰⁶⁷ GALUŠKA–VAŠKOVÝCH 2002, 30–31.

¹⁰⁶⁸ KOUŘIL–MĚŘÍNSKÝ–PLAČEK 1994, 122.

¹⁰⁶⁹ UNGER 2002, 43.

¹⁰⁷⁰ MĚŘÍNSKÝ 1986, 37.

¹⁰⁷¹ NOVOTNÝ 1975, 519.

¹⁰⁷² ŠMÍD 1998, 354.

¹⁰⁷³ BLÁHA 2002, 14, 20. A sírföldben levő habarcszörmelék, ablakkeret-töredék és egy stílus alapján feltételezik, hogy már a morva időszakban is egy templom állhatott valahol a közelben.

udvarház szomszédságában levő Stará Břeclavban.¹⁰⁷⁴ Ugyanebben az időszakban használatban maradtak Staré Brno és Králové Polě temetői (miközben a morva kori Rajhrad településhálózatának nagy részén megszűnt az élet).¹⁰⁷⁵

A Morva Fejedelemség törzsterületeitől valamivel eltérő képet mutat az észak-morvaországi régió. Itt a kontinuitás régészetileg jobban követhető, egészen a Cseh Fejedelemséghez, I. Ulrich alatt, 1018–1020 körül történt hozzácsatolásáig.¹⁰⁷⁶ Az olomouci központon túl, a települések továbbélésének nyomait megfigyelték Přerovban és a Líšeň melletti Staré Zámky lelőhelyen, bár jóval kisebb intenzitással.¹⁰⁷⁷ Érdekes módon a keresztény hagyományok ellenére Morvaországban semmi nyoma nincs a 11. században annak, hogy a lakosság hamarabb tért volna át a templom körüli temetők használatára!

A Přemyslida-korszakban Morvaországot kezdetben kettő, majd három tartomány alkotott: Olomouc, Brno és Znojmo. Az örgrófság élén az uralkodó dinasztia másodszülöttei álltak. Összesen további nyolc vártartomány tartozott az említett központok alá: Přerov, Spytihněv, Břeclav, Hradec nad Moravicí – Olomouchoz, illetve Dolní Věstonice és Bítov – Znojmo-hoz.¹⁰⁷⁸ A 11. század folyamán alapított bencés apátságok – Rajhrad 1048, Olomouc 1077–1078, Třebíč 1101 – újabb helyszíneket nyújtottak a templom körüli temetők megnyitásához, amelyeket a köznép is használhatott.¹⁰⁷⁹

A plébániahálózat fokozatos sűrűsödésére és tudatos szervezésére találunk utalást Guido kardinális a cseh püspökökhöz írt 1143-as levelében, amelyben az egyes plébániák elválasztására ad utasítást. Róbert olomouci püspök azonban még 1222-ben is azt írta, hogy „*quia tunc temporis ecclesiae illius provinciae non erant limitate*”.¹⁰⁸⁰ Ekkortól választhatók csak jól el egymástól a cseh forrásokban az eltérő jogállású egyházak.¹⁰⁸¹ Az utasításából azonban az is kiviláglik, hogy még a 12. század közepén sem volt teljes a plébániarendszer. A kielégítő hálózat – ha a történelem folyamán egyáltalán eljött ez a pillanat – azt jelentette, hogy a vidéki lakosság számára is elérhetővé váltak az alapvetően szükséges (vagy előírt) főbb szentségek, elsősorban a keresztelés és a temetés.¹⁰⁸² A már említett Genovai János megfogalmazásából világosan kiderül, hogy mik is voltak a plébánia alapvető feladatai. A világi egyházszervezet alapegységének számító minden egyes plébániának volt temploma és gyülekezete. Ha egy helyen több templom-épület volt, a jogállásuk vagy alá- vagy mellérendelt, de szigorúan meg volt határozva (ellenkező esetben hosszú perek indultak). A szétválasztás általában területi alapon történt. Ha egy hely felett két temetkezési joggal egyaránt rendelkező egyház is fennhatósággal bírt, általában az alacsonyabb gyakorolta a jogokat. Legalábbis ez az elv látszik érvényesülni az esperesi – plébániatemplomok együttesénél. Amint már láthattuk, a hazai szakirodalomban elterjedt nézet, mely szerint az esperesi templom nem rendelkezett volna temetési jogokkal, az írott források tükrében nem igazolható.

Nem hagyható ki a vizsgálatból az sem, hogy a létrejött korai plébániák fennhatósága hány településre terjedt ki. A már említett Szent István-féle törvényben rögzített toposz alapján feltételezhető, hogy a 11. században ez akár tíz falu is lehetett. A század végére ennek a számnak – ha hihetünk a törvényi megfogalmazás megvalósulásában – természetesen le kellett csökkennie. A cseh területekre vonatkozóan ilyen forrás nem áll rendelkezésre, de ott néhány falu templom körüli temetőjének feltárása alapján arra következtettek, hogy egy-egy ilyen temetőt több település (falu) is használt.¹⁰⁸³ A Mělník melletti vrbnói példánál közelebből is ki lehetett számolni, hogy az oda temetkező 1500–2000 fő legalább öt vagy hat falu lakosságát jelentette (300 fős élő populációval számolva). Ha eltekintünk a topográfiai ismeretek egyenlőtlenségétől, országos viszonylatban elmondható, hogy ez az arány, vagyis 1:5, 1:6 megfelel a 11–12.

¹⁰⁷⁴ NOVOTNÝ 1975, 519–520.

¹⁰⁷⁵ NOVOTNÝ 1975, 521.

¹⁰⁷⁶ MĚŘÍNSKÝ 1986, 27.

¹⁰⁷⁷ KOUŘIL–MĚŘÍNSKÝ–PLAČEK 1994, 122.

¹⁰⁷⁸ KOUŘIL–MĚŘÍNSKÝ–PLAČEK 1994, 124.

¹⁰⁷⁹ UNGER 2002, 44.

¹⁰⁸⁰ SOMMER 2006, 71.

¹⁰⁸¹ SOMMER 1982, 454: „...*ut in parochiis suis plebales ecclesias distinguant...*”, 465; SOMMER 2006, 53, 59–60.

¹⁰⁸² ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 60.

¹⁰⁸³ KRUMPHANZLOVÁ 1965, 309.

század fordulójának ismert soros – templom-körüli temetők arányának. A cseh kutatók hoznak egy 1203-as írásos adatot egy olyan plébániáról, amelyhez 23 (!) település tartozott, helyenként 7 km-es távolságra (Rynárci, Pelhřimov vidéke).¹⁰⁸⁴ Hasonló helyzettel Lengyelországban is találkozunk, ahol a 11. század végén a plébániahálózat még igen fejletlen volt. Az egyik tartományi vár – Biechów pod Wrześnią esetében – egy 1390-es adat a plébánia határait a tartomány határaival megegyezőnek írja le. Még jóval később, 1510-ben a biechówi plébánia fennhatósága alá 10 település tartozott.¹⁰⁸⁵ Kisebb regionális eltérésekkel 1100 körül hasonló helyzettel számolhatunk Magyarországon is. Például a ducói temetőnél is feltételezhető, hogy legalább három falu használta, s az eltemetettek száma akkor kezdett csökkenni, amikor újabb plébániák létesültek a közeli falvakban.¹⁰⁸⁶ Magyarországon a plébániák létrehozásának hosszabb folyamatára és helyenként jelentős időbeli csúszására közvetve utal a törvények tizedszedési gyakorlat-szabályozása is, ugyanis a tizedet a 11. század végéig nem a plébániák szedték, hanem a püspökök.¹⁰⁸⁷ A plébániahálózat fokozatos kiépülését az okleveles anyagban is nyomon lehet követni. Ebből kiderül, hogy már Szent István korában megindult a falusi templomos helyek számának növekedése.¹⁰⁸⁸ Arra, hogy a század végére elég sok plébánia jöhetett létre, a törvénykönyvekből következtethetünk, amikor már külön törvénycikk szabályozza a pusztítás vagy az idő miatt romba dőlt templomok helyreállítását.¹⁰⁸⁹ Régészeti szempontból a legnehezebb a 11. századi templomok elkülönítése. Erre a templom körüli temetők segítségével van lehetőség, azonban – amint a fejezet korábbi részében és a későbbiekben is láthatjuk – ez a gyakorlat csak a 11. század utolsó harmadától vált általánossá. Emiatt sok épület pontos építési ideje bizonytalan.

A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK FEJLŐDÉSE

A templomok jogállása és a temetkezési jog

A templom körüli temetkezések vizsgálatánál hamar szembesülünk azzal a problémával, hogy vajon milyen volt egy-egy adott templom jogállása. Ez a probléma a feljebb említett esperesi és plébániatemplomok mellett, a források plébániatemplomként és kápolnaként említett egyházi intézmények közötti eltérésnél merülhet fel leginkább. Régészeti szempontból ugyanis elvileg a jogállás határozta meg, hogy temetkezettek-e köré, vagyis találunk-e körülötte temetőt. Ilyenkor ez segítene a keltezésben és a templom körüli temetők kezdeteinek meghatározásában. Ha azonban a temetkezések kezdete és a templom periódusai nagyon nagy eltérést mutatnak, akkor egy esetleges funkcióváltásra lehetne következtetni. Más irányból nézve ugyanakkor, ha nincs írott adat, talán éppen a régészet járul hozzá a kutatott épület azonosításához – meghatározásához. A témával legutóbb Ritoók Ágnes foglalkozott, aki a kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy „*a templomok jogállása... kizárólag feltárási adatokra támaszkodva nem határozható meg egyértelműen.*”¹⁰⁹⁰ A következőkben a magyarországi viszonylatban megfogalmazott álláspontot a három vizsgált területre kiterjesztve ellenőrizhetjük. Először a történeti források oldaláról közelítve meg a kérdést, a jogállás meghatározásánál célszerű az írott források szóhasználatát megvizsgálni, hogy az mennyire következetes és alkalmazható a kutatásban. Korszakunk forrásai többféle szóval is említenek egy-egy templomot, közülük a két leggyakoribb: *ecclesia* és *capella*.

E korai időszakban a vizsgált területen gyakran megfigyelhető, hogy a várak területén álló egyházi épületeket *capellának* nevezik (pl. Dolní Věstonice, Olomouc – Mária Magdolna, Spytihněv, Vyšehrad-Szent János, Znojmo-Szent Katalin, Łęczycza, Lublin-Szent Háromság, Poznań-Szűz Mária,

¹⁰⁸⁴ ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 70, 75.

¹⁰⁸⁵ KURNATOWSKA 2009, 43.

¹⁰⁸⁶ RUTTKAY A. 2005, 35.

¹⁰⁸⁷ ENGEL 2001, 41. Szent István II. tk. 52. fej.; Szent László I. tk. 30., 40. fej.; Kálmán I. tk. 58. fej.

¹⁰⁸⁸ Részletesebb felsorolást ld. KOSZTA 2001a, 205–206.

¹⁰⁸⁹ Szent László I. tk. 7–8. fej. ZÁVODSZKY 1904, 159.

¹⁰⁹⁰ RITOÓK 2007a, 256.

Sandomierz-Szent Miklós, Wolin, Veszprém-Szent György stb.). Ez akár a templomok első funkcionális alapú nevezéktani megkülönböztetésének is tekinthető. A régóta folyó tudományos elemzések szerint maga a várkápolna-vártemplom hagyománya a vizsgált régióban még a Karoling pfalzek uralkodói kápolnáiból eredhetett, ahol a birodalmi *Hofkapelle* a palotakápolnák hálózatából „kiemelkedve,” egyházi és diplomáciai intézménnyé vált.¹⁰⁹¹ Valójában ez a jelentése is benne foglaltatott a közép-európai erősített tartományi központok várkápolnáinak elnevezésében. Ugyanis azok kiszolgáló személyzete magas politikai hivatalokat viselt, és az uralkodó bizalmát élvezte. Az uralkodói kápolna személyzetének hivatalnok-jellegét számos korabeli eskü-formula megőrizte.¹⁰⁹² Valószínűleg hasonló – intézményi értelemben – használták a znojmoi Szent Miklós templomra 1190-ben a *capella* megnevezést, amikor plébániajogait az uralkodó a premontreieknek adományozta.¹⁰⁹³ A királyi kápolna intézménye mint a királyság és az egyház – a király és a püspökök összefonódásának hű kifejezője, Magyarországon is létezett. Erdő Péter leírása szerint tárgyi értelemben a királyi kápolna a királyi ereklyekincseket jelentette, (mint például a prágai Szent Vencel kápolna); személyzetében pedig azokat, akik ezeket őrizték, illetve akik a kápolnában szolgálatot teljesítettek.¹⁰⁹⁴ Magyarországon a székhelye Székesfehérvár lett, ahol a Bulgáriából zsákmányolt kincsekből Szent István megalapította a Szűz Mária prépostságot (az aacheni, ugyancsak Szűz Máriának szentelt *Capella Regia* mintájára).¹⁰⁹⁵ A cseh uralkodóknál ezt a szerepet a vyšehradi társaskáptalan játszotta. A Szent Péter tiszteletére alapított egyházi központról egy viszonylag kései forrás így is számol be (1245-ben): „...*nostra...capella specialis...*”¹⁰⁹⁶ Lengyelországban ez a szerep a poznańi székesegyháznak jutott, amely ugyan nem kapta meg az érseki rangot, de – amint azt az első Piast temetkezések is jelzik – a dinasztia kiemelt egyháza lett.¹⁰⁹⁷ A német uralkodói és a lengyel fejedelmi kápolnák közötti szoros kapcsolat a terminológia területén is meggyőzően kimutatható.¹⁰⁹⁸ Jól jelzi a *capella* szó jelentésének mélyebb tartalmát a lęczycai templomra vonatkozó 1147. évi adat, ahol a templom tartozékai is szóba kerülnek.¹⁰⁹⁹

A meroving korban a *parrochia* még nem volt területi egység volt, hanem maga a templom vagy a hozzá tartozó keresztény gyülekezet. A *mâconi* zsinaton a tizedszabályozásnál a plébániák még szóba sem kerültek. Nyugaton azok az ismérvek, hogy ti. a főbb templomok rendelkezhettek keresztelés és temetés jogával, valójában csak a 10–11. századra tisztultak le. Ekkor vált döntő tényezővé egy plébániatemplom temetési joga mint a megkülönböztetés alapja.¹¹⁰⁰ A 11. század folyamán még az angol forrásokban is felcserélhetőnek számított az *ecclesia* és a *capella* fogalma, sőt, akár melyik helyett szerepelhetett a *monasterium* is.¹¹⁰¹ Ebből azt láthatjuk, hogy az írott források szóhasználata nem adja meg egyértelműen az egyházi intézmények jogállását. Jó példa erre a zalavári Szent Adorján első említése is a pozsonyi évkönyvben, ahol az intézményt egyszerűen *ecclesianak* nevezik. Nem véletlen, hogy kisebb vita kerekedett, hogy ez vajon a templom építésére vagy a monostor alapítására vonatkozik?¹¹⁰²

Mindezekhez képest a közép-európai források viszonylag gyors felzárkózásról tanúskodnak. A szóhasználat tudatos alkalmazása legkorábban a 11. század végétől indítható, amikor a váraikon kívüli

¹⁰⁹¹ ZOTZ 1984, 32–33; KÖRNTGEN 2000, 91–94.

¹⁰⁹² SOMMER 1982, 456–458. III. Jenő pápa II. Vencelhez intézett, 1146-os levelében tisztán megfogalmazta ezt a helyzetet: „...*enormitates clericorum ... non solum de capella tua verum etiam de tota terra...*”

¹⁰⁹³ PROCHÁZKA–DOLEŽEL 2000, 28–29.

¹⁰⁹⁴ ERDŐ 2001, 179; CIBULKA 1934, 230–685.

¹⁰⁹⁵ SRH I, 36:21–27; ld. még GYÖRFFY 1977, 178.

¹⁰⁹⁶ SOMMER 2006, 57.

¹⁰⁹⁷ BUKO 2006, 208–209.

¹⁰⁹⁸ ZOTZ 1984, 19–46.

¹⁰⁹⁹ CDMP I, 15: „*capella in Lonsitia cum omnibus ad eam pertinentibus...*”

¹¹⁰⁰ ZADORA-RIO 2003, 12, 17–18.

¹¹⁰¹ MORRIS 1983, 64.

¹¹⁰² GYÖRFFY 1977, 325; RITOÓK 2005, 322. Györffy György szerint az adat egy világi egyház alapítására vonatkozik, míg Ritoók Ágnes a monostorra vonatkoztatja.

templomhálózat is elég sűrűvé vált (vagyis már volt mit megkülönböztetni).¹¹⁰³ Ahogyan Petr Sommer kimutatta a cseh-lengyel forrásoknál, a 11–13. század *ecclesia baptismalis – plebalis – filialis* fogalmaiban hiba lenne következetesen azonos jelentést keresni.¹¹⁰⁴ Rendhagyó esetekben az *ecclesia* alatt akár monostort is érthettek.¹¹⁰⁵ A plébániák jogait ugyanakkor több korábbi rendeletgyűjtemény is szabályozta, többek között a hozzájuk kapcsolódó *ius funerandit* is.¹¹⁰⁶ Ezek már egyértelműen megfogalmazzák a plébániákat a többi egyházi intézménytől megkülönböztető jogokat. Ettől azonban az alacsonyabb rangú *ecclesia filialis* nem lett azonos a *capellával*. A kápolna feladatai egy szigorúan körülhatárolható közösség speciális igényeit elégítették ki, plébániai jogkörök nélkül.¹¹⁰⁷ Ez elmondható a várkápolnákról is, még azokban az esetekben is, ha mégis vannak körülöttük temetkezések.¹¹⁰⁸ Az ezeket használó népesség meglehetősen zárt köréről a nagyobbreszt feltárt lelőhelyek megfigyelései árulkodnak. A budeči és a libicei példák mellett megemlíthető még Žatec is.¹¹⁰⁹ Fontos kiemelni, hogy a vezető réteg – uralkodó vagy arisztokrácia – által alapított templomok nem kaptak automatikusan plébániai jogokat. Azokat külön lehetett vagy kellett kérvényezni és adományozni (a plébániai jogok adományozása nem függött az alapító személyétől).¹¹¹⁰

A jogok és az alapítók kérdésével kapcsolatban ki kell térni a templomok felszentelésének módjára. A korai egyházi szabályozások – a temetkezésekhez hasonlóan – erre a kérdésre is kitérnek. Az első ismert nagyon részletes rendelkezést éppen a 11. század második felében állította össze Szent Ivó Chartresi püspök (+1115), aki szigorúan a püspökökhöz rendelte a felszentelés jogát, de emellett megemlékezett a magántemplomok alapításáról is. A szabályozásokból az a következtetés vonható le, hogy a felszentelés idején a templom jogállása már meg volt határozva, ezen csak a püspök engedélyével és jelenlétében lehetett, egy újabb *consecratio et dedicatio* során változtatni. A rendelkezések ugyanúgy vonatkoztak az oltárookra is.¹¹¹¹ Magyarországról a Szent Gellért legendája erősíti meg ezt az előírást, amelyből arról értesülünk, hogy a helybeliek felkeresve a püspököt, arra kérték, hogy szenteljen fel olyan helyeket, ahová később templomot építhetnek.¹¹¹²

¹¹⁰³ Ld. KOSZTA 2001a, 199.

¹¹⁰⁴ SOMMER 1982, 454–455.

¹¹⁰⁵ Magyarországon a pozsonyi évkönyvben a zalavári Szent Adorján monostor 1019-es felszenteléséről írták „1019. *Dedicatur ecclesia S. Adriani M.*” Ld. SRH I, 125; GYÖRFFY 1977, 325. A cseh forrásokban még a 14. századból is találkozunk az *ecclesia* szó ilyen értelmű használatával. SOMMER 1982, 456: „*ecclesia seu monasterium*” 1363-ból.

¹¹⁰⁶ A plébánia temetési jogaira vonatkozóan ld. SZUROMI 2005, 9–10.

¹¹⁰⁷ Ld. még SOMMER 1982, 465.

¹¹⁰⁸ ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 62.

¹¹⁰⁹ ČECH 2004, 91–202; DRAGOUN 1997, 149–159. Az angliai *capellae*-hoz tartozó temetőkről ld. MORRIS 1983, 65.

¹¹¹⁰ SOMMER 1982, 460–461. A szerző több 12. század végi példát hoz erre.

¹¹¹¹ SCHULTE, Augustin Joseph: Consecration. In: The Catholic Encyclopedia. Vol. 4. New York 1908. 15 Feb. 2010 (<http://www.newadvent.org/cathen/04276a.htm>). Ld. még PASCHALIS II, CXLII, 151–152.

IVONIS CARNOTENSIS III, 4/8: „*Ut nullus ecclesiam edificet nisi illi cui episcopus locum designaverit. Nemo ecclesiam edificet antequam civitatis episcopus veniat, et ibidem crucem figat publice, et atrium designet; et ante prefiniat qui edificare vult, quod ad luminaria et ad custodiam, et stipendia custodum sufficiat, et ostensa donatione sic domum edificet. Et postquam consecrata fuerit, atrium eiusdem ecclesie sancta aqua conspergat.*”

IVONIS CARNOTUNENSIS III, 4/9: „*De illo qui in suo predio ecclesiam edificare desiderat. Quicumque voluerit in sua proprietate ecclesiam edificare, et consensum et voluntatem episcopi habebit, in cuius parochia fuerit, licitum sit. Verumtamen omnino providendum est episcopo, ut alie ecclesie antiquiores, propter novas, suam iustitiam aut decimam non perdant, sed semper ad antiquiores ecclesias persolvatur.*”

IVONIS CARNOTUNENSIS III, 7/20: „*Ut nullus aliud altare erigere presumat, nisi quod ab episcopo consecratum est. Ut nullus presbiter in ecclesia consecrata aliud altare erigat, nisi quod ab episcopo loci, vel eius misso sanctificatum est, ut sit discretio inter sacrum et non sacrum. Nec dedicationem fingat nisi sit; quod si fecerit, si clericus est degradetur; si laicus, anathematizetur.*”

¹¹¹² SRH II, Legenda S. Gerhardi Episcopi 9/494: „*accesserunt ad episcopum quasi centum viri, postulantes sibi sanctificari loca pro ecclesiis construendis.*”

A cseh területeken a 12–13. században a vidéki plébániák megszervezésénél az *ecclesia parochialis* vagy *ecclesia plebalis* a leggyakrabban használt kifejezés. A tényleges jogi megkülönböztetés azonban már csak a késő középkortól vált következetessé. A 13. század elejéről valók a brnói Szent Miklós kápolnára való adataink. Az 1201 és 1222 között felépült Szent Jakab plébániatemplom alá rendelt kápolnáról 1231-ben szól egy oklevél, kifejezetten kiemelve, hogy az utóbbi nem rendelkezik sem keresztemelési, sem temetkezési jogokkal, s nincsen plébánia rangja.¹¹¹³ Ugyanebből az időszakból származik a *capella* szó első definíciója Genovai Jánostól: „*capella, parva ecclesia, quae nec habet baptismum nec cimenterium*”.¹¹¹⁴ Gyakorlatilag ettől az időtől kezdve már a források szóhasználata is következetesnek mondható.

A keresztény források a temetőket következetesen *cymiterium*nak nevezik, ami a latin *coemeterium*-ből származik.¹¹¹⁵ A késő antik időszakban a szó még egy konkrét egyedi sírhely megjelölésére vonatkozott.¹¹¹⁶ A pogány temetkezésekre azonban nem ismert középkori elnevezés. A lengyel *cmentarzysko* és a magyar *cinterem* szó is e latin elnevezésből ered.¹¹¹⁷

Összefoglalásként a fejezet végén azt tudjuk megállapítani, hogy a 13. századig nemigen lehet közvetlen kapcsolatot találni a templomok a forrásokban előforduló megnevezése és a körülötte való temetkezések megléte között. Másik irányból közelítve meg a kérdést, a források szóhasználata egyrészt nem feltétlenül jelzi az adott templom tényleges jogállását, másrészt az egyszer meghatározott jogi helyzet az idők során módosulhatott. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a temetkezések létét kezdetben elsősorban nem a templomra használt jogi kategória, hanem a templom építtetője, fenntartója, vagyis a kegyura határozta meg. Magyar szempontból lényeges, hogy a forrásokból ismert plébániák és esperesi templomok között nem mutatható ki különbség a temetkezési gyakorlat szempontjából. Itt is – ott is temetkezettek, így ez nem alkalmazható azonosítási szempontként. Az esperesi templomokra vonatkozóan eddig nem ismerünk olyan adatot, amely korlátozná a mellé való temetkezést. Sőt, a gyakorlat azt mutatja, hogy igenis temetkeztek körük (ha helyes az azonosítás, akkor ilyen Abaújvár, Moson és Locsmánd, valamint Visegrád és Doboka). A temető hiánya sem lehet meghatározó, mert a törvényekből is látszik, hogy még ha állt is a templom, a 11. század végéig nem volt kötelező köré temetkezni.

A templom körüli temetők kezdetei

Régészetileg a templom körüli temetők kezdetét (az írott forrásokat leszámítva) általában pénzes sírokkal lehet a legjobban keltezni. Erre azonban nem igazán alkalmasak a várakban levő templomok, amelyek körül – a fedelmi magántemplom funkciója miatt – a temetkezések akár száz évvel később is kezdődhetek (pl. Levý Hradec, Budeč). A Kárpát-medencei központok feltételezhető plébániatemplomait nagyon ritkán kutatták meg annyira, hogy használható adatokat kapjunk a temetők kronológiájáról. Emiatt itt is szükséges kitekinteni a tágabb környezet jobban feltárt temetőire. A legkorábbi pénzek egységesen a 11. század közepétől, második felétől kezdve fordulnak elő a régió templom-körüli temetőiben. Magyarországon a leggyakoribbak Szent László és Kálmán, míg a cseheknél II. Vratiszláv (1061–1085), Konrád és II. Břetislav (1092–1100) veretei.¹¹¹⁸ A cseh kutatók részben erre, részben néhány forrásra ala-

¹¹¹³ MERTA ET AL. 2000, 95. A II. József rendelete értelmében 1786 óta katonai raktárként működő kápolnát 1870-ben bontották le.

¹¹¹⁴ SOMMER 1982, 457. A domonkos szerzetes Johannes Januensis de Balbis, Johannes Balbus, John Balbi, Giovanni Balbi neveken is ismert, 1298-ban halt meg, legismertebb műve a *Summa Grammaticalis*.

¹¹¹⁵ MORRIS 1983, 49.

¹¹¹⁶ ZADORA-RIO 2003, 10.

¹¹¹⁷ KOVÁCS 1997, 15.

¹¹¹⁸ Az egyik ilyen a Mělník melletti Vrbno temetője, amelyben két sír is tartalmazott II. Vratislav pénzt, szintén II. Vratislav érmével keltezhető a přešticeai Szűz Mária templom körüli temető legkorábbi horizontja ŠTEFAN-VARADZIN 2009, 69, 71. A régészeti feltárások érdekes adatokkal szolgáltak a templomok keltezését illetően is: több 12–13. századra keltezett épületnél is olyan éremmel keltezett, a templomhoz igazodó sírt találtak, amely a 11–12. századra keltezhető.

pozva is úgy látják, hogy a 11. század legvégén a templomhálózat igen céltudatos felfejlesztése zajlott. A források közül Kozma krónikája az egyik legfontosabb, amelyben az 1092 és 1093 évekre számos templom felszenteléséről írnak.¹¹¹⁹ Mindezt összefüggésbe lehet hozni az ugyanazon forrás II. Břetislavhoz köthető rendelkezéseivel a temetők használatáról. Talán itt érdemes újra hangsúlyozni azt az egyik korábbi részben szereplő tételt, hogy a közép-európai gyakorlat nem tekinthető jelentősen elmaradottnak a nyugat-európaihoz képest.

A lengyelországi templom körüli temetkezések kezdetei időben nagyon elnyúlt skálát mutatnak. A kereszténységgel hamarabb megismerkedett területeken az áttérés hamarabb történt meg, mint a Baltikum felé eső vidékeken. Az utóbbi régió – leginkább Mazóvia és Kelet-Pomeránia – még a 13. században is csak felszínesen volt keresztény, és a temetkezési gyakorlat is olyan mennyiségű pogány elemet őrzött meg, hogy a régészeti feltárások eredményei ellentmondani látszanak az írott forrásoknak.¹¹²⁰ A 13. századig biztosan tartó soros temetők elterjedését mutatja, hogy még az inkább keresztény területeken, mint Kis-Lengyelország, Krakkó szomszédságában is maradtak ilyenek, mint pl. Zakrzówek.¹¹²¹ Mindez jól illusztrálja azt, hogy országos viszonylatban a lengyelországi plébániahálózat teljesnek mondható kiépülése csak a 13. századra fejeződött be.¹¹²²

Az egyes temetkezési helyszínek állandósága nem feltétlenül függött a használó lakosság vallásától, és a temetők akár annak változása esetén is megtartották szerepüket. Minden bizonnyal ez a folyamat zajlott a közép-európai soros temetők közül azoknál, amelyek a 10. században indultak, és a 11. század végéig használatban maradtak. Sok esetben azonban ez úgy is történhetett, hogy a régi soros temető helyére épült a keresztény templom, a terület felszentelése után. E helyzet Európa-szerte ismert. Angliában a hosszú ideig használatban levő temetőkre számos alkalommal épültek templomok.¹¹²³ Csehországban is több hasonló példát találunk: Staré Město-Na Valách, Mikulčice – falu, Olomouc – fellegrvár, Radomyšl stb.¹¹²⁴ Lengyelországban a poznańi Śródka mutat ilyen jelleget. A magyarországi lelőhelyeken minden kétséget kizáró, hasonló megfigyelés eddig nem született, de pl. Locsmádon és Doboka várában valószínűsíthető.¹¹²⁵ Az első ilyen – éppen revízió alatt lévő – feltáráról „Gellértegyháza-típusúnak” nevezett temetők Magyarországon leginkább a késő középkori kun szállásterületekről ismertek.¹¹²⁶ A templom körüli temetők sírjainak pogány elemei is talán éppen ezzel magyarázhatók. Ilyen példákkal sok angliai temetőnél találkozhatunk.¹¹²⁷ Csehországban is több ilyen összefüggésre figyeltek fel: Olomoucban pl. 5–6 sírt bolygatott meg egy 11. század végén felépített templom.¹¹²⁸ Néhány esetben a kutatók olyan épületeket feltételeznek, amelyeknek nincsenek nyomaik, de a feltárt maradványok által bolygatott sírok esetleg ahhoz alkalmazkodtak volna.¹¹²⁹ Elvileg ez nem zárható ki, de a hasonló rekonstrukciók komoly veszélyeket rejtenek magukban. Nyugaton már szembesültek ezzel, amikor pl. az uppsalai templom „fa-előzményét” tárgyalták, annak teljes megcáfolásáig.¹¹³⁰ A magyarországi középkori régészet is szembesült már egyszer egy hasonló problémával, ami hosszú ideig félrevezette a kutatást. A zalavár-récéskúti bolygatott sírok alapján rekonstruált templomról az újabb kutatások kimutatták, hogy a stratigráfiai el-

¹¹¹⁹ ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 75.

¹¹²⁰ Ld. például a žukowi temetőt, amely használata a 11. század végétől a 14–15. századig terjedt, egy dombon feküdt, minden egyházi épülettől távol, mellékletként viszont edények és vödrök is előfordultak benne. A temető felhagyása, és a későbbiekben csak deviáns temetkezések folytatása – az ásatók szerint – a helyi templom építésével függhetett össze, valamikor a 13. század első felében DZIK 2006, 95–97, 102–13.

¹¹²¹ RYSIEWSKA 1999, 61–113.

¹¹²² SIKORSKI 2006, 103.

¹¹²³ MORRIS 1983, 49.

¹¹²⁴ BLÁHA 2002, 15; NECHVÁTAL 1997, 61–95.

¹¹²⁵ OHRENBERGER 1967, 147; IAMBOR 2005, 187–190.

¹¹²⁶ Gellértegyháza ZALOTAY 1957; kun temetők HATHÁZI 2006, 131. A témára ld. még RITOÓK 2007a, 256–257.

¹¹²⁷ MORRIS 1983, 49.

¹¹²⁸ BLÁHA 2002, 15.

¹¹²⁹ A leghíresebb Radomyšl és Mikulčice – plébániatemplom (ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 67–69).

¹¹³⁰ OLSEN 1986, 126–127. A szerző más érdekes példákat is hoz erre.

lentmondások miatt nem létezhetett.¹¹³¹ Természetesen számos pozitív példával is találkozhatunk, amikor ténylegesen bizonyítható egy korábbi fatemplom léte. A 9. századi zalaszabari udvarház mellett¹¹³² megemlíthető az egyik leghíresebb Árpád-kori, a Főnyed-Gólyásfán Aradi Csilla által feltárt temető, ahol a több mint 600 sír pontosan kijelölte a nyom nélkül elpusztult épület körvonalait.¹¹³³

A soros temetők viszonylag rövid időn belül történő felhagyása leginkább azzal magyarázható, hogy két esemény járt együttesen nagyobb hatásfokkal a szokások átalakulásában. Az egyik a plébániahálózat feltételezhető megfelelő mértékű kiépülése, míg a másik a fejezetben is részletezett törvényi előírások szigorúbbá válása.

A MELLÉKLETADÁSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSA

A 10. század második felétől Közép-Európára vonatkoztatva általánosan elmondható, hogy a sírletek mennyisége és palettája fokozatosan elkezd csökkenni, egészen, amíg a 11. század végére csak az érmék és – jóval kisebb mértékben – az S-végű karikaékszerek maradnak egyedüli keltezhető leletnek. A halotti obulus szerepű pénzek mellett megjelenő S-végű karikaékszerek és gyűrűk formailag nem különböznek annyira, hogy pontosabb kronológia alapját képezzék. Az érmén kívüli egyéb sírleteket illetően Ritoók Ágnes már hivatkozott áttekintéséből kiderül, *„hogya a kereszténység elfogadását/átvételét nem követi közvetlenül a „gazdag” temetkezések eltűnése, a templomok köré, sőt az épület belsejébe ástott sírok esetében sem.”* Közép-Európában az ezredforduló táján kezdődő térítéssel indult meg a sírok elszegényedésének folyamata, s a „mélypontja” a 13. században lehetett (míg nyugaton éppen az ezredforduló volt). Természetesen itt is regionális eltérések figyelhetők meg. Mindemellett azonban a Kárpát-medencében és Mazóvia–Pomeránia területén az elszegényedés sohasem érte el a nyugat-európai mértéket.¹¹³⁴ Az előkerült sírletekre általánosságban elmondható, hogy az ezredforduló után erőteljes uniformizáció figyelhető meg a teljes régióban.

A korszakra szintén jellemző univerzális viseletté alakuló S-végű karikaékszer nagyjából azonos formában fordul elő Nagy-Lengyelországtól Magyarorszáig, azonban a gyakoriságuk nem egyforma: például a morva területeken gyakoribb, mint Csehországban.¹¹³⁵ Nem egyforma ezek kronológiai megoszlása sem. Így például egy friss elemzésében Gáll Erwin kimutatta, hogy Erdélyben az S-végű karikaékszerek csak a 11. század elején, 1010–1020 körül jelennek meg.¹¹³⁶ Az említetteken kívül az ezredforduló utáni temetkezésekben előfordulhatnak gyűrűk, gyöngysorok (üveg-, féldrágakő-, borostyánkő-, agyag-, bronz- és ezüstgyöngyökkel). Az edények már jóval ritkábbak, de soha nem fordulnak elő önmagukban. A pogány hagyományok nyomai nagyon ritkán figyelhetők meg baromficsontok (pl. házityúk) illetve tojás formájában (Velké Hostěradkyban festett tojás maradványait találták),¹¹³⁷ máshol vödrök, kések is előfordulnak. Az utóbbi jelenség leginkább a mazóviai, kőpakolásos temetkezéseknél figyelhető meg, a 12. század közepéig – 13. század elejéig elhúzódva. Például a grzebski 11–12. századi temető sírjaiban – melyek közül kettő hamvasztásos volt (!) – a megszokott S-végű karikaékszerek mellett kard, lándzsa és kerámiaedények voltak,¹¹³⁸ míg a 13. századba is belenyúló Tańsk-Przedbory mellett feltárt temetkezésekben a sok S-végű karikaékszer és pántgyűrűt nyílhegyekkel, vaskésekkel, kerámiaedénnyel és vasabroncsos favödrökkel egészítették ki.¹¹³⁹

Meg lehet említeni még egy leletcsoportot, amelyre legutóbb Mesterházy Károly mutatott rá. Az ún. törtezüst-horizont magyarországi jelenléte a 10–11. században szoros lengyel kapcsolatokra mutat, ugyanis a Kárpát-medencei lelőhelyek a törtezüst-kincsletelek elterjedésének déli sávját alkotják. Feltűnő,

¹¹³¹ MORDOVIN 2006, 18–19.

¹¹³² SZÖKE B. M. 2003, 317.

¹¹³³ RITOÓK 2007a, 258.

¹¹³⁴ RITOÓK 2004, 121.

¹¹³⁵ UNGER 2002, 45–46.

¹¹³⁶ GÁLL 2007, 239–251.

¹¹³⁷ SOMMER 2000, 428; UNGER 2002, 45–46.

¹¹³⁸ ZAWADSKA-ANTOSIK 1973, 461–492.

¹¹³⁹ RAUHUT–DŁUGOPOLSKA 1973, 383–441.

hogy a lelettípus sok, a jelen munkában is kiemelten vizsgált helyszín közelében kimutatható: Esztergom-Kovácsi, Doboka, Gyöngyöspata, Nyitra-Zoboralja, de megemlíthető még Galgóc és Székesfehérvár is. Sajnos a jelenség nem segíti a várak közelebbi keltezését, mert a kronológiai határai a 10. század első harmada és a 11. század utolsó negyede közé tehetők.¹¹⁴⁰

A templom köré való temetkezéshez hasonlóan a mellékletadás kérdését sem szabályozta különösebben az egyházjog.¹¹⁴¹ Egyáltalán nem állítható, hogy a katolikus egyház ellenségesen viszonyult ehhez a gyakorlathoz, csak a kifejezetten pogány szokásokat próbálták visszaszorítani. Így például Csehországban I. és II. Břetislav (1035–1055, illetve 1092–1100) is elsősorban a temetkezés pogány elemei ellen hozott rendelkezéseket, s hasonlóan fogalmaz az *Opatovicei Homiliarium* is.¹¹⁴² Jól megnyilvánul ez a tendencia a gazdagon mellékelt főúri vagy papi temetkezéseknél, amelyeknél szem előtt tarthatták a „felismerhetőséget” is. Számos utolsó ítélet ábrázolásánál is látszik, hogy míg a köznép meztelenül támad fel, az egyház szolgálói megfelelő ornátusban szerepelnek, hogy az Úrnak „ne kelljen válogatni” a feltámadáskor.¹¹⁴³ A mellékletek eltűnése így nem feltétlenül az esetleges tiltásuk miatt történt, hanem a kereszténység tanítása és az egyre inkább kereszténnyé váló lakosság azon felismerése nyomán, hogy nincs is rájuk (ti. a mellékletekre) szükség.¹¹⁴⁴ A folyamat vallási oldalát jól megfogalmazta Ritoók Ágnes: „*a hívő keresztény számára a túlvilági boldogulás biztosítéka nem a gazdag útravaló, a díszes halotti viselet, hanem az ereklye közelsége, a templom közelében, vagy azon belül fekvő sírhely volt.*”¹¹⁴⁵ Ezzel azonban a mellékletek nem csak a templom körüli temetőkből tűntek el, hanem a további használatban maradó soros temetőkből is! Erre a legjobb példa a prágai Loretánské náměstí temetője, amelyet egészen a 16. századig használtak, pedig semmiféle templom nem állt körülötte.¹¹⁴⁶

PÉNZÉRMÉK MINT SÍRMELLÉKLET A RÉGIÓ TEMETKEZÉSEIBEN

A templom körüli temetők keltezésében jelentős segítséget jelent a halotti obulus adásának szokása. A Kárpát-medencei hosszabb használatú temetőknél ez – a már az ezredforduló előtt is meglévő gyakorlat – régészeti megbízható keltezési támpontot nyújthat. Kovács László vizsgálatai szerint ez a szokás a honfoglaló magyarokkal jelent meg a Kárpát-medencében, és esetében sem bizánci, sem frank-bajor eredet nem mutatható ki. Kovács 64 olyan esetet sorol föl, amikor a sírban levő nem ékszer vagy ruhadísz szerepű érmék még az államalapítás előtti idősakra – 902 és 967 közé – keltezhetők.¹¹⁴⁷ Nem célom a szokás pontos eredetét vizsgálni, de az a tény, hogy az ezredforduló táján Európa általam vizsgált régióiban ez a szokás a Kárpát-medencében hangsúlyosabban van jelen, külön figyelmet érdemel.¹¹⁴⁸ Itt a temetők sírjaiban sokkal gyakrabban fordul elő, mint bárhol másutt. Például Ducón a középkori sírok 16%-a tartalmazott érmét,¹¹⁴⁹ Magyarhomorógon pedig már 26,85%.¹¹⁵⁰ Jól mutatja az erőteljes regionális eltéréseket, hogy a 11. század közepétől keltezhető királyszentistváni templom körüli temető 133 fel-

¹¹⁴⁰ MESTERHÁZY 2004, 381–397.

¹¹⁴¹ MAŠKOVÁ 2009, 78.

¹¹⁴² SOMMER 2000, 401–402.

¹¹⁴³ Pl. Huth Psalter (1280 k.; British Library Add. 38116 f. 13v; Utolsó ítélet, elefántcsont diptichon, Franciaország, 1260–1270 (Metropolitan Museum of Art, The Cloister Collection); a franciaországi Jean de Meune (15. század; British Library, Egerton 940 f. 34v); Jan van Eyck és műhelye: The Crucifixion; The Last Judgment, ca. 1430 (The Metropolitan Museum of Art); Bambino Vispo mestere, 1422 körüli Utolsó ítélet (Alte Pinakothek); Párizs – Notre Dame székesegyház, főkapu timpanonja; 15. századi freskó a blythi templomban (Nottinghamshire) stb.

¹¹⁴⁴ MORRIS 1983, 50.

¹¹⁴⁵ RITOÓK 2007a, 260.

¹¹⁴⁶ BOHÁČOVÁ 2006b, 20–23; TOMKOVÁ 2006, 1. kötet: 9; 2. kötet: 197–200.

¹¹⁴⁷ KOVÁCS 2004, 43–44. A 64-ből két temetkezés már biztosan 1000 utáni, ugyanis templom körüli temetőből származik. Részleges kritikája: GÁLL 2005, 365; GÁLL 2013, I. kötet: 616.

¹¹⁴⁸ KOVÁCS 2004, 45–46; GÁLL–GERGELY 2009, 43; GÁLL 2013, I. kötet: 613–616, 794–802; GÁLL 2013c, 160–165.

¹¹⁴⁹ RUTTKAY A. 2005, 33.

¹¹⁵⁰ KOVÁCS 2006, 218.

tárt sírjából egyetlen egy sem tartalmazott halotti obulust.¹¹⁵¹ Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ez a gyakorlat még az olyan Magyarországtól távoli vidéken is létezett, mint a hódítás előtti Anglia, ahol a kései angolszász temetőekben az érmék vagy a *sceatta*-k viszonylag gyakori leletnek számítanak.¹¹⁵² Bizonyos értelmezések szerint a szokás antik hagyományokon alapult,¹¹⁵³ és elterjedt a római korszakban is, például a pannoniai Brigetióról készült mostanában egy ilyen feldolgozás, ahol a 459 feltárt sírból 153-ban volt legalább egy érme.¹¹⁵⁴ A római kor utáni germán-szláv világban is meghonosuló szokást Magyarországra egyrészt a kereszténység terjedése hozhatta – a divat nyugati jelenlétét jelzik a viszonylag ritka, de kétségbevonhatatlan leletek Németországból és Skandináviából.¹¹⁵⁵ Másrészt a magyarok a Nagy Sándor hadjáratai révén a Belső-Ázsiáig eljutott és ott kínai hatásra megerősödött hagyománnyal már a honfoglalás előtt, a keleti területeken is találkozhattak.¹¹⁵⁶ Mutatja az érmemelléklet adásának nem feltétlenül keresztény jellegét az Arany Horda temetőiben való megjelenése és megmaradása egészen a 14. századig.¹¹⁵⁷

Vizsgálatunkban az éremmel keltezett sírok többé-kevésbé megadhatják a templom körüli temető megnyitásának idejét, illetve a soros temetőben kijelölik azt a lelethorizontot, amely segítségül lehet egy-egy régió éremmel nem keltezhető temetőinek időrendjének meghatározásában.

A cseh és morva területeken a temetkezésekre kevésbé jellemző a halotti obulus adásának szokása, nem véletlen, hogy a kutatók feltételezték, hogy a divat Magyarország felől terjedt el.¹¹⁵⁸ 15 darab 10. századi érmétől eltekintve a legkorábbi veretek a soros temetőben Jaromír fejedelem pénzei, ezek is az uralkodói központok melletti temetkezésekből ismertek, mint pl. a prágai Lumbeho zahrada.¹¹⁵⁹ Csehországban összesen 15 érme került elő a 10. századi temetkezésekből 1999-ig. A szokás virágkora itt a 11. század utolsó harmadára tehető, II. Svyatopluk idejére.¹¹⁶⁰ Nagyon látványos az eltérés a cseh és a morva területek között, nagyobb előfordulási aránnyal Morvaországban.¹¹⁶¹ Miközben Csehországban a kiterjedtebb feltárt temetőben is legfeljebb néhány sírban találnak pénzt, addig Morvaországban a kisebb temetők is nagyobb mennyiséggel szolgálnak.¹¹⁶² Jól mutatja a helyzetet, hogy a több száz síros radomyšli 11–12. századi soros temetőben összesen három érmét találtak.¹¹⁶³ Ezzel szemben a dél-morvaországi mušovi, azonos korú és méretű temetőből már 40, a 11. század második felére keltezhető, halotti obulus szerepű pénz került elő.¹¹⁶⁴ A morva területeken az érmék előfordulása a sírokban már a 9–10. századi időszakról megfigyelhető, de tipikusabbnak mondható a 11. század második felében és a 12. században.

A lengyel kutatások alapján a szokás Csehország felől jelent meg, és Szilézián át terjedt el a központi Piast területek irányába. A legkorábbi érmék a sziléziai Niemcza, majd Poznań-Solacz és Ostrów Lednicki-Witakowice temetőiből ismertek, a 10. század végéről, illetve a 10–11. század fordulójáról. Ezzel szemben Mazóviában a 11. század közepe előtt nem találkozunk ezzel a szokással.¹¹⁶⁵ A kutatások fényében a jelenség a 10. század utolsó negyedében, a déli lengyel területeken jelent meg először (ha nem számolunk a mennyiségileg elhanyagolható keleti ezüstpénzekkel, melyeknél azonban a sírba kerülés

¹¹⁵¹ PINTÉR 2004, 99–121.

¹¹⁵² MORRIS 1983, 60. *Sceatta* – kis méretű ezüst pénz.

¹¹⁵³ KOLNÍKOVÁ 1967, 189.

¹¹⁵⁴ ALFÖLDY–GÁZDÁC 2010.

¹¹⁵⁵ KOLNÍKOVÁ 1967, 217.

¹¹⁵⁶ Kovács 2004, 43.

¹¹⁵⁷ JEVGLEVSZKIJ–KULJBAKA 2003, 399–400. Mindezek után az olyan román elméletekkel, melyek szerint a gyulafehérvári temetkezések pénzmellékletei a román lakosság helyi kontinuitását bizonyítják, nem is érdemes foglalkozni BLÁJAN–STOICOVICI–BOTEZATU 1993, 290.

¹¹⁵⁸ KOLNÍKOVÁ 1967, 213.

¹¹⁵⁹ KLÁPŠTĚ 1999, 775; ČECH 2004, 86; TOMKOVÁ 2006, 2. kötet: 78–104.

¹¹⁶⁰ KLÁPŠTĚ 1999, 786–787; ČECH 2004, 86.

¹¹⁶¹ UNGER 2002, 43.

¹¹⁶² ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 64.

¹¹⁶³ NECHVÁTAL 1997, 76.

¹¹⁶⁴ JELÍNKOVÁ 1999, 225–236.

¹¹⁶⁵ KARA–KURNATOWSKA 2000, 529.

időpontja nehezen dönthető el). Arányaiban a legtöbb pénzt a 11. század közepétől kezdve tesznek a sírokba. Az érsekséggé váló Gnieznótól 96 km-re keletre és a tartományközpont Płocktól 59 km-re nyugatra fekvő Brześć Kujawski soros temetője érdekes ebből a szempontból. A temető három sírjában halotti obulus adásának szokását figyelték meg, vagyis a halott szájában vagy kezében érmedarabok voltak, míg egy negyedik sírban I. András ékszerként használt (átlyukasztott) érme került elő. Ugyanezekben a sírokban kések is előkerültek, míg az egyértelműen hozzájuk tartozó sor sírjaiban vödrök, fazekak, fegyverek és számos ékszer volt. Az András-pénzzel keltezett sír a temető közepe táján feküdt, nagyjából a temető használatának utolsó harmadában áshatták.¹¹⁶⁶

Érdekes, hogy az összes ismert sziléziai és kis-lengyelországi sírobulus 25%, illetve 50%-a a 11. század második felétől elterjedt ún. „keresztes” dénár,¹¹⁶⁷ amit a lakosság – szemmel láthatóan – különösen kifejezőnek talált a sírban való elhelyezésnél. A sírok számához viszonyítva az adatok még inkább megtéveszthetnek, mert a legjobban feltárt temetőből (Niemia) is csak 161 sír ismert, ezek 1,2%-ában volt obulus, míg a 28 síros sokolniki-i temető rész sírjainak 14,2%-a tartalmazott érmét. A mégis kiszámolt arányok 1,1 és 4% között mozognak (Sokolnikit leszámítva). Ugyanez Kis-Lengyelországban feltűnően magasabb. A legjobban ismert sandomierzi temető 178 sírjának 6,1%-ába tettek halotti obulust, míg a 20–21 síros Giebułtów és Złota Pińczowska temetőinél ez az arány 10–14,5% volt. A kis-lengyelországi átlag 9,4%-ra jött ki.¹¹⁶⁸ Ezekről északra már sokkal ritkább és sokkal későbbi a jelenség. A mázóviai területeken megkutatott száznál is több 11–12. századi temető közül hét tartalmazott érmét és csak kettőben volt egynél több obulussal ellátott sír. Az összesen ismert 11 db érme meglehetősen szűk időszakra keltezhető: 11. század második felétől a 12. század közepéig (4 db ún. „keresztes” dénár (11. század második fele); 2 db III. Ferdinánd Boleszláv (1107–1138); és egy-egy IV. Henrik (1084–1105), II. Bátor Boleszláv (11. század 3. negyede), II. Száműzött Ulászló (1138–1146) és egy 11–12. század fordulójára keltezhető brakteáta).¹¹⁶⁹

A honfoglalókkal „visszatérő” jelenség Magyarországon Kálmán korában kezdett visszaszorulni, de valójában soha nem szűnt meg.¹¹⁷⁰ Néhány helyen megfigyelhető, hogy III. Béla után egy újabb határozott csökkenés jön,¹¹⁷¹ de halotti obulusokkal találkozhatunk például a bihari Tégláégető temetőjében III. András idejéből,¹¹⁷² Kolozsmonostoron az Anjou-kor végéig,¹¹⁷³ a zobori Szent Mihály körüli temetőben pedig IV. Béla, Albert király (1437–1439), 1525–1538-as garasok és II. Mátyás (1612–1619) veretei is előfordultak.¹¹⁷⁴ Hasonlóval a kaposvári temető sírjaiban is találkozunk, ahol Mátyás, II. Ulászló és Ferdinánd pénzei kerültek elő.¹¹⁷⁵ A példák sora tovább folytatható, csak a vizsgált központokat vizsgálva említhető meg a veszprémi Szent Miklós templom (14–16. századi veretekkel).¹¹⁷⁶ A cseheknél az 1140-es évekre teszik az obulus-adás szokásának eltűnését a temetkezésekből. A legjobban ismert temetők közé tartozó, Mělník melletti Vrnbóban 1110–1120 után már nem raktak pénzt a sírokba.¹¹⁷⁷ A későbbi sírok érméinél a legtöbb esetben véletlen földbekerüléssel számolnak. Ez azért is igen valószínű, mert a legtöbb ismert 14–15. századi hasonló leletnél a pénz nem a halott kezében vagy szájában volt. Így értelmezték például a prágai Szent István templom temetkezéseinek II. Jagelló Ulászló vereteit,¹¹⁷⁸ vagy a

¹¹⁶⁶ KASZEWSKI 1971, 367, 395–397, 399, 427, 429.

¹¹⁶⁷ WACHOWSKI 1992, 125–126.

¹¹⁶⁸ WACHOWSKI 1992, 125.

¹¹⁶⁹ KORDALA 2006, 202–203. Fontos megjegyezni, hogy a legjobban kutatott temetőből is csak 75 sírt tártak fel (Bazar).

¹¹⁷⁰ KOVÁCS 2000, 280–281.

¹¹⁷¹ MOLNÁR 2005, 109–111; LOVAG 2005, 128.

¹¹⁷² DUMITRAȘCU 1994, 8, 47–48, 53.

¹¹⁷³ LUPESCU 2005, 32; GÁLL–GERGELY 2009, 126–151.

¹¹⁷⁴ KRASKOVSKÁ 1949, 123.

¹¹⁷⁵ BÁRDOS 1987, 13–14.

¹¹⁷⁶ RAINER 2000, 27–29.

¹¹⁷⁷ HÁSKOVÁ–NECHVÁTAL 1993, 79.

¹¹⁷⁸ MAREŠOVÁ–MILITKÝ 2000, 186.

brnói Szűz Mária templom mellett, sírföldből előkerült II. Vencel érmét.¹¹⁷⁹ Az eddigi kutatások során a legkésőbbi sírobulusok a 16. századra keltezhetők.¹¹⁸⁰

Ahogy Magyarországon is, Lengyelországban is előfordul, hogy egy sírba több érme kerül. Szélsőséges eset a niemczai 91-es sír, ahol 16 veret volt. Csehországban erre egyetlen egy példa ismert, a Libice-nádraží lelőhelyről, ahol egy halott mellett 10 db, 10. század utolsó negyedére keltezhető dénár volt. Erősen feltételezhető ebben az esetben, hogy az eltemetett halála a 995. évi eseményekkel függött össze, amikor a Přemyslida csapatok megrohamozták Libicét és lemészárolták a Slavníkiakat.¹¹⁸¹

A soros temetők végével a szokás átkerült a templom körüli temetőkbe, így azoknak kezdetét keltezheti. Magyarországon a legtöbb esetben ezek Kálmán-érmekkel indulnak, ritkábban Szent László vereteivel; a cseh és morva területeken I. Břetislav pénzei a legkorábbiak (vagyis a 11. század középső harmada).¹¹⁸² Lengyelországban pedig a mindenütt jelen lévő „keresztes” dénárok a 11. század utolsó negyedére kelteznek a legkorábbi templom körüli temetők kezdetét.

Az előbbi áttekintés megint csak Bóna István, Bálint Csanád és Kovács László véleményét látszik alátámasztani, és amire már Zdeněk Měřínský is célzott a morvaországi 10. századi leletanyag vizsgálatánál, hogy ez a szokás a Kárpát-medence felől kezdett terjedni a szomszéd területek irányába.¹¹⁸³ Ezzel magyarázható, hogy egyes vidékekre az obulusok nem „értek el”. Az ottani, sírmellékletekre támaszkodó kronológiához azonban a távolabbi környék éremmel keltezett sírleletei nyújtanak jelentős segítséget.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva a cseh, a lengyel és a magyar területek 11. századi egyházszerkezési folyamatait, megállapítható, hogy Magyarországon egy nagyon stabil és az egyik legátfogóbb egyházszerkezet jött létre, semmivel sem maradvány a szomszéd területektől annak ellenére, hogy a Cseh Fejedelemség sokkal régebbi keresztény gyökerekkel rendelkezett, Lengyelország területén pedig sokkal aktívabb volt a birodalmi missziós tevékenység. Az öt lengyel korai püspökség közül többnek a tényleges működése is kérdéses (Kruszwica és Kołobrzeg). A cseh területeken pedig csak egy püspökség volt, míg az 1063-ban újjászervezett olomouci egyházmegye belső szervezettsége messze elmaradt a cseh törzsterületektől. Azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyarországi egyházszerkezet sem volt egyenletes. Nagyon szembetűnő a Dunántúl hatalmas túlsúlya négy püspöki székhelyével (Veszprém, Esztergom, Győr és Pécs) és legalább öt királyi alapítású bencés monostorával (Pannonhalma, Pécsvárad, Zalavár, Tihany és Somogyvár).¹¹⁸⁴ Minden bizonnyal az átfogóbb felsőbb szintű egyházszerkezetnek köszönhető az esperességek korábbi megszervezése a Magyar Királyság területén, mint a két szomszédnál. Azonban ez is leghamarabb a 11–12. század fordulójától keltezhető, így a központi várakhoz kapcsolódó korai egyházszerkezetben anakronizmus lenne esperesi templomokat keresni. Szintén látható, hogy a templomok okleveles megnevezései ebben a korszakban nem feltétlenül jelölik az intézmények tényleges jogállását, és főleg nem szolgálnak semmilyen adattal temetkezési jogaira vonatkozóan. Nem kaphatunk választ az egyes települések és temetők közötti közvetlen összefüggés vizsgálatánál – amennyiben ez egyáltalán lehetséges –, hogy mi lehetett egy-egy temetkezési hely (soros vagy templom körüli temető) vonzáskörzete. A plébániák esetén – abban az esetben, ha ismerjük az adott plébánia fennhatóságát – ez viszonylag egyszerűbb. A soros temetőknél már nehezebb választ kapni, főleg egy-egy nagyobb központ kisugárzásának határait tekintve. A templomok körüli temetők léte vagy nem léte semmilyen látható vagy kimutatható következetességet nem mutat azzal, hogy vártemplom, vagy pasztorációs egyház volt-e a funkciója.

Az esperességek 11. század végi kialakulásánál Magyarországon ugyanaz a folyamat figyelhető meg, mint ami a cseh területeken zajlott. Ott a „nagyplébániákra”, itt pedig a pasztorációs egyházakra települt

¹¹⁷⁹ PROCHÁZKA 2000, 22.

¹¹⁸⁰ KLÁPŠTĚ 1999, 775.

¹¹⁸¹ HÁSKOVÁ–NECHVÁTAL 1993, 85.

¹¹⁸² ŠTEFAN–VARADZIN 2009, 64.

¹¹⁸³ KOVÁCS 2004, 43; MĚŘÍNSKÝ 1986, 30–31.

¹¹⁸⁴ KOSZTA 2001, 73.

rá az esperesi szervezet, felhasználva az országok várszervezetét. Ahol a két központ egybeesett, ott általában két egyházi intézménnyel találkozunk, amelyek közül csak az egyik rendelkezett a temetés jogával. A cseh kutatások során kiderült, hogy a legtöbb esetben a várak belsejében álló templomok köré kezdetben nem temetkeztek. Azonban az is jól megfigyelhető volt, hogy ezek a fejedelmi és kasztelláni udvarházakhoz kapcsolódtak, vagyis várkápolnák voltak. Ugyanez a rendszer Lengyelországban is kimutatható volt. Mindkét területen a várkápolnába, vagy köréjük csak a fejedelmi család vagy a kápolna kegyurának családja temetkezhetett. Az utóbbiak alatt többnyire a Přemyslida, illetve Piast család oldalágaiból származó előkelőket (pl. Csehországban a Theobald – Děpolt ág) vagy a *kasztellánokat* értik (a kettő egybe is eshetett, pl. Kouřimben és a lengyel területeken).¹¹⁸⁵ Ilyen példákkal találkozunk Brnóban (Szűz Mária és Szent Prokopp), Budeč (Szűz Mária és Szent Péter), Čáslav (Szűz Mária és Szent Mihály), Kouřim (Szent Adalbert és Szent György), Prága (Szent György és Szent Vid), Starý Plzenec (Szent Lőrinc és Szent Péter), Žatec (Szent Vid és ismeretlen titulusú vártemplom) és Znojmo (Szent Miklós és Szent Katalin). A sort valószínűleg ki lehet egészíteni a tetíni Szent Mihály és Szent Katalin templomokkal is. A felsorolásban mindig a második helyen szereplő intézmények helyezkedtek el a vár belső részén, több esetben (Budeč, Prága, Žatec) az udvarházat régészetiileg is azonosították, máskor (Znojmo, Starý Plzenec, Kouřim) közvetett adatok utalnak rá (az udvarházak kérdésével egy önálló fejezetben foglalkozom). Minden olyan esetben, amikor ezek körül megkezdődtek a temetkezések, a vár vagy a benne álló udvarház jelentősége lecsökkent, és a templom jogállása valószínűleg megváltozott. Néhány olyan esetben is kimutatható ez, amikor csak egy templom ismert a várból és a környékéről. Régészetiileg megbízhatóan sikerült ezt dokumentálni a strachotíni várnál (Dolní Věstonice). Lengyelországban az írott források szűkössége miatt a templomok nagy részének patrocíniuma nem ismert, azonban építészeti sajátosságok miatt határozott régészeti adatok vannak a vár- (palota) kápolnákra. Ezek általában rotunda formájú épületek. Ilyenek ismertek régóta Przemyszlben, Ostrów Lednickiben, Wiślicában és Gieczben, de feltételezik, hogy Gnieznóban is kerek centrális kápolna volt. A felsorolt várak közül mindegyikben ismerünk a legalább egy, palotakápolnákkal egykorú másik templomot. Általánosságban elmondható ezekről, hogy az uralkodói udvarházak kápolnái körül vagy egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozott számú temetkezés volt, a nagy sírszámú temetők mindig a másik templom körül jöttek létre. Hasonló helyzet figyelhető meg több másik helyszínen is: Bytom (Szent Péter és Szűz Mária), Czersk (Szent Péter és Szűz Mária), Gniezno (Szűz Mária és Szent György), Kalisz (Szent Pál és Szent Adalbert vagy Szűz Mária), Kruszwica (Szent Vid és Szent Péter), Łąd (Szent Péter és Szent András), Plock (Szent Lőrinc és egy ismeretlen titulusú templom) és Sandomierz (Szent Miklós és Szent Péter). Ezekben az esetekben Zofia Kurnatowska nagyon hasonló szervezettel számol, mint Magyarországon. Ő Gieczet, Ładot, Biechów pod Wrześnią-t és Ostrów Lednickit emeli ki legközelebbi analógiaként.¹¹⁸⁶

A magyar ispáni váraknál ugyanilyen „kettősségre” már régen felfigyeltek. Két-két Árpád-kori templomot ismerünk Borsodról, Gyöngyöspatárról, Sopronból, Vasvárról, Veszprémből és Visegrádról. Erősen feltételezhető, hogy két temploma volt Szabolcsnak, Óbarsnak, Abaújvárnak és Aradnak, vagy sokkal bizonytalanabban – Pozsonynak. Két templomra vannak régészeti adataink Gyulafehérvárról is, de ezek egymáshoz való viszonya az eredmények közöletlensége miatt bizonytalan. Zalaváron és Dobokánál pedig legalább három korai egyházi intézmény léte bizonyított. Egyedüli – és egyelőre megválaszolhatatlan – kérdés a „templom-párok” esetében az egymáshoz való viszonyuk és az, hogy lehet-e ezt a megfigyelést az összes ispánsági, illetve kasztelláni központra általánosítani? Ugyanis amíg nem ismerünk biztosan legalább egy korai templomot sem Kolozsmonostorról, Ó-Hunyadvárról, Zemplénből, Várfalváról, Zarándról stb. a tendenciát nem tekinthetjük általános érvényűnek. A magyar viszonylatban – véleményem szerint – a várak belsejében lévő templomok esetében olyan kápolnákra kell gondolnunk, amelyek az ott lévő ispáni (pl. Borsod, Abaújvár, Doboka, talán Arad) vagy királyi (pl. Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád, esetleg Pozsony) udvarházhoz tartoztak, hasonlóan a cseh vagy a lengyel szervezethez. Az elméletet erősítené meg az a tény, hogy bizonyos esetekben (pl. Borsod) ezek körül nem nyitottak temetőket.

¹¹⁸⁵ A Theobald-ágról részletesebben ld. ŠOLLE 2000, 55–68; ŽEMLIČKA 1997, 231–233; FONT 2005, 166–168.

¹¹⁸⁶ KURNATOWSKA 2009, 41–43.

ÖSSZEFOGLALÁS

A hosszúra nyúlt általános és történeti áttekintés után látható, hogy a Bóna István által felvázolt koncepció alkalmazása – vagyis a várak keltezése a hozzájuk tartozó temetők segítségével – több helyen is problémákba ütközik. Az első és talán a legnehezebben megoldható probléma a vár vonzáskörzetének meghatározása, pontosabban körülhatárolása azoknak a temetőknek, amelyeket a várnép használt. Itt eleve kétféle választási szempont lehet: jogi és területi. A jogi szempont alapján a várhoz kapcsolt szolgáltatófalvakat kellene nézni, amelyek azonban helyenként 20–30 km-es távolságra is helyezkedhetnek el az adott központi vártól (pl. Győr Magyarországon vagy Kalisz Lengyelországban).¹¹⁸⁷ Erre a kérdésre egy későbbi fejezetben még visszatérek. Területileg a vár közvetlen vonzáskörzetét teljesen eltérő jogállású települések adhatják. Ezeket megvizsgálva (ld. katalógus) az látszik, hogy a vártól való távolságukat elsősorban a terepi adottságok határozták meg. A vizsgálandó temetők és települések kiválasztásánál végül a területi szempont mellett döntöttem, abból a megfontolásból, hogy egy-egy jelentősebb központ minden esetben kialakítja maga körül a saját agglomerációját, függetlenül attól, hogy annak egyes részei nagyon eltérő jogállásúak lehetnek. Nagyobb mennyiségű településcsoportosulás áttekintése és a külföldi elemző munkák alapján a vár körüli 5 km-es sugarú körbe beleeső településeket vettem vizsgálat alá és ezt a távot használtam a temetkezések összegyűjtésének behatárolásához.¹¹⁸⁸ Ezt nevezi Walter Christaller a településmagnak (*Kern*).¹¹⁸⁹ Ez több szempontból is alkalmasabbnak tűnt, mint a Dienes István által említett 15 km-es kör,¹¹⁹⁰ mert egyrészt kivédte azokat az eseteket, amikor egy-egy vizsgált vár körüli 15 km sugarú kör „átért” a szomszédos vármegyékbe-vártartományokba (pl. Győr, Moson, Pozsony; vagy a teljes Prágai-medence: Prága, Levý Hradec, Vyšehrad, Budeč, Libušín stb., ahol a várak 8–15 km-re helyezkedtek el egymástól); másrészt, kevés kivételtől eltekintve (pl. Gniezno vagy Poznań) ebbe a vizsgált települések teljes kora középkori agglomerációja beleesett.

Az így – meglehetősen mechanikus módon – lehatárolt terület temetkezései és a várak kapcsolatánál a következő probléma a kronológia. Amint látható, az államszervezés mind a három területen egyszerre zajlott az új vallás felvételével. Az államszervezet pilléreit adó várak építése így pont egybeesett a kétféle temetkezési mód közötti váltással: soros temetőkről a templom körüli temetőkre. Az utóbbiak viszonya a várakhoz a legtisztább: az eddig ismert esetekben mindig a vár felépítése után jöttek létre. Ennek egyszerű magyarázata van: egyrészt a három vizsgált területen az egyház- és az államszervezés párhuzamosan zajlott, így az első templomok mindig a várakhoz kapcsolódóan épültek fel; másrészt a templom körüli temetők a régióra vonatkoztatva általában a 11. század második felétől kezdődnek.¹¹⁹¹ Emiatt egy templom körüli temető első sírjai mindig *ante quem* időpontot adnak a vár építésére vonatkozóan. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a templom köré való temetkezés szokása nem kezdődött meg azonnal, az első templomok felépülésével, hanem – régióként változóan – csak a 10. század végétől – 12. század második felétől indult. Emiatt ezek a temetők nem alkalmasak a tartományi várak közelebbi keltezésére.

Bóna István a soros temetők kezdetére utalt a már többször hivatkozott kijelentésében. Mielőtt megvizsgálánánk a koncepció használhatóságát a cseh és a lengyel, önmagukban is keltezhető várak esetében, még egy módszertani részre ki kell térni.

¹¹⁸⁷ TAKÁCS 2008, 414–415; KAMIŃSKA 1953, 156–159.

¹¹⁸⁸ Ld. MOŹDZIOCH 2002, 220–227; ZÁPOTOCKÝ 1965, 205–391; VÁŇA 1977, 394–432; MLYNARSKA–KALETYNOWA 1998, 13–27.

¹¹⁸⁹ CHRISTALLER 1968, 48–52. Ld. még a korai középkorra vonatkoztatva GRINGMUTH-DALLMER 1999, 9–20.

¹¹⁹⁰ DIENES 1971, 84.

¹¹⁹¹ Természetesen elméleti szinten egy olyan lehetőség is felmerülhet, hogy az erődítések a már meglévő, templommal rendelkező települést vették körbe. Azonban eddig egyetlen egy olyan eset sem ismert az általam vizsgált központoknál, ahol ez egyáltalán szóba jöhetett volna. A cseh és a lengyel területeken a régészeti eredmények és a dendrokronológiai vizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy az egyházi intézmények minden esetben későbbiek az első erődítésekénél. Magyarországon pedig nincs annyi ismert emlék, hogy ezt a lehetőséget közelebről vizsgáljuk. Mivel ilyen példákkal eddig nem találkoztam és az áttekintett eredmények alapján a feltételezésnek egyelőre semmilyen régészeti nyoma nincs, a továbbiakban nem foglalkozom a kérdéssel.

Az egy-egy korai tartományi vár körül ismert temetők száma – kutathatósági és kutatástörténeti okokból – nem a hely egykori, hanem a mai jelentőségét jelzi leginkább. Egy nagyobb mai város területén nagyobb eséllyel kerülnek elő – ha erősen töredékesen is – a különféle temetkezések. Nem véletlen, hogy Kolozsvár, Gyulafehérvár, Nyitra, Litoměřice, Prága, Krakó, Gniezno stb. területéről sokkal több lelőhely ismert, mint Mělník, Břeclav, Hodonín, Spytihněv, Vlastislav, Küküllővár, Zemplén, Óbars vagy Czersk és Bytom környékéről. A pomerániai nagyobb városok (Kołobrzeg, Wolin és Gdańsk) temetői minden bizonnyal a 4–6 m vastag városi feltöltési rétegek miatt rejtőzködnek. Az, hogy ezek a központok nem voltak feltétlenül annyira jelentéktelenek, hogy ne is számoljunk nagyobb számú temetővel, az olyan szisztematikusan kutatott és feldolgozott helyszínek jelzik, mint Budeč, Chrudim, Zalavár, Visegrád, Bény vagy Ostrów Lednicki és Giecz. A terepbejárások során azonosítható települési maradványokkal szemben a temetők előkerülése – tervátasások hiányában – véletlenszerű. Ehhez hasonlóan sajnos az ebből felrajzolható kronológia is az. A több kisebb vagy egy nagyobb sírszámú temető ismerete ugyanakkor mindenképpen a hely jelentős vagy tartós lakottságát jelzi. Nem felejtethetjük el, hogy az ismert temetők legnagyobb része csak töredékesen lett feltárva, és gyakran egyáltalán nem lett közölve. A teljes kronológia még az olyan nagy temetők esetében sem ismert pontosan, mint Szabolcs-Petőfi utca vagy Vukovar-Lijevo Brana. Jelentős segítséget a zalavári és az abaújtári ásatási eredmények publikálása nyújthat a jövőben.

A csehországi várak közül az írott források és a régészeti adatok alapján viszonylag pontosan keltezhető Levý Hradec, Budeč, Přerov és Vyšehrad vára. Levý Hradec körül viszonylag kevés soros temető került elő, ezek kezdetei bizonyos hibahatárral egybeesnek a várral: a vár építése legkésőbb a 9. század közepére tehető és a mellette lévő a žalovi temető használata szintén ekkortól indítható. Ugyancsak 9. századi kezdetekkel rendelkező Budeč legkorábbi temetői is ugyanebben a században indulnak (Na Týnici és Zakolany). Vyšehrad alapítása a 10. század utolsó évtizedeire tehető. A körülötte lévő legkorábbi temetkezések kezdetei szintén a 10. század folyamára keltezhetők. Přerov esete az előzőkhöz képest bonyolultabb. Az azonosított erődítések építési idejét az 1000 körüli évtizedekre keltezik, ezzel szemben a vár környéki temetők egy része a 9. században kezdődik, de a 11. században is használt temetők egy része legkésőbb már a 10. századtól indul.

A lengyelországi várak helyzete annyival bonyolultabb, hogy nagyon sok vár mellett még semmilyen korai soros temető nem került elő. A kisebb központok közül a 10. század első felében felépülhetett Łąd mellől ismert egy szintén 10. századi temető, és hasonló a helyzet Gieczben is. Ostrów Lednicki esetében azonban csak 11. századi temetkezések kerültek elő a vár környezetében. A nagyobb Poznań és Gniezno várainak kezdete egyaránt a 940-es évekre tehető. A környezetükben feltárt temetőket általában ugyanekkortól indítják, pontosabban általában a 10. századtól. Nagyon érdekes Krakó példája. Az 1990-es évekig a 10. századnak tartott sánc keltezését, a dendrokronológiai vizsgálatok a 11. század elejére módosították. A krakkói temetők közül a legkorábbiak addig elvileg a vár területéről voltak ismertek, és a várral összefüggésben a 10. századra keltezték. Azonban a vár környezetéből előkerültek – így Okól és Zakrzówek temetői – mind a 11. század legelejétől indíthatók, vagyis a vár építésének dendrokronológiai időpontjával esnek egybe. Emiatt elképzelhető, hogy a várbeli temetkezések időrendjét is felül kell vizsgálni. A temetők keltezése mellett a lengyel kutatók a használatuk időbeli megoszlására is felfigyeltek – ahol a régészeti adatok erre lehetőséget nyújtottak. Így például Gnieznóban jól látszik, hogy amint növekszik a hely jelentősége és sűrűsödik a településhálózat, úgy növekszik a lakosság száma, ezért egyre több temetkezés kerül elő. Amíg a vár alapításának korából csak két temető ismert a vár környezetében, addig a 11. századból már 7.¹¹⁹²

A magyarországi viszonyokra alkalmazva ebből a következő tanulságok vonhatók le: 1) jelenlegi ismereteink szerint egyik vár sem keltezhető a környék vele egykorú soros temetőinek kezdete elé; 2) a soros temetők több esetben akár fél évszázaddal is megelőzhetik a vár felépítését; 3) az ismert temetők száma nem jelzi a vár jelentőségét. A legfontosabb, és a fejezet elején idézett koncepciót megerősíti az első pont. *„Mivel a vár létezésének legfontosabb tanúja a várnép, elfogadhatatlanok-védhetetlenek mind-*

¹¹⁹² JANIÁK–TRZYŹEWSKI 1999, 58, 65.

*azon vár-kelezések, amelyek sok évvel megelőzik a várnép temetőjének megnyitását.*¹¹⁹³ A cseh és a lengyel váraknál egy olyan eset sincs, ahol a vár környezetében lévő soros temetők nem előzték volna meg a vár építési idejét. Így ilyen szempontból a temetők korhatározónak tekinthetők. A várak szűkebb környezetének soros és templom körüli temetőinek kezdő időszakai lehatárolják azt az időszakot, amelybe a vár építési ideje tehető. Természetesen ez nem új felfedezés, de látható, hogy a sokkal jobb adottságú területek vizsgálata ezt egyértelműen igazolta. Már Benkő Elek megfigyelte és újra meg kell fogalmazni, hogy Gyulafehérvár kivételével, az erdélyi és partiumi várak környezetében nincsenek a honfoglalás kora elé keltezhető kora középkori temetők, ez még a romániai régészeti topográfiákból is tisztán kiderül (Kolozsmonostor, Várfalva, Malomfalva, Sajósárvár, Hunyadvár, Arad, Bihar, Doboka).¹¹⁹⁴ A szlovákiai várak értékelését bonyolítja a Morva Fejedelemség kori előzmények (Nyitra, Pozsony). A mai Magyarország esetében a várak környezetében ismert temetők többsége szintén a honfoglalás után indul. Éppen itt szükséges kitérni Borsodra, ahol a 10. századra keltezett település temetője nincsen meg. Az egyetlen ismert temetőrészlet nem keltezhető a 11. század elé. A várhoz tartozó soros temető – ha egyáltalán volt – valószínűleg még megtalálásra vár.

A temetők legjobban a településszerkezettel együtt vizsgálva segíthetnek a várak kronológiájának pontosításában. A cseh-lengyel jól keltezhető párhuzamok alapján jól látható, hogy a várak soha nem lakatlan területen épültek fel, de a Piastok és Přemyslidák a legtöbb esetben igyekeztek elkerülni a korábbi középkori erődítések felhasználását, kivéve ha azok saját korai központjaik voltak. A várak körül feltárt temetkezések valójában településtörténeti adatok, amelyek nem a vár felépítésének időpontját jelzik, hanem egy olyan folyamat különféle szakaszait kötik össze, melyben a várak kialakulása csak egy a több állomás közül.

Az áttekintésből több dolgot emelnék ki az összefoglalásban. Tisztán a temetkezésekre vonatkoztatva azt kell látnunk, hogy a korabeli előírások csak a 11. század végétől szabályozták a lakosság temetkezési szokásait olyan formában, hogy a templom köré korlátozta. A soros temetők ennek ellenére a 12. század közepéig – végéig folytatódhattak, míg a templom körüliek a 11. század második felétől indultak. A templomokba való temetkezés gyakorlata a három ország területén szigorúan az egyházi előírásokhoz tartotta magát. A mellékletadást azonban csak annyiban korlátozta, amennyiben az nyilvánvalóan pogány jelleget hordozott. Ezek a folyamatok az összeurópai tendenciákhoz kapcsolódtak lényegi különbségek nélkül.

Az egyházszervezés 11. századi szakaszában az érseki és a püspöki szint után a „nagyplébániák” – pasztorációs egyházak szintje következett, az esperességek csak a 11. század végén – 12. század első felében jöttek létre. Semmilyen előírás nem korlátozta a pasztorációs egyházak és majd az esperesi templomok köré való temetkezést. A cseh és lengyel területeken kezdetben csak a fejedelmi és kasztelláni udvarházakhoz kapcsolódó vártemplomok (várkápolnák) köré nem temetkeztek. Véleményem szerint a hasonló magyarországi esetek is így értelmezhetők (pl. Borsod), vagyis azt a hipotézist fogalmaznám meg, hogy az ispánsági várak területén feltárt templomok eredetileg királyi vagy ispáni udvarházakhoz tartoztak (pl. Abaújvár, Doboka), bizonyos esetekben annak tarthatók a váron kívül álló egyházi épületek is – ha a várból nem ismerünk ilyet (pl. Szabolcs, Sopron-Szűz Mária).

¹¹⁹³ BÓNA 1998, 18–19.

¹¹⁹⁴ BENKŐ 2001, 142–143; keltezésük GÁLL 2013c, 176–181, Fig. 34.

A VÁRAK ERŐDÍTÉSEI

A VÁRAK TIPOLOGIZÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A kiválasztott régió majdnem száz várának rendszerezése az összehasonlító elemzés egyik legfontosabb eleme. A várakat többféleképpen lehet csoportosítani, és erre már történtek is különféle kísérletek. Nováki Gyula egyik mondatában összefoglalta ezeket a lehetőségeket, amikor éppen arra figyelmeztetett, hogy a várakat „nem csak topográfiai külsőségeik, (méretük, földrajzi fekvésük, védelmi technikájuk stb.) alapján kell vizsgálnunk, hanem keletkezésük gazdasági, politikai hátterét, az adott korszak haditechnikai fejlettségét, valamint az építési hagyományokat is.”¹¹⁹⁵ Ebből jól látszik, hogy mik lehetnek a lehetséges csoportosítások főbb szempontjai.

A felsorolás első két lehetősége szorosan összefügg egymással. A várak méretét nagymértékben meghatározta a fekvésük. Ilyen – vagyis a várak természetföldrajzi helyzetét alapul vevő tipológiát – több kutató is készített. A cseh területeken Jiří Sláma neve említhető meg, a lengyeleknél pedig Bohdan Guerquin mellett Janina Kamińska.¹¹⁹⁶ Magyarországon a várak topográfiájával és méretével, illetve ezek esetleges összefüggéseivel Nováki Gyula és Sándorfi György foglalkozott.¹¹⁹⁷ Ugyanők – Miklós Zsuzsával együtt – alapos összehasonlítást végeztek az erődítések méretének és topográfiai helyzetének együttes elemzésével, egy kisebb régió viszonylatában. A Börzsöny hegység minden biztosan 1711 előtti korú erősségét egységesen, egy abszolút és relatív magasságot jelző táblázatban vetettek össze.¹¹⁹⁸ A Sándorfi-féle tipológia – amelyben a várakat méretük alapján csoportosította – éppen azért volt használhatatlan, mert nem vette figyelembe a Nováki Gyula által is hangsúlyozott szempontot – a várak funkcióját. A legkülönbébb korú és szerepű várak között hatalmas méretbeli különbségek voltak, pedig nyilvánvaló, hogy Abaújvár és Karakó összehasonlításának nem sok alapja lehet. Tovább rontja az összehasonlíthatóságot az, hogy bizonyos váraknál – pl. Hont, Doboka és Bars – a teljes alapterület nem állapítható meg biztosan, miközben Visegrád (és Sopron) méretét a római előzmények határozták meg.¹¹⁹⁹

A várterület összehasonlításának „problémáira” Jiří Sláma figyelte fel a cseh kutatásban, amikor kimutatta, hogy a Přemyslidák tartományi várai éppen az eltérő funkciójuk miatt különböznek a Morva Fejedelemség erődítéseitől. Zdeněk Měřínský fogalmazta meg legutóbb, hogy a morvaországi és sziléziai 10–11. századi várak egy meglehetősen zárt csoportot alkotnak az 1–3 ha-os alapterületükkel (elővárakat nem számolva) és sarkantyú-helyzetű pozíciójukkal.¹²⁰⁰ A lengyel kutatók közül Janina Kamińska mellett Andrzej Abramowicz és kollégái, a łęczycyai ásatások során figyeltek fel a Piastok rezidenciális várai és a központi várak közötti különbségre, amely – véleményük szerint – elsősorban azok alaprajzában jelentkezett. Az első csoportot így nagyméretű, szabálytalan alaprajzú, többrészes erődítések alkották, a másodikba kisebb, egyrészes és általában kerek vagy ovális (gyűrű-alaprajzú – *pierscieniowate*) várak tartoztak, míg a harmadikba a magyar terminológiában motte-típusúnak nevezett objektumok kerültek (*grodziska stożkowate*).¹²⁰¹ Hasonló tipológiával már Pavel Rappoport kelet-európai erődítéseket feldolgozó monográfiájában is találkozunk: szabályos geometriai (kerek, félkör) és összetett alaprajzú várak.¹²⁰² Ha a három területet összehasonlítjuk, akkor azonnal szembetűnik, hogy a topográfiai alapú tipológia alapján legfeljebb arra a következtetésre juthatunk, hogy a középhegységek területén előszerttel hasznosították a sarkantyú-helyzetű hegynyúlványokat, a nagyobb síkságokon vagy széles folyó-

¹¹⁹⁵ NOVÁKI 1975, 46; NOVÁKI 1976a, 360.

¹¹⁹⁶ GUERQUIN 1957, 11–12; SLÁMA 1988; KAMIŃSKA 1953.

¹¹⁹⁷ NOVÁKI 1976a, 360–369; NOVÁKI 1988a, 146; SÁNDORFI 1989, 19–26.

¹¹⁹⁸ NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, Melléklet.

¹¹⁹⁹ SÁNDORFI 1989, 23.

¹²⁰⁰ SLÁMA 1988, 71–84; MĚŘÍNSKÝ 2006, 58.

¹²⁰¹ ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–WIECZOREK 1966; HENSEL 1987, 393–494.

¹²⁰² RAPPOPORT 1956, 39–60.

völgyekben az ártér szélén lévő szigeteket, a meredek szélű magaspartoknál a szurdokszerű völgyeket képező vízmosások által kialakított, szigetformán kimagasló dombokat, a folyók torkolatánál pedig tényleges szigeteket, vagy a mocsaras területből kiemelkedő dombokat hasznosították. Bizonyos helyzetekben a várak építéséhez olyan egyedi adottságokkal rendelkező terepjelenségeket használtak fel, amelyek semmilyen, vagy csak nagyon hosszú, túlrészletező általános csoportosításba férnének bele. Ilyen például Somogyvár, Sopron és Borsod helyzete. Az első egy löszös domb tetején, egy korábbi tó partján emelkedett, Sopron egy völgy oldalában épült, Borsod pedig a Cserehát egy kisebb, a Boldva által körülölyt dombján jött létre.

A különböző szempontok figyelembevételével az így kialakuló csoportok a következő képet adnak:

Csehország	Terület ¹²⁰³	Lengyelország	Terület	Magyarország	Terület
1. Sarkantyú helyzetű várak					
Bílina (9. kép 1–2)	7,25	Niemcza (133. kép 1)	2,2	Doboka (196. kép 1–2)	1,2/3,6
Budeč (14. kép 1–2)	4/23			Hont (210. kép 1–2)	0,75
Čáslav (19. kép 1–2)	1–1,5			Küküllővár (219. kép 1–2)	4
Chrudim (23. kép 1–2)	3,5			Malomfalva (222. kép 1–2)	0,3/10
Chotěbuz (21. kép 1–2)	1,3/4,6			Orlát (236. kép 1–2)	0,4
Děčín (26. kép 1–2)	4,2			Velem-Szentvid (258. kép 1–2)	1
Hradec nad Moravicí (33. kép 1–2)	4/10			Veszprém (260. kép 1–2)	3,5–4
Kouřim (35. kép 1–2)	4,5/6			Sály-Örsúr vára ¹²⁰⁴	2,4
Levý Hradec (39. kép 1–2)	6,4			Somogyvár (244. kép 1–2)	2,4
Libušín (45. kép 1–2)	2,63/10,8–12,3				
Litoměřice (50. kép 1–2)	7,8				
Mělník (52. kép 1–2)	1,4/8,7				
Olomouc (54. kép 1–2)	1,7/10				
Prága (56. kép 1–2)	5,6				
Stará Boleslav (70. kép 1–2)	4,8/11				
Starý Plzeňec (72. kép 1–2)	1,5/4,15				
Tetín (74. kép 1–2)	2,3/9,9				
Vlastislav (76. kép 1–2)	3,21				
Vyšehrad (79. kép 1–2)	2/9–10				
Žatec (81. kép 1–2)	5/10				
Znojmo (84. kép 1–2)	0,35/1,6				
2. Domb vagy sziget egy folyó árterén					
Brno (12. kép 1–2)	3	Bytom (88. kép 1)	1,8	Arad (176. kép 1–2)	2
Libice nad Cidlinou (43. kép 1–2)	11/40	Giecz (96. kép 1–2)	1,6/3,6	Bihar (182. kép 1–2)	3,5
Dolní Věstonice (29. kép 1–2)	0,7	Gniezno (100. kép 1)	0,68/4,6	Csanád (191. kép 1–2)	n. a.
Hradec Králové (32. kép 1–2)	1,3/12–13	Kalisz (103. kép 1–2)	0,8/2,2	Borsova (189. kép 1–2)	1,1
Spytihněv (67. kép 1–2)	2	Łąd (112. kép 2)	2,5	Győr (204. kép 1–2)	3
		Łęczycza (116. kép 1)	1,12	Moson (225. kép 1–2)	4,5

¹²⁰³ A várak alapterülete hektárban van megadva, a „/” jel a belső vár és a teljes vár területét választja el.

¹²⁰⁴ SÁNDORFI 1985, 170; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007, 100–101.

		Międzyrzecz (123. kép 1–2)	1,3/2,4	Óbars (232. kép 1–2)	2,5
		Milicz (127. kép 1–2)	1,3	Szabolcs (250. kép 1–2)	3,3
		Szczecin (155. kép 1–2)	0,3/4,8	Zalavár (267. kép 1–2)	1,8/3,5
		Wiślica (159. kép 1–2)	0,25/1,1	Zaránd (269. kép 1–2)	n. a.
		Włocławek (162. kép 1–2)	6		
		Wolin (164. kép 1–2) ¹²⁰⁵	8		
3. Sziget egy tavon vagy folyón					
-		Gdańsk (94. kép 1–2)	2,1–2,27	-	
		Kruszwica (110. kép 5)	2		
		Ostrów Lednicki (137. kép 1–2)	1,2/7,5		
		Opole (135. kép 1–2)	0,6		
		Poznań (144. kép 1–2)	2,1/11–12		
		Boroszló (166. kép 2)	6,8–7		
4. Kis alapterületű, lapos tetejű, minden irányból meredek oldalú hegy egy folyókanyarban					
Přerov (62. kép 1–2)	2	Czersk (92. kép 1)	0,6/4	Esztergom (200. kép 1–3)	2,8
		Krakko (107. kép 1–2)	1,2/15	Nyitra (227. kép 1–2)	1,3/7,5
		Naszacowice (130. kép 1–2)	1,5	Ó-Hunyadvár (234. kép 1–2)	1,2
				Várfalva (255. kép 1–2)	2,1
				Visegrád (262. kép 1–2)	0,8
				Borsod (?) (184. kép 1–2)	1,7
5. Kis alapterületű, lapos tetejű, minden irányból meredek oldalú hegy, hegység és síkság találkozásánál					
Pustiměř (65. kép 1–2)	1	Przemysł (149. kép 1–2)	1	Abaújvár (171. kép 1–2)	3,9
				Darufalva (?) (194. kép 1–2)	1,1
				Gyöngyöspata (202. kép 1–2)	1,4/2,6
				Locsmánd (220. kép 2)	1,6
				Pozsony (238. kép 1–2)	0,62/4,9
				Zemplén (270. kép 1–2)	2,4
6. Tagolt magaspart					
-		Chelmno (Kaldus) (89. kép 2)	2,8	Alpár (174. kép 1–2)	0,44
		Kołobrzeg (105. kép 1–2)	1/3,1	Bény (178. kép 1–2)	4,2/41/107
		Łapczyca (114. kép 1–2)	1,4	Gyulafehérvár (207. kép 1–2)	12 (?)
		Lublin (121. kép 1–2)	1,2/4	Kolozsmonostor (4.?) (215. kép 1–2)	1,7
		Płock (140. kép 1–2)	1,16	Sajósárvár (242. kép 1–2)	1,5
		Sandomierz (152. kép 1–2)	0,7 és 2	Tolmács (253. kép 1–2)	1,8/3,5
				Vasvár (257. kép 1–2)	4,6

¹²⁰⁵ Wolin valójában egy tengeri szoros partján fekszik.

A csoportosításból jól látszik, hogy az egyes országok természetföldrajzi adottságai határozzák meg az egyes típusok megjelenését vagy arányát. Egy térképre ránézve nyilvánvalóvá válik, hogy a cseh területeken nem alakulhatott ki a magaspart erőteljes szabdaltságát kihasználó vártípus, ahogyan a lengyel területek legnagyobb részén nem volt lehetőség sarkantyús helyzetű várat építeni. A három ország közül a legnagyobb területű Magyar Királyság természetföldrajzi viszonyai elég sokoldalúak voltak ahhoz, hogy a hat csoport szinte mindegyikében „képviseltesse” magát, azonban tóvidékek híján még itt sem alakulhatott ki a lengyel Kruszwicához vagy Ostrów Lednickihez hasonló „szigetvár”. A felállított hat csoport értelemszerűen nem lehet kizárólagos, sőt, egyes helyszíneket egyszerre akár több csoportba is be lehetne sorolni. Ilyen pl. Esztergom és Gyulafehérvár, amelyek az 5.; vagy Zalavár, amely a 3. csoportba is beleillik.

A várak alapterülete mindig a stratégiaileg jelentős régió erősítésre alkalmas helyeitől függött. Ahogyan már Sándorfi György is rámutatott, egy adott régió várainak területe jelentősen ingadozhatott. A táblázatból világosan leszűrhető, hogy még a hasonló természetföldrajzi adottságú területeken sem mutatható ki semmilyen szabályosság. Egy általános – a korszakra jellemző – tendencia figyelhető meg: a várak területe fokozatosan csökkent. Azonban az is feltűnik, hogy a cseh területek 1–10 ha-os váraihoz képest, Lengyelországban csak Poznań és a korai eredetű Naszacowice teljes területe lépi át a 10 ha-t, és Szczećin, Krakkó, Kołobrzeg, illetve Gniezno elővárakkal együtt sem haladták meg az 5 ha-t; Magyarországon pedig – a római eredetű Sopront és Gyulafehérvárt, illetve az indokolhatatlanul hatalmas Bényt kivéve – még a legnagyobb várak sem érik el az 5 ha-os területet.¹²⁰⁶ Mindezek azt mutatják, hogy ebből a tipológiából éppen a legfontosabb kérdésre nem kaphatunk választ: a régiók közötti kapcsolatra. Ebből következően, ez a tipológia régészeti összehasonlításra nem használható.

A várak egy másik lehetséges csoportosítása funkcionális alapon végezhető el. Ez sem új megközelítés, hanem valójában az írott források fényében kezdettől fogva megkülönböztették a határvárakat és a tartományi központokat. Miloš Šolle összefüggést mutatott ki a várak mérete, szerkezete és a társadalom fejlődése között.¹²⁰⁷ Rudolf Turek az írott források leírásai alapján különböztette meg a várak szerepét, ugyancsak alapvetően kétféle erősítést feltételezve: központit és határvédőt.¹²⁰⁸ Lengyelországban elsősorban a sziléziai erősségeknél találkozunk „határvár” meghatározással (pl. Milicz, Głogów, Bytom, Nakło),¹²⁰⁹ de a Német-római Birodalom oldalán lévő központokat is több esetben így hívják (pl. Santok, Międzyrzecz).

Hasonló fogalmakkal találkozunk Nováki Gyulánál, aki azonban nem tipológiát készített, hanem általánosan határvárakként értelmezte az északkeleti ispáni várakat, és a közigazgatási funkciót másodlagosnak tartotta.¹²¹⁰ Bóna István feldolgozásában is megtaláljuk a határvárak csoportját (erdélyi határvárak, Árpád-monarchia északnyugati határvárai).¹²¹¹ A közelmúltban Buzás Gergely tett kísérletet a várak ilyen alapú szétválasztására és keltezésére.¹²¹² Ezt a típust legutóbb Zsoldos Attila érintette még, és alapvető ellentmondásra mutatott rá ispánsági várak határvárakként való értelmezésénél. *„a határvédelmi feladatokat (is) ellátó várispánságok várai magától értetődően határváraknak is minősíthetők lennének, ez azonban nem kívánatos terminológiai zavart támasztana. Ebben az esetben ugyanis elsikadna, de mindenestre túlságosan a háttérbe szorulna az az éppen nem elhanyagolható körülmény, hogy ezek a várak nem önmagukban álltak, hanem egy-egy népekkel és földekkel rendelkező ispánság központjai voltak. A határvár kifejezést ezért célszerű azon erősségek megjelölésére fenntartani, amelyekkel kapcsolatban felmerül a határvédelmi funkció lehetősége, ám anélkül, hogy a vár ispánsági központ lenne.”*¹²¹³ Ugyanitt Zsoldos Attila azt is megjegyzi, hogy az utóbbi tétel igazolása szinte lehetetlen.

¹²⁰⁶ Ld. még SÁNDORFI 1985, 170–171; NOVÁKI 1988a, 146; SÁNDORFI 1989, 23.

¹²⁰⁷ ŠOLLE 1961, 522–531.

¹²⁰⁸ TUREK 1961, 550–560.

¹²⁰⁹ TABACZYŃSKA–TABACZYŃSKI 1964, 294.

¹²¹⁰ NOVÁKI 1976a, 363–364.

¹²¹¹ BÓNA 1998, 31, 34.

¹²¹² BUZÁS 2006, 43–53.

¹²¹³ ZSOLDOS 2000.

Így nem is tűnik elfogadhatónak Ó-Hunyadvár egyszerű határvárként való értelmezése, csak azért mert kevesebb forrásunk van róla, mint Locsmándról, amely – annak ellenére, hogy sokkal közelebb van a határhoz – a felsorolt ismérvek alapján nem határvár.

A funkció szerinti csoportosításnak legnagyobb hátránya azonban az, hogy minden esetben vagy csak az írott források által meghatározott várakkal foglalkoznak – ezzel kihagyva egy nem elhanyagolható számú másik várat –, vagy egy bizonyos történelmi koncepcióból indulnak ki. Az utóbbival függ össze a „határvárak” kiválasztása is, ugyanis a vizsgált korszak feltételezett, de biztosan nem megrajzolható határai határozzák meg a csoportot. Így nem ritkán a kitalált határhoz igazítják az egyes várak funkcióját, vagy fordítva – a létező várakat „határvárnak” titulálva húzzák meg a határokat.¹²¹⁴ Mind a három vizsgált régióban komoly vitákat vált ki a várak keletkezésének ideje és az akkori határvonal közötti kapcsolat. Csehországban ez a sziléziai és az északnyugati területeken merül fel kérdésként, Lengyelországban elsősorban a keleti határvonal bizonytalan (ld. Przemysł kérdését), de Szilézia és Pomeránia esetében is több esetben megkérdőjelezhető. Magyarországon pedig az erdélyi váraknál merült fel a többszakszoros „terjeszkedés”, melynek megfelelően Sajósárvár, Malomfalva és Orlát egy északkelet–délnyugati irányú vonalon elhelyezkedő határvárak lettek volna.¹²¹⁵ Sőt, egy erdélyi román kutató a Kozárvár–Kelenek–Hunyadvár vonalára tette a 11. századi magyar határt.¹²¹⁶ Az erdélyi határvárak, illetve határvédelmi rendszer kérdése – más objektumokat is belevonva – önmagában is jelentős vitát váltott ki, egyrészt a Ferenczi testvérek, másrészt Benkő Elek között, amihez újabban Sófalvi András tért vissza.¹²¹⁷ Mivel elsősorban a az uralkodói erődített központokon nyugvó szervezeteket hasonlítom össze és – néhány kivételtől eltekintve – a források által említett központokkal foglalkozom, ezért az itt feldolgozott helyszínek eleve azonos funkcionális típushoz tartoznak, s így, ilyen jellegű tipológia felállítására nem vállalkozhatok. Ráadásul úgy tűnik, hogy az eddigi ilyen alapokon készült kísérletek nem hoztak egyértelmű eredményeket a kronológiai kérdésekben.

A VÁRAK ERŐDÍTÉSEI

A vizsgált várak erődítéseinek vizsgálatánál előre tisztázni kell, hogy az összehasonlítást rendkívüli mértékben megnehezíti két dolog: a természeti adottságok és a kutatottság szintje. A kettő közül fontosabb – és alapvetően behatárolja a sáncszerkezetek fizikai megismerhetőségét – a természetföldrajzi adottság. A legszerencsésebb ebből a szempontból Lengyelország, ahol a várak jelentős hányada mocsaras, árteres, nedves környezetben épült és így a faszervezetek nagyon jó állapotban őrződtek meg. Nemcsak a sáncok favázai, hanem a belső épületek, utak, hidak stb. is. Ennek köszönhetően egyrészt sokkal pontosabb képet kaphatunk a vizsgált jelenségek építészeti jellemzőiről, másrészt egy nagyon fontos keltezés-módszertani eszközhöz jutunk: a dendrokronológiához.¹²¹⁸ Csehországban a dendrokronológiai kutatások lehetőségei már jóval korlátozottabbak, ennek ellenére a talajadottságoknak köszönhetően számos esetben ott is jó megtartású faépítészeti elemekkel találkozunk: a Morva Fejedelemség ártéri várai mellett pl. Prága (61. kép 2–5), Přerov (63–64. kép), Žatec.¹²¹⁹ Más váraknál a faanyag – elszenesedve bár –, de még mindig felismerhető formában maradt meg: pl. Vlastislav (78. kép), Bílina (10. kép 2–3), Libušín (47. kép 2–3; 48. kép 1), Stará Kouřim (36. kép 2–3) stb. Jelenleg úgy tűnik, hogy a Kárpát-medencében a legrosszabbak a természeti viszonyok a faszervezetek (sáncok és épületek) fennmaradásához. Legjobb esetben is vagy földelszíneződésként – Esztergom (201. kép 2), Szabolcs (252. kép 1),

¹²¹⁴ Legjobb példák erre PASCU–TEODORESCU 2001, 86–93; ŢIPLIC 2004, 183–215.

¹²¹⁵ KRISTÓ 2002, 141.

¹²¹⁶ ŢIPLIC 2006, 59.

¹²¹⁷ Csak a legutóbbi irodalomból válogatva, a témára vonatkozóan ld. BENKŐ 1993, 5–20; FERENCZI 1994 (a vita története a lábjegyzetekben követhető) és SÓFALVI 2009, 16–30.

¹²¹⁸ Csak néhány példa MOLSKI 1965, 190–208; DULINICZ 1997, 137–141; KRAPIEC 1998, 5–133; KUKLIŃSKI 1998, 227–292. Legutóbb KARA–KRAPIEC 2005, 211–223.

¹²¹⁹ HAVRDA 2008, 664–665; PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006, 683; ČECH 2004, 59–60; ŠTEFAN 2004, 858–859.

Borsod (186. kép 1–2) –, vagy átégett földben, üregként találkozunk a fagerendákkal – Sopron (247. kép 3 és 248. kép 5), Sály, Darufalva (195. kép 3) stb. Csak néhány szerencsésebb hely van – Hont és Zalavár – ahonnan dendrokronológiai vizsgálatokra is lenne lehetőség. Sajnos a korábban részletezett okokból a honti minták vizsgálata egyelőre nem hozott eredményt,¹²²⁰ Zalavárról pedig egyelőre nincsenek közölt vagy feldolgozott adatok.¹²²¹ Nem rendelkezünk semmilyen információval arról, hogy az olyan mocsaras vagy ártéri helyzetű váraknál, mint Arad, Csanád, Bihar, Zaránd és Bács – ahol ásatások is folytak – milyen megtartású famaradványok kerültek elő, ha voltak egyáltalán. Sajnos a szerencsétlenebb adottságok gyakran éppen azoktól a részlet-megfigyelési lehetőségektől fosztanak meg, amelyek alapján egy-egy sáncépítési technika jellegzetesnek mondható: gerendák összekapcsolása, csapolási és rögzítési megoldások, kőfalak és gerendák viszonya stb.

Az összehasonlítást megnehezítő és aránytalanná tevő másik probléma az ásatási eredmények feldolgozásának eltérő mértéke. Magyarországon még a viszonylag jó megtartású, jelentős várakról sem született mindeddig monografikus feldolgozás, Sopron és a már egy ideje nyomdában lévő Borsod kivételével. Szabolcsról még a szelvények felszínrajzait sem ismerjük, Abaújvár feldolgozása is félbeszakadt, Sályról semmilyen ásatási dokumentációt nem közöltek. Nem jobb a helyzet Kárpát-medence határon túli helyszíneivel sem. Annyi fejlemény történt az elmúlt évtizedben, hogy az alig használható bihari és az eredményeket félreértelmező malomfalvi monográfiákon kívül megindult a régi kolozsmonostori és dobokai kutatások rendelkezésre álló dokumentációjának újraértelmezése és publikációja. Sajnos a további nagyszámú romániai feltárás eredményeit nem dolgozták fel szisztematikusan (Arad, Csanád, Sajósárvár, Orlát), vagy semmilyen formában sem (Küküllővár, Zaránd, Várfalva). Szlovákiában már régóta aktuálissá vált a pozsonyi vár ásatásainak teljes újraértelmezése. Zemplén, Óbars és Nyitra még várja a teljes feldolgozását, bár az utóbbi két esetben vannak pozitív fejlemények is. Külön kiemelendő a legújabb bényei kutatások egy részének monografikus feldolgozása. Sajnos a megkutatott trencsényi kora Árpád-kori sáncvár egyelőre kevésbé foglalkoztatja a szlovák kutatókat. Beszédesebb a magyar kutatás helyzetére nézve, hogy az esztergomi vár szenzációnak számító sáncairól még tizenöt év elteltével sem ismerjük a pontos előkerülési helyet és méreteket. Mindezek semmilyen módon nem vethetők össze a csehországi Stará Boleslav, Levý Hradec, Kouřim és Stará Kouřim, Prága, Vyšehrad, Žatec, Hradec Králové stb. vagy a lengyelországi Kołobrzeg, Gdańsk, Szczecin, Kraków, Sandomierz, Gniezno, Poznań, Kalisz, Międzyrzecz, Ostrów Lednicki, Wolin, Przemyśl, Lublin stb. monografikus feldolgozásaival, nem is szólva a nem önálló kötetben megjelent hosszabb tanulmányokról.

A korábbi fejezetekből kiderült, hogy a régió várainak összehasonlításánál az egyházi építészet a kevés ismert és azon belül is igen változatos képet mutató emlék miatt nem használható. Az uralkodói udvarházak terén pedig Lengyelország kőépületei mellett, és Csehország néhány, csekély nyomokban megfogható palotájához képest, a Kárpát-medencei kutatások szinte semmilyen eredményt nem tudnak felmutatni (Visegrád, Pozsony, és esetleg Borsod, illetve Abaújvár kivételével).

A vizsgált várak legnagyobb építészeti részeit a sáncok adják, ráadásul ezeket nagyon ritkán lehet nyom nélkül elpusztítani (az esztergomi előkerült sáncrészlet a legjobb példa erre; 201. kép 2). A régészeti kutatások már régóta felfigyeltek erre. Már a 19. század óta elsősorban a sáncátvágás az a legfontosabb módszer, amelyet leggyakrabban alkalmaznak a várak kormeghatározásához és építészeti kapcsolatainak meghatározásához. A várak fizikai jellemzői között legtöbb információval a sáncok szerkezete bír. A kutatók előszeretettel állítanak fel ezek alapján különféle elméleteket. A Kárpát-medencében például, az analógiák alapján vagy a helyi – morva – előzményeket látnak, vagy keleti előképeket keresnek, vagy egységes, tervszerű kiépítést feltételeznek.¹²²²

A párhuzamok kimutatásához mindig is a sáncok belső szerkezetének meghatározása volt és marad is a legfontosabb eszköz. A Kárpát-medencei kutatás eddig háromféle sáncot különböztetett meg. A lét-

¹²²⁰ MORDOVIN 2013a, 144.

¹²²¹ Ld. GRYNÆUS 2004, 87–102; RITÓÓK 2014, 289.

¹²²² ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 114–116; NOVÁKI–SÁNDORFI 1981, 150–154; BÓNA 1998, 16–19; BEDNÁR–SAMUEL 2001, 333–337.

rehozott terminológia szerint elkülönítették a *kazettás* vagy *rácsos* belső vázú, illetve *faváz nélküli* erődítéseket. Az utóbbira egyetlen egy – a korszakhoz nem is tartozó – példa van: Bény. Az első két típus – vagyis a *kazettás* és a *rácsos* sáncok – között kronológiai különbséget is feltételeztek. A *kazettás* szerkezet az jelenti, hogy a sánc belső favázának alapját ácsolt, négy oldalról zárt, doboz-szerű egységek alkották, amelyek akár több sorban is elhelyezkedhettek a sánc hosszában.¹²²³ A *rácsos* szerkezet alatt pedig azt a megoldást értették, amikor a gerendákat vagy csak a sánc irányára merőlegesen, vagy felváltva fektették a sánc betöltésébe. A *kazettás* sáncokon belül elkülönített ún. *széles-* és *keskeny*talpú sáncok között szintén kronológiai eltérést láttak. A megkülönböztetés a sáncok alapozásánál mért szélességek alapján történt, s eszerint a szélesebb, 10–15 m-es erődítések korábbiak, míg a keskenyebbek – amelyek kisebb méretű várakhoz tartoztak – későbbiek.¹²²⁴ A kronológiai különbség okaiként a tipológiát megfogalmazó kutató csak a „keskenytalpú” sánc építészeti modernségét hozta fel: „*mérnök előtt az abaújházi és a honti sánc között akkora a differencia, mint amekkora egy robusztus román katedrális és egy karsú gótikus templom között fennáll.*”¹²²⁵

Az építészeti technika különbözőségét alapul vevő hármas csoportosítással találkozunk Bóna István monográfiájában is. Ő az álló római falakat felhasználó, vagy eleve kőfalúnak épített várak mellett a *kazettás* és a *rácsszerkezetű* sáncokat különbözteti meg.¹²²⁶ Legutóbb Font Mártánál jelent meg az oroszországi sáncépítészettel kapcsolatos két magyar nyelvű fogalom: *gerendaváz* vagy *gerendafalas* és *keresztgerendás* sánc. A nem túl szerencsés tükörfordítás az első esetben *kazettás* (*срубная конструкция*) a második esetben pedig általánosságban *rácsos szerkezetet* (*перекладная конструкция*) takar.¹²²⁷ A magyar kutatás eddig legrészletesebb sánctipológiáját – többek között Miloš Šolle és Witold Hensel feldolgozásainak felhasználásával – Nováki Gyula állította össze, négy típust különböztetve meg:¹²²⁸

1. Palánksánc (*Pallisad*): a 7–8. századra jellemző.
2. Rekeszes szerkezetű sáncok (*Kastenbaukonstruktion*): 9–11. századra jellemző egész Európában.
3. Rácsos szerkezet (*Rostkonstruktion*): elsősorban az északnyugati szlávoknál terjedt el.
4. „Přemyšlida-sánc”: olyan rekeszes belső szerkezetű sánc, melynek külső oldalán egy szárazon rakott kőfal épült.

Ezen a tipológián Bóna István módosított 2001-ben, csak az első három típust „hagyva meg” Magyarországon, és ötvözve a csoportosítást a keskeny- és szélestalpú sáncok típusaival.¹²²⁹

1. Cölöpvárak (pl. a 9. századi Zalavár).
2. Rekeszes (kazettás), gerendafalú várak. Ilyen az ispáni várak többsége, ezeket szélestalpúaknak is nevezik, mivel az alapjuk szélessége elérheti a 16–24 m-t.
 - a) Ugyanaz kívül kőfallal, pl. Nyitra.
3. Rácsfalú várak (*Rostkonstruktion*), többnyire száraz kőfallal támogatva. Keskenytalpú váraknak is nevezik őket, 3–6 m széles alapjuk miatt.

A sáncszerkezetek problematikája azonban az előbb felvázoltnál sokkal összetettebb. Eltekintve attól, hogy az eddigi magyarországi feldolgozások a közölt különbségeket sem vették mindig figyelembe – pl. Bényben nincs szélestalpú sánc, Trencsénben pedig feltárták a korai sánc részletét¹²³⁰ – a magyarországi tipológiák minden esetben felületesek. Megvizsgálva Közép- és Kelet-Európa 10–11. és 12–13. századi föld-fa erődítéseit, kiderül, hogy a látszólagos hasonlóságok ellenére jelentős különbségek mutatkoznak a sáncok között, ami miatt a Kárpát-medencei erődítéseket sem lehet csak egy típusba sorolni. Valójában

¹²²³ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981, 133–160; NOVÁKI 1988a, 146.

¹²²⁴ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981; SÁNDORFI 1985, 159–173; SÁNDORFI 1989, 19–26.

¹²²⁵ SÁNDORFI 1989, 21.

¹²²⁶ BÓNA 1998, 24–31, 46.

¹²²⁷ FONT 2005, 189.

¹²²⁸ NOVÁKI 1975, 46.

¹²²⁹ BÓNA 2001, 103.

¹²³⁰ HABOVŠTIK 1966, 442–449; NEŠPOROVÁ 1988, 118–119; VAVRUŠ 1998, 125–134.

a sáncokat nem lehet egyszerűen *kazettás* és *rácsos*, vagy *széles-* és *keskenytalpú* csoportokra osztani, sőt az utóbbi felosztás tágabb összefüggésben vizsgálva értelmét veszti.

A Magyar Királyság váraira vonatkoznak az erdélyi vártipológiák is. A 2006-ban megjelent nagyon részletes új csoportosítás miatt érdemes részletesen is kitérni erre. A dobokai ásatásokra építkező egyik tipológia három elemet tartalmazott:¹²³¹

1. egy vagy két sáncból, illetve egy vagy két árokból álló földvárak
2. a sánc hátuljánál (?), vagy tetején lévő paliszáddal védett várak
3. kővárak

Ezt a szebeni Ion Marian Țiplic dolgozta át teljes egészében, egy sajátos új rendszert vezetve be. A kutató az erődítéseket elemeikre szedte szét, és ezeket az elemeket egyesével tipologizálta, a következő elemeket különítve el:

<i>árkok</i>	<i>sáncok</i>	<i>paliszád</i>
egyenes aljú kisebb	döngölt földtöltés belső úttal	egyszerű cölöpkerítés
egyenes aljú nagyobb	kazettás	kétsoros paliszád
V-alakú	köves betöltésű	sánc tetejére épített paliszád
	kőfalas	

A kétségkívül újszerű megközelítés és a tipológia egyik lehetséges irányának helyes felismerése semmilyen használható eredményt nem hozott az erdélyi várak tágabb összefüggésekben való értelmezéséhez. Erre a szerző nem is nagyon tesz kísérletet, csak egyszerűen és kritikátlanul átvette a korábbi kutatások – elsősorban Petru Iambor – kutatási eredményeit. Nem segítenek a véletlenszerűen felhozott külföldi párhuzamok sem (Libušín, Staré Město, ukrainai Belgorodka).¹²³² Összességében a tipológia túlbonyolított, az erődítéseket nem egységként vizsgálja, és alkalmatlan a nagyobb régiók összehasonlításához.

Egy új, nagyobb ívű összehasonlítás előtt még szükséges foglalkozni egy részletkérdéssel, amely a vizsgált jelenségek értelmezéséhez nem nyújt újabb adalékokat, azonban kutatástörténeti szempontból megkerülhetetlen. Ez az ún. „vörös sánc probléma”.

A VÖRÖS SÁNCOK KÉRDÉSE

A „vörössánc” ügy már lezárult a magyar kutatásban és remélhetően már csak egy tudománytörténeti adalék marad. Mivel azonban a hazai régészek aránytalanul sok időt és energiát fektettek annak megállapításába, hogy az égett sáncok építési technikát vagy pusztítást jeleznek, nem hagyható teljesen figyelmen kívül. A várkutatásban ez az irányzat – érdekes módon – csak Magyarországon érte el ezt a szintet, amiről Bóna István joggal írta, hogy „*zavaros tévutakra vezetett.*”¹²³³

A sáncok nagy többségénél találkozzunk pusztulási periódusokkal, gyakran nem is eggyel. Ezek általában vastagon átégett, téglavörös-narancsvörös-élénkpiros színű rétegekként jelentkeznek. Több kutató is feltételezte, hogy a megfigyelt jelenség valójában szándékos kiégetést takar, és célja a várak erődítéseinek téglakeménységűre való megszilárdítása volt. Már a 19. századi cseh kutatók is felfigyeltek ezekre az „égett sáncokra,” amelyeknél Jan Erazim Wocel és Josef Ladislav Píč látott sajátos építéstechnikát, még az őskori erődítéseknél is (ld. a kutatástörténetben). Magyarországon a szándékos kiégetésre már pl. Crettier Károly is gondolt Doboka esetében „*opus erraticum*”-nak nevezve a módszert.¹²³⁴ Az 1970-es évektől Kovács Béla és Gádor Judit képviselte leginkább az elképzelést. Az első szerint Gyöngyöspatán

¹²³¹ Petru Iambor doktori disszertációjára hivatkozik ȚIPLIC 2006, 89.

¹²³² ȚIPLIC 2006, 89–118.

¹²³³ BÓNA 1998, 18.

¹²³⁴ CRETTIER 1943, 201.

külön kürtök lettek volna a sáncok belsejében, amelyek a kiegészéshez szükséges levegő áramoltatását segítették volna elő. Az elméletét jelentősen gyengíti, hogy ezt csak a sáncot elhordó falubeliek elmondására alapozta,¹²³⁵ a 2004. évi ásatás ilyen jelenségeket már egyáltalán nem mutatott ki.¹²³⁶ Gádor Judit erre hivatkozva indokolta a sályi sáncok tudatos kiégetését. Ő azt figyelte meg, hogy a gerendákat minden oldalról lapos kövek vették körül és a sánc betöltésébe faszilánkokat és gallyakat szórtak.¹²³⁷ Gádor véleménye szerint ezek a kiégetést segítették volna elő, pedig – amint a szomszéd országokban megfigyelt hasonló esetekben – itt is egyszerűen csak arról volt szó, hogy: 1) a helyszínen legallyazott gerendák fahulladéka a töltésbe került, 2) a sáncalapozás gerendáit kövekkel erősítették meg és további kövek kerültek a betöltésbe is.¹²³⁸ A Gádor-féle sályi sáncátvágásról semmilyen metszet- vagy alaprajz nincs közölve. Szerencsére a 2015. évi hitelesítés során kiderült, hogy a megfigyelt kövek valójában a sánc külső, szárazon rakott kőfalához tartoznak.

A külföldi régészek közül csak Boris Novotný feltételezte a szándékos kiégetést Spytihněv és Dolní Věstonice esetében,¹²³⁹ illetve Kurt Horedt Malomfalván.¹²⁴⁰ Magyarországon ezzel szemben még egy külön konferenciát is szerveztek a kérdés tisztázására, amelyen a korszak több jelentős képviselője is állást foglalt ebben. Többségük – Gömöri János, Tomka Péter, Karl Kaus, Tatiana Štefanovičová, Nováki Gyula és Sándorfi György – nem tartották valószínűnek a kiégetést mint építési technikát.¹²⁴¹

A történeti irodalomban Györffy György tartotta önálló építési technikának a „*cserépvárakat*” (égett sánc – vörös sánc),¹²⁴² de egy 1994-ben megjelent történeti lexikonban is külön vártípusnak írja Fügedi Erik: „*ún. cserépvárak, ahol agyagot halmoztak fel, s a felhalmozás során kiépitett légjáratok segítségével égették ki* (pl. Pata).”¹²⁴³

A kiégetés építészeti-szilárdítási célja ellen szóló érveket utoljára Gömöri János gyűjtötte össze, így azokat nem szándékozom újra részletesen ismertetni, de összefoglalásképpen két információt érdemes kiemelni. Először is a természettudományos vizsgálatok egyértelműen kimutatták, hogy a sáncok kiégetéséhez nem volt szükséges akkora hőfok, mint amelyet a színük alapján feltételeztek, vagyis egy kisebb tűzvész is elegendő lehetett egy látványos „elszíneződéshez”. Másodsorban megfelelő tömörítés és döngölés nélkül a kiegészés nem eredményezhette a betöltés szilárdítását.¹²⁴⁴ Ez utóbbi jól megfigyelhető volt Zalaszentivánon, ahol az átégett vörös föld olyan laza volt, hogy az omlásveszély miatt az ásatások során nem tudták elérni a sánc alját,¹²⁴⁵ de hasonlóan laza, omladékos, vörösre égett homokrétegekkel szembesültünk Honton.¹²⁴⁶ A támadás során bekövetkező tűzvész okozta kiegészésre utaló egyértelmű nyomokat több helyen is megfigyeltek, pl. a katalógusban is szereplő Chotěbuz, Libice nad Cidlinou, Gniezno, Poznań várai mellett alább további példákkal találkozunk.

¹²³⁵ KOVÁCS 1987, 156–159.

¹²³⁶ Ld. FODOR–DANYI 2004.

¹²³⁷ GÁDOR 1985, 115–128; GÁDOR 1987, 115–128.

¹²³⁸ Faágak és gallyak a betöltésben: Přerov STAŇA 1987, 39; STAŇA 1989, 60; PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007, 40; Kalisz DĄBROWSKA 1968, 170; BARANOWSKI 1998, 48–50; Łąd ZEYLANDOWA 1974, 282–285; Poznań KÓČKA–KREZN–KARA–MAKOWIECKI 2004, 129., 148–149; Sopron TOMKA 1987, 151–152, 153; GÖMÖRI 2002, 75–79. Kövekkel kitámasztott gerendák: Budeč VÁŇA 1995, 9; BARTOŠKOVÁ 2004, 782–783; Kołobrzeg LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961, 30, 73; Łąd ZEYLANDOWA 1974, 285; ZEYLANDOWA 1975, 205; Stará Kouřim ŠOLLE 1952, 284–285; Sopron GÖMÖRI 2002, 76.

¹²³⁹ NOVOTNÝ 1977, 193; NOVOTNÝ 1982, 333: ebben már kevésbé határozott; PROCHÁZKA 2009, 133.

¹²⁴⁰ HORED T 1984, 10, 68. Cáfolja az elképzeléseket IAMBOR 2005, 105.

¹²⁴¹ NOVÁKI–SÁNDORFI 1987, 38–48; GÖMÖRI 1987, 48–57; TOMKA 1987, 147–155; KAUS 1987, 330–339; ŠTEFANOVIČOVÁ 1987, 340–347.

¹²⁴² GYÖRFFY 1977, 229.

¹²⁴³ FÜGEDI 1994, 719.

¹²⁴⁴ GÖMÖRI 2002, 88–89. Ld. még KRISTON 1987, 142–146.

¹²⁴⁵ NOVÁKI 1964, 120.

¹²⁴⁶ MORDOVIN 2013a, 132.

Csehországban a vizsgált várak közül a következőknél figyeltek meg élénk-vörösre átégett sáncszakaszokat, ezeket a legtöbb esetben a pusztulás után megújították: Chotěbuz, Chrudim, Hradec nad Moravicí, Libice nad Cidlinou, Pustimě, Spytihněv és Vlastislav.¹²⁴⁷ Az utóbbi várnál a sánc leégését több, egymástól viszonylag távol lévő helyen is kimutatták.

A lengyel területeken Bytom, Krakó, Łapczyca, Niemcza és Wiślica említhető meg.¹²⁴⁸ Érdemes megfigyelni, hogy ezek mind a tóvidékektől távol eső erősségek. Wiślicában a *Regia* nevű dombon lévő várnál tártak fel vörösre égett sáncmaradványokat. A Wawelnél eddig az összes megkutatott sáncszakaszon előkerült a vörösre égett pusztulási réteg.

Magyarországon az előbbiekhöz képest jóval több hasonló jelenséget figyeltek meg a kutatott várakban: Borsova, Darufalva, Doboka, Gyöngyöspata, Hont, Kolozsmonostor, Locsmánd, Malomfalva, Óbars, Orlát, Pozsony, Sajósárvár, Somogyvár, Sopron, Vasvár, Zemplén.¹²⁴⁹ Bizonyos esetekben tényleges sáncok nem kerültek elő, hanem csak az egykori létükre utaló vörös omladékártegek a várakban (Óbars és Vasvár). A felsorolás kiegészíthető a már említett Sálllyal és a trencsényi ispáni vár sáncával, amelynek átvágását még nem közölték.¹²⁵⁰

A felsorolásokból egyértelműen kiderült, hogy a jelenség nem magyarországi jellegzetesség, így hiba lenne „*magyar erődítési típust*” látni benne. Szintén nagy tévedés lenne ezeket a sáncokat mind a középkorra keltezni, ugyanis favázás erődítések már az őskorban is épültek és pusztultak is. A zobordarászi Szent Mihály templomnál azonosított ilyen vörös sánc például a Hallstatt-korra keltezhető.¹²⁵¹ A Morva Fejedelemség idejéből Tatiana Štefanovičová említett egy sor erősséget: Dévényi-kúp (Devínska Kobyla), Pozsonyszentgyörgy és Pobedény.¹²⁵² Ukrajnában a 13. században – valószínűleg a tatárjárás során – égett le Vozvjagl erődítése. A vár sáncainak részeként épült, azzal szerves egységet alkotó boronavázás épületekben rengeteg használati tárgy került elő. Ezek jelentős része szinte a felismerhetetlenségig eldeformálódott abban a hatalmas tűzvészben, amely téglakeménységűre, majdnem 1 m vastagon átégte a sánc alapozását.¹²⁵³ Ennél a példánál egyértelmű, hogy a sánc kiegészítésében legfeljebb annyi szándékoság lehetett, amennyiben a támadók el akarták azt pusztítani.

Arra a kérdésre, hogy mi okozhatta az ilyen mértékű le- és átégéseket, milyen történelmi esemény, jó választ ad Szczecin esete. A település jól megmaradt erődítéseinek legalább négy megújítási periódust mutattak ki a dendrodatok segítségével – egyedül a 12. századon belül!¹²⁵⁴ Tanulságos kitérni itt Gniezno legújabb kutatási eredményeire. A régebben egyértelműen az 1039. évi, a forrásokból is ismert cseh támadáshoz kapcsolt pusztulási rétegről a dendrokronológiai vizsgálatok kimutatták, hogy akár egy másik, 1018. évi tűzvészhez is köthető.¹²⁵⁵

A SÁNCOK TÍPUSAI

A fejezet elején ismertetett magyarországi tipológiák alapjául felvett szempontoknál a kutatók kétféle hibát követhettek el. Az egyik, hogy a tipológiát csak a sáncok megjelenésére vagy méretére alapozták (keskeny- vagy szélestalpú; vagy a Iambor- és Tjplíc-féle tipológia, árok-paliszád-sánc kombinációkkal);

¹²⁴⁷ A várak sorrendjében KOUŘIL 1987, 43; FROLÍK–SIGL 1999, 445; PRINCOVÁ–MAŘÍK 2006, 658; STAŇA 1993, 184; NOVOTNÝ 1977, 193; VÁŇA 1968, 24–32, 46–48.

¹²⁴⁸ MOŹDZIOCH 2002, 89–90; KUKLIŇSKI 2005, 282–283; JODŁOWSKI 1974, 272–273; JANOWSKI 2005, 170–171; ANTONIEWICZ–WARTOŁOWSKA 1955, 238–240.

¹²⁴⁹ PROHNENKO 2007, 209–211; KAUS 1987, 330–333; PAŞCU ET AL. 1968, 161–162; KOVÁCS 1974, 235–236; NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979, 29–31; IAMBOR–MATEI 1975, 296–297; OHRENBERGER–SCHAD’N 1971, 142; HOREDŤ 1984, 68; BEDNÁR–FOTTOVÁ 2000, 36; NÄGLER 1977, 29; ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 46–47; RUSU–DĂNILĂ 1972, 53; BAKAY 1988, 131–132; GÖMÖRI 1976, 412–424; KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2007, 168–170; BENADIK 1964, 155–156.

¹²⁵⁰ NEŠPOROVÁ 1988, 118–119.

¹²⁵¹ RUTTKAY A. 2005a, 100–101.

¹²⁵² ŠTEFANOVIČOVÁ 1987, 46–51.

¹²⁵³ NEPOMJASCSIH 2008, 70.

¹²⁵⁴ DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 92–93, 101; DWORACZYK–KOWALSKA–RULEWICZ 2003, 14–21, 291–292.

¹²⁵⁵ SAWICKI 2001, 117.

a másik hiba, hogy a szerkezeti megoldások változatosságát túlságosan leegyszerűsítették (kazettás és rácsos típusra redukálva). A széleskörű összehasonlítás azonban csak olyan tipológiára épülhet, amely a sáncépítészetet alapvetően meghatározó további szempontokat együttesen veszi figyelembe. Ezek nem az erődítések árkai, amelyek a terepadottságoktól függtek és gyakran nem is volt rájuk szükség; és nem is a palánk-paliszád elemek, amelyek általában még nyomokban sem maradtak meg. Egy sánc felépítésénél a statikai szempontok voltak a meghatározók, ugyanis az építető legfontosabb célja az volt, hogy az erődítés az adott területen minél jobban megfeleljen a hosszú távú fenntarthatóság és a védelem elvárásainak. Ezeket a szempontokat pedig a sáncok belső váza és külső kiképzése határozta meg. A külső kiképzés alatt a sánc oldalait tartó gerenda- vagy kőfal értendő. Alapvető statikai és építéstechnikai eltérés van ugyanis egy önhordó, zárt kazettákból, rácsosan, vagy külső kőfallal rendelkező sánc felépítésénél. Nem tekinthetők egyformának a magyar kutatás által rostosként ismert szerkezetek sem, ráadásul a *rostos szerkezet* fogalma sincs teljesen tisztázva. Például az alpári egyszerű és a gyöngyöspatai kőfalas sánc semmiféleképpen nem tekinthető azonos típusúnak.¹²⁵⁶ A belső vázra vonatkozik a magyarországi rácsos és kazettás típusokra való felosztás. Azonban ez a két kategória nem fedi pontosan azt a változatosságot, ami a régészeti megfigyelések alapján kirajzolódik. A legnagyobb hiányosság a kazettás sáncoknak nevezett csoportnál figyelhető meg, ahol valójában legalább kétféle sánctípus szerepel.

A sáncok tipológiai vizsgálatát megelőzően, még ki kell térni az árkokra. Mivel méretük, keresztmetszetük, aljkiképzésük, sőt, még a jelenlétük is leginkább a terepi és a talajadottságoktól függött – ami egyben a kutathatóságukat is befolyásolta, nem egyszer ellehetetlenítette (sok helyen a talajvíz miatt nem érnek le az aljára, máshol pedig egyéb technikai nehézségek akadályozzák a teljes feltárhatóságukat: pénz, idő, kutatás célja stb.) – a tipológiai rendszerben eltekintek az elemzésüktől. Ezzel követem Rudolf Procházka módszerét, aki szintén csak az erődítések felszíni, épített részeit tartja alkalmasnak egy tipológiai összehasonlításra (2. kép 2).¹²⁵⁷

A kora középkori erődítések alapvetően kétfélék lehettek – egyszerűek és összetettek. Az első csoport árkot, földtöltést és paliszádot foglalhatott magába (2. kép 2–4). Az erődítés magja itt általában egyszerű földtöltést jelentett – a talajadottságoktól függően – 45°-ot ritkán meghaladó oldallejtéssel (2. kép 5). A paliszádfal állhatott sűrűn egymás mellé levert cölöpökből, cölöpös, sövényfonatos szerkezetű, vagy két cölöpsor közé vízszintesen beékelte gerendákból. Az egyszerű sáncokhoz tartoztak a belső faváz nélküli, de két oldalán cölöpfallal rögzített erődítések is.

A föld-fa erődítések védelmi hatásfokát a magasság és szélesség egyidejű növelésével kétféleképpen lehetett fokozni. Mindkét esetben a sánc belsejét erősítették meg valamilyen belső vázzal, így jöttek létre az összetett erődítések. Az első megoldásnál a döngölt betöltést szilárdították meg vízszintesen fektetett gerendákkal. A másodiknál pedig önhordó ácsolt szerkezetet építettek, és azt töltötték fel földdel.

A vízszintes gerendákból többféle módon lehetett belső szerkezetet építeni. Az egyik megoldásnál a gerendákat a sánc irányára merőlegesen, sűrűn egymás mellé fektették, és ezt több sorban egymás felett megismételték, így rostoszerű belső szerkezet jött létre. A gerendasorok között földdel vagy agyaggal töltötték ki és bedöngölték, bizonyos esetekben az egymás feletti fatörzsek össze is érhettek. A gerendákat ezeknél a sáncoknál ritkán munkálták meg, időnként csak két vagy négy részre hasították. Több helyen megfigyelhető volt, hogy az egymás mellé fektetett gerendákból képzett rostokat nem teljesen vízszintesen építették be a sánc betöltésébe, hanem a széleken mindig valamivel magasabbra rakták, rézsús oldalalatt alakítva ki (2. kép 8). Ilyenkor a gerendák kifelé eső végei közé hosszanti irányú gerendákat raktak. A szerkezet jellegére utal a cseh és lengyel szaknyelvben meghonosodott elnevezése is: „rostos” (*roštová konstrukce* vagy *rusztowa konstrukcja*). A tipológiámban ezt az elnevezést fogom használni a továbbiakban.

Sok esetben az egyes sorok közé a sánc irányával párhuzamosan is fektettek gerendákat. A köztes gerendák elhelyezkedhettek csak a keresztirányúak két végén és közepén, de akár jóval sűrűbben is, rácsot alkotva. Ez a megoldás kétféle irányba mutat. Egyszerűbb volt, amikor a döngölt földes rétegek váltakoz-

¹²⁵⁶ Vö. BÓNA 1998, 46–47.

¹²⁵⁷ PROCHÁZKA 2009, 10–12. Az árkok tipológiájára ld. RAPPOPORT 1956, 106–116; VÁNA 1968, 86; ŐPLIC 2006, 96–97.

tak a különböző irányban fektetett gerendákkal, vagy a hosszanti és a keresztirányú gerendák egyaránt sűrű rostokban helyezkedtek el (2. kép 9). Azonban, amikor a két, egymást keresztező „gerendaréteg” nem csak egyszerűen érintkezett, hanem a stabilitás növelése érdekében, a találkozási pontokon ezeket össze is ácsolták, illetve a különböző sorokhoz tartozó, de azonos irányú fákat már szigorúan egymás fölé rendezték, kialakult az ún. „rácsos típus” (*przekładkowa konstrukcja*).¹²⁵⁸ Ezt a megoldást Font Márta nem túl szerencsésen *keresztgerendás*nak fordította le, amivel ugyanakkor jelezte az egyik legfontosabb jellegzetességét.¹²⁵⁹ Ennél a megoldásnál a sánc irányára merőleges és azzal párhuzamos gerendák egymás felett, felváltva fordulnak elő. Az egymás feletti gerendák érintkeznek és változó méretű, néyszögletes kamrákat képeznek. Nagyon fontos részlet azonban, hogy a rácsnégyzetek nem rendelkeznek zárt függőleges oldalfalakkal. Az eddigi magyar kutatásban ezt *kazettás* sánctípusnak nevezték. Ezzel szemben éppen a jelzett nagyon fontos különbség miatt, és a cseh, illetve a lengyel munkák nyomán *rácsos* típusnak nevezem. Ez nem keverendő össze a korábbi magyar terminológiában a *rostos* sáncokra szinonimaként használt elnevezéssel,¹²⁶⁰ ami valójában pontatlan. Ugyanis egyáltalán nem mindegy, hogy egy sáncnál a belső faváz csak szilárdítja a földtöltést, mint a rostos sáncoknál, vagy valójában egy földdel töltött önhordó szerkezetet jelent. Mivel a magyar váraknál is találkozunk a terminológiában *rostos* és *rácsos* típusnak nevezett megoldással, ezért – véleményem szerint – indokolt megkülönböztetni ezt a két típust, a helyenkénti kétségtelen hasonlóságok ellenére is.

A rácsos szerkezetben a gerendákat gyakran kismértékben összecsapolták, kisméretű vájatokat készítettek a találkozási pontoknál. Ezzel a fák elmozdulását gátolták meg. Ugyanez volt a szerepe a lengyel területekre jellemző megoldásnak, amikor a keresztirányú gerendák kilógó végén meghagyták az ágak csomóit, ezekkel rögzítve a hosszában lefektetett fatörzseket. Ezt ’horgas’ (*háková* vagy *hako-wa*) rögzítésnek nevezik. A magyar terminológiában erre a típusra még nincs önálló elnevezés, ezért én az itt szereplő fordítást alkalmazom.

Az önhordó ácsolt váz a rácsos szerkezetnek egy sajátos továbbfejlesztése, de a lényege, hogy minden esetben zárt oldalú kamrákból vagy kazettákból állt. A lengyel terminológiában ezt időnként „dobozos szerkezetnek” is nevezik (lengyelül: *konstrukcja skrzyniowa* vagy *czworoboczne ramy derewniane*,¹²⁶¹ csehül: *komorová konstrukce*). Ez is többféle módon készülhetett: építhették egész fatörzsekből, de félbehasított vagy negyedelt gerendákból, illetve deszkákból. Az így kialakított kamrák (kazetták) épülhettek összefüggően, több egység egyszerre, hosszanti és keresztirányban is, de kisebb egységekben is. Bizonyos esetekben a kazetták külső oldala egyben a sánc külső, illetve belső fala is volt, máskor pedig ezek mellé külön gerendafalat építettek. Néhány sáncnál olyan megoldással is találkoztak, amikor az ácsolt egységek csak három oldallal rendelkeztek, a sánc belsejében nem voltak lezárva.

A betöltést szilárdító gerendaszerkezetek legnagyobb hátránya a tűzveszélyességük volt, és ezt a veszélyt tovább növelték a faváz kiálló faelemei. Feltételezhető, hogy emiatt is igyekeztek többféle megoldást találni a külső gerendafal betakarásához. Minden esetben a további külső sáncelemek egyben statikailag is szilárdították a sáncot. Az egyik megoldás – régészetileg ritkábban figyelhető meg – a külső föld- vagy agyagtöltés; míg a gyakoribb a külső – a vizsgált korszakban általában szárazon rakott – kőfal. A földtöltés elsősorban a rostos és rácsos szerkezetű sáncoknál, míg a kőfal gyakorlatilag minden sánctípusnál előfordulhat.

Több helyen – elsősorban Lengyelországban – a feltárások során ún. „töltött padkákat” figyeltek meg. A sáncok stabilitását növelő, kővel vagy döngölt agyaggal kitöltött, kazettás szerkezetű, alacsony építészeti szerkezetek az erődítések belső vagy külső oldalán fordulhattak elő¹²⁶² (talán ilyesmit figyeltek meg Borsodban is (187. kép 3). Sajnos nagyon sok esetben az erődítéseknek ez a része pusztult el a legjobban, és gyakran kutatásukra a behatárolt ásatási lehetőségek miatt nem nyílt mód. Elképzelhető az is, hogy bizonyos körülmények között az eredmények értelmezésénél ezt a szerkezetet nem tudták különválasztani

¹²⁵⁸ Pl. Gniezno esetében SAWICKI 2001, 117.

¹²⁵⁹ FONT 2005, 189.

¹²⁶⁰ Pl. Gyöngyöspata BÓNA 1998, 47.

¹²⁶¹ DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 93–101.

¹²⁶² HENSEL 1987, 489.

a sánc központi részétől. A mindezekből adódó nagyszámú bizonytalanság és hiányos adat miatt, a tipológia felállításánál a „padkák” vizsgálatától eltekintettem.

A tárgyalt időszak elejétől már megjelent a legfejlettebbnek tekintett erődítési megoldás is – a habarcsos kőfal. Ez nem ritkán ötvöződhet a sáncokkal, máskor pedig már önállóan tölti be a védelmi funkciót (természetesen árokkal és kapukkal).

Az eddig igen vázlatosan ismertetett sáncépítészeti megoldásokból a következő erődítési alapelemek vezethetők le:

1. paliszádfal
2. rostos belső váz
3. rácsos belső váz
4. kazettás belső váz
5. kőfal

Ezeknek az elemeknek különböző változataival is találkozhatunk, pl. a paliszád lehet egyszerű vagy összetett (egy karósról, vagy több; a karókat összefonták, betapasztották, esetleg két karósról közé földet töltöttek); a kazettás váz készülhetett gerendákból vagy deszkából, a kőfal pedig lehetett szárazon rakott vagy habarcsos. Nagyon fontos kiemelni, hogy az esetek jelentős részében a felsorolt megoldások nem önmagukban szerepelnek, hanem valamilyen kombinációban. Az építészeti alpmegoldások alapján építette fel sánctipológiáját Jacek Poleski, aki ez alapján öt típust különböztetett meg: 1) gerendafal, 2) belső váz nélküli sánc; 3) rostos vázú sánc, 4) kazettás sánc, 5) kőfalas sánc. A Dunajec-menti korai várak alapján megfogalmazott tipológia pont amiatt nem alkalmazható nagyobb területre, mert a több alpmegoldást kombináló sáncokkal nem számol.¹²⁶³ Emiatt ugyanaz az erődítés akár több típushoz is besorolható. Ezt próbálta kiküszöbölni Zdeněk Váňa, aki összesen négy típust különített el:

A típus: Egyszerű, egysoros rostos vagy kazettás favázú sánc, 3,5–4,5 m szélességgel, gerendákból épült belső fallal. Jellemző periódusa 800–850 körül.

B típus: 2–3-soros sáncmag, általában elől rostos, hátul kazettás. A sánc szélessége 7–10 m körül alakult, elsősorban a 850–1000 közötti idősokra volt jellemző.

C típus: Több mint háromsoros favázzal rendelkező sánc, rostos és kazettás szerkezetek kombinációjával, a belső rész lépcsőzetes kialakítású. Átlagos szélessége 12–14 m. Gyakran belső kőfala is lehetett. A 950–1100 közötti idősokra volt jellemző.

D típus: Vegyes, „hibrid” forma, hétrészes, ötlépcsős belső résszel, hátsó kőfallal. A szélessége elérhette a 19 m-t. 1100–1200 között volt jellemző.¹²⁶⁴

A felvázolt tipológia legnagyobb hátránya az, hogy kifejezetten a cseh sáncokra íródott, az attól eltérő szerkezeteknek nincs benne helyük. Hasonló probléma miatt nem tudtam hasznosítani Rudolf Procházka építészeti megközelítésű tipológiáját, aki az összetett sáncokon belül megkülönbözteti a rostos, a kazettás és az ún. „héjas” típusokat (2. kép 10–15). Az utóbbiba tartoznak a külső kőfalas változatok is, illetve az olyan megoldások is, amelyeknél a sáncszerkezet külső kő- vagy gerendafala statikai szereppel is bír. A problémát ebben az esetben az okozza, hogy bizonyos kazettás sáncokat megint több helyre is be lehet sorolni. Ahhoz, hogy a jelen munkában vizsgált régió sáncait tipológiai alapon össze lehessen hasonlítani, figyelembe kell venni azt a jelenséget, hogy bizonyos alpmegoldások egyidejűleg, egy sáncon belül is előfordulhatnak. Az elején megkülönböztetett egyszerű és összetett erődítéseken belül, a második csoportot így további két részre kell bontani. Az elsőbe az ún. *monotipikus*, vagy más szóval egykomponensű sáncok tartoznak. Ez azt jelenti, hogy a sánc szerkezete csak egyféle alapelemből áll. A másodikban pedig a *politipikus*, vagy másképpen többkomponensű sáncok szerepelnek, amelyek felépítésénél kettő vagy több építészeti alpmegoldást alkalmaztak.

Az erődítések építésénél alkalmazott kőfalak kötőanyagot tekintve háromféle módon épülhettek: szárazon, agyaggal, vagy habarccsal. Az első két eset megkülönböztetése időnként nagyon nehéz, ugyanis sok esetben feltételezhető, hogy az eredetileg agyagba rakott kőfalból a kötőanyag kimosódott. Gyakran a kőfalra csak a pusztulási réteg köves omladékából következtethetünk, ekkor viszont szinte lehetetlen

¹²⁶³ POLESKI 2004, 121–136.

¹²⁶⁴ VÁŇA 1995, 10.

megállapítani, hogy a fal milyen módon épült. Ezzel szemben a habarcsos kőfalat csak kivételes esetben használtak sáncalkotó elemként. Többek között emiatt a tipológiában a kőfalakon belül nem különíték el csoportokat, csak a habarcsos falazású, sánc nélküli falakat tárgyalom külön. Mindezek fényében a következő tipológiát javaslom:

1. Egyszerű erődítések
 - a) Paliszádfal
 - b) Egyszerű földtöltés
 - c) Gerendafalás földtöltés (két gerenda- vagy cölöpfal között földtöltés)
 - d) Habarcsos kőfal
2. Összetett, egykomponensű erődítések
 - a) Rostos
 - b) Rácsos
 - i. Egyszerű vagy ácsolt
 - ii. Horgas rögzítésű gerendák
 - c) Kazettás
3. Összetett, többkomponensű erődítések
 - a) Rostos/rácsos és kazettás
 - b) Rostos, külső kőfallal
 - c) Rácsos, külső kőfallal
 - d) Kazettás, külső kőfallal
 - e) Rostos és kazettás, külső kőfallal
 - f) Belső favázás, mindkét oldalán kőfallal

1.a típus: Paliszádfal

Az egyszerű erődítés maradványai viszonylag ritkán kerülnek elő az ásatások során, egyrészt mert nyomait könnyen elpusztíthatták, másrészt mert a vizsgált esetekben a paliszádfalat időben mindig követte valamilyen összetettebb sánc is. Egy-egy nagyobb méretű sáncomladék átvágásánál azonban nem minden esetben érték el vagy lehetett elérni az altalajt (pl. Čáslav,¹²⁶⁵ Czersk,¹²⁶⁶ Abaújvár¹²⁶⁷). Viszonylag meggyőző a paliszád azonosítása a Piast-kori Przemysl és Sandomierz első periódusainál, illetve a 9. századi Zalavár legkorábbi erődítéseinél.¹²⁶⁸ Łapczycában és Niemczában a várat megelőző település körül figyeltek meg paliszádfalat. Malomfalva és Várfalva legkorábbi erődítéseit is paliszádnak írják le a román kutatók, sajnos a publikációból – főleg Várfalvánál – ezt nem lehet ellenőrizni. Hradec nad Moravicí várában feltárt paliszádalapozás pontos rendeltetése nem ismert, de valószínűleg egy olyan elválasztó kerítés lehetett, mint amelyet Žatecban és Budečben a belső várban álló udvarházak körül figyeltek meg (16. kép 2–5 és 18. kép 1). Magyarországon hasonló jelenség került elő az elmúlt években Zalaváron is, amit a kora Árpád-kori királyi udvarház körítőfalaként értelmeznek. Dolní Věstonicében a vár közepén lévő templomot vették körbe paliszáddal, és hasonló feltételezhető a küüllővári református – egykori esperesi – templom körül is, bár az utóbbi a váron kívül állt és az ásatások eredményeit egyáltalán nem publikálták. Az erődített váralja települések körül is több alkalommal sikerült kimutatni paliszádmaradványokat az első periódusoknál: Gniezno-III. váralja, Wolin déli váralja és Ogrody, Krakkó-Okól.

Több helyen nehéz biztosan eldönteni, hogy a paliszádfal önmagában állt vagy része volt-e egy összetettebb védelmi rendszernek. Ilyen összetett erődítésekkel találkozunk olyan váraknál, ahol a sánc előtti árok aljára vagy oldalába helyeztek paliszádot. Ilyenkor azokban az esetekben is nagyon valószínű, hogy

¹²⁶⁵ MOUCHA–SMETÁNKA 1964, 649–650; CHARVÁT 1995, 231; TOMÁŠEK 1999, 375.

¹²⁶⁶ URBAŇCZYK 2004, 274.

¹²⁶⁷ GÁDOR–NOVÁKI 1976a, 425–428, 433–434.

¹²⁶⁸ Ld. RITOÓK 2014, 289.

a paliszád mellett sánc is volt, ha az utóbbi esetleg nem maradt fenn (bár ilyenre nem ismerek példát). A sánc előtti várakok alá helyeztek cölöpkerítést Vlastislavban, Libicében és Lądban, míg az árok tetején volt Levý Hradecben és Stará Kouřimben. A leírás alapján ilyesmivel számolhatunk Zarádon is. Mivel ezeknél a váraknál a paliszádfal egy olyan tagoltabb erődítés elemét képezi, amelynek nyomai csak ritkán maradnak meg, önálló típusként való szerepeltetése nem látszik megalapozottnak.

A paliszád túlságosan egyszerű szerkezet ahhoz, hogy kronológiai jelentőséggel bírjon. A vizsgált területek kora középkori erődítései közül már a morva korszakban találkozunk hasonlókkal, pl. Staré Město¹²⁶⁹ban, Olomoucban, Drnholecben,¹²⁷⁰ vagy akár Zalaváron is. Ezek 9. századi keletkezéséhez képest – ha eltekintünk az erdélyi várak morva analógiák alapján történő, egyéb szempontból azonban megalapozatlan datálásától – a sandomierzi és przemysli erődítések a 10. században, illetve annak második felében épülhettek, a krakkói Okóľhoz hasonlóan. Szintén legkorábban a 10. századra kelezhetők a žateci és a budeči udvarházak paliszádjai. Nem lehet azonban a 11. századnál korábbi a zalavári királyi udvarház és a Dolní Věstonice-i templom körüli kerítés. Mivel az összes vizsgált vár a 12. században már biztosan állt, vagyis a 11. század folyamán már jelentős sánccal rendelkezett, így ennél későbbi korszakra kelezhető paliszáddal már nem találkozunk.

1.b típus: Egyszerű földtöltés

Az egyszerű földtöltésből álló erődítésre a vizsgált várak között nincs példa. Mivel egy ilyen szerkezet régészetiileg csak nagyon nehezen mutatható ki – főleg ha a későbbi periódusokban a helyére összetett erődítések épültek – létezése nem zárható ki. Általában azonban egy olyasmi kombinációval kell számolnunk, amelynél egy ilyen töltés tetején paliszád állt. Mivel a feldolgozott várak további kutatásánál vagy a vizsgált objektumok esetleges későbbi kibővítésénél esély van ilyen erődítések előkerülésére, indokolt a típus szerepeltetése a tipológiában. Kevésbé jelentős váraknál Pavel Rappoport és Rudolf Procházka sorol fel néhány példát.¹²⁷¹

1.c típus: Gerendafalás földtöltés

Az előzőnél jóval gyakrabban és megbízhatóan dokumentált a belső váz nélküli, de kétoldalt gerendafalal megtámasztott erődítések jelenléte a vizsgált korszakban és területen. Az összességében kevés példa közül a két csehországi – Stará Kouřim belső sánca és Chotěbuz (22. kép 3) – a 10. században épülhettek. Lengyelországban több vár korai erődítése is ilyen formában épült fel: Krakko – Wawel, Łęczycza és Międzyrzecz. A Kárpát-medencei várak közül eddig csak a teljesen egyedi bényi sáncknál figyeltek meg hasonló megoldást (180. kép 1 és 3). Az első szakszerű feltárója, Alojz Habovštiak szerint itt az agyag minősége tette lehetővé a belső váz nélküli nagyméretű sánckok építését. Még két erdélyi várnál – Sajósárvár és Doboka – az első periódusoknál említenek ilyen típust, de a publikációk alapján ez nem igazolható. Doboka esetében erre a dokumentációt legutóbb alaposan átnéző Gáll Erwin sem talált egyértelmű bizonyítékot.¹²⁷²

Az erődítések – az 1.a típushoz hasonlóan – viszonylag egyszerűek voltak, így önmagukban nem korjelzők. A cseh és a lengyel példák együtt a 10. századra kelezhetők. Ezzel szemben Bényt Habovštiak inkább történeti alapon a 11. század elejére teszi (Szent István karddal való felővezése és a Koppány felkelése elleni készülődés). A legújabb kutatások fényében ezt – elég egyértelmű stratigráfia alapján – a 9. századra kellett módosítani. Doboka és Sajósárvár kezdettől fogva 9–10. századi kelezést kapott, annak ellenére, hogy a lelőhelyek egyéb leletei egyik esetben sem indokolják ezt. A két vár anonymusi gestára épülő kormeghatározása nem fogadható el, de pontosabb korrekcióra jelenleg nincs lehetőség.

¹²⁶⁹ GALUŠKA 2006, 504; PROCHÁZKA 2009, 212–217.

¹²⁷⁰ PROCHÁZKA 2009, 135–136.

¹²⁷¹ RAPPOPORT 1956, 68–73; PROCHÁZKA 2009, 10–11.

¹²⁷² GÁLL 2016.

Maga a típus viszonylag gyakori előfordulására és hosszú ideig való használatára a jól megmaradt kelet-európai példák hozhatók fel. Közülük az egyik legjobb megtartású és alaposan kutatott Scsekotin vára, melynek belső váz nélküli, kívül gerendafalás sánca a 12. századra keltezhető.¹²⁷³ A másik jelentős, az utóbbi években kutatott példa Lucseszkből ismert. Ezt a 10. századra keltezik.¹²⁷⁴

1.d típus: Habarcsos kőfal

A vizsgált korszakban a legfejlettebb erődítési módnak tekintett kőfal két okból is az egyszerű erődítésekénél szerepel: 1) egy önmagában álló kőfal nem tartozik a sáncokhoz, így az azokat magába foglaló összetett erődítések csoportjába nem tartozhat; 2) a kőfal mint építészet szerkezet általában egyféle anyagból készült valamilyen kötőanyag felhasználásával.

A vizsgált várak közül a kőfalas erődítésekkel rendelkező helyszíneket, eredetüket és a kronológiát tekintve három nagyobb csoportra oszthatjuk. Az elsőbe a római eredetű kőfalakat felhasználó várak sorolhatók. A vizsgált területen a történeti előzmények egyértelműen a Kárpát-medencére határolják le ezek előfordulási lehetőségét. Nem elhanyagolható problémát jelent ezeknél annak eldöntése, hogy az államalapítás idején mennyire maradtak meg a római falak. Az ausztriai területeken nem egy római erőd falai ma is több méter magasan állnak, hasznosítható épületrészekkel (pl. Tulln, Zeiselmauer).¹²⁷⁵ Ezzel szemben Sopron jó példa arra, hogy bizonyos esetekben még a jelentős magasságban álló falakban sem bíztak és sáncot emeltek föléjük (247–248. kép). Első helyen Gyulafehérvár (208. kép 1–2; 209. kép 1) és Visegrád (263–264. kép) említhető meg, amelyeknél egyértelmű bizonyítást nyert a kőfalak Árpád-kori ispáni várként való hasznosítása. Sajnos már nem állapítható meg, hogy mekkora falszakaszok álltak és milyen megtartásúak voltak. Gyulafehérvárnál a délnyugati sarok kora újkorban is meglévő leválasztása (208. kép 2) mintha arra utalna, hogy ez a szakasz lett volna leginkább hasznosítható. Visegrádnál pedig több római torony helyén is Árpád-kori átépítések nyomai feltételezhetők (264. kép 2). A Bóna István-féle felsorolásban szereplő további késő római erődök – Oroszvár, Orsova, Zimony, Harám és Keve – felhasználásának mértéke és módja teljességgel bizonytalan. Harám esetében a régészeti feltárások azt mutatták ki, hogy a római-bizánci várfalak csonkjai éppen hogy elérték az 1–1,5 m-es magasságot, amikor a középkorban újjáépítették azokat. A 12. századi bizánci háborúkkal összefüggésben *Chramonk*ként emlegetett vár területén ennél korábbi (középkori) rétegeket nem is találtak.¹²⁷⁶ Ezeknél a váraknál – a római előzmények miatt – a középkori központok felépítésére vonatkozóan semmilyen következtetést nem tudunk levonni. Nem tűnik valószínűnek az sem, hogy Győrben jelentős falmaradványok álltak volna az ispáni vár felépítése idején. Inkább feltételezhető egy Sopronéhoz hasonló helyzet, még akkor is, ha elfogadjuk Bóna István véleményét, mely szerint a feltárt raktárépület a római falakhoz igazodik.¹²⁷⁷

A kőfalas váracon belül a második csoportot kiemelkedő uralkodói vagy egyházi székhelyek jelentik, amelyeknél elsőként – valószínűleg reprezentációs célból is – jelent meg a falazott védelmi építészet. Feltűnő, hogy a három vizsgált régióból ez csak a cseh és a magyar területekre volt jellemző. Legkorábban a 10. század első felében Stará Boleslavból van adatunk erre, ahol Kozma krónikája említi meg először az *opere romano* erődítéseket. Hosszú ideig nem adtak hitelt a krónika ezen részének, amíg az elmúlt évtizedekben végre meg nem találták az említett kőfalakat (71. kép 6). A sort a Magyar Királyság központjai folytatták: Székesfehérvár, Veszprém és Esztergom. A szinte teljesen elpusztult fehérvári falakról csak igen töredékes adataink vannak,¹²⁷⁸ míg Veszprémből még annyi sincs. Az utóbbi helyen az írott források alapján következtethetünk arra, hogy 1086 táján már kőfala állt, amennyiben a „*sub muro*” kifejezést kővárfal bizonyítékának vesszük.¹²⁷⁹ A székesfehérvári kővár korai eredetét – 11. század első negyede – az

¹²⁷³ CSAJKA 2003, 9.

¹²⁷⁴ TERSZKIJ 2006, 37–44.

¹²⁷⁵ GÖMÖRI 2007, 193.

¹²⁷⁶ DIMITRIJEVIĆ 1983, 36–48.

¹²⁷⁷ BÓNA 1998, 29.

¹²⁷⁸ SIKLÓSI 1989, 104–105; SIKLÓSI 1999, 10–17.

¹²⁷⁹ DHA 84/252:20–21.

1009. évi veszprémi oklevél és az 1031. évi koronázó palást *Alba Civitas* adata jelzi, amelyeknél a „fehér” az erődítések színére, vagy kőanyagára vonatkoztatható. Ezt régészetiileg eddig nem sikerült minden kétséget kizáróan megerősíteni.¹²⁸⁰ Nem hagyható szó nélkül az esztergomi vár kőfalának bizonytalan keltezése sem, ugyanis eddig elsősorban a stratigráfia alapján kelteznek a 11. századra, azonban a favázás sánc maradványai azt mutatják, hogy más jellegű előzménnyel kell számolni még ugyanezen a századon belül.

A sorozat végére olyan várak tehetők, amelyek a legfontosabb uralkodói vagy egyházi központok nagyszabású, reprezentatív átépítését jelzik a 11. század közepe után. Csehországban ezek: Prága (58. kép 3) és Vyšehrad (80. kép 2); Morvaországban Olomouc (55. kép 1–4) és Znojmo (85. kép 2–3); a Magyar Királyságban pedig Esztergom (200. kép 4), Nyitra és Somogyvár (245. kép 1). Az utóbbi – nem merülve el a nagyrészt közöletlen emlék körítőfalának keltezési kérdéseibe, és elfogadva a kutató 12. századi keltezését (amivel Bóna István is egyetért)¹²⁸¹ – annyiban tér el a többitől, hogy a 11. század végén alapított kolostort téglaköpenyezésű, töltött fallal vették körbe.

A kőfalakon belüli utolsó csoport, valójában már sajátos átmenetet jelent a kővárak irányába és részben kilóg a jelen munka kereteiből. Ebben azok a habarcsos falak szerepelnek, amelyek a magyarországi emlékek „előregedő” sáncainak tetején figyelhetők meg. A legtöbb esetben ezek annyira elpusztultak, hogy a keltezésük bizonytalan. Építésüket a legtöbb esetben a 12. és a 13. század folyamára teszik,¹²⁸² és kevés kivétellel ezeket tekintik a vizsgált várak legutolsó periódusának, bár igazából egyik esetben sincsenek ezt alátámasztó adataink.¹²⁸³ Ilyen falat az abaujvári (172. kép 2), a bihari, a dobokai (197. kép 2 és 198. kép 1) és a várfalvi (256. kép 3) várakban figyeltek meg eddig, de majdnem biztos, hogy volt ilyen Zemlénben (271. kép 3) is. Feltehető, hogy a közöletlen sályi és a nemrég publikált zólyom-mottófalvi sánc tetején lévő kőfal is ide sorolható.¹²⁸⁴

Itt említeném meg a Csehország területén Tomáš Durdík által kimutatott ’átmeneti típusú várak’ (*hrady přechodného typu*) csoportját, amely azonban az ismert objektumok építési ideje és funkciója alapján nem kapcsolható a jelen feldolgozáshoz. A cseh várkutató több középkori vár esetében olyan szerkezetre következtet, amelynél egy külső habarcsos kőfalhoz egy, belső váz nélküli, belülről gerendafallal megtámasztott földtöltés csatlakozott. A várak belső – általában kőből készült – épületei a kőfalhoz épültek, a sánc betöltésébe. A csoportba Durdík szerint a következő helyszínek tartoznak: Hlavačov u Rakovníka, Angerbach u Kožlan, Tachov, Týnec nad Sázavou és egy sor kutatatlan erődítés. Közös jellemzőjük, hogy általában királyi alapításként, a 13. század elején épültek.¹²⁸⁵ Ezt az elméletet elsősorban Vladislav Razím vonja kétségbe.¹²⁸⁶ Viszont hasonló megoldás a Magyar Királyságban – vagyis kőépületek illesztése egy gerendavázás sáncba – Pozsonyban is megfigyelhető (241. kép 2).

A kőfalakról is jól látható, hogy létük nem korszakjelző, ugyanis jelen vannak a vizsgált időszak elejétől és idővel az arányuk növekszik. Egy biztos dolgot lehet kimutatni: a kőben szegényebb Lengyelországban a 13. századig lényegében nem fordulnak elő.

2.a típus: Sáncok rostos vázzal

Az egyszerű rostos szerkezetű sáncok önmagukban való előfordulása a vizsgált várakban viszonylag ritkának mondható (7. kép 1). Az érdekesség inkább az, hogy ennek ellenére mind a három országban találkozunk vele, pontosabban a szűken vett Csehországban ez a típus, ebben a formában nem fordul elő. A morvaországi Dolní Věstonice várának első periódusa épülhetett rostos szerkezettel (30. kép 4; 31. kép). Ehhez hasonló volt Milicz (128. kép 2; 129. kép 1–2) és a sziléziai Niemcza második periódusa (134. kép 1–2), illetve a gnieznói váralja sánca (102. kép 1). Magyarországról egyedül az alpári sánc sorol-

¹²⁸⁰ SIKLÓSI 1999, 14; ld. még BÓNA 1998, 51.

¹²⁸¹ BÓNA 1998, 40.

¹²⁸² GÁDOR 1980, 443; BÓNA 1998, 18–19.

¹²⁸³ WOLF 2011, 326.

¹²⁸⁴ NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007, 100; MÁCELOVÁ 2013, 32–33.

¹²⁸⁵ DURDÍK 2007, 230–231.

¹²⁸⁶ LAVAL–RAZÍM 2006, 189.

ható ehhez (175. kép 3). A régebben hasonlóan hitt bácsai Szent Vid-dombról¹²⁸⁷ kiderült, hogy egy kora Árpád-kori falut bolygató, kora újkori erődítés lehetett.¹²⁸⁸ Malomfalva esetében a sáncok pontos rekonstrukciója bizonytalan (224. kép 1). A publikációk leírásaiból rostos vagy kazettás sánc egyaránt rekonstruálható. Petru Iambor a sajsóárvárihoz hasonlóan tartja a malomfalvi erődítéseket.¹²⁸⁹ Ezzel szemben a közölt metszeten egymás felett, a sánc irányára merőlegesen fektetett, elszenesedett gerendák láthatók, egyetlenegy köztes hosszanti gerenda nélkül. Ez a fajta metszet erősen emlékeztet azokra a csehországi sáncokra, amelyeknél nagy felületben is sikerült megfigyelni az erődítések szerkezetét; pl. Cheb,¹²⁹⁰ Kozárovice¹²⁹¹ és Bílina rostos részét (10. kép 3). Ugyanilyen viszonyokat láthatunk a sřlawie-wodziskói rostos wázú sáncnál,¹²⁹² és hasonló jelenséggel találkozunk a gyöngyöspatai erődítésekénél is (203. kép 2). Valószínűleg ilyenek voltak az egyelőre csak leírásokból ismert sályi vársáncok. Ezek alapján – természetesen a sályi, patai és csehországi analógiák kőfalaitól eltekintve – Bóna István „rácsos” szerkezetei, valójában a jelen tipológia rostos sáncával egyeznek meg.¹²⁹³

A rostos sáncok jelen vizsgálaton belül nem adnak kronológiai fogódzókat. Legkorábbiak a lengyel területeken lévő niemczai vár és a gnieźnoi II. váralja rostos sáncai, mindkettő a 10. században épülhetett. Dolní Věstonice a 11. század első felére keltezhető, míg az alpári várat az ásatók a 12. századra keltezik. Legtöbb bizonytalanság a malomfalvi várral van. A 12. században elpusztult erősség építésének idejét Kurt Horedt – az ideológiai elvárásoktól nem függetlenül – a 9–11. század közé teszi.

2.b típus: Sáncok rácsos wázzal (4. kép 1–4)

A rácsos wáz lényegét a fejezet elején már egyszer ismertettem, de még egyszer szükséges hangsúlyozni, hogy olyan szerkezetek tartoznak ide, amelyeknél az egymás feletti sorokban lévő gerendák egymásra merőlegesen helyezkednek el, és közvetlenül érintkeznek egymással. Ilyen módon a rács lehet sűrű vagy laza. A lazább rácsos wáz első ránézésre emlékeztet a kazettás szerkezetekre, azonban nem rendelkezik hermetikusan zárt falakkal. Nem feltétlenül szükséges, hogy az azonos irányú gerendák szigorúan egymás felett helyezkedjenek el. A gerendák rögzítési módja alapján kétféle csoportot lehet különválasztani, ami valójában a horgas rögzítésű sáncok különválasztását jelenti.

Az általános vagy nem meghatározható rögzítési módú rácsos sáncokhoz sorolható Lengyelországból a gieczi (99. kép 1), a kaliszi második és a czerski harmadik periódus; ezek mellett Łęczycza (117. kép 3; 118. kép 1), Łapczyca (115. kép 2–3), Chełmno és Sandomierz (154. kép 1–2).¹²⁹⁴ A sor kiegészíthető még a Kalisz mellett feltárt 10. századi Topola Wielka,¹²⁹⁵ Santok,¹²⁹⁶ illetve a kis-lengyelországi Zawada Lanckorońska sáncaival.¹²⁹⁷ Csehország területén ilyen sáncot eddig nem ismerünk. Ezzel szemben Magyarországról biztosan ide sorolható Borsod (186. kép 2–3; 187. kép 1–5) és Abaújvár (172. kép 2; 173. kép 1–3; digitális rekonstrukcióját ld. 4. kép 1–4), amelyeknél egyértelműen megfigyelték, hogy a gerendákat egymásra keresztbe fektették és így jöttek létre a kazetták. A borsodi várnál külön kérdés, hogy a sánc alsó részét (186. kép 1) egykorúnak tekintjük-e a felső résszel – elfogadva azt az elképzelést, hogy az csak alapozásként épült és ezért tér el – vagy egy egykomponensű erődítés két periódusával számolhatunk? A publikált eredmények elemzésével inkább Nováki Gyula két periódust feltételező értelmezése látszik reálisabbnak. A szabolicsi sánc részleteiben nem ismert szerkezetéről, a metszetrajza alapján felté-

¹²⁸⁷ NOVÁKI 1976, 115–124.

¹²⁸⁸ MERVA–SIPOS–TÓTH 2012, 162.

¹²⁸⁹ IAMBOR 2005, 104–107.

¹²⁹⁰ HEJNA 1967, 175, obr. 3, 193, obr. 8, 200, obr. 10.

¹²⁹¹ ZEMAN 1978.

¹²⁹² BRZOSTOWICZ 2003, 14–16.

¹²⁹³ BÓNA 1998, 47.

¹²⁹⁴ Miliczre KOLENDA 2008, 34–35.

¹²⁹⁵ KRZYŻAŃSKA 1975, 211–213.

¹²⁹⁶ DYMACEWSKI–HOŁOWIŃSKA 1964, 284.

¹²⁹⁷ POLESKI 1996, 88–89.

telezhetjük, hogy az előzőekre hasonlított (252. kép 1). A metszetben látható, elvágott hosszanti gerendák nem érintkeznek egymással, ami a kazettás helyett inkább a rácsos vázra utal. Egy rostos sánc esetében pedig, a metszetben mindenképpen jelentkeznie kellett volna keresztirányú famaradványoknak is. A zempléni vár második periódusánál az ásatások során csak azt jegyezték fel, hogy az egymás feletti gerendák egymásra merőlegesen helyezkedtek el (271. kép 3). Sajnos ez az adat nem elegendő ahhoz, hogy a sáncot biztosan ebbe a csoportba soroljuk. Hasonló a helyzet a sajósárvári vár második periódusánál, amely a leírások alapján nem állhatott valódi kazettákból, így talán rácsos szerkezetű volt (243. kép 3–4).

A leírtak alapján látható, hogy ebbe a típusba tartozó sáncok elsősorban Lengyelországra jellemzők és kisebb részben Északkelet-Magyarországra (7. kép 1). Lengyelország túlsúlyát még jobban fokozza a csoport horgas kapcsolású sáncokat magába foglaló altípusa. Ebbe legalább öt vár tartozik a vizsgált objektumok közül: Gniezno (első és második periódus: 100. kép 2–4), Gdańsk (95. kép 2), Kołobrzeg (második periódus: 106. kép 2–8), Ostrów Lednicki (138. kép 3), Poznań (első periódus: 145–146. kép), Wolin (második periódus: 166. kép 1) és Boroszló (168. kép 2–3). Nagyon különleges a přerovi vár azonos jellegű sánca (163. kép; 164. kép 2). A Morvaország közepén, minden lengyel párhuzamtól távol lévő erődítés közeli és távoli környezetében egyetlen egy analógia van – Pozsony (240. kép 3). Az utóbbi azonban egy többkomponensű sánc részeként maradt meg, így arra később térek ki. A přerovi vár biztos lengyel párhuzamait a kutatók egyértelműen azzal – az írott forrásokból ismert – adattal hozzák összefüggésbe, hogy 1000 körül Morvaország Vitéz Boleszláv államának részét képezte. E történeti értelmezés értelmében a vár a Piast-hatalom morvaországi központjaként épülhetett fel.

A rácsos szerkezetű sáncok önmagukban való keltezése legalább olyan problematikus, mint az eddig tárgyalt más típusú erődítéseké. Az összetettebb szerkezet még mindig nem jelentett olyan különleges technikát, amelyet máshol nem lehetett volna párhuzamosan kitalálni. A dendrokronológiával jól datálható esetekben megmutatkozik, hogy a legkorábbi ilyen jellegű erődítések a 10. század második negyedétől épültek fel. Az eddigi legkorábbi keltezett Poznań (925 körül), majd Gniezno és Giecz második periódusa (950 előtt). A 10. század második felében épültek Milicz (960 k.), Santok (960 után),¹²⁹⁸ Ostrów Lednicki (950–977 között és 977 után ugyanilyen szerkezettel egy újabb periódus), Wolin és Kołobrzeg második periódusa (10. század második fele és 986 után), Gdańsk (980-as évek), Kalisz (987 után). Még nem keltezhető közelebről a 10. századon belül Topola Wielka vára.¹²⁹⁹ A kevésbé szerencsés természeti adottságú váraknál nem rendelkezünk ilyen pontos keltezésekkel, ennek ellenére Łęczycza építése a 10–11. század fordulójára tehető, Łapczyca a 11. század első felében épülhetett, míg Czernsk harmadik és Sandomierz második periódusa már a 12. század elejére tehető.

A kronológiai adatok alapján elsősorban az rajzolódik ki, hogy a rácsos sáncok használata a teljes vizsgált időszakot lefedi, azonban a horgas kapcsolású változatok nem lépik túl a 11. századot. Természetesen ezt az elképzelést csak úgy lehetne igazolni, ha egy külön vizsgálat során az összes ilyen jellegű sáncot megvizsgálánánk, függetlenül a várak funkciójától. Ezek fényében azonban, a lengyel adatok nem hozzák közelebb a magyar várak 10–11. századokon belüli keltezésének szűkítését.

2.c típus: Sáncok kazettás vázzal (5. kép 1–4)

A középkori Magyarország várainál leggyakrabban megfigyelt belső váz kazettás szerkezettel rendelkezett (7. kép 1). Érdekes módon Csehországban mindössze két helyről ismert ilyen, önmagában álló megoldás, azok is a 10. század vége előtt elpusztult várakban kerültek elő: Libice nad Cidlinou belső (44. kép 2) és Stará Kouřim külső sánca (36. kép 3). Ezzel szemben Lengyelországban ilyen szerkezetű volt Bytom, Giecz harmadik (99. kép 1) és Przemysł második periódusa (150. kép 2–3). A szczecini vár első három fázisában a kazettákat gerendákból készítették (156. kép 2; 157. kép 1–4), míg Naszacowice második és harmadik periódusát (132. kép 1–2), illetve Kołobrzeg kazettás sáncát deszkákból (négyzetes, vagy téglalap keresztmetszetűre hasogatott gerendákból) ácsolták. Ezekhez nagyon hasonló szerkezetet mutat a mecklenburgi Behren-Lübchin szintén négyszögletesre bárdolt gerendákból álló kazettás sánca. A fel-

¹²⁹⁸ DYMACEWSKI–HOŁOWIŃSKA 1964, 291.

¹²⁹⁹ KRZYŻAŃSKA 1975, 213.

használt gerendák olyan laposak voltak, hogy joggal nevezhetők deszkáknak.¹³⁰⁰ Ugyanitt említhető meg az Odera bal partján fekvő, brandenburgi Lossow erőssége is.¹³⁰¹ Az egyik legkésőbbi és legnagyobb kazettás erődítést Krakóban építettek a tatárjárás után (109. kép 1). A „lengyel” vonás az opolei erődítésknél (136. kép 2) horgas kapcsolás formájában jelentkezett.

A középkori Magyarország területéről Sopron (247. kép 2–3; 248. kép 1–5), Pozsony (239. kép 3; 240. kép 1), Moson (226. kép 4–5) és Nyitra (229. kép 1–3; digitális rekonstrukció: 230. kép 2–3) váraiból ismertek a legjobban a gerendákból épített kazettás sánccmaradványok. Erdélyben Kolozsmonostoron (217. kép 1–2) és Dobokában (rajzi rekonstrukció: 199. kép 1–3) figyeltek meg hasonló szerkezeteket. Ugyan részletekben nem közölték, de feltételezhető, hogy ezekkel szoros rokonságban állt Várfalva is. Csak töredékeiben ismertek Darufalva (195. kép 2–4) és Esztergom (201. kép 2) sáncai, de a belső vázuk kazettás szerkezetként való rekonstrukciója nem tűnik kétségesnek. Az alaprajzban nem közölt aradi sánc belső váza a leírás alapján szintén hasonlóan tűnik, ahogyan a Zólyom-Priekopa (mottófalvi) erődítés is.¹³⁰²

Meggyőző Tomka Péter érvelése a győri sánc kazettás rendszeréről a mellette feltárt épületek alapján (206. kép 2–3). Az elképzelését alátámasztják azok az analógiák, ahol a sánc belső oldalánál, a sánc kazettás vázával összekapcsolt, ácsolt vagy boronaszerkezetű belső épületeket tártak fel. Legjobban ezt eddig a Bergycsev melletti Rajki várban vizsgálták meg, de hasonló jelenséget figyeltek meg Gorodszkban,¹³⁰³ Plisznaszkb¹³⁰⁴ és Kologyaszinban. Az utóbbinál a lakóépületek és az erődítések szervesen összeépültek, s egyszerre pusztultak el 1241-ben.¹³⁰⁵ Sztaraja Rjazanyban a sánc teljes szerkezete üreges volt. A kazetták belseje lakó- vagy gazdasági funkcióval rendelkezett.¹³⁰⁶ Az utóbbi évtizedekben tártak fel egy nagyon hasonló, több kazettányi hosszúságú, boronaszerkezetes, belül biztosan üreges erődítés-szakaszt Vozvjagban. A tűzvész által elpusztított építményekben kerámia, üveggyöngyök, fegyverzet és munkaeszközök kerültek elő. Ennek ellenére funkciójára a kutatók még nem mertek következtetni.¹³⁰⁷ Halics és Krilosz erődítéseinél a lakó- és védelmi funkciójú, boronaszerkezetű rendszer a települések számos periódusán keresztül folyamatosan megfigyelhető. A legkorábbi ilyen megoldás már a 10. századtól keltezhető, s még a 12. században is hasonló erődítésekkel találkozunk.¹³⁰⁸ Szintén a sánccal a belső oldalán összetartozó ácsolt épületeket tártak fel a znojmoi Morva Fejedelemség kori Hradištében.¹³⁰⁹ Mindegyik helyen az épületek iránya és mérete tényleges összefüggést mutatott a sánc szerkezetével.

Mindenképpen ki kell térni Zalaszentiván erődítésére, ahol Nováki Gyula olyan kazettás sánccot figyelt meg, amely azóta többször is felbukkant mint Kolozsmonostor vagy Sopron legközelebbi analógiája. A kétségtelen hasonlóságok ellenére komoly fenntartásokat okoz vele szemben a középkori (és nem csak Árpád-kori) leletanyag teljes hiánya a vár területéről. Nem csak az 1960-as évekbeli ásatásokon nem találtak semmilyen középkorra keltezhető leletet a sánccátvágások során, hanem 2005-ben, a teljes várat átszelő közműfektetéshez kapcsolódó leletmentés közben sem. Mivel nem volt lehetőségem a különböző kelta *oppida* erődítéseinek részletesebb elemzésére, jelenleg nem tudom megítélni, hogy a zalaszentiváni sánccok beleillenek-e azok közé, és nem függhetnek-e inkább össze a várhegy rendkívül intenzív korábbi periódusaival. Mindenesetre a jelen feldolgozásban nem sorolom az egyértelmű analógiák közé.¹³¹⁰

A végén kell megemlíteni egy olyan, egyértelműen kazettás szerkezetű sánccot, mely a többitől egyrészt méretével, másrészt alapozásának megoldásával tér el. A honti erősség mindössze 1 m széles és 1,2–1,8 m széles kazettákból álló sánccát a domb oldalába bevert gerendákkal stabilizálták (212–214. kép;

¹³⁰⁰ SCHULDT 1962, 55–57.

¹³⁰¹ UNVERZAGT 1969, 337–340.

¹³⁰² MÁCELOVÁ 2013, 33.

¹³⁰³ RAPPOPORT 1956, 104–106.

¹³⁰⁴ FILIPCSUK 2010, 348.

¹³⁰⁵ GONCSAROV 1951, 49.

¹³⁰⁶ MONGAJT 1975, 58–60.

¹³⁰⁷ NEPOMJASCSIH 2008, 70–71.

¹³⁰⁸ TOMENCSUK 2010, 337–338.

¹³⁰⁹ PROCHÁZKA 2009, 51.

¹³¹⁰ NOVÁKI 1964, 120, 130–131; SZÁRAZ 2005, 343.

digitális rekonstrukció: 6. kép 1–4).¹³¹¹ Egyelőre a szűken vizsgált régiókból, sehonnan nem ismerünk hasonló megoldást. Nem zárhatjuk ki, hogy a hiányosan publikált sajósárvári erődítés lehetett hasonló (243. kép 4).

Itt szeretném felhívni a figyelmet a magyarországi kutatás egyre jobban megszilárdulni látszó nézetére, mely szerint minden jelentősebb sáncnak kazettás szerkezetűnek kellett lennie. Bóna István után, legutóbb Buzás Gergely munkájában olvashatunk Bény és Bars kazettás várairól.¹³¹² A barsi vár sáncaiból jelenleg semmilyen szerkezetet nem ismerünk, bár a belső faváz léte nem kétséges.¹³¹³ Bényben azonban kiterjedt és megbízható ásatások során, több helyen is kimutatták, hogy a sáncoknak semmilyen belső vázuk nem volt.¹³¹⁴

A kazettás sáncok kronológiai határait vizsgálva azt látjuk, hogy a típus „élettartama” végigkövethető a teljes vizsgált időszakon keresztül. A legkorábbi jól keltezhető ilyen erődítések Csehországban fordulnak elő a 10. század folyamán (Stará Kouřim és Libice nad Cidlinou). Ugyanebben a században épült fel a naszacowicei második sánc és 989 utánra keltezhető a harmadik periódusa. A gieczi vár harmadik periódusa a 10. század végére tehető, és vele indul egy jelentősebb sorozata az 1000 körül – vagy nem sokkal utána – épült lengyelországi váraknak: Przemysł második periódusa, Kołobrzeg, Bytom és Opole. Már a korszak második felét jelzik a szléczeni erődítések a 11. század végéről, és végét a krakkói Wawel 1260-as évekbeli megerősítése. A Kárpát-medencei keltezések országonként eltérnek. Már az erdélyi nagy kazettás sáncoknál is jelentős eltérések vannak. Ha ezeket elfogadnánk, akkor Ó-Aradnak a 11. század elején már el kellett pusztulnia, míg egy hasonló sánc Dobokában csak ugyanannak a századnak a végén épült volna fel. A nyitrai kora Árpád-kori erődítés alsó időpontját a sánc omladéka alatt talált I. Péter pénz keltezi, ezzel szemben Esztergomban a sánc helyére feltehetően már a 11. század folyamán egy kőfal épült. A darufalvi, soproni és pozsonyi sáncok ¹⁴C korhatározása csak annyit bizonyított be, hogy Pozsony vizsgált kőfalas sánca nem keltezhető a Morva Fejedelemség korára, de a régészetinél közelebbi korhatározást a 10–11. századon belül nem adott.¹³¹⁵

3.a típus: Rostos/rácsos és kazettás többkomponensű sáncok

A kétféle faváz kőfalas megtámasztás nélkül való használata viszonylag ritka (7. kép 2). Emiatt nem volt indokolt a két altípust külön-külön ismertetni. Ritkább a rostos és a kazettás megoldások kombinációja. Ilyenre biztosan csak Dolní Věstonice második periódusánál van adat (31. kép). A krakkói Wawel második periódusánál nem zárható ki a kőfal léte, bár a sáncomladék kőmennyeisége nem tűnik elegendőnek egy kőfalhoz (109. kép 1). Magyarországon a borsodi várnál, a Nováki Gyula által két önálló periódusként meghatározott rostos és rácsos szerkezetről Wolf Mária feltételezi, hogy a rostos rész valójában a sánc alapozását jelenti és így az erődítés valójában többkomponensű lenne (186. kép 1, 3; 187. kép 2, 4).¹³¹⁶

A rácsos és kazettás kombinációval Łęczycában (117. kép 2–3; 118–119. kép), Płockban (142. kép 2–3; 143. kép 1), Poznańban és a krakkói Okólnál találkozunk. A poznańi sáncnál a kazettás szerkezetű alapozásra épült fel a rácsos vázú felmenő rész (146. kép 2–3). A lengyel területeken csak ilyen kombináció jelenik meg. A felsoroltak mindegyikében a kombinált sánc a 11. század folyamán épült. Nem zárható ki azonban, hogy néhány esetben két eltérő periódus találkozásából, vagy valamelyiknek bővítéséből adódott a kétféle faváz egyidejű jelenléte (leginkább ez Budeč és Libušín várainál feltételezhető).

¹³¹¹ MORDOVIN 2013a, 132–134.

¹³¹² BÓNA 1998, 43–44; BUZÁS 2006, 46–47.

¹³¹³ BEDNÁR–FOTTOVÁ 2000, 36.

¹³¹⁴ HABOVŠTIK 1966, 442–449; POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014, 23–24.

¹³¹⁵ Ld. GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994, 49–77; Pozsonyra ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTTKAY 2006, 241.

¹³¹⁶ NOVÁKI 1993, 141–142; WOLF 2001a, 188.

3.b típus: Többkomponensű sáncok rostos favázzal és külső kőfallal

Ez a típus foglalja magába a Přemyslida Csehország vizsgált várainak majdnem a felét (7. kép 2). Ide tartoznak Bílina (10. kép 2–3; 11. kép 1), Budeč (16. kép 2), Chrudim (25. kép 1–3), Levý Hradec (42. kép 1–3), Mělník (53. kép 4), Olomouc, Prága-Opyš (61. kép 2–3) és Malá Strana (61. kép 4–5), Pustiměř (66. kép 2), Staré Brno, Vyšehrad és Žatec első periódusai (83. kép 1–2). Csak csekély nyomokat figyeltek meg, de hasonló szerkezettel számolhatunk Čáslavban, Hradec nad Moravicíben és Spytihněvben (69. kép 1–2). A sor még bőven folytatható olyan várakkal, amelyek valamilyen szempont miatt nem kerültek bele az általános feldolgozásba, de az erődítések jól ismertek: pl. Cheb (Eger).¹³¹⁷ A rostos szerkezet ezeknél minden esetben szárazon rakott kőfallal járt együtt, a rostok gerendái több esetben keresztülmentek a kőfalon. Általában egységesnek tekinthetők a kezdeti méretek is: a kőfal 0,6–1,2 m széles volt, maga a sánc pedig 4–6 m.

Lengyelország területéről egyetlen egy ilyen esettel találkozunk a feldolgozott várak között: Wiślica-Grodzisko váránál (161. kép 1–2). A település korábbi eredetű várának tartott erősségben egy kaputornyot is feltártak.

A Kárpát-medencében – a lengyelekhez képest – legalább két ilyen kora Árpád-kori várat ismerünk: a nyitrai sánc megújítását (229. kép 1) és Gyöngyöspatát (203. kép 2), ha elfogadjuk az utóbbi keltezését.¹³¹⁸ Valószínűleg ide sorolhatjuk a Garam melletti Tolmács várat is (254. kép 3). A 9–10. századi keltezése helyett Bóna István – a leletanyag alapján – a 10. század végére – 11. század elejére keltezné a várat.

A vizsgált várak alapján ez a csoport a 9–10. század fordulójától indul (Levý Hradec, Budeč, Prága) és még a 11. század folyamán is „használatban” marad: Vyšehrad, Spytihněv stb. A wiślicai és a magyarországi példákat ennél pontosabban nem lehet keltezni, de a nyitrai sánc első periódusa még a morva korszakhoz köthető (Bóna István ezt tagadja),¹³¹⁹ amit még a 11. század folyamán ugyanilyen formában újjáépíthettek (még a kazettás sánc előtt).¹³²⁰

3.c típus: Többkomponensű sáncok rácsos favázzal és külső kőfallal

A részletesebben feldolgozott várak közül ebbe a csoportba csak három lengyelországi példa sorolható biztosan: Gniezno első, Giecz második periódusa és Łąd (113. kép 4, 6), és egy feltételesen: Płock-váralja. A három biztos eset közös jellegzetessége, hogy a sáncok külső részei szárazon vagy agyagba rakott, folyami görgetegkövekből készültek. Az így kialakított kőburkolat rézsús kiképzésű volt, néhány esetben a homlokzatát agyaggal tapasztották be. Ilyen jellegű megoldással más területeken nem találkozunk, ezzel szemben Lengyelországban még több további, a jelen feldolgozásban nem szereplő helyszín is ismert, pl. Góra Chełmo, melynek mindkét periódusa ilyen módon épült fel. Az érdekessége, hogy a falszerkezet ebben az esetben sokkal jobban emlékeztet a csehországi rostos-kőfalas típusú (3.b) sáncokra.¹³²¹ Inkább a lengyelországi példákra emlékeztet, és térben is közelebb található hozzájuk a mecklenburgi Teterow vára. A teterowi rácsos szerkezetű sáncokat kívülről kőpakolással erősítették meg, amely ugyanakkor még nem tekinthető valódi kőfalnak.¹³²²

A sánctípus használati ideje a felsorolt váraknál erős szórást mutat: Giecz és Gniezno megbízhatóan a 10. század első felére keltezhető, Łąd a 11. század közepére, míg a płocki váralja a 12. századra. Az írott forrásokból is ismert Góra Chełmo vára a 11–12. században állt fenn, Teterow pedig 1147-ig.¹³²³

¹³¹⁷ HEJNA 1967, 186–206.

¹³¹⁸ NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009, 35.

¹³¹⁹ BÓNA 1998, 36–37.

¹³²⁰ BEDNÁR–SAMUEL 2004, 325–328; BEDNÁR 2005, 93.

¹³²¹ SIKORA 2008, 22.

¹³²² SCHULDT 1962, 4–18.

¹³²³ SIKORA 2008, 29–30.

3.d típus: Többkomponensű sáncok kazettás favázzal és külső kőfallal

Erre a típusra régió-szerte viszonylag kevés példával találkozunk, a vizsgált várak között. Csehországban Hradec Králové szinte teljesen elpusztult sáncáról feltételezhető, hogy ilyen szerkezettel rendelkezett. Hasonló volt a Libice nad Cidlinou külső várának Přemyslida-kori sánca és így épült a Kouřim-Szent György második periódusa (38. kép 4). Az egyetlen megbízható lengyelországi példa – Łąd – nem keltezhető a 11. századnál korábbra. A hasonló jellegű plocki megfigyelések értelmezése erősen kérdéses az ásátások nagyon alacsony színvonala miatt. Ezzel szemben Magyarországról két ilyen várat is ismerünk. Ezek Sopron (248. kép 1 és 4; digitális rekonstrukció: 5. kép 1–4) és Moson (226. kép 4) második periódusai. Ebben az esetben azonban ki kell hangsúlyozni, hogy a habarcsos kőfalak a már álló kazettás szerkezetek elé épülhettek, vagyis itt ez a sánctípus mindenképpen vagy átépítés, vagy felújítás eredményeképpen jött létre. Sopronban Holl Imre figyelte meg, hogy a sánc homlokrészét a római fal fölé, annak omladékából emelt, rézsús külső falsíkú kőfal szilárdította, melyet valamikor a 12–13. század folyamán építhettek.¹³²⁴ Mosonban a viszonylag jól dokumentált kőfal építési ideje erősen bizonytalan az 1074–1100 közötti időszakon belül.¹³²⁵ Megemlíthető még a magyarországi váraknál a zólyomi Priekopa vára, amelynél a kazettás belső váz mellett kőfalakat is találtak. A vár területén morva kori és 11. századi leletanyag került elő. A stratigráfia alapján kontinuitás mutatható ki, a Morva Fejedelemség kori erődítést pedig több alkalommal is megújították. A kazettás váz talán éppen a 11. századi fázishoz köthető. Ugyanakkor nem különíthető el egyértelműen a legalább három fázis szerkezete. Az biztos, hogy volt szárazon rakott kőfalas és – a végén – egy habarcsos kőfalas periódus.¹³²⁶

Az összes, ebbe a csoportba sorolható helyszín – a bizonytalan keltezésű Hradec Královétól és Zólyomtól eltekintve – ilyen formájában a 11. század folyamán épült fel. Természetesen ez még nem ad alapot messzemenő következtetések levonásához, főleg amiatt sem, mert a két magyarországi példánál, a két alaptípus kombinációja egy bővítés – kőfallal való köpenyezés – révén jött létre és nem egy építészeti egységnek készült.

3.e típus: Többkomponensű sáncok kétféle favázzal és külső kőfallal

Az előző típushoz hasonlóan, szintén leginkább Csehországra jellemző erődítésre Budeč (16. kép 2), Chrudim, illetve Levý Hradec első periódusainál találunk példát (41. kép 1), de hasonlóképpen épült fel a libušíni vár (47. kép 2–3; 48. kép 1) és Vlastislav külső sánca (78. kép). Ezek minden esetben belső kazettás és középső rostos vázzal rendelkeztek, amiket kívülről szárazon rakott kőfal támasztott meg.¹³²⁷ A gerendák rostjai a legtöbb esetben a kőfallal kötésben voltak, olyan formán, hogy végeiket a kövek közé fektették: pl. Libušín (49. kép 1–4), Prága-Opyš és Malá Strana (61. kép 2–5). Fontos megemlíteni, hogy amíg a Levý Hradec-i második periódus – a megfigyelések szerint – egységesen ilyen formájúra épült, addig a budeči sáncnál egy korábbi – rostos-kőfalas – sánctípust erősítettek meg egy belső kazettás résszel. Szerencsés helyzettel találkoztak a libušíni kutatók, akik a nagyfelületekben zajló feltárások során megfigyelhették, hogy a sánc 22 m-es szakaszokban épült, egyszerre kétféle favázzal: keskenyebb rostos és szélesebb kazettás sáncokkal.¹³²⁸

A vizsgált objektumok között csak egyetlen biztos nem cseh példát találunk ehhez a típushoz: Pozsony második periódusát (240. kép 2–3). A csak részletekben megfigyelt pozsonyi sánc valószínűleg két egymást követő periódus – rostos és rácsos – favázainak összeépítésével jött létre, melyek közül a kőfal a későbbihez tartozhatott. A pozsonyi sánc további érdekessége az, hogy a rostos és a kazettás rész összekapcsolásánál horgas megoldást alkalmaztak,¹³²⁹ amely Přerov kivételével csak Lengyelországból, két

¹³²⁴ HOLL 1967, 158, 3. kép, 160.

¹³²⁵ TOMKA 1976, 402; ASZT 2006, 29; BÓNA 1998, 95–96.

¹³²⁶ MÁCELOVÁ 1988, 107–108; MÁCELOVÁ 2013, 33.

¹³²⁷ VÁŇA 1967, 469; VÁŇA 1995, 9.

¹³²⁸ VÁŇA 1973, 23.

¹³²⁹ ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTTKAY 2006, 239–242.

helyen Németországból és Észak-Oroszországból ismert.¹³³⁰ Nincsenek horgas rögzítései, de a leírás alapján elképzelhető – erősen feltételelesen –, hogy a sályi vár sánca is ebbe a csoportba tartozott. A kutató dokumentáció közlése nélküli beszámolójából olyan kép rajzolódik ki, hogy a sánc külső fele rostos vázú volt, amelynél a rostok egy külső, szárazon vagy agyagba rakott falba csatlakoztak. A belső oldalon pedig függőleges cölöpökkel megtámasztott rácsos vagy kazettás, összecsapolt váz lehetett.¹³³¹

Az említett csehországi sáncok mind a 10. század folyamán épültek, többségüket a 11. századra már fel is hagyták, csak Chrudim maradt meg tartományi központnak még hosszabb ideig.

3.f típus: Többkomponensű sáncok belső favázzal kétoldalt kőfallal

Az utolsó ismertetett típushoz a vizsgált objektumokból összesen öt vár tartozik, ezekből négy csehországi: Bílina (10. kép 3) és Budeč harmadik (16. kép 2), Žatec második periódusa és Stará Kouřim középső sánca. A sziléziai Niemcza harmadik periódusa jelenti az egyetlen – bár kissé bizonytalan – lengyel példát. A felsorolt példák közül Stará Kouřim lehetett a legkorábbi, amely még a 10. század közepe előtt elpusztulhatott. Talán vele egykorú lehetett a nyitrai vár Morva Fejedelemség kori sánca (230. kép 1). A žateci szintén valamikor a 10. század közepe előtt épült, de biztosan a 930-as évek után. A budeči, bílinai és a niemczai erődítések valamikor a 11. század elején jöhettek létre. A típus cseh várait ki lehet egészíteni egy további viszonylag jól keltezett példával – Hradisko u Kramolína várával. A közelebből nem ismert belső favázzal rendelkező sánc mindkét oldalát itt is kőfallal erősítették meg. Az erődítés legkorábban a 11. század második felében épülhetett, ugyanis a 11. század második felére – 12. századra keltezhető kerámiát tartalmazó gödörre fedett. A vár még a 12. század folyamán elpusztult.¹³³²

AZ EGYES SÁNCTÍPUSOK ELTERJEDÉSE

A korai várak kutatása során már többen is kísérletet tettek a sáncok alapján való „eredet” és korhatározásra. Ez nyilvánvalóan csak az összetettebb szerkezetek esetén vizsgálható. Az alapvető különbség a sáncok építésénél a kőfal meglétében mutatkozik. Ki kell emelni még két olyan fontos részletet, amelyek befolyásolják az egyes várak tipológiai besorolását. Az egyik részletkérdés valójában egy felvetés, hogy vajon az egyes várak sáncai, egy fázison belül, teljes hosszúságukban ugyanolyan szerkezetűek voltak-e? Ugyan az egykori Magyar Királyság területén eddig csak Sopron és Pozsony sáncaiból kutattak annyit, hogy erre legalább megközelítő választ lehessen adni, és ebből egyelőre az látszik, hogy egyazon periódus különböző szakaszai alapvetően nem tértek el. A legtöbb helyen átvágott soproni sáncnál eddig nem mutatható ki szerkezeti különbség. Pozsonynál és Nyitránál az eltérések háttérben leginkább kronológiai eltérések keresendők. A cseh és a lengyel területeken eddig az eltérő sáncszerkezet más-más periódust is jelentett.

A sánctipológiánál számolni kell azzal is, hogy az átépítések időnként ugyancsak módosíthatják a sáncok tipológiai besorolását. Ez elsősorban a külső kőfalak felépítésénél jelentkezik, amikor a sáncok faváza nem változik meg, de az alaptípus (egykomponensű vagy többkomponensű) igen. Ez leginkább az északnyugat-magyarországi várakra jellemző, ahol a 12–13. század folyamán a már létező sáncok elé, vagy azokba kőfalak vagy kötornyok épültek (Moson, Sopron, Pozsony).

Az eddigiek után tekintsük át típusok sorrendjében, hogy az egyes változatok hol és milyen korszakban jellemzők, lehetőségek szerint kitágítva a vizsgálat tér- és időbeli határait.

Az összetett egykomponensű sáncok közül az egyszerű rostos szerkezetek (2.a típus) mindenhol előfordulhatnak. Még gyakoribb ez a típus azonban a többkomponensű sáncoknál, a kőfalakkal és kazettás sáncrezletekkel kombinálva. Egyszerű rostos favázás sáncszerkezettel elsősorban Nagy-Lengyelországban találkozhatunk, ahol a feldolgozásban is szereplő Gniezno mellett Splawie-Wodziskóban is ilyet figyeltek meg. Az elterjedés irányát jelzi a sziléziai Niemcza és a dél-morvaországi Dolní Věstonice.

¹³³⁰ HENSEL 1987, 491–492.

¹³³¹ GÁDOR 1985, 116–117; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007, 100.

¹³³² LAVAL–RAZÍM 2006, 187.

Csehországban a rostos váz szinte kizárólag kőfalas sáncoknál fordul elő, a keleti szláv területeken pedig eddig nem ismert ilyen szerkezet. Az erdélyi Malomfalva túlságosan vitatott ahhoz, hogy egyértelműen ebbe a csoportba lehessen sorolni.

A rácsos szerkezetek (2.b típus) nagyjából egyformán találhatók meg Lengyelországban és Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy a lengyelországi példákra a legtöbb esetben egy sajátos, „horgas” rögzítési mód jellemző. Az utóbbi típus lengyel jellegére már Wilhelm Unverzagt is felfigyelt az 1930-as évekbeli santoki ásatásain. Azóta a jelen feldolgozásban is szereplő Gniezno, Poznań, Łęczyca, Opole, Gdańsk, Wolin és Kołobrzeg mellett ilyen horgas kapcsolású rácsos szerkezetet figyeltek meg Daleszynben, Lubuszban és Ujściében. A középkori Piast-területeken kívül eddig még két régióból ismertek ehhez a típushoz sorolható várak: Kelet-Németországból (pl. Tornow, kr. Calau, 10. század) és Észak-Oroszországból (pl. Moszkva 12. század, vagy Novgorod).¹³³³ Ez a két példa pontosan megadja a lengyelországi horgas-rácsos sáncok építésének időhatárait is. A felsoroltakon kívül ismert p̄reroi erődítés olyannyira kilóg minden cseh és morva vár közül, hogy a rövid idejű morvaországi lengyel hatalommal való összekapcsolása nem is járt különösebb ellenvéleményekkel.¹³³⁴

A pozsonyi horgas-rácsos megoldás eredetével kapcsolatban nehéz biztosat állítani. Maguk a kutatók ugyan rámutatnak a szerkezet lengyel analógiáira, azonban komolyabb következtetéseket még nem vonnak le. A megfigyeléseket még nem közölték teljes részletességgel, így pont a „horgas kapcsolásról” nem kapunk elegendő információt.¹³³⁵ Egyelőre még azt sem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy a sánc rostos és horgas-rácsos része között milyen kronológiai összefüggés van. Felvetődhet, hogy P̄rerohoz hasonlóan a pozsonyi horgas szerkezetet is Vitéz Boleszláv hódításaival kapcsoljuk össze. Ezt a kutatók óvatosan 999 körülre vagy a 11. század elejére kelteznék. Azonban ezt a történeti alapú interpretációt éppen a korabeli és későbbi források ellentmondásossága gyengíti. Nincs lehetőségem és nem is feladatom a történeti rész alaposabb elemzése, így csak pár történeti véleményre térnék ki. Györffy György kimutatta, hogy Vitéz Boleszláv korában legfeljebb Trencsén környéke kerülhetett lengyel kézre, és az is csak rövid ideig.¹³³⁶ Makk Ferenc szerint a lengyel uralkodó „*az 1015–1016-os időszakban a Felvidék nyugati részén a Morva folyó bal partján megszállt egy magyar területsávot.*”¹³³⁷ Ez alapján ebbe még akár Pozsony is beleférne. A lengyel és a cseh kutatás ezzel szemben egy tartósabb lengyel berendezkedést képzel el Gallus Anonymus munkája és a 13. század elején keletkezett, ún. magyar-lengyel krónika alapján. Ezekben a lengyel foglalás Esztergom–Eger–Sóvár határvonalig terjedt.¹³³⁸ A szlovák szakirodalomban még az elmúlt évtizedekben is arról írtak, hogy a Garam menti területek (Garamtolmácstól északra) csak a 11. század második felétől kerültek volna magyar kézre.¹³³⁹ Az utóbbi elképzelés az alapvető írott és régészeti adatoknak is ellentmond, így ezt egyértelműen elvethetjük. A hódítás mellett – ha elfogadjuk a horgas megoldás lengyel jellegét – gondolhatunk békés kapcsolatokra is: pl. lengyel mesterek érkezése. Az írott források alapján ez ugyanolyan mértékben elképzelhetőnek látszik. Összefoglalva Pozsony esetét, igazából további kutatási eredményekre és publikációra, illetve precízebb keltezésre kell várnunk, hogy a felvetődő lehetőségeknek egyáltalán realitásuk legyen.

Az egyszerű rácsos szerkezetek térbeli elterjedésénél Lengyelország mellett (Giecz, Chełmno, Kalisz, Czersk, Łęczyca, Łapczyca, Sandomierz, Milicz, Topola Welka, Zawada Lanckorońska) feltűnő Északkelet-Magyarország kiemelkedése (Borsod és Abaújvár, talán még Szabolcs és Zemplén). Ebből területileg kicsit kilóg Sajósárvár, amely ugyanakkor szerkezetileg is jobban eltér. A lengyelországi régió folytatásaképpen sok ilyen típusú sánccal találkozunk az Elba és Odera közötti területeken. Talán a két

¹³³³ HENSEL 1987, 491; PROCHÁZKA 2009, 51.

¹³³⁴ PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007, 40–42.

¹³³⁵ ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTKAY 2006, 241–242.

¹³³⁶ GYÖRFFY 1977, 276–283.

¹³³⁷ MAKK 1996, 58.

¹³³⁸ GRZESIK 2003, 51.

¹³³⁹ Csak egy jellemző frissebb példát hozva ČAPLOVIČ 2000, 153–154: „*These regions were gradually joined to the Hungarian Kingdom mostly during the second half of the 11th century after the Polish-Hungarian settlement of 1018.*”

leghíresebb Spandau és Groß Raden.¹³⁴⁰ Jobban belemélyülve a részletekbe, az látszik, hogy a Felső-Tisza-vidéki várak még ezen a csoporton belül is külön állnak.

A két egyértelműen kiszerkeszthető magyarországi sánc – Abaujvár és Borsod – legközelebbi, majdnem azonos felépítésüként rekonstruált analógiája egyelőre Kijevből ismert, az ún. Sztarokijevszkoje gorogyiscse területéről (ókijevi erődített település). A 9–10. század folyamán fennállt favázás sáncot még a 20. század elején kutatták meg, azonban páratlanul részletes dokumentációt készítettek róla. Az elmúlt években végzett hitelesítő ásatás csak megerősítette a száz évvel ezelőtti eredményeket. A megfigyelések szerint itt egy enyhén rézsús külső falú, rácsos szerkezetű sánc volt. Az oldalfalakat valószínűleg összeácsolták, de nem alakítottak ki teljesen zárt falakat. Emiatt az eredmények egyik régebbi értelmezésekor éppen rostos szerkezetként értelmezték a szerkezetet. A sáncot földdel és agyaggal töltötték ki, a belső oldalán nem volt lehetőség üres kazettásor kialakítására, mert a faváz egy domboldalnak támaszkodott.¹³⁴¹ Ugyanez a sánc jelenleg a honti erődítés alapozásának egyetlen ismert analógiája. A feltárások értelmezése alapján, az alsóbb gerendákat kihegyezték, s a domb oldalába verték.¹³⁴²

Magyarország miatt nagyobb figyelmet kell szentelnünk a kazettás sáncoknak (2.c típus), amelyek a kutatott magyar ispáni várak legnagyobb csoportjára jellemzők (újra felsorolva: Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra, Kolozsmonostor, Doboka, Hont; kevésbé bizonyos: Várfalva, Esztergom, Darufalva és Arad). A tipológiánál láthattuk, hogy a típus elterjedése a pomerániai területektől (Szczecin, Kołobrzeg), Nagy- és Kis-Lengyelországon keresztül (Giecz, Krakkó és Naszacowice), Sziléziáig (Bytom) és Mecklenburgig terjedt. Az utóbbira legjobb példa Behren-Lübchin vára.¹³⁴³ A legnagyobb mennyiségben és – úgy tűnik legkorábban – ez a típus a keleti szláv területeken és Kis-Lengyelországban volt jellemző. A naszacowicei mellett a mai Lengyelország területéről megemlíthető még Przemysł is. Ezzel szemben Oroszországból és Ukrajnából több tucatnyi hasonló erősség ismert. A leghíresebb és a magyar szakirodalomban gyakran hivatkozott a belgorodkai vár, amelynek 12 m széles sáncainál nagyon jó állapotban megőrződtek az ácsolt kazetták. Azonban ez egy nem elhanyagolható megoldásban eltér a Kárpát-medencei hasonló váraktól – a kazettás szerkezetét külső oldalán vályogtéglafallal támasztották meg.¹³⁴⁴ Ezzel szinte teljesen megegyezett a perejaszlavi vár sánca, amelyet 1239-ben Batu kán égetett fel.¹³⁴⁵ Sokkal gyakrabban idézett a kijevi, ún. Jaroszláv-sánca, amelynek építésére az 1030-as években kerülhetett sor. A hat sor kazettából álló, gerendákból ácsolt, monumentális erődítés nem csak védelmi szereppel bírt, hanem jelentős reprezentációt is jelentett.¹³⁴⁶ Ebbe a típusba (2.c) tartozik még a Sztarije Bezragyicsi, Vscsizs, Visgorod első periódusa, Sztaraja Rjazany stb, amelyeknél az ácsolt kazetták kettesével-hármasával készültek, 0,3–0,5 m-es távolságban egymástól.¹³⁴⁷ Ezek közül kiemelhető a Sztaraja Rjazany-féle megoldás, melyhez hozzávehetjük Halics és Krilosz sáncait, ugyanis úgy tűnik, hogy a sánc belső favázának több sornyi kazettáiból egy sort sem töltöttek fel.¹³⁴⁸ Ennek több előnye is volt: először is – nagyszámú hasznosítható, fedett teret kaptak; másodsor – könnyebb volt az előregedő favázakat javítani; harmadszor pedig – a magasabban lévő szintekről lőréseket lehetett nyitni a kazetták külső falában, s ezáltal erősíteni az aktív védelmet. A passzív védelmen úgy javítottak, hogy a sáncok előtt rézsús földtöltést készítettek.

A magyarországi típusra talán még jobban emlékeztetnek azok az erődítések, ahol a sáncok belső váza egységesen épült, a szomszédos kazetták összekapcsolódtak, közös fallal rendelkeztek (pl. Visgorod második periódusa, Rajki és Vozvjagl).¹³⁴⁹ Mindkét változathoz még számos további példát lehet hozni:

¹³⁴⁰ MÜLLER 1997, 18–26; SCHULDT 1985, 70–82.

¹³⁴¹ MIHAJLOV 2010, 308–313.

¹³⁴² MIHAJLOV 2010, 311.

¹³⁴³ SCHULDT 1962, 19–52; PROCHÁZKA 2009, 35.

¹³⁴⁴ RAPPOPORT 1956, 75–87.

¹³⁴⁵ KOLIBENKO–PAVLENKO 2007, 42–47.

¹³⁴⁶ RAPPOPORT 1956, 91–97.

¹³⁴⁷ RAPPOPORT 1956, 100–101; MONGAJT 1975, 58–60.

¹³⁴⁸ TOMENCŠUK 2010, 337–339.

¹³⁴⁹ RAPPOPORT 1956, 102–104; NEPOMJASCSIH 2008, 69–78.

Buszk,¹³⁵⁰ Lucseszk,¹³⁵¹ Csartorijszk, Msztjyiszlav, Voliny stb. A kazettás típusok a keleti területeken egészen a balti területekig (Észtország, Lettország) kimutathatók.¹³⁵²

A többkomponensű sáncok öt altípusát valójában két nagyobb csoportban lehet tárgyalni: kőfalas és kőfal nélküli szerkezetek. A kőfal nélküli többkomponensű sáncok (3.a típus) annyira ritkán fordulnak elő, hogy semmilyen következtetés levonására nem alkalmasak, ráadásul az egyetlen magyarországi példa (Borsod) erősen kérdéses.

A kőfalas csoport különböző altípusai (3.b–d) a vizsgált várak közül kifejezetten a cseh területeket jellemzik. A kutatások kezdeti időszakában kisebb polémia is kirobbant a típus eredetével kapcsolatban, ugyanis Witold Hensel ezt eredetileg szorb-morva „találmánynak” tartotta, és – véleménye szerint – a cseh várépítészetben is a morva hagyomány folytatásaképpen maradt meg.¹³⁵³ A lengyel kutató azon felismerése, hogy a morva és a lausitzi területeken igen nagy számban kerültek elő ilyen várak, nem vonható kétségbe. A Morva Fejedelemség erődítései közül csak a Kárpát-medence területéről legalább öt ilyen várat ismerünk (pl. Dévényi-kúp – Devínska Kobyla, Pozsonyszentgyörgy, Pobedény, Nyitra első periódusa, Szepeštamásfalva, Zólyom-Priekopa első periódusa stb).¹³⁵⁴ Ezt az elképzelést Zdeněk Váňa cáfolta meg és alakította át, rámutatva, hogy a legtöbb ilyen erősség éppen a Cseh Fejedelemség területéről ismert.¹³⁵⁵ A kutató felhívta a szakma figyelmét arra, hogy a kőanyag közelsége nem volt alapvető a típus elterjedésénél. A vizsgálatok alapján látszik, hogy ilyen összefüggés nem mutatható ki: ilyen sáncokat építettek az ártéri Libicénél, Hradec Královénál és valószínűleg Spytihněvnél. Ezzel szemben a sziklára épített – lengyel jellegű technikával készült Přerovnál teljesen hiányzik a kőfal. Szintén nem rendelkezett kőfállal a Morva Fejedelemség kori Stará Kouřim külső sánca. Zdeněk Váňa végül a német Paul Grimm addig nem nagyon osztott elméletével értett egyet, mely szerint ez a típus párhuzamos fejlődés eredményeképpen jelent meg egyszerre viszonylag nagy területen: Lausitztól – Morvaországig.¹³⁵⁶ Még jobban alátámasztották ezt az elméletet a fejlettebb keltezési módszerek. A korábbi elméletek értelmében a szláv várak kezdetét a cseh-morva területeken – részben a Fredegar-féle *Wogastisburg* – alapján a 7. századra tették. Ezt a régészetnek mindmáig nem sikerült igazolni. A legkorábbi csehországi erődítések csak a 8. század második felétől indíthatók. A külső szárazon rakott kőfalas megoldások csak a 9. század végétől adatolhatók a cseh területeken, nem sokkal maradván le a Morva Fejedelemség hasonló megoldású váraitól. Valószínűnek tűnik, hogy maga a kőfal olyan fejlődés gyümölcse, amelynél eredetileg egy külső, kővel kitöltött kazettás sor állhatott.¹³⁵⁷

A kőfalas sáncok elterjedése biztosan túlmutat Csehországon. Ez már abból is látszik, hogy a Přemyslida-államhoz nem tartozó Cheb várában is ilyen szerkezetet tártak fel (3.a típus).¹³⁵⁸ Innen nyugatra és északra haladva további párhuzamokat találunk az Elba és Saale folyók korai szláv – és nem csak szláv – várainál: Grimschleben, Landsberg, Killmichen, Alte Burg bei Schraplau, Schanzenberg, Quedlingburg, Zehren, Hollenstedt stb. Ezen a területen az ilyen típusú erődítések a csehországiakkal egyidőben, a 9. század folyamán jelentek meg, de inkább a 10. században terjedtek el.¹³⁵⁹ A Morva Fejedelemség területéről származó várak korai keltezése – pl. Pobedény 8. századi külső kőfalas kazettás

¹³⁵⁰ DOVGANY 2008, 137.

¹³⁵¹ TERSZKIJ 2006, 37–44.

¹³⁵² PROCHÁZKA 2009, 49–51, 53.

¹³⁵³ HENSEL 1987, 487 (az 1965. évi kiadás átdolgozott változata).

¹³⁵⁴ ŠTEFANOVIČOVÁ 1987, 346; MÁCELOVÁ 1988, 107–108; PROCHÁZKA 2009, 73–75.

¹³⁵⁵ A feldolgozásban is szereplő Prága, Budeč, Levý Hradec, Tetín, Libušín, Kouřim, Stará Boleslav első periódusa, Vlastislav stb. mellett további 9–10. századi eredetűek: Bezemín, Jenišov-Tašovice, Levousy, Zabuřany, Prachovské skaly, Hradec nad Jizerou, Nalžovice. A morvaországiak közül ilyen sáncot ismerünk a 9. századi Mikulčice, Staré Zámky-Líšeň, Břeclav-Pohansko, Pustiměř stb. váraiból (VÁŇA 1967, 460).

¹³⁵⁶ VÁŇA 1968, 82.

¹³⁵⁷ VÁŇA 1968, 84; LUTOVSKÝ 2006, 12.

¹³⁵⁸ HEJNA 1967, 186.

¹³⁵⁹ VÁŇA 1968, 82; HEINE 1991, 35; PROCHÁZKA 2009, 32–34.

sánca¹³⁶⁰ – mára megingott, így egy részüket a 9. századra kell keltezni.¹³⁶¹ További kazettás-kőfalas sáncok ismertek a mai Ausztria területéről is: Gars-Thunau és Oberpfaffendorf-Sand.¹³⁶²

Lengyelországban is ismertek olyan sáncok, amelyeknél kívülről szárazon rakott burkoló kőfalat alkalmaztak. Többségüket általában a 9–11. századra keltezik, a belső szerkezetük az esetek többségében rácsos, belső oldalon köves padkával megtámasztva. Az ilyen objektumok Alsó-Szilézia és Nagy-Lengyelország területén koncentrálnak, de előfordul Lubusz és Pomeránia (Cedynia) egyes vidékein vagy Mazóviában is.¹³⁶³

Talán a kőfalas sáncok sajátos helyi változatát jelzik az oroszországi és ukrainai erődítések vályogfalas megoldásai. A már említett belgorodkai mellett, kazettás sánca és külső vályogfala volt a zarecsjei várnak. Perejaszlav-Hmelnickijben pedig a sánc kazettáit töltötték ki vályogtéglával.¹³⁶⁴

A SÁNCOK KRONOLÓGIÁJA

Az időrendet tekintve, leginkább a cseh kutatás foglalkozott a sánctípusok keltezhetőségével. A nagyobb számú, kiterjedt várkutatásoknak köszönhetően jelentős összehasonlító anyag állt rendelkezésre. A cseh kutatás két területen is meghatározó eredményre jutott a sánctípusok relatív és abszolút kronológiájával kapcsolatban.

Az első tétel szerint a sáncszerkezet típusa és a keltezés semmilyen formában nem függ össze.¹³⁶⁵ Az egyes típusok között még relatív sorrendet sem lehet felállítani. Például a kazettás-kőfalas sáncot (3.d típus) Levý Hradecnél az első, Kouřimben pedig a második periódusban alkalmaztak a 10. század folyamán. A „vegyes” – 3.e – típusból látható, hogy a kétféle építészeti megoldás egyszerre van jelen egyazon szerkezeten belül (pl. Budeč, Bílina, talán még Pozsony is). Sok esetben a sáncok szerkezete a terepadottságoktól függött, amit legjobban Libušínban lehetett érzékelni.¹³⁶⁶ Éppen ebből adódik, hogy az egyes sánctípusok egy lelőhelyen belüli sorrendjére sem kereshetünk általánosan érvényesíthető fejlődési sorrendet. Valószínűleg egyre jobban hivatkozott példává válik a Dolní Břežany vára, ahol a 11. század elején felépült rostos-külső kőfalas sáncot (3.b típus), egy egyszerű gerendafalak közötti földtöltésből álló erődítés váltotta fel.¹³⁶⁷

A második tétel azt állapította meg, hogy idővel a sáncok szélessége növekszik. Ez teljes mértékben elmentmond a magyar kutatás korábbi – de a szakma által általánosan nem elfogadott – elképzelésnek, amely keskenytalpú-szélestalpú sánctípusoknál a keskenyebbeket tartotta későbbinek.¹³⁶⁸ A cseh megfigyeléseket a lengyelországi összehasonlítások is alátámasztották (pl. Gniezno, Poznań, Niemcza, Łęczycza, vagy Góra Chełmo).¹³⁶⁹ Érdekes, hogy ugyanilyen következtetésre jutottak a keleti szláv területek várainak vizsgálatánál is.¹³⁷⁰ A már említett Zdeněk Váňa összefoglalásában megállapítja, hogy Csehországban a korábbi sáncok szélessége 3–5 m, míg a későbbiek 7–10 m között mozgott (csak néhány példát említve, a korábbiak: Bezemín: 3,5–4,5 m, Levý Hradec első periódusa: 3,5–3,8 m, a második periódusa 7,2 m; a 9. század közepéig létező Klučov 2,5–3,5 m és 4,5–5,5 m; Bílina 8–14–19 m).¹³⁷¹ A kettő közötti kronológiai határ – pontosabban átmenet – a 10. század második felében figyelhető meg. Fontos azonban, hogy a kőfal szélessége eközben nem nagyon változott, és csak ritkán haladta meg a 1,5 m-t.¹³⁷²

¹³⁶⁰ ŠTEFANOVIČOVÁ 1987, 346.

¹³⁶¹ PROCHÁZKA 2009, 82.

¹³⁶² SZAMEIT 1998; HEROLD 2007, 82.

¹³⁶³ SAWICKI 2001, 106.

¹³⁶⁴ RAPPOPORT 1956, 75–87.

¹³⁶⁵ VÁŇA 1968, 84.

¹³⁶⁶ LAVAL–RAZÍM 2006, 185.

¹³⁶⁷ LUTOVSKÝ 2006, 23.

¹³⁶⁸ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981; SÁNDORFI 1985, 159–173; SÁNDORFI 1989, 19–26.

¹³⁶⁹ KAMIŇSKA 1953, 206–209; SAWICKI 2001, 107; SIKORA 2008, 22.

¹³⁷⁰ RAPPOPORT 1956, 69.

¹³⁷¹ VÁŇA 1968, 84–85.

¹³⁷² VÁŇA 1967, 470; VÁŇA 1968, 85.

Itt a Nalžovice és Kouřim-Szent György várának 11–12. századi sánca jelenthet kivételt az 1,6–2 m, illetve 2,5 m-es külső kőfalával.¹³⁷³

A feldolgozásban szereplő négy rostos vázú sánc (2.a típus), még továbbiakkal kiegészítve sem nyújt semmiféle kronológiai támpontot. Építési idejük a 10–11. századra tehető, legkorábbi a már többször említett Sławie-Wodzisko, amely a 10. század közepe előtt – a Piast terjeszkedés kezdeteikor – már elpusztult.¹³⁷⁴

A rácsos vázú sánccok keletkezése a magyarországi csoport (Borsod, Abaújvár és feltételezhetően Szabolcs, Zemplén) miatt különösen érdekes. Azonban az analógiák keletkezése túl tág korszakot jelöl ki ahhoz, hogy ez segítséget nyújthasson a Kárpát-medencei várak közelebbi korhatározásához. A típusba (2.b) tartozó legkorábbi lengyel várak a 9. század második felétől indulnak (Zawada Lanckorońska),¹³⁷⁵ egyesek még a 10. század folyamán elpusztulnak (Topola Wielka). Ugyanez mondható el az ókijevi erődítésről is.¹³⁷⁶ A többség azonban csak a 950-es évektől épül (Giecz, Milicz és Kalisz); míg a 10–11. század fordulójától egy újabb sorozat figyelhető meg (Łęczycza és Łapczycza), amit egy 12. század eleji követ (Chełmno és Sandomierz). Rácsos szerkezetűnek tűnik a 9. század második felére – 10. század elejére keltezhető Groß Raden erődítése,¹³⁷⁷ 928/929 után épülhetett fel a spandaui vár harmadik periódusa. Összességében a csak válogatott példák alapján is látszik, hogy a típus „használata” 900–1100 között folyamatosnak tekinthető.

A „magyar jellegzetességnek” tartott kazettás várakról¹³⁷⁸ feljebb már kiderült, hogy sokkal nagyobb területen terjedtek el, mint korábban feltételezték. Építésük ideje – az egyik legkorábbi Naszacowice alapján – már a 10. század végétől elképzelhető. Ugyanekkortól keltezhető az első példák a keleti szláv területeken is (pl. Belgorodka).¹³⁷⁹ Így nincs okunk azt feltételezni, hogy a kazettás sánctechnológia csak András révén kerülhetett a Kárpát-medencébe.¹³⁸⁰ Mivel azonban a legkorábbi ismert esetek sem keltezhetőek néhány évtizednél az ezredfordulónál korábbra, valószínű, hogy a magyarországi megjelenésük vagy ezzel egyszerre, vagy valamivel később történt. Nincs semmi alapja annak az elképzelésnek sem, mely szerint a típus esetleg Magyarországon fejlődött volna ki, ugyanis semmilyen várépítészeti előzmény – még a Morva Fejedelemség teljesen eltérő sánccs szerkezetű várainál – sem mutatható ki.

Az 1030-as években épített kijevei reprezentatív erődítés I. András révén kétségtelenül összekapcsolódik a Magyar Királysággal.¹³⁸¹ Azonban a kijevei építkezések nem a sánctípus ukrainai megjelenését jelzik, hanem csak egy nagyon jól ismert régészeti-építészeti objektumot képviselnek. Maga a szerkezet a keleti szláv területeken akár ennél korábban is megjelenhetett. Pavel Rappoport kétféle kazettás sánccot különböztetett meg: kisebb, 2–3 szakaszos egységekből álló és összefüggő, egybekapcsolt változatot. Az elsőt a 10–11. századra keltezték, míg a másodikat a 12–13. századra. Az utóbbi keltezését az elmúlt évtizedek ásatásai is megerősítették.¹³⁸² A magyarországi ispáni várakra pont a második sánctípus hasonlít jobban, ugyanis az eddigi megfigyelések szerint a soproni, nyitrai, mosoni és pozsonyi sánccok belső szerkezete folyamatos, egymással összefüggő, közös oldalfalakkal rendelkező kazettákból épült. Ha követjük az orosz dinasztikus kapcsolatokat a háttérben sejtető logikát, akkor az ukrainai sánccok keletkezési alapján arra gondolhatnánk, hogy ez a vártípus a Magyar Királyságban a 12. században jelent meg, a legintenzívebb orosz-magyar kapcsolatok idején, amikor Könyves Kálmánnak, Álmos hercegnek és II. Gézának is orosz felesége volt, mindegyik valamelyik kijevei nagyfejedelem leánya. Ráadásul maguk az uralkodók személyesen is többször megfordulhattak a keleti szomszédoknál.¹³⁸³ Természetesen ez az

¹³⁷³ VÁŇA 1967, 469.

¹³⁷⁴ BRZOSTOWICZ 2003, 14–16.

¹³⁷⁵ POLESKI 1996, 92.

¹³⁷⁶ MIHAJLOV 2010, 308–311.

¹³⁷⁷ SCHULDT 1985, 70–82.

¹³⁷⁸ Ld. NOVÁKI 1976, 367.

¹³⁷⁹ RAPPOPORT 1956, 82.

¹³⁸⁰ Pl. BEDNÁR–SAMUEL 2004, 331–336.

¹³⁸¹ BEDNÁR–SAMUEL 2004, 331–336; BUZÁS 2006, 46.

¹³⁸² RAPPOPORT 1956, 100–102; NEPOMJASCSIH 2008, 72.

¹³⁸³ MAKK 1996, 149–157, 167–168, 170–174, 181–182, 184, 186–187.

elmélet nem fogadható el, már csak a magyarországi kazettás sáncok ennél korábbi időre való régészeti keltezhetősége miatt sem. A különféle kazettás megoldások a keleti szláv területeken – az új eredmények fényében – a 10–11. század fordulójától keltezhetők: Voliny – 11. század, Csartorijszk – 11. század második fele, Buszk – 11. század vége, Msztizslav – 12. század második fele, Lucseszk – 12–13. század stb.¹³⁸⁴ A nyugati területek kazettás szerkezetű várai között sem ismert egyelőre a 11. század közepénél korábbi időre keltezhető emlék (pl. Behren-Lübchin).¹³⁸⁵

Magyarországra nézve a kőfalas sáncok kronológiája nem jár semmilyen többletinformációval, ugyanis látható, hogy a kezdetük a honfoglalás előtti időre tehető, használatuk pedig belelóg a 11–12. századba. Ha azt vizsgáljuk, hogy a típus milyen irányból, vagy milyen hatásra jelenhetett meg Magyarországon – nehéz bármilyen konkrét választ adni. Ha minden áron valamilyen külföldi előképeket szeretnénk találni, akkor is több iránnyal kell számolnunk: térben és időben is. A nyitrai eset alapján kézenfekvő azt feltételezni, hogy a sáncépítés tudománya helyi hagyományra épült. A kutatások során ugyanis meggyőzően kimutatták a morva kori erődítés és az Árpád-kori megújítása közötti hasonlóságot, vagyis a 9. és a 11. századi sánc azonos szerkezetét (bár az első Árpád-kori periódusról feltételezik, hogy a morva erődítés kijavítása). Ezzel szemben a Magyar Királyság északnyugati határvidékén – eltekintve most a kőfalak vitatható keltezésétől – Moson, Sopron és Pozsony sáncainak külső kőfalas megerősítése inkább a cseh hatásnak tulajdonítható. Még feltételezni is nehéz Sály és Gyöngyöspata sáncainak esetleges előképeit. Csak spekulatív módon, a térbeli közelség alapján gondolhatunk északnyugat-magyarországi eredetre. Azonban csak egy részletes feldolgozása a két erősségnek hozhatna bármilyen, ennél határozottabb állásfoglalást.

A két kőfal közötti favázas sáncok (3.f típus) legtöbb példája nem keltezhető a 10. század közepe elé, valódi elterjedésük inkább a 11. századra tehető. Sajnos azonban elterjedési területük igen behatárolt: Szilézia (Niemcza) és Csehország (Bílina, Budeč, Stará Kouřim, Žatec). Ugyanakkor éppen a Kárpát-medencében, Nyitrán találkozunk olyan példával, amely a Morva Fejedelemség idejére tehető (*230. kép I*).

A vizsgált régió három részén eltérő formában jelennek meg a vizsgált várak kései erődítései. Amint feljebb már említettem, Csehországban egy olyan átmenetet képzelnék el, amelynél a sánc külső részén habarcsos kőfal jelenik meg, a földtöltésből eltűnik a belső faváz, a vár belső épületei pedig közvetlenül a kőfalhoz csatlakoznak, beleépülve a sánctöltésbe. Tomáš Durdík ezeket a 13. század elejére keltezi.¹³⁸⁶ Magyarországon az elfogadott általános vélekedés szerint az ispáni várak utolsó periódusát a korábbi sáncok tetejére épített kőfal jelenti (Abaújvár, Bihar, Doboka, Várfalva, Zólyom-Priekopa). Sajnos az eddigi kutatások során a legfelsőbb rétegekben elhelyezkedő kőfalak abszolút kronológiáját – éppen a lepusztultságuk miatt – egyetlen egy esetben sem sikerült meghatározni. A keltezésük jelenleg relatív kronológia alapján történik a 12–13. századra.¹³⁸⁷ Ezek alól kivételnek számít Pozsony, ahol valamikor a 13. század folyamán, valószínűleg már 1241 után kőtornyok épültek a sáncba. Ezekkel egy olyasmi „átmeneti típus” jellegű várkép jött létre,¹³⁸⁸ amilyenről Tomáš Durdík írt a csehországi váraknál. Mindezekkel szemben Lengyelországban viszonylag jól keltezhető a kőfal nélküli, kazettás szerkezetű sáncok további használata és újonnan való építése a 12. században folyamatosan (Łęczycza, Szczecin és Wiślica),¹³⁸⁹ a 12–13. század fordulóján (Kruszwica),¹³⁹⁰ és még a tatárjárás utáni időszakban is (Krakkó, Sandomierz,

¹³⁸⁴ PROCHÁZKA 2009, 49–51; DOVGANY 2008, 137; TERSZKIJ 2006, 37–44.

¹³⁸⁵ SCHULDT 1962, 55–57; PROCHÁZKA 2009, 35.

¹³⁸⁶ DURDÍK 2007, 230–231.

¹³⁸⁷ GÁDOR 1980, 443; BÓNA 1998, 18–19.

¹³⁸⁸ ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 57.

¹³⁸⁹ Łęczycza KAMIŃSKA 1953, 206–209; KARA–KRAPIEC 2005, 219; Szczecin DWORACZYK–KOWALSKA 1998, 101; DWORACZYK–KOWALSKA–RULEWICZ 2003, 14–21, 291–292; Wiślica GLIŃSKI 1997, 130–131; GLIŃSKI–KOJ 1999, 128–129.

¹³⁹⁰ DZIEDUSZYCKA–DZIEDUSZYCKI 2004, 230.

vagy a mazóviai Pułtusk).¹³⁹¹ A krakkói sánc építéséről a tatárjárás utáni időről még az írott források is megemlékeznek.¹³⁹²

A habarcsos kőfal legkorábbi alkalmazása a vizsgált területen szintén nehezen keltezhető. A források alapján Stará Boleslav a 10. század első felében már ilyen erődítéssel rendelkezett. A feltárt falszakaszokat azonban egyelőre nem sikerült minden kétséget kizáróan erre a korszakra keltezni. A magyarországi újonnan épült kőfalas várak közül jelenleg már csak Veszprém és Székesfehérvár esetében maradt meg az ezredforduló körüli keltezés lehetősége, leginkább csak azért mert maguk az erődítések vagy egyáltalán nem ismertek, vagy olyan töredékesek, hogy még az azonosításuk sem feltétlenül biztos. A megbízhatóan keltezhető első habarcsos várfalak Csehországban a 11. század közepe tájától épülnek: Prága és Olomouc, majd 1100 körül: Znojmo, Žatec, Litoměřice, Vyšehrad. Ugyancsak inkább a 11. század közepétől számolhatunk Esztergom és Veszprém kőfaláival. Úgy tűnik, hogy ez nem is jelenti feltétlenül Kelet-Közép-Európa jelentős lemaradását a nyugati területekhez képest.¹³⁹³

ÖSSZEFOGLALÁS

A várak tipologizálási lehetőségei közül egyedül a sányszerkezetek elemzése alkalmas nagyobb régiók összehasonlításához, ezen belül is az összetett sáncké. Az összesen tizenhárom elkülönített altípusból csak az összetett típusok hordoznak magukon olyan speciális jelleget, amelyek alapján bizonyos következtetéseket le lehet vonni. A vizsgálat eredményeit elsősorban a természetföldrajzi adottságok (fászerkezetek fennmaradása) és az objektumok publikáltsága befolyásolhatta.

A sánctípusok nagy többsége nem korhatározó és nem köthető egyértelműen valamelyik területhez. Specifikusnak csak két altípus mondható: a horgas kapcsolású rácsos szerkezet (2.b típus) amely elsősorban Lengyelországra jellemző és néha előfordulhat a vele közvetlenül szomszédos területeken. A külső kőfalas megoldások a cseh területeken fordulnak elő legnagyobb gyakorisággal és változatosságban, de keletre és nyugatra is további számos példával találkozhatunk.

Az összetett sánckon belül nem lehet fejlődési sorrendet felállítani, mint ahogyan az alkalmazásuk sorrendjében sem találunk kronológiai következetességeket. Nem bizonyítható az sem, hogy az egymást követő építési periódusoknál egyre fejlettebb típusokat alkalmaznak.

A főbb vonalakban felvázolható tendencia szerint a rostos sánckok (2.a típus) a 12. századra már teljesen kimennek a használatból. Ennek két oka lehet: 1) túlságosan anyag- és munkaigényesek voltak a kazettás sánckokhoz képest; 2) nem lévén önhordó a szerkezet, sokkal több statikai problémát jelenthetett. Az összes vizsgált favázás sánc a 12–13. századtól kezdve kazettás vagy rácsos szerkezettel épült. A rácsos típus a 9–10. század fordulójától, a kazettás a 10. század közepétől keltezhető. Mindkettő évszázadokig használatban maradt. Lengyelországban és a keleti szláv területeken még a 12–13. században is épülnek nagyméretű kazettás sánckok. A két kőfal közötti favázás szerkezettel rendelkező típusok (3.f típus) a 10. század közepétől keltezhetőek.

A Magyar Királyságra vonatkozóan a legfontosabb eredmény az, hogy sikerült kimutatni az ispáni várak eltérő sánckonstrukcióit. Magyarországon legalább két típus különíthető el az ispáni várakon belül: kazettás (2.c típus) és rácsos (2.b típus). Az elsőbe az északnyugati határvidék várai sorolhatók (Sopron, Moson, Pozsony egyes periódusai), illetve az erdélyi Kolozsmonostor, Doboka és Várfalva; míg a másodikba az északkeleti várak (Szabolcs, Abaújvár, Borsod, talán Zemplén is). A kora Árpád-kori magyar várak között további típusok is megjelennek, mint pl. a külső kőfalas szerkezetű (2.a típus – Gyöngyöspata, Nyitra, Tolmács), esetleg a kétféle belső favázzal és kőfallal rendelkező (3.e típus – Pozsony, Sály?).

A magyarországi várépítészetben belül jelentkező hatásokról a vizsgálat alapján nehéz bármi bizonyosat mondani. Nyilvánvalóan létezni kellett valamilyen külső befolyásnak, de ez – véleményem szerint –

¹³⁹¹ PIANOWSKI 1984, 118. és TABACZYŃSKI–BUKO 1981, 97; KUKLIŃSKI 2005, 315; Pułtuskra: GOLEMBNIK 1999b, 145–156.

¹³⁹² MPH III, 363: „*Millesimo ducentesimo sexagesimo quinto castrum edificatur in Cracovia super totum montem cum lignis.*”

¹³⁹³ HEINE 1991, 46; LAVAL–RAZÍM 2006, 189–190.

több irányból egyszerre érkezhettek és biztos lennie kellett valamiféle saját belső fejlődésnek is. Ugyanis csak ezzel magyarázható az ennyire eltérő típusok viszonylag egykorú jelenléte. Az északnyugati várak kőfalas átépítésénél valószínűleg a cseh területek előképeivel számolhatunk, az északkeletieknél azonban inkább Lengyelországban keresnek analógiákat, mintsem keleten. Az utóbbi években született elmélet, mely szerint a kazettás sáncok Jaroszláv kijevi építkezéseinek magyarországi „kivetülése” I. András személyén keresztül, legalábbis erőltetett. Ez a típus – amint látható volt – Európa teljesen eltérő pontjain, majdnem egyszerre bukkan fel: Németország, Lengyelország, Baltikum, Kijevi Rusz. Mivel az első kazettás sáncok építése Európa-szerte a magyar államalapítás kezdeteivel együtt indult, így a típus nem használható a magyarországi erősségek keletezésére. Az a történeti alapon való keletezésből kiinduló tézis, amely egységes típusnak tekinti az ország különböző pontjain lévő várakat, a jelenlegi vizsgálat eredményei értelmében nem állja meg a helyét, de legalábbis újragondolást igényel.

A magyarországi anyag sokszínűsége logikai alapon kétféleképpen magyarázható. Az egyik szerint az ispáni várak viszonylag hosszabb időn keresztül épültek, így a korszak folyamán, a különböző irányokból érkező eltérő építészeti hagyományok hatásai eredményezték a magyarországi típusok változatosságát. A másik magyarázat éppen ellenkezőleg, azt feltételezné, hogy az ispáni várakat viszonylag rövid időn belül kellett felépíteni, és emiatt minden olyan technikára szükség volt, amely a régióban rendelkezésre állt (pl. a nagyszámú ehhez értő ember egyszerre való foglalkoztatása).

Mivel bizonyos időszakokban (pl. 10. század második fele – 11. század) sokféle technika élt a régióban, a sokszínűség ezek hatására alakult ki. Ez azonban azt is jeleníti, hogy jelenleg nem lehet eldönteni, hogy a magyarországi példák egy szűkebb horizonthoz tartoznak, vagy akár szélesebben is kelezhetőek. Kronológiailag azért nem tudunk egyértelmű álláspontot kialakítani, mert éppen a nyugati analógiák jelzik egyrészt azt, hogy nem volt feltétlenül szükség hatalmas államszervezetre jelentősebb erődített központok felépítéséhez (ld. korai Přemyslida és Piast-várak), másrészt ezek nem csupán védelmi, hanem közigazgatási és reprezentációs funkcióval is rendelkeztek. A keletről érkező magyarság olyan területeken haladt keresztül a Kárpát-medencébe való érkezése előtt, ahol ezt világosan érzékelhette, így a hatalmi központok reprezentációja nem lehetett számára idegen.¹³⁹⁴

¹³⁹⁴ Legújabbban a keleti területek váraival és erődített településeivel foglalkozó tanulmánykötet FLYOROV 2011.

A VÁR MINT TELEPÜLÉS

A központi várak kutatásánál talán a legnagyobb ellentmondás az írott források és a régészeti adatok között, a tárgyalt központok belső épületeivel kapcsolatban figyelhető meg. Az írott források alapján viszonylagos biztonsággal következtethetünk arra, hogy a várak belső területe lakott volt. Ráadásul nem egyszerűen lakott, hanem számos jelentős épület foglalt ezekben helyet. A korai magyar törvényekből kiderül, hogy a várban az ispán szálláshelyének, raktáraknak és vezeklőházaknak kellett lenni, ezen kívül pedig legalább a váralján istálló és börtön foglalt helyet, illetve alkalmilag a várnépek lakóházai is előfordulhattak.¹³⁹⁵ Ugyanezt figyelték meg a cseh forrásokban is – oklevelekben és krónikákban –, amelyek várrakra vonatkozó, teljességre törekvő adatgyűjtését Jiří Sláma végezte el.¹³⁹⁶ Munkájában tételesen sorba vette az uralkodói várakban előfordulható objektumok írott említéseit: paloták, udvarházak, egyéb lakóépületek, börtönök, műhelyek, fürdők, templomok és temetők. Ezek alapján egyértelmű volt, hogy a várban kellett elhelyezkednie a legfontosabbak – várkápolna (*hradský kostol*), fejedelmi udvarház – mellett, a káptalanok és egyházi székhelyek esetében a káptalani palotának is (pl. Litoměřice). Az udvarházaknál pedig ott kellett lenni a tisztségviselők lakóházainak, műhelyeknek és gazdasági épületeknek.¹³⁹⁷ A lengyel területeken a források ilyen jellegű országos felgyűjtése még nem történt meg, bár a pomerániai központoknál Ryszard Kiersnowski kiválogatta a korabeli krónikák összes építészeti vonatkozású adatát.¹³⁹⁸

A régészeti oldalról megközelítve a kérdést, a helyzet nem ilyen tiszta. Sok esetben nem találjuk meg a forrásokban említett épületeket, vagy egészen másmilyeneket találunk meg. Máskor a várbelső beépítése, vagy erőteljes bolygatottsága miatt a régészeti kutatások nem hoznak szinte semmilyen eredményt. Időnként pedig – a sáncoknál már leírt – természeti adottságok határozzák meg, hogy mik kerülnek elő a várak területén.

Összesítve ezeket, kijelenthetjük, hogy a korabeli emberek szemében a mindennapi élet egy sáncvár területén természetes, evidens volt. A vár használata gazdasági és lakóépületeket, műhelyeket jelentett. A felismerés Csehországban és Lengyelországban nem is okozott gondot, és Magyarországon a kutatók többsége sem vonja kétségbe az ispánsági várak korabeli beépítését,¹³⁹⁹ de csak Magyarországon születtek meglepő elméletek az ispáni várakról mint *refugiumokról*, úgy rekonstruálva azokat, hogy a hatal-

¹³⁹⁵ Szent László III tk. „XIII. *De collectoribus fugitivarum rerum. Rerum fugitivarum collector, quem vulgari-ter joccedeth dicunt, quitquid colligit, ad civitatem eiusdem provincie congreget, et regis agazo et comitis eiusdem civitatis in suburbio stabulum faciant, ibi usque ad festivitatem sancti Michaelis quitquid pecorum collectum fuerit, servetur; due partes fugitivorum hominum, ioch scilicet donentur regis pristaldo, tertia pars comiti et usque ad prenominatum festivitatem detineantur, de quibus post festivitatem sancti Michaelis, quando dividuntur, nuncius episcopi decimam partem accipiat. A festivitate sancti Martini usque ad festivitatem sancti Georgii congregentur oves et boves et simili modo dividantur. Et si interim rerum fugitivarum collector, quem dixi, he transgressus fuerit, exceptis filiis et uxore eius, cum omni substancia perdatur; si comitis collector fugitivorum liber fuerit, simili modo disperdatur, si servus, comiti auferatur. Si regis fugitivorum collector de his, que collegit, alicui dederit, ambo perdantur; et si quis ei quitquam de talibus negaverit, quantum negavit, duodecius tantum reddat.*”

„XX. *De usucapionibus. Usucapiones capiantur a festo sancti Georgii usque ad festum sancti Joannis Baptiste et ducantur in civitatem, teneanturque usque ad festum sancti Michaelis, presententurque assidue in mercato, ut si quispiam suam repererit personam, redimat XC denariis...*” ZÁVODSZKY 1904, 177–178.

Kálmán király II. tk. „LII. *Episcopi in unaquaque civitate duas domos ad coercendos penitentes faciant.*” ZÁVODSZKY 1904, 203. Ezekre hivatkozik GYÖRFFY 1977, 229; NÉMETH 1985, 110; BENKÓ 1998, 20; ZSOLDOS 1999, 60–61.

¹³⁹⁶ SLÁMA 1986, 19–29.

¹³⁹⁷ BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 206–207; ŽEMLIČKA 1997, 298.

¹³⁹⁸ KIERSNOWSKI 1953, 105–135.

¹³⁹⁹ Csak néhány példa BENKÓ 1998, 20–21; BÓNA 1998, 41–42; GÖMÖRI 2002, 121; LUPESCU 2005, 32; TOMKA 2006, 115: Győr „biztosan nem refugium volt.”

mas sáncokon belül legfeljebb egy templom, vagy még az sem állt. Ez az elképzelés elsősorban két vár kutatásánál merült fel: Szabolcs és Borsod. Az első helyszín kutatója kezdetben maga is természetesnek vette, hogy – idézve – „a földvár belsejében az emelkedettebb keleti oldalon álló ispáni palota, a börtön, az örök lakóházai, az istállók, a magtárak és raktárak kutatását mindeddig a temető akadályozta meg. Egyedül a vár egykori kútjának feltárását kezdtük meg még 1970-ben, azonban megfelelő felszerelés hiányában ezt félbe kellett szakítani.”¹⁴⁰⁰ Ezzel szemben tíz év múlva már nem zárta ki a lehetőségét, azt feltételezve, hogy jelentősebb kultúrréteg hiányában „e várak *refugium* jellegű rendeltetésére szükséges gondolnunk.”¹⁴⁰¹ Miközben Szabolcsra az újkori temető következtében a kultúrrétegek teljes pusztulása vezette a kutatót erre a gondolatra, Borsodban egy feltárt falurészlet ellenére feltételezte kezdetben Wolf Mária, hogy sáncépítést megelőzően elpusztult település nem épült újjá.¹⁴⁰² Ez azért is rendkívül szokatlan, mert ezzel Borsod teljesen egyedülálló jelenséget jelentene Európa keleti felében. Ugyanis arra számos példa van, amikor egy nyitott település helyét egy megerősített veszi át, arra azonban nincs, hogy egy sűrűn beépített falu helyén egy hatalmas sáncokkal kerített magányosan álló templom épült volna. Az elképzelés csak időlegesnek bizonyult, ugyanis 2011-ben már a sáncon belüli, 11. századi objektumokról is értesülünk.¹⁴⁰³ Természetesen a „párhuzam nélküli” nem jelent feltétlenül kizárhatót, ezért érdemes közelebbről is szemügyre venni az uralkodói központok belső területét.

Bizonyos településeknél régészeti kutatások nélkül is sejthető, hogy a vár területe folyamatosan lakott volt, és – feltehetően – nagyjából beépített. Ez vonatkozik elsősorban a jelentősebb uralkodói és egyházi központokra, ahol uralkodói vagy püspöki-érseki paloták és székesegyházak, prépostságok álltak. Ezek az intézmények ugyanis nem képzelhetők el „járulékos” és kiszolgáló épületek nélkül. Az ilyen központok túlnyomó része az alapításuktól kezdve folyamatosan megtartotta a jelentőségét és az idők folyamán valamilyen jogállású várossá fejlődött. Nagyon sok példát lehet itt felhozni, csak néhányat megemlítve: Stará Boleslav, Olomouc, Boroszló, Gniezno, Poznań, Włocławek, Csanád, Esztergom, Győr, Nyitra. Közülük egy esetben sem képzelhető el, hogy a sáncokon belül csak templomok álltak volna, annak ellenére, hogy Csanádon, Włocławekben és Olomoucban világi települési objektumok eddig nem kerültek elő. Hasonló helyzettel számolhatunk a fokozatosan királyi városokká fejlődött településeken, azokban az esetekben, ahol a késő középkori város és a központi sáncvár helyileg is egybeesett, például: Litoměřice, Hradec Králové, Žatec, Mělník; Gdańsk, Kołobrzeg, Płock, Sandomierz; vagy Győr és Sopron. Ha nem lennének ezt megerősítő leletek, akkor sem lehetne megkérdőjelezni ezek lakottságát a városi kiáltások megszerzése előtti korszakban (pl. Temesvár).

Általánosan áttekintve a régészeti kutatásokat, megint ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint már korábban többször: a Kárpát-medencei kutatások rendkívüli mértékben le vannak maradva a cseh és a lengyel helyzethez képest. Ennek háttere a kutatástörténeti részből világosan levezethető: miközben Csehországban és Lengyelországban a 2. világháború után azonnal megindultak a központilag finanszírozott nagyfelületű feltárások, a Kárpát-medence országaiban ez jelentős késéssel és sokkal kisebb arányban kezdődött meg, majd pedig fokozatosan kifulladás. Az addigi eredmények azóta is nagyrészt feldolgozatlanok maradtak (így például Magyarországról máig közöletlen Abaújvár, Szabolcs, Sály; Szlovákiából: Óbars, Zemplén; Romániából: Arad, Csanád, Küküllővár, Várfalva, Zaránd. Közülük több objektumról olvashatunk előzetes beszámolókat, de azokból is gyakran a lényegi információk hiányoznak.)

ÁLTALÁNOS TELEPÜLÉSI NYOMOK A VÁRAK TERÜLETÉN

Az esetek többségében a várak területén csak igen korlátozott régészeti kutatásokra van mód. Ezek általában leletmentésekhez vagy – beépített területeken – műemléki helyreállításokhoz kapcsolódnak. Leg-

¹⁴⁰⁰ NÉMETH 1973, 177.

¹⁴⁰¹ NÉMETH 1985, 110.

¹⁴⁰² WOLF 1990, 429; WOLF 1996, 242–254; WOLF 1996a, 209–240; WOLF 1996b, 57–61; illetve FODOR 1996, 418; WOLF 2001, 127–156; WOLF 2003, 330.

¹⁴⁰³ WOLF 2011, 323–328.

gyakrabban ilyenkor kisebb lakó- vagy gazdasági épületek, gödrök és kemencék kerülnek elő, máskor pedig csak azt lehet dokumentálni, hogy jelentős vastagságú kultúrreteg van a vár belsejében.

Messze a legjelentősebb eredményekkel a csehországi kutatások dicsekedhetnek. Szinte mindegyik vizsgált várban figyeltek meg gödröket vagy intenzív megtelepülést jelző, leletanyagban gazdag rétegeket. Egyelőre ennyiben merülnek ki a 10–11. századi használatot igazoló jelenségek Děčínben, Litoměřicében (ahol azonban a forrásokból is ismert három templom ellensúlyozza a régészeti adatok hiányát), Tetínben (itt szintén a krónikák leírásaiból tudjuk, hogy egy udvarháznak is kellett lenni a várban), Znojmban (itt egy 12. századi álló rotunda „javít” a helyzeten) és Mělníkben (itt pedig a numizmatikai források utalnak egy pénzverdére).¹⁴⁰⁴

Lengyelországban hasonlóan kevés régészeti információval rendelkezünk Chełmno beépítéséről (itt a templom és a gazdag temetők egészítik ki a képet) és Sandomierzről (itt az írott források, a vastag kultúrretek, a ma is álló késő középkori vár és a templomok árulkodnak a korai vár sűrű beépítéséről).

A másik két ország mellett Magyarországon a legtöbb kutatott vár e szempontból az alig ismert kategóriába tartozik. AbaúJVáron tudunk települési objektumokról a vár belsejében, de mivel csak egy illusztráció nélküli közlemény jelent meg eddig, kronológiájuk és az ugyanott feltárt templommal való pontos összefüggésük nem ismert (azon kívül, hogy a templom körüli temető sírjai vágják a jelenségek egy részét). Annyi bizonyos, hogy egy I. András pénz alapján lakottsága a 11. század első felétől egyértelműen kimutatható.¹⁴⁰⁵ Borsovában, Csanádon, Gyulafehérvárott, Honton, Locsmádon, Mosonban, Óbarson, Orláton, Somogyváron, Várfalván, Velem-Szentviden és Zemplénben a megfigyelt kultúrreteg mellett, objektumokról vagy objektumrészletekről is tudunk. Szabolcs várában és Darufalván – kutatások híján – egyelőre csak a felszínen gyűjtött vagy szórvány leletanyag jelzi a kora Árpád-kori megtelepülést, bár az előbbiben a félig megkutatott, de azóta sem közölt kút és faburkolatú útmaradvány nagyobb mértékű belső beépítettségre is utalhat. A belső szondázás ellenére nem ismerünk belső objektumokat Sajósárvárról; Vasvárra és Küküllővárra vonatkozó régészeti ismereteink pedig minimálisak. Nem folytattak kutatások a gyöngyöspatai Várhegy belső területén sem. Esztergom és Veszprém helyzetén csak a forrásokból és részben régészetileg is ismert monumentális épületek javítanak.

Változó megtartású boronaházak vagy boronaház-részletek kerültek elő a csehországi Bílina (II. kép 2), Chrudim, Dolní Věstonice, Levý Hradec (42. kép 4–5), Libice nad Cidlinou, Libušín, Přerov vagy Žatec váraiból, illetve Chebben is.¹⁴⁰⁶ Lengyelországban sokkal nagyobb mennyiségben ismerünk jó megtartású boronaeépületeket, helyenként egész negyedeket tártak fel, több tucatnyi, vagy akár több mint száz házzal. Több feltárt épület van: Boroszlóban (168. kép 1; 169. kép 2), Gdańskban (95. kép 1), Kołobrzegben, Opolében (136. kép 1–2), Szczecinben és Wolinben. Kisebb részleteket találtak: Gieczben, Gnieznóban, Kruszwicán, Kaliszon, Łęczycán, a lublini Várhegyen, Międzyrzeczen (126. kép 3), Naszacowicén, Płockban, Poznańban, Przemysławban és Ostrów Lednickin. A rendkívül jó megtartásnak köszönhetően a gdański házacról egy önálló monográfia született, nem csak a falszerkezetet és a padlókat tipologizálva, hanem az ajtókat, ablakokat, tetőszerkezeteket, padkákat stb.¹⁴⁰⁷ Nagyobb számú boronaház a lengyelországi várak közül ismert még Czerskből (93. kép 4), Naklóból és Pułtuskból.¹⁴⁰⁸ Szintén a nedves környezetnek köszönhetően maradtak meg tökéletes állapotban a vesszőfonatos falú házak maradványai Gnieznóban, Kołobrzegben, Miliczben és Wolinben. Különleges boronavázus házak közé sorolhatók a gnieznói, poznańi és a międzyrzeczi fürdők. A Kárpát-medencében Dobokán (198. kép 4), Győrben, Mosonban, Nyitrán és Sopronban kerültek elő földfelszíni faépületek maradványai. A győri és soproni (zsinagóga alatti) épületek szerkezete viszonylag jól rekonstruálható a jó megtartású gerendáknak és a viszonylag nagy feltárt területnek köszönhetően. Sajnos a zarándi faépület maradványairól csak

¹⁴⁰⁴ Az egyes helyszíneken előkerült objektumokra és a szakirodalomra ld. a Katalógus megfelelő tételeit. A következőkben csak olyan esetekben hivatkozok külön, ha az adat nem szerepel a katalógusban.

¹⁴⁰⁵ WOLF 2011, 323.

¹⁴⁰⁶ HEJNA 1967, 196–197.

¹⁴⁰⁷ BARNYCZ-GUPIENIEC 1974.

¹⁴⁰⁸ Nakło TABACZYŃSKA–TABACZYŃSKI 1964, 296–298; Pułtusk GOLEMBNIK 1999b, 145–156.

egy szűkszavú leírás áll rendelkezésre. Valószínűleg szintén favázis felmenő részekkel rendelkezett a pozsonyi kőalapozású épület is.

Cölöpös vagy gödörházakkal találkozunk Brnóban, Chotěbuzban (22. kép 2), Chrudimban, Hradec Královéban, Hradec nad Moravicében, Kouřimban, Levý Hradecben (41. kép 2–4), Libušínban, Pustiměřben, Spytihněvben (69. kép 3), Stará Boleslavban, Vlastislavban (78. kép), Vyšehradon és Žatecban. A lengyel várak közül Bytomban (89. kép 1), Czerskben, Łądban, Naszacowicében és Przemyszlben cölöpös szerkezetű épületeket is feltártak. Gödörházak kerültek elő a lublini és a wiślicai Grodziskóban (160. kép 3), Łądban és Niemczában; a Kárpát-medencében pedig az alpári, bihari, dobokai, kolozsmonostori, malomfalvi, ó-hunyadvári, tolmácsi (254. kép 4) és zalavári várakban, illetve a gyöngyöspatai elővárban. Borsodnál egyaránt megemlítendők a 10. és a 11–12. századra keltezett épületek, bár az utóbbiak még mindig nincsenek közölve. Az aradi káptalan 1177. évi birtokösszeírásában azt olvashatjuk, hogy a vár területén 15 *mansio* állt. Ugyan nincs biztos adatunk arról, hogy az ispáni vár ekkor még funkcionált, a forrás mindenképpen a vár beépítettségére utal.¹⁴⁰⁹

A prágai várban és Stará Boleslavban még kőépületeket is sikerült kisebb-nagyobb mértékben megfigyelni. Az előbbi esetben a Szűz Mária templomnál, míg a másodiknál közműfektetés során, a társaskáptalantól keletre kerültek elő ilyen épületrészletek. A lengyel területeken a kőépítészet csak a nagyon reprezentatív épületekre szorítkozott, amikről külön lesz szó. Ugyanez jellemzi a magyar ispáni várakat is, ahol a korai Árpád-korban csak kivételes esetben találkozunk kőből készült világi épületekkel.

Több várban megfigyelték, hogy a feltárt épületek belső utcákhoz igazodnak, amelyek vagy köves vagy faburkolattal rendelkeztek: Prága-Malá Strana és Hradčany, Žatec, Libice nad Cidlinou (44. kép 1), Kouřim (37. kép 2; 38. kép 1–2). A prágai gerenda-utat dendrokronológiával a 9–10. század fordulójára keltezték. Egy középső tengely mellé csoportosultak az opolei, boroszlói, gdański és kolobrzegi házak. Feltárások hiányában, nem tudjuk, milyen belső elrendezése lehetett a szabolcsi várnak, de a délnyugati és az északnyugati kapuk alapján egy középső tengely képzelhető el, melynek két oldalán foglalhattak helyet az épületek (251. kép 1).

A belső elrendezés másik formája, amikor a boronaházak a sáncok mentén helyezkedtek el. Ez utóbira látunk példát Levý Hradecben (41. kép 1) és Naszacowicében.¹⁴¹⁰ Nagyon jól megfigyelhető volt ez a lęczycai várnál, ahol az összes épület egy központi tér köré szerveződött a sáncok mentén, a középső téren pedig legalább egy kút volt. A vár sáncaihoz igazodnak a Kolozsmonostoron feltárt gödörházak is. Hasonló elrendezéssel számos más korabeli, a vizsgálatban nem szereplő várban is találkozhatunk, így például az alsó-sziléziai Strzegomban.¹⁴¹¹

Egy harmadik lehetőségnél a sánc melletti épületek szervesen összeépültek a sánccal. Ilyen eseteknél a kazettás szerkezet belső sorát nem töltötték fel földdel, hanem boronaeépületek formájában hasznosították. A sáncoknál már külön említett Győrnél éppen egy feltárt raktárépületről feltételezi az ásató, hogy a sánc részét képezte, a soproni elképzelésekhez hasonlóan. Az utóbbi helyen Gömöri János feltételez a sánccal egybeépült, befelé nyitott, de fedett kazettasort.¹⁴¹² A feltételezés – régészeti alátámasztás hiányában is – valószínűnek tűnik, ugyanis számos jobban kutatható várban sikerült ilyen szerkezetet kimutatni. Ilyen példát elsősorban a keleti szláv területekről említhetünk, pl. Bergyicsev melletti Rajkiban (Rajoveckoje gorogyisce), Pliszneszkben,¹⁴¹³ Kologyozsnoje faluban, Gorodszkban,¹⁴¹⁴ Vozvjaglben,¹⁴¹⁵ de akár a znojmoi Morva Fejedelemség kori Hradištēben.¹⁴¹⁶

A központi út és a sáncok mentén felsorakozó elrendezést ötvözi a pultuski, már a 13. században épült vár. Az opolei várra amúgy nagyon emlékeztető erősségben az ásatások során összesen három gerenda-

¹⁴⁰⁹ Ld. még ÁMTF I, 171; BENKŐ 1998, 21–22; LUPESCU 2005, 32.

¹⁴¹⁰ POLESKI 2004, 62.

¹⁴¹¹ BORKOVSKÝ 1956a, 51.

¹⁴¹² GÖMÖRI 2002, 41. és 49. kép.

¹⁴¹³ FILIPCSUK 2010, 352–353.

¹⁴¹⁴ RAPPOPORT 1956, 104–106.

¹⁴¹⁵ NEPOMJASCIH 2008, 70–71.

¹⁴¹⁶ PROCHÁZKA 2009, 51.

burkolatos utat tártak fel, melyek közül az egyik adta a középső tengelyt, míg a másik kettő az ovális alaprajzú vár sáncai mentén, ívesen haladt. Az utak közötti területen és a sáncok mentén helyezkedtek el a lakó- és kézműves épületek.¹⁴¹⁷

Az áttekintésből látható, hogy a várak beépítése rendkívül változatos lehetett. Egyazon váron belül találkozhatunk különböző szerkezetű építményekkel: a legegyszerűbb gödörháztól, a bonyolultabb kőalapozású, favázás épületig. Az eltérések korszakolása a legtöbb esetben nem lehetséges, mert a stratigráfiai adatokból nem mindig derül ki, hogy az egyes épülettípusok között milyen kronológiai különbségek vannak. Ehhez olyan nagyfelületű feltárásokra lenne szükség, mint Gdańskban vagy Opolében, ahol azonban minden ismert korszakra egyformán a boronaépületek jellemzők. Szintén inkább a sokszínűség jellemzi az épületek váron belüli elhelyezkedését: legalább három lehetséges változatot láthattunk, de nem zárható ki ezek valamilyen módon való kombinációja sem. Az egyes épületek funkcióira érdeemes közelebről is pillantást vetni.

Nagyon fontosak a várakban megfigyelt különböző kézműves tevékenységek nyomai, helyenként akár műhelyek régészeti feltárt maradványaival. A cseh várak majdnem harmadában kerültek elő erre utaló nyomok. A leggyakoribb ilyen tevékenység a vasfeldolgozással függött össze. Ez eddig Chotěbuz, Chrudim, Kouřim, Levý Hradec és Starý Plzenec területén igazolható. Žatecban a vasfeldolgozásra utaló nyomok nem csak a vár belsejében, hanem az elővárban és a váralján is előkerültek. Nagyobb kovácsműhelyeket és kemencéket éppen az utóbbi helyen sikerült feltárni. Lengyelországban a vasfeldolgozás nyomaival vagy kovácsműhelyekkel Chełmnoóban, Opolében, Szczecinben, Boroszlóban és Kolobrzegben találkozhatunk. Az ispáni várak közül Aradon egy kovács-, Ó-Hunyadváron pedig egy vasfeldolgozó műhely került elő. Intenzív vasfeldolgozás igazolható Sopronban, és hasonló tevékenységre utaló nyomokat találtak Abaújháron.¹⁴¹⁸ A locsmánci vasolvasztó keltezése bizonytalan, azonban úgy tűnik, hogy már a sánc omladékába ásták bele, így nem lehet gyakorú a várral.

Üvegfeldolgozás nyomait az egyik legkisebb csehországi tartományi várból, Dolní Věstonicében figyelték meg. Lengyelországban egy nemzetközi jelentőségű üveggyártó központ volt Kruszwicában, de találtak üvegműhely-maradványokat Niemczában is. Valószínűleg foglalkoztak különböző üvegtárgyak előállításával Szczecinben és Wolinban is.

További különféle kézműves műhelyek kerültek elő Csehországban Čáslavban, Kouřimban, Libušínban és Stará Boleslavban. Libice nad Cidlinou udvarháza mellett egy ötvösműhely maradványait tártak fel. Lengyelországban már több ötvös- és aranyműves műhelyet is találtak. A leghíresebbek közé a gdański és a poznańi tartozik. Az előbbi a vár központi területén, míg a másik a mai székesegyháznál, vagyis az egykori palotánál került elő. Hasonló tevékenységre utaló régészeti leletek ismertek még Naszacowicéből, Włocławekből és Wolinból. A magyarországi Abaújháron bronzművességről is értesülünk.¹⁴¹⁹

Fa- és agancsfeldolgozó tevékenység zajlott a kaliszi, opolei, kolobrzegi és boroszlói várak területén. Valószínűleg a helyek többségében bőrfeldolgozással is számolhatunk, míg a pomerániai városok esetében mindenhol borostyán-megmunkálás is dokumentálható volt.

Ha a várak belső jellemzőit tágabb régióban vesszük szemügyre, valójában nagyon hasonló viszonyokkal szembesülünk. A vizsgált várakon kívüli egykorú erősségekben végzett régészeti kutatások eddig minden ismert esetben kimutatták a lakottság nyomait. Csak néhány példát említve, Topola Wielka területén faépületeket tártak fel és egy váralja települést is megfigyeltek,¹⁴²⁰ de jó megtartású földfelszíni házmaradványok kerültek elő Ujściében, Santokban és Cieszynben, Felső Sziléziában pedig Dobczynban, Lubomban és Zgniłkában.¹⁴²¹

A vizsgált régióktól nyugatabbra eső szláv váraknál ugyanazzal a képpel találkozunk, mint a feldolgozott központoknál. Így a spandaui vár mindkét részének teljes területe be volt építve a fennállása során végig. Itt a lakóházak elrendezése korszaktól függően változott. Először egy szabályos négyzethálós utca-

¹⁴¹⁷ GOLEMBNIK 1999, 149–152.

¹⁴¹⁸ WOLF 2011, 323.

¹⁴¹⁹ WOLF 2011, 323.

¹⁴²⁰ KRZYŻAŃSKA 1975, 211–213.

¹⁴²¹ HENSEL 1987, 507–512, 515.

rendszer jellemezte, majd egy központi tengely két oldalán, szórta helyezkedtek el.¹⁴²² Hasonló beépítése volt Lossownak,¹⁴²³ Gützkownak, Penningsbergnek és Behren-Lübchinnek, de a felsorolás még tovább is folytatható.¹⁴²⁴ Jó előképnek tekinthetők a birodalmi uralkodói vagy egyházi pfalozok (pl. Gebesee, Tilleda, Mühlhausen, Helft, korai Magdeburg), ahol a sűrű beépítés mellett az elővárak területén jelentős kézműves tevékenység, leggyakrabban textilművesség nyomai kerültek elő.¹⁴²⁵

Az elemzett időszakra keltezhető, régészetiileg megkutatott keleti szláv erősségeknél minden esetben találkozunk belső épületekkel.¹⁴²⁶ Ez nem csak a Halicszhoz hasonló jelentőségű központokra igaz, ahol több fapalotát és hozzájuk tartozó templomokat is feltártak,¹⁴²⁷ hanem számos kisebb várra is. A 11. századtól említett és 1235-ben, a tatárjárás idején elpusztított Zvenigorod két részén is végeztek ásatásokat. A belső várban egy templom került elő, mellette palotaépülettel, a külső várban pedig 44 kemence egy sorban!¹⁴²⁸ A Csernyivci melletti Lenkovci (ma: Lenkivci) vára körül egy 30 hektáros, sánccal védett terület volt. A feltárások során az erődítés minden részén települési objektumokat mutattak ki, de a legintenzívebben a belső várat lakták, ahol nagyobb számú gödörház került elő.¹⁴²⁹ Ugyanez elmondható a Novográd-Volinszkij melletti Vozvjagrlról is, ahol a vár belsejében gödörházakat és műhelyeket tártak fel.¹⁴³⁰ A 12–13. században virágzó Scsekotinben a gödörházak mellett egy fatemplom is állhatott, amire az ott előkerült sírok alapján lehet következtetni.¹⁴³¹ Egy 12. századi kőtemplom egészítette ki a lucseszki (korai Luck) vár faépületekből és gödörházakból álló beépítését.¹⁴³² A peremili ásatásokon megfigyelték, hogy a vár minden részét, fennállásának teljes ideje alatt – 11–13. században – valamilyen formában hasznosították. Ez gödörházak és leletekben gazdag kultúrretegben nyilvánult meg.¹⁴³³ A 11. század végétől a forrásokban szereplő egykori Buzsszk (ma Buszk) belső területén is különféle lakó- és gazdasági épületek kerültek elő, kézműves tevékenységre utaló nyomokkal.¹⁴³⁴ Számos további példával találkozunk még keletebbre is, Sztaraja Rjazanytól–Novgorodig.¹⁴³⁵

Összefoglalva az eddigieket, látható, hogy minden központi vár területén legkülönbözőbb funkciójú épületek álltak. A beépítés eltérő mértékű és jellegű lehetett, akár egyazon vár különböző részein is. Egyaránt találkozunk gödörházakkal, cölöpvázú, sövényfalas és boronaépületekkel. A jobban ismert várakban szinte minden esetben előkerülnek kézműves műhelyek vagy a kézműves tevékenység egyértelmű nyomai. A várak eltérő mértékű beépítésére jó példa a csehországi Vlastislav és Libušín vára. Vlastislavban a háromrészes vár külső területén állt az épületek többsége (77. kép I).¹⁴³⁶ Látható, hogy a sűrűség is erősen változott, ahogyan pl. Sopronról feltételezhető, hogy viszonylag lazán épült be, így a 13. században még jutott hely a ferences kolostornak a vár belsejében. A beépítettségre vonatkozóan egyelőre nem láthatók regionális összefüggések: a gödörházak egyformán előfordulnak minden vizsgált területen, de attól nyugatra és keletre is. Ugyanez elmondható a boronaszerkezetű és a sövényfalú házakról is. Sokkal valószínűbb, hogy nem politikai, hanem természetföldrajzi régiókkal függött össze a beépítés jellege, és itt nem csak a rendelkezésre álló építőanyagra kell gondolnunk, hanem az éghajlati viszonyokra is (hőmérséklet és csapadék). Természetesen ennél a logikusnak tűnő magyarázatnál is biz-

¹⁴²² MÜLLER 1997, 12–26.

¹⁴²³ UNVERZAGT 1969, 337–340.

¹⁴²⁴ HENSEL 1987, 513–515; FEHRING 2000, 91–95.

¹⁴²⁵ DONAT 2001, 31–39.

¹⁴²⁶ Általános elemzéshez ld. TYIHOMIROV 1956, 242–259.

¹⁴²⁷ TOMENCUSUK–BARAN 2007, 34–54; TOMENCUSUK 2010, 334–337.

¹⁴²⁸ TYERSZKIJ–SELOMENCEV 1978, 206.

¹⁴²⁹ MALEVSKAJA–RAPPOPORT–TIMOSCSUK 1970, 112.

¹⁴³⁰ ZVIZDECKIJ 2008, 7–31.

¹⁴³¹ CSAJKA 2003, 7, 10–15.

¹⁴³² TERSZKIJ 2006, 44–50.

¹⁴³³ TERSZKIJ 2007, 16–18.

¹⁴³⁴ DOVGANY 2008, 136, 143–146, 156–160.

¹⁴³⁵ HENSEL 1987, 509–510.

¹⁴³⁶ VÁŇA 1956, 57.

tosabb választ adhat a vizsgált terület általános építészeti megoldásainak olyan összehasonlítása, melynél a vizsgálatot nem szűkítjük a csak a várakban lévő épületekre.

EGYHÁZI ÉPÜLETEK A VÁRAKBAN

A vizsgált 28 cseh várból, 15 helyről ismerünk templomokat, több helyszínen egynél többet is (Budeč, Prága, Starý Plzenec, Olomouc, Stará Boleslav, Žatec, Vyšehrad). Az ismert épületek többnyire a várban a főkaputól legtávolabb eső részen: Budeč-Szent Péter (17. kép 1–3), Starý Plzenec-Szent Péter (73. kép 2–4); vagy a legmagasabb ponton helyezkedtek el: Levý Hradec (40. kép 2), Prága-Szent Vid (59. kép 4), Vyšehrad-Szent Lőrinc (80. kép 4), Znojmo-Szent Katalin (86. kép 1–2), Olomouc-Szent Vencel (55. kép 1). A helyzet csak abban az esetben összetettebb, ha több templom van.

Egy korábbi fejezetben már szembesültünk azzal, hogy Lengyelországban az egyházszerkezet kiépülése lassabb volt a cseh és a magyar területekhez képest. Ennek ellenére a központi várakban – Pomeránián kívül – szinte mindenütt kerültek elő egyházi épületek: Bytom, Chełmno, Giecz, Gniezno, Kalisz, Krakkó, Kruszwica, Łąd, Ostrów Lednicki, Płock, Poznań, Przemysł, Sandomierz, Wiślica és Boroszló (ez a vizsgált váraknak több mint a fele).

A magyar ispánsági váraknál valamivel rosszabb a helyzet. A vár belsejéből a következő helyszínekről ismerünk korai templomot: Abaújvár (173. kép 3), Borsod (188. kép 2), Veszprém-Szent György (261. kép 3), Zalavár-kápolna, Visegrád-Sibrik-domb (265. kép 3–4) és Zemplén (271. kép 4). Somogyváron Bakay Kornél feltételezi az egyhajós, félköríves szentélyű épületről (245. kép 1) – amely később a kolostor épületegyüttesének részévé vált –, hogy a vár korai temploma volt. Az értelmezést Valter Ilona sem vonja kétségbe, bár a korai kelteztést nem fogadja el.¹⁴³⁷ A régészeti feltárások ellenére sem rendelkezünk tiszta képpel Kolozsmonostor és Pozsony első templomairól, a locsmándi ásatások minimális eredménye csak jelzi a közelebről nem keltezhető Árpád-kori templom létét. Doboka és Gyöngyöspata esetében jelenleg az biztos, hogy az elővárak területén volt korai egyházi épület, a vármag azonban egyik esetben sem kutatott megfelelően (199. kép 4; 203. kép 1). Csak az írott forrásokból vagy közvetett régészeti leletek alapján (pl. temető) következtethetünk Arad, Bihar, Csanád és Esztergom várbeli kisebb egyházi épületeire.

Nem zárható ki, hogy azokon a helyeken, ahol nem ismerünk korai templomot, az első egyházak fából épülhettek. Az írott források szerint ez még a 12. században vagy akár később is előfordulhatott.¹⁴³⁸ Régészetiileg az ilyen épületeknek csak igen szerény nyomai maradhatnak, de például ilyesmiket figyeltek meg Stará Kouřim, Brandýs és Žalany temetőiben.¹⁴³⁹ A 9. századi zalavári (Zalaszabar-Borjúállás)¹⁴⁴⁰ példát nem számítva, fatemplomot tártak fel Žatecban és Kaliszban (104. kép 2).

Mindhárom országban találkozunk olyan példákkal, amikor a biztosan a várhoz tartozó templom a váron kívül, a váralján állt. Erre egy írott adatunk is van, Bílinával kapcsolatban. Ilyen topográfiai megoldással találkozunk bizonyíthatóan Pustiměřben, Łęczycában, Miliczben, Opoléban és Sopronban. Łapczycában, Międzyrzeczben, Honton, Küküllőváron és Orláton – ha ez utóbbinak egyáltalán volt temploma ebben a korszakban – ilyen helyzet erősen feltételezhető.

Építészeti jellemzőiket nézve a templomok – ha a szűkebb funkciót figyelmen kívül hagyjuk – alapvetően két típusba sorolhatók: rotunda és félköríves szentélyzáródású, hosszházas épületek.

A legtöbb megmaradt emlék az első típusba tartozik. A túlsúlyát elsősorban a cseh és a lengyel példák adják: Brno-Szűz Mária (13. kép 2), Budeč-Szent Péter (17. kép 1–2), Levý Hradec (40. kép 2), Starý Plzenec-Szent Péter (73. kép 2), Prága-Szent Vid (59. kép 4), Malá Strana-Szent Vencel (60. kép 1), Vyšehrad-Szent János és Znojmo-Szent Katalin (86. kép 1–2). A sorozat kiegészíthető a pustiměřfi rotundával, amely nem a várban, hanem a váralján helyezkedett el (66. kép 3–4). Lengyelországban Giecz (99. kép 3), Gniezno (102. kép 3), Krakkó-Wawel (109. kép 3; 110. kép), Ostrów Lednicki (139. kép 1),

¹⁴³⁷ VALTER 2005, 42.

¹⁴³⁸ SOMMER 1982, 464.

¹⁴³⁹ KRUMPHANZLOVÁ 1965, 313; SLÁMA 1986, 28.

¹⁴⁴⁰ SZÖKE B. M. 2003, 317.

Przemyśl (151. kép 1–3) és Wiślica (160. kép 2); Magyarországon pedig Gyulafehérvár (557. kép 2), Trencsén¹⁴⁴¹ és Veszprém váraiban találkozunk rotundákkal (261. kép 3). A bényi (180. kép 2) és a kolozsmonostori (217. kép 3) kései példák az eltérő funkciójuk miatt már nehezebben illeszthetők a csoportba. A sályi váralján feltárt rotundát még nem publikálták,¹⁴⁴² a vasvárit pedig egyelőre nem tudjuk pontosan keltezni. A forrásokból ismert esztergomi Szent Vid templomról Nagy Emese feltételezi, hogy rotunda lehetett és így az általa a várhegy déli szélén feltárt kerek épülettel lenne azonosítható, bár Horváth István egy hosszházas épületről feltételezi, hogy az említett templom lenne.¹⁴⁴³ Szintén egyelőre csak nagyon hipotetikusan lehet rotundaként rekonstruálni a mosoni váraljáról ismert maradványokat (226. kép 3).

A hosszházas, félköríves szentélyű típust Csehországban a Brno-Szent Prokopp (13. kép 3–4), Budeč-Szűz Mária (17. kép 2), Kouřim (38. kép 3), Olomouc-Mária Magdolna, Spytihněv (69. kép 3), Starý Plzeňec-Szent Lőrinc (73. kép 4), Stará Boleslav-Szent Kliment (71. kép 3–4), Žatec (82. kép 3–4), Prága – püspöki palota kápolnája (59. kép 2), Szűz Mária (59. kép 3) és Szent György templomai képviselik. Lengyelországban Bytomban, Kaliszban (104. kép 3), Łądban (113. kép 5), Płockban a vár területén (143. kép 3–5), Poznańban (148. kép 3–6), Wiślicában pedig a váralján volt ilyen templom (161. kép 4). A középkori Magyar Királyság váraiból Abaújváron (173. kép 3), Borsodban (188. kép 2), és Zalaváron épült hasonló templom. Az utóbbinál meg kell említeni, hogy – mivel az udvarház kerítésén kívül helyezkedik el – nem zárható ki, hogy eltérő funkcióval rendelkezett, mint a másik kettő. Gyulafehérváron a székesegyháztól nyugatra (209. kép 3), Somogyváron a kolostort megelőző egyházi épület rendelkezett hasonló alaprajzzal (245. kép 1). (Bár a két utóbbi pontos funkciója bizonytalan.) Szintén egyhajós, félköríves szentélyű voltak a szabolcsi (252. kép 2), dobokai (198. kép 3), gyöngyöspatai (második periódus, 203. kép 3), zempléni (271. kép 4) és a két visegrádi – várbeli és a váron kívül álló (256. kép 3–4; 257. kép 1–3) – templomok.

Kivételesnek számítanak a vizsgált időszakban az egyenes szentélyzáródású templomok. Csehországban Starý Plzeňecből (Szent Kereszt: 73. kép 5) és Dolní Věstonicéből, Lengyelországban Kaliszban (104. kép 2) és Ostrów Lednickén (139. kép 2) ismerünk hasonlót; Magyarországon pedig Doboka-Tamás kertje (198. kép 3), Gyöngyöspata-Szent Péter első periódusa (203. kép 3), Óbars (233. kép 4) és Visegrád váron kívüli templomának második periódusa képviseli ezt a típust (266. kép 2).

Egy külön és rendkívül változatos csoportot jelentenek a székesegyházak és a káptalani templomok: Stará Boleslav (71. kép 2), Olomouc (55. kép 1), Prága (58. kép 3; 59. kép 4), Mělník, Brno-Petrov (13. kép 3–4), Litoměřice, Chełmno (91. kép 1), Kruszwica, Arad (177. kép 2), Esztergom (200. kép 4), Győr, Gyulafehérvár (209. kép 3), Veszprém (261. kép 4) stb. A bonyolult építéstörténetű, igen eltérő részletformájú épületek összefoglaló elemzése egy önálló monográfia témája lehetne, így csak megemlítve néhány esetet érdemes rámutatni az olyan összefüggésekre, mint amilyen a Libice nad Cidlinou 10. század közepe után épült, egyenlőszárú kereszt alaprajzú, valószínűleg karzatos temploma (44. kép 5), az ezredforduló körül épült vyšehradi Szent Lőrinc (80. kép 3) és a boroszlói székesegyház előzménye (169. kép 1) közötti hasonlóság. A győri, gyulafehérvári, nyitrai (231. kép 1) és veszprémi székesegyházak korai eredete valószínű, de a korai építészeti formáik – Gyulafehérvár és Veszprém kivételével – nem ismertek.

Sok olyan példával találkozunk, amikor a korai templomot vagy még nem ismerjük, vagy teljesen elpusztult, de a középkori források egyértelműen megnevezik, helyenként még a formáját is megadják. Az oklevelekből és krónikákból ismertek Čáslav, Chrudim, Hradec Králové, Tetín, Libušín templomai, a vyšehradi Szent Jánosról pedig még azt is megírták, hogy rotunda volt.¹⁴⁴⁴ Přerovban és Hradec nad Moraviciben semmilyen korai írott adatunk nincs az esetleges templomaikra vonatkozóan. Ennek ellenére egykori létük a mai templomokból (azok helyzete és titulusa) erősen feltételezhető.

Sok esetben jelentős pusztítást okoztak a várak belsejében kialakuló, az újkorig tartó temetők, amelyek néhol megakadályozzák a régészeti kutatásokat is: Borsova, Locsmánd, Óbars, Ó-Hunyadvár, Szabolcs, Vasvár, Zemplén. Véleményem szerint ezekben a temetőkben nem szabad csak az ásatásokat ellehe-

¹⁴⁴¹ VAVRUŠ 1998, 126.

¹⁴⁴² GÁDOR 1985, 119–120. A váralja településről MESTERHÁZY 1986, 85–104.

¹⁴⁴³ GERVERS-MOLNÁR 1972, 27; HORVÁTH 1999, 231; HORVÁTH 2002, 236.

¹⁴⁴⁴ SOUKUPOVÁ 2005, 11–13; SLÁMA 1986, 26; NECHVÁTAL 2004, 342.

tetlenítő jelenséget látnunk. További kutatások nélkül ugyan nem lehet semmi közelebbit mondani, de feltűnő, hogy a csehországi tartományi váraknál – amelyek fejlődési vonala jobban hasonlít a magyarországra abból a szempontból, hogy az egyházszerkezet kiépülése nem szenvedett olyan mértékű törést, mint az 1030-as években Lengyelországban – hasonló jelenséggel találkozunk. Azonban ott egyrészt sok esetben megmaradt a templom (vagy átépítve, vagy későbbi formában), másrészt a kutatott helyeken a régészeti feltárások érintették a várak belsejében lévő újkori temetőket is (pl. Budeč, Levý Hradec, Libušín, Stará Boleslav, Tetín, Starý Plzenec). Más váraknál a forrásokból tudjuk, hogy az egykori templomok az újkorig használatban voltak, amíg a II. József-féle egyházreform során be nem zárták és le nem rombolták (Brno-Szent Prokopp és Szűz Mária, Kouřim-Szent Adalbert, Libice nad Cidlinou-Szűz Mária, Olomouc-Szent Péter, Starý Plzenec-Szent Lőrinc). Ezek alapján elképzelhető, hogy a magyar ispáni várak belsejében lévő, az újkorig használt temetők éppen az egykori templomok hagyományát őrzik. Ezt erősítené meg Locsmánd és Zemplén esete, ahol a vár területén ma is álló templomok kutatásánál középkori előzményeket mutattak ki.

A templomok építészeti megjelenése a vizsgált korszakban nem korjelző. A sok kutató fantáziáját megragadó rotundák építési ideje a teljes korszakot lefedi. Csehországban a legkorábbi – Levý Hradecben – a 9. század legvégére keltezhető, míg a pustiměři vagy a znojmoi a 12. században épülhetett. A lengyelországi rotundák pontosabb keltezése hosszú ideig komoly viták tárgyát képezte. Az uralkodói palotákhoz kapcsolódó kápolnákat kezdetben a kereszténység felvételének idejével kapcsolták össze, és építésüket I. Mieszkónak tulajdonították. Ma már – a problematikusabb wiślicai és przemysli palotaegyüttesek részletesebb elemzése után – inkább az ezredforduló kerül szóba. Így Lengyelországban a legkorábbi rotundák a 10. század végére keltezhetők (Poznań, Gniezno, Ostrów Lednicki), egy részük a 11. század első harmadára (a befejezetlen gieczi és przemysli palota). A wiślicai egyedülálló palotaegyüttes egyik része sem keltezhető most már a 11. század vége elé (*160. kép 2*).¹⁴⁴⁵ A Kárpát-medencében, a kevés keltezhető rotundák közül a veszprémi tekinthető az egyetlen korai emlékeknek (*261. kép 3*), amely a 11. század folyamán már biztosan állt. A trencsényi rotunda morva eredete kizárható, a 11. századi létezése a két S-végű karikaékszeres sír alapján, legalábbis kérdéses.¹⁴⁴⁶ Ezzel szemben a kolozsmonostori és a bényi is legkorábban 1200 körülre keltezhető. Az esztergomi Szent Vid problematikus azonosítása már szóba került. Az utóbbi időben ráadásul felmerült a Várhegy Duna-felőli oldalán feltárt épülettel való azonosítása is.¹⁴⁴⁷ A templom korai keltezéséhez általában a titulust hozzáik fel. Nem említve újra a patrocínium alapján való keltezés problémáját, nem hagyható szó nélkül az a tény, hogy a forrásokból nem derül ki a templom formája. A patrocínium ugyanakkor nem csak nem keltez, de az épületek formáját sem határozza meg (vö. Velem-Szent Vid és Žatec-Szent Vid).

Az egyhajós hosszházas, félköríves szentélyű templomok „divatja”, a rotundákhoz hasonlóan semmilyen szűkebb korszakra nem keltezhető. Például a prágai Szűz Mária templom 900 körül épülhetett (*59. kép 3*), míg Stará Boleslav (*71. kép 3–4*), Kouřim (*38. kép 2–3*) vagy az olomouci Mária Magdolna inkább a 12. század folyamán. Lengyelországban inkább a 11. századtól mutatható ki ez a templomtípus a vizsgált várakban, pl. Gniezno-Szent György (*102. kép 2*). Ezzel szemben az egyenes szentélyzáródású változat akár már a 10. század végén is megjelenhetett, legalábbis ezt feltételezik a kaliszi (*104. kép 2*) és az Ostrów Lednicki-i (*139. kép 2*) fatemplomok alapján. Magyarországon a kérdésnek azért nincs különösebb jelentősége, mert a kereszténység hivatalos felvétele előtt a kutatás nem számol templomok létezésével, a legkorábbi épületek pedig a legtöbb esetben nyomtalanul elpusztultak. Az ismert, megbízhatóan keltezhető emlékek közül a gyulafehérvári székesegyháztól nyugatra lévő templom még a 11. század folyamán elpusztult; a hasonló alaprajzú, de nyugati karzatos visegrádi pedig éppen ekkor épült.

Egyes kutatók kétféle hatásnak tulajdonítják e két (vagy három) típus egyidejű meglétét: a rotundák lennének a Morva Fejedelemség keresztény öröksége, míg a hosszházas épületek a Karoling hatást mutatják.¹⁴⁴⁸ Ez ennyire határozottan talán mégsem állítható, már csak azért sem, mert a morva közpon-

¹⁴⁴⁵ PIANOWSKI 2004a, 257–282.

¹⁴⁴⁶ VAVRUŠ 1998, 126.

¹⁴⁴⁷ MAJOR 2013, 14–16.

¹⁴⁴⁸ MERHAUTOVÁ–SOMMER 2000, 411.

tokban is voltak hosszázás épületek, és a Karoling-birodalomban állt Európa legfontosabb 9. századi körtemploma (Aachen), bár ennél a típusnál még akár Werla is megemlíthető.¹⁴⁴⁹ Nem vonható kétségbe, hogy a helyi hagyományok minden bizonnyal közrejátszhattak a „divat” befolyásolásában, de a lengyelországi rotundáknál a morva hatás szinte kizárt.

A fentiek alapján feltűnő a rotundák túlsúlya a korai várak területén. A lengyelországi egyértelmű palota-kápolna kapcsolat alapján, a lengyel és a cseh kutatók általánosították ezt minden várbeli kerek templomra. Az ilyen épületegyütteseket a nyugati pfalzból vezetik le, a császári palotaegyütteseket tartva előképnek. A várak melletti váralja településeken megjelenő *rotundákat* is többnyire úgy értelmezik, hogy az uralkodói udvar előkelőinek udvarházaihoz tartozó kápolnákról van szó (pl. Prága-Malá Strana-Szent Vencel (60. kép 1), Vyšehrad-Szent Pongrác (80. kép 4), Prága-Staré Město-Szent Longinus (59. kép 5), Zábřeh-i Szent János (60. kép 2) stb). Mivel erre a funkcionális kapcsolatra érdemes részletesebben is kitérni, először tekintsük át a régészetileg feltárt udvarházakat.

UDVARHÁZAK ÉS PALOTÁK A VÁRAKBAN

A vizsgált régió várainál az ispánok, kasztellánok udvarházai, illetve az uralkodói paloták kőből vagy fából épülhettek. A kutathatóságuk és a fennmaradásuk elsősorban az építőanyaguktól függött. Az ismert paloták vagy udvarházak közül a kőépületek többsége Lengyelországból, míg a faépületek elsősorban Csehországban kerültek elő, bár a feltárt csehországi uralkodói vagy fejedelmi palotákból sok esetben csak a kerítés maradt meg.

A 10. századi budeči udvarház egy kb. 66×80 m-es területen feküdt, közvetlenül a Szent Péter rotunda közelében (17. kép 1). Maga az épület valószínűleg teljesen elpusztult a templom körüli temető bolygatásai miatt, de a közelében lévő, talán gazdasági funkciójú faépületekből többet is feltártak.¹⁴⁵⁰ Ennél jobban őrződött meg a Szűz Máriához csatlakozó, 32 m hosszú, hat helyiséges, feltételezhetően favázás épület, amelyet szintén nagyobb alapterületet közrezáró paliszádfal kerített (15. kép 2; 16. kép 1–2; 18. kép 1). Az udvarház mellett kisebb boronaeépületeket is megfigyeltek, bár pontos rendeltetésük ismeretlen (18. kép 2).¹⁴⁵¹

Az első budeči palotaépülettel egykorú lehetett a libicei Slavnikida udvarház, amely szintén egy templom mellett állt (44. kép 3). A 995-ben felégetett épület alapfalaiból nagyon kevés maradt meg, de a Szent Adalbert legendából nagyon részletes leírást kapunk róla, így többek között megtudjuk, hogy emeletes lehetett és egy híd kötötte össze a templom kereszthajójának déli szárnyával, az utóbbiban lévő karzattal. Az elpusztított palotára 1000 körül egy nagyobb boronaházat építettek, a lerombolt templom szomszéd-ságában. Ez a boronaház lehetett a libicei kasztellán udvarháza (44. kép 4).¹⁴⁵²

A jelen munkában részletesen nem szereplő Lštění várában megkutatott udvarház egy Szent Kliment patrocíniumú templomhoz csatlakozhatott. A mai gótikus templom első említése 1352-ből ismert, de éppen az udvarház léte és a korai titulusa jelzi a jóval korábbi eredetét.¹⁴⁵³

Az egyik legösszetettebb palotaegyüttest az elmúlt évtizedekben Žatecban tárták fel. Az együtteshez a fejedelmi palotán kívül még legalább öt gazdasági épület, egy nagyobb burkolt tér és kisebb templom is tartozott. Mindez közös kerítéssel volt körülvéve. Építésére – a rétegviszonyok és a kerámia alapján – valamikor a 10. század utolsó negyedében kerülhetett sor; és már a 11. század közepe előtt lerombolták. Az utóbbit a palotaomladékra fedő rétegekből előkerült II. Vratiszláv (1086–1092) érme keltezi, és a rétegek kerámiaja tovább árnyalja.¹⁴⁵⁴ A palotaegyüttest a templomtól egy paliszádfal választotta el.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁴⁹ BLAICH–ZELLMER 2008, 27–39.

¹⁴⁵⁰ VÁŇA 1995, 69–71.

¹⁴⁵¹ VÁŇA 1995, 100–127.

¹⁴⁵² TUREK 1952, 494; PRINCOVÁ–MAŘÍK 2006, 648.

¹⁴⁵³ SLÁMA 1988, 41–43.

¹⁴⁵⁴ ČECH 2004, 73–74.

¹⁴⁵⁵ ČECH 2004, 74.

Az egyik legkésőbbi udvarház Kouřimből ismert. Az együttes központi épületét egy 8×6 m-es, téglalap alaprajzú épület alkotta, tárológödörrel és csatlakozó kamrákkal. A palotától nyugat felé kisebb, téglalap alaprajzú, süllyesztett padlójú épületeket tártak fel. A palotát és a Szent György templomot közös kerítéssel vették körül, ezen belül elválasztva egymástól a szakrális és a világi részt (38. kép 1–2).¹⁴⁵⁶

A cseh területeken két kőpalotát is ismerünk: Olomoucban (55. kép 1–5) és Prágában (59. kép 1). Ezek a 12. században épülhettek, a prágai vár, illetve az olomouci püspöki székhely átépítésével összefüggésben. Jelentős felmenő részleteik maradtak meg, faragott elemekkel és eredeti nyílásokkal.¹⁴⁵⁷ Tudjuk még, hogy Vyšehradon is állt hasonló épület, melyről egyelőre csak az írott források számolnak be. A palota és a Szent Péter káptalani templom közötti kőhíd alapján egy reprezentatív, valószínűleg kőből emelt épületekre következtethetünk (80. kép 2).¹⁴⁵⁸

Lengyelországban összesen öt várban találtak eddig palotaegyütteseket, ezek minden esetben egy sajátos, egyelőre csak a lengyel területekre jellemző építészeti programot mutatnak: általában egy téglalap alaprajzú palotaépület keleti oldalához egy kerek kápolna kapcsolódik, szervesen, vagy kisebb távolságra. A legkorábbi példát erre a típusra Poznańból ismerjük, ahol a palota alapozási gerendájának dendromintája a 940-es éveket adta meg. Itt az épület még észak-déli tájolású, és a déli végének keleti falához kapcsolódott egy hosszházas, félköríves szentélyű kápolna. A kutatás korábbi fázisában még azt feltételezték a geofizikai mérések nyomán, hogy egy rotunda állt a keleti oldalának közepén (148. kép 1–6). A további épületeknél a palotaszárny tájolása már kelet-nyugati volt, és a kápolna keletről, a keskenyebb oldalhoz csatlakozott. Valószínű, hogy minden ilyen palotaépület emeletes volt, méreteik 11×27–15×33–15×31 m-es átmérő körül alakultak: Giecz (99. kép 3), Ostrów Lednicki (139. kép 1), Przemyśl (151. kép 1–2). A típus hosszú ideig való használatának legjobb példája a wiślicai kettős palota, amelynek építési idejét az 1100 körüli évekre teszik. Az épülettípus mintaképeit a kutatók a Karoling- és Ottó-kori német területeken vélik felfedezni, amelyre – szerintük – bizonyos befolyással lehetnek a bizánci hatások is.¹⁴⁵⁹ A jellemzett típushoz nem tartozó, vagy egyelőre nem felismerhető palotaépület került elő Plockban, amely egy kétszintes kőépület volt, egy torony és egy kisebb, egyhajós templom szomszédságában.

A középkori Magyar Királyság ispáni váraiból eddig csak Pozsonyban (239. kép 2; 241. kép 3), Abaújváron, Borsodban¹⁴⁶⁰ és Visegrádon tártak fel korai udvarházat (264. kép 2). Az esztergomi ásatások nagyrészt még mindig közöletlenek, így a keltezésük nagyon bizonytalan. Ennek ellenére az írott forrásokkal egyeztetve legalább kettő, vagy akár három palotaegyüttest is rekonstruálhatunk a Várhegyen (a legutóbbi elképzelések szerint): kettőt az északi (királyi és érseki) és egyet a déli részén (200. kép 4). Ezek közül az északnyugati érseki és a déli királyi palotaegyüttesekből kerültek elő maradványok. Az északi uralkodói fejedelmi, majd királyi palotából, ahol a hagyomány szerint Szent István is született, csak a késői periódusok ismertek, és azok is elsősorban a 18–19. századi leírásokból és dokumentációból.¹⁴⁶¹ Nagy Emese ezekkel szemben mindössze egyetlen épülettel számolt a 11. században. Véleménye szerint Géza fejedelem palotája az érsekség alapításával az érsek kezére került, a Szent István templommal együtt. Szent István király pedig egy önálló kővárat építtetett a Várhegy elkeskenyedő déli végén. Ebben helyezkedett el a palotája, a dél felől csatlakozó rotundával, és legalább egy másik téglalap alaprajzú épület a nyugati oldal mentén. Az északnyugati érseki palotáról ugyanő azt feltételezi, hogy hamarabb a 12. században épülhetett.¹⁴⁶² Az elméletek bizonyítását és ellenőrzését akadályozza az, hogy Esztergomban az épületek relatív kronológiája sem ellenőrizhető.

Az említett várak esetében a paloták hosszanti elrendezésű, téglalap alaprajzú épületek voltak. Az egyik esztergomi palotánál arról is biztosan tudunk, hogy az épülethez kapcsolódott a Szent István pro-

¹⁴⁵⁶ ŠOLLE 1993, 271–272.

¹⁴⁵⁷ DOHNAL 1985, 273–282; PLAČEK 2006, 109–124.

¹⁴⁵⁸ NECHVÁTAL 1992, 153–158; NECHVÁTAL 2004, 45–50.

¹⁴⁵⁹ GÓRECKI 2002, 54–55.

¹⁴⁶⁰ WOLF 2011, 323.

¹⁴⁶¹ Ld. HORVÁTH 2001, 17, 34; VÁRNAI 1974, 80–86, 101; BUZÁS 2004b, 8–11: itt a déli palota legújabb elméleti keltezése és értelmezése.

¹⁴⁶² NAGY 2004, 51–57.

tomártír kápolna. Pozsonyban nincs közvetlen adat egy esetleges kápolnára. Az egyik lehetőség, hogy – ismerve az eddigi feltárások mértékét – eddig még nem került elő. A másik elképzelés szerint a Szent Megváltó játszhatta ezt a funkciót (239. kép 2). Az először Kálmán király 1100 körüli törvényeiben említett templom esetében bizonytalan, hogy már a 11. században is prépostság volt-e, vagy csak a következő században? (Az első név szerint ismert prépostját 1209-ben említik).¹⁴⁶³ A borsodi várban egy habarcsos kőfalú épület helyezkedett el a templommal átellenben, szomszédságában egy tárolóveremmel. Hasonló funkcióval rendelkezett egy 5–6 m hosszú, cölöpökkel tagolt építmény Abaújváron.¹⁴⁶⁴ Somogyváron Bakay Kornél feltételez egy 11. századi világi kőépületet.¹⁴⁶⁵ A legjobban fennmaradt palotaépületet eddig Visegrádról publikálták.¹⁴⁶⁶

Külön tárgyalást érdemel a székesfehérvári királyi palota kérdése. Kralovánszky Alán egy négykaréjos templomot sorolt a fejedelmi palotaegyütteshez, amely szerinte még a 10. század utolsó negyedében épülhetett. A palota létét az alapján is igazoltnak vélik, hogy Fehérváron született 1007-ben Szent Imre. Siklósi Gyula feltételezi, hogy a palota épületei a királyi vár falai mentén húzódtak és melléjük épült 1162–1172 között a Szent Imre kápolna. A 13. századi források is megemlékeznek az uralkodói lakóhelyről *curia* néven. A feltárt falcsontokból – melyeknek keltezése gyakran nagyon bizonytalan – feltételezhető, hogy a palotaépület a kápolna mellett állt.¹⁴⁶⁷ Azonban nehezen értelmezhető, hogy a két épület hogyan viszonyult egymáshoz. Nehezen képzelhető el, hogy a kápolnát a keleti oldalán körülölelő falak tartoztak volna a palotaépülethez, mert így az épületegyüttes lényeges eleme bomlana meg – a közvetlen átjárás lehetősége. Nem tűnik valószínűnek, és nem is nagyon találunk analógiát olyan esetre, amelynél a palotaszárny a kápolna szentélye mögött helyezkedne el. A problémák ellenére valójában nem a palota léte kérdéses Fehérváron, hanem az építészeti megjelenése és az ismert részletek kronológiája.

A csehországi példákból kiindulva nincs okunk minden egyes ispáni várba kőpalotát feltételezni, ezért valószínűleg kisebb, egyszerűbb szerkezetű épületekkel is számolhatunk. Zalaváron például az eddig előkerült maradványok – udvarház kerítése – egy faépületre utalnak. A dobokai vár IV. részén előkerült nagyobb épületről is elképzelhető (198. kép 4), hogy valami kiemelt szereppel rendelkezett, bár a sáncokon kívüli fekvése inkább ellentmond ennek.

Az udvarházak tárgyalásánál még egy fontos kérdésre kell kitérni, ez a királyi és ispáni udvarházak kérdése. Ezen a területen jelentős különbség mutatható ki a középkori Magyarország, illetve Cseh- és Lengyelország között. Az eddigi – sajnos felületes – kutatásaim alapján, úgy tűnik, hogy a két szomszédos államban a várszervezet és az uralkodói udvarházak hálózata egybeesett. A lengyelországi szervezet kialakulásában meghatározó volt a cseh hatás.¹⁴⁶⁸ Ez nagy vonalakban azt jelenti, hogy a központi várak területén álló palotaegyüttesek mind uralkodói udvarházak voltak. Ezzel szemben Magyarországon a királyi udvarházak – *curtisok* – az egész Árpád-kori királyságot behálózták (pl. Ikervár, Zirc, Szihalom, Csepel, Óbuda stb). Ezek a várszervezetben nagyjából azon a szinten helyezkedtek el – Györffy György megítélése szerint – mint a várispánságok központi várai. Vagyis ezen elmélet szemszögéből az udvarházak egy sorban említhetők Gyöngyöspatával, Locsmáddal, Szolgagyörrel stb.¹⁴⁶⁹ Mivel az alapvetően eltérő szervezet részletesebb összehasonlításával eddig még senki sem foglalkozott, a jelen munka kerekeit pedig jelentősen túlfeszítené, ezért további elemzésétől eltekintek.

Az előzőeket összefoglalva, az láthatjuk, hogy csak Lengyelországban alakult ki a palotaegyüttesekre nézve egy építészeti sablon, amelyet legalább száz-százötven évig, kisebb-nagyobb módosításokkal al-

¹⁴⁶³ KÖBLÖS 1994, 555.

¹⁴⁶⁴ WOLF 2011, 323.

¹⁴⁶⁵ BAKAY 1975, 191.

¹⁴⁶⁶ BUZÁS–BORUZZS–MERVA–TOLNAI 2014, 1–8.

¹⁴⁶⁷ SIKLÓSI 1989, 104–107.

¹⁴⁶⁸ ŽEMLIČKA 1997, 152–153, 183–184, 201. A három ország nagyon alapszintű együttes ismertetése FONT 2005, 219–220.

¹⁴⁶⁹ GYÖRFFY 1977, 234, 242. A vizsgált várak közül a szerző csak Gyöngyöspatát említi Óbuda, Pécsvárad, Ikervár stb. mellett.

kalmaztak. Ezzel szemben Csehországban minden ismert udvarház teljesen egyedi építészeti jellemzőkkel bírt és kevés kivételtől eltekintve, mindig fából épült.

A paloták és udvarházak ismertetéséből látható, hogy a vizsgált várak esetében ezek háromfélék lehetnek: uralkodói, ispáni vagy kasztelláni és egyházi (érseki, püspöki, káptalani). A három ország közül egyelőre egyik sem tart ott a kutatásban, hogy egy nagyobb mintavételen lehessen vizsgálni ezeket. Az amúgy sem nagy számú ismert emléken belül az arányok nagyon egyenlőtlenül alakulnak. A lengyelországi példák – jelenlegi értelmezés szerint – eredetileg mind uralkodói palotaegyüttesnek épültek (Poznań, Giecz, Gniezno, Ostrów Lednicki, Przemyśl, Wiślica). Płocknál felmerült az épületegyüttes esetleges püspöki használata is. Csehországban a helyzet valamivel árnyaltabb. Az uralkodói paloták közül eddig csak az első – 10. századi – libicei, a Levý Hradec-i és a 12. századi prágai azonosítható biztosan. A vyšehradi épületegyüttes helye ismert, de maga a palota még nem került elő. Ugyanez a helyzet a 10. századi budeči udvarházzal, amelyből egyelőre csak a kerítését tárták fel. Komoly vitákat jelent az olomouci 12. századi román stílusú épület funkciójának pontos azonosítása. Egyelőre nem sikerült egyértelműen eldönteni, hogy püspöki vagy hercegi palotának épült. Ezekkel szemben a žateci, a 11. századi libicei és budeči, illetve a 12. századi kouřimi udvarházak valószínűleg kasztelláni „használatban” állhattak. A felsorolt példák alapján nehéz bármiféle általános következtetést levonni. Megint csak az látszik, hogy Lengyelországban a jellegzetes palotaegyüttes-forma minden esetben kőből emelt épületeket takar és – ha elfogadjuk a kutatások jelenlegi álláspontját – a Piastok palotaépületeit jelentette. A feltárások során Lengyelországban a vizsgált korszakból egyelőre nem ismerünk olyan épületet, amelyet kasztelláni udvarházzal lehetne azonosítani. A csehországi példák segítségével azonban már jobb képet kapunk. Ebből az látszik, hogy a reprezentatívabb kőépületek minden esetben uralkodói vagy püspöki használatúak voltak. Azonban a faépületeknél a 11. század végéig egyaránt találkozunk uralkodói (Levý Hradec, Libice és Budeč) és kasztelláni (Libice, Budeč, Žatec) rezidenciákkal. Szoros rokonság figyelhető meg a német-római birodalmi császári és egyházi pfalzok palotaépületei között is, vagyis források nélkül ott sem lehetne minden esetben különbséget tenni.¹⁴⁷⁰

Mindezeket megvizsgálva a középkori Magyarország viszonylatában is, inkább a cseh területekéhez hasonló helyzettel számolhatunk. Kőből épült uralkodói palotaegyüttes Esztergomban és Székesfehérváron képzelhető el, bár egyértelmű régészeti bizonyítékok nélkül. A pozsonyi és a visegrádi kőépületek eredetileg szintén uralkodói udvarházakként épülhettek. Ispáni lakként – jelenlegi publikációk fényében – egyelőre három épület azonosítható. A közöleten abaújvári mellett, ilyen a Borsodban, a templom mellett feltárt kőalapozású épület, bár ugyanilyen erővel akár papilak is lehetett volna, másrészt a már meglehetősen kései, 12. századi zalavári kőtorony, amelyhez árok és paliszád is tartozott.¹⁴⁷¹ Véleményem szerint a Kárpát-medencei régészeti anyagban, a kisebb épületeknél még nem tudunk különbséget tenni a királyi és ispáni udvarházak között. Ugyanakkor felmerül kérdésként, hogy vajon egy ispánsági vár udvarháza szolgálhatott-e uralkodói *curiaként*, lévén a királyi várispánság központja? Elképzelhető, hogy éppen a folytatódó zalavári ásítások eredményei segítenek tisztábban látni a kérdésben.

Építészetileg a kápolnák és az udvarházak kapcsolata legjobban a lengyel váraknál figyelhető meg, ahol ez önálló építészeti formában jelent meg. Azonban éppen ennek egyéb változatai és a csehországi más építészeti megoldású párhuzamok alapján sejthető, hogy a várakban lévő templomok elsősorban az ott lévő palotákhoz, udvarházakhoz kapcsolódtak, vagyis palotakápolnák voltak. A lengyel példák mellett erre egyértelmű bizonyítékait látjuk Budečben, Kouřimben, Žatecban, Znojmban, Libicében, Levý Hradecben és Prágában is. Ezekből a példákból az is kiderül, hogy az udvarházak kápolnáinál nem követhető semmilyen rendszer a kápolnatípusra vonatkozóan. A nagyszámú rotunda mellett, Libicében egy kereszthajós templommal találkozunk (44. kép 5), Žatecban (82. kép 3–4), Kaliszban (104. kép 3) s Kouřimben (38. kép 3) egy-egy hosszházas épület állt, hasonlóan a budeči második udvarházhoz (Szűz Mária templommal: 17. kép 2). Ez a megfigyelés, vagyis a korai templomok sokszínűsége a Magyar Királyság várainál is jól kimutatható. Ennek fényében így egyrészt nem igazolható, hogy „a környező országok, főleg a cseh és a lengyel udvarok építményei mintaképpül szolgálhattak az első magyar fejedel-

¹⁴⁷⁰ GRIMM 1968, 83–100; DONAT 2001, 31–39.

¹⁴⁷¹ RITÓK 2008, 221–228.

mi és királyi kápolnához”,¹⁴⁷² másrészt nem beszélhetünk a „korszak rangban középszintű egyházaira jellemző”¹⁴⁷³ vonásokról. Az első elméletet az is gyengíti, hogy a párhuzamoknak vélt épületek körülbelül ugyanabban az időszakban épültek, mint azok a magyarországi emlékek, amelyekről szinte semmit nem tudunk (Esztergom, Székesfehérvár).

Ha a vizsgálatot ebben az esetben is kiterjesztjük a három országon kívülre, akkor ugyanazzal szembeülünk, mint amit a lengyel és a cseh kutatók már régóta megfigyeltek. A korai templomok – nyugaton és keleten egyaránt – az esetek túlnyomó részében a fejedelmi, uralkodói udvarházak mellett álltak. A Német-római Birodalomban a pfalzoknál és az uralkodói udvarházaknál látható ez a helyzet.¹⁴⁷⁴ A többi felhozható példa – Magdeburg, Quedlinburg, Tilleda, Pöhlde, Grona, Paderborn, Frankfurt, Höfe kreis. Dreihausen stb. – számos szempontból (szerkezetileg és funkcionálisan is) emlékeztet a vizsgált régió épületegyüttesére.¹⁴⁷⁵ A lengyelországiakra legjobban a werlai pfalz hasonlít, a hosszúkás alaprajzú palotával és kerek kápolnával.¹⁴⁷⁶ Kelet-Európában ugyancsak minden többé-kevésbé jelentős központban ugyanezzel találkozunk: Halics,¹⁴⁷⁷ Lucseszk,¹⁴⁷⁸ Vozvjagl,¹⁴⁷⁹ Peremilj;¹⁴⁸⁰ stb.

Összességében a magyar ispáni várak területén feltárt templomok hasonló épületegyüttesek részeként értelmezhetők, mint amilyenekkel Csehországban és Lengyelországban találkozunk. Pontos funkciójukat tekintve még további elemzésekre és forrásfeldolgozásra lenne szükség, mégis – amint azt az egyházszervezet és a várak viszonyával foglalkozó fejezetben már összefoglaltam – valószínűleg elsődlegesen magántemplomok voltak, vagyis uralkodói, illetve tisztségviselői „használatban” álltak. Erre utal az is, hogy a legkorábbi ilyen épületek körül Csehországban és Lengyelországban nincsenek temetkezések. Éppen ezért lehetett szükség a közelükben másik templomra is, amely a várnépek lelki gondozását szolgálta. Ez utóbbi helyezkedett el szinte mindig a váron kívül, a váralján és – megkockáztatva a feltételezést – inkább ezek váltak esperesi templommá. A belső várban általában az uralkodó vagy tisztségviselőjének udvarházához tartozó kápolna állt, míg a váralja településen helyezkedett el a várnép jóval később épült temploma.¹⁴⁸¹ Ezzel valójában visszatérek Györfly György, legkésőbb már 1976-ban megfogalmazott elképzeléséhez, amely szerint „a vári plébániatemplom, eredetileg az esperes székhelye nem a várban helyezkedett el, hanem mellette, lehetőleg a várhoz hasonló, emelkedettebb helyen.”¹⁴⁸² Ezzel elmentéses véleményt képvisel Wolf Mária több munkáján keresztül.¹⁴⁸³

Olyan esetekkel, ahol két-két templomot ismerünk, s ezek közül az egyik biztosan egy udvarházhoz tartozott, a következő helyeken találkozunk: Budeč második periódusa (Szent Péter plébánia és Szűz Mária), Ostrów Lednicki, Giecz, Przemyśl, Wislica, Kouřim, Vyšehrad, Gniezno, Poznań. A két-két templom elhelyezkedésében sem figyelhetünk meg szigorú szabályosságot. Általában egy templom a vár belsejében, míg egy másik a külső várban, elővárban vagy a váralján helyezkedett el. Találkozunk olyan esetekkel is, amikor minden templom a váron kívül volt. Ez biztosan mondható az alaposan kutatott Opole

¹⁴⁷² GERVERS-MOLNÁR 1972, 26.

¹⁴⁷³ WOLF 2005, 133.

¹⁴⁷⁴ A hatalmas témába nem mélyedve, elsősorban a jelen munkában érintett terület kutatói által már elvégzett összehasonlítást idézem. Legutóbb Przemyślhez kapcsolódóan végeztek egy nagyon alapos gyűjtést PIANOWSKI-PROKSA 2008, 46–62. Nagyon általános szintű összefoglaló FEHRING 2000, 109–117; egy esettanulmány és kitekintés DONAT 2001, 31–39; Székesfehérvárnál SIKLÓSI 1989, 105–107; Esztergommal kapcsolatban pedig BUZÁS 2004b, 9–11.

¹⁴⁷⁵ Csak egy pár a számos tanulmányból ZOTZ 1984, 19–46; GRIMM 1968, 83–100. A hasonlóságra magyar szempontból GYÖRFFY 1977, 234–235.

¹⁴⁷⁶ BLAICH-ZELLMER 2008, 27–39.

¹⁴⁷⁷ TOMENCUSK-BARAN 2007, 34–39; TOMENCUSK 2010, 334–337.

¹⁴⁷⁸ TERSZKIJ 2006, 44–53.

¹⁴⁷⁹ KOVAL-PETRAUSZKASZ-POLJGUJ 2008, 51–52.

¹⁴⁸⁰ TERSZKIJ 2007, 15–16.

¹⁴⁸¹ KOUŘIL-MĚŘÍNSKÝ-PLAČEK 1994, 124.

¹⁴⁸² GYÖRFFY 1976, 355; GYÖRFFY 1977, 229.

¹⁴⁸³ WOLF 1996, 245; WOLF 2001, 149; WOLF 2005, 137.

esetében, de a késő középkori helyzet alapján feltételezhető Sopronban is. Ez azonban igen ritka és a két említett eseten kívül egyelőre csak feltételezhető Vlastislav és Ląd várainál.

Természetesen szükséges lenne a megelőlegezett feltevést sokkal alaposabban körüljárni, elsősorban azokat az eseteket vizsgálva, ahol a várakban lévő egyházi intézmények között székesegyházak, társaskáptalanok és monostorok is szerepelnek. Erre azonban a jelen munka keretei már nem adnak lehetőséget.

A várakban lévő templomok különleges státuszát és egy nagyobb épületegyüttesben való elhelyezkedését még egy dolog jelzi – a várak belső felosztása.

A VÁRAK BELSŐ FELOSZTÁSÁNAK KÉRDÉSE

A várak felosztásának kérdése már eddig is többször szóba került. A vizsgált központoknál ezzel a jelenséggel már a két világháború között foglalkoztak. Megjelenését a társadalmi fejlődéssel kapcsolták össze. A tagolások többféle okára és lehetőségére Zdeněk Váňa figyelt fel, aki arra is figyelmeztetett, hogy a várak belső felosztását és az egyes részek funkcióját külön-külön célszerű vizsgálni.¹⁴⁸⁴

A felosztást többféle módon oldhatták meg. Egyes esetekben egy nagyobb területet zártak le több védelmi vonallal, így többrészes várat hozva létre. A több rész közül általában csak a belső – pl. Budeč (15. kép 2; 16. kép 1), Chotěbuz (22. kép 1), Tetín (75. kép 1), vagy – pl. Vlastislavnál (77. kép 1) és Naszacowicénál (131. kép 1–2) – a középső és külső volt lakott. Ezek általában korábbi eredetű várak és a vizsgált korszakban elsősorban a cseh területekre jellemzők. A másik típusnál egy kisebb erősséghez fokozatosan hozzácsatolták a körülötte kialakuló váralját, azt is sáncokkal kerítve: pl. Krakko (108. kép 1), Gniezno (101. kép 2), Poznań (144. kép 2), Włocławek. Egy külön kérdés, hogy minek tekintsük az olyan váralja településeket, amelyeket szintén erődítésekkel láttak el, de szervesen nem kapcsolódtak a várhoz: Wiślica (159. kép 2; 160. kép 1), Lublin (122. kép 1–2), Przemyśl, Szczecin, Gdańsk (94. kép 3). Az elővár és az erődített váralja kérdésével visszatérünk a váralja probléma kérdéséhez, amiről a terminológiával kapcsolatban már szó esett. A kérdésben jelentős segítséget ad Kateřina Tomková összefoglalása, aki a források elemzése alapján úgy látja, hogy az elővár (*předhradí*) és az erődített váralja (*předhradí, opevněné podhradí*) között a korabeli szóhasználat úgy tett különbséget, hogy az elővárat a vár részének tekintette, s mindenre, ami az elővárban (vagy külső várban) zajlott, úgy tekintett, mintha az a várban történe.¹⁴⁸⁵ Valószínűleg ebben az esetben valamiféle jogi differenciálódás nyomaival találkozunk, amelyekről a források hiányossága miatt több információt nem kaphatunk.

Az előbbi kettővel szemben, van egy harmadik felosztási típus is, amely nem feltétlenül az erődítések méretével tűnik ki, és nem feltétlenül játszik védelmi szerepet, hanem egy kisebb területet zár le a vár belsejében, ahol az udvarház, a kápolna és az ezekhez kapcsolódó gazdasági épületek foglaltak helyet. Ezek a belső várak voltak a fizikai megnyilvánulásai a fejedelmi tisztségviselők székhelyeinek. Az így leválasztott területek azonban továbbra is szerves jogi és funkcionális egységet képeztek a vár többi részével.¹⁴⁸⁶ A felosztásnak azonban nagyon ritkán vannak régészetileg is azonosítható nyomai.

A palotákkal és udvarházakkal kapcsolatban már találkoztunk ilyen jellegű belső elválasztásokkal Žatecban (82. kép 2) és Budečben (15. kép 2; 16. kép 1). A prágai belső vár elválasztása a Szent Vid templommal és a fejedelmi palotával kezdettől fogva kimutatható (58. kép 3). A kouřimi belső várat legkésőbb a 12. században választották le a kézműves negyedről (37. kép 2). Itt is az udvarház és a templom egy közös egységbe került. Látható sáncok formájában régészetileg is ismertek Levý Hradec (40. kép 1), Libušín (46. kép 2) és Tetín belső erődítései (75. kép 1). Hasonló lehetett a helyzet Hradec nad Moravicében, bár itt csak az árkok kerültek elő (34. kép). Znojmban (85. kép 1–4) és Olomoucban (55. kép 2, 5) a késő középkori elrendezés őrizte meg a korai felosztást. Az utóbbiban az alaprajzon látható nyomokat régészetileg is igazolták, amikor egy árkot és egy kisebb kőfalat tártak fel, az árkon át vezető híddal.¹⁴⁸⁷ Přerovban valószínűleg a késő középkori vár jelzi a korai belső vár helyét (64. kép 1). Nagyon kevés a

¹⁴⁸⁴ VÁŇA 1968, 80.

¹⁴⁸⁵ TOMKOVÁ 2001, 146.

¹⁴⁸⁶ BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977, 206–207.

¹⁴⁸⁷ DOHNAL 2005, 123–125.

régészeti nyoma Hradec Králové egykori belső várának, de későbbi adatok és a Szent György templom helyzete alapján viszonylag pontosan kikövetkeztethető (32. kép 2). Ugyanez vonatkozik Litoměřicére (51. kép 2) és Mělníkre (53. kép 3). Valójában csak Pustiměřből nem ismerjük a belső felosztás nyomait, ami azonban a kifelületű ásatás módszeréből is adódhatott (66. kép 1), mert például a még kisebb Dolní Věstonicében a templomot egy paliszáddal vették körbe. A jelen munkában külön nem vizsgált Přemysli-da központok közül Lštěníben figyeltek még meg az udvarházzal és a hozzá tartozó Szent Kliment templommal összefüggő belső leválasztást.¹⁴⁸⁸

Lengyelországban a belső várak leválasztása a kutatások kezdetétől fogva egyértelműen igazolható volt. Gnieznoóban (101. kép 2) és Poznańban a korai palotaegyütteseket hatalmas sáncokkal választottak le a többi kerített résztől (144. kép 2). Mindkét központban a fejedelmi és az egyházi székhely kezdetben közös várrészben működött, ami csak a 13. századra változott meg, amikor az egykori teljes belső vár egyházi tulajdon lett.¹⁴⁸⁹ Egyértelmű belső felosztás nyomai kerültek elő Kaliszban (103. kép 3; 104. kép 1), Gieczben (97. kép 3), Kruszwicában (111. kép 2; 112. kép 1), Łądban (113. kép 1), Łapczycában (114. kép 2), Sandomierzben (152. kép 2), Wolinben (165. kép 1–2) és Boroszlóban (167. kép 1–2). Kevésbé látványos, de szintén dokumentálható nyomai a vár rangosabb részeinek leválasztására ismertek Chełmnből (90. kép 1; 91. kép 2), Lublinból (122. kép 2), Niemczából (134. kép 1), Ostrów Lednickiből (138. kép 1), Płockból (141. kép 2) és Wislicából (160. kép 1). A rosszabb megtartású Bytomban a vár belső szerkezete és a statisztikai vizsgálatok mutatták ki az elkülönülő belső várat (88. kép 2). A korábbi eredetű Naszacowice sokrészes felosztása valószínűleg megtartotta szerepét a Piast-állam idején is (131. kép 1–2).

Krakóban a késő középkori erőteljes átépítések és feltöltések teljesen eltakarták a korábbi maradványokat, ennek ellenére az eddigi kutatások alapján rekonstruálható domborzati viszonyok egyértelműen egy magaslatot mutatnak a mai királyi palota táján, ahol a legkorábbi ismert épületek is koncentrálódnak (108. kép 2–3). Ebből kiindulva, a kutatók valószínűnek tartják, hogy azon a területen kezdettől fogva egy uralkodói palota állt, amely a székesegyházzal és a Szűz Mária kápolnával is összeköttetésben állt.

Számos további példát lehet hozni a Piast-kori várak hasonló jellegű belső tagolására. A még nagyrészt közöletlen Grzybów felosztása az eddig ismert mintákat követi.¹⁴⁹⁰ Ugyanez mondható el Santokról és Naklóról – mindkettőnél határozottan meg lehetett figyelni a kisebb belső rész leválasztását.¹⁴⁹¹ Lengyelországban a vizsgált központok közül eddig csak Łęczycában és Opolében nem bukkantak belső tagolás nyomaira, annak ellenére, hogy a két, viszonylag kis alapterületű várban kiterjedt kutatások folytak. Nem zárható ki, hogy a belső felosztás hiánya azzal függ össze, hogy egyik várban sem állt templom, és így az udvarházak is talán a váralján helyezkedtek el. Łęczyca esetében akár az is elképzelhető, hogy a fejedelmi palota a későbbi bencés apátság helyén előkerült korai templomhoz kapcsolódott (120. kép 4).¹⁴⁹² Opolében ezzel szemben a vár délkeleti sarkában lévő nagyobb boronaházakból álló épületegyüttesről feltételezik, hogy a kasztellán és kíséretének udvarházát jelentette volna. Ezt a terület környezetében előkerült leletanyag statisztikai feldolgozása során kimutatott nagyobb arányú fegyver- és luxuslelettel igazolják.¹⁴⁹³ Az opoleihez nagyon hasonló várszerkezetet figyeltek meg Pułtusban, melynek érdekessége, hogy már a 13. században épült fel. Itt egyértelműen kimutatták, hogy a vezető réteg lakóépületei és a kézműves műhelyek közös várterületen osztozkodtak.¹⁴⁹⁴

A nyugati területek várainak felosztására nem szükséges külön kitérni, mert azzal a hazai szakirodalom is tisztában van. A Karoling- és Ottó-kori pfalzek többségénél a palotaegyüttes látványosan ön-

¹⁴⁸⁸ SLÁMA 1988, 41–43.

¹⁴⁸⁹ KÓČKA-KRENZ 2000, 73. Poznańban a püspökség és a káptalan legkésőbb 1253-ban, illetve 1288-ban kapta meg a Dóm-szigetként (Ostrów Tumski) ismert területet.

¹⁴⁹⁰ KURNATOWSKA 2008, 297–396.

¹⁴⁹¹ Santok DYMACEWSKI 1975, 233; Nakło TABACZYŃSKA–TABACZYŃSKI 1964, 294.

¹⁴⁹² ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–WIECZOREK 1966, 17; NADOLSKI–ABRAMOWICZ–POKLEWSKI–KĄSINOWSKI 1960, 43.

¹⁴⁹³ HOLUBOWICZ 1962, 542; GEDIGA 1996, 66–67.

¹⁴⁹⁴ GOLEMBNIK 1999b, 149–152.

álló belső magot képezett a váron belül, elkülönülve a kézműves-negyednek is felfogható elővártól.¹⁴⁹⁵ Ugyanakkor a nyugati szláv területeken a több részre való felosztás az alaprajzban is megjelenik pl. Teterownál.¹⁴⁹⁶

A várak belső magjának leválasztásával a keleti területeken is találkozunk, amire legjobb példaként a fejedelmi központok kínálóznak: Halics,¹⁴⁹⁷ Pliszneszk,¹⁴⁹⁸ Zvenigorod,¹⁴⁹⁹ de megemlíthetők a kisebb erődítések is, mint pl. Scsekotin,¹⁵⁰⁰ Vozvjagl,¹⁵⁰¹ Lenkovci,¹⁵⁰² Peremilj,¹⁵⁰³ Lucseszk,¹⁵⁰⁴ vagy akár Buzsszk is.¹⁵⁰⁵ A jelenség általános elterjedését jellemzi a már a középkorban kialakult terminológia: belső vár – *детищец* vagy *кремль*; és elővár vagy külső vár: *ноцад*. Az utóbbi több esetben váralja értelemben is előfordulhat, de szinte minden esetben erődített volt. A fejedelmi központokban kifejezetten a palotaegyüttest választották le a vár többi részétől.¹⁵⁰⁶

Az eddig részletezett példák alapján azt látjuk, hogy a vizsgált központi várak, illetve a keleti fejedelmi központok egyik jellemző vonása volt egy belső mag lekerítése, amelyben az udvarház és a templom foglalt helyet.¹⁵⁰⁷ Nehezen képzelhető el, hogy az összes szomszédra jellemző gyakorlat éppen a magyarországi várépítészetben nem jelentkezne. Valószínűleg igenis számolnunk kell ezzel, még ha nem is minden várnál, csak a kutatások hiányosságai miatt ez eddig nem tudatosult eléggé. Belső vár létét feltételezték már az ásátások kezdetétől Pozsonyban, ahol ez a palotaépületet és a prépostságot foglalta volna magába. Ebben az esetben az épületegyüttest a közvetlen környezeténél valamivel magasabb fekvése térben biztosan elkülönítette a vár többi részétől. Hogy ennek volt-e valamilyen további, épített kiegészítése, egyelőre nem válaszolható meg. A dobokai várban elkülönített várfelosztásoknál egyelőre – egy hitelesítő ásatásig – nehéz biztosan meghatározni, hogy a belső vár valójában meddig terjedhetett (*197. kép 1; 199. kép 1–3*). Nyitrán (*228. kép 2–4*) és Veszprémben (*261. kép 2*) a kései felosztások őrizhetik a korai belső vár helyét. Mindkét esetben a belső vár magába foglalta a székesegyházat is. Ehhez hasonló belső felosztást valószínűsít Tomka Péter Győr esetében, aminek nyomai még a 16. századi térképeken is kivehetők voltak (*205. kép 1–2*).¹⁵⁰⁸ Buzás Gergely szerint az esztergomi feltárt sánccszakasz az északi részt leválasztó erődítéshez tartozott, s ennek a leválasztásnak a nyomait lehet megfigyelni még a 18. századi felméréseken és leírásokban szereplő tereplépcsőben.¹⁵⁰⁹ Valószínűleg Kolozsmonostoron a meginduló temetkezések az ispáni udvarház kápolnáját jelzik, amelyet az apátság alapítása után talán leválaszthattak tőle, Somogyvárhoz hasonlóan.¹⁵¹⁰ A zalavári kutatások szerencsésen éppen az elmúlt években érték el azt a belső válaszfalat, amely a királyi (?) udvarházat keríthette, annyit azonban hozzá kell tenni, hogy a leválasztott részen belül nem ismerünk egyházi épületet.

Nincs adatunk Hont és Szabolcs esetleges belső felosztásáról. Az utóbbi esetében Németh Péter feltételezi, hogy eredetileg az egész ispáni székhely védelmet élvezett, vagyis a jelenleg látható váron kívül álló templom is egy erődítésen belül állt.¹⁵¹¹ Ezt megerősíti a légifényképeken halványan látszódoó kisebb

¹⁴⁹⁵ GRIMM 1968, 83–100 (Tilleda); DONAT 2001, 31–39 (Gebesee, Tilleda, Helfta, Mühlhausen); BLAICH–ZELLMER 2008, 27–39 (Werla).

¹⁴⁹⁶ SCHULDT 1962, 4–18.

¹⁴⁹⁷ TOMENCUSUK–BARAN 2007, 34–37, 42; TOMENCUSUK 2010, 334–337.

¹⁴⁹⁸ FILIPCSUK 2010, 346–348.

¹⁴⁹⁹ TYERSZKIJ–SELOMENCEV 1978, 206.

¹⁵⁰⁰ CSAJKA 2003, 4, 9.

¹⁵⁰¹ ZVIZDECKIJ 2008, 8, 17.

¹⁵⁰² MALEVSZKAJA–RAPPOPORT–TIMOSCSUK 1970, 112.

¹⁵⁰³ TERSZKIJ 2007, 15.

¹⁵⁰⁴ TERSZKIJ 2006, 66–73.

¹⁵⁰⁵ DOVGANY 2008, 138, 156–160.

¹⁵⁰⁶ TYIHOMIROV 1956, 242–247.

¹⁵⁰⁷ ŽEMLIČKA 1997, 298.

¹⁵⁰⁸ TOMKA 2006, 115.

¹⁵⁰⁹ BUZÁS 2004b, 7, 23, 4. lj.

¹⁵¹⁰ LUPESCU 2005, 35; VALTER 2005, 41.

¹⁵¹¹ NÉMETH 1985, 111.

árok is.¹⁵¹² Ennek fényében a ma ismert vár valójában a szabolcsi ispáni központ belső vára lehetett. Ettől függetlenül Németh Péter a domborzati viszonyok alapján a mai vár belsejében, a keleti sáncnál lévő emelkedésen feltételezte a palotaegyüttes helyét, amelyhez egy híd vezetett volna a templom felől.¹⁵¹³

A kutatás már régóta felfigyelt arra, hogy a honti vár a rendkívül kis alapterületével kilóg az ispánsági várak csoportjából. Nem zárható ki, hogy a vár jelenleg ismert kiterjedése csak a belső várat rejti, míg a teljes vár kiterjedhetett a dombnyúlvány teljes területére, a mai Ipoly utcáig, hasonlóan a csehországi sarkantyús várakhoz (ld. pl. a szinte azonos fekvésű Stará Boleslav, Chrudim, Žatec várait). Ezzel Hont területe elérhette a 2–2,5 ha-t, és a feltételezett korai templom is az erődített területen belülré kerülne (211. kép 1). A 2011. évi leletmentések során lehetőség nyílt metszetet kapni a falu teljes területéről, azonban semmiféle régészeti jelenségnek nem volt nyoma. Ez a feltárt sánccszakasz környezetében is tapasztalt óriási mértékű lelőhelypusztulás következménye is lehet.

Óbarson több adat – többek között egy átégett sáncomladék – is arra mutat, hogy az eredeti kerített terület nem csak a mai Várhegyet foglalta magába, hanem kiterjedhetett a teljes településmagra, a két templommal együtt (233. kép 1), míg a harmadik – Szent György – már a sáncon kívül lehetett. Itt egyelőre elég nehéz meghatározni a település pontos fejlődését. Elképzelhető, hogy a Várhegy ma látható látványos leválasztása a késő középkori alakítások eredménye, de az is lehet, hogy a nagyobb kerített terület csak a 13. századi *suburbium*-alapítással függ össze. Az is lehetséges, hogy az ispánsági vár egykori belső osztását a 13–14. századi vár jelzi.¹⁵¹⁴ Egyelőre semmi bizonyítékunk nincs a mosoni vár esetleges belső felosztására. A legújabb elemzés egyértelműen kiemeli egy kisebb, magasabban fekvő belső részt, amelyen biztosan állt egy templom is. A máig használatban lévő temető miatt udvarház nem azonosítható a területen (233. kép 1–2).

Összefoglalva látható, hogy a vizsgált várak többségére jellemző volt egy belső felosztás. Az esetleges többlépcsős védelmet szolgáló sáncok mellett, a belső részen egy önálló elkerített egység jelent meg, amely a palotát (udvarházat) és a hozzá tartozó templomot foglalta magába. A jelenséget a magyar kutatásban eddig kevés figyelemre méltatták, pedig létét több esetben is feltételezték, vagy ki is mutatták. Ez egyben azt is mutatja, hogy a várerődítésekhez hasonlóan a belső szerkezetük tekintetében sem nevezhetők egységesnek az ispánsági várak. Az 1970-es években Nováki Gyula feltételezte, hogy a várak többsége azért egyrészes (Doboka kivételével), mert egy országos egységes rendszert alkottak.¹⁵¹⁵ Ennek ellenére, a tágabb összehasonlítás arra is rávilágít, hogy ennek a felosztásnak nem minden esetben volt látványos fizikai megnyilvánulása. Mindenesetre a magyarországi várak vizsgálatánál érdemes a kérdést szem előtt tartani, főleg azoknál az eseteknél, ahol jelentős, akár az újkorig is tartó temetők vannak, vagy ahol a vár területén két eltérő jogállású intézmény osztozkodik (világi és egyházi).

BORSOD

A borsodi vár bátran tekinthető Magyarország legszínvonalasabban feltárt és a legjobban publikált ispánsági várának. Az évek óta napirenden lévő német nyelvű monografikus feldolgozása nélkül is erről a lelőhelyről rendelkezünk a legtöbb és a legrészletesebb adattal. Éppenséggel a rendkívül alapos publikáltságának és a dokumentáció színvonalának köszönhetően válik lehetővé az ásató, Wolf Mária által levont következtetésektől eltérő vélemények megfogalmazása. Így a továbbiakban – szükségszerűen kívülállóként – szeretnék e rendkívüli jelentőségű ásatás eredményeihez hozzászólni.

¹⁵¹² Az Upper Tisza Project keretében végzett terepbejárás során a kúria mellett a helyszínen is látták az árok nyomát. Laszlovsky József szíves szóbeli közlése.

¹⁵¹³ NÉMETH 1973, 170–171. A várbelső nagyon vékony kultúrrétegei miatt gondolt később a kutató az ispánsági várak esetleges refugium funkciójára NÉMETH 1985, 110.

¹⁵¹⁴ Ld. BEDNÁR–FOTTOVÁ 2000, 37; BEDNÁR 2004, 11–26.

¹⁵¹⁵ NOVÁKI 1976a, 367.

Az eddig nyomtatásban megjelent eredmények közül a lelőhely relatív periodizációja vált ki egyedülként kérdéseket: konkrétan a legkorábbi település és a vár erődítéseinek időbeli kapcsolata.¹⁵¹⁶ A szakirodalomban többször is találkozunk olyan állásponttal, amely nem fogadja el azt az elképzelést, mely szerint a vár fennállása idején, a területén nem álltak volna templomon kívül más épületek.¹⁵¹⁷ A 2011-es tanulmányból arról értesülünk, hogy a vár területén számos 11. századi objektum is volt. Így már nem szükséges újabb alkalommal megkérdőjelezni a korábbi rekonstrukciós rajzokat, amelyekben masszív sáncok által övezett zöld mező közepén egy magányos templomot látunk.¹⁵¹⁸ Mindenesetre sokáig nem esett említés a publikációkban olyan objektumokról, amelyeket a sáncokkal egykorúnak lehetne tartani, sőt, az egyik helyen olyan megfogalmazással találkozunk, hogy „*nem sikerült egyértelműen bizonyítani sem azt az elképzelést, hogy ezek a várak csak veszély esetén, mentsvárként funkcionáltak, sem pedig azt, amely szerint e várakban helyezkedett el a megyék életét irányító ispánok rezidenciája, az egyházi élet központját jelentő esperesi templom, vagy az oklevelekben említett börtönök és tárházak.*”¹⁵¹⁹ A kezdeti bizonytalanság könnyen érthetővé válik annak fényében, hogy mekkora bolygatás érthette a lelőhely felsőbb rétegeit, idézve Györffy Györgyöt – „*ma cigányputrik töltik ki.*”¹⁵²⁰ Ugyanerről maga a kutató is megemlékezik az első beszámolójában.¹⁵²¹ A kultúrrétegek felső részének hiányára már abból is lehetett következtetni, hogy a késő Árpád-kori forrásokban említett épületekből szinte semmi nem maradt: 1230-ban a vár börtönöireiről, 1265-ben a várnagyról, az 1550-es években pedig egy erődített udvarházról értesülünk a vár területéről.¹⁵²² Az utóbbi helyét az ásató közvetlenül a nyugati sánc mellé teszi, ami-re részletesebben – bár még képek nélkül – a 2011. évi publikációban tért ki.¹⁵²³

Sajnos a teljes dokumentáció ismerete nélkül, nagyon nehéz részletekbe menően elemezni a vár stratigráfiáját. A korai település – ¹⁴C-es adatokkal is megtámasztott keltezését – indokolatlan lenne kétségbe vonni. Az összes eddigi feldolgozásban, beleértve a 2006-os kerámiát elemző tanulmányt, a 10. századi keltezés meggyőző és nem ébreszt kétséget.¹⁵²⁴

A stratigráfia elemzését megnehezíti, hogy nem áll rendelkezésre egy, a teljes keresztmetszetet mutató metszetrajz. A várbelső és az erődítések rétegsorainak összefüggését így csak a leírások alapján lehet értékelni (eddig csak a sáncról és az egyes objektumokról publikáltak metszeteket). Akadnak kisebb el-entmondások is az egyes publikációk között, bár ezek mögött a feldolgozás előrehaladása is állhat. Nováki Gyula tanulmányában még csak vékony települési rétegekről számol be a sánc egyik része alatt,¹⁵²⁵ 1996-ban és 2001-ben Wolf Mária már a sánc alatti objektumokról,¹⁵²⁶ majd pedig a sáncot és a templomot is megelőző jelenségekről ír.¹⁵²⁷ Az utóbbiak a publikált dokumentációban nem követhetők, sőt azokat elemezve, a következő kép rajzolódik ki: Borsodon egy dombon lévő településrészlet került elő, melynek minden egyes objektuma pontosan igazodik a domb szélén lévő sáncokhoz, és egyetlen egy közölt objektum sem lóg a sáncok alá. Ha külön megvizsgáljuk a vár stratigráfiai viszonyait, a szelvényeket jelölő ásatási alaprajz alapján az tűnik fel elsőre, hogy a Nováki Gyula-féle sáncátvágáson kívül máshol nem folytattak feltárásokat a tényleges sáncok, hanem legfeljebb az omladékaik alatt.¹⁵²⁸ Ha elfogadjuk azt, hogy a sáncátvágás óta történt ásatásokon tártak fel olyan házat vagy objektumot, amelyet a sánc omladéka fedett, akkor csak azt állíthatjuk, hogy ebből egyáltalán nem következik az, hogy a sánc később-

¹⁵¹⁶ WOLF 1990, 429; WOLF 1996, 242–254; WOLF 1996a, 209–240; WOLF 1996b, 57–61, illetve és FODOR 1996, 418; WOLF 2001, 127–156; WOLF 2003, 330.

¹⁵¹⁷ Csak néhány példa: BENKŐ 1998, 21; BÓNA 1998, 41–42; GÖMÖRI 2002, 121.

¹⁵¹⁸ WOLF 2003, 330, 15. kép.

¹⁵¹⁹ WOLF 1996b, 59.

¹⁵²⁰ GYÖRFFY 1977, 231.

¹⁵²¹ WOLF 1990, 393; WOLF 2006, 297–298.

¹⁵²² ÁMTF I, 761–762; WOLF 1990, 393–394; ZSOLDOS 1999, 60–61. A börtönt 1222-ben említik.

¹⁵²³ WOLF 2006, 291–299; WOLF 2011, 323.

¹⁵²⁴ WOLF 2006a, 47–54.

¹⁵²⁵ NOVÁKI 1993, 133.

¹⁵²⁶ Wolf Mária leírása Borsodról: FODOR 1996, 418; WOLF 2001, 127.

¹⁵²⁷ WOLF 2001a, 183.

¹⁵²⁸ WOLF 2001, 129, 2. kép.

bi lenne. Egy pusztuló sánc omladéka minden esetben ráfed a mellette lévő, vele egykorú és vele együtt elpusztított objektumokra.

A települést két nagy, kelet–nyugati irányú árok választotta legalább két részre. A jelentősebb – és a publikációban is leírt – északi árok feltűnő összefüggést mutat a vár északi felén lévő templommal és egy kőalapozású épülettel. A templom környékén szinte a teljes területet feltárták, ennek ellenére a közölt alaprajzból és a fényképekből egyértelműen kiderül, hogy a templom és a ház építését semmilyen más jelenség nem előzte meg.¹⁵²⁹ Mivel egy kivétellel nem voltak temetkezések a várban, nem állítható az sem, hogy egy esetleges temető elpusztította volna a korábbi rétegeket. A két említett árok közül az északabbi a kőalapozású épülettől 1–2 m-re helyezkedett el, mélysége 3–3,5 m, szélessége 20 m volt. Az árok déli oldalán nagy mennyiségű követ találtak, amelyeket egy feltárt falszakasszal kapcsolnak össze. A közöletlen falat – a leírás szerint – agyagba rakták, korát – az árokhoz hasonlóan – a település adja meg, amely ráépült.¹⁵³⁰ Ugyanerről korábban még azt olvashattuk, hogy „*az árok ezen a szakaszán, a kőfal mellett valószínűleg lakóhelyek sorakozhattak,*” „*a település eddig feltárt valamennyi objektuma az árok két szélén, illetőleg az árokban (!) helyezkedik el*”; „*az árok jelentős mélysége már most is csaknem bizonyossá teszi, hogy nem földkitermelő helyként, hanem védelmi célokra használták,*” „*az árok szélén, illetve benne gyengén átégett hamus foltokat is megfigyeltünk.*”¹⁵³¹ A várban feltárt árokkal kapcsolatban csak véletlenül értesülünk arról, hogy az nem megy be a sánc alá, hanem a sáncátvágás helyétől kb. 5 m-re véget ér.¹⁵³² Wolf Mária az árkot legújabbban természetes eredetű mélyedésnek tartja. Így a lelőhely eredetileg három dombból állna, melyek közül a két északi közötti mélyedés mentén épültek fel a 10. századi házak. A sánc építéséhez azonban az árkot fel kellett tölteni, s ezért lett volna szükség különleges – rostos – alapozásra.

Ha a fentiekől eltekintve, megnézzük Nováki Gyula ismertetését a sáncátvágásról, a leírásából azt látjuk, hogy a sánc belső oldalán, a 9–10 m és a 11,5–17,5 m közötti szakaszon kerültek elő települési rétegek. A belsőbb 9–10 cm vastag volt és tapasztástöredékeket tartalmazott, a külső már csak 1–2 cm-es, faszenes és erősen letaposott volt, itt már alig került elő tapasztástöredék. A nyugati oldalon nem volt települési nyom a sánc alatt. A sánc betöltése nagyon kevés és csak 10. századi kerámiát tartalmazott.¹⁵³³ A közölt kerámia ténylegesen nem tér el a település anyagától, vagyis azzal valóban egykorúnak tűnik.¹⁵³⁴ A sánc építését nem kell feltétlenül a benne lévő kerámia keletkezésének ideje utáni korszakra tenni, mert a kettő akár egykorú is lehet. Mivel a település rétegviszonyairól nincs rendelkezésre álló metszetráajz, ezért a sáncmetszet önmagában való értelmezése kevés eredményt nyújthat. A keleti részt megvizsgálva feltűnik az, hogy a megnevezett „települési rétegek” kelet felé emelkednek, egy olyan töltést elfedve amibe – minden jel szerint – a rostos sáncrész külső paliszádfalát alapozták.¹⁵³⁵ Erre vonatkozik Wolf Mária azon megjegyzése, hogy „*az építés első fázisát jelentő külső feltöltésben viszont egyáltalán nem találtunk leletet.*”¹⁵³⁶ Az adott stratigráfiai helyzetet úgy lehet értelmezni, hogy a sánc első periódusának építése egy kisebb földtöltés kialakításával kezdődött a domb pereme mentén, amelyre a következő lépésben behelyezték a „paliszádfal” cölöpeit. Az építkezés két fázisa közötti időszak, és a földtöltés tetején való építkezés ideje bőven elegendő lehetett a megfigyelt vastagságú rétegek keletkezéséhez. Az eddigi becslési kísérletek szerint a sáncokat akár több évig is építhették,¹⁵³⁷ ami alatt ennél vastagabb rétegek keletkezésére is lehetőség volt. Az építkezés során pedig nem csak letaposott járósintek, hanem – amint a leletek is mutatják – a lakottság egyéb nyomai is megjelennek patics, tapasztás, kerámia formájában. Erről a jelenségről Gömöri János így fogalmaz a soproni megfigyeléseihez kapcsolódóan: „*Sopronban a*

¹⁵²⁹ Ld. WOLF 1996, 252, 3. kép; WOLF 2005, 131, 1. kép.

¹⁵³⁰ WOLF 1996, 244.

¹⁵³¹ WOLF 1990, 418, 420, 424.

¹⁵³² Erről csak egy szükséges jelentés szól: Régészeti Füzetek 44 (1992) 62.

¹⁵³³ NOVÁKI 1993, 133, 141, 143–144.

¹⁵³⁴ WOLF 1996a, 213–216.

¹⁵³⁵ NOVÁKI 1993, 133–144, 4–5. és 8. kép.

¹⁵³⁶ WOLF 1990, 395.

¹⁵³⁷ HOLUBOWICZ 1955, 207–234; NOVÁKI–SÁNDORFI 1981, 133–180.

*sánc alatti, vékony 10–11. századi települési réteg nyilván a sáncépítést előkészítő hulladék anyagát is tartalmazta...*¹⁵³⁸

Ezek alapján kijelenthetjük, hogy egy sánc alatti kultúrréteg biztosan megelőzi a sáncot, de nem biztos, hogy megelőzi a sánc építésének kezdetét. Az építkezések ideje alatt már megjelenő település hulladéka pedig természetesen a feltöltődő sáncba kerül. Nem véletlen, hogy számos más feltárás értékelésekor nem választották ennyire szigorúan külön a sánc és a benne lévő anyag keltezését. Például elég Németh Péter szabolcsi ásatását felhozni, ahol – Wolf Máriával ellentétben – az ásató a sánc betöltésének 10. századi kerámiája alapján, magát az erődítést is erre a korra keltezte (a betöltésben egy szétdúlt honfoglalás kori sír maradványai is előkerültek).¹⁵³⁹ Az abaújházi vár sáncában, a gerendák között számos Árpád-kori cserép is előkerült, továbbá a sánc alatti járószinten is volt egy darabokra tört Árpád-kori edény. Ettől függetlenül a sánc építésének idejét a kerámiával egykorúnak tartották.¹⁵⁴⁰

Összefoglalva, a közölt anyag figyelembevételével a következőket mondhatjuk Borsodról:

1. A vár területén előkerült – eddig publikált – épületek között szuperpozíció nem figyelhető meg.
2. Jelenleg egyetlen olyan objektum sem ismert, amely a sánc alatt került volna elő.
3. A vár erődítéseinek és belső objektumainak elrendezése egységesnek tekinthető.
4. A vár északi része kezdettől fogva egy külön egységet alkothatott.
5. A sánc betöltésének kerámiája nem zárja ki az erődítés és a település egykorúságát.
6. A sánc alatti vékony kultúrréteg összefügghet a sánc építésének folyamatával.

Mindezt annyival lehetne kiegészíteni, hogy egyelőre nincs egyértelműen meghatározva, hogy honnan származik a sánc betöltésének földtömege. Kézenfekvő lenne a két említett árkot értelmezni a föld származási helyeként. Így viszont a sánc és a település inkább egykorú lenne.

Mindezekből kiindulva, a borsodi várról a következő kép vázolható fel: a település és a sáncok építése egyszerre indulhatott, és utána a kettő együtt létezhetett egészen a település pusztulásáig. A várat kezdetől fogva egy árokkal és egy agyagba rakott kőfallal két részre oszthatták. A valamivel magasabb, a folyó fölé emelkedő északi részén helyezkedhetett el a vártemplom és az ispáni lak (udvarház), vagyis az volt a belső vár. A várban lévő templom – a korábbi fejezetekben leírtak alapján – nem lehetett esperesi egyház, amit éppen a temető hiánya és az épület felhagyása jelez. Az esperesség valószínűleg a váron kívül létrejött plébániához kapcsolódott. Ezek után, a település korai keltezésének – feljebb írtaknak megfelelően kétségtelen – elfogadásával elkerülhetetlen lesz a sáncok 10. századra való keltezése is. Valójában – az éppen elterjedt történeti koncepcióktól függetlenül – a ¹⁴C-es eredmények ennek nem mondanak ellent. Sőt, a keltezést éppen az új visegrádi eredmények látszanak megerősíteni, amelyek azt jelzik, hogy erődített központ már a 10. században is létrejöhett a Kárpát-medencében.¹⁵⁴¹ A sánc típusok legközelebbi külföldi analógiái – pl. Sztarokijevszkoje gorogyiscse – is erre az időszakra keltezhetőek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a várak belső képét négyféle épület típus határozhatta meg: palotaegyüttes, egyházi épületegyüttes, lakóépületek és kézműves műhelyek. Ez a csoportosítás valószínűleg a várak belső topográfiájában is már nagyon korán tükröződött, valamilyen belső felosztás formájában. Szintén viszonylag korán elkülönült a belső vár, amelyben a palotaegyüttes foglalhatott helyet. Az egyházi épületek maradhattak a világi vezető udvarházával egy egységben (Žatec), de még gyakrabban – magasabb rangra kerülve (káptalan, prépostság) – önálló egységet hoztak létre a váron belül (Mělník, Olomouc, Stará Boleslav, Vyšehrad). Az egész vizsgált régióban, Csehországban és Lengyelországban

¹⁵³⁸ GÖMÖRI 2007, 191.

¹⁵³⁹ NÉMETH 1973, 175–176,

¹⁵⁴⁰ GÁDOR–NOVÁKI 1976, 41.

¹⁵⁴¹ BUZÁS–BORUZZS–MERVA–TOLNAI 2014, 1–8.

tárták fel eddig a legtöbb udvarházat. Ezek egyaránt lehetek uralkodói, egyházi és kasztelláni paloták. A megmaradt emlékekből jól látszik, hogy a lengyel kőpaloták csoportján kívül, semmilyen más szabályosság nem jellemző a palotaépítészetre. Ugyanez elmondható az egyházi épületekről is. A rotundák fel-tűnően magas aránya ellenére, az udvarházak mellett álló kápolnák építészeti képe igen változatos. Így nem beszélhetünk palotakápolna-típusról, mint ahogyan „esperesi-templom” típusról sem.

Elvileg minden várban legalább egy templomnak kellett lenni. A korszak elemzett helyszíneinél inkább az a kérdés, hogy ha nem ismerünk egyházi épületet, mi annak az oka? Bizonyos fejlődési szinten már két templomra volt szükség, melyek közül az egyik az udvarház kápolnája, míg a másik a vár és a váralja népeinek plébániája lehetett. Kezdetben a palotakápolna és plébánia funkciója egybe is eshetett, azonban a későbbi esperességek inkább a korai plébániák (pasztorációs egyházak) mellett jöhettek létre.

A kézműves tevékenység nyomai általában a belső váron kívül figyelhetők meg, de a luxusipar esetében ez – szemmel láthatóan – a palotaegyüttes közvetlen közelségében helyezkedett el (Gdańsk, Kruszwica).

A szomszédos területek analógiái és a kevés, de egyértelműen kimutatható példa alapján a várak belső felosztása a magyarországi ispáni váraknál is elterjedt – bár nem szükségszerű – jelenség lehetett. Ásatások híján az udvarházak elhelyezkedéséről ezen belül nehéz bármit is mondani, de jelenleg úgy tűnik, hogy ha volt, akkor a belső váron belül állhattak, egy-egy templom szomszédságában. Borsod esetét külön is elemezve, a publikációból kirajzolódó helyzetet kétféleképpen is értelmezhetjük, de mindkét esetben a sáncon belüli épületekkel számolva. Az egyik lehetőség szerint az újkori bolygatások pusztították el a templommal egykorú épületek többségét; míg a másik valószínűség a sánc első periódusa és a feltárt falusias település egykorúságára mutat.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A jelen nagy lélegzetű kötettel nagy feladatot vállaltam, merész célokat tűzve ki magam elé: a módszertani fejezetben felsorolt szempontok alapján, a Přemyslida-, Piast- és Árpád-dinasztia központi várai közül kiválasztott majdnem száz objektum összehasonlítása révén kimutatni ezek eseteleges kapcsolatait, és megvizsgálni az ebből leszűrhető következtetések használhatóságát a magyarországi kutatásban. A vizsgálat során igyekeztem minél több szempontot figyelembe venni és minél tágabb kitekintést nyújtani a kiválasztott objektumok körén túl is, amennyire ezt a terjedelmi korlátok lehetővé tették. Így a korabeli források szóhasználata mellett, elemeztem a várak kapcsolatát az egyházzszervezettel, a temetkezésekkel; kiemelten foglalkoztam a tipológiai problémákkal, az erődítések és a várbelső épületeinek kérdéseivel.

A munka kezdetét egy részletesebb terminológiai elemzéssel indítva megállapíthattam, hogy a korabeli szóhasználat Cseh-, Lengyel- és Magyarország területén bizonyos esetekben egybeesik. Ez elsősorban a *civitas* szó „vár” értelemben való használatára vonatkozik, amit a 12–13. század fordulóján – a 13. század első negyedében váltott fel a *castrum* megnevezés. Ugyanakkor az elbeszélő forrásokban számos szinonima-kifejezéssel is találkozhattunk, amelyek alkalmazása már nem tekinthető következetesnek és vártípus-jelölőnek. Nagyobb különbségeket a magyarországi vármegyéknek megfelelő, cseh és lengyel közigazgatási egységek középkori elnevezéseinél lehetett megfigyelni. A magyar források *comitatus*, ritkábban *provincia* kifejezésének a cseh *provincia*, illetve a lengyel *provincia* vagy *castellania* feleltethető meg. Hasonlóan alakultak az uralkodói tisztségviselők megnevezései is: *comes* vagy *castellanus*. A külön vizsgált egyházi terminológiánál szintén a források szóhasználatának következetlensége emelhető ki. Ugyanis a *capella*, *ecclesia* és *plebania* elnevezések alapján csak rendkívül óvatosan lehet az egyes templomok tényleges jogállására következtetni, egyben azt is szem előtt tartva, hogy a jogállások az idők során változhattak.

A terminológia vizsgálata közben a magyarországi és a cseh-, illetve lengyelországi várszervezetek közötti alapvető különbségre hívhattam fel a figyelmet. A két utóbbi államban nincs nyoma a Magyar Királyságban megfigyelhető kettős, vármegye – várispánság szervezetnek.

A kötetben kísérletet tettem egy általános terminológia bevezetésére. A magyar vármegye, ispán és ispáni vár megfelelőjeként a cseh–lengyel területekre vonatkozóan a vártartomány, kasztellán és a vár – sán cvár – központi vár megnevezések használatát javasoltam. A latin *suburbium* esetében pedig a magyar nyelvben meglévő váralja kifejezés mellett maradtam. Nem látszott indokoltnak a cseh, szlovák és lengyel, illetve az ezekre a területekre vonatkozó német nyelvű szakirodalomban megjelenő ún. *sán cvár-korszakok* magyar nyelvre való átültetése, így ezt a munkámban nem is alkalmaztam.

Külön megvizsgálva a központi funkciójú várak keltezési lehetőségeit, a következő módszereket emeltem ki: történeti, nyelvészeti-történeti, régészeti (érem, kerámia, tipológia, temetkezések), természettudományos (elsősorban radiokarbon és dendrokronológia), régészeti-történeti és vegyes keltezés. Megállapítottam, hogy ezek közül csak az utolsó használható nagyobb biztonsággal, pontosabban, az először felsorolt módszerek együttes alkalmazása eredményezhet biztosabb kronológiai támpontot. A mai kutatásban a legmegbízhatóbb keltezési módszer a dendrokronológia, amely azonban – a természetföldrajzi adottságoktól való függése miatt – csak igen behatárolt területen alkalmazható. A magyarországi régészet még nem tart ott, hogy azon a kevés helyen, ahol használható faminták állnak rendelkezésre, a vizsgált korszakra használható kronológiát állítson fel. A hagyományos régészeti módszerek (tipológia, kerámia) kevésnek tűnnek az építési periódusok pontosabb meghatározására.

A legnagyobb tévedésekhez ugyanakkor a tisztán történeti vagy történeti-régészeti alapú keltezés vezet. A várkutatás ilyen jellegű tévútjait külön ismertettem a kutatástörténeti fejezetben, ahol láthattuk, hogy a 19–20. századi ideológiák hatása mennyire befolyásolta a vizsgált téma értelmezését – különösen a várak keltezését –, és milyen etnikai interpretációkat eredményezett. A történeti-régészeti keltezés és értelmezés azonban a mai kutatásokból sem veszett ki. A szakemberek egy része igyekszik történeti modelleket felállítani és ezek alapján keltezni az egyes vártípusokat annak ellenére, hogy számos esetben

nem tudunk biztos különbséget tenni a különböző várak erődítései vagy belső szerkezete között. Pontosabban a néhány példára alapozott történeti koncepcióba (pl. nemzeti vagy törzsi központok elmélete, ellenséges támadások elleni védelmi funkció) sorolják be a nem kutatott objektumokat is.¹⁵⁴²

Bóna István 1995/1998-as könyvében¹⁵⁴³ megfogalmazott elméletéből kiindulva részletesen foglalkoztam a várak és a temetkezések kapcsolatával. Mivel azonban a keresztény temetkezések és az egyházszervezet nem választható külön, a kettőt egy fejezetben tárgyaltam. A kiválasztott régió váraitól eltérően, a kereszténység témája nem vizsgálható csak kelet-közép-európai viszonylatban, így ennél a témánál nagyobb kitekintéssel dolgoztam, bevonva a nyugat-európai történeti és régészeti forrásokat is, követve ezzel Szuromi Szabolcs Anzelm és Ritoók Ágnes munkásságát.¹⁵⁴⁴ Az elemzés eredményei közül a következőket lehet kiemelni: a korabeli előírások csak a 11. század végétől korlátozták a temetkezéseket a templom körüli felszentelt területre. Ennek megfelelően, a templom körüli temetők kezdetei a vizsgált régióban általánosságban a 11. század második felétől, utolsó harmadától keltezhetőek, s ez megfelel a nyugat-európai tendenciáknak is. Ugyanakkor a soros temetők akár a 12. század közepéig – végéig használatban maradhattak, sőt, Lengyelországban nem ritkák a 13. századiak sem. Külön kérdés a templomokba való temetkezés gyakorlata, amely a három ország területén szigorúan az egyházi előírásokhoz tartotta magát, vagyis – jelenlegi ismereteink szerint – csak az egyházi személyekre és világi előkelőkre korlátozódott. A mellékletadást a keresztény szabályozások csak annyiban korlátozták, amennyiben az nyilvánvalóan pogány jelleget hordozott. Ezek a folyamatok szintén az összeurópai tendenciákhoz kapcsolódtak, lényegi különbségek nélkül.

Külön figyelmet szenteltem Bóna István egyik legjelentősebbnek tűnő megfigyelésének, mely szerint egy önmagában nem, vagy csak nagy hibahatárral keltezhető vár építési idejét jelzik a körülötte lévő temetkezések. Eszerint a várak nem épülhettek jóval korábban, mint a körülöttük lévő temetők megnyitási ideje.¹⁵⁴⁵ A jól ismert, szisztematikusan kutatott cseh és lengyel várak példái (Budeč, Olomouc, Prága, Levý Hradec, Vyšehrad; Gniezno, Giecz, Krakó, Poznań stb.) ezt az elméletet alátámasztották. Az öszszvetésből az látszik, hogy a várak régészeti keltezését a legkorábbi sírok kora legfeljebb fél évszázaddal előzi meg. Magyarországi áttekintésben Bóna István megfigyelését csak árnyalni tudtam annyival, hogy csak ott találkozunk honfoglalás előtti középkori temetkezésekkel az ispánsági várak közvetlen környezetében, ahol jelentős előzmények egyébként is ismertek voltak. Jó összehasonlító alapot jelent ehhez Visegrád és Nyitra. A szláv nyelvű előbbinél semmilyen korai temetkezés nem ismert, a 9. századi forrásokban is említett utóbbinál pedig jelentős Morva Fejedelemség kori temetők ismertek. Ez alapján a legvitatottabb erdélyi és partiumi erősségeknél ugyanarra következtethetünk, mint Bóna István,¹⁵⁴⁶ vagyis, hogy semmiféle honfoglalás előtti előzménnyel (őskori és római kivételével) ezeknél nem számolhatunk.

Az egyházszervezet kiépülése szintén a nyugat-európai mintákat követve, uralkodói kezdeményezésre indult és felülről szerveződött. Annak ellenére, hogy az első Přemyslida fejedelmek már a 9. század végén felvették a kereszténységet, a tényleges egyházszervezés Csehországban csak a 10. század utolsó harmadában indult, majdnem egyszerre a lengyel és a magyar uralkodói család megkeresztelkedésével. Ennek köszönhetően a három vizsgált államalakulat egyházszervezet-kiépülésének folyamatában az eltérések csak az alárendeltség jellegében figyelhetők meg (a két független magyarországi érsekséggel szemben, a lengyelországi gnieznói – és suffragensei – Magdeburg, a csehországi prágai pedig Mainz alá tartozott). A plébániahálózat kezdetei minden esetben a központi várakhoz kapcsolódtak.

A templom körüli temetkezések vizsgálatánál a magyar kutatásban jelenlévő két vitatható elmélettel kellett szembesülnöm, amelyek az esperesi templomok és a temetkezési jogok kapcsolatára vonatkoztak.¹⁵⁴⁷ A 11. század végéig a cseh-, lengyel és magyar egyházszervezetnél az érseki és a püspöki szint után a „nagyplébániák” – pasztorációs (vagyis „keresztelő”) egyházak szintje következett. Az esperességek

¹⁵⁴² GYÖRFFY 1977, 191–210; KRISTÓ 1988, 82–85; BUZÁS 2006, 46–51.

¹⁵⁴³ BÓNA 1998, 5–11, különösen 19.

¹⁵⁴⁴ SZUROMI 2005, 9–12; RITOÓK 2004, 115–123; RITOÓK 2007a, 249–276.

¹⁵⁴⁵ BÓNA 1998, 18–19.

¹⁵⁴⁶ BÓNA 1998, 31–34, 39.

¹⁵⁴⁷ NÉMETH 1985, 111; WOLF 2005, 131–139.

csak a 11. század végén – 12. század első felében jöttek létre. Így a korai templomoknál az esperességek feltételezése anakronizmus, még úgy is, hogy azok valószínűleg később ténylegesen a pasztorációs egyházak szervezetére épültek. Még kevésbé indokolt az a feltevés, hogy az esperesi templommá váló vagy tényleges esperesi jogokkal rendelkező templomok köré nem lehetett temetkezni. A Németh Péter által felvetett és Wolf Mária által támogatott elképzelést semmilyen régészeti vagy korabeli írott adat nem támasztja alá. Az esperesi templomok körüli temetkezést ugyanis semmilyen előírás nem korlátozta.

Arra a kérdésre, hogy miért nem voltak temetkezések az egyes templomok körül, kétféle választ lehet adni. Az egyik sejthető a feljebb említett megfigyelésből, vagyis abból, hogy a templom körüli temetők általában a 11. század közepétől kezdődnek. Így nem zárható ki olyan templomok léte, amelyek az egyházszerzés kezdetén épültek, vagyis pl. a cseh területeken akár a 10. századtól, Magyarországon a 11. század elején és még azelőtt elpusztultak, hogy megkezdődött volna körülöttük a temetkezés. Sokkal valószínűbb azonban – főleg a cseh és a lengyel párhuzamok alapján –, hogy a magyarországi templomoknál is különleges funkcióval számolhatunk. Ugyanis a két szomszéd államban, kezdetben csak a fejedelmi és kasztelláni udvarházakhoz kapcsolódó vártemplomok (várkápolnák) köré nem temetkeztek. Véleményem szerint a hasonló magyarországi esetek (pl. Borsod és Visegrád) is így értelmezhetők. Ezzel kapcsolatban azt a hipotézist kockáztatom meg, hogy az ispánsági várak vagy néha a váralja területén feltárt templomok eredetileg királyi vagy ispáni udvarházakhoz tartoztak.

Az udvarházakhoz kapcsolható a várak belső beépítésének kérdése is. Mivel ezek a várak mindhárom országban az uralkodói várszervezet részeként közigazgatási, gazdasági, katonai és igazságszolgáltatási központok voltak, nehezen képzelhető el, hogy a területükön semmilyen épület nem állt volna, mint ahogyan ezt a magyarországi kutatásban néhány vár esetében Németh Péter és Wolf Mária felvetette.¹⁵⁴⁸ A központi várak élén minden esetben királyi tisztségviselő állt, akinek lakóhelye a vár vagy a váralja területén állhatott. Erről megbízhatóan értesülünk az írott forrásokból, a cseh területeken gyakrabban, Lengyel- vagy Magyarországon ritkábban. Az ispáni/kasztelláni udvarházak vizsgálatánál alapvető különbség a cseh–lengyel és a magyar kora középkori viszonyok között az, hogy az előbbieknél a várakban álló udvarházak egyben királyi paloták is voltak (Budeč, Levý Hradec, Tetín stb). Ezekben az államokban, a várakban lévő uralkodói udvarház-hálózat mellett nem épült ki olyan rendszer, mint amilyennel az Árpád-kori Magyar Királyságban találkozunk (váraktól független királyi udvari birtokszervezet, központjaiban *curia*, *curtis* megnevezéssel illetett udvarházakkal). Ennek a szervezetnek egyes objektumait régészetiileg is kutatták (pl. Dömös, Zirc), vagy a forrásokból ismerjük (Ikervár, Csepel, Óbuda), azonban – kifejezetten magyar jellegzetesség lévén – itt ezzel nem tudtam foglalkozni.¹⁵⁴⁹

A cseh és a lengyel területeken az uralkodói udvarházak szerves részét képezték a vár- vagy palotakápolnák, amelyek nem egyszerű egyházi intézmények voltak, hanem az államszervezés kezdetekkor – a Német-római Birodalom mintájára – állami hivatalok is (ld. *Hofkapelle* intézményét).¹⁵⁵⁰ Ennek fényében érthető, hogy a cseh területeken feltárt, nem uralkodói tulajdonban lévő udvarházaknál minden esetben találkozunk az uralkodóihoz hasonló magánkápolnákkal. Mindezek – véleményem szerint – alátámasztják a feljebb megfogalmazott elméletemet, mely szerint Magyarországon a várak belsejében vagy bizonyos esetekben mellettük emelt reprezentatív egyházi épületek uralkodói/ispáni udvarházakhoz tartoztak. Az egyes objektumok értékelése során úgy tűnik, hogy királyi udvarház volt Visegrádon, amelyhez az elmúlt pár évben feltárt templom tartozott a pozsonyi kőpalota szintén egy előkelőbb, inkább királyi udvarházra utal. A veszprémi, fehérvári, esztergomi királyi palotákról a források is beszámolnak. Ispáni udvarházakkal számolhatunk a borsodi, az abaújházi és – elfogadva a mai gótikus templom korábbi eredetét – a zempléni várban. Talán éppen egy olyasmi épülethez tartozott a mai görög katolikus templomnál feltárt kőfal.¹⁵⁵¹ Valószínűleg a váron kívül álló ispáni udvarházra következtethetünk Doboka és

¹⁵⁴⁸ NÉMETH 1985, 110; WOLF 1990, 429; WOLF 1996, 242–254; WOLF 1996a, 209–240; WOLF 1996b, 57–61, illetve FODOR 1996, 418; WOLF 2001, 127–156; WOLF 2003, 330.

¹⁵⁴⁹ GEREVICH 1983, 385–409; KOPPÁNY 1972, 139–147; ZSOLDOS 2001, 40–44, 46–47.

¹⁵⁵⁰ PIANOWSKI–PROKSA 2008, 46–62; FEHRING 2000, 109–117; DONAT 2001, 31–39; SIKLÓSI 1989, 105–107; BUZÁS 2004b, 9–11.

¹⁵⁵¹ HORVÁTHOVÁ–HREHA 2015, 97.

Sopron esetében. A megmaradt emlékekből jól látszik, hogy építészetileg csak Lengyelországban alakult ki egy önálló palotaegyüttes-típus (hosszú téglalap alaprajzú épület keleti oldalán rotundával: Giecz, Ostrów Lednicki, Wiślica, Przemyśl). Hasonló elrendezésű, de hosszaház alaprajzú kápolnával rendelkezett a poznańi palota. Ugyanakkor nem lehet semmilyen következtetést levonni az egyházi épületek megjelenéséből sem, és – főleg – nem lehet ez alapján azokat keltezni. A rotundák magas aránya ugyan feltűnő, ennek ellenére az udvarházak mellett álló kápolnák építészeti képe igen változatos.

A várak beépítettségét tovább vizsgálva, a cseh és a lengyel területeken megfigyelhettük, hogy az udvarház- vagy palotaegyüttesek szinte minden esetben valamilyen formában le voltak választva a vár többi részétől. Ez a sajátos felosztás – a vizsgált területen kívül – a birodalmi *pfalzok*nál és a kelet-európai váraknál is kimutatható. A leválasztást többféle módon oldhatták meg: nagyobb sáncokkal (Gniezno, Poznań), vagy kisebb paliszáddal (Žatec, Budeč, Kouřim). Magyarországon ilyesmi leválasztás nyomai eddig legfeljebb Dobokánál, esetleg Borsodnál és Óbarson figyelhetők meg egyértelműen, és néhány helyen – Pozsony, Esztergom, Veszprém, Győr – csak nagyon kései vagy közvetett adatokból sejthetők. Ennek ellenére – véleményem szerint – az ispánsági váraknál is számolnunk kell ezzel, amit azonban csak kiterjedtebb kutatások és részletesebb publikációk alapján lehet bizonyítani.

A várak belsejének további beépítése nagyon változó lehetett. Az 1950–1960-as évek ásatási programjainak köszönhetően jelenleg a lengyelországi várak beépítése ismert a legjobban, majd ezután következik Csehország. Az említett udvarház-együttesek mellett, a központi várak belső képét alapvetően még háromféle épülettípus határozhatta meg: egyházi épületegyüttes, lakóépületek és kézműves műhelyek. A csoportosítás valószínűleg a topográfiában is korán megjelent, ugyanis a palotáktól független egyházi intézményeket – káptalan vagy monostor – ugyancsak igyekeztek leválasztani a környezetüktől (pl. Litoměřice, Stará Boleslav, Mělník, Olomouc, Vyšehrad, Poznań, Gniezno; Magyarországon ilyenek tűnik Somogyvár, de Kolozsmonostorról is ezt feltételezi Ritoók Ágnes és Radu Lupescu).¹⁵⁵² A feltárásokon előkerülő, egyszerűbb épületekről nagyon gyakran nem tudjuk eldönteni, hogy kézműves vagy lakóépületek voltak-e. A kézműves tevékenység nyomai elsősorban a belső váron kívül figyelhetők meg. Kivételes a luxustermékeket előállító műhelyek helyzete. Ezek – a pénzverdékhez hasonlóan – legtöbbször az udvarházak szoros közelségében kerültek elő (pl. Gdańsk, Kruszwica, Poznań).

Az udvarházak kápolnáit jelzik, hogy elvileg minden központi várban legalább egy templomnak kellett lenni. Inkább az a kérdés, hogy mi lehet az oka, ha az egyes várakban vagy mellettük nem volt templom. Az egyházszervezet fejlődésének bizonyos szintjéig a vizsgált központi váraknál már két egyházi épülettel kell számolnunk, melyek közül az egyik az udvarház kápolnája, míg a másik a vár és a váralja népeinek plébániája lehetett. Kezdetben a palotakápolna és plébánia funkciója egybe is eshetett, azonban a későbbi esperességek inkább a korai plébániák (pasztorációs egyházak) mellett jöhettek létre. Néhány konkrét példát említve Magyarországról, véleményem szerint Borsodon a váron kívüli épület azonosítható pasztorációs templomként, és az lett később esperesi templom is. Ezzel szemben Visegrád nem lett esperesi székhely, ugyanis – elfogadva Zsoldos Attila következtetéseit – már legkésőbb az 1070-es évekre megszűnt ispánsági vár lenni. Valószínűbb, hogy az esperesség kezdettől fogva a szentendrei püspöki udvarház mellett jött létre a 12. század első harmadában.¹⁵⁵³

A magyarországi kutatás az előzőekben említett egyik elképzelésével kapcsolatban, hogy ti. az ispánsági váraknak esetleg *refugium*-szerepük is lehetett, kiemelten foglalkoztam a legjobban kutatott és részletesebben közölt ispánsági várral, Borsoddal. Mindezek alapján – az eddigi közleményekre támaszkodva kialakított álláspontom szerint – a település egykorúnak tűnik a sánc első periódusával. Nem látom indokoltnak a sánc egyperiódusúként való értelmezését sem, hanem Nováki Gyula korábbi értelmezését fogadom el.¹⁵⁵⁴ Eszerint a borsodi sánc alsó részében feltárt rostos szerkezet egy önálló periódust jelentett, amelynek pusztulása után épült egy – általam rácsos típushoz sorolt – második sánc.

A várak tipologizálási lehetőségei közül a következő szempontok jöhetnek szóba: természetföldrajzi helyzetük, funkciójuk, méretük, erődítéseik jellege. Ezek közül a természetföldrajzi helyzet alapján való

¹⁵⁵² LUPESCU 2005, 35.

¹⁵⁵³ ÁMTF IV, 697.

¹⁵⁵⁴ NOVÁKI 1993, 125–145.

csoportosítás valójában semmilyen többletinformációt nem eredményezett a vizsgálat során, és csak az egyes régiók közötti természeti különbségeket jelezte. A várak funkcionális csoportosításánál az alapvető probléma az, hogy az írott források hiányosságai miatt, csak régészeti alapon nem tudjuk eldönteni, hogy az egyes erősségeknek mi volt az elsődleges szerepe. Ráadásul az egyes várak egyszerre több funkciót is elláthattak, illrtve ezek a funkciók az idők folyamán módosulhattak. Ebből a megközelítésből, magyarországi viszonylatban háromféle központi várról beszélhetünk: vármegye székhelye, várispánság székhelye, határvár. Az első kettő az esetek jelentős részében egybeesik, vagyis a vármegyeshékhely egyben várispánság központja is. A határvár-határispánság kérdését legutóbb Zsoldos Attila foglalta össze részletesen és fogalmazta meg az elnevezés mögött rejlő problémát: egy ispánsági vár akkor is elsődlegesen egy vármegye vagy várispánság központja, ha egy határ közelében található.¹⁵⁵⁵ A funkcionális csoportosítás az egyes objektumok besorolásának rendkívül problematikus volta mellett valójában nem segít a várak keletkezésében. Erre az alapterületet figyelembe vevő tipológia tett kísérletet, amely szerint idővel a várak mérete csökkent. A megfigyelés egy valódi tendenciát takar, azonban ez csak a teljes átlagot tekintve igaz. Pontosabban, mindig is akadnak kivételek, amelyek valamilyen korábbi előzmény vagy a természeti adottságok miatt „kilógnak” az átlagból. Jó példa erre a két, római előzményű szélsőség: Sopron 8,7 ha-os és Visegrád 0,8 ha-os területével. A várak alapterületét vizsgáló tipológia nem alkalmas az eltérő régiók összehasonlítására sem, ugyanis pl. a Přemyslida- és Piast-várak folyamatos használatban maradtak a teljes vizsgált korszak folyamán, ami közben néhányuk alapterülete akár a többszörösére is megnőhetett (pl. Poznań, Gniezno, Kalisz).

A várak tipologizálási lehetőségei közül egyedül a sányszerkezetek elemzése bizonyult alkalmasnak nagyobb régiók összehasonlításához és az esetleges kapcsolatok kimutatásához. A sánccokat már többféleképpen próbálták tipologizálni Magyarországon és a szomszéd országokban. A magyarországi kísérletek legnagyobb hiányossága elsősorban az volt, hogy inkább a külföldi feldolgozásokat emelték át, és nem vették figyelembe a Kárpát-medencei sajátosságokat. Ebből adódott az, hogy közben két, jelentősen eltérő sánctípus összerosódott, illetve két eltérő típusra vonatkozó jelentést egy sánctípusra alkalmaztak. Az általam felállított tipológia a jobb megtartású cseh és a lengyel sánccok elemzéséből indult ki, de elsősorban a magyarországi ispánsági várakat tartja szem előtt. Ez volt az oka annak, hogy nem vettem át Rudolf Procházka viszonylag részletesen kidolgozott sánctipológiáját.¹⁵⁵⁶ A javasolt csoportosításban az erődítéseknek három alapformáját különböztettem meg: 1) egyszerű erődítések: 1.a palisádfal; 1.b egyszerű földtöltés; 1.c belső váz nélküli, gerendafalás sánc; 1.d habarcsos kőfal; 2) összetett, egykomponensű sánccok: 2.a sánccok rostos belső vázzal; 2.b sánccok rácsos belső vázzal, beleértve a horgasan rögzített megoldásokat is; 2.c sánccok kazettás belső vázzal; 3) összetett, többkomponensű sánccok: 3.a sánccok többféle belső favázzal; 3.b rostos sánccok külső kőfallal; 3.c rácsos sánccok külső kőfallal; 3.d kazettás sánccok külső kőfallal; 3.e külső kőfalas sánccok, vegyes belső favázzal; 3.f sánccok belső favázzal, kívül-belül szárazon rakott kőfallal.

Mivel az erődítések kérdése rendkívül bonyolult és a magyar kutatásnak még jelentős hiányosságokat kell pótolni (pl. Sály, Szabolcs, Visegrád, Somogyvár feltárásainak publikációi), ezért a javasolt tipológia valószínűleg nem adhat választ minden kérdésre, és akadhatnak benne olyan részletek is, amelyeket a közölt adatok alapján rosszul értelmeztem, így az egyes sánccok besorolása vitatható lehet. Mindezek ellenére egyelőre ez adja vissza legjobban a Kárpát-medencei erődítések sokszínűségét. Magyarország viszonylatában ebből először a 2. csoporton belüli eltéréseket szükséges kiemelni, ugyanis itt különböztettem meg a magyar szakirodalomban eddig szinonimaként élő rostos és rácsos fogalmat, a *rácsos* kifejezést a lengyel *przekładkowa konstrukcja* értelmében használva. A *rostos* kifejezés alatt továbbra is ugyanazt értem, mint a korábbi magyar szakirodalom.¹⁵⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy a sánccok belső faváza nem egy önhordó szerkezetet jelentett, hanem csak a döngölt föld jobb összetartását és külső megtámasztását szolgálta, egymás mellé szorosan fektetett gerendasorokkal. A rostos szerkezet legfontosabb jellemző-

¹⁵⁵⁵ ZSOLDOS 2000, 101.

¹⁵⁵⁶ PROCHÁZKA 2009, 10–18.

¹⁵⁵⁷ PL. BÓNA–NOVÁKI 1982, 47–48 (Alpár); BÓNA 1998, 46–49 (Gyöngyöspata, Alpár, Tolmács); NOVÁKI 1993, 133–134 (Borsod); KOVÁCS 1974, 235–236; SZABÓ 1984, 22 (Gyöngyöspata).

je, hogy az egyes gerendasoroknak nem kellett érintkeznie egymással, hanem közöttük föld volt. Ezzel szemben a *rácsos* kifejezés a belső váz olyan típusát jelenti, amelynél az egymás felett lévő gerendák érintkeznek egymással és egymásra keresztbe fekszenek, az azonos irányúak általában egymás felett egy vonalban. Erről írják az egyes feltárásoknál, hogy máglyarakás-szerű (pl. Abaújvár). Ezt a típust azért szükséges különválasztani, mert statikai és építészeti szempontból nem azonos a Sopron, Moson és Nyitra sáncainál megfigyelhető valódi kazettás szerkezettel, látszólagos hasonlósága ellenére. Ugyanis az utóbbiaknál a kazetták minden esetben zárt falúak, feltöltésük csak külön-külön történhetett, bizonyos esetekben akár üresen is maradhattak, boronavázus épületként hasznosítva. A tipológiámban *kazettás* típusnak nevezett sáncok belső vázát csapolhatták vagy ácsolhatták. Ugyancsak a 2. csoportban, a *rácsos* típuson belül szerepel egy olyan változat, amely elsősorban a lengyel várakra jellemző. Ezt magyarra lefordítva, horgas kapcsolású *rácsos* sáncnak lehet hívni (2.b típus). Különlegessége abban rejlik, hogy az összes sánctípus közül ez tekinthető leginkább specifikusnak és ezért is feltűnő minden egyes Piast-területeken kívüli felbukkanása. A *prerovi* ilyen sáncokat dendrokronológia és történeti adatok egyeztetésével a morvaországi Piast uralommal lehetett összekapcsolni. Ugyanakkor a pozsonyi Árpád-kori sánc hasonló megoldására magam még óvakodnék bármiféle egyértelmű magyarázatot adni.

A sánctípusok harmadik csoportjából a Kárpát-medencében csak a 3.b és a 3.c típusok fordul elő. Az előbbi inkább a Morva Fejedelemség hagyatékának tűnik, ugyanis azokkal mutat szoros rokonságot, míg az utóbbi – minden bizonnyal a későbbi sáncjavítások vagy újjáépítések eredményeképpen kialakuló többkomponensű szerkezet – egy, Tomáš Durdík által Csehországban kimutatott,¹⁵⁵⁸ de a Magyar Királyságban is feltételezhető átmeneti típus megjelenését jelzi (pl. Pozsony, Sopron, Moson).

Vizsgálataim eredményeképp megállapítható, hogy a sánctípusok nagy többsége nem korhatározó és nem köthető egyértelműen valamelyik területhez. Specifikusnak csak két altípus mondható: a már említett horgas kapcsolású *rácsos* szerkezet 2.b típus; és a külső, szárazon rakott kőfalas megoldások, amelyek a cseh területeken fordulnak elő legnagyobb gyakorisággal és változatosságban. Az összetett sáncokon belül nem lehet fejlődési sorrendet felállítani, mint ahogyan az alkalmazásuk sorrendjében sem találunk kronológiai következetességeket.

Nem bizonyítható az sem, hogy az egymást követő építési periódusoknál egyre fejlettebb típusokat alkalmaztak volna. A főbb vonalakban felvázolható tendencia szerint a rostos sáncok (2.a típus) a 12. századra már teljesen kimentek a használatból. Az összes vizsgált favázus sánc a 12–13. századtól kezdve kazettás vagy *rácsos* szerkezettel épült. A *rácsos* típus a 9–10. század fordulójától, a kazettás a 10. század közepétől keltezhető. Mindkettő évszázadokig használatban maradt. Lengyelországban és a keleti szláv területeken még a 12–13. században is épülnek nagyméretű kazettás sáncok. A két, szárazon rakott kőfal között favázus szerkezettel rendelkező típusok, a 3. f típus a 10. század közepétől keltezhető.

A sáncszerkezetek vizsgálata alapján arra következtettem, hogy a keskenytalpú–szélestalpú tipológia¹⁵⁵⁹ mögött valójában semmilyen kronológiai vagy fejlődési besorolást nem kereshetünk. A sáncok szélességét sokkal több körülmény határozhatta meg, hogy csak az erődítések mérete alapján bármilyen következtetést le lehessen vonni. Ugyanaz a típus eltérő helyeken eltérő méretben épülhetett fel (pl. Sopron–Hont–Krakkó). A keskenytalpú–szélestalpú elméletnek alapvetően ellentmondanak a cseh és a lengyel megfigyelések, ahol egyértelműen kimutatták, hogy a sáncok szélessége idővel növekszik, de a méret alapján keltezni nem lehet.

A helyzetet tovább árnyalja, hogy alaptalannak bizonyult az a feltételezés is, hogy a sáncerődítések a 13. századra elavultak és teljesen kimentek volna a használatból, vagy, hogy a tatárok elpusztították volna az ilyen erődítésű várak többségét. Éppen a külföldi analógiák és néhány magyarországi példa alapján feltételezhető, hogy még a 13. század második felében is számolhatunk ezek használatával.

Nem lehet pontos választ adni arra sem, hogy a Magyar Királyság ispánsági várait tekintve honnan érkezhettek a legjelentősebb hatások. Úgy tűnik, hogy a Morva Fejedelemség hagyományainak továbbélése legfeljebb egy erősen behatárolt területen érvényesülhetett (Garamtolmács, Nyitra felújítása). Ezzel szemben két további csoport mutatható ki: az egyik északkeleten (Abaújvár, Borsod, Szabolcs és

¹⁵⁵⁸ Ld. DURDÍK 2007.

¹⁵⁵⁹ NOVÁKI–SÁNDORFI 1981, SÁNDORFI 1985, 159–173; SÁNDORFI 1989, 19–26.

Zemplén) és egy másik – szórta – északnyugati és erdélyi jelenléttel (Sopron, Moson, Pozsony, illetve Kolozsmonostor, Doboka, Várfalva). Ebből az első inkább Lengyelország, míg a második Kelet-Európa felé mutat bizonyos kapcsolódásokat. Érdekesség inkább az, hogy az első csoport egybeesik a leggazdagabb honfoglalás kori lelőhelyek régiójával – a zempléni fejedelmi sírt nem is említve. Hangsúlyozva, hogy Zemplén és Szabolcs szerkezete még nem értelmezhető teljesen tisztán, felmerülhet egy olyan történeti koncepció lehetősége, melyet a cseh és a lengyel fejlődéssel lehetne párhuzamba állítani. A szomszédos régiókban az államszervezés folyamata az uralkodó dinasztia kisebb méretű területéről indult – Prágai-medence és Nagy Lengyelország –, ahol meg is jelentek az első, a dinasztiákhoz köthető erődített központok (Prága, Budeč, Levý Hradec, Libušín stb, illetve Poznań, Gdańsk, Giecz, Ostrów Lednicki stb).

Még fontosabb azonban a kapcsolatok kronológiai vonzata, ugyanis a rácsos sányszerkezet már a 9–10., míg a kazettás a 10. század közepétől kimutatható a környező országokban. Ezzel azonban az eddig ismerthez képest nem tudjuk leszűkíteni az egyes várak építési idejét, s így ez alapján a kelezésekre vonatkozó vitában sem tudunk állást foglalni. Azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy a kazettás sáncoknak nem kellett megvárniuk magyarországi megjelenésükkel I. András királlyá koronázását, ugyanis Lengyelországban, a magyar határtól néhány kilométerre már a 10. század végén találkozunk ilyen megoldással (Naszacowice).¹⁵⁶⁰

A magyarországi anyagnak a vizsgált többi területhez képest sokszínűbb voltát kétféleképpen magyarázhatjuk. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a várszerkezet viszonylag hosszú időn keresztül zajló kiépítésének köszönhetően, a különböző időszakokban, eltérő irányokból érkező építészeti hagyományok hatásai együttesen eredményezték az itteni típusok változatosságát. A másik lehetőség az, hogy a viszonylag rövid időn belül felépülő váraknál minden olyan technikára szükség volt, amely a régióban ismert volt. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy pusztán tipológiai alapon nem jutunk sokkal pontosabb kelezéshez.

Az eddigiek alapján láthatjuk azt is, hogy abban a történeti-régészeti koncepcióban, mely szerint az alapvetően egyforma szerkezetű sáncokkal rendelkező várakat csak egy központi hatalom egységes, tervszerű kezdeményezése hozhatta létre, éppen az alapfeltétel nem teljesül – nincsenek meg az egyforma szerkezetű sáncok. Nem tűnik meggyőzőnek az az érvelés sem, hogy az ispánsági várakat csak védekezési célból építhették, vagyis Szent István előtt ilyenek nem épültek volna.¹⁵⁶¹ Ennek eleve ellentmond az a tény, hogy ezzel a logikával a korai magyar államnak már Géza fejedelem korában fel kellett készülnie a védekezésre, ráadásul a krónikák alapján már a 990-es években állnia kellett Győr, Veszprém, Gyulafehérvár és Esztergom várainak, ugyanis azoknak kapuira függesztette ki Szent István a felnagyelt Koppány testének egy-egy darabját. Emellett, mivel az ispánsági váraknak nem csak védelmi szerepük volt, hiba lenne közvetlen kapcsolatot látni a várszerkezet kiépítése és a 955 után gyakorolt defenzív politika között. Véleményem szerint jelenleg egyáltalán nem állítható az, hogy a magyarországi várak felépítése mögött csak Szent István állhat, sokkal inkább egy hosszabb folyamatban kell gondolkodnunk – még ha ennek szakaszait egyelőre nem is tudjuk régészeti kelezni –, amely még Géza fejedelem idejében kezdődött és akár a 11. század második feléig is eltarthatott, bár az utóbbira még annyi adat sincs, mint a 10. század végére.

A várszerkezet kialakulását leginkább egy olyan többlépcsős folyamatként képzelem el, amilyen a cseh és a lengyel területeken az írott és a régészeti adatok alapján megbízhatóan adatolható. Eszerint ott a két dinasztia központi területein kialakuló várakat a terjeszkedés folyamán újabbak egészítették ki, miközben az újonnan szerzett területeken lévő korábbi (törzsi) erősségeket az új hatalom szisztematikusan felszámolta.¹⁵⁶² Így Csehországban a Prágai-medence korai erősségei (Levý Hradec, Tetín, Budeč stb) a 10. század folyamán egészültek ki a távolabbi területek váraival (Žatec, Litoměřice, Čáslav, Kouřim stb). Lengyelországban ugyanez Poznań, Gniezno, Ostrów Lednicki, Giecz, illetve Milicz, Międzyrzecz, Nakło, Bytom stb. csoportokként választható szét, amiket a 11–12. században egy újabb követett. Va-

¹⁵⁶⁰ Hasonló véleményen volt már Bóna István is ld. BÓNA 2001, 106.

¹⁵⁶¹ BÓNA 1998, 19.

¹⁵⁶² MOŹDZIOCH 2002, 43–68; TOMKOVÁ 2001, 182–183.

lőszínűleg a váraknak komoly reprezentációs és szimbolikus szerepük is lehetett. Mindeközben a korai központi várak közül néhány mind a cseh, mind a lengyel területen elvesztette elsődleges szerepét (pl. Levý Hradec, Budeč vagy Lapczyca, Przemyśl). A két szomszédos régió vizsgálatánál megfigyelhető volt, hogy az első tartományok általában a már létező várak körül jöttek létre. Ezzel szemben a Magyar Királyság esetében, éppen a Kolonhoz és Tolnához hasonló példák miatt egyelőre nem állíthatjuk, hogy a vármegyék kialakulását minden esetben megelőzte vagy kísérte volna az ispánsági várak felépítése. A Kárpát-medencében eddig folytatott kutatások még nem teszik lehetővé, hogy a központi várak, s így egyúttal a vármegyék/várispánságok kiépülésének hasonló szakaszait meghatározhassuk, de a további kutatások és az eddigi vizsgálatok részletesebb közlése talán a későbbiekben lehetőséget ad egy árnyaltabb értékelésre.

Összegezve és a Magyar Királyságra szűkítve az összes eddigi adatot, illetve a belőlük kinyerhető információkat, bizonyos érdekes tendenciák figyelhetők meg. Ezeket felvázolva mindenképpen szükséges jelezni, hogy ezek olyan következtetések és elméletek, melyek a jelen vizsgálat elsődleges értékelése alapján születtek. Éppen a célból fogalmazom meg, hogy a kutatásban napjainkra kialakult álláspontokat árnyaljam, újabb ötleteket adjak és irányokat jelöljek ki.

Magyarország viszonylatában az látszik, hogy a cseh és a lengyel államszervezettel párhuzamosan, azokkal számos szempontból megegyező politikai berendezkedés, konkrétan vártartomány-szervezet jött létre, az uralkodó dinasztia hatalmi háttéréként. Ennek a korai államberendezkedésnek jól látható nyugati előképei vannak. Ehhez szervesen illeszkedik a nyugatról érkező missziós tevékenység által hozott egyházi építészeti, mely a vizsgált régiók között szintén rendkívül szoros kapcsolatokat mutat.

Azonban ez, az egyházra és a várakra építkező hatalmi berendezkedés már érzékelhető különbségeket mutató „fizikai” megjelenéssel bír. A nyugati előképeket nem feltétlenül igénylő erődítési és reprezentációs építészeti fejlődése a három területen sok esetben látványosan elszakadt egymástól. Ha az összképet nézzük – az itt-ott felbukkanó, mozaikszerű példáktól eltekintve – a cseh, a lengyel és a magyar várak szerkezete különbözik egymástól, sokkal erősebben, mint a közigazgatás, az egyházszervezet vagy az egyházi építészeti. Erről éppen a sáncok árulkodnak a legjobban. Úgy tűnik, hogy a cseh és a lengyel területek várai a helyben meglévő hagyományokat fejlesztették tovább kőfalas-rostos vagy kőfalas-kazettás, illetve horgas-rácsos típusokkal. Ezzel szemben az Árpád-kori Magyarországon bizonyos kettőség érzékelhető. Abaújvár, Zemplén, Szabolcs és Borsod, azaz a Felső-Tisza-vidék rácsos szerkezetű várai mellé hirtelen hatalmas mennyiségű, rendkívül közeli keleti szláv előképekkel rendelkező, monumentális kazettás sáncú erődítések csatlakoztak. Ha a borsodi várbelső településének 10. századi keltezésével egyidejűnek tartjuk a sáncot, akkor akár olyasmi történeti-evolúciós koncepció is felvázolható, amely párhuzamba állítható a Přemyslida vagy a Piast államfejlődéssel. Mindkét esetben az uralkodó dinasztiák legkorábbi várai közvetlenül a korai hatalmi bázis stratégiaiilag meghatározó pontjain jöttek létre, s a terjeszkedés során újabb típusú erődítések sora épült fel. Ennek megfelelően a Felső-Tisza-vidéki várak egyébként is „kilógó” csoportját tekinthetnénk az ispánsági várak első sorozatának (bár itt nem mernék állást foglalni a különböző keltezési koncepciók mellett). A kazettás sáncvárak pedig az egész Kárpát-medencét érintő későbbi államszervezés folyamatához kapcsolhatók.

FORRÁSKIADVÁNYOK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

RÖVIDÍTÉSEK

AAH	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
AÉ	<i>Archaeologiai Értesítő</i>
AH	<i>Archaeologia Historica</i>
AIIA	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj Napoca</i>
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i>
AP	<i>Archaeologia Polona</i>
AR	<i>Archeologické Rozhledy</i>
ASČ	<i>Archeologie ve středních Čechách</i>
AVANS	<i>Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku</i>
CCAR	<i>Cronica cercetărilor arheologice din România</i>
PA	<i>Památky Archeologické</i>
PP	<i>Průzkumy Památek</i>
PrArch	<i>Przegląd Archeologiczny</i>
PV	<i>Přehled výzkumů</i>
RkM	<i>Régészeti kutatások Magyarországon</i>
RPA	<i>Rocznik Przemyski. Archeologia</i>
SCIV	<i>Studii și cercetări de istorie veche; Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i>
SA	<i>Sprawozdania Archeologiczne</i>
SlA	<i>Slavia Antiqua</i>
SlArch	<i>Slovenská Archeológia</i>
SSze	<i>Soproni Szemle</i>
WA	<i>Wiadomości Archeologiczne</i>

FORRÁSOK

- BURCHARDUS WORMACIENSIS: Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi Decretorum. Libri Viginti. Decretorum Libri XX. In: Migne, Jaques-Paul: *Patrologia Latina*, vol. 140. Paris 1880, 538–1058.
- CDAC I–XIII: Wenzel Gusztáv: *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár*. Budapest 1860–1889.
- CDB I: *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae iussu comitiorum regni Bohemiae*. Tomus I. Inde ab A. DCCCCV. usque ad A. MCXCVII. Ed.: Friedrich, Gustav. Praha 1904–1907.
- CDB II: *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae iussu comitiorum regni Bohemiae*. Tomus II. Inde ab A. MCXCVIII. usque ad A. MCCXXX. Ed.: Friedrich, Gustav. Praga 1912.
- CDM I: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Studio et opera Antonii Boczek*. Tomus primus ab annis 896–1199. Olomouc 1836.
- CDMP I: *Codex Diplomaticus Majoris Polonia. Documenta, et jam typis descripta, et adhuc inedita complectens, annum 1400 attingentia*. Editus cura Societatis Literariae Poznaniensis. Tomus I. Comprehendit numeros 1–616 Annos 984–1287. Poznań 1877.
- CDPM II: *Codex Diplomaticus Majoris Polonia*, t. II. *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. IX, wyd. Piekosiński, Franciszek. Kraków 1886.

- COSMAE CHRONICA: *Monumente Germaniae Historica inde ab Anno Christi Quingentesimo usque add Annum Millesimum et Quingentesimum. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series Tomus II.* Cosmae Pragensis Chronica Bormorum. Hrsg.: Bretholz, Bertold. Berlin 1923.
- DHA: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae petinentia.* Volumen I ab Anno 1000 ab usque ad Annum 1131. Ed.: Györffy, Georgius. Budapest 1992.
- EOT I: *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. 1023–1300.* Szerk.: Jakó Zsigmond. Budapest 1997.
- FRB I: *Fontes Rerum Bohemicarum.* Tom II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus. Emler, Jan – Tomek, Václav Vladivoj. Praha 1874.
- IVONIS CARNOTENSIS: *Ivonis Carnotensis Episcopi Decretum.* Ed.: Brett, Martin – Brasington, Bruce. München 2010.
- LEGENDA CHRISTIANI 1978: *Legenda Christiani. Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius. Kristiánova legenda. Život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily.* K vydání připravil, přeložil a poznámkami opatřil Jaroslav Ludvíkovský. Praha 1978.
- MGH 9: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum 9. Inde ab anno Christi Quingentesimo usque ad annum Millesimum et quintesimum.* Ed.: Georgius Henricus Pertz. Hannover 1851.
- MGH 71: *Monumenta Germaniae Historica 71. Die Prüfeninger Vita Bischof Ottos I. von Bamberg nach der Fassung des Großen Österreichischen Legendars.* Hannover 1999.
- MGH CAPITULARIA: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi Quingentesimo usque ad annum Millesimum et quintesimum. Legum sectio II. Capitularia Regum Francorum. Tomus I–II.* Denuo ediderunt Alfredus Boretius et Victor Krause. Hannover 1897.
- MGH CONCILIA: *Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi Quingentesimo usque ad annum Millesimum et quintesimum. Legum sectio III. Tomus II. Concilia aevi Carolini. Pars II.* Red.: Werminghoff, Albert. Hannover 1908.
- MPH I: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski.* Wydał August Bielowski. Tom Pierwszy. Lwów 1864.
- MPH II: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski.* Wydał August Bielowski. Tom Drugi. Lwów 1872.
- MPH III: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski.* Małecki, Antoni – Kętrzyński, Wojciech – Liske, Xawery. Tom III. Lwów 1878.
- PASCHALIS II: *Patrologiae, Cursus completus.* Tomus CLXIII. Saeculum XII. Paschalis II, Gelasii II, Calixti II Romanorum Pontificum. Epistolae et Privilegia. Acc.: Migne, Jacques-Paul. Paris 1854.
- PUB: *Pommerellisches Urkundenbuch.* Hrsg.: Perlbach, Max. Danzig 1882.
- RBM I: *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae.* Pars I. Annorum 600–1253. Opera Caroli Jaromiri Erben. Praeae 1855.
- RBM II: *Regesta Diplomatica nec non Epistolaria Bohemiae et Moraviae.* Pars II. Annorum 1253–1310. Opera Josephi Emler. Praeae 1882.
- ROGERIUS: *Rogerus mester váradi kanonok siralmas éneke. Magyarországnak IV-dik Béla király idejében a tatárok által történt romlásáról.* Ford.: Szabó Károly. Pest 1861.
- SRH I–II: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Vol. I–II. Budapest 1937–1938.
- THIETMAR: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova Series 9. Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon.* Berlin 1925.
- VITA ADALBERTI: Hoffmann, Jürgen: *Vita Adalberti. Frühteste Textüberlieferungen der Lebensgeschichte Adalberts von Prag.* Europäische Schriften der Adalbert-Stiftung-Krefeld, Band 2. Essen 2005.
- ZÁVODSZKY 1904: *Závodszyky Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Budapest 1904.

IRODALOM¹⁵⁶³

- ABRAHAM 1900: Abraham, Władysław: *Początek biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie*. Kraków 1900.
- ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–WIECZOREK 1966: Abramowicz, Andrzej – Nadolski, Andrzej – Poklewski, Tadeusz – Wieczorek, Janusz: *Łęczycza wczesnośredniowieczna*. Tom I. *Dokumentacja kartograficzna*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI–KOZIEŁŁ–WIECZOREK 2003: Abramowicz, Andrzej – Nadolski, Andrzej – Poklewski-Koziełł, Tadeusz – Wieczorek, Janusz: *Łęczycza wczesnośredniowieczna*. Tom III. *Dokumentacja*. Łódź 2003.
- ÁGOSTON 1998: Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárák őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténeti Közélemények* 111 (1998) 351–383.
- ALICU–ISAC–PUPEZĂ–GERGELY 2008: Alicu, Dorin – Isac, Adriana – Pupeză, Paul – Gergely Balázs: Cluj-Napoca, jud. Cluj. Punct: Muzeul de Artă. Cod sit: 54984.02. CCAR 2008, 285–287.
- ALFÖLDY–GĂZDAC–GĂZDAC 2010: Alföldy-Găzdac, Ágnes – Găzdac, Cristian: Coins in funerary contexts. The case of Brigetio In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg.: Bíró, Szilvia. Győr 2009, 161–174.
- ÁMTFI–IV: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest 1987–1998.
- ANDEL 1955: Andel, Karol: Pozdne laténske sídlište v Zemplíne na východnom Slovensku. *AR* 7 (1955) 799.
- ANGHEL 1975: Anghel, Gheorghe: Cetățile medievale de la Alba Iulia. *Apulum* 13 (1975) 245–273.
- ANGHEL 1985: Anghel, Gheorghe: Noi date în legătură cu vechea cetate medievală de la Alba Iulia. *Apulum* 22 (1985) 113–122.
- ANGHEL 1986: Anghel, Gheorghe: *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XVI*. Cluj-Napoca 1986.
- ANTONIEWICZ 1928: Antoniewicz, Włodzimierz: *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski*. Warszawa 1928.
- ANTONIEWICZ–WARTOŁOWSKA 1955: Antoniewicz, Włodzimierz – Wartołowska, Zofia: Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954. *SA* 1 (1955) 235–250.
- ASZT 2001: Aszt Ágnes: Mosonmagyaróvár, Iskola utca. *RkM* 2001 (2003) 193.
- ASZT 2002: Aszt Ágnes: Mosonmagyaróvár, Erzsébet tér 11–12. *RkM* 2002 (2004) 242.
- ASZT 2006: Aszt Ágnes: „Markalf hazája...” Újabb régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. *Arrabona* 44:1 (2006) 9–39.
- BAKAY 1973: Bakay Kornél: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–1973. évi feltárásáról. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 341–348.
- BAKAY 1975: Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 191–206.
- BAKAY 1985: Bakay Kornél: *Somogyvár. Bencés apátság romjai*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 201. Budapest 1985.
- BAKAY 1988: Bakay Kornél: Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén. *SSzle* 42 (1988) 128–133.
- BAKAY 1990: Bakay Kornél: Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. *Savaria* 19:2 (1990) 45–79.
- BAKAY 1992: Bakay Kornél: Szent László somogyvári apátsága és a somogyi ispáni vár. *Műemlékvédelem* 36 (1992) 107–110.
- BAKAY 2002: Bakay Kornél: Somogyvár, Kupavárhegy. *RkM* 2002 (2004) 266–267.

¹⁵⁶³ Mivel az irodalomjegyzék nagyon eltérő ékezeteket használó neveket tartalmaz (pl. ś, ș, ŝ vagy ź, ž, ž), amelyeknél semmilyen logikus sorrend felállítására nem láttam lehetőséget, így a nevek nem szoros alfabetikus sorban követik egymást. Vagyis a cseh Čurný eszerint a magyar Cs. Sós után következik, hasonlóképpen Lutovský a Lüßner után.

- BAKÓ 1969: Bakó Géza: Despre structura socială din epoca feudală timpurie de la Moldovenești. *SCIV* 20 (1969) 337–342.
- BANASZAK–TABAKA 2008: Banaszak, Danuta – Arkadiusz, Tabaka: Der Siedlungskomplex des mittelalterlichen Zentrums auf der Insel Ostrów Lednicki. In: *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII.* Hrsg.: Boháčová, Ivana – Poláček, Lumír. Brno 2008, 79–90.
- BARANOWSKI 1998: Baranowski, Tadeusz: Gród w Kaliszu – badania, odkrycia, interpretacje. In: *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały Sesji Kalisz 15 czerwca 1998.* Red.: Baranowski, Tadeusz. Kalisz 1998, 39–64.
- BARBU 1980: Barbu, Mircea: Săpăturile arheologice de la Arad-Vladimirescu. *Campania* 1979. *Ziridava* 12 (1980) 151–163.
- BARBU–ZDROBA 1977: Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea: Noi contribuții privind cetatea de pământ de la Vladimirescu. *Ziridava* 8 (1977) 17–28.
- BARBU–ZDROBA 1978: Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea: Șantierul arheologic Arad-Vladimirescu. *Campania* 1977. *Ziridava* 10 (1978) 101–121.
- BARBU–ZDROBA 1979: Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. *Campania* 1978. *Ziridava* 11 (1979) 181–193.
- BARBU–ZDROBA 1979a: Barbu, Mircea – Zdroba, Mircea: Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu. *Materiale și cercetări arheologice* 13 (1979) 291–296.
- BÁRDOS 1987: Bárdos Edit: Középkori templom és temető Kaposvár határában II. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 8 (1987) 5–77.
- BARNYCZ–GUPIENIEC 1974: Barnycz-Gupieniec, Romana: *Drewniane budownictwo mieszkalnie w Gdańsku w X–XIII wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny VIII. Gdańsk 1974.
- BARNYCZ–GUPIENIEC 1998: Barnycz-Gupieniec, Romana: Badania nad wczesnośredniowiecznym Gdańskiem. Historia – rezultaty. In: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych.* Red.: Paner, Henryk. Gdańsk 1998, 5–11.
- BARTHA 1968: Bartha Antal: *A IX–X. századi magyar társadalom.* Budapest 1968.
- BARTOŠKOVÁ 1986: Bartošková, Andrea: *Slovanské depoty železných předmětů v Československu.* Praha 1986.
- BARTOŠKOVÁ 1997: Bartošková, Andrea: Rekapitulace archeologického výzkumu Budče. *AR* 49 (1997) 41–55.
- BARTOŠKOVÁ 2004: Bartošková, Andrea: K vývoji vnitřního opevnění na Budči. *AR* 56 (2004) 763–797.
- BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2005: Bartošková, Andrea – Štefan, Ivo: Raně středověké hradiště Budeč – pramenná základna a bilance poznatků (K problematice funkcí centrální lokality). *AR* 57 (2005) 5–42.
- BEDNÁR 2000: Bednár, Peter: Výskum v Nitre na ulici pri Synagóge. *AVANS* 2000 (2001) 33–34.
- BEDNÁR 2004: Bednár, Peter: Befestigte Sitze im Umkreis von Nitra und Starý Tekov im 9.–13. Jh. In: *Castrum Bene 7. Burgen und Siedlungsstruktur.* Hrsg.: Ruttkay, Alexander – Ruttkay, Matej – Bednár, Peter. Nitra 2004, 11–26.
- BEDNÁR 2005: Bednár, Peter: Nitriansky hrad vo svetle archeologického výskumu. In: *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov.* Ed.: Ruttkay, Matej. Nitra 2005, 91–98.
- BEDNÁR–FOTTOVÁ 2000: Bednár, Peter – Fottová, Eva: Výskum v Starom Tekove. *AVANS* 2000 (2001) 36–38.
- BEDNÁR–HENNING–KOPČEKOVÁ–RUTTKAY 2006: Bednár, Peter – Henning, Joachim – Kopčková, Monika – Ruttkay, Matej: Archeologický výskum v Bíni. *AVANS* 2006 (2008) 31–32.
- BENADIK 1964: Benadik, Blažej: Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied* 14 (1964) 151–159.
- BENADIK 1965: Benadik, Blažej: Die spätlatènzeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei. *Germania* 43 (1965) 63–91.
- BENKŐ 1993: Benkő Elek: A székelyek és a Székelyföld régészeti kutatásának eredményei és feladatai. *Aetas* 1993:3 (1993) 5–20.

- BENKŐ 1994: Benkő Elek: Torda. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 680.
- BENKŐ 1994a: Benkő Elek: Bihar. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 103.
- BENKŐ 1994b: Benkő Elek: Doboka. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 169.
- BENKŐ 1994c: Benkő Elek: Gyulafehérvár. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 245–247.
- BENKŐ 1994d: Benkő Elek: Kolozsmonostor. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 363–364.
- BENKŐ 1994e: Benkő Elek: Küküllő. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 387–388.
- BENKŐ 1994f: Benkő Elek: Vajdahunyad. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 707–708.
- BENKŐ 1998: Benkő Elek: A középkori Arad. In: *Az aradi vár története*. Szerk.: Mészáros Károly. Budapest 1998, 7–41.
- BENKŐ 2000: Benkő, Elek: Mănăștur (Kolozsmonostor) bei Klausenburg (Cluj). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 597–599.
- BENKŐ 2000a: Benkő, Elek: Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 593–596.
- BENKŐ 2001: Benkő Elek: A 10–11. századi Erdély régészetéről. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 2001, 135–144.
- BENKŐ 2004: Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár 2004.
- BENKŐ 2005: Benkő Elek: A nagycesanádi Szent Gellért-szarkofág. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2005, 35–59.
- BERAN 1947: Beran, Josef: *Staroplzeňské kostely*. Praha 1947.
- BERÁNEK–EBEL–ČECH 2004: Beránek, Jan – Ebel, Martin – Čech, Petr: Děkanský kostel Nanebevzetí Panny Marie v Žatci. *PP* 11 (2004) 3–50.
- BEREND 2007: *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Ed.: Berend, Nora. Cambridge 2007.
- BEREND–LASZLOVSZKY–SZAKÁCS 2007: Berend, Nora – Laszlovszky, József – Szakács, Béla Zsolt: The kingdom of Hungary. In: *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Ed.: Berend, Nora. Cambridge 2007, 319–368.
- BERKOVEC 2000: Berkovec, Tomáš: Znojmo (okr. Znojmo). *PV* 42 (2000) 262–263.
- BERNYAKOVICS 1957: Бернякович, Константин Васильевич: Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР). *SlArch* 5 (1957) 435–450.
- BIENER VON BIENENBERG 1780: Biener von Bienenberg, Karl Josef: *Geschichte der Stadt Koeniggratz*. Königgratz 1780.
- BICZÓ–TÓTH 2000: Biczó, Piroska – Tóth, Melinda: Das Marienstift Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 621–624.
- BINDER 1992: Binder Pál: A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozásai. *Századok* 126 (1992) 357–381.
- BIRNBAUM 1927: Birnbaum, Vojtěch: K otázce našich rotund. *PA* 35 (1927) 167–185.
- BISKUP 1961: Biskup, Marian: *Ziemia chełmińska w przeszłości. Wybór tekstów źródłowych*. Toruń 1961.
- BISKUP 1968: *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*. Red.: Biskup, Marian. Toruń 1968.
- BLÁHA 1985: Bláha, Josef: Několik poznámek ke genezi a významu raně středověké Olomouce. *AH* 10 (1985) 143–151.
- BLÁHA 1998: Bláha, Josef: Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce. *AH* 23 (1998) 133–157.

- BLÁHA 2002: Bláha, Josef: K raně středověké topografii Olomouce se zvláštním zřetelem k oblasti tzv. Předhradí. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica* 31 (2002) 13–23.
- BLÁHA–SIGL 2006: Bláha, Radek – Sigl, Jiří: Hradec Králové – raně středověké centrum východních Čech. *AH* 31 (2006) 45–53.
- BLÁHOVÁ 2006: Bláhová, Marie: Dějepisectví v českých zemích přemyslovského období. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 107–139.
- BLAICH–ZELLMER 2008: Blaich, Markus C. – Zellmer, Henning: Die ottonische Pfalz Werla – Überlegungen zu Baugrund und Baugestein. In: *GeoTop 2008 „Landschaft lesen lernen“ – 12. Internationale Jahrestagung der Fachsektion GeoTop der Deutschen Gesellschaft für Geowissenschaften, 30. April – 4. Mai 2008 in Königslutter*. Hrsg.: Röhling, Heinz-Gerd – Zellmer, Henning. Hannover 2008, 27–39.
- BLĂJAN 2006: Blăjan, Mihai: Alba Iulia, jud. Alba Punct: Izvorul Împăratului Cod sit: 1026.10. *CCAR* 2006, 54–57.
- BLĂJAN 2008: Blăjan, Mihai: Alba Iulia. Punct: Izvorul Împăratului. Cod sit: 1026.13. *CCAR* 2008, 69.
- BLĂJAN–STOICOVICI–BOTEZATU 1993: Blăjan, Mihai – Stoicovici, Eugen – Botezatu, Dan: Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia-Str. Vânătorilor (1979–1980). Studiu metalografic, numismatic și etnologic. *Apulum* 27–30 (1990–1993) 273–292.
- BLĄSZCZYK 1978: *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie na Środkową Wartą. Materiały z seminarium nt. Badania archeologiczne w Łądzie. Próba interpretacji przynależności plemienniej i funkcji grodu 26 i 27 VI 1974*. Red.: Błaszczuk, Włodzimierz. Poznań 1978.
- BLAZOVICH 1996: *A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban*. Szerk.: Blazovich László. Szeged 1996.
- BOBER 2006: Bober, Monika: Badania wału obronnego na stan. Nr 20 w Przemyślu (Plac Katedralny 2) w roku 2005. *RPA* 42 (2006) 113–116.
- BOBER 2007: Bober, Monika: Wczesnośredniowieczne oraz pradziejowe ślady osadnictwa odkryte pod wałem wczesnośredniowiecznego podgrodzia w Przemyślu. *RPA* 43 (2007) 113–132.
- BOCSKOR MEDVE CZ 2009: Bocskor Medvecz Andrea: Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetté válás folyamatában. *Acta Beregsasiensis* 8 (2009) 17–34.
- BOHÁČOVÁ 1993: Boháčová, Ivana: Nové prameny k přemyslovskému hradišti ve Staré Boleslavi. Předběžná informace. In: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Red.: Moździoch, Sławomir. Spotkania Bytomskie 1. Wrocław 1993, 201–218.
- BOHÁČOVÁ 2001: Boháčová, Ivana: Pražský hrad a jeho nejstarší opevňovací systémy. In: *Mediaevalia archaeologica 3. Pražský hrad a Malá Strana*. Red.: Ježek, Martin – Klápště, Jan. Praha 2001, 179–301.
- BOHÁČOVÁ 2003: Boháčová, Ivana: *Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku*. Mediaevalia Archaeologica 5. Ed.: Boháčová, Ivana. Praha 2003.
- BOHÁČOVÁ 2006: Boháčová, Ivana: K historii archeologického zkoumání center raného středověku v Čechách. Příklad ze Staré Boleslavi. *AR* 58 (2006) 117–128.
- BOHÁČOVÁ 2006a: Boháčová, Ivana: Stará Boleslav – stav a perspektivy studia funkcí a prostorového uspořádání přemyslovského hradu. *AR* 58 (2006) 695–723.
- BOHÁČOVÁ 2006b: Boháčová, Ivana: Pohanské rituály či běžné řemeslo? Příspěvek k poznání zázemí Pražského hradu na přelomu raného a vrcholného středověku. *Archaeologica Pragensia* 18 (2006) 19–44.
- BOHÁČOVÁ–FROLÍK–CHOTĚBOR–ŽEGKLITZ 1986: Boháčová, Ivana – Frolík, Jan – Chotěbor, Petr – Žegklitz, Jaromír: Bývalý biskupův dům na Pražském hradě. *AH* 17 (1986) 117–126.
- BOHÁČOVÁ–FROLÍK–ŠPAČEK 1994: Boháčová, Ivana – Frolík, Jan – Špaček, Jaroslav: *Stará Boleslav. Archeologický výzkum 1988–1994*. Čelakovice 1994.
- BOHÁČOVÁ–PROFANTOVÁ–ŠPAČEK 1998: Boháčová, Ivana – Profantová, Naďa – Špaček, Jaroslav: Kování avarského původu ze Staré Boleslavi. *ASČ* 2 (1998) 341–348.

- BOHÁČOVÁ–ŠPAČEK 1994: Boháčová, Ivana – Špaček, Jaroslav: Třetí raně středověký kostel na akropoli hradiště v Staré Boleslavi. *AR* 46 (1994) 607–617.
- BÖHM 1950: Böhm, Jaroslav: Výzkum libušínského hradiště. *AR* 2 (1950) 79–87.
- BÖHM–MENCL 1933: Böhm, Jaroslav – Mencl, Václav: Výzkum na hradě nitranském, 1930–1931. *PA* 37 (1933) 64–79.
- BOJARSKI 2003: Bojarski, Jacek: Stan i potrzeby badań mikroregionalnych na Pojezierzu Chełmińsko-Dobrzyńskim. *Wczesnośredniowieczne mikroregiony osadnicze na ziemi chełmińskiej. Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 5 (2003) 49–87.
- BÓNA 1964: Bóna, István: Der Silberschatz von Darufalva. *AAH* 16 (1964) 151–169.
- BÓNA 1985: Bóna, István: Arpadenzeitliche Dörfer, Kirche und Friedhof am Marosfluss. Kurt Horedt, Moresti, B.: 2. București 1984. *AAH* 37 (1985) 223–236.
- BÓNA 1988: Bóna, István: Über eine fruchtlose Polemik. Bemerkungen zur Abhandlung von Radu Harhoiu: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens (*Dacia* 31, 1987, 119–129). *AAH* 40 (1988) 301–314.
- BÓNA 1994: Bóna István: Krassó. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 380.
- BÓNA 1996: Bóna István: Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle* 1996:1 (1996), 230–234.
- BÓNA 1998: Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen 1998.
- BÓNA 2001: Bóna István: Várak Szent István korában. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 2001, 101–106.
- BÓNA 2001a: Bóna István: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Régészeti áttekintés. In: *Erdély a keresztény Magyar Királyságban*. Szerk.: Dávid Gyula. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár 2001, 69–97.
- BÓNA–KRISTÓ 1994: Bóna István – Kristó Gyula: Haram. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 254.
- BÓNA–NOVÁKI 1982: Bóna István – Nováki Gyula: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára (Alpár – eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg). *Cumania* 7 (1982) 18–106.
- BORCOWSKI 1998: Borcowski, Zbigniew: Archeolodzy na placu wielkiej inwestycji. Ewolucja metod dokumentacji w badaniach ratowniczych w Gdańsku. In: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*. Red.: Paner, Henryk. Gdańsk 1998, 12–15.
- BORKOVSKÝ 1940: Borkovský, Ivan: *Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury*. Praha 1940.
- BORKOVSKÝ 1949: Borkovský, Ivan: Výzkum Levého Hradce v roce 1948. *AR* 1 (1949) 105–109.
- BORKOVSKÝ 1950: Borkovský, Ivan: Objev nového kostela na pražském hradě. *AR* 2 (1950) 188–199.
- BORKOVSKÝ 1951: Borkovský, Ivan: Pohřebiště u Královské jízdárny na Pražském hradě. *AR* 3 (1951) 101–104.
- BORKOVSKÝ 1953: Borkovský, Ivan: Staročeský dvorec na Levém Hradci. *AR* 5 (1953) 621–646.
- BORKOVSKÝ 1954: Borkovský, Ivan: Předkřesťanské pohřebiště v Žalově. *AR* 6 (1954) 62–63.
- BORKOVSKÝ 1956: Borkovský, Ivan: Přemyslovská hradiště jako pramen historického poznání. *PA* 47 (1956) 348–361.
- BORKOVSKÝ 1956a: Borkovský, Ivan: Rekonstrukce pražského hradu na sklonku desátého století. *AR* 8 (1956) 32, 49–52.
- BORKOVSKÝ 1962: Borkovský, Ivan: Opyš Pražského hradu. *PA* 53 (1962) 381–454.
- BORKOVSKÝ 1965: Borkovský, Ivan: *Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců*. Praha 1965.
- BOROVSKY 1906: *Temes Vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. *Magyarország Vármegyéi és Városai*. Budapest é.n. [1906].
- BOROVSKY 1910: *Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája. Temes Vármegye*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest é.n. [1914].
- BÖRZSÖNYI 1908: Börzsönyi Arnold: Római és egyéb dunántúli leletekről. *AE* 28 (1908) 184–185.

- BRACKMANN–UNVERZAGT 1936: Brackmann, Albert – Unverzagt, Wilhelm: *Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten I. Deutschland und der Osten I.* Leipzig 1936.
- BRATHER 2001: Brather, Sebastian: Slawenbilder „slawische Altertumskunde“ im 19. und 20. Jahrhundert. *AR* 53 (2001) 717–751.
- BRETHOLZ 1911: Bretholz, Salomon Berthold: *Geschichte der Stadt Brünn*. Brno 1911.
- BŘEZINOVÁ–SAMUEL 2007: Březinová, Gertrúda – Samuel, Marián a kolektív: „Tak čo, našli ste niečo?“ *Svedoctvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*. Nitra 2007.
- BRONICKA-RAUHUT 1998: Bronicka-Rauhut, Jadwiga: *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*. Warszawa 1998.
- BRYCH 2000: Brych, Vladimír: Poznámky k nejstarší podobě hradu Mělník. *Castelloologica Bohemica* 7 (2000) 93–110.
- BRZOSTOWICZ 2003: Brzostowicz, Michał: *Gród przedpiastowski w Splawiu-Wodzisku*. Poznań–Września 2003.
- BRZOSTOWICZ 2005: Brzostowicz, Michał: Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle źródeł archeologicznych. In: *Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*. Red.: Brzostowicz, Michał – Mizerska, Henryka – Wrześniński, Jacek. Poznań–Łąd 2005, 47–60.
- BRZOSTOWICZ 2009: Brzostowicz, Michał: *Grodzisko wczesnośredniowieczne w Łądzie nad Wartą. Badania 1960–1986*. (http://www.muzaarp.poznan.pl/muzeum/muz_pol/Lad/index_lad.html. Poznań 2009.12.12.)
- BUBENÍK 1993: Bubeník, Josef: Příspěvek k poznání rozsahu a rozvoje osídlení Čech ve starší až střední době hradištní. *AR* 45 (1993) 57–71.
- BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977: Bubeník, Josef – Uhlíková, Olga: K počátkům města Žatce. (Topografie raně středověkých nálezů na jeho území.) *PA* 68 (1977) 193–218.
- BUCHSENSCHUTZ–CSERMÉNYI–GUILLAUMET–SZABÓ 1990: Buchsenschutz, Olivier – Cserményi Vajk – Guillaumet, Jean-Paul – Szabó Mikós: Francia-magyar ásatás Velem-Szentviden. Előzetes jelentés az 1988–1989. évi kutatásokról. *Savaria* 19:2 (1990) 7–24.
- BUDAY 1913: Buday Árpád: Kiadatlan római feliratos emlékek. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 4 (1913) 94–108.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1965: Budinský-Krička, Vojtech: Staromaďarský náčelnický hrob zo Zemplína. *AR* 17 (1965) 309–338.
- BUKO 1981: Buko, Andrzej: *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- BUKO 1998: Buko, Andrzej: *Początki Sandomierza*. Warszawa 1998.
- BUKO 2006: Buko, Andrzej: *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*. Warszawa 2006.
- BUKOWSKA-GEDIGOWA–GEDIGA 1986: Bukowska-Gedigowa, Janina – Gediga, Bogusław: *Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu*. Wrocław 1986.
- BURHARD 1957: Burhard, Helena: Z badań nad początkami eksploatacji soli w Polsce. (Sprawozdania badań próbnych w Łapczycy, pow. Bochnia, i Sidzinie, pow. Kraków). *SA* 4 (1957) 180–186.
- BURSCHE–TAYLOR 1991: Bursche, Aleksander – Taylor, Timothy: A panorama of Polish archaeology (Introduction). *Antiquity* 65 (1991) 583–592.
- BUŠKO 2004: Buško, Cezary: Archeologia lokacyjnego Wrocławia. In: *Forum Urbes Medii Aevi I. Sborník příspěvků z konference FUMA konané 10. dubna 2002*. Red.: Kováčik, Peter et al. Brno 2004, 35–45.
- BUŠKO 2007: Buško, Cezary: Z badań archeologicznych nad miastami południowej Polski. Rynek Główny w Krakowie w świetle prac przeprowadzonych w latach 2005–2007. *AH* 32 (2007) 225–235.
- BUZÁS 1996: Buzás Gergely: Visegrád. In: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Szerk.: Altmann Júlia et al. Budapest 1996, 115–161.
- BUZÁS 2000: *Visegrád*. Szerk.: Buzás Gergely. Altum Castrum 5. Visegrád 2000.
- BUZÁS 2001: Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. *RkM* 2001 (2003) 237–238.
- BUZÁS 2001a: Buzás Gergely: Pest megye középkori művészeti emlékei. In: *Pest megye monográfiája I. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest 2001, 223–254.
- BUZÁS 2002: Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. *RkM* 2002 (2004) 293.

- BUZÁS 2004: Buzás Gergely: Visegrád, Szent András monostor. *RkM 2003* (2004) 319–322.
- BUZÁS 2004b: Buzás Gergely: Az esztergomi vár román kori és gótikus épületei. In: *Az Esztergomi Vármúzeum költárának katalógusa*. Szerk.: Buzás Gergely – Tolnai Gergely. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Esztergom 2004, 7–44.
- BUZÁS 2006: Buzás Gergely: 11. századi ispáni várainkról. In: „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 43–53.
- BUZÁS–BORUZS–MERVA–TOLNAI 2014: Buzás Gergely – Boruzs Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. *Magyar Régészet Online Magazin* 2014 tavasz, 1–8. (http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2014/05/Buzas_14TA.pdf 2016. április 18.)
- BUZÁS–ESZES 2007: Buzás Gergely – Eszes Bernadette: XI. századi görög monostor Visegrádon. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben IV*. Szerk.: Szócs Péter Levente – Rusu, Adrian Andrei. Satu Mare 2007, 49–93.
- ČAPLOVIČ 1953: Čaplovič, Pavol: Slovanské pohrebište X. storočia v Nitre pod Zoborom. *AR* 5 (1953) 173–176, 193, 209–210.
- ČAPLOVIČ 1955: Čaplovič, Pavol: Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. *SlArch* 2 (1954) 5–50.
- ČAPLOVIČ 1983: Čaplovič, Dušan: Výskum v Zemplíne. *AVANS* 1983 (1984) 62–64.
- ČAPLOVIČ 1984: Čaplovič, Dušan: Výsledky výskumu hradiska v Zemplíne. *AVANS* 1984 (1985) 75–77.
- ČAPLOVIČ 2000: Čaplovič, Dušan: The Area of Slovakia in the 10th Century – Development of Settlement, Interethnic and Acculturation Processes (Focused on the Area of Northern Slovakia). In: *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2000, 147–156.
- ČÁREK 1947: Čárek, Jiří: *Románská Praha*. Praha 1947.
- ČECH 1994: Čech, Petr: Archeologický průzkum při rekonstrukci plynovodu v Žatci. *AR* 46 (1994) 65–80.
- ČECH 1999: Čech, Petr: Dragúš – Kosmův mýtus a náš historický problém. *ASČ* 3 (1999) 353–365.
- ČECH 2000: Čech, Petr: Saaz (Žatec). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 393–394.
- ČECH 2004: Čech, Petr: Žatec v raném středověku (6. – počátek 13. století). In: *Žatec*. Ed.: Holodňák, Petr – Ebelová, Ivana. Praha 2004, 54–114.
- ČECHURA 2005: Čechura, Martin: Archeologický výzkum kostelů v západních Čechách. *AH* 30 (2005) 359–376.
- CEHAK-HOLUBOWICZOWA 1957: Cehak-Holubowiczowa, Helena: Zoomorficzne wycinanki ze skóry z wczesnośredniowiecznego Opola. *Archeologia Śląska* 1 (1957) 99–112.
- CEJNKOVÁ 1992: Cejnková, Dana: Archeologický výzkum ve starobrněnském klášteře. In: *Forum Brunense 1992, Sborník prací Muzea města Brna*. Brno 1992, 11–20.
- CEJNKOVÁ–MĚŘÍNSKÝ–SULITKOVÁ 1984: Cejnková, Dana – Měřínský, Zdeněk – Sulitková, Ludmila: K problematice počátků města Brna. In: *Urbes Medii Aevi: Investigationes archaeologicae. XV. celostátní konference archeologů středověku. Praha, 17.–21. X. 1983*. Red.: Richter, Miroslav. Praha 1984, 25–27.
- CHALOUPECKÝ 1923: Chaloupecký, Vaclav: *Staré Slovensko*. Bratislava 1923.
- CHARVÁT 1994: Charvát, Petr: On Slavs, silk and the early state: the town of Čáslav in the pristine middle ages. *PA* 85 (1994) 108–153.
- CHARVÁT 1995: Charvát, Petr: Přes řeku a na jih: Slavníkovci na Čáslavsku. *AR* 47 (1995) 231–238.
- CHRISTALLER 1968: Christaller, Walter: *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt 1933.
- CHROPOVSKÝ–FUSEK 1988: Chropovský, Bohuslav – Fusek, Gabriel: Obnovený výzkum nitrianskeho hradu. *AVANS* 1988 (1990) 66–67.
- CHRZANOWSKI–KORNECKI 1991: Chrzanowski, Tadeusz – Kornecki, Marian: *Chelmno*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.

- CHUDZIAK 1998: Chudziak, Wojciech: Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmnie. *Acta Archaeologica Pomoranica* 1 (1998) 227–236.
- CHUDZIAK 2000: Chudziak, Wojciech: Die Kirche im Burgwall von Kaldus bei Kulm (Chełmno). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 511–514.
- CHUDZIAK 2004: *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kaldusie. Studia przyrodniczo-archeologiczne*. Red.: Chudziak, Wojciech. Mons Sancti Laurentii 2. Toruń 2004.
- CHUDZIAK 2004a: Chudziak, Wojciech: *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*. Mons Sancti Laurentii 1. Toruń 2004.
- CHUDZIAK 2006: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kaldusie (stanowisko I)*. Red.: Chudziak, Wojciech. Mons Sancti Laurentii 3. Toruń 2006.
- CIBULKA 1934: Cibulka, Josef: Václavova rotunda sv. Víta. In: *Svatováclavský sborník vydaný na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého*. I. Red.: Stloukal, Karel – Kapras, Jan – Guth, Karel – Novák, Antonín. Praha 1934, 230–685.
- ČIHÁKOVÁ 2001: Čiháková, Jarmila: Raně středověké fortifikace na jižním okraji pražského levobřežního podhradí. In: *Medievalia archaeologica 3. Pražský hrad a Malá Strana*. Red.: Ježek, Martin – Klápště, Jan. Praha 2001, 29–135.
- ČIHÁKOVÁ–HAVRDA 2008: Čiháková, Jarmila – Havrda, Jan: Malá Strana v raném středověku. Stav výzkumu a rekapitulace poznání. *AR* 60 (2008) 187–228.
- ČIHÁKOVÁ–MÜLLER 2006: Čiháková, Jarmila – Müller, Martin: Zpráva o nález rotundy sv. Václava na Malostranském náměstí v Praze. *Zprávy památkové péče* 66 (2006) 100–116.
- CIUGUDEAN–DRAGOTĂ 2001: Ciugudean, Horia – Dragotă, Aurel: Cercetări arheologice la Alba Iulia-Piclișa: descoperirile Hallstattiene și medievale – timpurii. (Campania din anul 2000). *Apulum* 38:1 (2001) 269–288.
- ČIŽMÁŘ 2007: Čižmář, Zdeněk: Znojmo (okr. Znojmo). *PV* 48 (2007) 523–528.
- ČIŽMÁŘOVÁ 1977: Čižmářová, Jana: Nález mladohradištní keramiky ze Starého Brna. *PV* 1977, 81.
- ČIŽMÁŘOVÁ 1994: Čižmářová, Jana: Sídliště ze starší doby hradištní v Brně-Starém Lískovci. *Pravěk* 4 (1994) 271–288.
- COCIȘ ET AL. 1992: Cociș, Sorin – Voișan, V. – Paki, Adela – Rotea, Mihai – Hica, B. Ioana – Pop, Constantin: Cluj Napoca. Str. Victor Deleu, Str. Plugarilor *CCAR* 1992. (www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=641)
- COCIȘ–VOIȘIAN–PAKI–ROTEA 1995: Cociș, Sorin – Voișian, Valentin – Paki, Adela – Rotea, Mihai: Raport preliminar privind cercetările arheologice din Strada Victor Deleu în Cluj Napoca I. *Campaniile* 1992–1994. *AMN* 32:1 (1995) 635–653.
- COFTA 1955: Cofta, Aleksandra: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kruszwicy w latach 1953 i 1954. *SA* 1 (1955) 91–104.
- COFTA–BONIEWSKA 1963: Cofta-Boniewska, Aleksandra: Nowe odkrycia archeologiczne w Kruszwicy w 1956 r. *WA* 29:1 (1963) 37–43.
- COLECTIV 1952: Colectivul de cercetări arheologice al Academiei R.P.R.: Șantierul „Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj”. *SCIV* 3 (1952) 310–344.
- CONSTANTINESCU–IAȘI–CONDURACHI–DAICOVICIU 1960: *Istoria României*. I. Red.: Constantinescu-Iași, Petre – Condurachi, Emil – Daicoviciu, Constantin. București 1960.
- COSMA 2001: Cosma, Călin: Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9.–10. Jh. im Westen und Nordwesten Rumäniens. In: *Acta Musei Porolissensis* IV, Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani. Red.: Cosma, Călin – Tamba, Dan – Rustoiu, Aurel. Zalău 2001, 499–565.
- COSTEA 2004: Costea, Florin: *Repertoriul Arheologic al județului Brașov*. Brașov 2004.
- CRETIER 1943: Crettier Károly: A dobokai vár. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 3 (1943) 197–208.
- CRIȘAN ET AL. 1992: Crișan, Ion Horațiu – Bărbulescu, Mihai – Chirilă, Eugen – Vasiliev, Valentin – Winkler, Iudita: *Repertoriul Arheologic al Județului Cluj*. Cluj-Napoca 1992.

- CSAJKA 2003: Чайка, Роман: *Княже місто Щекотин*. Львів 2003.
- CSÉPLŐ 1899: Cséplő Péter: A pusztakovácsi leletekről. *AÉ* 19 (1899) 360–366.
- CSÉPLŐ 1901: Cséplő Péter: Régészeti ásatásokról a bihari várban. *AÉ* 21 (1901) 69–72.
- CSÉPLŐ 1901: Cséplő Péter: Bihar vármegye és Nagyvárad őskora. In: *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Magyarország Vármegyéi és Városai. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest 1901.
- Cs. Sós 1984: Cs. Sós, Ágnes: *Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–1978*. Budapest 1984.
- Cs. Sós 1994: Cs. Sós Ágnes: Zalavár. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994, 741.
- ČURNÝ–SAMUEL 2005: Čurný, Marián – Samuel, Marián: Zisťovací výskum na Župnom námestí v Nitre. *AVANS* 2005 (2007) 64–66.
- DĄBROWSKA 1965: Dąbrowska, Iwona: Badania wykopaliskowe na Zawodziu w Kaliszu w 1963 roku. *SA* 17 (1965) 175–179.
- DĄBROWSKA 1968: Dąbrowska, Iwona: Badania archeologiczne na Zawodziu w Kaliszu w 1965 roku. *SA* 19 (1968) 170–177.
- DĄBROWSKI 1955: Dąbrowski, Krzysztof: Badania archeologiczne we wsi Piwonice w pow. Kaliskim w roku 1954. *SA* 1 (1955) 49–62.
- DĄBROWSKI 1963: Dąbrowski, Krzysztof: Rezerwat archeologiczny na Zawodziu w Kaliszu. *WA* 29:1 (1963) 29–36.
- DĄBROWSKI–HUNICZ–KARDASZ 1975: Dąbrowski, Mieczysław Jan – Hunicz, Andrzej – Kardasz, Margarity: Badania archeologiczne i dendrochronologiczne prowadzone na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1973 r. *WA* 40:1 (1975) 27–36.
- DALBOR 1959: Dalbor, Witold: Dwór książęcy z X w. na Ostrowie Lednickim. *SlA* 16 (1959) 172–288.
- DÁVID 1974: Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfija*. Budapest 1974.
- DEMO 1996: Demo, Željko: *Vukovar-Lijeva Bara*. Zagreb 1996.
- DÉNES 1991: Dénes József: A vasvári ispáni vár helye. *Vasi Szemle* 45 (1991) 362–371.
- DÉNES 1996: Dénes József: Nyugat-Dunántúl a 10. században. Kísérlet a helynevek értelmezésére. *Vasi Szemle* 50 (1996) 357–370.
- DIACONESCU–ROMAN 2006: Diaconescu, Dragoș – Roman, Cristian C.: A stone oven from the early Middle Ages discovered at Hunedoara-Grădina Castelului. *Acta Terrae Septemcastrensis* 5 (2006) 193–209.
- DIMITRIJEVIĆ 1983: Димитриевић, Даница: Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке. *Старинар* 23–24 (1982–1983) 29–59.
- DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ 1965: Dimitrijević, Danica – Kovačević, Jovan: Stari Slankamen (Acumincum) Indija, – praistorijska, antička i srenjovekovna nalazišta. *Arheološki Pregled* 7 (1965) 115–120.
- DOHNAL 1985: Dohnal, Vít: Počátky hradu v Olomouci a jeho nejstarší zděná architektura. *AH* 10 (1985) 273–282.
- DOHNAL 1987: Dohnal, Vít: Systematický výzkum Dómského návrší v Olomouci – 10. etapa. /okr. Olomouc/. *PV* 1985 (1987) 48–49.
- DOHNAL 2005: Dohnal, Vít: *Olomoucký hrad v raném středověku* (II). Olomouc 2005.
- DOHNAL 2006: Dohnal, Vít: *Tři nejstarší olomoucké kostely. Olomoucký hrad v raném středověku* (III). Olomouc 2006.
- DONAT 2001: Donat, Peter: Ottonische Pfalzen und Königshöfe in Mitteldeutschland als herrschaftliche und wirtschaftliche Zentren. In: *Zentrale Funktionen der Burg*. Hrsg.: Hofrichter, Hartmund. Braubach 2001, 31–39.
- DOVGANY 2008: Довгань, Петро: Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження. *Вісник Інституту археології* 3 (2008) 136–195.
- DRAGOTĂ 2006: Dragotă, Aurel: *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și funeral în Transilvania și în Europa Centrală și de Sud-Est (sec. IX–XI P. Ch)*. Alba Iulia 2006.
- DRAGOTĂ–BRÂANDA 2001: Dragotă, Aurel – Brânda, Dănuț Sever: Necropola medievală timpurie – Alba Iulia, str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brandușei). Săpăturile de salvare din anul 1999. *Apulum* 38 (2001) 289–318.

- DRAGOTĂ ET AL. 2004: Dragotă, Aurel – Orian, Cosmin Marcel – Băbuț, Isabela Cercetări arheologice la Alba Iulia-Spitalul Veterinar și Canton C.F.R. (1961–1962) *Acta Terrae Septemcastrensis* III (2004) 169–182.
- DRAGOTĂ ET AL. 2009: Dragotă, Aurel – Rustoiu, Gabriel Tiberiu – Drîmbărean, Matei – Deleanu, Valentin – Oța, Silviu: *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia – Str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*. Alba Iulia 2009.
- DRAGOUN 1992: Dragoun, Zdeněk: Výsledky sondáže v rotundě sv. Kříže na Starém Městě pražském. *AH* 17 (1992) 383–393.
- DRAGOUN 1997: Dragoun, Zdeněk: Zur Frage der frühmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der Prager Altstadt, In: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*. Ed.: Kubková, Jana – Klápště, Jan – Ježek, Martin – Meduna, Petr. Praha 1997, 149–159.
- DULINICZ 1997: Dulinicz, Marek: The First Dendrochronological Dating of Strongholds in Northern Mazovia. In: *Origins of Central Europe*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 1997, 137–141.
- DUMITRAȘCU 1982: Dumitrașcu, Sever: Săpăturile arheologice de la Biharea. *Materiale și cercetări arheologice* 6 (1982) 194–201.
- DUMITRAȘCU 1994: Dumitrașcu, Sever: *Biharea I. Săpături arheologice din anii 1973–1980*. Oradea, 1994.
- DUMITRAȘCU–BORCEA 1974: Dumitrașcu, Sever – Borcea, Liviu: Sondajul arheologic din iulie 1973 în cetatea de la Biharea. *Crisia* 4 (1974) 57–64.
- DUMITRAȘCU–SFRENGEU 2001: Dumitrașcu, Sever – Sfrengu, Florin: Biharia, com. Biharia, jud. Bihor Punct: Cetatea de pământ Cod sit: 27445.01. CCAR. Campania 2001, 60–61.
- DUMITRAȘCU ET AL. 2003: Dumitrașcu, Sever – Sfrengu, Florin – Ardelean, Laura – Goman, Mihaela – Goman, Lucian: CCAR 1998, 2000, 2003 (www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detalii.asp?k=1551,k=1196,és k=2178)
- DURDÍK 2001: Durdík, Tomáš: K problematice hradu v Chrudimi. *AR* 53 (2001) 615–619.
- DURDÍK 2007: Durdík, Tomáš: *Hrady přechodného typu v Čechách*. Praha 2007.
- DURDÍK–CHOTĚBOR 1994: Durdík, Tomáš – Chotěbor, Petr: Stavební vývoj kláštera sv. Jiří na Pražském hradě ve středověku. *Archaeologia Historica* 19 (1994) 369–377.
- DWORACZYK–KOWALSKA 1998: Dworaczyk, Marek – Kowalska, Anna Bogumiła: Z dziejów Suburbium w Szczecinie. (Wyniki badań archeologicznych z lat 1992–1997). *SA* 50 (1998) 83–116.
- DWORACZYK–KOWALSKA–RULEWICZ 2003: Dworaczyk, Marek – Kowalska, Anna Bogumiła – Rulewicz, Marian: *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*. Szczecin 2003.
- DYLIK 1939: Dylík, Jan: *Položení geografické Tumu i Łęczycy*. Łódź 1939.
- DYMACZEWSKA 1969: Dymaczewska, Urszula: Ceramika wczesnośredniowieczna z Santoka, pow. Gorzów Wielkopolski. *SIA* 16 (1969) 145–241.
- DYMACZEWSKA–DYMACZEWSKI 1967: Dymaczewska, Urszula – Dymaczewski, Aleksander: Wczesnośredniowieczny Santok. Wyniki badań wykopaliskowych we wnętrzu grodu w latach 1958–1961. *SIA* 14 (1967) 185–241.
- DYMACZEWSKI 1975: Dymaczewski, Aleksander: Die Ausgrabungen in Santok – Ergebnisse und Fragen der Weiterführung der Forschungen. *AP* 16 (1975) 231–238.
- DYMACZEWSKI–HOŁOWIŃSKA 1964: Dymaczewski, Aleksander – Hołowińska, Zofia: Die Wiederaufnahme der archäologischen Forschungen auf dem Burgwall in Santok, kreis Gorzów Wielkopolski. *AP* 6 (1964) 279–291.
- DZIEDUSZYCKA 1977: Dzieduszycka, Bożena: Rejestr stanowisk archeologicznych w rejonie Jez. Gopła (woj. Bydgoszcz). *Fontes Archaeologici Posnanienses* 26 (1975) 150–158.
- DZIEDUSZYCKA–DZIEDUSZYCKI 2004: Dzieduszycka, Bożena – Dzieduszycki, Wojciech: Early medieval Kruszwica. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 223–240.
- DZIEDUSZYCKI 2008: Dzieduszycki, Wojciech: Kruszwica – piastowska domena nad Goplem. In: *Pradzi-eje Wielkopolski od epoki kamienia do średniowiecza*. Red.: Kobusiewicz, Michał. Poznań 2008, 397–429.

- DZIK 2006: Dzik, Michał: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Żukowie, pow. Płońsk*. Warszawa 2006.
- EICHLER–WALTHER 1969: Eichler, Ernst – Walther, Hans: Zur altsorbischen Soziotoponymie. In: *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*. Hrsg.: Otto, Karl-Heinz – Herrmann, Joachim. Berlin 1969, 239–247.
- ENGEL 2001: Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest 2001.
- ENGEL 2007: Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. *Castrum* 6 (2007) 11–18.
- ENTZ 1958: Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958.
- ENTZ 1976: Entz, Géza: Diskussion. *AAH* 28 (2976) 438.
- ENTZ 1987: *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II*. Magyarország Műemléki Topográfia XI. Szerk.: Entz Géza. Budapest 1987.
- ENTZ 1994: Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár 1994.
- EPSTEIN 1960: Epstein, Fritz T.: *War-Time Activities of the SS-Ahnenerbe*. In: *On the track of tyranny: essays presented by the Wiener Library to Leonard G. Montefiore, on the occasion of his seventieth birthday*. Ed.: Beloff, Baron Max. Wien 1960, 77–95.
- ERDŐ 2001: Erdő Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest 2001.
- ESSENWEIN 1869: Essenwein, August: *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau*. Lipsk 1869.
- ET I: *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig*. Szerk.: Makkai László – Mócsy András. Budapest 1986.
- EYSYMONTT 2002: Eysymontt, Rafał: Burgum milickie – przemiana w małe miasto. In: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Red.: Buško, Cezary – Klápště, Jan – Leciejewicz, Lech – Moździoch, Sławomir. Wrocław–Praha 2002, 73–82.
- FARKAS 1889: Farkas Sándor: Alpári őseletek. *AÉ* 9 (1889) 382–383.
- FEHÉR 1942: Fehér Mátyás: *A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története, 1241–1941*. Budapest 1942.
- FEHN 2001: Fehn, Klaus: Burgen und zentrale Funktionen. In: *Zentrale Funktionen der Burg*. Hrsg.: Hofrichter, Hartmund. Braubach 2001, 7–12.
- FEHRING 2000: Fehring, Günter P.: *Die Archäologie des Mittelalters. Eine Einführung*. Stuttgart 2000.
- FEKETE 2007: Fekete Mária: Szentvid vára. *Savaria* 31:2 (2007) 77–155.
- FEKETE 2012: Fekete Mária: Adatok Szentvid várának topográfiájához. Hol állhatott az *ecclesia Sancti Viti* a velemi Szentvid-hegyen? In: *Laudator Temporis Acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk.: Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest 2012, 228–247.
- FELCMANN–SCHMIDT 1893: Felcman, Jan – Schmidt, Václav: Archaeologický výzkum Údolí Svatojiřského. *PA* 16 (1893) 1–30, 57–62, 365–366.
- FELD 1991: Feld István: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem* 35 (1991) 197–219.
- FELD 2010: Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 495–520.
- FÉNYES 1847: Fényes Elek: *Magyarország leírása I*. Pest 1847.
- FERENCZI 1994: Ferenczi István: *Sóvidéki várainkról*. Korond 1994.
- FILIPCSUK 2010: Филипчук Михайло Андрійович: Плісеський археологічний комплекс. In: *Археологія і давня історія України*, 1. Red.: Івакін, Гліб Юрійович. Київ 2010, 345–357.
- FILIPOWIAK 1955: Filipowiak, Władysław: Badania archeologiczne w Wolinie na Pomorzu. *AR* 7 (1955) 351–363.
- FILIPOWIAK 1955a: Filipowiak, Władysław: Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Wolinie w latach 1953–1954. *SA* 1 (1955) 179–194.
- FILIPOWIAK 2000: Filipowiak, Władysław: Wollin – Ein frühmittelalterliches Zentrum an der Ostsee. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 152–155.
- FILIPOWIAK 2004: Filipowiak, Władysław: Some aspects of the development of Wolin in the 8th–11th centuries in the light of the results of new research. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbanczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 47–74.
- FINÁLY 1902: Finály Gábor a sárvári földváról. *AÉ* 22 (1902) 266–271.

- FLORIÁN 1914: Florián, Čeněk: Nález historické keramiky v Chrudimi. *PA* 26 (1914) 67–69.
- FLYOROV 2011: Флёрков, Валерий Сергеевич: «Города» и «замки» Хазарского каганата. *Археологическая реальность*. Москва–Иерусалим 2011.
- FOCKE 1879: Focke, Franz: *Aus dem ältesten Geschichts-Gebiete Deutsch-Böhmens* I–II. Libouchec 1879.
- FODOR 1976: Fodor, István: Vorbericht über die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud. *AAH* 28 (1976) 371–382.
- FODOR 1996: „Óseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor István. Budapest 1996.
- FODOR–DANYI 2004: Fodor László – Danyi József: *Gyöngyöspata, várhegy 2004. évi régészeti kutatása. Sáncszerkezet és rétegelemző régészeti munka*. Kézirat. Eger 2004.
- FOEDISCH 1872: Foedisch, Julius Ernst: Die alten Wallbauten Böhmens. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 10 (1872) 186–203.
- FONT 2005: Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest 2005.
- FRIEDL 1966: Friedl, Antonín: *Přemyslovci ve Znojmě. Ikonografie posvátného oráče v českém mythu*. Praha 1966.
- FRIDRICH 1994: *25 Years of Archaeological Research in Bohemia. PA – Supplementum* 1. Ed.: Fridrich, Jan. Prague 1994.
- FRIND 1864–1878: Frind, Anton Ludwig: *Die Kirchengeschichte Böhmens im Allgemeinen und ihrer besonderen Beziehung auf die jetzige Leitmeritzer Diöcese in der Zeit vor dem erblichen Königtume*. 1–4. kötet. Prag 1864–1878.
- FROLÍK 2002: Frolík, Jan: Zamyšlení nad třetím svazkem sborníku „Mediaevalia archaeologica”. K výsledkům výzkumů raně středověkého opevnění Pražského hradu a Malé Strany. *AR* 54 (2002) 705–726.
- FROLÍK 2006: Frolík, Jan: Chrudim – raně středověké centrum jižní částí východních Čech. *AH* 31 (2006) 7–19.
- FROLÍK 2006a: Frolík, Jan: *Pražský hrad na úsvitu dějin – významné archeologické objevy osmi desetiletí. Pracovní texty II.* (K cyklu Příběh Pražského hradu). Praha 2006.
- FROLÍK–BRAVERMANOVÁ 2000: Frolík, Jan – Bravermanová, Milena: Die Prager Burg. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 376–378.
- FROLÍK–GRULICH–HRUBÝ–NESEJT–ŠRÁMEK 2003: Frolík, Jan – Grulich, Petr – Hrubý, Vladimír – Nesejt, František – Šrámek, Pavel: *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 13. Chrudim*. Praha, 2003.
- FROLÍK–SIGL 1985: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: K počátkům města Chrudimi. *AH* 10 (1985) 175–180.
- FROLÍK–SIGL 1994: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: New Facts on the Settlement on the Central Hilltop of the Town of Chrudim. Rescue Survey of 1982–1984. *PA* 85 (1994) 111–131.
- FROLÍK–SIGL 1995: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: Změny městské parcelace v Chrudimi (Štěpánova ulice čp. 85). *AH* 20 (1995) 133–140.
- FROLÍK–SIGL 1997: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: Die Chrudimer Siedlung beim Hl. Kreuz und ihre Bedeutung für die Anfänge der Stadt. In: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*. Ed.: Kubková, Jana – Klápště, Jan – Ježek, Martin – Meduna, Petr Praha 1997, 176–184.
- FROLÍK–SIGL 1997b: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: Archeologický výzkum v Chrudimi v roce 1996. *AH* 22 (1997) 115–119.
- FROLÍK–SIGL 1998: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: *Chrudim v pravěku a středověku. Obrazy každodenního života*. Chrudim 1998.
- FROLÍK–SIGL 1999: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: Mladohradištní valové opevnění v Chrudimi. *ASC* 3 (1999) 443–464.
- FROLÍK–SIGL 2001: Frolík, Jan – Sigl, Jiří: K úvahám Martina Ježka o počátcích města Chrudimi a tamějším hradu. *AR* 53 (2001) 620–629.

- FROLÍK–TOMÁŠEK 1995: Frolík, Jan – Tomášek, Martin: Archeologický výzkum historického jádra Čáslavi v letech 1991–1993. *AH* 20 (1995) 147–156.
- FROLÍKOVÁ–KALISZOVÁ 2000: Frolíková–Kaliszová, Drahomíra: Pokus o analýzu slovanského pohřebiště v Praze-Motole. *PA* 91 (2000) 201–249.
- FRÝDA–HUS 1989: Frýda, František – Hus, Miroslav: Archeologický výzkum ve Starém Plznci. *AH* 14 (1989) 219–232.
- FÜGEDI 1994: Fügedi Erik: Vártípusok. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 719.
- FÜGEDI 1997: Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest 1977.
- FÜLÖP 2000: Fülöp András: Veszprém, Veszprémvölgyi apácakolostor. *RkM* 2000 (2003) 229–230.
- FUSEK 2008: Fusek, Gabriel: Vrcholnostredoveké sídlisko v Nitre-Šindolke. *AH* 33 (2008) 27–40.
- FÜSSY 1902: Füssy Tamás: *A Zalavári Apátság története. A Zalavári apátság története. A legrégibb idők-től fogva napjainkig*. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 7. Budapest 1902.
- GABRIELI 2002: Gabrieli Gabriella: Sopron, Ógabona tér 44–46. és Sopron. Szélmalom utca 17. *RkM* 2002 (2004) 267.
- GABRIELI 2004: Gabrieli Gabriella: Sopron, Szent György utca 20. *RkM* 2004 (2005) 281.
- GÁDOR 1980: Gádor, Judit: Ausgrabung in der Erdburg von Abaujvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. *AAH* 32 (1980) 443–454.
- GÁDOR 1985: Gádor Judit: A Sály-latorvári nemzetségfői központ kutatása. In: *Középkori régészetiünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 115–128.
- GÁDOR 1987: Gádor Judit: Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján. *SSzle* 41 (1987) 246–249.
- GÁDOR 1994: Gádor Judit: Abaujvár. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 28.
- GÁDOR–NOVÁKI 1976: Gádor Judit – Nováki Gyula: Ásatás az abaujvári földvárban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 15 (1976) 37–47.
- GÁDOR–NOVÁKI 1976a: Gádor, Judit – Nováki, Gyula: Ausgrabung in der Erdburg von Abaujvár. *AAH* 28 (1976) 425–434.
- GAIU 1984: Gaiu, Corneliu: Așezarea prefeudală de la Șirioara, com. Șieu-Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud. *Marisia* 13–14 (1984) 59–64.
- GÁLL 2001: Gáll Erwin: Sistemul cronologic al mormintelor de secol X de bazinul transilvan. *Apulum* 38:2 (2001) 1–15.
- GÁLL 2005: Gáll Erwin: Burial customs in the 10–11th centuries in Transylvania, Crișana and Banat. *Dacia* 48–49 (2004–2005) 335–454.
- GÁLL 2006: Gáll Ervin: A magyar-román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140 (2006) 375–396.
- GÁLL 2007: Gáll Erwin: S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencében. *Acta Siculica* 2007, 239–251.
- GÁLL 2013: Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat)* I–II. *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* 6. Szerk.: Felföldi Szabolcs. Szeged 2013.
- GÁLL 2013a: Gáll, Erwin: The Analysis of Churchyard Cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–first half of the 13th Centuries. On the beginning of institutionalised Christianity. *Marisia* 33 (2013) 135–250.
- GÁLL 2013b: Gáll, Erwin: Dăbâca (Dobeschdorf, Doboka): necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaș. Câteva idei privind evoluția habitatului de la Dăbâca. *Analele Banatului* 21 (2013) 135–186.
- GÁLL 2013c: Gáll, Erwin: Dăbâca (Dobeschdorf, Doboka): The necropolis around the church in A. Tămaș' Garden. Some ideas on the development of Dăbâca habitat. *Banatica* 23 (2013) 243–328.

- GÁLL 2016: Gáll, Erwin: Archaeology and Nationalism: The Endless Struggle for Dăbâca (G.: Dobeschdorf; H.: Doboka). Thoughts on Research Development and Archaeological Realities. *Communications Archaeologicae Hungariae* 2014–2015, in press.
- GÁLL–GERGELY 2009: Gáll Erwin – Gergely Balázs: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez*. Kolozsvár 2009.
- GALUŠKA 2006: Galuška, Luděk: Velkomoravská hradba v Uherském Hradišti-Rybárnách. *AR* 58 (2006) 486–510.
- GALUŠKA–VAŠKOVÝCH 2002: Galuška, Luděk – Vaškových, Miroslav: *Památník Velké Moravy. Staré Město, Uherské Hradiště, Modrá, sv. Kliment u Osvětman*. Uherské Hradiště 2002.
- GAŚSOWSKI 1964: Gaśowski, Jerzy: Results of Archaeological Research in Sandomierz and Łysiec within the Saint Cross Mountains (Góry Świętokrzyskie). *AP* 6 (1964) 279–292.
- GAŚSOWSKI 1997: Gaśowski, Jerzy: Archeologia Wiślicy. Hipotezy i kontrowersje. In: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*. Red.: Grzybkowski, Andrzej. Warszawa 1997, 13–19.
- GAŚSOWSKI 2004: Gaśowski, Jerzy: Early Medieval Wiślica: Old and New Studies. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 341–356.
- GEDIGA 1968: Gediga, Bogusław: Early mediaeval Opole and the problem of Higher Silesian towns. *AP* 10 (1968) 37–75.
- GEDIGA 1969: Gediga, Bogusław: Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1967 roku. *SA* 21 (1969) 223–239.
- GEDIGA 1996: Gediga, Bogusław: Bemerkungen zu den langjährigen Ausgrabungen auf der Burg Opole Ostrówek, einem frühen Machtzentrum des Stammes Opolini. In: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994*. Hrsg.: Staňa, Čeněk – Poláček, Lumír. Brno 1996, 61–67.
- GEORGESCU–LUCA–PINTER 2003: Georgescu, Adrian – Luca, Sabin Adrian – Pinter, Zeno Karl: *Repertoriul arheologic al județului Sibiu. (Situri, monumente arheologice și istorice)*. Bibliotheca Septemcastrensis III. Sibiu 2003.
- GEREVICH 1983: Gerevich, László: The Royal Court (Curia), the Provost's Residence and the Village at Dömös. *AAH* 35 (1983) 385–409.
- GERGELY–GÁLL 2007: Gergely Balázs – Gáll Erwin: Honfoglalás kori temetőrészlet a kolozsvári Kalevala utcából. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 2 (2007) 105–115.
- GERŐ 1955: Gerő László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről*. Budapest 1955.
- GERVERS–MOLNÁR 1972: Gervers-Molnár Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Budapest 1972.
- GLĄDYKOWSKA–RZECZYCKA 1998: Gładkowska-Rzeczycka, Judita J.: Antropologiczne badania materiałów kostnych z średniowiecznych obiektów Pomorza Gdańskiego. In: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*. Red.: Paner, Henryk. Gdańsk 1998, 26–42.
- GLIŃSKI 1997: Gliński, Waldemar: Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku Regia w Wiślicy w 1994 roku. In: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*. Red.: Grzybkowski, Andrzej. Warszawa 1997, 129–137.
- GLIŃSKI–KOJ 1999: Gliński, Waldemar – Koj, Jacek: Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą. *SlA* 40 (1999) 121–150.
- GODYCKI 1956: Godycki, Michał: *Ossa Polonica. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko na Ostrowie Lednickim*. Materiały i prace antropologiczne 11. Wrocław 1956.
- GOŁEMBNIK 1999: Gołembnik, Andrzej: Początki Płocka – mity i rzeczywistość. *SlA* 40 (1999) 69–94.
- GOŁEMBNIK 1999b: Gołembnik, Andrzej: Economy and environment – contribution to the birth of medieval town in Pułtusk. *AP* 37 (1999) 145–156.
- GOŁEMBNIK 2002: *Wczesnośredniowieczny Płock*. Red.: Gołembnik, Andrzej. Warszawa 2002.
- GOŁEMBNIK 2004: Gołembnik, Andrzej: Early Mediaeval Płock. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 241–270.

- GOLEMBNIK 2011: *Plock wczesnośredniowieczny*. Red.: Golembnik, Andrzej. *Origines Polonorum IV*. Warszawa 2011.
- GÖMÖRI 1976: Gömöri, János: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in den Jahren 1971–74. *AAH* 28 (1976) 412–424.
- GÖMÖRI 1984: Gömöri János: XI. századi temető Szakonyban. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1984, 82–108.
- GÖMÖRI 1987: Gömöri János: Archaeometriai kutatásrészvény a soproni vörös sáncban. *SSzle* 41 (1987) 48–57.
- GÖMÖRI 2002: Gömöri János: *Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban*. Sopron 2002.
- GÖMÖRI 2006: Gömöri János: A soproni „várak menti Boldogasszony-templom” köveiből épített bástya. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 141–147.
- GÖMÖRI 2007: Gömöri János: A nyugati határvidék korai sánccváraitól, különös tekintettel Sopronra. *Savaria* 31:2 (2007) 187–216.
- GÖMÖRI–MÁRTON–HERTELENDI–BENKŐ 1994: Gömöri János – Márton Péter – Hertelendi Ede – Benkő Lázár: Sopron és Darufalva (Drassburg) égett sáncainak kormeghatározása fizikai módszerekkel. *Arrabona* 31–33 (1994) 49–77.
- GONCSAROV 1951: Гончаров, Владимир Кириллович. Древний Колодежин. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 49–53.
- GÓRECKI 2002: Górecki, Janusz: *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii Piastowskiej*. Biblioteka studiów Lednickich 7. Poznań é.n. [2002].
- GÓRECKI–ŁASTOWIECKI–WRZESIŃSKI 1994: Górecki, Janusz – Łastowiecki, Mateusz – Wrzesiński, Jacek: Wczesnośredniowieczne budownictwo mieszkalne Ostrowa Lednickiego. *Studia Lednickie* 3 (1994) 21–45.
- GRABSKA 1975: Grabska, Mirosława: Sprawozdania z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w gieczu, woj. poznańskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 5 (1975) 213.
- GRIMM 1968: Grimm, Paul: The Royal Palace at Tilleda, Kr. Sangerhausen, D.D.R.: Excavations from 1935–1966. *Medieval Archaeology* 12 (1968) 83–100.
- GRINGMUTH-DALLMER 1999: Gringmuth-Dallmer, Eike: Methodische Überlegungen zur Erforschung zentraler Orte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. In: *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Spotykania Bytomskie 3. Red.: Moździoch, Sławomir. Wrocław 1999, 9–20.
- GRÓF 2000: Gróf Péter: Visegrád, Várkert. *RkM* 2000 (2003) 232–233.
- GRÓF 2001: Gróf Péter: Újabb kutatások Visegrád-Várkertben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a Honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga)*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, 99–108.
- GRÓF 2004: Gróf Péter: Visegrád, Várkert. *RkM* 2003 (2004) 322–323.
- GRÓF–GRÓH 2006: Gróf Péter – Gróh Dániel: *Visegrád római emlékei*. Altum Castrum 6. Visegrád 2006.
- GRUEBER 1858: Grueber, Bernhard: Die Burgstelle und die Kirche zu Tetín. Technische Beschreibung und Aufnahme. *Mittheilungen der Kaiserlich-Königlichen Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 3 (1858) 106–110.
- GRYNAEUS 2004: Grynaeus András: A magyarországi dendrokronológiai kutatás eredményei és új kérdései. In: „*Es tu scholaris*” *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestensia 13. Budapest 2004, 87–102.
- GRZESIK 2003: Grzesik, Ryszard: *Polska Piastów i Węgry Arpadów we wzajemnej opinii (do 1320 roku)*. Warszawa 2003.
- GRZEŚKOWIAK 1963: Grzeškowiak, Janusz: Wczesnośredniowieczny Włocławek w świetle badań archeologicznych. *Ziemia Kujawska* 1 (1963) 10–14.
- GUDEA 1978: Gudea, Nicolae: Contribuții la istoria artileriei antice. *Drobeta* 3 (1978) 69–75.
- GUERQUIN 1957: Guerquin, Bohdan: *Zamki śląskie*. Warszawa 1957.
- GUTH 1925: Guth, Karel: Česká rotundy. *PA* 34 (1925) 113–188.

- GUTH 1934: Guth, Karel: Praha, Budeč a Boleslav. In: *Svatováclavský sborník vydaný na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého*. I. Red.: Stloukal, Karel – Kapras, Jan – Guth, Karel – Novák, Antonín. Praha 1934, 686–818.
- GUTHEIL 1979: Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém 1979.
- GYÖRFFY 1958: Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzsfőtől az országig. *Századok* 92 (1958) 12–87, 565–615.
- GYÖRFFY 1959: Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1971: Györffy György: Vezéri szálláshelyek és földvárak. In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak. 1970. december 8–10*. Szerk.: Nagy Emese. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 13. Budapest 1971, 72–82.
- GYÖRFFY 1973: Györffy György: Budapest története a honfoglalás korában. In: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Szerk.: Gerevich László. Budapest 1973, 217–349
- GYÖRFFY 1976: Györffy, György: Die Entstehung der ungarischen Burgorganisation. *AAH* 28 (1976) 323–358.
- GYÖRFFY 1977: Györffy György: *István király és műve*. Budapest 1977.
- H. GYÜRKY 1963: H. Gyürky, Katalin: Die St. Georg-Kapelle in der Burg Veszprém. *AAH* 15 (1963) 341–408.
- HABOVŠTIAK 1966: Habovštiak, Alojz: K otázke datovania hradiska v Bíni. *SlArch* 14 (1966) 439–486.
- HABOVŠTIAK 1966a: Habovštiak, Alojz: *Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Biňa*. Nitra 1966.
- HABOVŠTIAK 1975: Habovštiak, Alojz: Hradisko z 9.–10. storočia v Tlmačoch. *SlArch* 23 (1975) 97–118.
- HABOVŠTIAK 1991: Habovštiak, Alojz: Nové poznatky z archeologického výskumu v Bíni v rokoch 1978–1990. *Vlastivedný Časopis* 40 (1991) 128–134.
- HABOVŠTIAK 1992: Habovštiak, Alojz: Bínske šiance a problémy ich pamiatkovej ochrany. *AH* 17 (1992) 271–278.
- HAJNIŠ 1956: Hajniš, Karel: Druhá trepanace z Libice nad Cidlinou. *AR* 8 (1956) 93–95.
- HANÁKOVÁ–STLOUKAL 1988: Hanáková, Hana – Stloukal, Milan: *Pohřebiště kolem bývalého kostela Svatého Benedikta v Praze*. Praha 1988.
- HANULIAK 2004: Hanuliak, Milan: Hroby vo veľkomoravských sídliskových areáloch z územia Slovenska. *SlArch* 52 (2004) 301–346.
- HANULIAK 2006: Hanuliak, Milan: Výnimočné formy inhumácie v stredoveku a novoveku. *AH* 31 (2006) 371–385.
- HARHOIU 1987: Harhoiu, Radu: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens. *Dacia* 31 (1987) 119–129.
- HAŠEK 1999: Hašek, Vladimír: Geofyzikální prospekce na výšinném hradisku v Chotěbuzi-Podoboře u Českého Těšína. In: *Konference Pohansko 1999. 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav-Pohansko. Břeclav-Pohansko 3.–4. VI. 1999*. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana 2000:1. Ed.: Měřínský, Zdeněk. Brno 2001, 217–230.
- HASIL 2009: Hasil, Jan: Raně středověké osídlení Chebska. *Studia Mediaevalia Pragensia* 9 (2009) 7–73.
- HÁSKOVÁ–NECHVÁTAL 1993: Hásková, Jarmila – Nechvátal, Bořivoj: Mladohradištní pohřebiště ve Verbně u Mělníka a hrob s depotem denárů. *AR* 45 (1993) 72–92.
- HATHÁZI 2006: Hatházi Gábor: A kun és jász székközpontok kérdésehez. *Studia Caroliensia* 7 (2006) 11–146.
- HAVRDA 2002: Havrda, Jan: Pohřebiště z 9.–1. poloviny 10. století západně od Staroměstského náměstí v Praze. *Archaeologica Pragensia* 16 (2002) 53–66.
- HAVRDA 2006: Havrda, Jan: Ke geologickým poměrům okolí Libice nad Cidlinou. *AR* 58 (2006) 520–527.
- HAVRDA 2008: Havrda, Jan: Příspěvek k raně středověkému opevnění Prahy. *ASČ* 12 (2008) 651–670.
- HAVRDA–TRYML 2006: Havrda, Jan – Tryml, Michal: Neznámé raně středověké opevnění jižní části pražské Malé Strany. *AH* 31 (2006) 109–118.
- HÁZI 2000: Házi Jenő: *Pozsony vármegye középkori földrajza*. Pozsony 2000.

- HECKENAST 1970: Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest 1970.
- HEGYI 2007: Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007.
- HEINE 1991: Heine, Hans-Wilhelm: *Frühe Burgen und Pfalzen in Niedersachsen. Von den Anfängen bis zum frühen Mittelalter*. Hildesheim 1991.
- HEITEL 1985: Heitel, Radu Robert: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968–1977) I. *SCIIVA* 36 (1985) 215–231.
- HEITEL 1995: Heitel, Radu Robert: Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia* 38–39 (1994–1995) 389–439.
- HEITEL 1997: Heitel, Radu Robert: Die Entstehung von Alba Iulia laut archäologischer Ausgrabungen. *AAH* 49 (1997) 39–42.
- HÉJ 1954: Héj Miklós: *Visegrád történeti emlékei*. Budapest 1954.
- HÉJ 1956: Héj Miklós: *Visegrád*. Budapest 1956.
- HEJNA 1967: Hejna, Antonín: Archeologický výzkum a počátky sídlištního vývoje Chebu a Chebska. *PA* 58 (1967) 169–271.
- HEJNA 1969: Hejna, Antonin: Curia, curtis, castrum, castellum. Ein Beitrag zur Frage der Differenzierung der selbständigen Herrensitze im 10.–13. Jahrhundert. In: *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*. Hrsg.: Otto, Karl-Heinz – Herrmann, Joachim. Berlin 1969, 210–218.
- HELLICH 1892: Hellich, Jan: Archeologický výzkum ve středních Čechách. *PA* 15 (1892) 689–704.
- HELLICH 1897: Hellich, Jan: Archeologický výzkum ve středních Čechách. *PA* 17 (1896–1897) 1897, 671–694.
- HENSEL 1949: Hensel, Witold: Výzkum v Poznani roku 1948. *AR* 1 (1949) 173–174.
- HENSEL 1959: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. I. Polskie badania archeologiczne 3. Red.: Hensel, Witold. Wrocław–Warszawa 1959.
- HENSEL 1960: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. II. Polskie badania archeologiczne 5. Red.: Hensel, Witold. Wrocław–Warszawa 1960.
- HENSEL 1961: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. III. Polskie badania archeologiczne 7. Red.: Hensel, Witold. Wrocław–Warszawa 1961.
- HENSEL 1973: Hensel, Witold: *Polska starożytna*. Wrocław 1973.
- HENSEL 1987: Hensel, Witold: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. Warszawa 1987.⁴
- HENSEL–ŽAK 1974: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. Tom IV. Red.: Hensel, Witold – Žak, Jan. Poznań 1974.
- HENSZLMANN 1863: Henszlmann Imre: A Kis-Bényi román izlésű egyház. *Archaeologiai Közlemények* 3 (1863) 3–32.
- HENSZLMANN 1864: Henszlmann Imre: *A székes-fehérvári ásatások eredménye*. Pest 1864.
- HENSZLMANN 1871: Henszelmann Imre: Archaeologiai kirándulás Csanádra. *Archaeologiai Közlemények* 8 (1971) 1–50.
- HERAIN 1905: Herain, Jan: Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči. In: *Budeč a okolí: spis vydaný na oslavu tisícileté památky založení kostela sv. Petra a Pavla na Budči*. Zákolany 1905, 60–75.
- HEROLD 2007: Herold, Hajnalka: Die Besiedlung Niederösterreichs im Frühmittelalter. In: *Schicksalsjahr 907. Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs. 3. Juli bis 28. Oktober in der Kulturfabrik Hainburg*. Hrsg.: Zehetmayer, Roman. Sankt Pölten 2007, 77–91.
- HEROLD 2008: Herold, Hajnalka: Der Schanzberg von Gars-Thunau in Niederösterreich. Eine befestigte Höhensiedlung mit Zentralortfunktion aus dem 9.–10. Jahrhundert. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38 (2008) 283–299.
- HILBERT 1934: Hilbert, Kamil: O nálezech rotundy Václavovy. In: *Svatováclavský sborník vydaný na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého* I. Ed.: Stloukal, Karel – Kapras, Jan – Guth, Karel – Novák, Antonín. Praha 1934, 220–229.
- HIMMELOVÁ–KUNDERA–MĚŘÍNSKÝ 1987: Himmelová, Zdenka – Kundera, Lubomír – Měřínský, Zdeněk: Výzkum „Petrovy Louky” u Strachotína v roce 1984 /okr. Břeclav/. *PV* 1984 (1987) 42–43.

- HIMMELOVÁ–KUNDERA–MĚŘÍNSKÝ 1987a: Himmelová, Zdenka – Kundera, Lubomír – Měřínský, Zdeněk: Výzkum „Petrovy Louky” u Strachotína v roce 1985 /okr. Břeclav/. *PV* 1985 (1987) 44–45.
- HIMMELOVÁ–KUNDERA–MĚŘÍNSKÝ 1989: Himmelová, Zdenka – Kundera, Lubomír – Měřínský, Zdeněk: Grabung auf dem Burgwall „Vysoká zahrada” bei Dolní Věstonice /Bez. Břeclav/. *PV* 1986 (1989) 56.
- HLAVICOVÁ–KELLER–PLACHÁ 1984: Hlavicová, Jana – Keller, Igor – Plachá, Veronika: Prehľad archeologických výskumov v historickom jadre Bratislavy. In: *Urbes Medii Aevi: Investigationes archaeologicae. XV. celostátní konference archeologů středověku. Praha, 17.–21. X. 1983*. Ed.: Richter, Miroslav. Praha 1984, 7–23.
- HOCZYK 1969: Hoczyk, Stanisława: Ponowne badania wykopaliskowe osady wczesnośredniowiecznej na Czwartku w Lublinie. *SA* 21 (1969) 271–277.
- HOCZYK-SIWKOWA 1974: Hoczyk-Siwkova, Stanisława: Sprawozdanie z badań Lublina przedlokacyjnego w latach 1967–1969. *SA* 26 (1974) 97–113.
- HOCZYK-SIWKOWA 1996: Hoczyk-Siwkova, Stanisława: Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Lublina. *AH Polona* 3 (1996) 11–24.
- HOHMANN 1923: Hohmann, Rudolf: *Die Anfänge der Stadt Leitmeritz*. Praha 1923.
- HOLČÍK 1983: Holčík, Štefan: Bohatý veľkomoravský kostrový hrob v Bíni. *AVANS* 1983 (1984) 87–88.
- HOLL 1967: Holl Imre: Sopron középkori városfalai. Jelentés az 1961–64. évi ásatásokról. *AÉ* 94 (1967) 155–183.
- HOLL 1968: Holl Imre: Sopron középkori városfalai II. *AÉ* 95 (1968) 188–204.
- HOLODŇÁK–HOLODŇÁKOVÁ 1999: Holodňák, Petr – Holodňáková, Radmila: K objevu vnějšího opevnění žateckého hradiště v raném středověku. Předběžná zpráva. *ASČ* 3 (1999) 367–374.
- HOŁOWIŃSKA 1959: Hołowińska, Zofia: Wczesnośredniowieczne rzemiosło złotnicze w Gdańsku. In: *Gdańsk wczesnośredniowieczny I*. Red.: Janina Kamińska. Gdańsk 1959, 55–105.
- HOLUB 1938: Holub József: A királyi vármegyék eredete. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest 1938, 71–106.
- HOLUB ET AL. 2004: Holub, Petr – Kolařík, Václav – Merta, David – Peška, Marek – Zapletalová, Dana – Zúbek, Antonín: Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2003. *PV* 45 (2004) 39–95.
- HOLUB ET AL. 2007: Holub, Petr – Kolařík, Václav – Merta, David – Peška, Marek – Polánka, Petr – Sedláčková, Lenka – Zapletalová, Dana – Zúbek, Antonín: Brno (okr. Brno-město). *PV* 48 (2007) 410–461.
- HOŁUBOWICZ 1955: Hołubowicz, Włodzimierz: Prace wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1954 r. *SA* 1 (1955) 207–234.
- HOŁUBOWICZ 1962: Hołubowicz, Włodzimierz: Rozmieszczenie budynków, ulic i podwórz w Opolu na Ostrówku w X–XIII w. *Światowit* 24 (1962) 515–556.
- HORÁČKOVÁ–BENEŠOVÁ 1994: Horáčková, Ladislava – Benešová, Lenka: Antropologické hodnocení kosterních nálezů z katedrály sv. Petra a Pavla v Brně. *Pravěk* 4 (1994) 319–322.
- HORÁK 1908: Horák, Bohuslav: Hradiště Plzenecké. *PA* 22 (1908) 437–448.
- HORED T 1940: Horedt, Kurt: Die Burg auf dem Riesenberg bei Orlat. *Siebenbürgische Vierteljahrschrift* 1940:2 (1940), 126–128.
- HORED T 1953: Horedt, Kurt: Șantierul Morești. *SCIV* 4 (1953) 225–309.
- HORED T 1955: Horedt, Kurt: Șantierul arheologic Morești. (r. Tîrgu Mureș, Regiunea Autonomă Maghiară). *SCIV* 6 (1955) 643–678.
- HORED T 1957: Horedt, Kurt: Șantierul arheologic Morești. *Materiale și cercetări arheologice* 4 (1957) 175–186.
- HORED T 1957a: Horedt, Kurt: Die befestigte Ansiedlung von Morești und ihre frühgeschichtliche Bedeutung. *Dacia* 1 (1957) 297–308.
- HORED T 1958: Horedt, Kurt: *Contribuții la istoria Transilvaniei (sec. IV–XIII)*. București 1958.
- HORED T 1979: Horedt, Kurt: *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bukarest 1979.

- HOREDŤ 1984: Horedt, Kurt: *Morești. Band 2. Grabungen in einer Mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bonn 1984.
- HORVÁTH 1979: Horváth István: Esztergom-Szentkirály. *Dunai Régészeti Híradó – Régészeti feltárások a dunai vízlépcsősrendszer területén 1978-ban* 1 (1979) 37–46.
- HORVÁTH 1979a: Horváth István: Esztergom-Szentkirály, középkori falu, temető. *Dunai Régészeti Közlemények* 1979, 85–86.
- HORVÁTH 1994: Horváth István: Esztergom. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 199–201.
- HORVÁTH 1999: Horváth István: Esztergom Szent István korában. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia, Tatabánya – Esztergom, 1996. május 28–31*. Tudományos Füzetek 11. Szerk.: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna. Tata 1999, 227–253.
- HORVÁTH 2001: Horváth István: Az esztergomi királyi és érseki székhely az Árpádok korában. In: „*Lux Pannoniae*” *Esztergom, az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 2000. június 15–16–17*. Szerk.: Horváth István. Esztergom 2001, 15–36.
- HORVÁTH 2002: Horváth István: Az Árpád-kori Esztergom. In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia Tatabánya, 2001. július 30–31*. Szerk.: Kissné Cseh Julianna. Tatabánya 2002, 233–254.
- HORVÁTHOVÁ–HREHA 2015: Horváthová, Eva – Hreha, Rastislav: *Dolný Zemplín. Svedectvo archeologie*. Nitra 2015.
- HRDLIČKA 1972: Hrdlička, Lasdislav: Předběžné výsledky výzkumu v Praze i na Klárově. *AR* 24 (1972) 644–663.
- HULÍNEK–ČAJKA 2004: Hulínek, Drahoslav – Čajka, Michal: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. *SlArch* 52 (2004) 77–120.
- HUML 1977: Huml, Václav: K počátkům kostela sv. Klimenta na Novém Městě pražském. *AR* 3 (1977) 83–93.
- HUML 1977a: Huml, Václav: Výzkum v kostele sv. Klimenta na Novém Městě pražském. *AR* 29 (1977) 406–416.
- HUNICZ 1973: Hunicz, Andrzej: Wyniki badań na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1971 r. *WA* 38:3–4 (1973) 443–460.
- IAMBOR 1985: Iambor, Petru: Vase cu gît canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania. *AMN* 22–23 (1985–1986) 589–598.
- IAMBOR 2005: Iambor, Petru: *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*. Cluj-Napoca 2005.
- IAMBOR–MATEI 1975: Iambor, Petru – Matei, Ștefan: Cetatea feudală timpurie de la Cluj-Mănăștur. *AIIA* 18 (1975) 291–304.
- IAMBOR–MATEI 1994: Iambor, Petre – Matei, Ștefan: Șantierul arheologic Cenad. Anul 1994. *CCAR* 1994 (www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=28)
- IAMBOR–MATEI 1995: Iambor, Petre – Matei, Ștefan: Șantierul arheologic Cenad. Anul 1995. *CCAR* 1995 (www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?k=316)
- IAMBOR–MATEI–BEJAN 1982: Iambor, Petru – Matei, Ștefan – Bejan, Adrian: Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974, 1975). *Ziridava* 14 (1982) 89–108.
- IAMBOR–MATEI–HALASU 1981: Iambor, Petru – Matei, Ștefan – Halasu, Adriana: *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăștur*. *AMN* 18 (1981) 129–150.
- INDYCKA 2001: Indycka, Elżbieta: Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku i osadzie przyrodowej w Gieczu (Giecz stan. 4). In: *XIII Konferencja Sprawozdawcza „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 1998–2000” w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, 5 kwietnia 2001 r.* Poznań, in press.
- INEL 2006: Inel, Constantin: Alba Iulia, jud. Alba [Apulum II] Punct: Dealul Furcilor (proprietatea Elena Dora Rus, str. N.Labiș f.n.) Cod sit: 1026.12. *CCAR* 2006, 61–62.
- INEL–OARGĂ 2008: Inel, Constantin – Oargă, Ovidiu: Alba Iulia, jud. Alba [Apulum II] Punct: str. Nicolae Labiș f.n. (proprietatea Iosif Gruian) Cod sit: 1026.12. *CCAR* 2007, 36–38.
- IPOLYI 1861: Polyi Arnold: Magyar régészeti repertórium. *Archaeologiai Közlemények* 2 (1861) 189–282.

- IVANCSICS 1987: Ivancsics Jenő: A vörös sáncok kiégett kőzetanyagának tájékoztató ásvány-kőzettani vizsgálata. *SSzle* 41 (1987) 236–240.
- IVÁNYI 1992: Iványi Béla: *A középkori Vasvár*. Vasvár 1992.
- JAKAB 1870: Jakab Elek: *Kolozsvár története* I. Buda 1870.
- JAKIMOWICZ 1939: Jakimowicz, Roman: *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich.*, z. 1. Kraków 1939.
- JAKIMOWICZ 1951: Jakimowicz, Roman: O położeniu słowiańskiego grodu w Kołobrzegu w świetle poszukiwań terenowych w r. 1947. *Z otchłani wieków* 20 (1951) 126–139.
- JAKÓ 1940: Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest 1940.
- JAMKA 1965: Jamka, Rudolf: *Kraków w pradziejach*. Kraków 1965.
- JAMKA 1971: Jamka, Rudolf: *Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce południowej*. Kraków 1971.
- JAN 2009: Jan, Libor: K otázce hradeckých kostelů, velkofar a arcikněží v přemyslovském panství (10.–12. stol.). In: *Kościół w monarchiach Przemysłidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2009, 193–203.
- JANÁK 1989: Janák, Vratislav: Raně středověký opevňovací příkop v Hradci nad Moravicí /okr. Opava/. *PV* 1986 (1989) 67–68.
- JANIAK–STRZYŻEWSKI 1999: Janiak, Tomasz – Strzyżewski, Czesław: Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w regionie Gnieźnieńskim. *SlA* 40 (1999) 31–54.
- JANIAK–STRZYŻEWSKI 2001: Janiak, Tomasz – Strzyżewski, Czesław: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie. In: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*. Red.: Kurnatowska, Zofia. Poznań 2001, 45–85.
- JANKOVITY 1978: Јанковић Милица и Ђорђе: Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године. *Годишњак града Београда* 25 (1978) 41–58.
- JÁRDÁNYI-PAULOVICS 1949: Járdányi-Paulovics István: *A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948. évben*. Debrecen 1949.
- JAWORSKI 2005: Jaworski, Krzysztof: *Grody w Sudetach (VIII–X. w.)*. Wrocław 2005.
- JAŹDŻEWSKI 1949: Jażdżewski, Konrad: Pomořský Gdańsk z konce 13. století. *AR* 1 (1949) 176–179.
- JAŹDŻEWSKI 1955: Jażdżewski, Konrad: Gdańsk średniowieczny w świetle badań z lat 1953 i 1954. *SA* 1 (1955) 137–164.
- JEČNÝ ET AL. 1984: Ječný, Hubert – Čiháková, Jarmila – Kršáková, Světlana – Olmerová, Helena – Stehlíková, Dana – Špaček, Ladislav – Tryml, Michal: Praha v raném středověku. Jeden ze současných pohledů na vývoj přemyslovského města. *Archaeologica Pragensia* 5:2 (1984) 211–288.
- JELÍNKOVÁ 1999: Jelínková, Dagmar: *Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově: katalog*. Brno 1999.
- JEVGLJEVSKIJ–KULJBAKA 2003: Евглевский, Александр Викторович – Кульбака, Владимир Константинович: Грунтовой могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья. In: *Труды по Археологии Степи Европы в эпоху средневековья. 3: Половецко-золотоордынское время*. Red.: Евглевский, Александр Викторович. Донецк 2003, 363–404.
- JEŽEK 1997: Ježek, Martin: M. Richter, V. Vokolek: Hradec Králové. Slovanské Hradiště a počátky středověkého města. *PP* 2 (1997) 123–125.
- JODŁOWSKI 1969: Jodłowski, Antoni: Badania archeologiczne nad początkami eksploatacji soli w Małopolsce. *SA* 21 (1969) 337–345.
- JODŁOWSKI 1974: Jodłowski, Antoni: Wczesnośredniowieczny gród w Łapczycy, pow. Bochnia, w świetle badań lat 1965–1967 i 1972. *SA* 26 (1974) 241–277.
- JOŃCZYK 1997: Jończyk, Marek: Źródła historyczne do najstarszych dziejów Wiślicy. In: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*. Red.: Grzybkowski, Andrzej. Warszawa 1997, 138–141.
- JORDÁNKOVÁ–LOSKOTOVÁ 2006: Jordánková, Hana – Loskotová, Irena: K předlokačnímu osídlení Brna. *AH* 31 (2006) 119–130.
- JÓSA–NAGY 1900: Jósa András – Nagy Géza: Szabolcs vármegye őstörténete. In: *Szabolcs megye*. Szerk.: Borovszky Samu. Magyarország Vármegyéi és Városai. Budapest é.n. [1900] 395–396.

- JÓSIKA 1914: Jósika Aladár: Árpádkori sírok Várfalván. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából* 5 (1914) 121–124.
- JUCHELKA 2004: Juchelka, Jiří: Hradec nad Moravicí (okr. Opava). Zámek. Středověk a novověk. Hrad. Záchranný výzkum. *PV* 45 (2004) 199–200.
- JUŘINA 2005: Juřina, Petr: Předlokační zástavba v Klimentské ulici na Novém Městě Pražském. In: *Forum Urbes Medii Aevi II. Sborník příspěvků z konference FUMA II konané 16.–18. 4. 2003 v Brně*. Ed.: Merta, David. Brno 2005, 148–156.
- JUSTOVÁ 1977: Justová, Jarmila: Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížectví. *AR* 29 (1977) 492–504.
- KABÁT 1952: Kabát, Josef: Brány na přemyslovském hradišti v Libušíně. *AR* 4 (1952) 289–294.
- KABÁT 1953: Kabát, Josef: Výzkum a restaurace středního valu na slovanském hradišti v Libušíně. *AR* 5 (1953) 744–748.
- KACZMAREK 2008: Kaczmarek, Jarmila: *Archeologia miasta Poznania. I. Stan badań i materiały, cz. 1 i 2*. Poznań 2008.
- KACZMAREK–PRINKE 2000: Kaczmarek, Jarmila – Prinke, Andrzej: *Dwie archeologie w jednym kraju. Oficjalna działalność władz pruskich a inicjatywy społeczeństwa polskiego w Wielkoposce w XIX i na początku XX w.* (http://www.muzarp.poznan.pl/archweb/archweb_pol/Publikacje/dwarch/index_dwa.html 2009. 12. 22)
- KACZMAREK–PRINKE 2003: Kaczmarek, Jarmila – Prinke, Andrzej: *Archeologia niewłaściwie wykorzystana: Dialog polsko-niemiecki w Wielkopolsce w okresie narastających nacjonalizmów (1920–1956)* (http://www.muzarp.poznan.pl/archweb/archweb_pol/Publikacje/nadarch/index_nad.html 2009. 12. 25)
- KALÁBEK–TAJER–VITULA 2000: Kalábek, Marek – Tajer, Arkadiusz – Vitula, Petr: Olomouc (k. ú. Slavonín, okr. Olomouc). *PV* 42 (2000) 236.
- KALAGA 2013: Kalaga, Joanna: *Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*. Warszawa–Pękowo 2013.
- KALHOUS 2008: Kalhous, David: Suburbium als Phänomen der frühmittelalterliche Schriftquellen. In: *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII*. Hrsg.: Boháčová, Ivana – Poláček, Lumír. Brno 2008, 19–26.
- KAMIŃSKA 1953: Kamińska, Janina: *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski Środkowej na tle osadnictwa*. Łódź 1953.
- KAMIŃSKA 1959: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*. I. Red.: Kamińska, Janina. Gdańsk 1959.
- KAMIŃSKA 1960: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*. III. Red.: Kamińska, Janina. Gdańsk 1960.
- KAMIŃSKA 1961: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*. IV. Red.: Kamińska, Janina. Gdańsk 1961.
- KAMIŃSKA 1967: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*. VI. Red.: Kamińska, Janina. Gdańsk 1967.
- KARA–KRAPIEC 2005: Kara, Michał – Krąpiec, Marek: Wyniki badań archeo-dendrochronologicznych wybranych grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu historycznej Wielkopolski, przeprowadzonych w roku 2003. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 41 (2005) 211–223.
- KARA–KURNATOWSKA 2000: Kara, Michał – Kurnatowska, Zofia: Christliche Bestattungen. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 527–530.
- KARAČ 1993: Karač, Zlatko: Prilog definiranju urbane topografije srednjovjekovnog Vukovara. *Prostor* 1 (1993) 189–212.
- KARAČ 1994: Karač, Zlatko: Osnovna analiza urbanističko-arhitektonskog razvoja Vukovara. Kompendij dosadašnjih istraživanja. *Prostor* 2 (1994) 77–98.
- KARÁCSONYI 1901: Karácsonyi János: Ásatásáról a bihari földvárban. *AÉ* 21 (1901) 72–74.
- KARÁCSONYI 1903: Karácsonyi János: A bihari honfoglalás kori lovas-sírokról. *AÉ* 23 (1903) 405–412.
- KARGER 1958: Каргер, Михаил Константинович: *Древний Киев*. Москва–Ленинград 1958.
- KAŠIČKA 1989: Kašička, František: Staré purkrabství Pražského hradu – výsledky poslední stavebně historické analýzy. *AH* 14 (1989) 203–212.

- KASZEWSKY 1971: Kaszewska, Eleonora – Kaszewsky, Zdzisław: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne* I (1971) 365–432.
- KASZUBKIEWICZ 2002: Kaszubkiewicz, Andrzej: „Masyw zachodni” wczesnoromańskiego kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela na grodzie w Gieczu. *Studia Lednickie* 7 (2002) 59–62.
- KAUS 1987: Kaus, Karl: Darufalva (Drassburg) Locsmánd (Lutzmannsburg) Pinkaóvár (Burg). (Burgenlandi vörös sáncok régészeti vizsgálatának eredményei 1891–1986-ig). *SSzle* 41 (1987) 330–339.
- KAVÁNOVÁ 1998: Kavánová, Blanka: Mikulčice – sídliště „Na Klášteřisku”. *PV* 40 (1997–1998) 65–125.
- KAŹMIERCZYK 1957: Kaźmierczyk, Józef: Z badań wykopaliskowych Wrocławia w roku 1956. *Archeologia Śląska* 1 (1957) 185–195.
- KAŹMIERCZYK 1965: Kaźmierczyk, Józef: Z badań lewobrzeżnego Wrocławia w 1963 roku; Z badań Niemczy Śląskiej w 1963 roku. *SA* 17 (1965) 218–229, 230–239.
- KAŹMIERCZYK 1968: Kaźmierczyk, Józef: Z badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Niemczy Śląskiej w latach 1964–1965. *SA* 19 (1968) 238–247.
- KAŹMIERCZYK 1968a: Kaźmierczyk, Józef: Z badań lewobrzeżnego Wrocławia w latach 1964–1965. *SA* 19 (1968) 248–256.
- KERTÉSZ 2014: Kertész Róbert: „...ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek” – Szolnok ispán föld-fa vára. In: „*Carmen Miserabile*” – A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmánykötet Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Rosta Szabolcs – V. Székely György. Kecskemét 2014, 345–384.
- KIECOŇ 2000: Kiecoň, Marek: Hradec nad Moravicí (okr. Opava). *PV* 42 (2000) 207–208.
- KIERSNOWSKA 1968: Kiersnowska, Teresa: Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czersku, pow. Piaseczno, przeprowadzonych na terenie miasta w 1965 roku. *SA* 19 (1968) 195–204.
- KIERSNOWSKA 1986: Kiersnowska, Teresa: *Czersk w XIII i XIV wieku. Ósrodek władzy na południowym Mazowszu*. Warszawa 1986.
- KIERSNOWSKI 1953: Kiersnowski, Ryszard: Budownictwo zachodnio-pomorskie wieku XII w świetle źródeł pisanych. *WA* 19 (1953) 105–135.
- KISS 2000: Kiss Gábor: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Szombathely 2000.
- KISS–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2007: Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs: A vasvári ispáni sáncvár. *Savaria* 31:2 (2007) 157–185.
- KLÁPŠTĚ 1999: Klápště, Jan: Příspěvek k archeologickému poznávání úlohy mince v přemyslovských Čechách. *AR* 51 (1999) 774–808.
- KLEINWÄCHTER 1869: Kleinwächter, Ludwig: Die ältesten Baudenkmäler in Böhmen. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 7 (1869) 160–165
- KLÍMA 1985: Klíma, Bohuslav: Řadové pohřebiště z 12.–13. století v Mikulčicích (okr. Hodonín). *PV* 1985, 47–48.
- KLÍMA 1987: Klíma, Bohuslav: Nový archeologický výzkum u rotundy ve Znojmě. *PV* 1987, 52–54.
- KLÍMA 2002: Klíma, Bohuslav: Výsledky 16. výzkumné sezóny a jednání velké archeologické komise na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. *PV* 43 (2002) 115–120.
- KLÍMA 2004: Klíma, František Bohuslav: Nové poznatky o opevnění a osídlení znojemské hradní ostrožní v dosahu rotundy sv. Kateřiny. In: *Znojemská rotunda. Sborník z 2. konference o rotundě, konané 25.–26. června 2003 ve Znojmě. Téma: malby v NKP rotunda sv. Kateřiny a výsledky současného výzkumu*. Red.: Kratochvílová, Marie. Znojmo 2004, 140–154.
- KLÍMA–ŠAŠINKA–ČERMÁKOVÁ 2000: Klíma, Bohuslav – Šášinka, Zdeněk – Čermáková, Petra: Znojmo (okr. Znojmo). *PV* 42 (2000) 263–268.
- KLUGE 1909: Kluge, Kurt: *Chronik der Stadt Militsch*. Militsch 1909.
- KLUTSCHAK 1855: Klutschak, Franz: Böhmisches Adelssitze als Centralpunkte volkswirtschaftlicher und humanitärer Bestrebungen. I. Heft: Schloß Tetschen. Prag 1855.

- KÖBLÖS 1994: Köblös József: Pozsony. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 553–555.
- KÖBLÖS–SZÓKE 1994: Köblös József – Szóke Béla Miklós: Nyitra. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 498–499.
- KÓČKA 1953: Kóčka, Wojciech: Wrocław – Ostrów Tumski. Wyniki prac wykopaliskowych. *AR* 5 (1953) 772–775.
- KÓČKA–KREZN 2000: Kóčka-Krenz, Hanna: Wczesnopiastowski Poznań w świetle źródeł archeologicznych. In: *Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów. Teksty wykładów wygłoszonych na sympozjum naukowym zorganizowanym przez Oddział Polskiej Akademii Nauk w oznaniu dnia 8 grudnia 1999 roku*. Red.: Wójtowicz, Andrzej. Poznań 2000, 61–76.
- KÓČKA–KREZN 2005: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. V. Red.: Kóčka-Krenz, Hanna. Poznań 2005.
- KÓČKA–KREZN 2005a: Kóčka-Krenz, Hanna: Rezydencja pierwszych piastowskich władców na poznańskim grodzie. *Nauka* 2005:2 (2005), 83–92.
- KÓČKA–KREZN 2008: Kóčka-Krenz, Hanna: *Poznań we wczesnym średniowieczu*. VI. Red.: Kóčka-Krenz, Hanna. Poznań 2008.
- KÓČKA–KREZN 2012: Kóčka-Krenz, Hanna: *Na wyspie Ostrów, przy której dzisiaj jest Poznań...* Poznań 2012.
- KÓČKA–KREZN–KARA–MAKOWIECKI 2004: Kóčka-Krenz, Hanna – Kara, Michał – Makowiecki, Daniel: The beginnings, development and the character of the early Piast stronghold in Poznań. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 125–166.
- KOHOUTEK 1995: Kohoutek, Jiří: Počátky města Přerova. *AH* 20 (1995) 187–200.
- KOHOUTEK 2000: Kohoutek, Jiří: Přerov (okr. Přerov). *PV* 42 (2000) 241–242.
- KOHOUTEK 2006: Kohoutek, Jiří: Přerov a Sptyhnhěv – správní centra východní a střední Moravy v raném středověku. *AH* 31 (2006) 67–74.
- KOHOUTEK–SCHENK 2007: Kohoutek, Jiří – Schenk, Zdeněk: Přerov (okr. Přerov). Horní náměstí č. p. 26. Doba mladohradištní, středověk. Sídliště. Záchranný výzkum. *PV* 48 (2007) 506–508.
- KOLCSIN–JANIN 1982: *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Red.: Колчин, Борис Александрович – Янин, Валентин Лаврентьевич. Москва 1982.
- KOLENDA 2008: Kolenda, Justyna: Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk. In: *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Red.: Kolenda, Justyna. Wrocław 2008, 9–63.
- KOLIBENKO–PAVLENKO 2007: Колибенко, Олександр – Павленко, Сергій: Вали дитинця середньовічного Переяслава (До історії нищення археологічної пам'ятки). *Наукові записки з української історії* 19 (2007) 42–52.
- KOLNÍK 2001: Kolník, Titus: Akademik Jaroslav Böhm. Významný organizator archeologického bádania v Československu. Spomienka pri stom výročí narodenia (1901–1962). *SlArch* 49 (2001) 347–349.
- KOLNÍKOVÁ 1967: Kolníková, Eva: Obolus mrtvých vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku. *SlArch* 15 (1967) 189–254.
- KONDIĆ 1965: Kondić, Vladimir: Istraživanja na području Đerdapa. *Arheološki Pregled* 7 (1965) 73–84.
- KONEČNÝ 1985: Konečný, Lubomír: Geneze města Znojma a typy předlokační aglomerace. *AH* 10 (1985) 153–161.
- KONEČNÝ 1986: Konečný, Lubomír: Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři 1977–1978. *AH* 17 (1986) 329–358.
- KONEČNÝ 2005: Konečný, Lubomír Jan: *Románská rotunda ve Znojmě. Ikonologie maleb a architektury*. Brno 2005.
- KOPČEKOVÁ–BIELICH–ČURNÝ 2005: Kopčková, Monika – Bielich, Mário – Čurný, Marián: Stredoveké nálezy z Nitry. *AVANS* 2005 (2007) 107–108.
- KÖPECZI 1989: *Erdély rövid történelme*. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest 1989.
- KOPERA 1906: Kopera, Feliks: *O kościołach na Wawelu*. Kraków 1906.
- KOPERSKI 2001: Koperski, Andrzej: Kościół Przemyski w dobie wczesnego średniowiecza. In: *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. Dzieje Podkarpacia* V. Red.: Gancarski, Jan. Krosno 2001, 329–347.

- KOPERSKI 2004: Koperski, Andrzej: Cmentarzysko szkieletowe na wzgórzu zamkowym w Przemyślu. *RPA* 40 (2004) 147–178.
- KOPPÁNY 1972: Koppány Tibor: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972) 139–147.
- KORDALA 2006: Kordala, Tomasz: *Wczesnośredniowieczne Cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*. Łódź 2006.
- KÖRNTGEN 2000: Körntgen, Ludger: Königtum, Adel und Kirche: das ottonische Reich im 10. Jahrhundert. In: *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2000, 79–109.
- KOROMPAY 1969: Korompay György: Veszprém város településtörténeti kialakulása. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 257–267.
- KOŠNAR 1978: Košnar, Lubomír: Slovanské pohřebiště v Bílině-Za Chlumem. *Varia Archaeologica* 1 (1978) 133–141.
- KOSTRZEWSKI 1966: Kostrzewski, Bogdan: *Gród piastowski w Gieczu*. Poznań 1966
- KOSZTA 1994: Koszta László: Visegrád. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994, 731–732.
- KOSZTA 2001: Koszta László: Egyház- és államszervezés. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 2001, 65–74.
- KOSZTA 2001a: Koszta László: Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében. In: *Pest megye monográfiája. I. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest 2001, 195–222.
- KOSZTA–MAROSI 1994: Koszta László – Marosi Ernő: Somogyvár. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 605–606.
- KOTRBA 1961: Kotrba, Viktor: *Hradec u Opavy*. Ostrava 1961.
- KOTYZA–SMETANA–TOMAS 1997: *Dějiny města Litoměřic*. Sestavili: Kotyza, Oldřich – Smetana, Jan – Tomas, Jindřich. Litoměřice 1997.
- KOTYZA–TOMAS 1995: Kotyza, Oldřich – Tomas, Jindřich: Nejstarší městské hradby v Litoměřicích (Porovnání archeologických nálezů se zprávami pramenů). *AH* 20 (1995) 91–106.
- KOUŘIL 1985: Kouřil, Pavel: Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1983 /okr. Karviná/. *PV* 1983 (1985) 48–49.
- KOUŘIL 1987: Kouřil, Pavel: Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1984 /okr. Karviná/. *PV* 1984 (1987) 43–44.
- KOUŘIL 1987a: Kouřil, Pavel: Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1985 /okr. Karviná/. *PV* 1985 (1987) 45.
- KOUŘIL 1989: Kouřil, Pavel: Výzkum na hradisku Chotěbuz-Podobora u Českého Těšína v roce 1985 /okr. Karviná/. Záchranný výzkum v Hradci nad Moravicí /okr. Opava/. *PV* 1986 (1989) 55, 66.
- KOUŘIL 1994: Kouřil, Pavel: *Slovanské osídlení Českého Slezska*. Brno–Český Těšín 1994.
- KOUŘIL 2004: Kouřil, Pavel: Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí. *SlArch* 52 (2004) 55–76.
- KOUŘIL–MĚŘÍNSKÝ–PLAČEK 1994: Kouřil, Pavel – Měřínský, Zdeněk – Plaček, Miroslav: Opevněná sídla na Moravě a ve Slezsku (vznik, vývoj, význam, funkce, současný stav a perspektivy dalšího výzkumu). *AH* 19 (1994) 121–150.
- KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000: Kouřil, Pavel – Prix, Dalibor – Wihoda, Martin: *Hrady českého Slezska*. Brno–Opava 2000.
- KOVÁČIK–PROCHÁZKA–ZŮBEK 2000: Kováčik, Petr – Procházka, Rudolf – Zůbek, Antonín: Olomouc (okr. Olomouc). *PV* 42 (2000) 233–235.
- KOVÁCS 1942: Kovács István: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar Honfoglaláskori temető. *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 2 (1942) 85–118.
- KOVÁCS 1974: Kovács Béla: A gyöngyöspatai vár ásatásai. *AE* 101 (1974) 235–243.
- KOVÁCS 1976: Kovács, László: Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár. *AAH* 28 (1976) 383–389.

- KOVÁCS 1987: Kovács Béla: A vörös sáncok keletkezése. *SSzle* 41 (1987) 156–159.
- KOVÁCS 1994: Kovács, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. Budapest 1994.
- KOVÁCS 1997: Kovács László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről*. Budapest 1997.
- KOVÁCS 2000: Kovács László: A kora Árpád-kori (1000–1141) pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben. In: „Magyaroknak eleiről” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő s Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged 2000, 277–285.
- KOVÁCS 2001: Kovács László: Szent István pénzverése. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 2001, 93–100.
- KOVÁCS 2004: Kovács László: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: *Vázlatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Monumenta Historica Budapestensia 14. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest é.n. [2004] 43–49.
- KOVÁCS 2006: Kovács László: A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről. *Studia Caroliensia* (2006) 215–248.
- KOVAL–PETRAUSZKASZ–POLJGUJ 2008: Коваль, Олександр Анатолійович – Петраускас, Андрій Вальдасович – Польгуй, Володимир Іванович: Північне городище літописного Возв'язля: розкопки 2007. In: *Літописний Возв'язль (дослідження 1988–2007)*. Ред.: Моця, Олександр Петрович. Київ 2008, 45–68.
- KOVALOVSZKI 1986: Kovalovszki Júlia: A Visegrád-Várkeri Árpád-kori faluásatásról. In: *A magyar falu régésze: Méri István (1911–1976)*. Összeállította: Kovalovszki Júlia. Cegléd 1986, 61–64.
- KOVALOVSZKI 1994: Kovalovszki Júlia: Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon (Méri István ásatása). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged 1994, 439–454.
- KOVALOVSZKI 1995: Kovalovszki, Júlia: Bronzeschmelzofen und Gißerei aus der Arpadenzeit (Visegrád, Feldebrő). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1994–1995, 225–254.
- KOVALOVSZKI 2001: Kovalovszki Júlia: Árpád-kori házak Visegrád-Várkeriben. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a Honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, 81–98.
- KÖVÁRI 1911: Kővári Ernő: Árpád-kori sírok Vajdahunyadon. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 2 (1911) 312–313.
- KOVÁŘÍK 1976: Kovářík, Jan: Výzkum slovanského pohřebiště v Praze 5-Motole v roce 1975. Předbežná zpráva. *AR* 28 (1976) 515–521.
- KOWALENKO 1951: Kowalenko, Władysław: Najdawniejszy Kołobrzeg (VIII–XIII wiek). *Przegląd Zachodni* 7 (1951) 538–576.
- KOWALSKA–ŁOSIŃSKI 2004: Kowalska, Anna B. – Łosiński, Władysław: Szczecin: Origins and history of the early medieval town. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 75–88.
- KOWALSKA–DWORACZYK 2011: Kowalska, Anna B. – Dworaczyk, Marek: *Szczecin wczesnośredniowieczny Nadodrzańskie centrum*. Origines Polonorum V. Warszawa 2011.
- KOZACZEWSKI 2006: Kozaczewski, Tadeusz: *Głogów średniowieczny do końca XIII w.: osadnictwo i architektura*. Głogów 2006.
- KOZIEL–FRAŚ 1979: Kozieł, Stanisław – Fraś, Mieczysław: *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*. Prace Komisji Archeologicznej 17. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- KOZŁOWSKI 1859: Kozłowski, Kornel: *Czersk historycznie i statystycznie opisany*. Warszawa 1859.
- KRALOVÁNSZKY 1984: Kralovánszky Alán: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 189–207.
- KRALOVÁNSZKY 1985: Kralovánszky Alán: Az ispánsági várak kérdéséhez. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 129–131.
- KRALOVÁNSZKY 1994: Kralovánszky Alán: Veszprém. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 726–727.

- KRAPIEC 1998: Krąpiec, Marek: Oak dendrochronology of the neoholocene in Poland. *Folia Quaternaria* 69 (1998) 5–133.
- KRASKOVSKÁ 1949: Kraskovská, Ludmila: Výskum slovanského pohrebišťa v Drážovciach, okres Nitra. *AR* 1 (1949) 123–125.
- KRASKOVSKÁ 1955: Kraskovská, Ludmila: Slovanské pohrebište v Bratislave-Karlovej Vsi. *SlArch* 3 (1955) 235–243.
- KRATOCHVÍLOVÁ 2004: *Znojemská rotunda. Sborník z 2. konference o rotundě, konané 25.–26. června 2003 ve Znojmě. Téma: malby v NKP rotunda sv. Kateřiny a výsledky současného výzkumu*. Red.: Kratochvílová, Marie. Znojmo 2004.
- KRISTÓ 1973: Kristó Gyula: Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. *Századok* 107 (1973) 742–746.
- KRISTÓ 1988: Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest 1988.
- KRISTÓ 1988a: Kristó Gyula: Erdély XI–XIII. századi történetéhez. In: *Tanulmányok Erdély Történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben. 1987. október 9–10*. Szerk.: Rácz István. Debrecen 1988, 60–64.
- KRISTÓ 1994: Kristó Gyula: Locsmánd. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 413–414.
- KRISTÓ 2002: Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged 2002.
- KRISTÓ 2002a: Kristó Gyula: *Magyar Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest 2002.
- KRISTÓ–TAKÁCS 1994: Kristó Gyula – Takács Miklós: Borsova. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 121–122.
- KRISTON 1987: Kriston László: Adatok a soproni „vörös sánc” kiégésének rekonstruálásához. *SSzle* 41 (1987) 141–146.
- KRUMPHANZLOVÁ 1965: Krumphanzlová, Zdenka: Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit in Böhmen. *PA* 57 (1965) 277–327.
- KRUTINA 1992: Krutina, Ivan: Hromadný pohřeb v poloze Na Týnici na Budči. *AR* 44 (1992) 567–577.
- KRYSZTOFIAK 1998: Krysztofiak, Teresa: Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieckiego. In: *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*. Red.: Kóčka-Krenz, Hanna – Łosiński, Władysław. Poznań 1998, 150–157.
- KRYSZTOFIAK 2000: Krysztofiak, Teresa: Nowoodkryty relikt architektury romańskiej w Gieczu. In: *Osadnictwo i architektura ziem Polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Red.: Buko, Andrzej – Świechowski, Zygmunt. Warszawa 2000, 75–84.
- KRYSZTOFIAK 2004: Krysztofiak, Teresa: Wczesnopiastowski kościół p.w. św. Jana Chrzciciela na grodzie w Gieczu w świetle najnowszych odkryć. In: *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku*. Red.: Janiak, Tomasz – Stryniak, Dariusz. Gniezno 2004, 181–198.
- KRZYŻANIAK 1986: *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin*. Red.: Krzyżaniak, Lech. Poznań 1986.
- KRZYŻAŃSKA 1975: Krzyżańska, Henryka: Sprawozdanie z badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Topoli Wielkiej, gmina Przygodzice, woj. Kalisz. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 26 (1975) 211–213.
- KUBIAK–LEWICKI–MŁYNARSKA 1953: Kubiak, Władysław – Lewicki, Tadeusz – Młynarska, Marta: Skarb dirhemów arabskich z Piwonic koło Kalisza. *WA* 19 (1953) 136–156.
- KUBIAK–MAKOHONIENKO–POLCYN 1991: Kubiak, Lucyna – Makohonienko, Mirosław – Polcyn, Marek: Wstępne doniesienie z badań średniowiecznego mostu/grobli w Gieczu koło Środy Wlkp. *Studia Lednickie* 2 (1991) 217–227.
- KUBICA 1996: Kubica, Ewa: Stan badań archeologicznych nad zabytkami wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia. *Materiały Archeologiczne* 29 (1996) 63–110.

- KUBINYI 1972: Kubinyi, András: *Die Anfänge Ofens*. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens Band 60. Berlin 1972.
- KUBINYI 1999: Kubinyi András: Plébánosválasztás és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest 1999, 269–286.
- KUBINYI 2000: Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged 2000.
- KUBINYI 2006: Kubinyi András: Városfejlődés a középkori Magyarországon. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Szerk.: Ferenczi László – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest 2006, 153–174.
- KUDĚLKA 1995: Kudělka, Zdeněk: Počátky brněnského dómu. *Umění* 43 (1995) 195–218.
- KUDLÁČEK 1953: Kudláček, Jozef: Eneolitické a halštatské pamiatky z Tlmač, okres Levice. *AR* 5 (1953) 148–153.
- KUDRNÁČ 1951: Kudrnáč, Jaroslav: Výzkum slovanského hradiště Tetína. *AR* 3 (1951) 321–324.
- KUDRNÁČ 1970: Kudrnáč, Jaroslav: *Klučov – staroslovanské hradiště ve středních Čechách*. Praha 1970.
- KUGLER 1904: Kugler Alajos: Darufalvi ezüstlelet. *AÉ* 24 (1904) 41–47.
- KUJOVSKÝ 1977: Kujovský, Rudolf: Zisťovací výskum na Dobšinského námestí v Nitre. *AVANS* 1977 (1978) 156–159.
- KUKLIŃSKI 1995: Kukliński, Andrzej: Pierwsze odkrycie wału wczesnopiastowskiego (?) na Wawelu datowanego dendrochronologicznie. *SA* 47 (1995) 237–254.
- KUKLIŃSKI 1998: Kukliński, Andrzej: Wczesnośredniowieczne warstwy osadnicze Krakowa-Wawelu (odkryte w wykopie 1C, rejon IX) a relikty jego wału obronnego datowanego dendrochronologicznie na okres po 1016 roku. *SA* 50 (1998) 277–292.
- KUKLIŃSKI 2005: Kukliński, Andrzej: Forschungsstand zur Besiedlung und mittelalterlichen Wehranlagen in süd-westlichen Teil des Wawels – Stan badań nad osadnictwem i umocnieniami średniowiecznymi w południowo-zachodniej części Wawelu. *SA* 57 (2005) 215–318.
- KULCSÁR 1995: Kulcsár Mihály: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 11 (1995) 227–238.
- KUMLIK 1907: Kumlik Emil: *Képes pozsonyi kalauz*. Pozsony 1907.
- KUNDERA–MĚŘÍNSKÝ 1989: Kundera, Lubomír – Měřínský, Zdeněk: Výzkum „Petrovy Louky” u Strachotína v roce 1986 /okr. Břeclav/. *PV* 1986 (1989) 56.
- KUNKEL–WILDE 1941: Kunkel, Otto – Wilde, Karl August: *Jumne, „Vineta”, Jomsburg, Julin, Wollin. 5 Jahre Grabungen auf dem Boden der wikingerzeitlichen Großsiedlung am Divenowstrom, 1934–1939/40*. Stettin 1941.
- KURNATOWSKA 1991: Kurnatowska, Zofia: Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piątów. *Studia Lednickie* 2 (1991) 11–22.
- KURNATOWSKA 1993: Kurnatowska, Zofia: Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI–XII wieku w Wielkopolsce. In: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Red.: Możdzioch, Sławomir. Wrocław 1993, 21–29.
- KURNATOWSKA 1995: Kurnatowska, Zofia: Recent Problems and Research on the Early Middle Ages in Poland. *SIA* 36 (1995) 7–18.
- KURNATOWSKA 1998: Kurnatowska, Zofia: Poznańskie baptysterium. *SIA* 39 (1998) 51–69.
- KURNATOWSKA 1999: Kurnatowska, Zofia: Centrum a zaplecze. Model Wielkopolski. In: *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Red.: Możdzioch, Sławomir. Spotykania Bytomskie III. Wrocław 1999, 53–59.
- KURNATOWSKA 2000: Kurnatowska, Zofia: Die Christianisierung Polens im Lichte der archäologischen Quellen In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 490–493.

- KURNATOWSKA 2000a: Kurnatowska, Zofia: Wielkopolskie badania w ramach projektu badawczego „Polska w dobie zjazdu Gnieźnieńskiego”. In: *Osadnictwo i architektura ziem Polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*. Red.: Buko, Andrzej – Świechowski, Zygmunt. Warszawa 2000, 43–54.
- KURNATOWSKA 2004: Kurnatowska, Zofia: Ostrów Lednicki in the Early Middle Ages. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 167–184.
- KURNATOWSKA 2004a: Kurnatowska, Zofia: The stronghold Gniezno in the light of older and more recent studies. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 185–206.
- KURNATOWSKA 2004b: Kurnatowska, Zofia: The stronghold Giecz in the light of new and older research. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 207–222.
- KURNATOWSKA 2009: Kurnatowska, Zofia: Początki organizacji parafialnej polskiego Kościoła. In: *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2009, 37–48.
- KURNATOWSKI 2004: Kurnatowski, Stanisław: Early medieval Międzyrzecz. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 89–124.
- KURNATOWSKI 2015: Kurnatowski, Stanisław: *Międzyrzecz, gród i zamek w wiekach IX–XIV. Wyniki prac wykopaliskowych z lat 1954–1961*. Origines Polonorum VIII. Warszawa 2015.
- KÜTHREIBER–KÜTHREIBER 2007: Kùthreiber, Karin – Kùthreiber, Thomas: Frühe Herrschaftsbildung und Burgenbau im südöstlichen Niederösterreich. *Savaria* 31:2 (2007) 267–284.
- KYTLCIOVÁ 1956: Kytlicová, Olga: Slovanské sídliště v Chrudimi. *AR* 8 (1956) 72, 92–93.
- LABUDA 1971: Labuda, Gerard: *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*. Poznań 1971.
- LABUDA 1988: Labuda, Gerard: *Studia nad początkami państwa Polskiego II*. Poznań 1988.
- LADÁNYI 1980: Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlesztésben. *Történelmi Szemle* 23 (1980) 450–477.
- LANGÓ 2007: Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LAPÁČEK 1999: Lapáček, Jiří: Otazníky nad počátky města Přerova. *Sborník Státního okresního archivu Přerov* 7 (1999) 9–47.
- LAPTYEVA 1975: Лаптева, Л. П.: Краледворская и Зеленогорская рукописи и их оценка в России XIX и начала XX вв. *Studia Slavica* 21 (1975) 67–94.
- ŁASTOWIECKI 1989: Łastowiecki, Mateusz: Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego. *Studia Lednickie* 1 (1989) 17–70.
- LÁSZLÓ 1994: László Attila: Radu Popa, a régész (1933–1993). *Erdélyi Múzeum* 56 (1994) 128–131.
- LÁSZLÓ–PÉNTEK–LENKEY 2011: László, Keve – Péntek, András – Lenkey, László: The medieval fort at Morești based on geophysical surveying and former archaeological excavations. *Marisia* 31 (2011) 291–298.
- LAVAL–RAZÍM 2006: Laval, Filip – Razím, Vladislav: Příspěvek k diskusi o vývoji raně středověkých opevnění ve 12. a 13. století. *AH* 31 (2006) 181–197.
- LÁZÁR 1998: Lázár Sarolta: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn*. Budapest 1998.
- LECIEJEWICZ 1955: Leciejewicz, Lech: Sprawozdania z badań archeologicznych w Kołobrzegu w 1954 r. *SA* 1 (1955) 165–178.
- LECIEJEWICZ–ŁOSIŃSKI–TABACZYŃSKA 1961: Leciejewicz, Lech – Łosiński, Władysław – Tabaczyńska, Eleonora: *Kołobrzeg we wczesnym średniowieczu*. Wrocław 1961.
- LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2004: Leciejewicz, Lech – Rębkowski, Marian: Kołobrzeg – an early town on the Baltic coast. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 33–46.
- LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007: *Kołobrzeg. Wczesne miasto nad Bałtykiem*. Red.: Leciejewicz, Lech – Rębkowski, Marian. Warszawa 2007.
- LEHNER 1903: Lehner, Ferdinand Josef: *Dějiny umění národa českého. Díl 1. Doba románská. Sv. 1. Architektura. Část 1*. Praha 1903.

- LEHÓCZKY 1892: Lehóczky Tivadar: *Adatok hazánk archaeológiájához, különös tekintettel Beregme-gyére és környékére* I. Munkács 1892.
- LEHÓCZKY 1898: Lehóczky Tivadar: Lévai és bényi (Bars m.) régiségekről. *AÉ* 18 (1898) 345–350.
- LEŃCZYK 1950: Leńczyk, Gabriel: *Prasłowiański gród nad Dunajcem w Zawadzie Lanckorońskiej*. Kraków 1950.
- LEPÓWNA 1968: Lepówna, Barbara: *Garncarstwo gdańskie w X–XIII wieku. Gdańsk wczesnośredniowi-eczny VII*. Gdańsk 1968.
- LEPÓWNA 1998: Lepówna, Barbara: *Urbs Gyddanyzc w świetle badań archeologicznych dawnej placówki IHKMPAN w Gdańsku*. In: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*. Red.: Paner, Henryk. Gdańsk 1998, 147–166.
- ŁĘTOWSKI 1859: Łętowski, Ludwik: *Katedra krakowska na Wawelu*. Kraków 1859.
- LÉVÁRDY 2008: Lévárđy Ferenc: *Gyöngyöspata. Plébániatemplom*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyv-tára 156. Budapest 2008.
- LIPPERT 1871: Lippert, Julius: *Geschichte der Stadt Leitmeritz*. Praha 1871.
- LOCHMANN–VACHUDA 2006: Lochmann, Zdeněk – Vachuda, Jiří: Románský hřbitov u kostela sv. Haštala na Starém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia* 18 (2006) 117–122.
- LŐRINCZY 1994: Lőrinczy Gábor: Csongrád. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 154.
- LOVAG 1979: Lovag Zsuzsa: Előzetes jelentés az Esztergom-alsószigeti középkori apácakolostor feltárási munkáiról. *Dunai Régészeti Közlemények* 1979, 87–91.
- LOVAG 2005: Lovag Zsuzsa: Az Esztergom-szigeti apácakolostor temetőjének kutatása. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 127–130.
- LOVAG 2014: Lovag Zsuzsa: *Az Esztergom-Prímás szigeti apácakolostor feltárása*. Budapest 2014.
- LUCA 2005: Luca, Sabin Adrian: *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*. Alba Iulia 2005.
- LUCA ET AL. 2000: Luca, Adrian Sabin - Roman, Cristian - Cerișer, Niolae - Spânu, Anda - Purice, Silviu: Hunedoara, jud. Hunedoara. Punct: Grădina castelului Corvineștilor. *CCAR* 1999, 46.
- LUCA ET AL. 2008: Luca, Sabin Adrian – Diaconescu, Dragoș – Purece, Silviu Istrate – Roman, Constantin Cristian – Roman, Delia – Tincu, Sorin – Sîrbu, Valeriu: Hunedoara, jud. Hunedoara. Punct: Grădina Castelului-Platou. *CCAR* 2008, 118–119.
- LUPESCU 2005: Lupescu Radu: Kolozsvár korai történetének buktatói. *Erdélyi Múzeum* 67 (2005) 25–77.
- LÜSSNER 1857: Lüßner, Mořic: Archeologické zpravy z Čech. *PA* 2 (1857) 91–92, 231.
- LUTOVSKÝ 1996: Lutovský, Michal: Kumulativní mohyla. K problematice raně středověkého pohřbívání. *AR* 48 (1996) 113–125.
- LUTOVSKÝ 2006: Lutovský, Michal: Od palisady ke zdi: Raně středověká hradiště v Čechách ve světle archeologického bádání posledních dvou desetiletí. *AH* 31 (2006) 21–44.
- LUTOVSKÝ 2006a: Lutovský, Michal: K počátkům Tetína. *ASČ* 10 (2006) 845–852.
- MACEK–SMETANA–TOMAS 1996: Macek, Jaroslav – Smetana, Jan – Tomas, Jindřich: *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 1. Litoměřice*. Praha–Litoměřice 1996.
- MÁCELOVÁ 1988: Mácelová, Marta: Prvé sezóna výskumu hradiska Priekopa vo Zvolene. *AVANS* 1988 (1990) 107–108.
- MÁCELOVÁ 2013: Mácelová, Marta: *Slovania vo Zvolenskej kotline*. Kraków 2013.
- MACHER 1987: Macher Frigyes: Megjegyzés a soproni „vörös sánc” kiegészéséhez (kiegétéséhez). *SSzle* 41 (1987) 240–245.
- MADARASSY 1869: Madarassy László: Archaeologiai levelek IX. *AÉ* 2 (1869) 108–109.
- MADGEARU 1998: Madgearu, Alexandru: Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea, *Studii și Materiale de Istorie Medie* 16 (1998), 191–207.
- MADGEARU 2001: Madgearu, Alexandru: *România în opera Notarului*. Cluj-Napoca 2001.
- MĂGUREANU 2007: Măgureanu, Andrei: Dezbaterei privind etnogeneza românilor în anii '50 de la manualul lui Roller la tratatul de istorie. *Studii și cercetări istorie veche și arheologie* 58 (2007) 289–319.

- MAGYAR 1985: Magyar Kálmán: Ispánsági és nemzeti központok kutatása Somogyban. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 133–141.
- MAGYAR–NOVÁKI 2005: Magyar Kálmán – Nováki Gyula: *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig*. Kaposvár 2005.
- MAJLÁTH 1898: Majláth, Béla: Újabb alpári leletekről. *AÉ* 18 (1898) 257–265
- MAJOR 1886: Major Pál: *Mosonymegye monographiája* II. Mosonmagyaróvár 1886.
- MAJOR 2013: Major Balázs: Esztergom-Várhegy kutatási program. Régészeti feltárás a Szent Vid templomnál. In: *Régészeti kalandozások. A régészet legújabb hazai eredményei. Új technológiák a kutatásban és a prezentációban*. *Archeologia* 2013, 14–16.
- MAKK 1996: Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkorász Műhely 7. Szeged 1996.
- MAŁACHOWICZ 1999: Małachowicz, Edmund: Wczesnośredniowieczna architektura katedry wrocławskiej. *SlA* 40 (1999) 55–68.
- MAŁACHOWICZ 2000: Małachowicz, Edmund: Die Domkirche von Breslau (Wrocław). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 507–509.
- MALEWSZKAJA–RAPPOPORT–TIMOSCZUK 1970: Малевская, Марианна Владимировна – Раппопорт, Павел Александрович – Тимошук, Борис Анисимович: Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. *Советская археология* 13 (1970:4), 112–127.
- MARCU ISTRATE 2008: Marcu Istrate, Daniela: *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*. Budapest 2008.
- MAREŠOVÁ–MILITKÝ 2000: Marešová, Daniela – Militký, Jiří: Soubor mincí ze záchranného archeologického výzkumu v Praze 2-Novém Městě, Na Rybníčku čp. 536/II. *Archaeologia Pragensia* 15 (2000) 185–198.
- MAŘÍK 2006: Mařík, Jan: Výzkum raně středověkého opevnění v Libici nad Cidlinou – sonda 236. *AR* 58 (2006) 511–519.
- MARKÓ 2008: Markó Ágnes Sarolta: Ásatás az abaújvári református templomban. *Észak-magyarországi kulturális és műemléki hírlevél* 5 (2008:11–12) 2008, 4–6.
- MÁRKOS 1944: Márkos Albert (ford.): *Kolozsvár leírása 1734-ből*. Kolozsvár 1944.
- MAROSI 2000: Marosi, Ernő: Christliche Architektur in Ungarn. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 613–616.
- MAROSI–TAKÁCS: Marosi Ernő – Takács Miklós: Bács. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 73–75.
- MARSINA 1977: Marsina, Richard: Nitra vo včasnom a vrcholnom stredoveku. In: *Nitra*. Ed.: Fojtík, Juraj. Bratislava 1977, 27–41.
- MAŠKOVÁ 2009: Mašková, Pavlína: K obrazu středověkého pohřebiště – církevní normy a výpověď archeologických pramenů. In: *Kościół w monarchiach Przemysłidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2009, 73–85.
- MATUSZEWSKA-KOLA 1972: Matuszewska-Kola, Wiesława: Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznej osady podgrodowej w Kałdusie, pow. Chełmno, w 1957 roku. *Zeszyty Naukowe – Archeologia* 3 (1972) 95–124.
- MATUZ 1986: D. Matuz Edit: Rómer Flóris kéziratoss hagyatékának Csongrád megyére vonatkozó adatai. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1986, 31–48.
- MEDUNA 2003: Meduna, Petr: Nejstarší raně středověké opevnění v areálu Mělníka. *AR* 55 (2003) 378–385.
- MÉRI 1986: Méri István: *Ásatás a kolozsvári Fő téren. 1943*. Budapest 1986.
- MĚŘÍNSKÝ 1985: Měřínský, Zdeněk: Výzkum „Petrovy Louky” u Strachotína v roce 1983 /okr. Břeclav/. *PV* 1983 (1985) 47–46.
- MĚŘÍNSKÝ 1986: Měřínský, Zdeněk: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. *PA* 77 (1986) 18–80.

- MĚŘÍNSKÝ 2006: Měřínský, Zdeněk: Befestigte Zentren der frühen Přemysliden-Periode in Mähren und Schlesien (Thesen). *AH* 31 (2006) 55–66.
- MĚŘÍNSKÝ 2009: Měřínský, Zdeněk: *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I*. Praha 2009.
- MERTA ET AL. 2000: Merta, David – Kováčik, Peter – Peška, Marek – Procházka, Rudolf – Sadílek, Jaroslav: Předběžné výsledky záchranných archeologických výzkumů v Brně v roce 2000. *PV* 42 (2000) 75–107.
- MERVA 2012: Merva Szabina: A kora Árpád-kori sánccvárok keltezési lehetőségeiről. *Castrum* 15 (2012) 5–31.
- MERVA–SIPOS–TÓTH 2012: Merva Szabina – Sipos György – Tóth Orsolya: Adatok a soproni Árpád-kori sánc építését megelőző kora középkori rétegek kronológiai kérdéséhez. *Archeometriai Műhely* 2012:3 (2012), 161–171.
- MESTERHÁZY 1975: Mesterházy Károly: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. *Folia Archaeologia* 26 (1975) 99–117.
- MESTERHÁZY 1986: Mesterházy Károly: Az Őrsúr nemzetség váralja faluja. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 4. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykovács 1986, 85–104.
- MESTERHÁZY 2004: Mesterházy Károly: Lengyel–magyar kapcsolatok a 10–11. században. *Századok* 138 (2004) 381–401.
- MICHÁLEK–LUTOVSKÝ 2000: Michálek, Jan – Lutovský, Michal: *Hradec u Němčic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko–bavorském kontaktním prostoru* 1–3. Strakonice–Praha 2000.
- MIHAJLOV 2010: Mihajlov, Кирилл Алексеевич: Реконструкция древнейших укреплений Старокиевского городища. In: *Археология і давня історія України* 1. Red.: Івакін, Гліб Юрійович. Київ 2010, 308–315.
- MIKLÓS–KRISTÓ 1994: Miklós Zsuzsa – Kristó Gyula: Bars. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 84.
- MIKLÓS–NOVÁKI 1994: Miklós Zsuzsa – Nováki Gyula: Hont. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 267.
- MIKOŁAJCZYK 1952: Mikołajczyk, Gabriela: Tymczasowe wyniki badań na górze Lecha w Gnieźnie. *AR* 4 (1952) 298–302.
- MIKULÍK–MONÍK–PLAŠTIAKOVÁ–SCHENK 2007: Mikulík, Jan – Moník, Martin – Plaštiaková, Miroslava – Schenk, Zdeněk: Přerov (k. ú. Předmostí, okr. Přerov) Hranická ulice. Mladší doba hradištní, středověk–novověk. Pohřebiště, sídliště. Záchranný výzkum. *PV* 48 (2007) 510.
- MIKULKA 1994: Mikulka, Jaromír: Dějiny Hradce Králové I/1–2. Hradec Králové 1994.
- MIKULKA 1997: Mikulka, Jaromír: Dějiny Hradce Králové II/2. Hradec Králové 1997.
- MILISAUSKAS 1998: Milisauskas, Sarunas: Observations on Polish archaeology 1945–1995. *AP* 35–36 (1997–1998) 223–236.
- MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1986: Młynarska-Kaletynowa, Marta: *Wrocław w XII–XIII wieku: przemiany społeczne i osadnicze*. Wrocław 1986.
- MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1992: Młynarska-Kaletynowa, Marta: *Najdawniejszy Wrocław*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- MŁYNARSKA-KALETYNOWA 1998: Młynarska-Kaletynowa, Marta: Kalisz w XI–XII wieku. In: *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały Sesji Kalisz 15 czerwca 1998*. Red.: Baranowski, Tadeusz. Kalisz 1998, 13–27.
- MŁYNARSKA-KALETYNOWA–KALETYN 2002: Młynarska-Kaletynowa, Marta – Kaletyn, Tadeusz: *Niemcza: wielka historia małego miasta*. Wrocław 2002.
- MOGA–CIUGUDEAN 1995: *Repertoriul arheologic al județului Alba*. Red.: Moga, Vasile – Ciugudean, Horia. Bibliotheca Musei Apulensis II. Alba Iulia 1995.
- MOLNÁR 2001: Molnár Erzsébet: Esztergom-Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, 109–126.

- MOLNÁR 2004: Molnár Erzsébet: Esztergom, Zsidód. *RkM 2003* (2004) 210–211.
- MOLNÁR 2005: Molnár Erzsébet: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 109–114.
- MOLSKI 1965: Molski, Bogusław: Preliminary Dendrochronological Investigation in Archaeological Stand on „Vegetable Market” in Szczecin (Poland). *AP* 8 (1965) 190–208.
- MONGAJT 1975: Монгайт, Александр Львович: Работа Рязанской археологической экспедиции в 1966–1970 гг. In: *Археология Рязанской земли*. Ред.: Монгайт, Александр Львович. Москва 1975, 5–75.
- MORDOVIN 2005: Mordovin Maxim: Kouřil, Pavel – Prix, Dalibor – Wihoda, Martin: Hradý českého Slezska. (A cseh Szilézia várai) Brno–Opava, Archeologický ústav Akademie věd ČR Brno, 2000. Recenzió. *Castrum* 2 (2005) 101–154.
- MORDOVIN 2006: Mordovin, Maxim: The Building History of Zalavár-Récéskút church. *Annual of Medieval Studies at CEU* 12 (2006) 9–32.
- MORDOVIN 2013: Mordovin, Maxim: Archeologický výskum komitátneho Hontianskeho hradu. *Acta Historica Neosoliensia* 16 (2013) 6–37.
- MORDOVIN 2013a: Mordovin Maxim A honti ispánsági vár kutatása 2011-ben. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2010–2013 (2013), 123–149.
- MORRIS 1983: Morris, Richard: *The Church in British Archaeology*. CBA Research Report No. 47. Cambridge 1983.
- MOUCHA–SMETÁNKA 1964: Moucha, Václav – Smetánka, Zdeněk: Revisní výzkum na Čáslavském Hrádku. *AR* 16 (1964) 646–654.
- MOŹDZIOCH 1992: Moździoch, Sławomir: Rozplanowanie i zabudowa wczesnośredniowiecznego grodu w Bytomiu Odrzańskim na Slasku. *AH* 17 (1992) 263–270.
- MOŹDZIOCH 1994: Moździoch, Sławomir: The origins of the medieval Polish towns. *AP* 32 (1994) 129–153.
- MOŹDZIOCH 2001: Moździoch, Sławomir: Schlesien im 10. Jahrhundert. In: *Boleslav II. Der Tschechische Staat um das Jahr 1000. Internationales Symposium. Praha 9.–10. Februar 1999*. Hrsg.: Sommer, Petr. Praha 2001, 417–440.
- MOŹDZIOCH 2002: Moździoch, Sławomir: *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*. Warszawa 2002.
- MOŹDZIOCH 2004: Moździoch, Sławomir: The *Castrum Munitissimum Bytom* – a local power centre of the early Piast state. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 305–318.
- MOŹDZIOCH 2004a: Moździoch, Sławomir: Wrocław-Ostrów Tumski in the early Middle Ages. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 319–338.
- MRKOBRAĐ 1985: Mrkobrad, Dušan: Naselje „Galenika”, Zemun – kasnolatensko i srednjovjekovno naselje. *Arheološki Pregled* 24 (1985) 67–69.
- MRT 2: Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2*. Budapest 1969.
- MRT 5: Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 5*. Budapest 1979.
- MÜLLER 1882: Müller, Wilibald: *Geschichte der königlichen Hauptstadt Olmütz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Wien–Olmütz 1882.
- MÜLLER 1997: Müller, Adriaan von: *Spandau – Fürstenburg, Fernhandelsplatz und frühe Stadt. Neue Forschungsergebnisse zu seiner mittelalterlichen Geschichte*. Spandau 1997.
- MÜNCH 1958: Münch, Henryk: Kraków do roku 1257 włącznie. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia* 8 (1958) 1–40.
- MUSILOVÁ–BARTA–HERUCOVÁ 2014: *Bratislavský hrad – dejiny, výskum a obnova. Kolektívna monografia prednášok z konferencie konanej v dňoch 22.–23. 9. 2014 na Bratislavskom hrade v rámci projektu*

- Európskej únie Danube Limes Brand*. Zost.: Musilová, Margaréta – Barta, Peter – Herucová, Angelika Bratislava 2014.
- NADOLSKI 1955: Nadolski, Andrzej: Prace badawcze stacji archeologicznej w Łęczycy w latach 1953–1954. *SA* 1 (1955) 105–130.
- NADOLSKI 1962: Nadolski, Andrzej: Early mediaeval Łęczycza. *AP* 5 (1962) 101–122.
- NADOLSKI–ABRAMOWICZ–POKLEWSKI–KAŚINOWSKI 1960: Nadolski, Andrzej – Abramowicz, Andrzej – Poklewski, Tadeusz – Kaśinowski, Antoni: *Łęczyckie Opactwo Panny Marii w świetle badań z lat 1954–1956. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archaeologica* 4. Łódź 1960.
- NÄGLER 1977: Nägler, Thomas: Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei. *Studii și comunicări Sibiu* 20 (1977) 27–49.
- NAGY 1913: Nagy Géza: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. *AÉ* 33 (1913) 268–275.
- NAGY 1961: Наг Шандор: Тврђава Бач. Резултати археолошких истраживања 1958. и 1959 године. *Раd Воjвођанских Музеја* 10 (1961) 89–115.
- NAGY 2004: Nagy Emese: Az esztergomi vár a kora Árpád-korban. In: *Vázlatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Monumenta Historica Budapestensia 14. Szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs. Budapest é.n. [2004] 51–57.
- NECHVÁTAL 1967: Nechvátal, Bořivoj: Nález středohradištní keramiky v Chrudimi. *AR* 19 (1967) 98–100.
- NECHVÁTAL 1972: Nechvátal, Bořivoj: Výsledky nového výzkumu Vyšehradu. *AR* 24 (1972) 394–402.
- NECHVÁTAL 1979: Nechvátal, Bořivoj: Frühmittelalterliche Reliquienkreuze aus Böhmen. *PA* 70 (1979) 213–251.
- NECHVÁTAL 1989: Nechvátal, Bořivoj: Revizní archeologický výzkum na knížecí a královské akropoli na Vyšehradě. (Předběžné sdělení). *AH* 14 (1989) 213–217.
- NECHVÁTAL 1992: Nechvátal, Bořivoj: Pokračování revizního archeologického výzkumu na knížecí a královské akropoli na Vyšehradě (1989–1991). *AH* 17 (1992) 153–161.
- NECHVÁTAL 1997: Nechvátal, Bořivoj: K nálezové problematice mladohradištního pohřebiště v Radomyšli u Strakonice. *AH* 22 (1997) 61–95.
- NECHVÁTAL 2004: Nechvátal, Bořivoj: *Kapitulní chrám sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum*. Praha 2004.
- NECHVÁTAL 2005: Nechvátal, Bořivoj: Rotunda sv. Martina na Vyšehradě. *AH* 30 (2005) 351–358.
- NECHVÁTAL 2007: Nechvátal, Bořivoj: K poznání raněstředověké baziliky sv. Vavřince na Vyšehradě. *AH* 32 (2007) 405–429.
- NÉMETH 1967: Németh Péter: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori (XI–XIII. századi) földvárjai és monostorai. *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 10 (1967) 91–102.
- NÉMETH 1971: Németh Péter: A szabolcsi kutatásokról s a korai központok kutatásának szempontjairól. In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak. 1970. december 8–10*. Szerk.: Nagy Emese. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 13. Budapest 1971, 87–94.
- NÉMETH 1972: Немет, Петер: Образование пограничной области Боржавы. In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, Алексей Петрович – Чернецов, Валерий Николаевич – Эрдели, Иштван Ф. Москва 1972, 206–220.
- NÉMETH 1973: Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről 1969–1971. *AÉ* 100 (1973) 167–178.
- NÉMETH 1975: Németh Péter: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszakos feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 105–114.
- NÉMETH 1977: Németh Péter: A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései. *AÉ* 104 (1977) 209–215.
- NÉMETH 1981: Németh Péter: Civitas et suburbium. (Adatok Sopron korai várostörténetéhez). *SSzle* 35 (1981) 50–58.

- NÉMETH 1985: Németh Péter: Az I. István-kori ispáni központok kutatásának eredményei és feladatai. In: *Középkori régészetiünk újabb eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 105–114.
- NÉMETH 1990: Németh Péter: A szabolcsi főesperesség a középkorban. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 24 (1990) 5–22.
- NÉMETH 1994: Németh Péter: Szabolcs. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 613–614.
- NÉMETH 1996: Németh Péter: Bóna István: Az Árpádok korai váraitól. Debrecen, 1995. *Műemlékvédelmi Szemle* 1996:1, 225–229.
- NÉMETH 1997: Németh Péter: *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza 1997.
- NÉMETH 2012: Németh Péter: Szabolcs, az Árpád-kori megyeszékhely Szűz Mária tiszteletére szentelt „monostora”. In: *Laudator Temporis Acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Esztergom–Budapest 2012, 269–276.
- НЕРОМІАССІН 2008: Непом'ящих, Віталій Юрійович.: Аналіз та реконструкція оборонних споруд літописного Возв'язля (за результатами розкопок 1988–1998 рр.). In: *Літописний Возв'язль (дослідження 1988–2007)*. Ред.: Моця, Олександр Петрович. Київ 2008, 69–78.
- NEŠPOROVÁ 1988: Nešporová, Tamara: Pokračovanie výskumu v Trenčíne na Brezine. *AVANS* 1988 (1990) 118–119.
- NEVIZÁNSKY 1984: Nevizánsky, Gabriel: Dvojsečný železný meč z Bíne. *AVANS* 1984 (1985) 171–172.
- NOVÁČEK 2006: Nováček, Karel: Starobylá a ještě starobyleší. Vytváření historického významu rotundy sv. Petra ve Starém Plzenci během 20. století. *Archaeologica Pragensia* 18 (2006) 123–141.
- NOVÁKI 1964: Nováki, Gyula: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle” in Ungarn. *AAH* (1964) 99–149.
- NOVÁKI 1975: Nováki Gyula: Várépítészetünk kezdete. In: *Várépítészetünk*. Szerk.: Gerő László. Budapest 1975, 45–61.
- NOVÁKI 1976: Nováki Gyula: Árpád-kori sánctvár a bácsai Szent Vid dombon. *AÉ* 103 (1976) 116–125.
- NOVÁKI 1976a: Nováki Gyula: Die topographischen Eigentümlichkeiten der Ungarischen Burgen im 10.–11. Jahrhundert am nördlichen Randgebiet der grossen Tiefebene. *AAH* 28 (1976) 360–369.
- NOVÁKI 1988: Nováki Gyula: Hozzászólás Bakay Kornél „Elégett palánk nyomai a somogyvári várfalak mentén” c. előadásához. *SSzle* 42 (1988) 249–251.
- NOVÁKI 1988a: Nováki Gyula: Várépítészet Magyarországon a X–XI. században. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Budapest 1988, 144–150.
- NOVÁKI 1993: Nováki Gyula: A borsodi földvár sánca. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993) 125–145.
- NOVÁKI–BARÁZ–DÉNES–FELD–SÁRKÖZY 2009: Nováki Gyula – Baráz Csaba – Dénes József – Feld István – Sárközy Sebestyén: *Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2*. Budapest–Eger 2009.
- NOVÁKI–SÁNDORFI 1981: Nováki, Gyula – Sándorfi, György: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen. *AAH* 33 (1981) 133–180.
- NOVÁKI–SÁNDORFI 1987: Nováki Gyula – Sándorfi György: A soproni belváros „vörös sánca” kutatásának eredményei. *SSzle* 41 (1987) 38–48.
- NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979: Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: *A Börzsöny hegység őskori és középkori várai*. Budapest 1979.
- NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Budapest–Miskolc 2007.
- NOVOTNÝ 1952: Novotný, Boris: Výzkum na Týnském dvoře v Praze. *AR* 4 (1952) 406, 413–417.
- NOVOTNÝ 1961: Novotný, Boris: Průzkum areálu „Petrovy louky” u Strachotína. *PV* 1960 (1961) 97–98.
- NOVOTNÝ 1962: Novotný, Boris: Výzkum slovanského hradiště z 10. až 12. století u Spytihněvi. *PV* 1961 (1962) 94–97.
- NOVOTNÝ 1975: Novotný, Boris: Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11.–13. století. *AR* 27 (1975) 516–527.

- NOVOTNÝ 1977: Novotný, Boris: Výzkum přemyslovského ústředí „castrum Zpitignew” z 11.–12. století a rekonstrukce jeho údelu v archeologických a písemných pramenech. *AR* 3 (1977) 183–215.
- NOVOTNÝ 1982: Novotný, Boris: K problematice způsobu výstavby opevnění nížinného hradiště Strachotína-Vysoké Zahrady u Dolních Věstonic na Moravě. *AH* 7 (1982) 325–334.
- NOWOMIEJSKI 1917: Nowomiejski, Antoni Julian: *Płock. Monografia historyczna, napisana podczas wojny wszechświatowej*. Płock 1917.
- OHRENBERGER 1967: Ohrenberger, Alois: Lutzmannsburg. *Fundberichte aus Österreich Berichte 1951–1955* 6 (1967) 146–147.
- OHRENBERGER–SCHAD’N 1971: Ohrenberger, Alois – Schad’n, Hans P.: Lutzmannsburg. *Fundberichte aus Österreich Berichte 1956–1960 mit Nachträgen* 10 (1971) 142.
- OLSEN 1986: Olsen, Olaf: Is There a Relationship between Pagan and Christian Places of Worship in Scandinavia? In: *The Anglo-Saxon Church*. Council for British Archaeology Research Report 60. Eds.: Butler, Lawrence A. S. – Morris, Richard K. London 1986, 126–30.
- OLTEANU 1983: Olteanu, Ștefan: *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII–XI)*. București 1983.
- ORTVAY 1876: Ortway Tivadar: Tájékoztató Szent Gellért, másképp Szent Bernát, valamint a Bold. Szűz állítólagos csanádi apátságairól, tekintettel a csanádi romokra s a szándékolt ásításokra. *Archaeologiai Közlemények* 10 (1876) 1–23.
- ORTVAY 1892: Ortway, Tivadar: *Geschichte der Stadt Pressburg* I. Pressburg 1892.
- OSTROWSKA 1960: Ostrowska, Elżbieta: Odkrycia archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1957 r. *SA* 9 (1960) 43–51.
- OŽDĀNI 1984: Ožďáni, Ondrej: Výsledky záchranného výskumu v Štúrove v Obidskej puste. *AVANS* 1984 (1985) 182–184.
- OŽDĀNI 1988: Ožďáni, Ondrej: Praveké a stredoveké osídlení Pribinového námestia v Nitre. *AVANS* 1988 (1990) 131–133.
- PALACKÝ 1848: Palacký, František: *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě dle původních pramenů. Díl 1. Částka 1. Od prvověkosti až do r. 1125*. Praha 1848.
- PANER 1998: Paner, Henryk: Problematyka badań nad średniowiecznym Gdańskiem w świetle prac archeologicznych prowadzonych w latach 1987–1997. In: *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*. Red.: Paner, Henryk. Gdańsk 1998, 184–204.
- PANER 2004: Paner, Henryk: The spatial development of Gdańsk to the beginning of the 14th century. The origins of the Old and Main Town. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 15–32.
- PASCU 1971: Pascu, Ștefan: *Voievodatul Transilvaniei*. București 1971.
- PASCU 1974: Pascu, Ștefan: Începuturile Clujului medieval. *AIIA* 17 (1974) 60–77.
- PASCU 1974a: Pascu, Ștefan: *Istoria Clujului*. Cluj-Napoca 1974.
- PASCU ET AL. 1968: Pascu, Ștefan – Rusu, Mircea – Iambor, Petre – Edroiu, Nicolae – Gyulai, Pál – Wollmann, Volker – Matei, Ștefan: Cetatea Dăbâca. *AMN* 5 (1968) 153–202.
- PASCU–THEODORESCU 2001: *Istoria Românilor*. Vol. 3. *Genezele românești*. Coord.: Pascu, Ștefan – Theodorescu, Răzvan București 2001.
- PATAY 1950: Patay, Pál: Ásatás Alpáron. *AÉ* 77 (1950) 134.
- PAUK–WÓLKIEWICZ 2009: Pauk, Marcin R. – Wólkiewicz, Ewa: „Ministri enim altaris ministri curie facti sunt”. Ottońsko-salicki „system” Kościoła Rzeszy i jego oddziaływanie w Europie Środkowej XI–XII wieku. In: *Kościół w monarchiach Przemyślidów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2009, 105–138.
- PAULER 1882: Pauler Gyula: Megye? Várispánság? *Századok* 14 (1882) 202–222.
- PAULER 1886: Pauler Gyula: Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage. Skizzen und ältesten Geschichte der Rumänen, Ungarn und Slaven von Jos. Lad. Pič. Leipzig. *Századok* 20 (1886) 269–271.
- PAWLAK 1998: Pawlak, Paweł: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko „szkieletowe” na Śródce w Poznaniu w świetle badań w 1994 roku. *SLA* 39 (1998) 215–282.

- PAWLAK 1999: Pawlak, Paweł: Formy wykorzystania surowca drzewnego w obrządku pogrzebowym na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku „skieletowym” w Poznaniu-Śródce – przykłady i próby interpretacji. *PrArch* 47 (1999) 115–139.
- PENYAK 1980: Пеняк, Степан Іванович: *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* Київ 1980.
- PIANOWSKI 1984: Pianowski, Zbigniew: *Z dziejów średniowiecznego Wawelu.* Kraków–Wrocław 1984.
- PIANOWSKI 1994: Pianowski, Zbigniew: „*Sedes Regni Principales*” Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim. Kraków 1994.
- PIANOWSKI 2003: Pianowski, Zbigniew: Badania przedromańskiego palatium na zamku przemyskim w roku 2002. *RPA* 39 (2003) 119–124.
- PIANOWSKI 2004: Pianowski, Zbigniew: Badania palatium przedromańskiego w Przemyślu w roku 2003. *RPA* 40 (2004) 141–146.
- PIANOWSKI 2004a: Pianowski, Zbigniew: „Który Bolesław?” – problem początku architektury monumentalnej w Małopolsce. In: *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej Gniezno, 20–21 listopada 2003 roku.* Red.: Janiak, Tomasz – Stryniak, Dariusz. Gniezno 2004, 257–282.
- PIANOWSKI 2006: Pianowski, Zbigniew: Kontynuacja badań palatium przedromańskiego w Przemyślu w roku 2005. *RPA* 42 (2006) 117–122.
- PIANOWSKI 2006a: Pianowski, Zbigniew: Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa. In: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy.* Red.: Czarnecka, Zuzanna. Kraków 2006, 162–219.
- PIANOWSKI 2007: Pianowski, Zbigniew: Aula palatium przedromańskiego w Przemyślu po badaniach w roku 2006. *RPA* 43 (2007) 129–132.
- PIANOWSKI–PROKSA 2001: Pianowski, Zbigniew – Proksa, Michał: Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. In: *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. Dzieje Podkarpacia V.* Red.: Gancarski, Jan. Krosno 2001, 223–274.
- PIANOWSKI–PROKSA 2008: Pianowski, Zbigniew – Proksa, Michał: *Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006.* Rzeszów 2008.
- PÍČ 1886: Píč, Josef Ladislav: *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage: die altslavischen Burgen. Skizzen und ältesten Geschichte der Rumänen, Ungarn und Slaven.* Leipzig 1886.
- PÍČ 1891: Píč, Josef Ladislav: Stará hradiště na středním Polabí. *PA* 15 (1891) 353–382.
- PÍČ 1909: Píč, Josef Ladislav: *Starožitnosti země České III/1: České země za doby knížecí.* Praha 1909.
- PIĘCZYŃSKI 1954: Pięczyński, Zbigniew: „Korkociągowe” kabłączki znalezione w katedrze poznańskiej. *WA* 20 (1954) 294–295.
- PINTÉR 2004: Pintér László: Királyszentistván templom körüli temetője. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 23 (2004) 99–121.
- PINTER–ȚIPLIC–ȚIPLIC 2005: Pinter, Zeno Karl – Țiplic, Ioan Marian – Țiplic, Maria Emilia: *Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII).* Bibliotheca Septemcastrensis XII. București 2005.
- PIVKO 2007: Pivko, Daniel: Stavebné kamene Kostola sv. Emeráma na Nitrianskom hrade. *AH* 32 (2007) 389–403.
- PLAČEK 2006: Plaček, Miroslav: Moravské hrady za vlády přemyslovců a jejich proměny. In: *Sága moravských Přemyslovců. Život na Moravě od XI. do počátku XIV. století. Sborník a katalog výstavy pořadané Vlastivědným muzeem v Olomouci a Muzeem města Brna k 700. výročí smrti Václava III., posledního českého krále z dynastie Přemyslovců.* Red.: Fifková, Renáta. Olomouc–Brno 2006, 109–124.
- PLAČEK–BÓNA 2007: Plaček, Miroslav – Bóna, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov.* Bratislava 2007.
- PLEINER 1953: Pleiner, Radomír: Železářské objekty ve sklepení betlemské kaple v Praze. *AR* 5 (1953) 646–653.
- PLESZCZYŃSKI 2006: Pleszczyński, Andrzej: Gorliwość neofitów. Religijność osobista Przemyślidów i Piastów w X i na początku XI wieku. In: *Przemyślidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze*

- średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku.* Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 93–99.
- PÓCZY 1967: Póczy Klára: Scarbantia városfalának korhatározása. *AÉ* 94 (1967) 137–154.
- PODLISKA 2002: Podliska, Jaroslav: Nové poznatky o kostele sv. Jana Křtitele *Na Zábradlí* na Starém Městě pražském. *PV* 42 (2000) 25–74.
- POKORNÝ–MAŘÍK 2006: Pokorný, Petr – Mařík, Jan: Nález zbytku medem slazené potraviny ve výbavě raně středověkého hrobu v Libici nad Cidlinou-Kaníně. Zhodnocení nálezu z hlediska rekonstrukce krajiny a vegetace. *AR* 58 (2006) 559–569.
- POLCYN ET AL. 1994: Polcyn, Marek – Polcyn, Ilona – Krąpiec, Marek – Milecka, Krystyna – Indycka, Elżbieta: Rezultaty badań przyrodniczo-archeologicznych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym moście/groblu w Gieczu, gm. Dominowo, stan. 2. *Studia Lednickie* 3 (1994) 203–247.
- POLESKI 1996: Poleski, Jacek: Zawada Lanckorońska und Naszacowice – Zwei frühmittelalterliche Burgwälle im Zuflußgebiet des Dunajec in Kleinpolen. In: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994.* Hrsg.: Staňa, Čeněk – Poláček, Lumír. Brno 1996, 85–98.
- POLESKI 2000: Poleski, Jacek: Chronologia wczesnośredniowiecznego grodziska w Łapczycy koło Bochni. *Acta Archaeologica Carpathica* 35 (1999–2000) 2000, 193–209.
- POLESKI 2004: Poleski, Jacek: *Naszacowice. Ein frühmittelalterlicher Burgwall am Dunajec I. Stratigraphie, Chronologie, Architektur.* Kraków 2004.
- POLESKI 2004a: Poleski, Jacek: *Wczesnośredniowieczne gródy w dorzeczu Dunajca.* Kraków 2004.
- POLLA 1972: Polla, Belo: Archeologický výskum v Bratislave na trase mosta v r. 1967–1970. *AR* 24 (1972) 140–147.
- POLLA–VALLAŠEK 1991: Polla, Belo – Vallašek, Adrian: *Archeologická topografia Bratislavy.* Bratislava 1991.
- POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014: Pomfyová, Bibiana – Samuel, Marián – Žažová, Henrieta: *Stredoveká Bíňa. Archeológia – história – architektúra.* Bratislava 2014.
- POPA 1991: Popa, Radu: Observații și îndreptări la istoria României din jurul anului o mie. *SCIVA* 42 (1991) 154–188.
- POPA 1991a: Popa, Radu: Die Geschichte Rumäniens um des Jahr 1000. Bemerkungen und Berichtigungen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 15 (1991) 11–30.
- PORADYŁO 2005: Poradyło, Wojciech: Nowe dane do topografii średniowiecznego Przemyśla. *RPA* 41 (2005) 125–144.
- POTKAŃSKI, Karol: *Opactwo na łeczyckim grodzie.* Kraków 1901.
- POULÍK 1949: Poulík, Josef: Staroslovanské pohřebiště u Dolních Věstonic na Jižní Moravě. *AR* 1 (1949) 130–131.
- POULÍK 1949a: Poulík, Josef: Velkomoravské středisko Staré Zámky u Brna. *AR* 1 (1949) 40–51.
- POULÍK–CHROPOVSKÝ 1985: *Velká Morava a počátky československé státnosti.* Red.: Poulík, Josef – Chropovský, Bohuslav Praha 1985.
- POULÍK–CHROPOVSKÝ 1986: *Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit.* Hrsg.: Poulík, Josef – Chropovský, Bohuslav Praha 1986.
- PREIDEL 1940: Preidel, Helmut: Der Silberschatz von Saaz. *Mannus Zeitschrift für deutsche Vorgeschichte* 31 (1940) 538–589.
- PRINCOVÁ 1994: Princová, Jarmila: Libice in the Early Middle Ages (From the Arrival of the Slavs until the End of the Princely Period). In: *25 Years of Archaeological Research in Bohemia. PA – Supplementum* 1. Ed.: Fridrich, Jan. Prague 1994, 189–200.
- PRINCOVÁ–MAŘÍK 2006: Princová, Jarmila – Mařík, Jan: Libice nad Cidlinou – stav a perspektivy výzkumu. *AR* 58 (2006) 643–664.
- PROCHÁZKA 2000: Procházka, Rudolf: Zrod středověkého města na příkladu Brna (K otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). In: *Brno a jeho region. Mediaevalia Archaeologica* 2. Red.: Ježek, Martin – Klápště, Jan. Praha–Brno 2000, 7–158.

- PROCHÁZKA 2009: Procházka Rudolf: *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*. Brno 2009.
- PROCHÁZKA–DOLEŽEL 2000: Procházka, Rudolf – Doležel, Jiří: Současný stav poznání počátků jihomoravských měst. *PV* 42 (2000) 25–74.
- PROCHÁZKA–DRECHSLER–SCHENK 2006: Procházka, Rudolf – Drechsler, Aleš – Schenk, Zdeněk: Raně středověká sídelní aglomerace Přerov (8.–12. století) – současný stav poznání. *AR* 58 (2006) 668–694.
- PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007: Procházka, Rudolf – Kohoutek, Jiří – Peška, Jaroslav: *Přerov, Horní náměstí. Od pravěkého hradiska ke středověkému městu*. Archeologické památky Střední Moravy, Svazek 15. Olomouc 2007.
- PRODAN 1993: Prodan, David: *Memorii*. Text îngrijit și adnotat, cu o postfață de Aurel Răduțiu. București 1993.
- PROHNENKO 2007: Прохненко, Игорь Анатольевич: Исследования городища Боржава (Вары). (с. Вриево Береговского р-на Закарпатской обл.). *Satu Mare* 22–24:1 (2006–2007) 2007, 207–216.
- PUDIL 1877: Pudil, Jan: Bílina, bývalý hrad a kostel sv. Petra ve městě. *PA* 10 (1874–1877) 435–450.
- RĄCZKOWSKI 2003: Rączkowski, Włodzimierz: Expansion and reaction: The concept of Polish archaeology in the discourse with German archeologists. Paper presented at the session “*Archaeology, expansion, resistance*”, organized by the AREA_III Project (Culture_2000 programme) in Poznan (Poland) on July 12th, 2003. (http://www.muzarp.poznan.pl/archweb/archweb_eng/Publications/eksp/index_eks.html)
- RADWAŃSKA 1993: Radwańska, Teresa: Krakowski kościół najśw. Salwatora po badaniach archeologicznych w latach osiemdziesiątych. *Materiały Archeologiczne* 27:1 (1993) 5–72.
- RAINER 2000: Rainer Pál: A veszprémi Szt. Miklós-szeg és temploma. In: *Kralovánszky Alán Veszprém megyei kutatásai*. Szerk.: Regénye Judit. Veszprém 2000, 15–65.
- РАРРОПОРТ 1956: Раппопорт, Павел Александрович: *Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв*. Москва–Ленинград 1956.
- РАРРОПОРТ 1967: Раппопорт, Павел Александрович: *Военное зодчество Западно-Русских земель X–XIV вв*. Материалы и исследования по археологии СССР 140. Ленинград 1967.
- РАРРОПОРТ–МАЛЕВСКАЯ 1963: Раппопорт, Павел Александрович – Малевская, Марианна Владимировна: Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза. *Acta Archaeologica Carpathica* 5 (1963) 61–76.
- RATAJ 1952: Rataj, Jan: Slovanská obilnice v Chrudimi. *AR* 4 (1952) 453–454.
- RATAJ 1952a: Rataj, Jan: Únětické pohřebiště v Chrudimi. *AR* 4 (1952) 100–101, 114–115.
- RATKOŠ 1988: Ratkoš, Peter: Slovensko v 10.–12. storočí. In: *Dejiny Slovenska I. (do roku 1526)*. Ed.: Marsina, Richard Bratislava 1988, 161–220.
- RAUHUT–DŁUGOPOLSKA 1973: Rauhut, Lechosław – Długopolska, Ludgarda: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach pow. Przasnysz. *WA* 38 (1973) 383–441.
- RAUHUT–SUCHODOLSKI 1965: Rauhut, Jadwiga – Suchodolski, Stanisław: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Cziersku, pow. Piaseczno, za lata 1961 i 1962. *SA* 17 (1965) 199–217.
- RAUHUTOWA 1966: Rauhutowa, Jadwiga: Cziersk in the early Middle Ages on the basis of archaeological sources. *AP* 9 (1966) 197–211.
- REICHERTOVÁ 1949: Reichertová, Květa: Přemyslovský hrad a předhradí v Olomouci. *AR* 1 (1949) 60–73.
- REISZIG é.n.: Reiszig Ede: Hont vármegye története 1848-ig. In: *Hont vármegye. Magyarországi Vármegyéi és Városai*. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest é.n. [1896] 279–386.
- REJNIEWICZ–KRZEMIŃSKI 2006: Rejniewicz, Łukasz – Krzemiński, Michał: Wstępne informacje o wynikach prac archeologicznych z terenu budowy Muzeum Narodowego na Placu Berka Joselewicza w Przemysłu. *RPA* 42 (2006) 143–146.
- RÉVÉSZ 2008: Révész László: *Heves megye 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- REYMAN 1949: Reyman, Tadeusz: Výzkumy krakovského střediska v roce 1948. *AR* 1 (1949) 175–176.
- RICHTER 1959: Richter, Václav: *Raněstředověká Olomouc*. Praha–Brno 1959

- RICHTER–VOKOLEK 1995: Richter, Miroslav – Vokolek, Vít: *Hradec Králové. Slovanské hradiště a počátky středověkého města*. Hradec Králové 1995.
- RICHTEROVÁ 1977: Richterová, Julie: Záchranný výzkum v Klimentské ulici, Praha 1, Nové Město. *AR* 29 (1977) 417–427.
- RIEMANN 1875: Riemann, Hermann: *Geschichte der Stadt Colberg*. Kolberg 1875.
- RITOÓK 2001: Ritoók Ágnes: Zalavár. In: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001, 322–327.
- RITOÓK 2004: Ritoók Ágnes: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: „*Es tu scholaris*” *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk.: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. Monumenta Historica Budapestensia XIII. Budapest 2004, 115–123.
- RITOÓK 2005: Ritoók Ágnes: Zalavár-Kápolna: egy temető elemzés lehetőségei és eredményei. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 173–183.
- RITOÓK 2007: Ritoók, Ágnes: Medieval settlement history of the Little Balaton region. In: *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Eds.: Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegi, Pál. Varia Archaeologica Hungarica 20. Budapest 2007, 156–162.
- RITOÓK 2007a: Ritoók Ágnes: A templom körüli temetők felfedezése. In: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Szerk.: Szöcs Péter Levente – Rusu, Adrian Andrei. Satu Mare 2007, 249–276.
- RITOÓK 2008: Ritoók Ágnes: Zalavár-Vársziget Árpád-kori „tornya”. *Zalai Múzeum* 17 (2008) 221–228.
- RITOÓK 2010: Ritoók Ágnes: A zalai (zalavári) bencés monostor. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 333–347.
- RITOÓK 2014: Ritoók, Ágnes: The Benedictine monastery of Zala/Zalavár (County Zala). In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, Orsolya – Straub, Péter. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2014, 281–303.
- RODZIŃSKA-CHORAŻY 1996: Rodzińska-Choraży, Teresa: Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań. In: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 v 1995*. Red.: Parczewski, Michał – Czopek, Sylwester. Rzeszów 1996, 133–149.
- RODZIŃSKA-CHORAŻY–WĘCŁAWOWICZ 1998: Rodzińska-Choraży, Teresa – Węclawowicz, Tomasz: Kolegiata pod wezwaniem św. Pawła w grodzie Kaliskim na Zawodziu. Analiza reliktyw, rekonstrukcje porównawcze. In: *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały Sesji Kalisz 15 czerwca 1998*. Red.: Baranowski, Tadeusz. Kalisz 1998, 65–83.
- ROMAN–TINCU–KELEMEN 2009: Roman, Cristian Constantin – Tincu, Sorin – Kelemen, Bea: Observații asupra unor morminte medievale și moderne timpurii descoperite la Hunedoara-Str. Toamnei, nr. 8. *Brukenenthal. Acta Musei* 4 (2009) 141–161.
- ROMAN–TINCU–ROMAN–LUCA 2006: Roman, Cristian Constantin – Tincu, Sorin – Roman, Delia Maria – Luca, Sabin Adrian: Hunedoara, jud. Hunedoara Punct: Dealul Sânpetru Cod sit: 86829.03. *CCAR* 2006, 182–184.
- ROMHÁNYI 2000: F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Budapest 2000.
- ROSKA 1913: Roska Márton: Árpádkori temető Vajdahunyadon. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 4 (1913) 166–198.
- ROSKA 1914: Roska Márton: Árpádkori temető Várfalván. *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 5 (1914) 125–187.
- ROZPĘDOWSKI 1962: Rozpędowski, Jerzy: Ze studiów nad palatiami w Polsce. *Biuletyn Historii Sztuki* 24 (1962) 67–70.

- ROZWALKA–NIEDŹWIADEK–STASIAK 2004: Rozwałka, Andrzej – Niedźwiadek, Rafał – Stasiak, Marek: The medieval urban centre in Lublin. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 357–382.
- ROZWALKA–NIEDŹWIADEK–STASIAK 2006: Rozwałka, Andrzej – Niedźwiadek, Rafał – Stasiak, Marek: *Lublin wczesnośredniowieczny. Studium rozwoju przestrzennego*. Origines Polonorum I. Warszawa 2006.
- RULEWICZ 1994: Rulewicz, Marian: *Rybołówstwo Gdańska na tle ośrodków miejskich Pomorza od IX do XIII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny X. Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.
- RUSÓ 1994: Rusó, Alexandra: Statistické hodnocení keramiky ze Zabušan a Chlumce. *PA* 85 (1994) 34–81.
- RUSU 1979: Rusu, Mircea: Castrul roman Apulum și cetatea feudală de la Alba Iulia. *AIIA* 22 (1979) 47–70.
- RUSU 1980: Rusu, Mircea: Cetățile Aradului. *Ziridava* 12 (1980) 165–178.
- RUSU 2000: Rusu, Adrian Andrei: Arad és Temes megye középkori erődítményei. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár Tibor. Szeged 2000, 559–592.
- RUSU–DĂNILĂ 1972: Rusu, Mircea – Dănilă, Ștefan: Cetatea feudală timpurie de la Șirioara. *File de Istorie* 2 (1972) 47–66.
- RUSU–HUREZAN 1999: Rusu, Adrian Andrei – Hurezan, George Pascu: *Cetăți medievale din județul Arad*. Arad 1999.
- RUSU–HUREZAN 2000: Rusu, Adrian Andrei – Hurezan, George Pascu: *Biserici medievale din județul Arad*. Arad 2000.
- RUTTKAY A. 2005: Ruttkay, Alexander T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 31–57.
- RUTTKAY A. 2005a: Ruttkay, Alexander T.: Archeologický výskum kostola sv. Michala v Dražovciach a na jeho okolí. In: *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov*. Ed.: Ruttkay, Matej. Nitra 2005, 99–108.
- RUTTKAY M. 2005: Ruttkay, Matej: Niektoré nové objavy v Nitrie a okolí zo včasného a vrcholného stredoveku. In: *Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov*. Ed.: Ruttkay, Matej. Nitra 2005, 55–75.
- RUTTKAY M. 2005a: Ruttkay, Matej: Overovací výskum kostola na Martinskom vrchu vNitre. *AVANS* 2005 (2007) 169–170.
- RUTTKAY M. 2007: Ruttkay, Matej: Záchranný archeologický výskum v Nitre na Svätoplukovom námestí. In: *„Tak čo, našli ste niečo?” Svedoctvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*. Ed.: Březinová, Gertrúda – Samuel, Marián Nitra 2007, 131–140.
- RUTTKAY–CHEBEN 1992: Ruttkay, Matej – Cheben, Ivan: Včasnostredoveké sídlisko a pohrebisko v Bíni. *SIArch* 40 (1992) 109–134.
- RYSIEWSKA 1999: Rysiewska, Teresa: Odwzorowania struktury pokrewieństwa w obliczu przeobrażeń obrządku pogrzebowego. Na podstawie materiału z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Krakowie na Zakrzówku. *PrArch* 47 (1999) 61–113.
- SALAMON 1882: Salamon, Ferenc: Mosaburg és megyéje: kútfő tanulmány. *Századok* 16 (1882) 89–122.
- SAMUEL 2005: Samuel, Marián: Záchranný výskum v blízkosti kostola sv. Štefana v Nitre. *AVANS* 2005 (2007) 176–177.
- SÁNDORFI 1985: Sándorfi György: Korai váraink típusvizsgálata. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Budapest 1985, 159–173.
- SÁNDORFI 1989: Sándorfi György: Várak a X. században Magyarországon. (Észrevételek Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon c. munkájához). *Műemlékvédelem* 33 (1989) 19–26.
- SAWICKI 1999: Sawicki, Tomasz: Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Górze Lecha w Gnieźnie. *SlA* 40 (1999) 9–29.

- SAWICKI 2001: Sawicki, Tomasz: Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie. In: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*. Red.: Kurnatowska, Zofia. Poznań 2001, 87–126.
- SCHENK 2000: Schenk, Zdeněk: Přerov (okr. Přerov). *PV* 42 (2000) 242–243.
- SCHLESINGER 1888: Schlesinger, Ludwig: Die älteste Geschichte der Stadt Saaz. *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 26 (1888) 245–266.
- SCHMIDT 1895: Schmidt, Václav: Hroby u Vinařic. *PA* 16 (1893–1895) 737–740.
- SCHULDES 1879: Schuldes, Julius: *Zur Vorgeschichte des Tetschner Landes*. Děčín 1879.
- SCHULDT 1962: Schuldt, Ewald: *Slawischen Burgen in Mecklenburg. Sonderausstellung*. Schwerin 1962.
- SCHULDT 1985: Schuldt, Ewald: *Groß Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg*. Berlin 1985.
- SCHULZ 2002: *Olomouc. Malé dějiny města*. Ed.: Schulz, Jindřich. Olomouc 2002.
- SEBŐK 1994: Sebők Ferenc: Óvár (Pinkaóvár). In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 518.
- ŠEDIVÝ 2009: Šedivý, Juraj: Die slowakische Geschichtsforschung des 20. Jahrhunderts auf der Suche nach „ihrem“ Frühmittelalter. In: *Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur*. Hrsg.: Raimitz, Helmut – Zeller, Bernhard. Wien 2009, 253–262.
- SEDLÁČEK 1874: Sedláček, August: *Děje města Čáslavě*. Praha 1874.
- ŠEFČÁKOVÁ 1988: Šefčáková, Alena: Kostry z 11. storočia z námestia 4. apríla v Bratislave. *AVANS* 1988 (1990) 157–158.
- SEMOTANOVÁ–SMETANA–ŽEMLIČKA 1998: Semotanová, Eva – Smetana, Jan – Žemlička, Josef: *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 5. Hradec Králové*. Praha 1998.
- SIGL–VOKOLEK 1992: Sigl, Jiří – Vokolek, Vít: Výzkum Velkého náměstí v Hradci Králové. (Dr. M. Richterovi k 60. narozeninám). *AH* 17 (1992) 83–90.
- SIKLÓSI 1989: Siklósi Gyula: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös 1990, 104–120.
- SIKLÓSI 1999: Siklósi, Gyula: *Die mittelalterlichen Wehranlagen Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. *Varia Archaeologica Hungarica* 12. Budapest 1999.
- SIKORA 2008: Sikora, Jerzy: Grodzisko wczesnośredniowieczne na Górze Chełmo. Badania, interpretacje, hipotezy. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna* 34 (2008) 21–35.
- SIKORSKI 2006: Sikorski, Dariusz A.: O czeskiej proveniencji terminologii kościelnej. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 101–106.
- SILL 1982: Sill Ferenc: Vasvár településtörténetének vázlata a 18. századig. In: *Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2*. Szerk.: Horváth Ferenc. Szombathely 1982, 3–32.
- ŠIMEK 1955: Šimek, Emanuel: *Chebsko – dnešní nejzápadnější slovanské území – v staré době*. Brno 1955.
- ŠIMEK–POULÍK–KALOUŠEK 1947: *Západní Slované a Germáni*. Ed.: Šimek, Emanuel – Poulík, Josef – Kaloušek, František. Brno 1947.
- ŠIROKÝ–NOVÁČEK–KAISER 2004: Široký, Radek – Nováček, Karel – Kaiser, Ladislav: Zapomenutá Plzeň. Počátky města pod přemyslovským hradem. *AR* 56 (2004) 798–827.
- ŠIŠKA–KLČO 1988: Šiška, Stanislav – Klčo, Marián: Revízny prieskum pravekých a včasnohistorických lokalít na Východoslovenskej nížine. *AVANS* 1988 (1990) 158–160.
- SKIBIŃSKI 2006: Skibiński, Szczęsny: Wokół fundacji artystycznych Piastów. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 169–193.
- SKLENÁŘ–SLÁMA 1976: Sklenář, Karel – Sláma, Jiří: Nález slovanských kostrových hrobů v bývalé Královské zahradě Pražského hradu v roce 1837. *AR* 28 (1976) 659–664.
- SLÁMA 1986: Sláma, Jiří: *Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvek k jejich dějinám a významu*. *Præhistorica* 11. Praha 1986.

- SLÁMA 1988: Sláma, Jiří: *Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu*. Praehistorica 14. Praha 1988.
- SLÁMA 2000: Sláma, Jiří: Alt-Pilsen (Starý Plzenec). In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 395–396.
- SLÁMA 2006: Sláma, Jiří: Počátky křesťanství v Čechách. In: *Nomine Ludmilam. Sborník prací k počtě svaté Ludmily*. Ed.: Špačková, Renata – Meduna, Petr. Mělník 2006, 7–13.
- SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–CVRK 1998: Slavíčková, Hana – Velímský, Tomáš – Cvrk, František: *Historický atlas měst České republiky. Svazek č. 4. Děčín*. Praha–Ústí nad Labem–Litoměřice 1998.
- ŚLASKI 1948: Śląski, Kazimierz: *Dzieje ziemi kołobrzesckiej do czasów jej germanizacji*. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 2. Toruń 1948.
- SLAVÍK 1949: Slavík, Jaroslav Radmil: *Slované na Chebsku*. Cheb 1949.
- ŠMEJDA 2001: Šmejda, Ladislav: Kostel, nebo mohyla? Příspěvek ke studiu pohřebních areálů. *AR* 53 (2001) 499–514.
- ŠMÍD 1998: Šmíd, Miroslav: Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc). *PV* 40 (1997–1998) 354.
- SÓFALVI 2009: Sófalvi András: Kustály vára. *Castrum* 9 (2009) 5–30.
- SOLAŘ, Jeroným Jan Nepomucký: *Dějepis Hradce Králové nad Labem a biskupství hradeckého*. Praha 1870.
- ŠOLLE 1949: Šolle, Miloš: Výzkum na hradišti Stará Kouřim v r. 1948. *AR* 1 (1949) 26–30.
- ŠOLLE 1950: Šolle, Miloš: Stará Kouřim po nových objevech v r. 1949. *AR* 2 (1950) 87–93.
- ŠOLLE 1951: Šolle, Miloš: Dvojitá brána na kouřimském hradišti. *AR* 3 (1951) 105–109.
- ŠOLLE 1952: Šolle, Miloš: Výzkum na kouřimské akropoli v r. 1951. *AR* 4 (1952) 282–289.
- ŠOLLE 1953: Šolle, Miloš: Starší a mladší opevnění kouřimské akropole. *AR* 5 (1953) 740–744.
- ŠOLLE 1961: Šolle, Miloš: Hradiska jako doklad pokročilé společenské organizace v době hradištní. *PA* 52 (1961) 522–531.
- ŠOLLE 1966: Šolle, Miloš: *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách*. Praha 1966.
- ŠOLLE 1976: Šolle, Miloš: Záchranný výzkum na slovanském hradišti ve Lštění, okr. Benešov. *AR* 28 (1976) 320–322.
- ŠOLLE 1977: Šolle, Miloš: Sídlištní formy v centru i v podhradí Kouřimě a Hradiska u Mělníka v časně době dějinné. *AR* 3 (1977) 371–379.
- ŠOLLE 1982: Šolle, Miloš: Rotunda sv. Petra na Budči podle nových objevů. *AH* 7 (1982) 443–451.
- ŠOLLE 1982a: Šolle, Miloš: Slovanská pohřebiště pod Budčí. *PA* 72 (1981) 174–216.
- ŠOLLE 1984: Šolle, Miloš: *Staroslovanské hradisko. Charakteristika, funkce, vývoj a význam*. Praha 1984.
- ŠOLLE 1989: Šolle, Miloš: Kouřim-sv. Vojtěch a jeho sídlištní tradice. Výzkum 1978–1981. *AR* 41 (1989) 243–257.
- ŠOLLE 1991: Šolle, Miloš: Kostel P. Marie na Budči (okr. Kladno) podle archeologického výzkumu v letech 1975–1980. *PA* 82 (1991) 231–265.
- ŠOLLE 1993: Šolle, Miloš: Přemyslovská a děpoltická Kouřim podle výzkumu z let 1967–1977. *AR* 45 (1993) 268–278.
- ŠOLLE 2000: Šolle, Miloš: *Po stopách přemyslovských Děpolticů. Příspěvek ke genezi města Kouřimě*. Vyšehrad 2000.
- ŠOLLE 2002: Šolle, Miloš: Pliznensis provincia. (Příspěvek k otázce založení města Plzně.) *Sborník Zápa-dočeského Muzea v Plzni* 16 (2002) 164–166.
- SOMMER 1977: Sommer, Petr: Archeologický výzkum staroboleslavského hradiště. *AR* 29 (1977) 394–405.
- SOMMER 1982: Sommer, Petr: K postihnutelnosti termínů *ecclesia* a *capella* v archeologických prame-nech. *AH* 7 (1982) 453–469.
- SOMMER 2000: Sommer, Petr: Die Christianisierung Böhmens aufgrund archäologischer, kunsthistorischer und schriftlicher Quellen. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 401–404.
- SOMMER 2005: Sommer, Petr: Nové poznatky o stavebním vývoji kostela ve Vrbně u Mělníka. *AH* 30 (2005) 413–424.

- SOMMER 2006: Sommer, Petr: Církev a český stát od 10. do 13. století. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 43–77.
- SOMMER 2007: Sommer, Petr: *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*. Praha 2007.
- SOMMER–TŘEŠTÍK–ŽEMLIČKA 2007: Sommer, Petr – Třeštík, Dušan – Žemlička, Josef: Bohemia and Moravia. In: *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Ed.: Berend, Nora. Cambridge 2007, 214–262.
- SÓS 1963: Cs. Sós, Ágnes: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. Budapest 1963.
- SÓS 1984: Cs. Sós, Ágnes: *Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976–1978*. Budapest 1984.
- SÓS 1994: Cs. Sós Ágnes: Zalavár az újabb ásatások fényében. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 85–90.
- SOSNOWSKA 2001: Sosnowska, Ewa: Przedromański zespól rotunda-palatium w Przemysłu. In: *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. Dzieje Podkarpacia V*. Red.: Gancarski, Jan. Krosno 2001, 207–213.
- SOSNOWSKA 2010: Sosnowska, Ewa: *Przemysł wczesnośredniowieczny. Origines Polonorum III*. Warszawa 2010.
- SOUKUPOVA 2005: Soukupová, Helena: K problematice Vyšehradu. *PP* 12 (2005:2) 2005, 3–54.
- S. PERÉMI 1989: S. Perémi Ágota: Honfoglalás-kori köznépi temető Veszprémben. In: *Veszprémi Történelmi Tár II*. Szerk.: Veress D. Csaba. Veszprém 1989, 3–17.
- SPORS 1991: Spors, Józef: *Organizacja kasztelańska na Pomorzu zachodnim w 12.–13. wieku*. Słupsk 1991.
- STABRAVA 1998: Stabrava, Pavel: Hradec nad Moravicí (o. Opava). *PV* 40 (1997–1998) 326–327.
- STADLER ET AL. 1999: Stadler, Peter – Draxler, Susanne – Friesinger, Herwig – Kutschera, Walter – Priller, Alfred – Rom, Werner – Steiner, Peter – Wild, Eva Maria: Die Absolutdatierung der urnenfelderzeitlichen und frühmittelalterlichen Wallanlage von Thunau am Kamp, MG Gars am Kamp, Niederösterreich mit Hilfe von ¹⁴C-Daten. *Archaeologia Austriaca* 82–83 (1998–1999) 39–45.
- STAŇA 1964: Staňa, Čeněk: Zjišťovací výzkum na hradisku Zelená Hora u Vyškova na Mor. *PV* 1963 (1964) 56–59.
- STAŇA 1977: Staňa, Čeněk: Archeologický výzkum pohřebiště při románské rotundě v Pustiměři. *PV* 1977, 83–85.
- STAŇA 1985: Staňa, Čeněk: Mladohradištní /?/ kostrové hroby v Přerově-Předmostí. *PV* 1983 (1985) 55.
- STAŇA 1987: Staňa, Čeněk: Záchranný výzkum na Horním náměstí v Přerově. *PV* 1984 (1987) 38–40.
- STAŇA 1987a: Staňa, Čeněk: Další mladohradištní /?/ hroby v Přerově – Předmostí. Pokračování výzkumu na Horním náměstí v Přerově. *PV* 1985 (1987) 45–47.
- STAŇA 1989: Staňa, Čeněk: Dritte Saison der archäologischen Grabung am Horní náměstí /Oberring/ in Přerov /Bez. Přerov/. *PV* 1986 (1989) 58–62.
- STAŇA 1993: Staňa, Čeněk: Pustiměřský hrad. *AH* 18 (1993) 181–197.
- STAŇA 1999: Staňa, Čeněk: Dva unikátní raně středověké nálezy z Přerova na Moravě (kožený svršekboty a olovené mincovní závaží). *AR* 51 (1999) 760–773.
- STANISLAV 1933: Stanislav, Ján (red.): *Ríša Veľkomoravska. Sborník vedeckých prác*. Praha 1933.
- STANISŁAWSKI–FILIPOWIAK 2013: Stanisławski, Błażej – Filipowiak, Władysław: *Wolin wczesnośredniowieczny, część 1. Origines Polonorum VI*. Warszawa 2013.
- STANISŁAWSKI–FILIPOWIAK 2014: *Wolin wczesnośredniowieczny, część 2*. Red.: Stanisławski, Błażej – Filipowiak, Władysław. *Origines Polonorum VII*. Warszawa 2014.
- ŠTEFAN 2004: Štefan, Ivo: Několik poznámek ke stati Petra Čecha v nové knize o Žatci. *AR* 56 (2004) 856–860.
- ŠTEFAN–KRUTINA 2009: Štefan, Ivo – Krutina, Ivan: Raně středověké sídliště, hromadný hrob a pohřebiště na Budči (poloha na Týnici). *PA* 100 (2009) 119–212.
- ŠTEFAN–VARADZIN 2005: Štefan, Ivo – Varadzin, Ladislav: Archeologický výzkum čp. 973/VI na Vyšehradě v roce 2003. *Archaeologica Pragensia* 17 (2005) 183–196.

- ŠTEFAN–VARADZIN 2009: Štefan, Ivo – Varadzin, Ladislav: Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie. In: *Kościół w monarchiach Przemysławów i Piastów. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 21–24 września 2006 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2009, 49–72.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1975: Štefanovičová, Tatiana: *Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava 1975.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1987: Štefanovičová, Tatiana: A szlovákiai égett sáncok kérdésehez. *SSzle* 41 (1987) 340–347.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1996: Štefanovičová, Tatiana: Probleme der Erforschung der Slawischen Burgstätte Devín und Bratislava. In: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. Symposium Mikulčice, 5.–9. September 1994*. Hrsg.: Staňa, Čeněk – Poláček, Lumír. Brno 1996, 149–157.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1998: Štefanovičová, Tatiana: Neufunde aus der Bratislavaer Burg. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg.: Henning, Joachim – Ruttkay, Alexander T. Bonn 1998, 427–434.
- ŠTEFANOVIČOVÁ ET AL 2004: Štefanovičová, Tatiana – Beňuš, Radoslav – Durmeková, Tatiana – Frolík, Jan – Greif, Vladimír – Holzer, Rudolf – Laho, Marek – Leixnerová, Thea – Zeman, Antonín: *Dóm sv. Martina v Bratislave. Archeologický výskum 2002–2003*. Bratislava 2004.
- ŠTEFANOVIČOVÁ–HENNING–RUTTKAY 2006: Štefanovičová, Tatiana – Henning, Joachim – Ruttkay, Matej: Možnosti prezentácie veľkomoravských archeologických pamiatok na Bratislavskom hrade. In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Ed.: Pieta, Karol – Ruttkay, Alexander – Ruttkay, Matej. Nitra 2006, 237–246.
- STEINHÜBEL 2004: Steinhübel, Ján: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava 2004, 187–320.
- STLOUKAL 1977: Stloukal, Milan: Mladohradištní kostry z Hodonína. *PV* 1977, 82–83.
- STOEWER é.n.: Stoewer, Rudolf: *Geschichte der Stadt Kolberg*. Kolberg é.n.
- STUBENRAUCH 1898: Stubenrauch, Adolf: Untersuchungen auf den Inseln Usedom und Wollin im Anschluß an die Vinetafrage. *Baltische Studien* 2 (1898) 65–139.
- STUPNICKA 1998: Stupnicka, Ewa: Grodzisko na Zawodziu na tle rozwoju koryta Proсны. In: *Kalisz wczesnośredniowieczny. Materiały Sesji Kalisz 15 czerwca 1998*. Red.: Baranowski, Tadeusz. Kalisz 1998, 29–38.
- ŠVENDA 1799: Švenda, František de Paula: *Obraz Mesta Kráľové Hradce nad Labem*. Hradec Králové 1799–1800. (První Zlatý a Strjbrný Obraz 1799; Druhý Železný Obraz. Rozdíl I. 1800).
- ŚWIECHOWSKI 1962: Świechowski, Zygmunt: Architektura piastowska około roku 1000. In: *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia* 2. Red.: Tymieniecki, Kazimierz – Labuda, Gerard – Łowmiański, Henryk. Warszawa 1962, 245–268.
- SZABÓ 1976: Szabó, János Győző: Diskussion. *AAH* 28 (1976) 436–437.
- SZABÓ 1984: Szabó János Győző: Adatok a patai föesperesség korai történetéhez. In: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Szerk.: Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984, 21–89.
- SZABÓ 1985: Szabó János Győző: A gyöngyöspatai Szent Péter templom. *Agria* 21 (1985) 5–76.
- SZAFRAŃSKI 1960: Szafranski, Włodzimierz: Un lieu de culte païen du haut moyen âge découvert à Płock. *AP* 3 (1960) 167–171.
- SZAFRAŃSKI 1963: Szafranski, Włodzimierz: *Płock we wczesnym średniowieczu*. Płock 1963
- SZAMEIT 1998: Szameit, Erik: Zum frühmittelalterlichen Burgwall von Gars Thunau. Bemerkungen zu den Fortifikationsresten und der Innenbebauung. Ein Vorbericht. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Tagung Nitra 1996*. Hrsg.: Henning, Joachim – Ruttkay, Alexander T. Bonn 1998, 71–78.
- SZÁRAZ 2005: Száraz Csilla: Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy. *RkM* 2005 (2006) 343.
- SZENDE 1994: Szende Katalin: Sopron. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 607–608.
- SZENDE 2013: Szende Katalin: *Az ispánsági vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem?* In: *Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára – Stein auf Stein. Festschrift für Ferenc Dávid*. Szerk.: Mentényi Klára – Simon Anna – Szentesi Edit. Budapest 2013, 127–142.

- SZŐKE 1959: Szőke Béla: A bjelobrdoi kultúráról. *AÉ* 86 (1959) 32–47.
- SZŐKE 1962: Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.
- SZŐKE M. 1986: Szőke Mátyás: *Visegrád – ispánsági központ*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 244. Budapest 1986.
- SZŐKE B. M. 2000: Szőke Béla Miklós: Zalavár, Vársziget, Szt. Hadrianus (Adorján) zarándoktemplom. *RkM 2000* (2003) 236–237.
- SZŐKE B. M. 2002: Szőke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár. In: *Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus*. Szerk.: Béres Katalin – Kostyál László – Kvassay Judit. Zalaegerszeg 2002, 89–100.
- SZŐKE B. M. 2003: Szőke Béla Miklós: A Karoling-kor (811–896). In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zsolt. Budapest 2003, 312–317.
- SZŐKE B. M. 2005: Szőke Béla Miklós: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 19–30.
- SZŐKE B. M. 2009: Szőke Béla Miklós: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Hrsg.: von Freeden, Uta – Friesinger, Herwig – Wamers, Egon. Bonn 2009, 395–416.
- SZŐKE–RITOÓK 2001: Szőke Béla Miklós – Ritoók Ágnes: Zalavár, Vársziget. *RkM 2001* (2003) 246.
- SZŐKE–RITOÓK 2002: Szőke Béla Miklós – Ritoók Ágnes: Zalavár, Vársziget. *RkM 2002* (2004) 296–297.
- SZŐKE–RITOÓK 2004: Szőke Béla Miklós – Ritoók Ágnes: Zalavár, Vársziget. *RkM 2004* (2005) 311.
- SZÖNYI 2007: Szőnyi Eszter: Régi idők ásatai. A Vagonygyár területének régészeti kutatástörténete. In: *A Vagonygyár alatt – a Vagonygyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén. Kiállításvezető*. Szerk.: Bíró Szilvia – Molnár Attila – Nagy Andrea. Győr 2007, 9–30.
- SZUROMI 2005: Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem.: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 9–12.
- TABACZYŃSKA–TABACZYŃSKI 1964: Tabaczyńska, Eleonora – Tabaczyński, Stanisław: Das frühmittelalterliche Nakło, kreis Wyrzysk, im Lichte der archäologischen Forschungen in den Jahren 1958–1960. *AP* 6 (1964) 292–303.
- TABACZYŃSKI 1987: Tabaczyński, Stanisław: *Archeologia średniowieczna. Problemy. Źródła. Metody. Cele badawcze*. Wrocław 1987.
- TABACZYŃSKI–BUKO 1981: Tabaczyński, Stanisław – Buko, Andrzej: *Sandomierz. Starożytność wczesne średniowiecze*. Rzeszów 1981.
- TAGÁNYI–RÉTHY–KÁDÁR 1900: Tagányi, Károly – Réthy László – Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monográphiája* III. Deés 1900.
- TAJKOV 2015: Tajkov, Peter: Archeologický výskum reformovaného kostola na zemplínskome hrade. *AH* 40 (2015) 207–219.
- TAKÁCS 1993: Takács Miklós: A kisalföldi, Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére). *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31 (1993) 447–479.
- TAKÁCS 2001: *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma 2001.
- TAKÁCS 2008: Takács, Miklós: Historische und archäologische Erforschung der westungarischen Komitatszentren und ihrer Umgebung. In: *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice* VI. Hrsg.: Pláček, Lumír. Brno 2008, 401–420.
- TARASZOV 1998: Тарасаў, Сяргей Васілевіч: *Полацк IX–XVII стст. Гісторыя і тапаграфія*. Мінск 1998.
- TERSZKIJ 2006: Терський, Святослав Володимирович: *Лучеськ X–XV ст*. Львів 2006.

- TERSZKIJ 2007: Терський, Святослав Володимирович: Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"* 584 (2007) 13–26.
- TETTAMANTI 1971: Tettamanti Sarolta: A Zalavár községi I. számú XI. századi temető. *AE* 98 (1971) 216–244.
- THOMAS 1967: Thomas, Jindřich: Počátky města Žatce. *Historický Sborník Ústecká* 1967, 25–47.
- THOMAS 2002: Thomas, Jindřich: *Civitas – villa* ve významu právního města s českých zemích v první polovině 13. století. In: *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Red.: Buško, Cezary – Klápště, Jan – Leciejewicz, Lech – Moździoch, Sławomir. Wrocław–Praha 2002, 17–26.
- ȚIPLIC 2002: Țiplic, Ioan Marian: Considerații cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX–XIII). *Acta Terrae Septemcastrensis* 1 (2002) 147–164.
- ȚIPLIC 2004: Țiplic, Ioan Marian: Caracteristici tipologice ale fortificațiilor din pământ și lemn din Transilvania sec. X–XIII. *Acta Terrae Septemcastrensis* 3 (2004) 183–215.
- ȚIPLIC–CRÎNGACI–OȚA 2007: Țiplic–Crîngaci, Maria-Emilia – Oța, Silviu: Archäologisches Material aus dem 12. Jahrhundert der Fundstelle: Römisch-Katholische Kathedrale Karlsburg/Alba Iulia, in der Sammlung des Nationalen Geschichtsmuseums Rumäniens. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 50 (2007) 31–61.
- TIRPÁK 1977: Tirpák, Ján: Geofyzikálne meranie na slovanskom sídlisku Nitra-Šindolka. *AR* 29 (1977) 428–434.
- TOČÍK 1952: Točík, Anton: Zisťovacie výskumy v St. Tekove na Slovensku. *AR* 4 (1952) 35–37, 47.
- TOČÍK–REJHOLEC 1993: Točík, Anton – Rejholec, Emil: Zisťovací výskum na hradnom kopci v Nitre v rokoch 1958–1959. *Študijné zvesti AÚ SAV* 29 (1993) 5–46.
- TOČÍK–SEDLÁK 1993: Točík, Anton – Sedlák, Karol: Výskum na Šindolke v Nitre v roku 1968. Osídlenie v dobe laténskej a vo včasnóm stredoveku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 29 (1993) 47–82.
- TOLNAI 2007: Tolnai Gergely: Erösségek a tatárjárás korában. In: *A tatárjárás (1241–1242). Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. 2007. május 25–szeptember 30.* Szerk.: Ritoók Ágnes – Garam Éva. Budapest 2007, 22–26.
- TOMÁŠEK 1997: Tomášek, Martin: To the Beginnings of the Town Čáslav: Rescue Excavations on Žižka Square and their Results. In: *Život v archeologii středověku. Sborník příspěvků věnovaných Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi*. Ed.: Kubková, Jana – Klápště, Jan – Ježek, Martin – Meduna, Petr. Praha 1997, 620–629.
- TOMÁŠEK 1998: Tomášek, Martin: Bývalý Hlaváčovy domy... *ASČ* 2 (1998) 395–410.
- TOMÁŠEK 1999: Tomášek, Martin: Od „hradiště“ k hradišti: Hrádek v Čáslavi. *ASČ* 3 (1999) 375–384.
- TOMÁŠEK 2007: Tomášek, Martin: Slavníkovec Čáslav a Slavníkova Čáslav? In: *Slavníkovci v českých dějinách*. Ed.: Vaněk, Vojtěch – Kroupa, Jiří K. Antiqua Cuthna 2. Praha 2007, 81–87.
- TOMASZEWSKI 1974: Tomaszewski, Andrzej: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- TOMEK 1841: Tomek, Václav Vladivoj: *Příběhy města a panství děčínského*. Praha 1841.
- TOMENCSUK 2010: Томенчук, Богдан Петрович: Фортифікація давнього Галича. In: *Археологія і давня історія України* 1. Red.: Івакін, Гліб Юрійович. Київ 2010, 334–344.
- TOMENCSUK–BARAN 2007: Томенчук, Богдан Петрович – Баран, Володимир Данилович: Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича. *Вісник Інституту археології* 2 (2007) 31–54.
- TOMIČIĆ 1990: Tomičić, Željko: Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnoga groblja na položaju Lijeva Bara u Vukovaru. *Starohrvatska prosvjeta* Serija III – Svezak 20 (1990) 111–182.
- TOMKA 1976: Tomka, Péter: Erforschung der Gespanschatsburgen im Komitat Győr-Sopron. *AAH* 28 (1976) 391–410.
- TOMKA 1987: Tomka Péter: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncvátrak történetéhez. *SSzle* 41 (1987) 147–155.

- TOMKA 1994: Tomka Péter: Győr. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 243–244.
- TOMKA 1994a: Tomka Péter: Moson. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 468–469.
- TOMKA 2006: Tomka Péter: A győri ispáni vár. *Castrum* 3 (2006) 113–116.
- TOMKA 2007: Tomka Péter: A honfoglalás korától a török időkig. Amit Győr középkori történetéről megismertünk. In: *A Vagonyár alatt – a Vagonyár előtt. Római temető és középkori település a győri Árkád területén. Kiállításvezető*. Szerk.: Bíró Szilvia – Molnár Attila – Nagy Andrea. Győr 2007, 63–92.
- TOMKOVÁ 2001: Tomková, Kateřina: *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů*. Díl I. *Castrum Pragense* 4. Praha 2001.
- TOMKOVÁ 2001a: Tomková, Kateřina: Die Burgwälle zur Zeit Boleslavs II. im Zusammenhang mit der Erforschung der Burgwälle in Böhmen. In: *Boleslav II. Der Tschechische Staat um das Jahr 1000. Internationales Symposium. Praha 9.–10. Februar 1999*. Hrsg.: Sommer, Petr. Praha 2001, 275–291.
- TOMKOVÁ 2006: Tomková, Kateřina: *Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích*. Díl I.1–2. Ed.: Tomková, Kateřina. *Castrum Pragense* 7. Praha 2006.
- TOMKOVÁ–VOJTĚCHOVSKÁ 1998: Tomková, Kateřina – Vojtěchovská, Ivana: Záchranné výzkumy na Levém Hradci a na katastru Žalova v letech 1955–1998. *Archeologie ve Sředních Čechách* 2 (1998) 349–365.
- TÓTH 1969: Tóth Sándor: Sopron, Városház u. (Kino). *AE* 96 (1969) 259.
- TÓTH 2008: Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premontrei monostorai*. Budapest 2008.
- TŘEŠTÍK 1981: Třeštík, Dušan: *Počátky Přemyslovců*. Praha 1981.
- TUREK 1950: Turek, Rudolf: Nový výzkum libického hradiště. *AR* 2 (1950) 93–98.
- TUREK 1951: Turek, Rudolf: Výzkum libického hradiště v roce 1950. *AR* 3 (1951) 191–192, 201–202.
- TUREK 1952: Turek, Rudolf: Výzkum libického hradiště v roce 1951. *AR* 4 (1952) 490–496.
- TUREK 1953: Turek, Rudolf: Výzkum v Libici nad Cidlinou v roce 1952. *AR* 5 (1953) 609–621.
- TUREK 1961: Turek, Rudolf: Naše kroniky a archeologie. *PA* 52 (1961) 550–561.
- TUREK 1963: Turek, Rudolf: *Čechy na úsvitě dějin*. Praha 1963.
- TUREK 1968: Turek, Rudolf: *Libice – knížecí hradisko X. věku*. Praha 1968.
- TUREK 1972: Turek, Rudolf: Z výzkumu centra a některých obvodových oblastí tzv. Slavníkovské domény. *AR* 24 (1972) 387–393.
- TUREK 1977: Turek, Rudolf: Vztah Kouřimě a Libice. *AR* 29 (1977) 505–520.
- TYERSZKIJ-SELOMENCEV 1978: Терский-Шеломенцев, Владимир Савватъевич: Исследования детинца Звенигорода Галицкого. *Советская археология* 21 (1978:1) 1978, 206–215.
- TYHOMIROV 1956: Тихомиров, Михаил Николаевич: *Древнерусские города*. Москва 1956.
- TYMIENIECKI 1927: Tymieniecki, Kazimierz: *Pomorze i Ziemia Chełmińska w przeszłości*. Poznań 1927.
- TYMIENIECKI 1951: Tymieniecki, Kazimierz: *Ziemia polski w starożytności: ludy i kultury najdawniejsze*. Poznań 1951.
- TYMIENIECKI 1961: Tymieniecki, Kazimierz: *Polska w średniowieczu*. Warsaw 1961.
- ULBRICH–RATZ 1954: Ulbrich, Karl – Ratz, Alfred: *Die Wehranlagen von Burg: eine topographische, historische und burgenkundliche Untersuchung*. Eisenstadt 1954.
- UNGER 1977: Unger, Josef: Identické značky na keramice z Hrádku u Čáslavi. *AR* 3 (1977) 403–406.
- UNGER 1994: Unger, Josef: Jak vypadal kostel v Brně na Petrově ve 13. století. *Pravěk* 4 (1994) 289–295.
- UNGER 2002: Unger, Josef: *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v I.–16. století*. Brno 2002.
- UNGER 2004: Unger, Josef: Hroby v intravilánu jako projev změny náboženství. In: *Pohanstvo a kresťanstvo. Zborník z konferencie usporiadanej 5.–6. II. 2003 v Banskej Bystrici*. Ed.: Kožiak, Rastislav – Nemeš, Jaroslav. Bratislava 2004, 191–199.
- UNVERZAGT 1969: Unverzagt, Wilhelm: Aufbau und Zeitstellung des Burgwalls von Lossow, Kr. Eisenhüttenstadt. In: *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*. Hrsg.: Otto, Karl-Heinz – Herrmann, Joachim. Berlin 1969, 335–341.
- URBAŃCZYK 1997: *Origins of Central Europe*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 1997.

- URBAŃCZYK 2003: Urbańczyk, Przemysław: Politická příslušnost Slezska v desátém století v nejnovější polské historiografii. In: *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštica*. Uspořádali: Klápště, Jan – Piešková, Eva – Žemlička, Josef. Praha 2003, 292–304.
- URBAŃCZYK 2004: Urbańczyk, Przemysław: The Castle Hill in Czersk – a historical summary. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed.: Urbańczyk, Przemysław. Warsaw 2004, 271–284.
- URBAŃCZYK 2008: Urbańczyk, Przemysław: *Trudne początki Polski*. Wrocław 2008.
- URBAŃCZYK–ROSIK 2007: Urbańczyk, Przemysław – Rosik, Stanisław: The Kingdom of Poland, with an Appendix on Polabia and Pomerania between paganism and Christianity. In: *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Ed.: Berend, Nora. Cambridge 2007, 263–318.
- UZDOWSKA 1954: Uzdowska, Teresa: Badania archeologiczne na Starym Mieście w Kaliszu w 1953 r. *WA* 20 (1954) 296–297.
- VÁCZY 1938: Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II*. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest 1938, 33–69.
- VALTER 1985: Valter, Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens*. Eisenstadt 1985.
- VALTER 1994: Valter Ilona: Vasvár. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994, 721.
- VALTER 2005: Valter Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest 2005.
- VÁŇA 1953: Váňa, Zdeněk: Přemyslovská Bílina. *AR* 5 (1953) 481–488.
- VÁŇA 1954: Váňa, Zdeněk: Slovanské hradiště ve Vlastislavi v Čechách. *AR* 6 (1954) 491–495.
- VÁŇA 1954a: Váňa, Zdeněk: Maďaři a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století. *SA* 2 (1954) 51–104.
- VÁŇA 1955: Váňa, Zdeněk: Výzkum ve Vlastislavi a problém počátku tak zvané mladohradištní keramiky. *AR* 7 (1955) 363–374.
- VÁŇA 1956: Váňa, Zdeněk: Výzkum Vlastislavi v r. 1954. *AR* 8 (1956) 53–58.
- VÁŇA 1957: Váňa, Zdeněk: Výzkum ve Vlastislavi v roce 1955. *AR* 9 (1957) 353–356.
- VÁŇA 1967: Váňa, Zdeněk: Výzkum středního valu slovanského hradiště v Bílině (okr. Teplice). *AR* 19 (1967) 451–471.
- VÁŇA 1968: Váňa, Zdeněk: Vlastislav. Výsledky výzkumu slovanského hradiště v letech 1953–1955 a 1957–1960. *PA* 59 (1968) 5–192.
- VÁŇA 1973: Váňa, Zdeněk: *Přemyslovský Libušín. Historie a pověst ve světle archeologického výzkumu*. Praha 1973.
- VÁŇA 1976: Váňa, Zdeněk: Výzkum centra přemyslovské hradské správy v severozápadních Čechách v letech 1952, 1961–1964 a 1966. *PA* 67 (1976) 393–478.
- VÁŇA 1977: Váňa, Zdeněk: Bílina a Staré Bělsko. *PA* 68 (1977) 394–432.
- VÁŇA 1995: Váňa, Zdeněk: *Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972–1986*. Praha 1995.
- VÁNDOR 1996: Vándor László: A királyi hadiút mentén. In: *Évezredek üzenete a Láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992)*. Szerk.: Költő László – Vándor László. Zalaegerszeg 1996, 144–165.
- VÁRNAI 1974: Várnai Dezső: Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. *Magyar Műemlékvédelem 1971–1972* (1974) 75–102.
- VAVRUŠ 1998: Vavruš, Jan: The castle site (hill-fort) and castle in Trenčín, its importance and position in historical development. In: *Frühmittelalterliche Burgen in Mitteleuropa – Včasnostredoveké hrady v Strednej Európe*. Wien–Bratislava 1998, 125–134.
- VELÍMSKÝ 1989: Velímský, Tomáš: K problematice počátků českých měst – prostorový vývoj a nejstarší zástavba. *Archaeologica Historica* 14 (1989) 67–93.
- VELÍMSKÝ 2007: Velímský, Filip: Nové archeologické nálezy v Malíně (okr. Kutná Hora). In: *Slavníkovci v českých dějinách*. Antiqua Cuthna 2. Red.: Vaněk, Vojtěch – Kroupa, Jiří K. Praha 2007, 57–80.

- VISZOCKIJ 1979: Висоцький, Сергій Олександрович: Вал Ярослава Мудрого у Києві. In: *Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Збірник наукових праць*. Ред.: Толочко, Петро Петрович – Боровський, Ярослав Євгенович. Київ 1979, 22–38.
- VOGT 1938: Vogt, Karl: *Die Burg in Böhmen bis zum Ende des XII. Jahrhunderts*. Reichenberg–Leipzig 1938.
- VOJTĚCHOVSKÁ 1998: Vojtěchovská, Ivana: Slovanské hroby v okolí Levého Hradce ze záchranných výzkumů Středočeského Muzea v Roztokách. *ASČ* 2 (1998) 367–379.
- VÖLKEL 1893: Völkel, Richard: Der alte Dom zu Olmütz. *Mitteilungen der K.K. Zentral-Kommission zur Erforschung der Kunst- und Historischen Denkmale* 1893, 55–57.
- VRÁNA 2008: Vrána, Jakub: *Olomouc-Slavonín (U hvězdárny). Mladohradištní pohřebiště*. *Archaeologiae Regionalis Fontes* 10. Olomouc 2008.
- WACHOWSKI 1969: Wachowski, Krzysztof: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu. Cz. I. *Silesia Antiqua* 11 (1969) 199–223.
- WACHOWSKI 1970: Wachowski, Krzysztof: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu. Cz. II. *Silesia Antiqua* 12 (1970) 123–187.
- WACHOWSKI 1971: Wachowski, Krzysztof: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Miliczu. Cz. III. *Silesia Antiqua* 13 (1971) 191–213.
- WACHOWSKI 1992: Wachowski, Krzysztof: Obol zamrtych na Śląsku i w Małopolsce we wczesnym średniowieczu. *PrArch* 39 (1992) 123–138.
- WACHSEN 1767: Wachsen, Johann Friedrich: *Historisch-diplomatische Geschichte der Altstadt Colberg*. Halle 1767.
- WALICKI 1938: Walicki, Michał: *Kolegiata w Tumie pod Łęczycą*. Łódź 1938.
- WAPIŃSKA 1967: Wapińska, Anna: Materiały do wczesnośredniowiecznego bursztyniarstwa gdańskiego. In: *Gdańsk wczesnośredniowieczny VI*. Red.: Kamińska, Janina. Gdańsk 1967, 83–100.
- WARTOŁOWSKA 1970: Wartołowska, Zofia: Sprawozdanie z archeologicznych prac badawczych prowadzonych w Wiślicy w roku 1968. In: *Sprawozdania 1967–1968. VI. Konferencja Naukowa w Warszawie 10 i 11 stycznia 1969 r. referaty, dyskusje, sprawozdania*. Red.: Antoniewicz, Włodzimierz – Biegański, Piotr. Warszawa 1970, 101–104.
- WARTOŁOWSKA–WOŹNICKA–MICHNO 1970: Wartołowska, Zofia – Woźnicka, Zofia – Michno, Stanisław: Sprawozdanie z badań archeologicznych w roku 1967 w Wiślicy. In: *Sprawozdania 1967–1968. VI. Konferencja Naukowa w Warszawie 10 i 11 stycznia 1969 r. referaty, dyskusje, sprawozdania*. Red.: Antoniewicz, Włodzimierz – Biegański, Piotr. Warszawa 1970, 99–100.
- WEBER-KOZIŃSKA 1997: Weber-Kozińska, Maria: Budowle na kulminacji Wyspy Miejskiej w Wiślicy. In: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*. Red.: Grzybkowski, Andrzej. Warszawa 1997, 20–32.
- WEBER-KOZIŃSKA 1997a: Weber-Kozińska, Maria: Fundamenty kościoła przy ul. Batalionów Chłopskich w Wiślicy. In: *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*. Red.: Grzybkowski, Andrzej. Warszawa 1997, 33–53.
- WETESKO 2006: Wetesko, Leszek: Najstarsza architektura w Gnieźnie. Głos w dyskusji. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 195–202.
- WIECZOROWSKI 1955: Wieczorowski, Tadeusz: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Szczecinie w 1954 r. *SA* 1 (1955) 195–204.
- WILDE 1953: Wilde, Karl August: *Die Bedeutung der Grabung Wollin*. Hamburg 1953.
- WIRTH 1919: Wirth, Zdeněk: Oprava kostela sv. Petra a Pavla na Budči r. 1837. *PA* 31 (1919) 44–48.
- WOCEL 1869: Wocel, Jan Erazim: O hradištích a branách zemských. *PA* 8 (1868–1869) 321–330.
- WOJCIECHOWSKI 1900: Wojciechowski, Tadeusz: *Kościół katedralny w Krakowie*. Kraków 1900.
- WOJCIECHOWSKI 1924: Wojciechowski, Zygmunt: *Momenty terytorjalne organizacyi grodowej w Polsce Piastowskiej*. Studia nad historią prawa polskiego t. 8. Lwów 1924.
- WOJCIECHOWSKI 1927: Wojciechowski, Zygmunt: *Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich*. Lwów 1927.

- WOJCIECHOWSKI 1933: Wojciechowski, Zygmunt: *Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do r. 1139*. Kraków 1933.
- WOJCIECHOWSKI 1933a: Wojciechowski, Zygmunt: Ustrój polityczny Śląska do 1327/29 r. In: *Historia Śląska*, t. 1. Red.: Kutrzeba, Stanisław. Kraków 1933, 666–693.
- WOJCIECHOWSKI 1935: Wojciechowski, Zygmunt: Pomorze a pojęcie Polski piastowskiej – Pommern und der Begriff Polens zur Zeit der Piasten. *Rocznik Gdański* 7–8 (1935) 3–22.
- WOJCIECHOWSKI 1936: Wojciechowski, Zygmunt: *Mieszko I i powstanie Państwa Polskiego. – Mieszko I. und die Entstehung des polnischen Staates*. Toruń–Thorn 1936.
- WOJCIECHOWSKI 1938: Wojciechowski, Zygmunt: *Między Niemcami a Rosją. Z powodu książek: Adolfa Bocheńskiego „Między Niemcami a Rosją” i W. Bączkowskiego „Grunwald czy Pilawce?”* Poznań 1938.
- WOJCIECHOWSKI 1945: Wojciechowski, Zygmunt: *Polska – Niemcy: Dziesięć wieków zmagania*. Poznań 1945.
- WOJCIECHOWSKI 1945a: Wojciechowski, Zygmunt: *Państwo Polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*. Poznań 1945.
- WOJCIECHOWSKI 1947: Wojciechowski, Zygmunt (ed.): *Poland's place in Europe*. Poznań 1947.
- WOJDA 1982: Wojda, Leszek: Średniowieczny ośrodek miejski we Włocławku w świetle badań terenowych 1976–1981. In: *Sesja naukowa. Wyniki badań Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego na terenie województwa włocławskiego w latach 1976–1981*. Red.: Kolasiński, Krzysztof. Włocławek 1982, 5–9.
- WOJDA 1993: Wojda Leszek: *Włocławek*. Łódź–Włocławek 1993.
- WOJTASIK 1968: Wojtasik, Jerzy: *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie*. Szczecin 1968.
- WOLF 1990: Wolf Mária: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 393–442.
- WOLF 1996: Wolf Mária: A borsodi földvár. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária – Révész László. Miskolc 1996, 242–254.
- WOLF 1996a: Wolf, Mária: Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1993). *AAH* 48 (1996) 209–240.
- WOLF 1996b: Wolf Mária: Földvárak, települések, kézművesség. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor István. Budapest 1996, 57–61.
- WOLF 2001: Wolf Mária: 10. századi település Edelény-Borsodon. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a Honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga)*. Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szentendre–Szolnok 2001, 127–156.
- WOLF 2001a: Wolf Mária: Északkelet-Magyarország ispáni várai. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 40 (2001) 179–198.
- WOLF 2002: Wolf Mária: 10. századi kerámialeletek Borsodon. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 41 (2002) 39–60.
- WOLF 2003: Wolf Mária: Földvárak a 11–13. századi Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zsolt. Budapest 2003, 328–331.
- WOLF 2004: Wolf Mária: Niellódíszes bronzcsat Edelény-Borsodról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 43 (2004) 139–159.
- WOLF 2005: Wolf Mária: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai. In: *„...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása*. Opuscula Hungarica 6. Szerk.: Rítóók Ágnes – Simonyi Erika. Budapest 2005, 131–139.
- WOLF 2006: Wolf Mária: Egy ispáni vár utóélete. Borsod a 16–18. században. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk.: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 291–299.
- WOLF 2006a: Wolf Mária: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez. In: *Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János. Budapest–Veszprém 2006, 47–58.
- WRÓBEL 2001: Wróbel, Jarosław: Analiza antropologiczna szczątków kostnych z cmentarzyska przy kościele św. Wojciecha w Krakowie (XI–XIII–XV? w.). *Materiały Archeologiczne* 32 (2001) 221–230.

- WRZESIŃSKI 1989: Wrzesiński, Jacek: Cmentarisko szkieletowe w Dziekaowciach, gm. Łubowo, st. 2. *Studia Lednickie* 1 (1989) 103–146.
- WYCZÓLKOWSKI 2006: Wyczółkowski, Dariusz: Najstarszy widok Kalisza? Uwagi na marginesie jednego odkrycia. *Kalisia nowa* 13 (2006:9–10) 24–25.
- WYRWA 2005: Wyrwa, Andrzej M.: Zakon cystrów i jego klasztor w Łądzie. Wybrane problemy z dziejów. In: *Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*. Red.: Brzostowicz, Michał – Mizerska, Henryka – Wrzesiński, Jacek. Poznań–Łąd 2005, 61–99.
- WYRWA 2006: Wyrwa, Andrzej M.: Kościół w monarchii piastowskiej – stan i potrzeby badań. Zarys. In: *Przemysłidzi i Piastowie – twórcy i gospodarze średniowiecznych monarchii. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 5–7 maja 2004 roku*. Red.: Dobosz, Józef. Poznań 2006, 79–92.
- ZACHWATOWICZ 1971: Zachwatowicz, Jan: Architektura. In: *Sztuka przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*. I. Red.: Walicki, Michał. Warszawa 1971, 69–194.
- ZADORA-RIO 2003: Zadora-Rio, Elisabeth: The Making of Churchyards and Parish Territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th–12th Centuries: A Reconsideration. *Medieval Archaeology* 47 (2003) 1–19.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1996: Zágórhidi Czigány Balázs: Az Árpád-kori Vasvár topográfiaja. *Vasi Szemle* 50 (1996) 389–397, 609–610.
- ZAITZ 2006: Zaitz, Emil: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa. In: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Katalog wystawy*. Red.: Czarnecka, Zuzanna. Kraków 2006, 220–272.
- ŻAKI 1954: Żaki, Andrzej: Wyniki wstępnych badań grodziska w Naszacowicach, pow. Nowy Sącz. *WA* 20 (1954) 234–251.
- ŻAKI 1957: Żaki, Andrzej: Badania archeologiczne na terenie Krakowa w 1955 r. (seria III). *SA* 4 (1957) 142–150.
- ŻAKI 1965: Żaki, Andrzej: Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w 1962 roku (seria X); Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w 1963 roku (seria XI). *SA* 17 (1965) 278–292.
- ŻAKI 1974: Żaki, Andrzej: *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*. Wrocław 1974.
- ŻAKI 2005: Żaki, Andrzej: Przemysł w czasach Bolesława Chrobrego i Mieszka II. *RPA* 41 (2005) 145–156.
- ZALOTAY 1957: Zalotay Elemér: *Gellértegyházai Árpád-kori temető*. Budapest 1957.
- ZAP 1857: Zap, Karel Vladimír: Stará Boleslav a kollegiatní chrám Sv. Václava. *PA* 2 (1857) 337–350.
- ZAPLETALOVÁ 2008: Zapletalová, Dana: Die Problematik der Lage der Machtzentren und ihrer Nebenareale im Rahmen des frühmittelalterlichen Brno und dessen Umgebung. In: *Burg – Vorburg – Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII*. Hrsg.: Boháčová, Ivana – Poláček, Lumír. Brno 2008, 149–168.
- ZÁPOTOCKÝ 1965: Zápotočský, Milan: Slovanské osídlení na Litoměřicku. *PA* 56 (1965) 205–391.
- ZÁPOTOCKÝ 1977: Zápotočský, Milan: Slovanské osídlení na Děčínsku. *AR* 29 (1977) 521–553.
- ZATLOUKAL 2004: Zatloukal, Richard: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc) Václavské náměstí č. o. 5, parc. č. 23/2; 149; 150/2. Doba bronzová, středo a mladohradištní období, vrcholný středověk, novověk. Opevnění, pohřebiště, sídliště. Záchranný výzkum. *PV* 45 (2004) 223–226.
- ZATLOUKAL 2007: Zatloukal, Richard: Olomouc (k. ú. Olomouc-město, okr. Olomouc) Václavské náměstí č. o. 5, parc. č. 23/2; 149; 150/2. Středo- a mladohradištní období, vrcholný středověk, novověk. Sídliště. Záchranný výzkum. *PV* 48 (2007) 493–494.
- ZATLOUKAL–ŠLÉZAR 2000: Zatloukal, Richard – Šlézár, Pavel: Olomouc (okr. Olomouc). *PV* 42 (2000) 229–232.
- ZAWADSKA-ANTOSIK 1973: Zawadska-Antosik, Barbara: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w obudowie kamiennej w Grzebsku, pow. Mława. *WA* 38 (1973) 461–492.
- ŽAŽOVÁ–BÓNA 2014: Žažová, Henrieta – Bóna, Martin: Pamiatky. In: Bátovská, Jarmila – Kinčok, Branislav et alii: *Starý Tekov – Monografia obce*. Starý Tekov 2014, 236–267.
- ZBIERSKI 1964: Zbierski, Andrzej: *Port Gdański na tle miasta w X–XIII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny V. Gdańsk 1964.
- ZDROBA 1970: Zdroba, Mircea: Vladimirescu. *SCIV* 21 (1970) 514.
- ZELNITIUS–HRUBÝ 1940: Zelnitius, Antonín – Hrubý, Vilém: Zbytky starého kostela ve Spytihněvi. *Sborník Velehradský* 11 (1940) 95–100.

- ZEMAN 1978: Zeman, Jiří: *Slovanské hradiště u Kozárovic*. Praehistorica VI. Praha 1978.
- ŽEMLIČKA 1997: Žemlička, Josef: *Čechy v době knížecí*. Praha 1997.
- ŽEMLIČKA 2002: Žemlička, Josef: *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměny státu a společnosti*. Praha 2002.
- ŽEMLIČKA 2006: Žemlička, Josef: Sídlní geografie přemyslovských Čech. In: *České země v raném středověku*. Ed.: Sommer, Petr. Praha 2006, 74–84.
- ZEYLANDOWA 1974: Zeylandowa, Maria: Sprawozdanie z dotychczasowych prac badawczych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, pow. Słupca. *SA* 26 (1974) 279–299.
- ZEYLANDOWA 1975: Zeylandowa, Maria: Badania wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łądzie, woj. Konin, w latach 1974–1975. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 26 (1975) 205–210.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1966: Zoll-Adamikowa, Helena: *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. I. Źródła*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1971: Zoll-Adamikowa, Helena: *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. II. Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1991: Zoll-Adamikowa, Helena: Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh). *PrArch* 38 (1991) 109–136.
- ZOLL-ADAMIKOWA 2000: Zoll-Adamikowa, Helena: Postępy chrystianizacji Słowian przed rokiem 1000 (na podstawie źródeł nekropolicznych). In: *Święty Wojciech i jego czasy. Materiały III Sympozjum Historyczno-Archeologicznego Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie Saint-Maurice, 12–13 kwietnia 1997 roku*. Red.: Żaki, Andrzej. Kraków 2000, 103–107.
- ZOLNAY 1961: Zolnay László: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. In: *Művészettörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Dávid Katalin – Németh Lajos. Budapest 1961, 201–228.
- ZOLNAY 1983: Zolnay László: *A középkori Esztergom*. Budapest 1983.
- ZOTZ 1984: Zotz, Thomas: Königspfalz und Herrschaftspraxis im 10. und frühen 11. Jahrhundert. *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 120 (1984) 19–46.
- ZSELEZNYAK–KOREPANOVA–MASZENKO–SZTRIZSAK 1985: Желєзняк, Ірина Михайлівна – Корєпанова, Алла Пантелеймонівна – Масєнко, Лариса Терентіївна – Стрижак, Олексій Сильвестрович: *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ 1985.
- ZSOLDOS 1999: Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest 1999.
- ZSOLDOS 2000: Zsoldos Attila: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok* 134 (2000) 99–116.
- ZSOLDOS 2001: Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest 2001, 43–54.
- ZSOLDOS 2001a: Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest megye monográfiája*. I. kötet, második rész. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk.: Zsoldos Attila. Budapest 2001, 31–73.
- ŽUROWSKI 1952: Żurowski, Kazimierz: Ostrów Lednicki w świetle ostatnich badań archeologicznych. *AR* 4 (1952) 424–436.
- ŽUROWSKI–MIKOŁAJCZYK 1955: Żurowski, Kazimierz – Mikołajczyk, Gabriela: Badania archeologiczne na Górze Lecha w Gnieźnie w 1953 r. *SA* 1 (1955) 77–90.
- ŽUROWSKA 2000: Żurowska, Klementyna: Sakralarchitektur in Polen. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Hrsg.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart 2000, 502–506.
- ŽUROWSKI 1961: Żurowski, Kazimierz: Wyniki badań archeologicznych we Włocławku w 1957 r. *SA* 12 (1961) 49–58.
- ZVIZDECKII 2008: Звіздецький, Богдан Андроникович: Південне городище літописного Возвягль. Дослідження 1988–1998 рр. In: *Літописний Возвягль (дослідження 1988–2007)*. Red.: Моця, Олександр Петрович. Київ 2008, 7–15.
- ZYCHA 1914: Zycha, Adolf: *Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden*. Prag 1914.

THE EMERGENCE OF THE CASTLE ORGANISATION IN MEDIEVAL HUNGARY, BOHEMIA, AND POLAND IN THE 10TH–12TH CENTURIES

INTRODUCTION

The present volume is an enlarged and slightly updated version of my PhD Thesis defended in 2010 at the Eötvös Loránd University, Budapest. My main goal was to clarify and evaluate the actual state of Hungarian research into the early royal centres. The study of this field started as a research program back in the late 1960s and, though it produced some significant results, due to many different reasons has never been analysed in details and remained almost completely unknown to foreign scholars. With this work, my intention is to give an overview of Hungarian early castles studies against a comprehensive background of the information gathered from the neighbouring regions. These “neighbours” actually mean two types of countries: those located in the territory of the former Kingdom of Hungary and the medieval neighbours of the latter. Medieval Hungary included larger or smaller parts of present-day Slovakia, Austria, Ukraine, Romania, Croatia, Serbia, and Slovenia, while its notable medieval neighbours were the Kingdom of Bohemia and the Kingdom of Poland. Therefore, I deal here with these three medieval states, comparing their primary administrative and military organisations based most of all on the fortified regional centres of the royal administrative and military system (county seats, castellans’ castles), which I call – somewhat simplistically – castles.

MAIN GOALS

From the very beginning, the main questions of the research into fortified early royal centres in Hungary were the dating of these monuments and the roots and origin of this royal castle system. The long prevalent theories of Slavic origin (expounded for example by Erik Molnár and Elemér Moór) were later substituted by others, claiming 10th-century tribal (Gyula Kristó) or kindred (*genus* in György Györffy’s terminology) centres to have served as predecessor of these castles. Nowadays, the representatives of the most accepted theory argue that these fortifications were constructed during the process of state formation as part of a castle system (see István Bóna, Mária Wolf and János Gömöri). Furthermore, some scholars assume that many castles were erected in the mid- or in the late 11th century after Saint Stephen’s (997–1038) reign (see Gergely Buzás and Peter Bednár).

The current opinion in Hungary has been undoubtedly influenced by István Bóna’s works. In his notable work, published twice in the 1990s, Bóna pointed out some methodological problems in the study of the castles datable to the first centuries of the Hungarian state and put forward a new hypothesis. He mainly criticised the early dating of the castles where this was based on very problematic, much later sources such as the Hungarian *gesta* of the chronicler Anonymus written in the beginning of the 13th century. Bóna’s main conclusions can be summarised in three points:

1. As the investigated castles have identical structures, they presumably belong to the same development process and administrative organisation, and if it so, their dates cannot differ from each other significantly.
2. The chronology of castles that cannot be dated, or whose dating is uncertain, may be determined with the help of the adjacent cemeteries. It means that the periods of use of these cemeteries indicate the existence of the castles. For example, the fortifications cannot be much earlier than the earliest burial in the adjacent cemetery of the military or service population of these castles, also

mentioned frequently in later documents (except for castles with prehistoric and Roman antecedents, reused after the emergence of the royal castle system).

3. The so-called “burnt walls” (red earthworks) discussion lead the entire Hungarian research astray. According to this earlier assumption, the burnt earthworks (burnt red clay ramparts) of these castles were not connected to destruction processes but to deliberate, artificial strengthening of the earthworks. Bóna has convincingly argued that such building techniques cannot be reconstructed and the burnt walls or earthworks incurred due to the destruction of the fortification’s large wooden elements on top of the ramparts.

Bóna in his book also identified the preferable direction of research, which he himself could no longer carry out, namely, the scholarly and detailed comparison of Hungarian castles in a much wider context, including the neighbouring regions.

This comparison is among the main goals of the present volume, completed at the same time with the following equally important questions that have been formulated by Hungarian scholars, including István Bóna, in the last decades:

1. Can surrounding cemeteries be used for the dating of castles? If yes, to what extent?
 - a. How did burial customs develop during the period of state formation, and how were they related to the emergence of church organisation? What is the chronological period of this process?
 - b. What was the relationship between the emergence of church organization and castle organisation? Is there any regularity in this relationship traceable by archaeological methods? If yes, does it have any chronological aspects?
2. What did the inner structure of the castles look like in Hungary and in the neighbouring countries?
3. What are the main features of castles classified into particular functional, architectural or structural groups? What conclusions can be drawn from this typology? Does it justify the assumption that the castles with central place function made part of a single organisation?

For the purposes of comparison I have selected three early states – Bohemia, Poland, and Hungary – whose parallel development of castle organisation and other parallelisms have long been pointed out. Their respective historical backgrounds were interpreted in the works of such scholars as Josef Žemlička, György Györffy, István Bóna, Gyula Nováki, Gyula Kristó, Witold Hensel, Márta Font, Jiří Sláma, Miloš Šolle, Dušan Třeštík, Zdeněk Měřínský, Przemysław Urbańczyk, Zofia Kurnatowska, etc.

METHODOLOGY

The first step required for the research was to define the temporal and spatial framework of the discussed topic. The buildings in question in the three states served as administrative, political, and military centres (or combinations of these). At the same time, the traditional historical chronology of the three states connects them to the process of state building. By “states” the regions controlled by the three ruling dynasties (Přemyslida, Piast, and Árpád dynasty) in the investigated period are meant. From the archaeological point of view, the chronological period can be defined by the occupation or construction date of the fortifications that played a central role in the realms of these dynasties. Since the state formation process started in different periods in Bohemia, Poland, and Hungary, the temporal frameworks of the three countries do not coincide. In Bohemia, the investigated period starts in the end of the 9th century, in Poland in the 930s, while in Hungary it seems that the earliest datable features cannot be dated before the end of the 10th century. These traditional chronologies, therefore, should be confronted with the archaeological dating of the actual monuments. The same question emerges in the late period of these castles, although the end of the analysed period falls to the first half of the 13th century in all three regions.

The geographical limits of the investigated region are in some cases hard to define. The borders of Bohemia and Moravia have not changed much since the Middle Ages, so in their case spatial limits were rel-

atively easy to define as they were more or less identical with the present-day borders. Polish territories were the most difficult to determine. I have adopted the opinion of the scholarly literature of the borders reconstructed for the period preceding the crisis of 1030s. It means that Pomerania (Szczecin, Gdańsk, Wolin, Kołobrzeg), Lesser Poland (Kraków, Łąd, Łęczyca, Wiślica, etc.), and Silesia (Bytom, Niemcza, Opole, Wrocław) were added to the central areas of the early Piasts (Poznań, Gniezno, Giecz, Ostrów Lednicki) but Masovia and Prussia were omitted. The western boundary in this case can be drawn near Międzyrzecz. In identifying the investigated areas of medieval Hungary, the maps published in the *Korai Magyar Történeti Lexikon* (Historical Dictionary of Early Hungary) served as a point of departure. Since Croatia did not belong to the Hungarian Crown at the time of state formation, I have not included it in this work, whereas Slavonia, which was subject to research, yielded no mentionable results.

In the resulting region hundreds, if not thousands of fortified centres existed in period of the state building of Bohemia, Poland, and Hungary. The detailed analysis and comparison of all of them would have taken unreasonably much time, without providing any additional information or improving the general image significantly. Therefore, the next step was to reduce the number of investigated sites. The following criteria were introduced to select the most informative centres:

1. The site is fortified;
2. The site can be dated within the defined period;
3. The centre can be identified on site and has been archaeologically investigated;
4. The centre is mentioned in contemporary sources;
5. At least one church building can be related to the castle;
6. There were attached settlements of proto-urban or suburban character below or in the vicinity of the castles;
7. Particular elements or features of the castle can be interpreted as indicators of centrality.

During the research, I insisted only on the first three criteria, completing them with at least one more aspect from among the last four. Since the primary goal of this work is to analyse and compare the fortified centres on an archaeological basis, this approach immediately excluded the unidentified or unexplored archaeological sites. For the same reason, however, I could not insist on criterion 4, thus including in the research castles that, although not mentioned in the written sources, present all other features of “centrality”. I examined this aspect separately in each case. Since my research, due to the main objectives of this volume, was primarily focused on medieval Hungary, the selection of sites from the Carpathian Basin has been more comprehensive, in order to have as many early Hungarian castles as possible for comparison in the Central and Eastern European context.

Within the thus delineated framework, the task ahead was to compare nearly one hundred early castles bearing central functions (according to the written sources) or representing certain features of centrality (according to archaeological research) under the Přemyslid, Piast, and Árpád dynasties, and to detect their likely connections. The relevance of the results for Hungarian research has been an important aspect too. In this volume, I sought to investigate the formulated questions from several angles, and tried to give as wide an overview of some particular aspects as it was possible at the present state of research. This means that apart from the question of terminology of contemporary sources, I have analysed the relationship between the selected castles, the church organisation, and the adjacent graveyards, and put special emphasis on the typology, the structure of the fortifications, and the inner features of the sites (ecclesiastical and economic features, residential buildings). The last aspect has particular importance, due to the limited opportunities of such research in Hungary as most castles are completely built in.

TERMINOLOGY

From the outset, I faced the problem of terminology in contemporary written sources. It has been observed that the vocabulary of the contemporary charters, legends, and chronicles in Bohemia, Poland,

and Hungary agrees in many cases. This holds true for the term *civitas* most of all, which was used for castles until the late 12th or the first quarter of the 13th century, when it was replaced by the word *castrum*. At the same time, several synonyms – e.g. *urbs*, *arx* – appeared in descriptive sources with the same meaning, without, however, their usage being consistent; we can observe that they designate particular types of castles. Such unique terms usually appear to emphasise a special rank or status of a place, or some other notable circumstance, or else, just to add a more poetic or literary style to the text. Terminological differences are more significant in the terms used for counties and provinces. *Comitatus* or, rarely, *provincia* in Hungarian sources correspond to *provincia* in Bohemia and *provincia* or *castellania* in Poland. These terms influenced the words used for the main officials, the royal representatives, *comes* (Hungary) and *castellan* (Bohemia and Poland). Ecclesiastic terminology was also studied, with the result that the usage of *capella*, *plebania*, and *ecclesia* was similarly inconsistent and did not reflect the real legal status of churches situated in or connected to the castles; moreover, the legal status of these institutions could change during their existence.

A closer analysis of the terminology showed that the structure of the castle system was not identical in the three countries. In Bohemia and Poland there is no sign of a “double” organisation similar to the one existing in Hungary, which consisted of the county castles serving as seats of *comitates* (castle districts, counties, ‘*vármegye*’), and the castles of *várispánság*, which were special, non-administrative royal economic units. The latter were completed with a network of royal manors, in most cases non-fortified.

In this work, I propose a general Hungarian terminology for the investigated features. According to this, the Hungarian *county* (‘*vármegye*’), *comes* (‘*ispán*’), and *county castle* (‘*ispánsági vár*’) correspond to *castle district* (‘*vártartomány*’), *castellan* (‘*kasztellán*’), and *castle/earthwork-castle/central castle* in Bohemia and Poland. The Latin *suburbium* exists in Hungarian language as ‘*váralja*’ (settlement below the castle or attached to the castle), which was used accordingly. The special terminology defining shorter phases within the discussed period (e.g. *hradištní období* and *Burgwallzeit*), used in the Czech, Slovak, Polish, and sometimes in German scholarly literature, does not match the real historical or archaeological periods, so I used the absolute data instead whenever available.

DATING METHODOLOGY

During the evaluation of the published material, the following methods were observed in the dating of particular castles: historical, linguistic-historical, archaeological (coins, pottery, typology, burials), scientific (mainly radiocarbon dating and dendrochronology), historical-archaeological, and complex methods. Only the latter produced acceptable absolute chronology, which means that the complex use of the above methods provided reliable dating. Dendrochronology is the most reliable dating method of modern archaeology, however, its applicability, which is largely dependent on climate conditions and natural environment, is geographically limited. Hungarian archaeology has not yet developed a complete master chronology for the regions where this method could be applied. The traditional methods (pottery and typology) seem to be insufficient for the precise dating of building phases, but, in the absence of other chronological basis, they are the widely used as the only available methods for arriving at a more or less acceptable dating.

The biggest mistakes, however, can be made by using exclusively historical or historical and archaeological interpretations. Some particular cases of such faults in the castle research are treated in the chapter on research history in details, showing how the various ideologies of the 19th and 20th centuries influenced the interpretation of our topic, especially the dating of the castles and their ethnic aspects. The ethno-historical approach, however, can still be traced in some recent works. Some scholars try to set up specific historical models for the different types of castles despite the fact that in many cases it is not possible to differentiate between various fortifications or specify the inner structure of particular castles. More specifically, some researchers use a couple of the better-known examples for creating historical hypotheses (e.g. the theory of kindred (*gentes*) or tribal centres; defensive functions against enemy attacks) and integrate the rest into their system regardless if these fortifications have been excavated at all.

THE CONNECTION BETWEEN THE CASTLES, GRAVEYARDS, AND CHURCH ORGANISATION

For my analysis of the relationship between castles and adjacent cemeteries, I take István Bóna's theory formulated in his book published in 1995 (second, enlarged edition in 1998) as a point of departure. Since burial practices cannot be discussed without discussing the question of conversion to Christianity, I treat these problems together in the same chapter. This survey, however, required a much wider perspective than the overview of architectural features did, due to the close connections in this respect with Western Europe and the decisive impact of the latter on the region under review. In using western written and archaeological sources, I followed the methodology proposed by Szabolcs Anzelm Szuromi and Ágnes Ritoók. From among the results of the evaluation, I would like to underline the following points:

1. Contemporary written sources restrict the burial practice to the church cemeteries only from the end of the 11th century. Thus, the early phase of such cemeteries in our region can be dated in average to the second half or last quarter of the 11th century, which corresponds to Western European tendencies.
2. The so-called row cemeteries (field cemeteries), at the same time, remained in use up to the second half or end of the 12th century, sometimes even to the 13th century.
3. Burials inside churches needed to be investigated separately. This practice was permitted only to clergy members and lay nobility in our period. As attested by the archaeological data, these restrictions were strictly followed in the analysed region.
4. Concerning grave goods, Christian law only regulated obviously pagan customs.

All these phenomena were closely connected to those in Western Europe without any significant differences, and are confirmed both by written and archaeological sources.

In this work, I have also examined point 2 of István Bóna's theory in detail, namely, that the fortifications could not have been built much earlier than the initiative period of the adjacent cemeteries. In case of the systematically investigated and well published sites of Bohemia (Budeč, Olomouc, Prague, Levý Hradec, Vyšehrad) and Poland (Giecz, Gniezno, Kraków, Poznań) this theory can be more or less supported. The analysis of these examples led to the conclusion that the date of the earliest burials in the adjacent cemeteries does not precede the date of the castles by more than half a century. Concerning medieval Hungary, István Bóna's hypothesis could be completed with the observation that medieval burials datable prior to the Conquest period are only known in cases where excavations undoubtedly confirmed traces of preceding settlements. Visegrád and Nitra (Hungarian Nyitra) are good examples for this argument. In the vicinity of Visegrád, recent excavations have demonstrated that the Late Roman fortification had started to be used before the Hungarian conquest. Various occupation layers and features have been identified below the early church (11th century) in the inner area of the fortification. This can be quoted in the context of the Slavic origin of the place name, but no pre-conquest graveyard or church cemetery has been identified so far. By contrast Nitra, whose first mention is from the 9th century, is surrounded by several cemeteries dated to the Moravian Principality period. Conclusions similar to those formulated by István Bóna can be drawn for sites in Transylvania and in the *Partium* (*Partium Regni Hungariae*, 'Parts of the Kingdom of Hungary', i.e. the areas between the early modern eastern border of Hungary and the western border of historical Transylvania) too, namely that these castles had no early medieval (prior to the Hungarian conquest) periods.

The church organisation in the three countries emerged like in the Western European region, which means that it was initiated by the ruling dynasties from above. Although the first Přemyslid princes had been already baptised by the end of the 9th century, church organisation only began in the late 10th century, almost simultaneously with the baptism of the Polish and Hungarian ruling families. This explains why the main phases of the development of church organisation nearly coincide in the three countries and differences are traced rather in the system of subordination (two independent archdioceses in the Kingdom of Hungary against a single one, Gniezno, in Poland, suffragans of Magdeburg, and a single [until 1130] diocese,

Prague, in Bohemia, suffragans of Mainz). The beginnings of the church network in the rural countryside (local churches) were in all three cases joined to the castles with central function from the very beginning.

While studying the church graveyards I came across a controversial hypothesis in Hungarian scholarly literature concerning the relationship between archdeaconry churches and their right of burial. By the end of the 11th century, in the church organisation of Bohemia, Poland, and Hungary below the level of archcathedrals and cathedrals there evolved the network of the so-called “great parishes” (minsters in England) which served as baptismal churches. The archdeaconries in the discussed countries were not established earlier than the end of the 11th or beginning of the 12th century. The identification of the early churches connected to the castles or county seats with archdeaconries is, therefore, anachronistic, even in those cases where archdeaconries were founded in place of the preceding “great parish”. It has been further argued that the ecclesiastic institutions with the rank of archdeaconry possessed no burial rights and therefore no graves are supposed to be around this type of churches. The hypothesis propounded by Mária Wolf and Péter Németh in their works on the Borsod castle and Szabolcs castle respectively, cannot be supported by any written or archaeological data; there are no known regulations to restrict the burial practices around archdeaconry churches.

There are two possible answers to the question why were there no burials around some of the early churches. The first one follows from the above-described observations that the use of church graveyards as burial sites generally began generally from the mid-11th century, which implies that there might have been churches that had been destroyed before the appearance of the first burials around them. Such churches appear as early as the late 10th century in Bohemia, and from the beginning of the 11th century in Hungary. I think there is a more reasonable answer than this. Based on Bohemian and Polish analogies I suggest that the absence of burials around some early churches is better explained by the special function they fulfilled. In Bohemia and Poland such ecclesiastic institutions were in most cases connected to the princely and castellan palaces or manor houses and served as private castle chapels. I suggest that the Hungarian examples can be interpreted similarly, and most churches excavated inside the castles or in some cases outside the fortifications served as chapels for the royal or comital palaces or courts.

BUILDINGS INSIDE THE CASTLES

The question of royal or comital palaces raises the issue of other types of buildings inside the castles. Since these fortified sites served as administrative, economic, military, and jurisdictional centres of the royal or princely castle organisation in all three countries, Péter Németh and Mária Wolf’s contention that no buildings would have stood within their earthworks is hardly conceivable. In her recent work on the excavations at Borsod, however, Wolf reformulates her interpretation and discusses the remains of an 11th-century settlement, including a manor-like building, within the walls of the castle.

The castles were invariably governed by officials appointed by the ruler who lived in or beside the castle, most probably in a manor house-like building. This is clearly described in contemporary written sources, particularly in Bohemia, but also, if somewhat less richly, in Poland and Hungary. The main difference between the manor houses of the *comes* or *castellan* was observed in Bohemia and Poland on the one hand, and Hungary on the other. While in Bohemia and Poland these buildings were always princely palaces situated in or beside the castles (Budeč, Levý Hradec, Tetín), in Hungary a special, parallel royal court organisation was established, the particular units of which did not necessarily had any connection with the castle organisation. This served as a basis for the royal economy, and the courts mentioned in the written sources as *curia* or *curtis* are known both from charters (Ikervár, Csepel, Óbuda) and excavations (Dömös, Zirc). A full treatment of this issue, however, is beyond the scope of this work, so I did not discuss it in details.

Castle chapels that were an integral part to the princely courts in Bohemia and Poland, apart from their ecclesiastic role also served as state offices at the initial stage of state formation, quite similar to their role in the Holy Roman Empire (see the institution of *Hofkapelle*). This explains why every man-

or house that did not belong to the royal dynasty had its own chapel, resulting in a structure similar to that of the royal manor houses. Such buildings are known both from written sources (Bílina) and excavations (Žatec). This also confirms the theory formulated above that in medieval Hungary the representative churches located inside or in some cases outside the castles belonged to the royal or comital palaces or manor houses.

Turning now to the assessment of the particular sites, it seems that the church inside the castle of Visegrád-Sibrik Hill must have belonged to a royal manor house. The interpretation of the other church located outside the walls of the Roman fortress, usually identified as archdeaconry, is still unclear. The stone building in Bratislava (Hungarian Pozsony) may be interpreted as the one in Visegrád. The royal palaces in Veszprém and Esztergom are mentioned in contemporary sources. The excavated remains of a secular building in Borsod most likely belong to a comital manor house. A large, post-frame building with apparently similar function was excavated in Abaújvár. The church located inside the castle of Zemplín (Hungarian Zemplén) raises the possibility of other comital houses within the castle. Similar buildings might have stood near the fortifications in Sopron and Dăbâca (Hungarian Doboka), which is confirmed by the existence of churches there. As far as the architectural features of the remains are concerned, only Poland had a characteristic, well-developed construction that served as princely palace. It was a rectangular building with a circular chapel on the east side (Giecz, Ostrów Lednicki, Przemyśl, Wiślica). In case of Poznań this regularity is broken by the rectangular layout of the chapel attached to the southern end of the eastern façade. This regularity, however, does not allow us to use these architectural features for dating or for drawing any conclusions from their appearance. Although the higher proportion of rotundas among churches is striking, the architectural appearance and solutions of the palace or castle chapels are highly variable, therefore there is no reason to define a special “palace chapel” or an “archdeaconry church” type.

Further analysing the inner buildings of the castles, we can make still another interesting observation concerning Bohemian and Polish sites. In almost all cases in these two countries, princely courts and churches located inside the castles were separated from their immediate surroundings. The division of the inner space can be traced in the imperial *Pfalz* and the Central European castles too. This “separation” could be achieved with large earthworks (Gniezno, Poznań) as well as small fences (Žatec, Kouřim, Budeč). Traces of such partition in Hungarian castles can be identified unambiguously only in Dăbâca and probably in Borsod; a few more may be added hypothetically on the basis of later or indirect data (Esztergom, Győr, Veszprém, Bratislava). Nevertheless, I am of the opinion that we must reckon with the possible occurrence of this feature in Hungarian early royal castles. It seems to be certain, however, that only systematic and large-scale excavations can confirm this assumption.

The rest of the inner buildings are widely varied. The systematic research of the 1950s and 1960s yielded a large amount of data about the inner structure primarily of Polish and in the second place Bohemian castles. Apart from the above-described manor houses, three types of buildings – ecclesiastic, residential, and crafts-related – characterised the inner arrangement or layout of the castles. These buildings probably formed groups according to function from the very outset. The ecclesiastical establishments – collegiate chapters or minsters – for instance, were separated from their neighbourhood (e.g. Litoměřice, Stará Boleslav, Mělník, Olomouc, Vyšehrad, Poznań, Gniezno; in Hungary this probably holds true for Somogyvár and, according to Ágnes Ritoók and Radu Lupescu, for Cluj-Mănăştur [Hungarian Kolozsmonostor] too). It is usually very difficult to identify the exact function of the excavated remains of simpler structures. The main crafts activities took place outside the inner castle. The workshops producing luxury items as well as mints, however, were often located in the close vicinity of the royal palaces (Gdańsk, Kruszwica, Poznań). Very recently, in 2015, traces of a royal mint were unearthed beside the church at Visegrád-Sibrik Hill.

The chapels of palaces or manor houses indicate that every central castle must have had at least one church. Our question here is rather that how we can explain the few examples without ecclesiastic buildings. As the church organisation developed, at a certain point the sites under study appear to have had at least two churches; the first one belonged to the palace or manor house, while the second one served as the parish church of the castle inhabitants and the adjacent settlement. The castle chapel and the par-

ish must have had the same function initially, but later on, archdeaconries were established next to the “great parishes.” The church excavated outside Borsod castle in Hungary, for instance, had been founded probably as a “great parish,” and later became an archdeaconry church. Visegrád, on the contrary, never turned into an archdeaconry seat, since, if we accept the view held by Attila Zsoldos, the county seat had already been converted into an archdeaconry before the 1070s. It is likely, therefore, that an archdeaconry had been established at the very outset next to the bishop’s manor house in Szentendre; its first mention dates from the first third of the 12th century. It follows that the representative building at Visegrád-Sibrik Hill had never been an archdeaconry church.

With respect to the assumption of Hungarian researchers that central castles might have functioned as places of refuge (Latin *refugia*), I paid special attention to Borsod castle, the best investigated and published site among the possible places of refuge in Hungary, thoroughly excavated by Mária Wolf. On closer inspection, the published data revealed several contradictions, including e.g. that no archaeological features had been found beneath the earthworks, nor were there any features with stone foundation predating the church and the house. All published features of the inner castle show a unitary layout, arranged so as not to interfere with one another. The pottery found in the earthworks indicates a date for the fortifications later than the inner settlement. Moreover, some sherds with “rouletted” decoration were unearthed in the settlement, which, according to current research in ceramic art, cannot be dated earlier than the 11th century. The layers of castle’s second phase must have been destroyed when the post-medieval and the recent settlement emerged; the latter continued to exist on the site until the 1980s. No evidence supports the reconstruction of the fortification as a single-phase structure. I am rather inclined to accept Gyula Nováki’s view who led the excavation of the earthworks. He opined that the lower part with a so-called “fibre structure” constituted the first separate phase, followed by the “grid structure” of the second phase (I use here my own terminology). Altogether it appears that the first phase of the settlement coexisted with the earliest fortification. After a devastating fire datable to the early 11th century (but definitely not earlier than the very end of the 10th century), both the settlement and the ramparts were renewed and a new church was constructed.

TYPOLGY OF THE CASTLES

The following aspects have been used in establishing the main types of the examined archaeological features: location, function, size, and the nature of the fortifications. Typology based on the castle’s location yielded no additional information but only reflected the diverse natural conditions of the different regions. Grouping the castles according their function has two main obstacles, one is the imperfection of the written sources, and the other is the impossibility of determining precisely the primary function of particular castles on the basis of archaeological data. In addition, castles could perform multiple functions, which, in turn, could change over the centuries. In this regard, there were three types of central castles in medieval Hungary: county seats, seats of royal domains (*várispánság*), and border castles. The first two types coincide in most cases; to be more precise, county seats were at the same time seats of royal domains. Attila Zsoldos has discussed in details and summed up the question of border castles and the so-called border counties. He pointed out the main problem with the term “county castle,” namely, that this type of castle primarily served central and administrative functions even in the case when it was located near the border. Classification according to function, therefore, is unsuitable for an accurate definition of the sites, nor does it facilitate their dating. The attempt at establishing a typo-chronology was based on a comparison of castle areas and detected a declining trend. This and similar observations, however, only hold true in general terms; the many exceptions are determined by natural conditions and the fortifications of earlier structures. Two good examples for the two extremes in Hungary are Sopron with its area of 8.7 hectares and Visegrád with its 0.8 hectares. Both of them were apparently built at the same time, using Roman remains. Their comparison clearly shows that size in itself is not suitable for the correct dating of the castles. The typology using the changes in castle areas as a point of departure can-

not be used for a comparison of the three different countries either, since some of the Přemyslids' or the Piasts' strongholds remained in use throughout the whole period under study and in some cases their size multiplied (Poznań, Gniezno, Kalisz).

The analysis and comparison of the earthworks' construction systems have proved to be the only suitable method of detecting links in the discussed regions. Several attempts have been already made to establish this kind of classification both in Hungary and in the neighbouring countries. The Hungarian attempts' main shortcoming is that they use foreign typologies for the most part, ignoring the particular features of castles in the Carpathian Basin. As a result, two significantly different types of fortifications were mixed up, and two different terms were used as synonyms for the same type. The typology I offer in this volume is based on the analysis of the relatively well-preserved remains in Bohemia and Poland but I also took the Hungarian castles into consideration. This is the reason why I have found Rudolf Procházka's similar, relatively detailed and thoroughly prepared typology of fortifications unsuitable.

In the proposed classification I distinguish three basic groups of fortifications according to the complexity of the construction methods:

1. Simple fortifications
 - a. palisade
 - b. simple embankment
 - c. earthworks with no inner structure, supported by a palisade-like timber wall on two sides
 - d. stone wall with mortar
2. Complex, single-component fortifications
 - a. earthworks with fibre construction
 - b. earthworks with grid construction, including hooked variants
 - c. earthworks with case construction
3. Complex, multi-component fortifications
 - a. earthworks with several different wooden constructions
 - b. earthworks with fibre construction and outer stone wall
 - c. earthworks with grid construction and outer stone wall
 - d. earthworks with case construction and outer stone wall
 - e. earthworks with mixed wooden construction and outer stone wall
 - f. earthworks with wooden construction and dry-stack stone walls on both sides

Since the study of fortifications is very complex and Hungarian research has a serious backlog to clear (e.g. the unpublished excavations of Sály, Szabolcs, Abaújvár, Visegrád), the proposed typology may not give answers to all questions, and in some cases, misclassifications might also occur, due to the scarcity of publications. Nevertheless, I believe that the classification put forward here best reflects the diversity of fortifications in the Carpathian Basin. With respect to Hungary, the second type has particular importance. Within this group, two subtypes, grid and fibre constructions could be distinguished, which were treated as identical in earlier publications. In this work, I use the term "grid construction" as applied in Poland (Hungarian *rácsos szerkezet*, Polish *przekładkowa konstrukcja*), while I keep the original meaning of the term "fibre construction" (Hungarian *rostos szerkezet*) as it was used previously. Fibre construction means that inner structure of the earthwork was not self-supporting, and only served the better cohesion of the accumulated clay layers. It was implemented by using horizontally laid parallel beams that provided some kind of an outer frame. The main characteristic of the fibre construction is that its horizontal rows are usually not interlocked but have earth layers between them. The grid construction, on the contrary, was made of perpendicular beams attached to each other at their ends. The superposed beams of the fibre construction did not form a timber wall therefore statically as well as architecturally it was different from the case structure. The latter was observed in the fortifications of Sopron, Moson, and Nitra, and at first glance, it appeared to be similar to the grid construction. The difference between the two is that the grid construction had solid walls and its "case units" could be filled separately, or could be used even as storage rooms. In the proposed classification I differentiate between superimposed and joint case constructions.

Within the grid type of the second main group a special smaller cluster, the hook-fixed grid structure (type 2b) has been identified, which is mainly found in Poland. The name refers to the chopped branches of the boles left as hooks to fix the perpendicular beams. This type is remarkable as the only region-specific group and thus any occurrence of this structure outside the Piast domains is striking. The remains of such late 10th-century earthworks are known from Přerov; their association with the Piasts' reign in Moravia is based on dendrochronology and historical interpretation. At the same time, I prefer not to draw any conclusions from the insignificant remains of hooked beams found in the 11th-century fortifications of Bratislava.

From among the fortifications belonging to the third group, only the types 3b and 3c occur in the Carpathian Basin in our period. Type 3b, on the one hand, seems to follow the traditions of the Moravian Principality and betray close relationship with the monuments of that period. The complex structure of type 3c, on the other hand, combining timber frames and stone structures, must have resulted from the reparations and reconstructions of earlier fortifications. It most probably belonged to a transition type identified by Tomáš Durdík in the Bohemian material, which apparently existed in medieval Hungary (Bratislava, Sopron, Moson) too.

The closer examination of the fortifications led to the conclusions that the particular types of earthworks are not datable in themselves, and their distribution is generally not region-specific, except for two smaller groups: the so-called hook-fixed grid construction in Poland (type 2b) and the earthworks with outer dry-stack stone walls mainly in Bohemia (types 3b, c, d, e). No chronological order of the complex fortifications can be established, nor any chronological consistency identified in their usage. The seemingly logical assumption of increasingly complex structures is not supported by the investigated sites. The general tendency, drawn from the analysis of the fortifications, was that fibre structure constructions had fallen out of use by the 12th century. All the examined fortifications dated to the 12th–13th centuries belong to the groups of grid and case constructions. The grid construction (type 2b) had been in use since the end of the 9th century, while the case construction (type 2c) from the mid-10th century. Both remained widespread for a very long time, in Poland and in Eastern Europe up to 12th–13th century. The fortifications with two outer stone walls and inner wooden cases (type 3f) can be dated from the mid-10th century.

My research has also shown that the width of the rampart or the earthwork, which has been also used for classification in Hungarian archaeological research, cannot be used for dating. Influenced by several different conditions, the width is unsuitable for drawing any further conclusions. The same type of fortification may have been built in different sizes depending on the site (e.g. Sopron, Hont, Kraków), and the same fortification might have been enlarged several times during its existence. The study of the Bohemian and Polish material fundamentally contradicts this assumption of Hungarian research. In Poland, although the width of the earthworks gradually increases, it is insufficient for dating the particular sites.

The historical interpretation assuming that all such fortifications, after having become outdated, had been destroyed by the mid-13th century, cannot be confirmed, nor is the conjecture tenable that most of these castles were destroyed by the Mongol invasion in 1241. According to the analogies in the neighbouring regions and to a lesser extent in Hungary, this type of castles must have remained in use in the second half of the 13th century (Abaújvár, Dăbâca, Kraków).

It is not yet possible to answer the question of origin of such fortifications in Hungary. The impact of the surviving tradition in the Moravian Principality was only felt in a restricted area around Tlmače (Hungarian Garamtolmács) and Nitra. However, two further groups have been identified in Northern Hungary; type 2b in the northeast (Abaújvár, Borsod, Szabolcs), and another one, type 2c, spread over a wider area in North-West Hungary and Transylvania (Sopron, Moson, Bratislava and Cluj-Mănăștur, Dăbâca, Moldovenești [Hungarian Várfalva], respectively). Type 2b shows connections with Poland, 2c with Eastern Europe. The most important result is the dating of the particular types of fortifications: the grid construction appears already in the 9th–10th century, while the case structure from the mid-10th century in the neighbouring regions. This does not help, however, in narrowing down the dating of any of the investigated castles, therefore I cannot take a stand in the debate on the dating of early Hungarian castles. The only certainty is that, contrary to previous assumptions, the appearance of fortifications with case

structure in Hungary well preceded Andrew I's reign (1046–1060), since a similar construction, dated to the late 10th century, is known in Naszacowice, just on the border of the Kingdom of Hungary.

There are two possible explanations for the great diversity of the Hungarian material as compared to the neighbouring regions. According to the first, the castle system took a relatively long time to develop and the many different castle building traditions arriving here from different regions resulted in such a variety. According to the second possibility, the castle organisation had to be established in a very short period, and all known castle building techniques were applied in order to complete the network of castles. This, however, shows once again that typology does not offer a starting point for dating.

The formation of the castle system should be conceived as a multilevel process, similar to the ones reliably reconstructed for Bohemia and Poland in the light of the written and archaeological sources. According to these data, a number of new strongholds were soon added to the first groups of castles built in the core areas of the Bohemian and Polish royal dynasties during the expansion of these states, systematically liquidating most of the earlier (tribal) centres. In Bohemia, the early central castles in the Prague Basin (Levý Hradec, Budeč, Prague, etc.) were complemented by many others in the other regions during the 10th century (Žatec, Litoměřice, Čáslav, Kouřim, etc.). In Poland, Poznań, Gniezno, Giecz, and Ostrów Lednicki belonged to the first group, and Milicz, Międzyrzecz, Nakło, Bytom, etc. to the second. Many new strongholds were added to these groups during the course of the 11th–12th centuries. Most probably, the earlier castles also performed significant representative and symbolic functions. At the same time a number of sites had lost their primary functions and were abandoned both in Bohemia (Levý Hradec, Budeč) and in Poland (Łapczyca, Przemyśl). The analysis of the two neighbouring regions has demonstrated that the earliest districts (administrative units) were organised around already existing castles. This observation, however, cannot be applied to Hungary because of such examples as Kolon and Tolna, which do not allow us to securely determine whether the formation of the counties always preceded or was accompanied by the construction of central castles.

CONCLUSIONS

Comparing the results of the investigation with the reconstructed historical background, I attempted to make a careful summary of my point of view formed during the work on this volume. As mentioned in connection with Bohemia and Poland, two stages can be clearly defined in the development of their castle organisations. The castles of the royal dynasties' core domains (around Prague and Poznań) belonged to the first stage, while in the second phase the network extended over the whole countries. In Hungary, no such process could be traced so far. However, in at least one case the different fortifications allow for an earlier dating, and with their surrounding rich 10th-century burial sites, the group of similar castles in the Upper Tisza region might be identified as the early stratum of fortified princely centres. In this context "early" can only refer to the late 10th century or around 1000 AD but without any serious evidence to support this dating. This chronological difference may help explain the coexistence of several fortification types in the Hungarian castle organisation.

Summarising the general impressions of the comparison, it appears that the emergence of the church organisation in Hungary was very close to that of Bohemia and Poland, including the architectural and administrative aspects of the process. We can make a similar assessment of the creation of the state's institutional background, which is spectacularly borne out by contemporary literacy and bureaucracy. Given these similarities, the differences in the building of castles, the spectacular monuments of the period, are all the more striking. Although Hungarian castles show some relationship with the Bohemian fortifications (Gyöngyöspata, Sály, Morești [Hungarian Malomfalva]), and some more with those of Poland (e.g. Bratislava and perhaps Sajósárvár), the closest chronological and architectural analogies are known from the Eastern Slavic regions (Ukraine, Russia, and Belorussia). An explanation for this contradiction may be that the western influence only reached those areas of the state formation process, which were direct-

ly connected with the newly introduced institutions. In all other cases, local traditions and knowledge prevailed.

The current state of research in the Carpathian Basin does not allow us to distinguish beyond doubt phases in the formation of the castle organisation, nor in the development of counties (castle domains) as it has been done in Bohemia and Poland. A more elaborate evaluation requires further research and detailed publications of the earlier excavations. At this stage, however, we are not able to tell when the first steps towards the organisation of the castle system were taken—in any case not earlier than the late 10th century—and how long it took.

*Translated by Maxim Mordovin,
edited and revised by József Laszlovszky and Zsuzsanna Renner*

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЗАМКОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ВЕНГРИИ, ЧЕХИИ И ПОЛЬШЕ В 10–12 ВЕКАХ

Настоящий том представляет собой расширенную и обновленную версию докторской диссертации, защищенной в 2010 году в Будапеште, в университете им. Лоранда Этвеша. Моя главная цель состояла в том, чтобы уточнить и оценить реальное положение исследования ранних королевских центров в Венгрии и сопредельных ей странах. Сами исследования начались в рамках научной кампании еще в конце 1960-х годов, и, хотя дали существенные результаты, но вследствие многих причин, никогда не были детально проанализированы, и оставались практически неизвестными для специалистов (особенно зарубежных). В этой монографии я хотел бы представить краткий обзор исследований ранних укрепленных центров Венгерского королевства, на фоне аналогичных изысканий в соседних регионах. В этом случае под «соседями» нужно подразумевать две группы стран: расположенные на территории бывшего Королевства Венгрии, и те, которые были его соседями в средние века. Средневековая Венгрия включала в себя большие или меньшие части сегодняшних Словакии (целиком), Австрии (Бургенланд), Украины (Закарпатская область), Румынии (Трансильвания и т.н. Парциум), Хорватии (Славония), Сербии (Войводина) и Словении (Прекмурье). Средневековыми соседями были княжества, а позднее королевства Богемия и Польша. Таким образом, в своей работе я исхожу из истории и географии трех средневековых государств, сравнивая их административные и военные организации 10–12 вв., основой которых являлись, в первую очередь, укрепленные протогородские центры.

Необходимо кратко объяснить главный термин используемый в монографии. Характерной чертой средневековой администрации Венгерского королевства первых столетий его существования являются укрепленные центры городского типа, которые венгерская историография называет «жупанскими крепостями» (*ispánsági vár*), а словацкая «комитатными градами» (*komitátny hrad*). Точной русскоязычной терминологии для них не существует, но обычно эти объекты в русскоязычной литературе представлены как комитатные замки. Правильнее было бы перевести название исследуемых в этой работе памятников как «укрепленные королевские (или княжеские) центры городского типа». Польский эквивалент названия этих объектов – *gród*, а чешский – *hrad*, хотя археологические памятники выступают как *grodziska* и *hradišti*. Слово „крепость” не подходит, так как слишком сильно подчеркивает укрепленный характер, не указывая на доминирующую административную роль этих поселений. В дальнейшем в своей работе я буду пользоваться термином «укрепленные центры».

ОСНОВНЫЕ ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Главными вопросами в исследовании ранних укрепленных королевских центров в Венгрии, с самого начала были – с одной стороны – датировка времени появления, а с другой – источники влияний в их формировании. В начале доминирующей была теория исключительно славянского происхождения таких центров (представлена в работах Эрика Мольнара и Элемера Мора), позже этот взгляд был частично заменен другими, в частности предполагающими, что такие городища были основаны еще в течении 10-го века вождями венгерских племен (см. Дюла Кришто) или родов (см. Дьёрдь Дьёрфи). В настоящее время наиболее общепринятая теория гласит, что эти укрепления были построены в процессе организации Венгерского королевства, с начала 11 века, как часть замковой организации (см. Иштван Бона, Мария Вольф, Янош Гёмёри). Более того,

некоторые ученые предполагают, что многие такие центры были возведены в 11 веке уже после правления Святого Стефана (см. Гергель Бузаш, Петер Беднар).

Доминирующей в Венгрии эта концепция стала несомненно под влиянием работ Иштвана Боны. Его «книга-воззвание» была издана дважды в 1990-е годы. В ней Бона отметил некоторые методологические проблемы в связи с исследованием замков, датируемых первыми веками существования венгерского государства, там же он сформулировал новую обобщающую гипотезу. Ее можно суммировать в трех пунктах:

- 1) Исследуемые замки имеют одинаковую структуру, и, таким образом, по-видимому, принадлежат к той же самой организации. В этом случае их функция и основные характеристики не могут значительно отличаться друг от друга.
- 2) Хронология укрепленных центров, которые пока еще не датируются по-отдельности, может быть уточнена за счет сопоставления их с сопутствующими, более-менее современными им могильниками. Период существования этих могильников указывает на существование укрепленного центра, так как, например, сами укрепления не могут быть намного старше, чем первые захоронения местного населения, которое воздвигло их (не учитывая памятники с доисторическими или римскими корнями.)
- 3) Спор о так называемых «жженных валах» завёл все венгерские исследования в заблуждение и своеобразный тупик, очень негативно повлияв на продолжение раскопок.

Иштван Бона в упомянутой книге также обозначил предпочтительное направление последующих исследований, на которые у него уже не хватило времени. Согласно его завещанию, таким продолжением должно быть научное и детальное сравнение венгерских замков с аналогичными и современными им объектами в гораздо более широком контексте, в первую очередь с памятниками из соседних регионов.

Такое сравнение и является одной из основных целей настоящей монографии, параллельно изучая несколько не менее важных вопросов, сформулированных в последние десятилетия венгерскими учеными (в том числе и Иштваном Боной):

- 1) Возможно ли на самом деле использовать сопутствующие могильники при датировке укрепленных центров и в какой степени?
 - а. Как развивались и изменялись погребальные обычаи в период возникновения государства, и как это было связано со становлением церковной организации? Какими хронологическими рамками можно ограничить весь процесс?
 - б. Как было связано формирование государства и церковной организации? Прослеживаются ли какие-либо закономерности в этом отношении в трех исследуемых странах, включая и археологические аспекты, а так же возможно ли все это как-нибудь датировать?
- 2) Какой могла быть внутренняя застройка укрепленных центров в Венгрии и насколько она сопоставима с памятниками соседних регионов?
- 3) Каковы основные характеристики укрепленных центров, возможно ли разделить исследуемые объекты на отдельные функциональные, архитектурные или структурные группы, и какие выводы можно сделать на основе этих типологий? Подтверждается ли всем этим предположение о том, что укрепленные центры представляют собой единую организацию, возникшую в течение сравнительно короткого отрезка времени?

Как уже указывалось выше, за основу для сравнения были выбраны, кроме Венгрии, еще два средневековых государства (в начале княжества, а позже королевства): Богемия и Польша. В то же время, были проверены и другие аналогичные объекты, как в Центральной (Германия), так и в Восточной Европе (Украина, Белоруссия, Россия). Параллельное развитие замковых организаций этих стран, и ряда других аналогий в формировании их государственности, было уже довольно подробно исследовано в работах таких ученых как Йозеф Жемличка, Дьёрдь Дьёрфи, Иштван Бона, Дьюла Новаки, Дьюла Кришто, Витольд Хенсел, Марта Фонт, Иржи Слама, Милош Шолле, Душан Тржештик, Зденек Мержински, Пшемислав Урбанчик, Зофия Курнатовска и т.д.

МЕТОДИКА

Первым необходимым шагом исследования было определение хронологических и географических рамок обсуждаемой темы. Изученные объекты трех выбранных государств функционировали как административные, политические и военные (или комплексные) центры. Под «государствами» в исследуемый период подразумеваются области под контролем трех династий (Пржемысловичи, Пясты и Арпады). Хронологические рамки периода могут быть определены временем заселения или строительства укреплений, которые играли решающую роль во владениях этих династий. Так как процесс государственного строительства начался в разные периоды в Чехии, Польше и Венгрии, временные рамки не обязательно совпадают в трех регионах. В Чехии изучаемая эпоха начинается в конце 9-го века, в Польше ее начало датируется 930-ми годами, в то время как в Венгрии самые ранние памятники пока что не могут быть датированы ранее конца 10-го века. Конец исследуемого периода, в тоже время, во всех трех регионах может быть ограничен первой половиной 13-го века.

Географические рамки изучаемых регионов в некоторых случаях сложно определимы. Границы Чехии и Моравии изменились меньше всего по сравнению с их средневековыми контурами, поэтому в этом случае их определение было относительно легким. Самым трудным было ограничить ранние польские территории. В конце была принята реконструкция границ на период предшествующий кризису 1030-х годов, опубликованная в научной литературе. Это значит, что в исследование были включены замки центральных районов ранних Пястов (Познань, Гнезно, Геч, Острав Ледницки), вместе с Померанией (Щецин, Гданьск, Волин, Колобжег), Малопольской (Краков, Ланд, Ленчица, Вислица и т.д.) и Силезией (Бытом, Немча, Ополе, Вроцлав), но без Мазовии и Пруссии. Линию западной границы Польши в этом случае можно провести вблизи городка Мендзижеч. При определении исследуемой территории средневековой Венгрии за основу были выбраны карты опубликованные в Историческом словаре ранней Венгрии. Поскольку Хорватия в то время еще не подчинялась венгерской короне – в данной работе ее территория не обсуждается. В то же время, изучался регион Славонии, правда, без каких-либо существенных результатов.

В указанных областях в изучаемый период существовали сотни, если не тысячи укрепленных центров. Детальное исследование и сравнение всех их заняло бы непропорционально много времени и энергии, не давая никакой дополнительной информации и значительно не меняя общую картину. Таким образом, следующим шагом нужно было сократить число исследуемых объектов. Для выбора наиболее информативных памятников были сформулированы следующие критерии:

1. Памятник должен быть укрепленным.
2. Памятник должен датироваться в пределах изучаемого периода.
3. Укрепленный центр должен быть локализован и хотя бы в предварительно исследован археологическими методами.
4. Памятник должен упоминаться в средневековых источниках.
5. Укрепленный центр должен быть связан как минимум с одним церковным памятником.
6. Укрепленный центр должен обладать пригородами или сопутствующей поселенческой структурой.
7. Памятник интересен какими-нибудь определенными деталями.

В ходе выбора обязательными выступали только первые три критерия, которые дополнялись по крайней мере еще одним из последних четырех. Поскольку основной целью этой работы были детальный анализ и сравнение укрепленных центров на основе археологических данных, неопознанные или археологически неисследованные объекты сразу же отпадали. Из-за похожей ситуации не было возможным настаивать на пункте «4». Поэтому в данной работе встречаются и такие памятники, которые хотя не упоминаются в ранних источниках, но которые обладают всеми остальными характеристиками «центральности». Этот вопрос был рассмотрен в каждом

конкретном случае отдельно. Монография сосредотачивается в первую очередь на средневековой Венгрии, а это означает, что выбор памятников в Карпатском бассейне был более широким, чтобы иметь возможность сравнить как можно больше венгерских центров с памятниками стран Центральной и Восточной Европы.

В общей сложности в рамках данного исследования было представлено более сотни ранних укрепленных центров трех средневековых государств, согласно описанным критериям. Помимо вопроса о терминологии средневековых источников, была проанализирована связь между избранными городищами и церковной организацией, а также и сопутствующими кладбищами. Особое внимание уделялось типологии, структуре укреплений и внутренней застройке памятников (церковные, хозяйственные и жилые постройки). Последний аспект имеет особое значение в связи с ограниченной возможностью таких исследований в Венгрии (большинство венгерских укрепленных центров полностью покрыты современной застройкой).

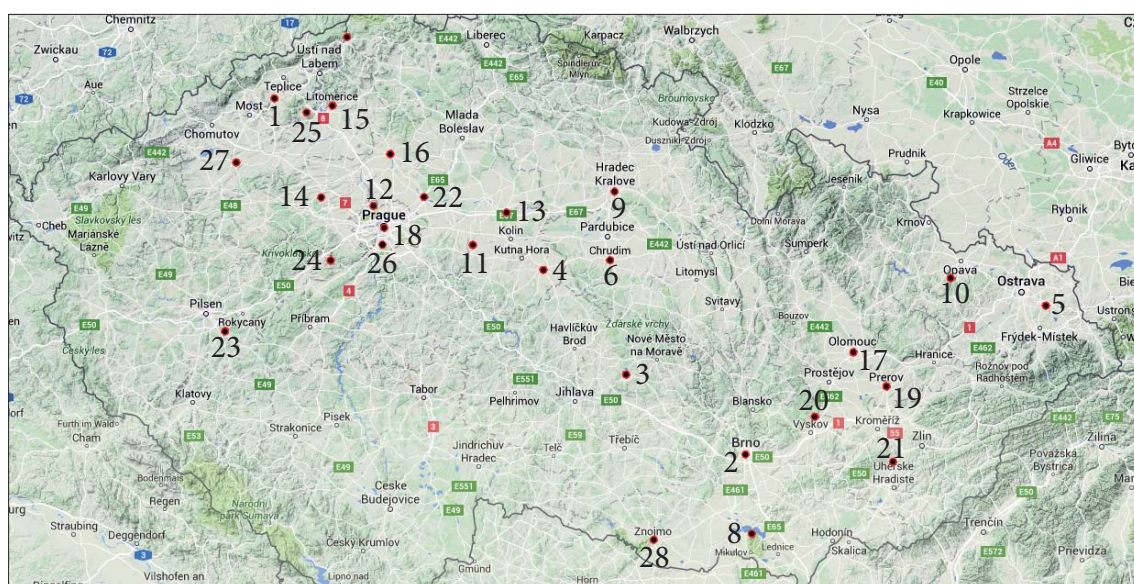
Подытоживая результаты сравнительного анализа развития замковых округов и укрепленных центров Богемии, Польши и Венгрии в 10–12 вв., с большой осторожностью возможно сформулировать некоторые тезисы. В развитии замковой организации в Богемии и Польше ясно разделяются два этапа. К первому этапу принадлежали укрепленные центры ядра владений правящих династий (вокруг Праги и Познани), а во втором такие объекты уже охватывали целую страну. В Венгрии такой процесс ранее не документировался. Тем не менее, сравнивая различия между структурой укреплений на территории королевства, по крайней мере в одном случае выделяется группа городищ в регионе Верхней Тисы (Боршод, Абауйвар, Сабольч, Земплин), которые могут быть идентифицированы как самый ранний пласт среди укрепленных центров в Венгрии. «Ранний» в этой ситуации может означать конец 10-го века или рубеж тысячелетия, но пока что нет более серьезных фактов, подтверждающих такой хронологический раздел венгерских укрепленных центров. Это хронологическое различие в то же время может помочь объяснить видимое и немного противоречащее сосуществование нескольких фортификационных типов в венгерской замковой организации.

Суммируя общие впечатления от сравнения, оказывается, что появление и развитие церковной организации проходило аналогично как в Богемии и Польше, так и в Венгрии, в том числе в части архитектурной и административной составляющих. Так же можно охарактеризовать и возникновение институциональной базы государства (комитатные или замковые округа, сеть укрепленных центров и неотрывно связанные с ней придворные часовни). Эти связи очень ярко отражены в современных этому процессу письменности и делопроизводстве.

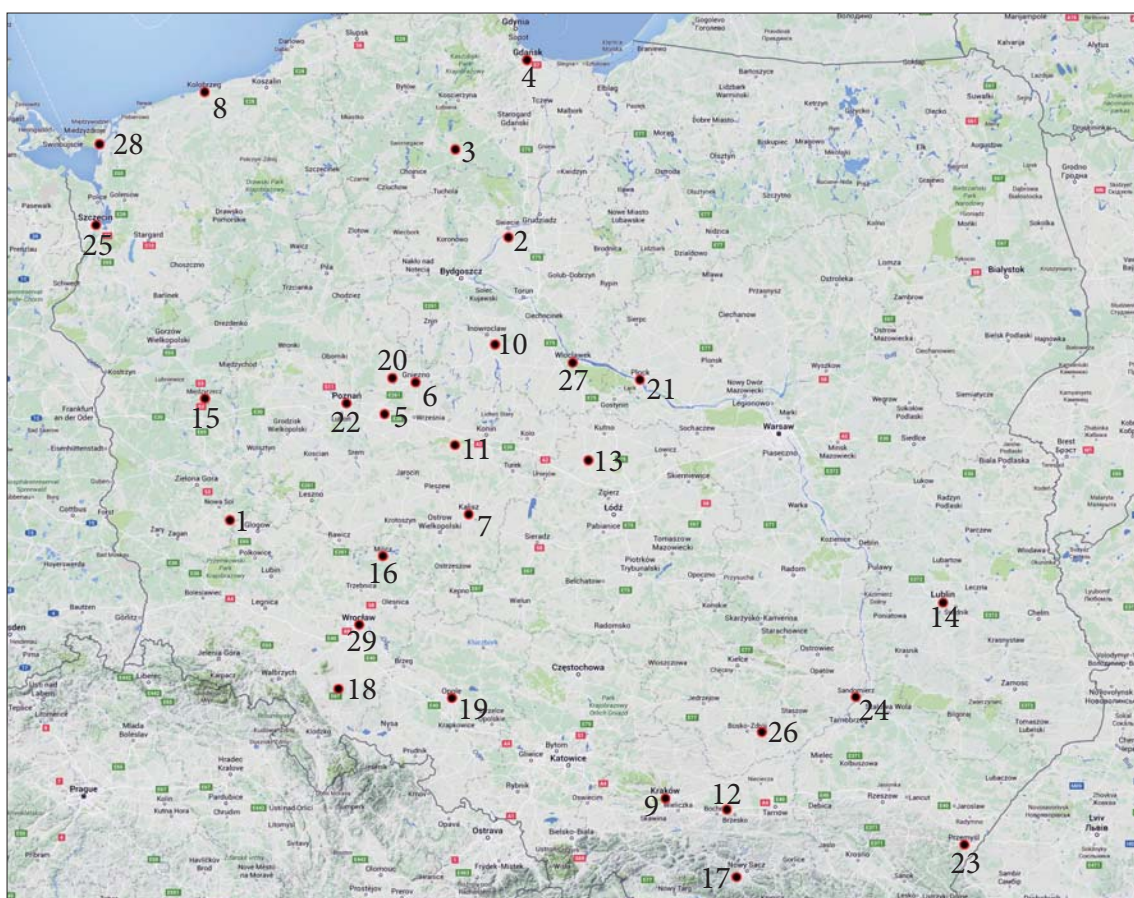
На фоне отмеченного сходства очень разительно выделяются различия в самых ярких деталях исследуемых объектов, а именно в структуре их укреплений. Хотя оборонительная архитектура ранних венгерских городищ показывает некоторые незначительные связи с памятниками из Богемии (напр. Дьёндьешпата, Шаль и Морешть), а в нескольких случаях также из Польши (напр. Братислава и, возможно, Шириоара), ближайшие хронологические и архитектурные аналогии известны из восточно-славянских регионов (в первую очередь Украина, а так же Белоруссия и Россия). Объясняя это кажущееся противоречие, возникает предположение, что западные влияния распространялись только на те сферы организационных процессов в формировании Венгерского королевства, которые были непосредственно связаны с вновь введенными учреждениями западного типа. А во всех остальных случаях местные традиции и знания непрерывно продолжались и воздействовали в том числе и на архитектуру.

На данном этапе анализа – включая данную монографию – итоги проведенных в Карпатском бассейне исследований еще не достаточны для определения отдельных этапов в формировании замковых округов, как это наблюдалось в Чехии и Польше, но однозначно показывают возможное направление дальнейших исследований. Так же проблематичной всё еще остаётся датировка начальной фазы возникновения укрепленных центров Венгерского королевства.

*Перевод: Максим Мордовин,
редакция текста: Олексій Вікторович Комар*

1

2

1. kép. 1: A kötetben feldolgozott cseh- és morvaországi várak elhelyezkedése (Google maps térkép felhasználásával); 2: A kötetben feldolgozott lengyelországi várak elhelyezkedése (Google maps térkép felhasználásával)

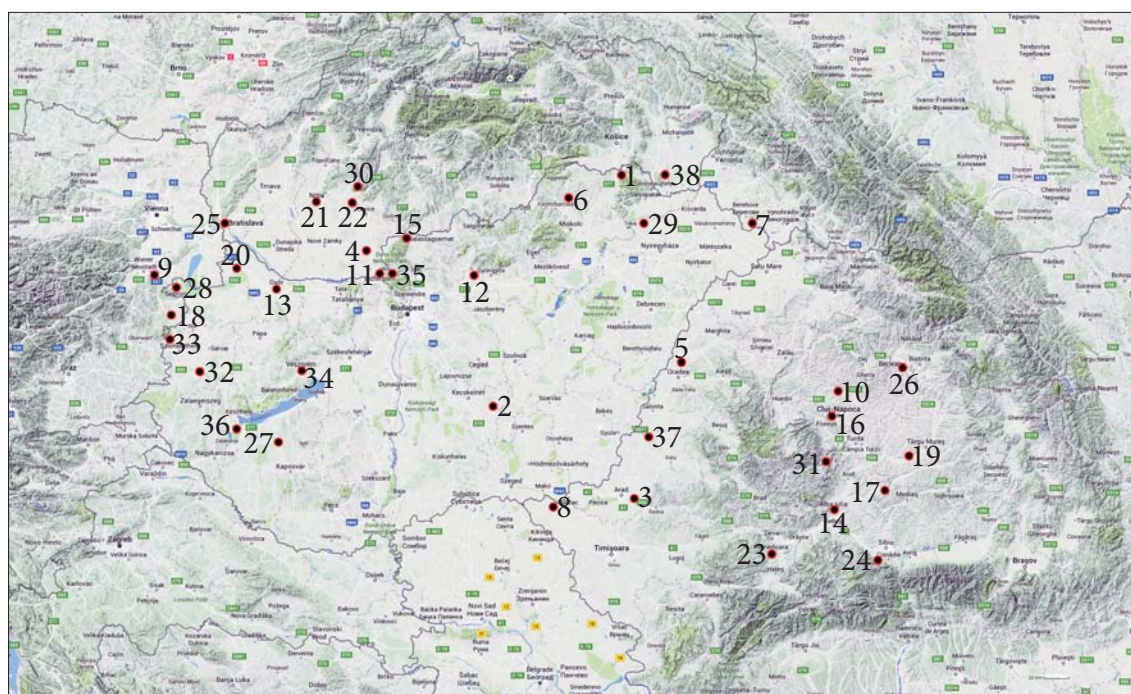
Fig. 1. 1: Location of the Bohemian and Moravian castles discussed in the volume (using Google maps); 2: Location of the Polish castles discussed in the volume (using Google maps)

1. kép 1/Fig 1. 1.

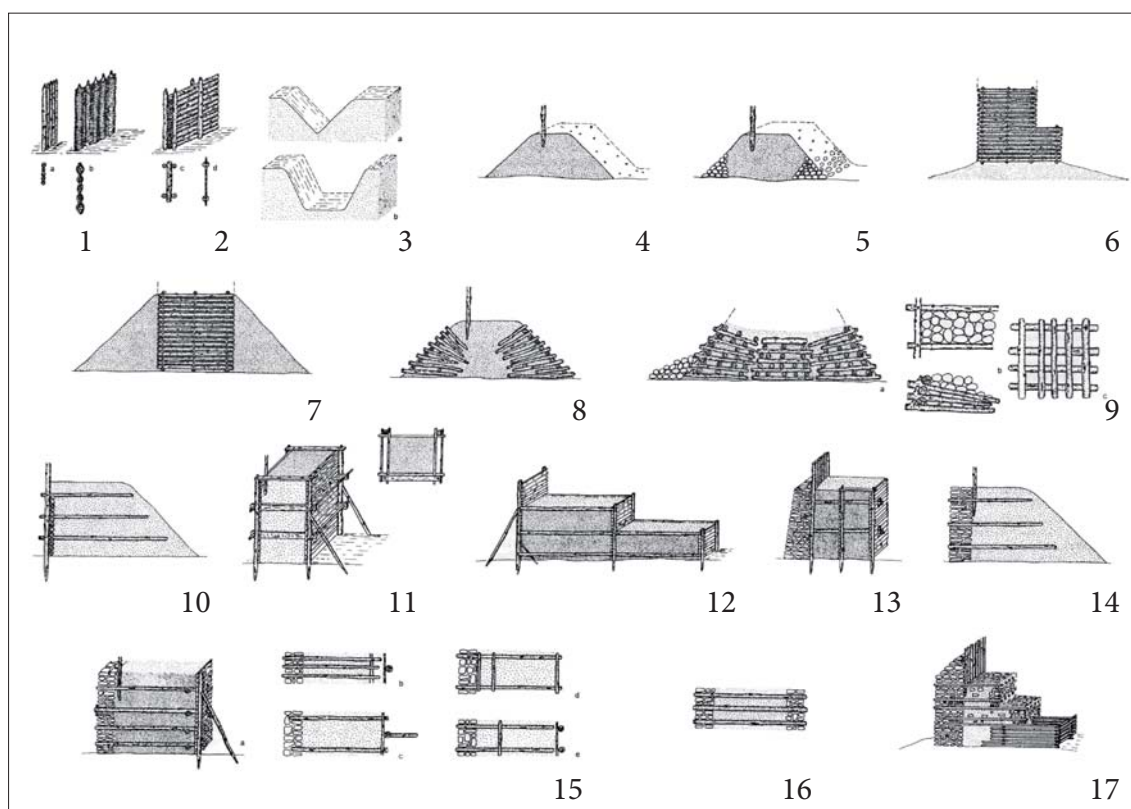
1: Bílina; 2: Brno; 3: Budeč; 4: Čáslav; 5: Chotěbuz; 6: Chrudim; 7: Děčín; 8: Dolní Věstonice; 9: Hradec Králové; 10: Hradec nad Moravicí; 11: Kouřim; 12: Levý Hradec; 13: Libice nad Cidlinou; 14: Libušín; 15: Litoměřice; 16: Mělník; 17: Olomouc; 18: Prága/Prague; 19: Přerov; 20: Pustiměř; 21: Spytihněv; 22: Stará Boleslav; 23: Starý Plzenec; 24: Tetín; 25: Vlastislav; 26: Vyšehrad; 27: Žatec; 28: Znojmo

1. kép 2/Fig 1. 2.

1: Bytom; 2: Chełmno (Kaldus); 3: Czersk; 4: Gdańsk; 5: Giecz; 6: Gniezno; 7: Kalisz; 8: Kołobrzeg; 9: Kraków/Krakkó/Kraków-Wawel; 10: Kruszwica; 11: Łódź; 12: Łapczyca; 13: Łęczyca; 14: Lublin; 15: Międzyrzecz; 16: Milicz; 17: Naszacowice; 18: Niemcza; 19: Opole; 20: Ostrów Lednicki; 21: Płock; 22: Poznań; 23: Przemyśl; 24: Sandomierz; 25: Szczecin; 26: Wiślica; 27: Włocławek; 28: Wolin; 29: Boroszló/Wrocław

1

2

2. kép. 1: A kötetben feldolgozott magyarországi várak elhelyezkedése (Google maps térkép felhasználásával);
2: Rudolf Procházka által javasolt sánctipológia (PROCHÁZKA 2009)

Fig. 2. 1: Location of the castles of medieval Hungary discussed in the volume (using Google maps);
2: The earthwork typology suggested by Rudolf Procházka (PROCHÁZKA 2009)

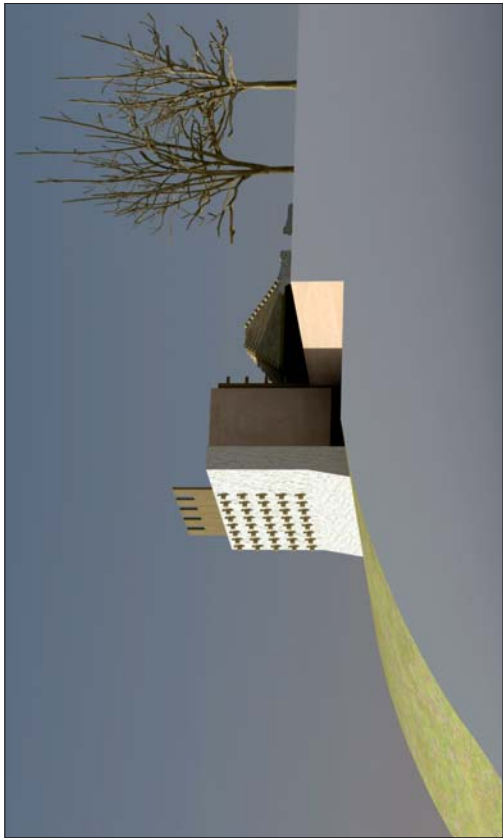
2. kép 1/Fig 2. 1.

1: Abaújház; 2: Alpár; 3: Arad; 4: Bény/Bíňa; 5: Bihar/Biharia; 6: Borsod; 7: Borsova/Боржова; 8: Csanád/Cenad; 9: Darufalva/Draßburg; 10: Doboka/Dăbâca; 11: Esztergom; 12: Gyöngyöspata; 13: Győr; 14: Gyulafehérvár/Alba Iulia; 15: Hont; 16: Kolozsmonostor/Cluj-Mănăştur; 17: Küküllővár/Cetatea de Baltă; 18: Locsmánd/Lutzmannsburg; 19: Malomfalva/Moreşti; 20: Moson; 21: Nyitra/Nitra; 22: Óbars/Starý Tekov; 23: Ó-Hunyadvár/Hunedoara; 24: Orlát/Orlat; 25: Pozsony/Bratislava; 26: Sajósárvár/Şirioara; 27: Somogyvár; 28: Sopron; 29: Szabolcs; 30: Tolmács/Tlmače; 31: Várfalva (Ó-Torda)/Moldovenesti; 32: Vasvár; 33: Velem-Szent Vid; 34: Veszprém; 35: Visegrád-Sibrik-domb; 36: Zalavár; 37: Zaránd/Zărând; 38: Zemplén/Zemplín

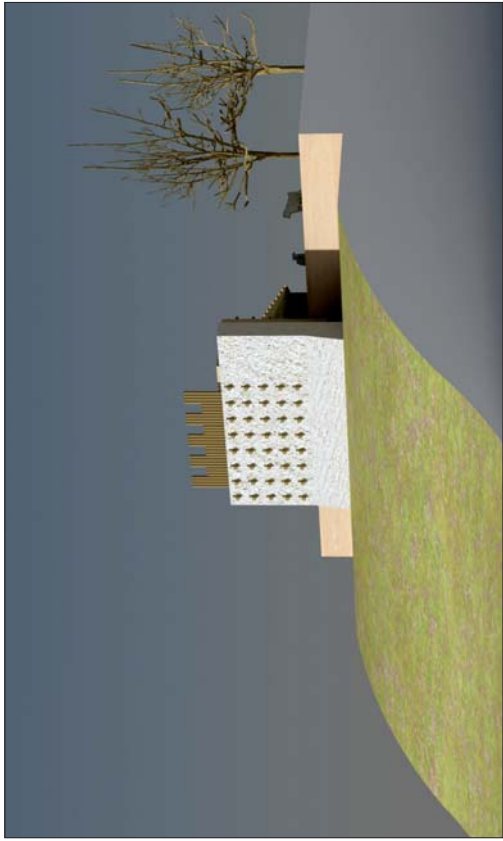
2. kép 2/Fig 2. 2.

2: Palisád (a: sűrűn rakott cölöpök; b: sövényfonat; c: Vízszintes gerendázat, cölöpökkel megerősítve; d: vésett technika); 3: Árkok (a: V-, illetve b: U-keresztmetszetű); 4: Palisád sánccal; 5: Földtöltés kőköpenyezéssel; 6: Kazettás szerkezet; 7: Kazettás szerkezet, földtöltéssel; 8: Köpenyező rostos szerkezet sánccal; 9.a: Hosszgerendás megoldású váz rostos szerkezettel; 9.b: Kazettás megoldású váz alaprajza; 9.c: Kétirányú rostos szerkezet; 10: Föld-fa sánc héjas szerkezettel, rézsűs háttal; 11: Héjas szerkezet két falfallal és kazettás belsővel; 12: Héjas szerkezet három fallal és lépcsőzetes belső oldallal; 13: Héjas szerkezet kombinált fa-kő külső fallal és további fa-osztófalakkal a sánccban; 14: Héjas szerkezet külső kőfallal és rézsűs belső oldallal, rostos megerősítéssel; 15.a: Héjas szerkezet külső kőfallal, belső farosttal; 15.b: Alapozó rost; 15.c: Kazettás váz; 15.d–e: Ácsolt kazetták; 16: Héjas szerkezet két kőfallal; 17: Héjas szerkezet függőlegesen összetett rostos-kazettás megerősítéssel.

2: Palisade (a: densely set posts; b: wattle fence; c: Horizontal timbers supported by posts; d: carved technique); 3: Ditches (a: V-, and b: U-shaped); 4: Palisade with earthwork; 5: Earthwork with stone coating; 6: Case-structure; 7: Case-structure with earthworks; 8: Coating fibre-structure with earthworks; 9.a: Fibre-structure with longitudinal timbers; 9.b: Ground plan of a case-structure; 9.c: Duplex fibre-structure; 10: Earth-timber rampart with shell-structure and escarpment; 11: Shell-structure with two timber walls and inner case-structure; 12: Shell-structure with three timber walls and terraced inner side; 13: Shell-structure with combined timber stone outer wall and several timber walls within the rampart; 14: Shell-structure with outer stone-coating and inner escarpment, with fibre-structure; 15.a: Shell-structure with outer stone wall and fibre-structure; 15.b: Foundation timber fibres; 15.c: Case-structure; 15.d-e: Tapped timber case; 16: Shell-structure with two stone walls; 17: Shell-structure with vertically combined fibre- and case-structures.

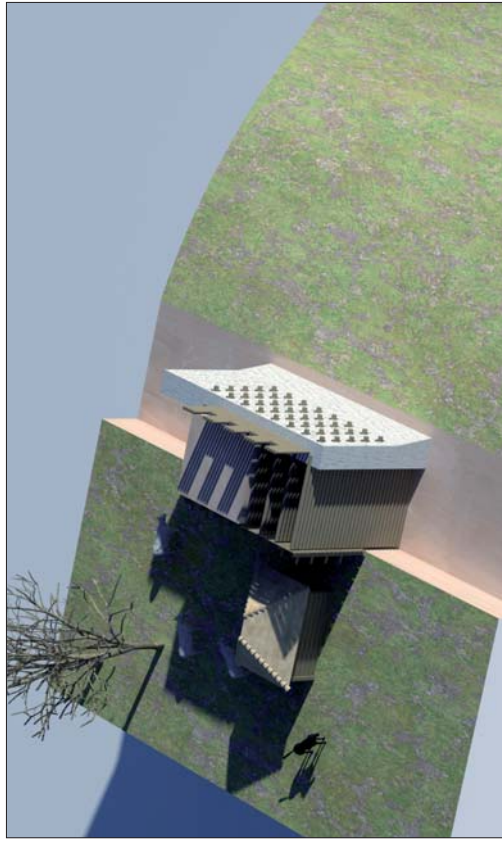
1

2

3

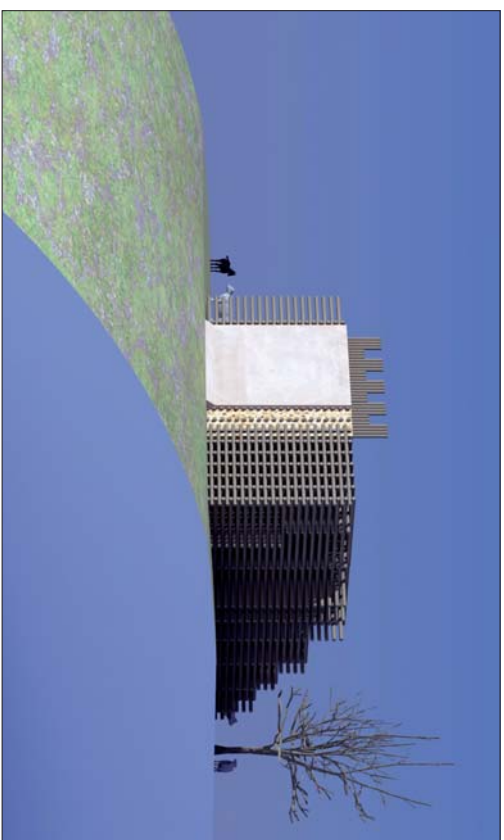

4

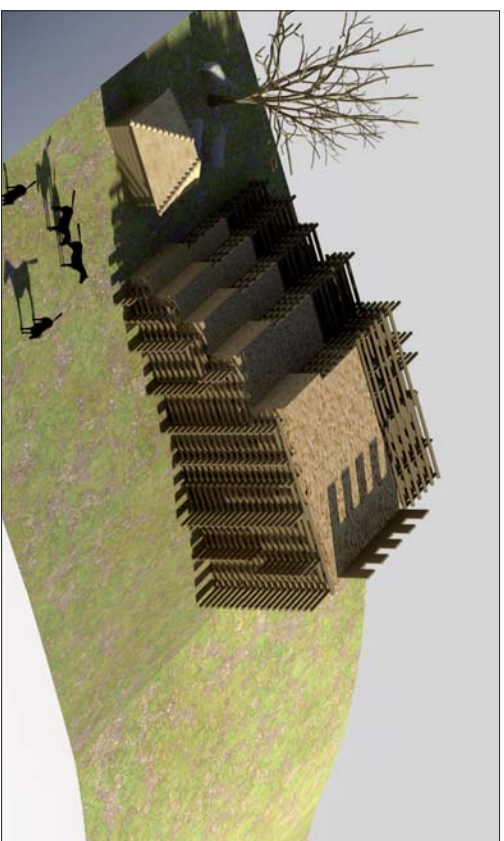
3. kép. 1–4: A gyöngyöspatai sánc rekonstrukciója: 3.b típus, rostos szerkezet, külső kőfallal (rajz: Szőke Balázs)
Fig. 3. 1–4: Reconstruction of the ramparts from Gyöngyöspata: type 3.b, fibre-structure, with outer stone-coating (drawing Balázs Szőke)

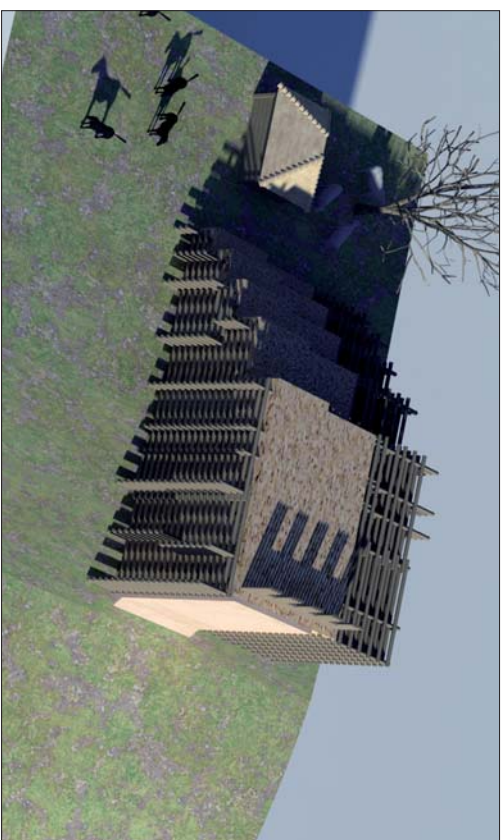
1

2

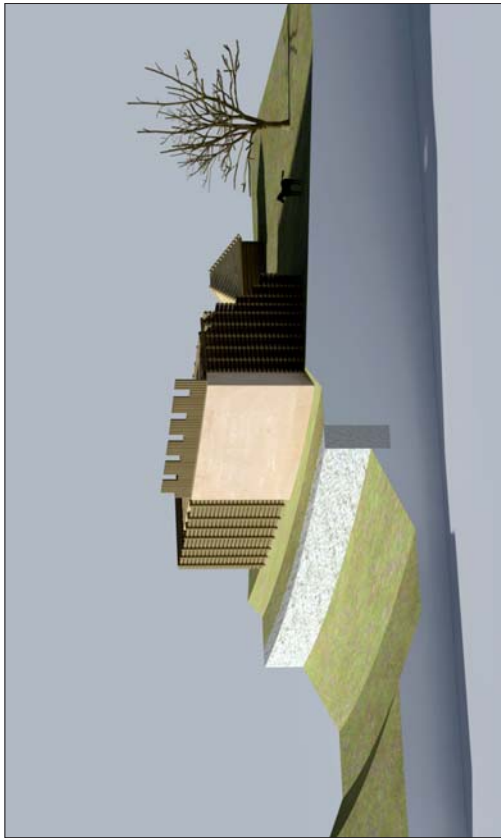
3

4

4. kép. 1–4: Az abaujvári sánc rekonstrukciója: 2.b típus, rácsos szerkezet (rajz: Szőke Balázs)

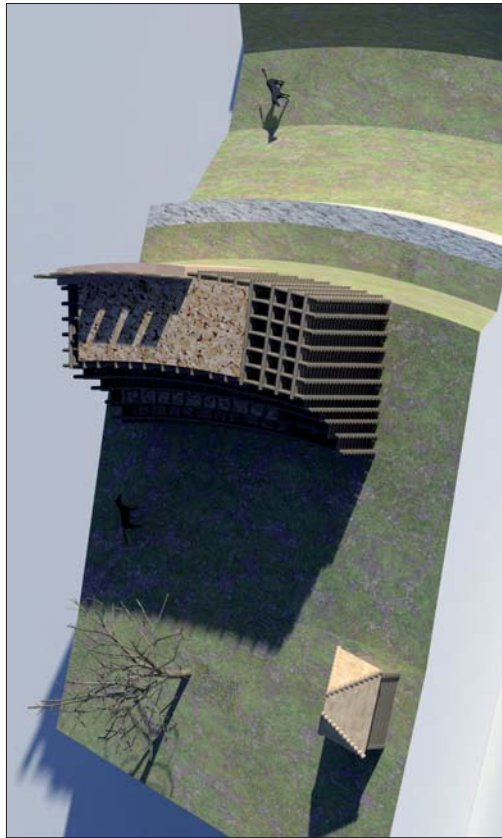
Fig. 4. 1–4: Reconstruction of the ramparts from Abaujvár: type 2.b, grid-structure (drawing Balázs Szőke)

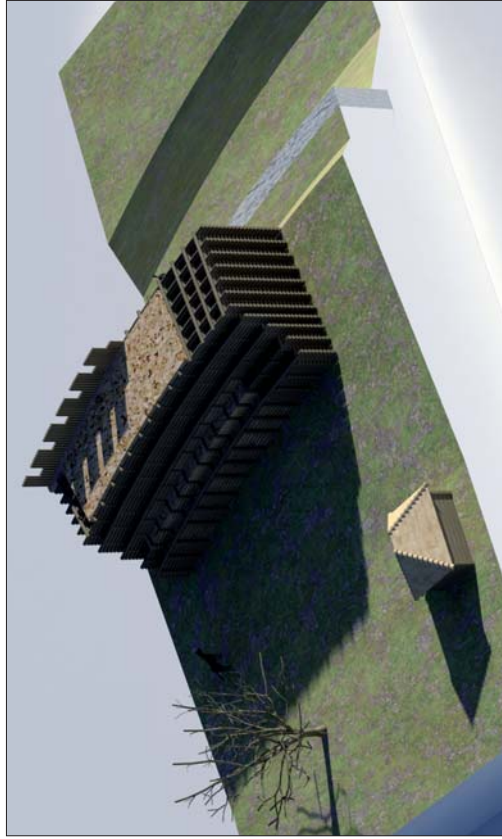
1

2

3

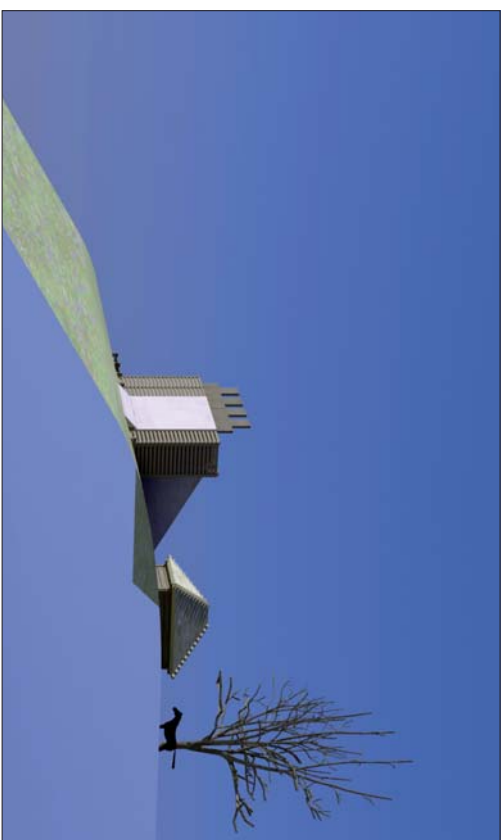

4

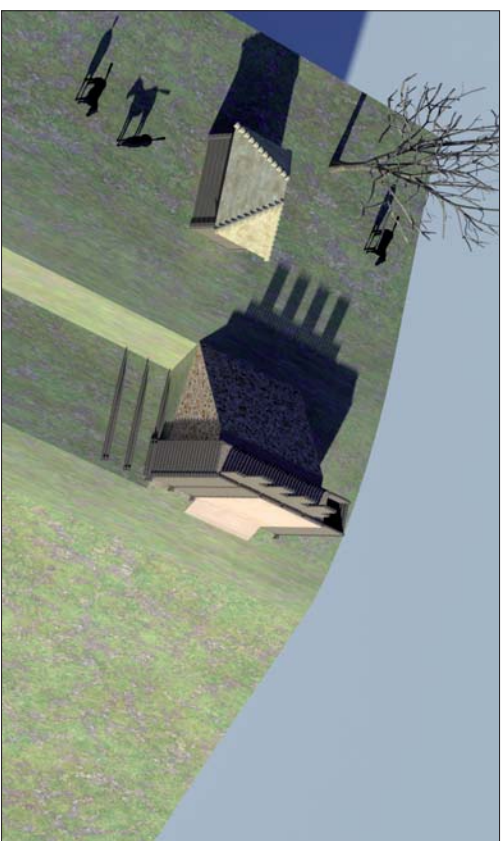
5. kép. 1–4: A soproni sánc rekonstrukciója: 2.c típus, kazettás szerkezet (rajz: Szőke Balázs)
Fig. 5. 1–4: Reconstruction of the ramparts from Sopron: type 2.c, case-structure (drawing Balázs Szőke)

1

2

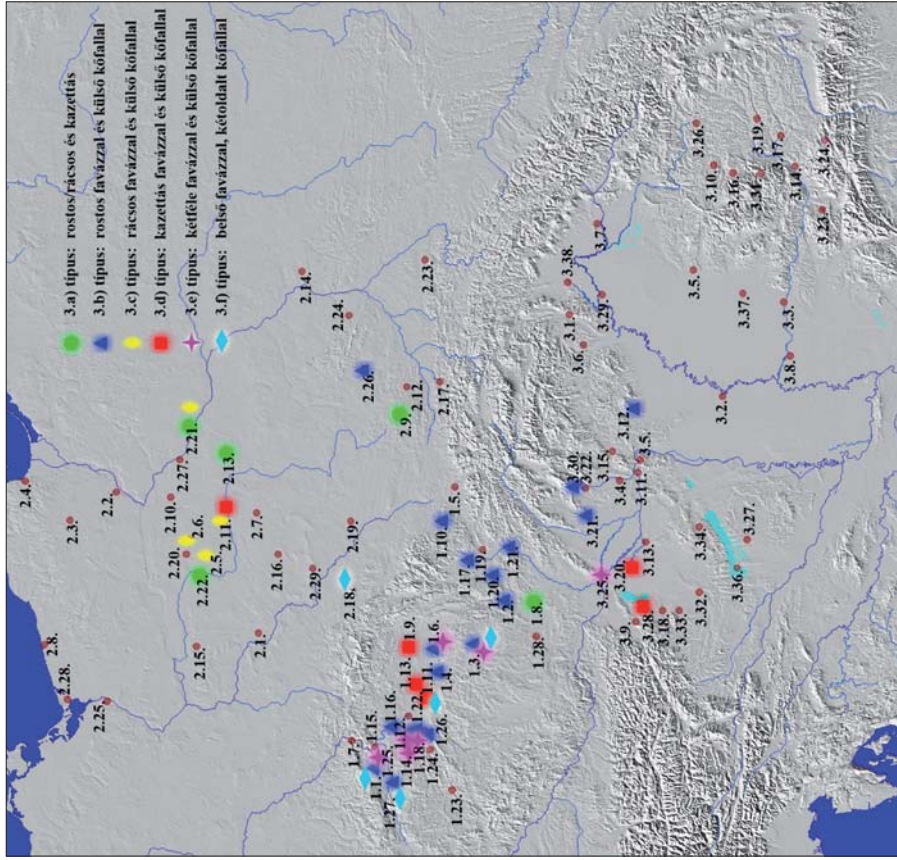
3

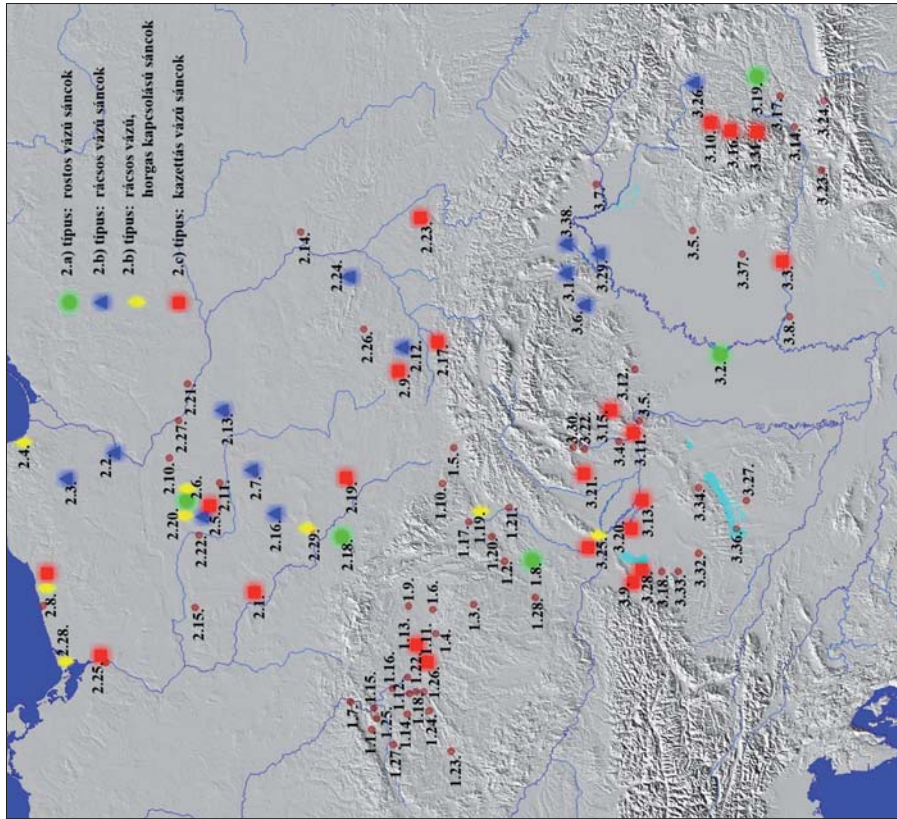
4

6. kép. 1–4: A homi sánc rekonstrukciója: 2.c típus, kazettás szerkezet (rajz: Szőke Balázs)

Fig. 6. 1–4: Reconstruction of the ramparts from Hont: type 2.c, case-structure (drawing Balázs Szőke)

1

2

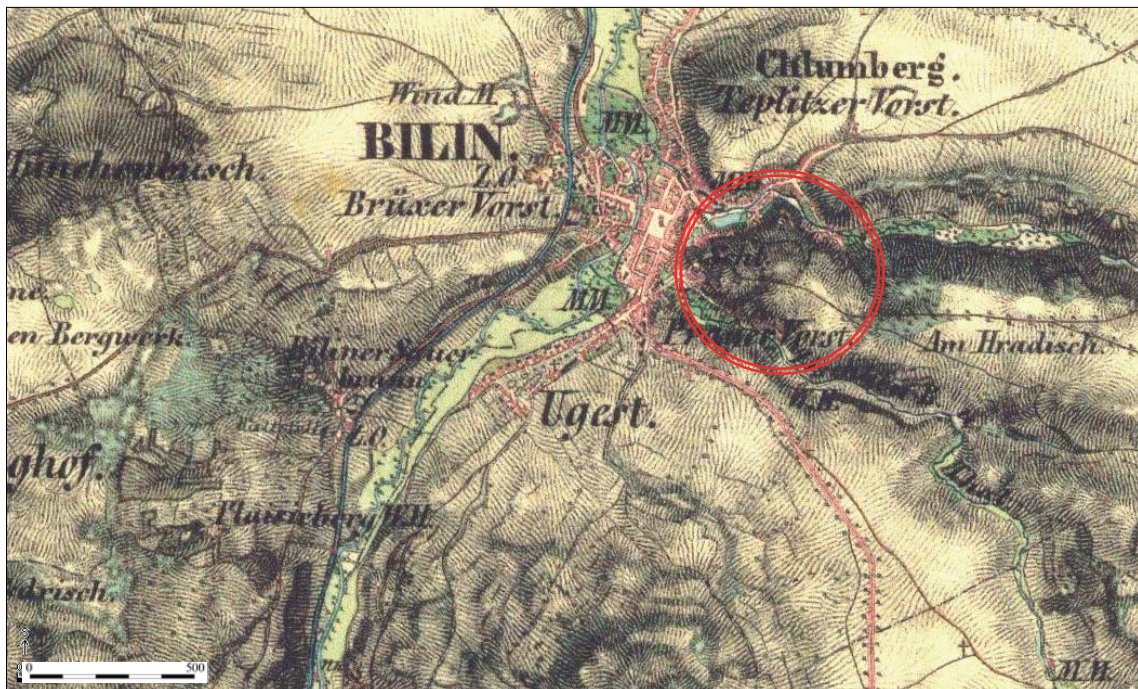
7. kép. 1–2: Összetett egy- és többkomponensű sáncok elterjedése a vizsgált régióban (Holl Balázs térképének felhasználásával)
 Fig. 7. 1–2: Spread of the ramparts of the composite simple and combined type in the discussed region (using Balázs Holl's map)

CSEH- ÉS MORVAORSZÁG

8. kép. A znojmoi várhegy látképe a Szent Katalin rotundával (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 8. Castle Hill with St Catharine rotunda (photo by M. Mordovin)

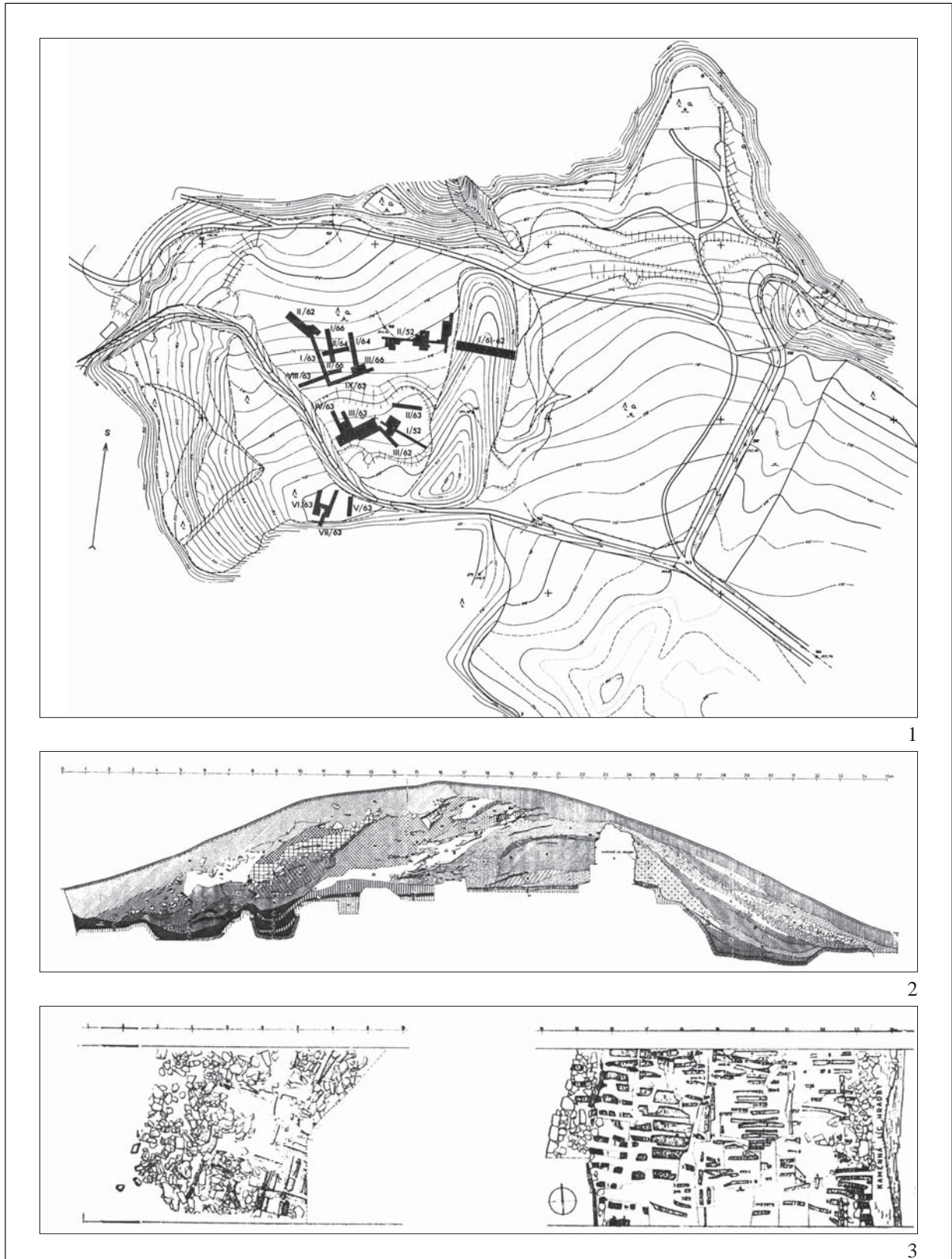

1

2

9. kép. Bílina. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A vár helye úrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 9. Bílina. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

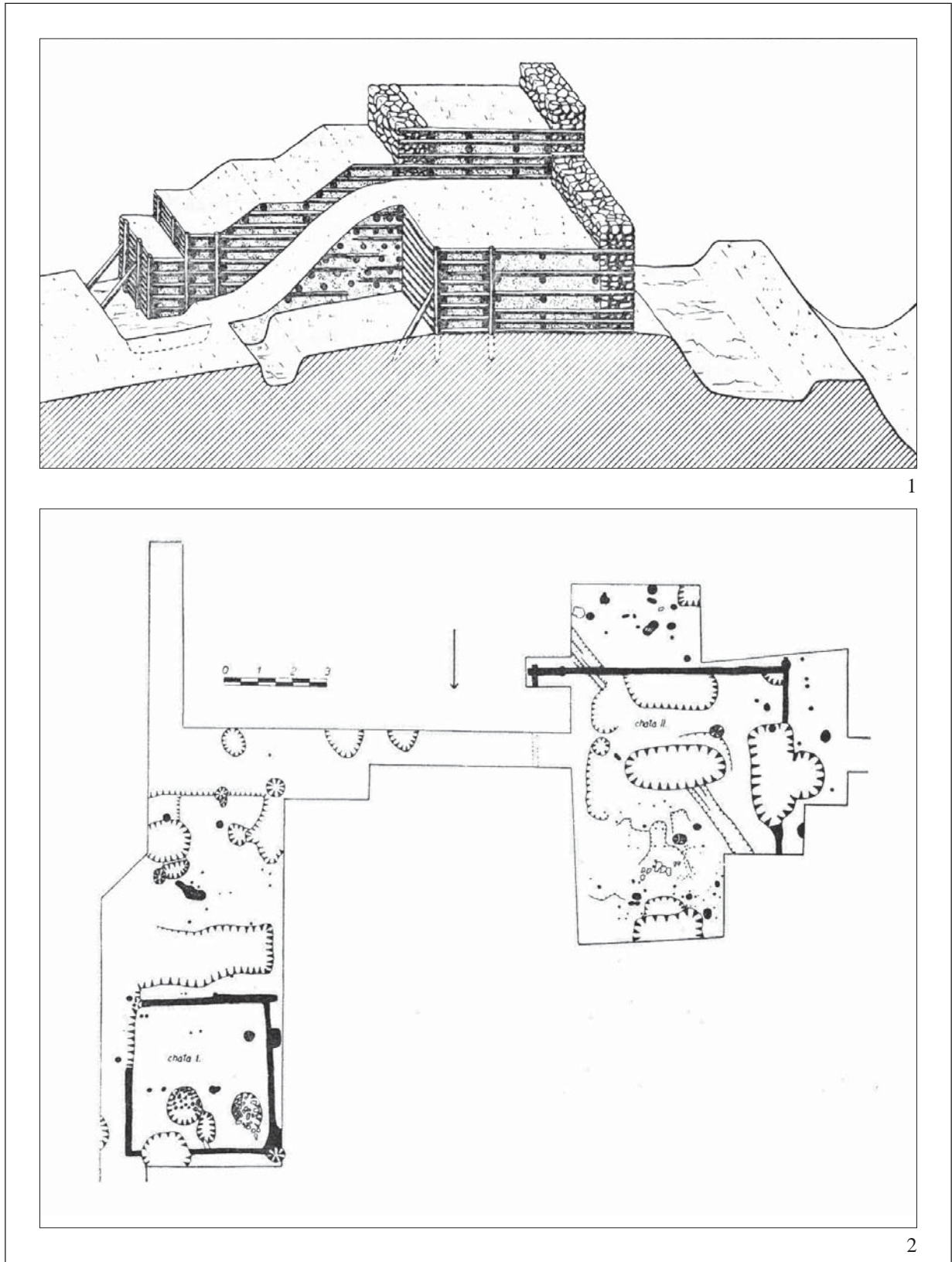

10. kép. Bílina. 1: A vár alaprajza (VÁŇA 1976); 2: A sáncátvágás metszete (VÁŇA 1967);

3: A feltárt sáncszerkezet alaprajza (VÁŇA 1967)

Fig. 10. Bílina. 1: Ground plan of the castle (VÁŇA 1976); 2: Section of the rampart (VÁŇA 1967);

3: Excavation plan of the rampart (VÁŇA 1967)

11. kép. Bílina. 1: A sánc három fázisának rekonstrukciója (VÁŇA 1967);

2: Lakóépületek a vár területén (VÁŇA 1953)

Fig. 11. Bílina. 1: Reconstructions of the three phases of the ramparts (VÁŇA 1967);

2: Dwellings in the castle (VÁŇA 1953)

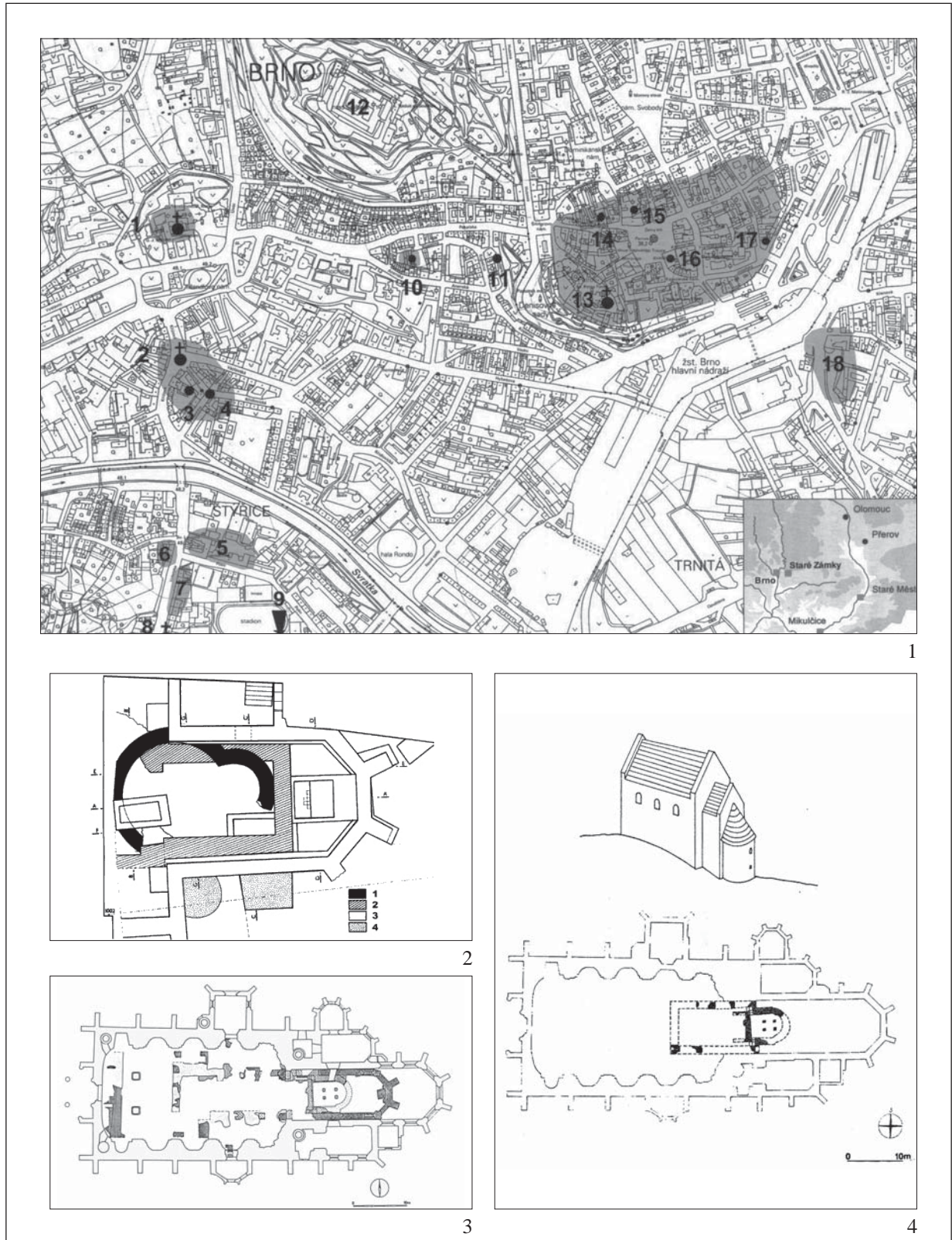

1

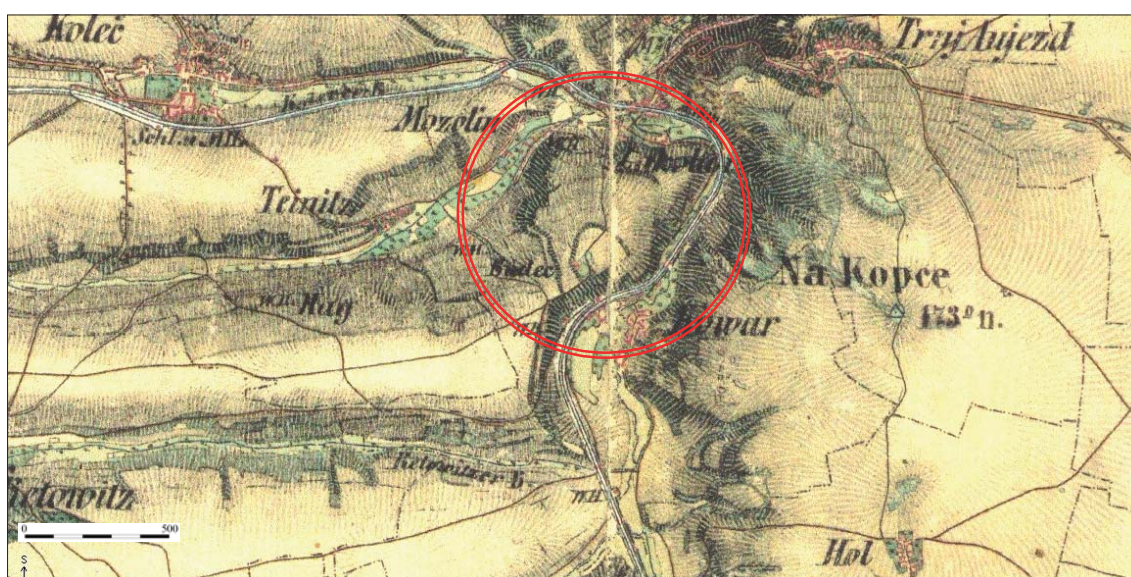
2

12. kép. Brno. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Űrfelvétel a vár feltételezett kiterjedésével (mapy.cz)
 Fig. 12. Brno. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image showing the probable extent of the castle (mapy.cz)

13. kép. Brno. 1: A lelőhely a mai várostérképen (ZAPLETALOVÁ 2006); 2: Szűz Mária templom és periódusai (PROCHÁZKA 2000); 3–4: A legkorábbi templom a Petrovon, első periódusa és rekonstrukciója (PROCHÁZKA 2000)

Fig. 13. Brno. 1: Castle on the modern city map (ZAPLETALOVÁ 2006); 2: Virgin Mary's Church showing its building phases (PROCHÁZKA 2000); 3–4: The earliest church at Petrov, its first phase and possible reconstruction (PROCHÁZKA 2000)

1

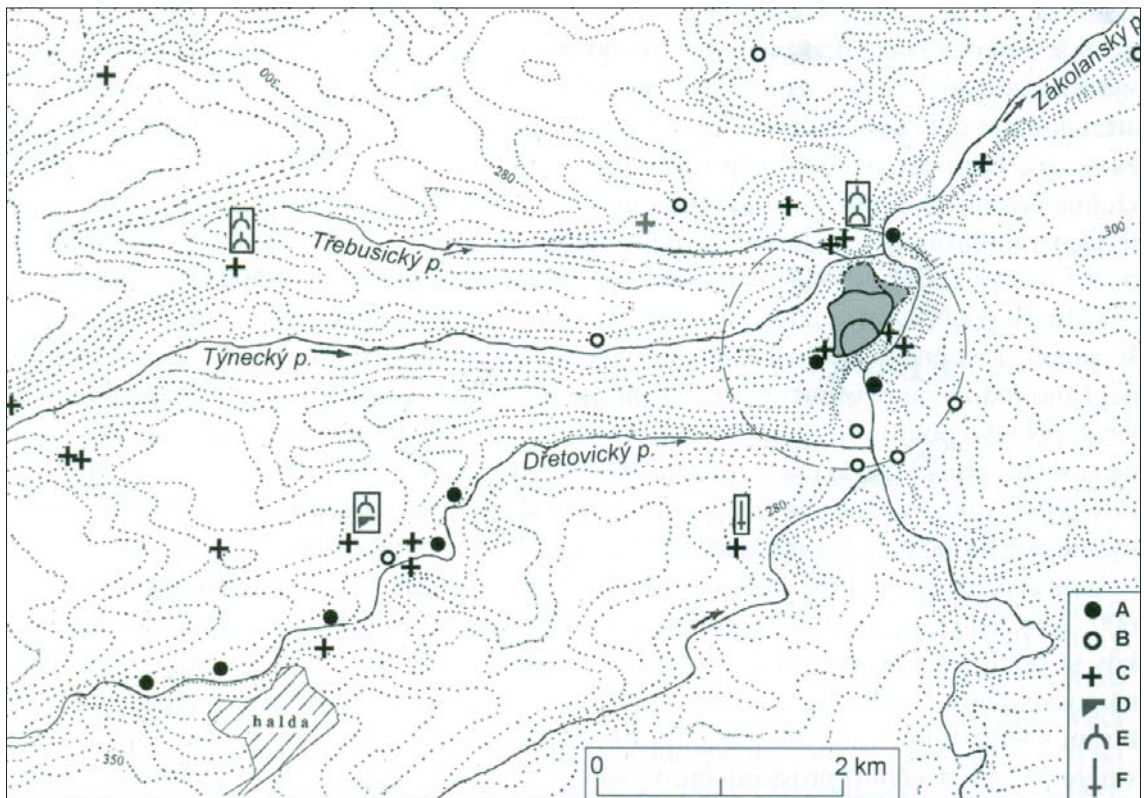

2

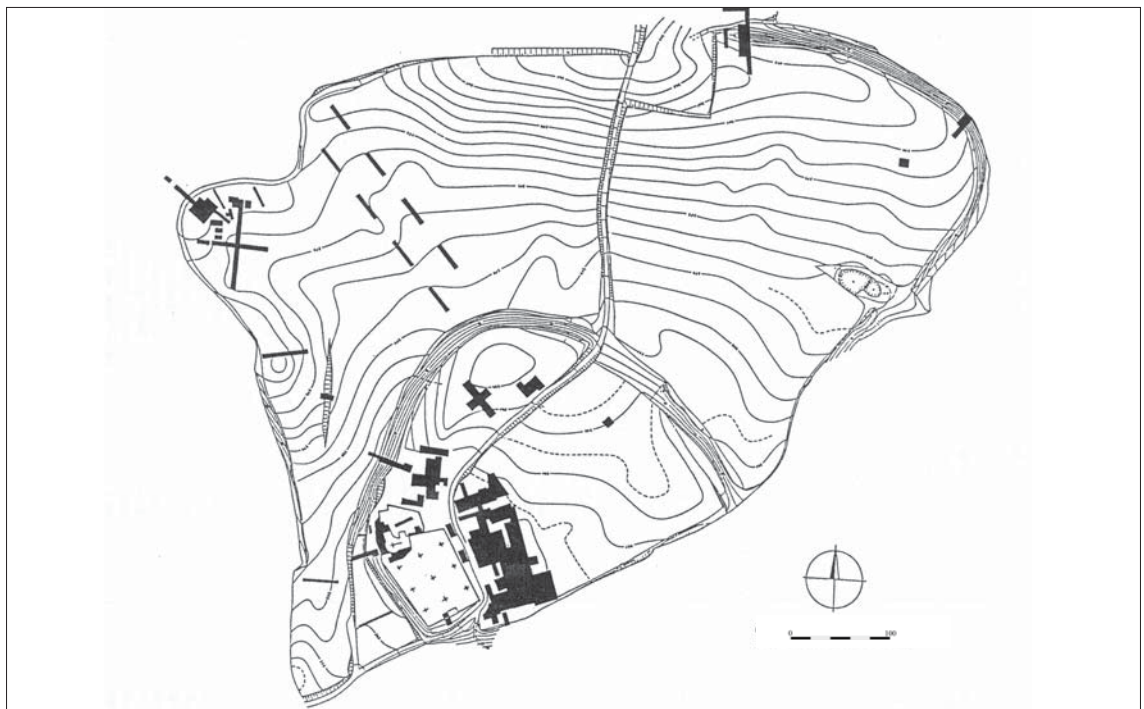
14. kép. Budeč. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen;

2: A vár helye úrfelvételen (amapy.centrum.cz)

Fig. 14. Budeč. 1: Location of the site on the second military survey map;
2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

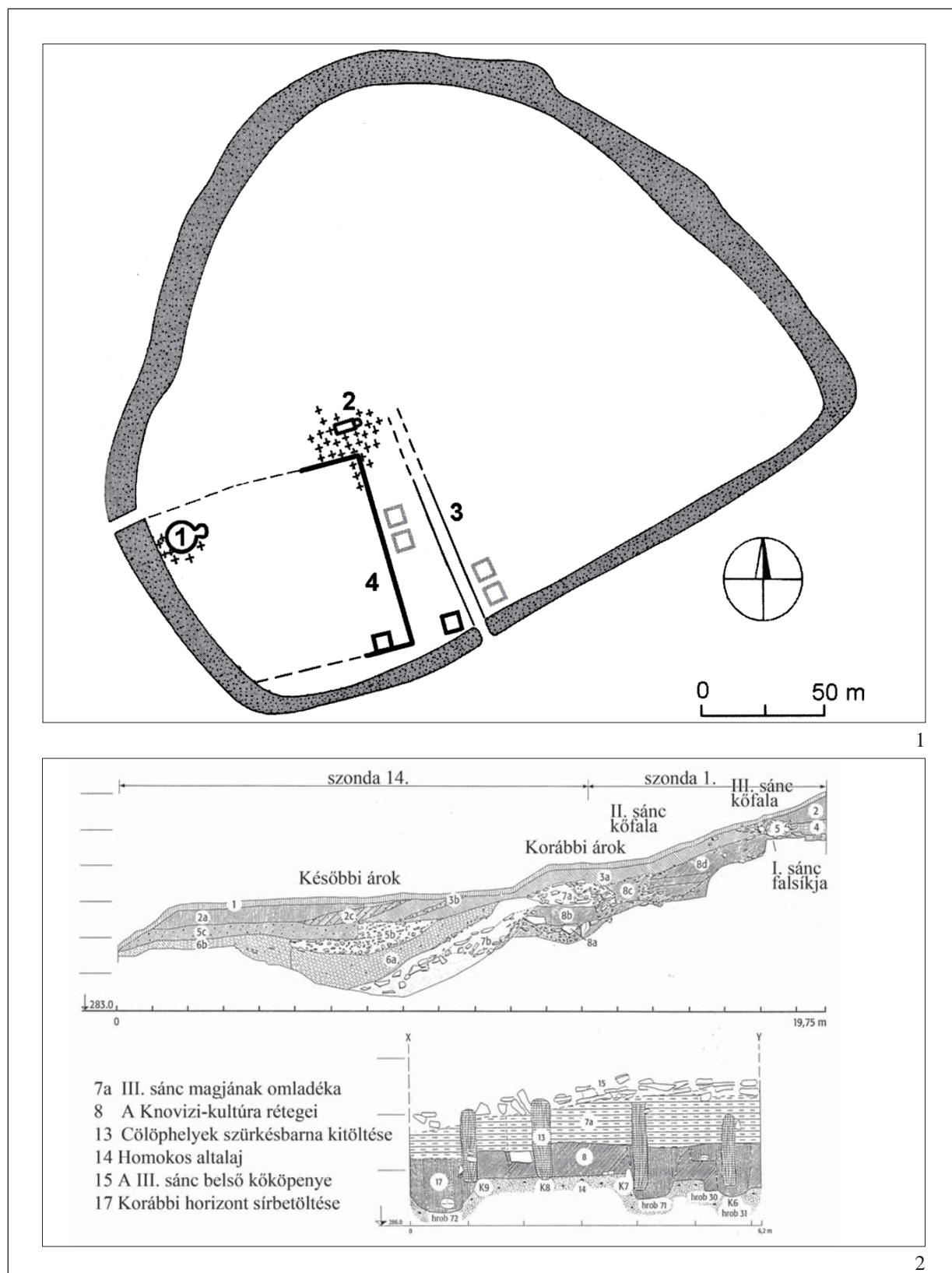
1

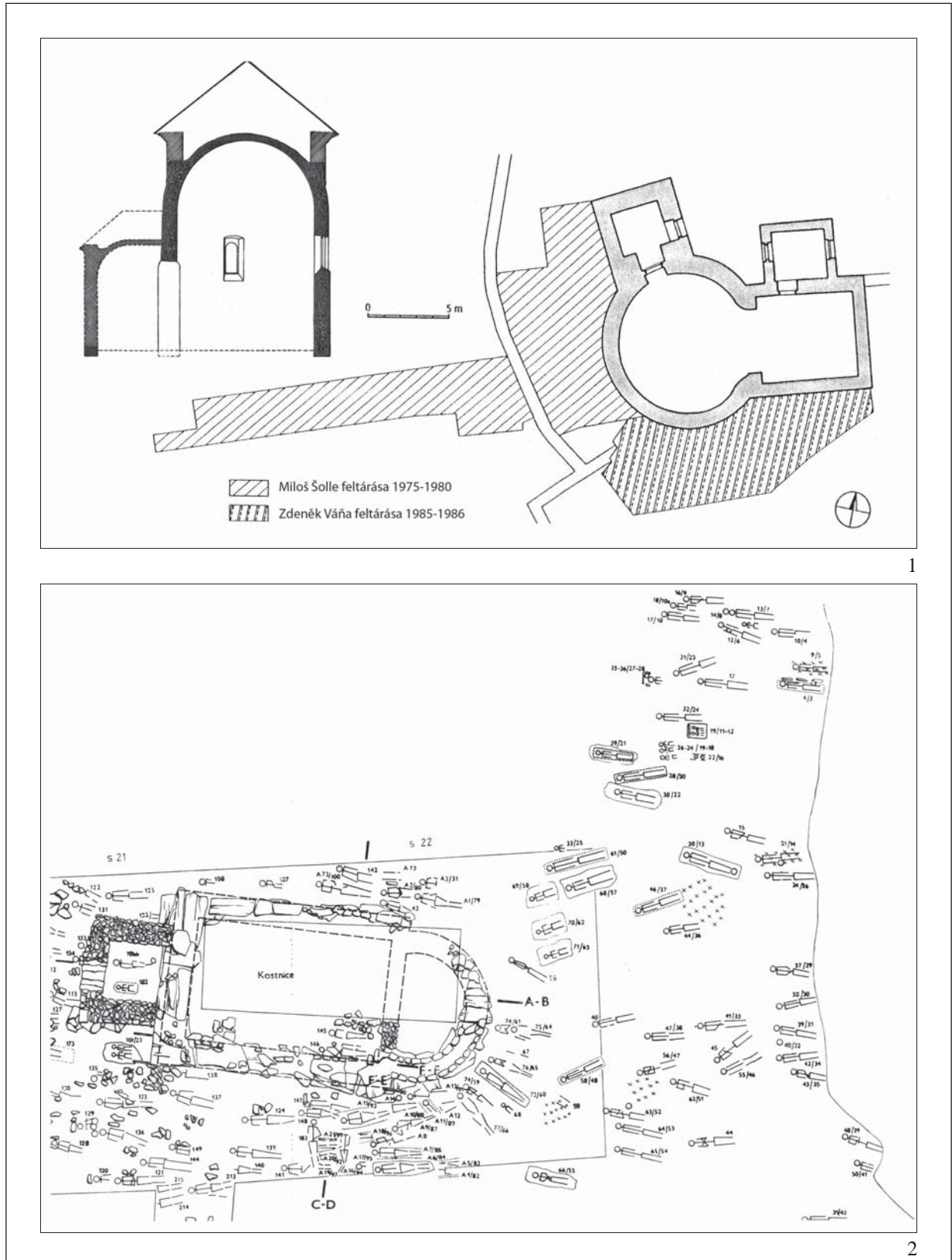
2

15. kép. Budeč. 1: A vár környezete (BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2006);
 2: A vár alaprajza a feltárt területek megjelölésével (BARTOŠKOVÁ 2010)

Fig. 15. Budeč. 1: Castle and its environs (BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2006);
 2: Ground plan showing the excavated areas (BARTOŠKOVÁ 2010)

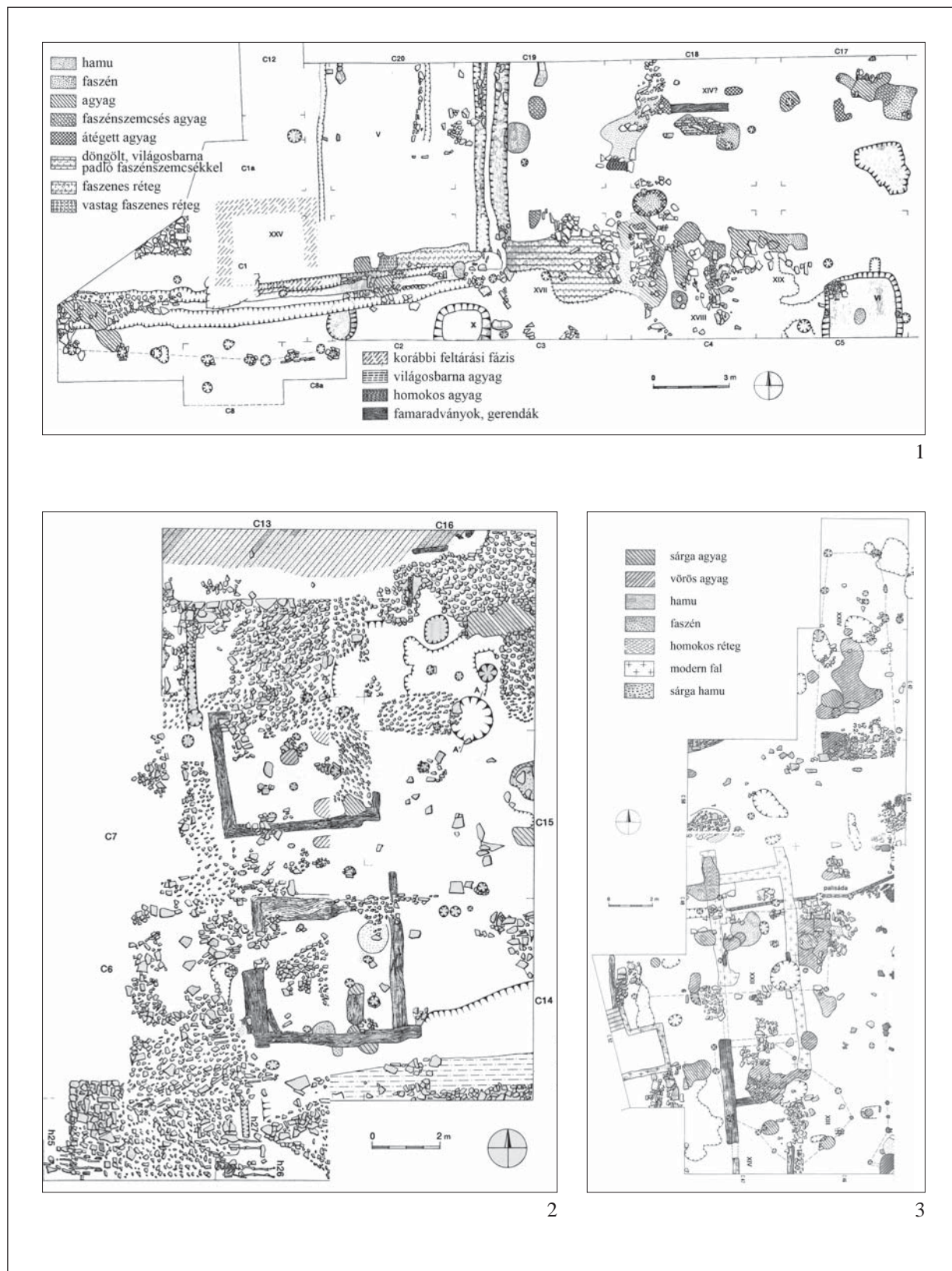

16. kép. Budeč. 1: A belső vár épületei (BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2006);
 2: A fejedelmi udvarház palisádja és a belső vár sáncának metszete (VÁNA 1995)
 Fig. 16. Budeč. 1: Buildings in the inner castle (BARTOŠKOVÁ–ŠTEFAN 2006);
 2: Palisade of the princely courtyard and section drawing of the inner rampart (VÁNA 1995)

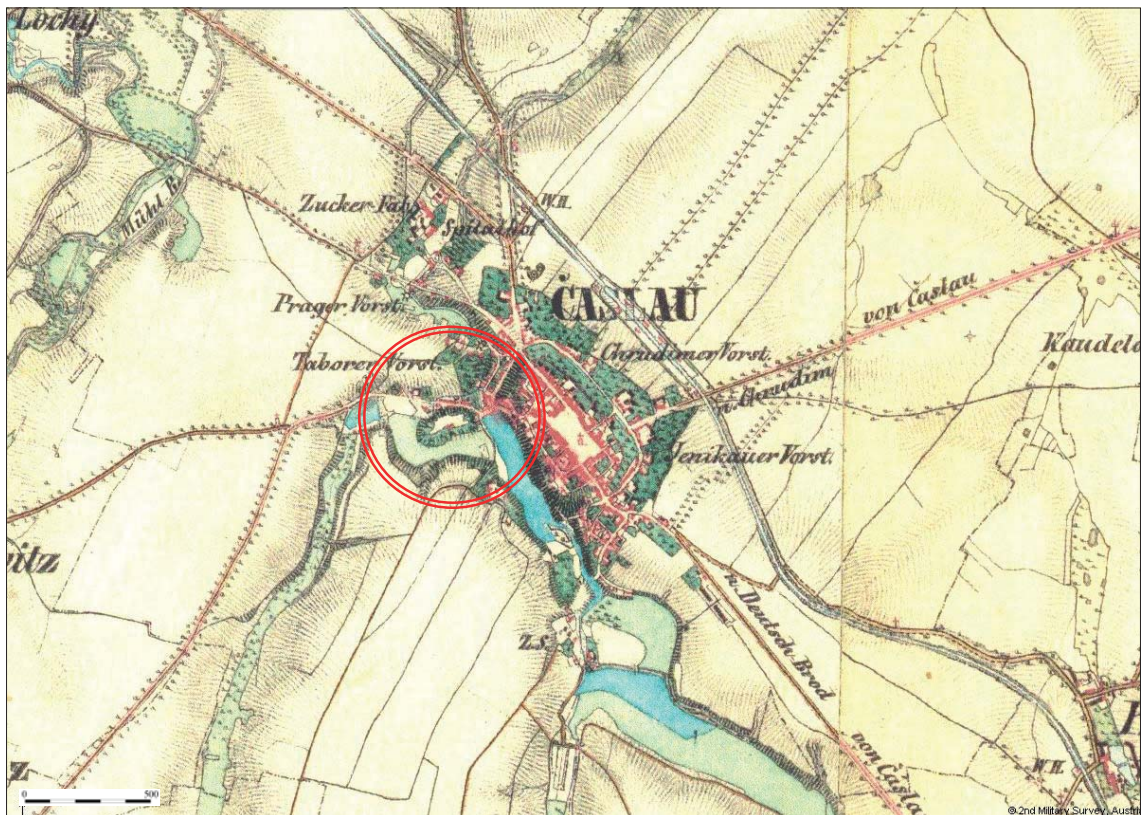
17. kép. Budeč. 1: Szent Péter rotunda metszete (GUTH 1934) és feltérési alaprajza (VÁÑA 1995);
2: A Szűz Mária templom feltérása (GUTH 1934, ŠOLLE 1991)

Fig. 17. Budeč. 1: Cross section and excavation plan of the St Peter's church (VÁÑA 1995 and GUTH 1934);
2: Excavation of the Virgin Mary's church (GUTH 1934, ŠOLLE 1991)

18. kép. Budeč. 1: Az udvarház és erődítésének maradványai; 2: Gerendavázás épületek feltárési alaprajza; 3: Lakóépületek maradványai a várban (VÁŇA 1995)

Fig. 18. Budeč. 1: Remains of the courtyard and its defences; 2: Excavation plan of timber-framed buildings; 3: Remains of dwellings in the castle (VÁŇA 1995)

1

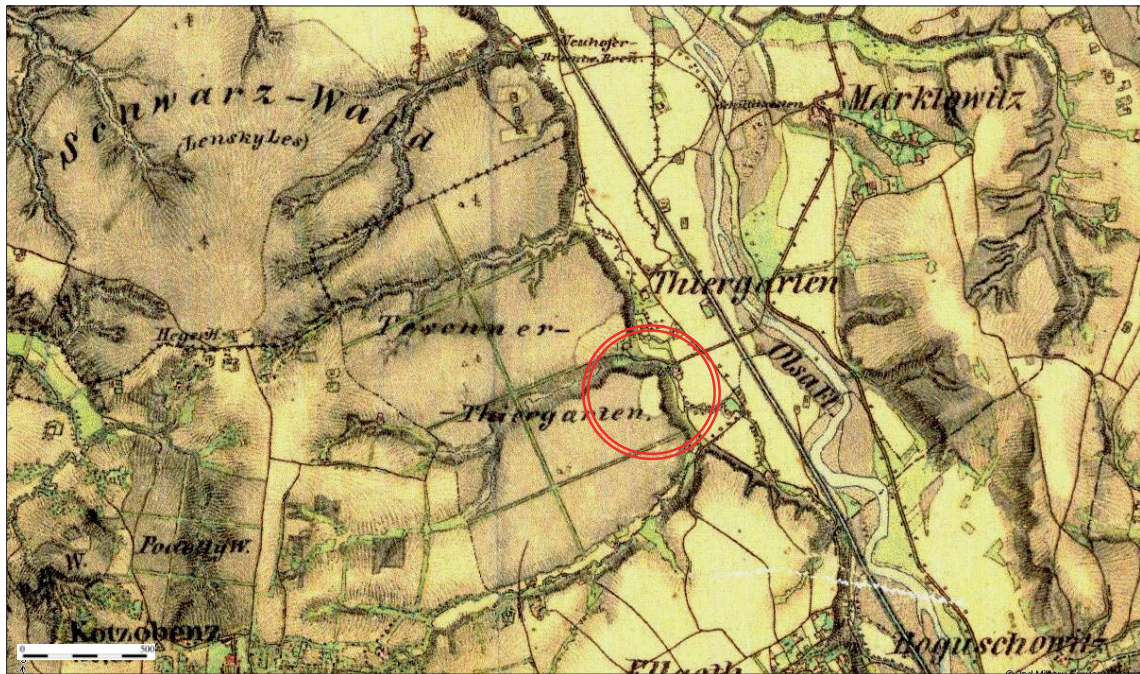
2

19. kép. Čáslav. 1: A vár a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 19. Čáslav. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image, showing the location of the castle (amapy.centrum.cz)

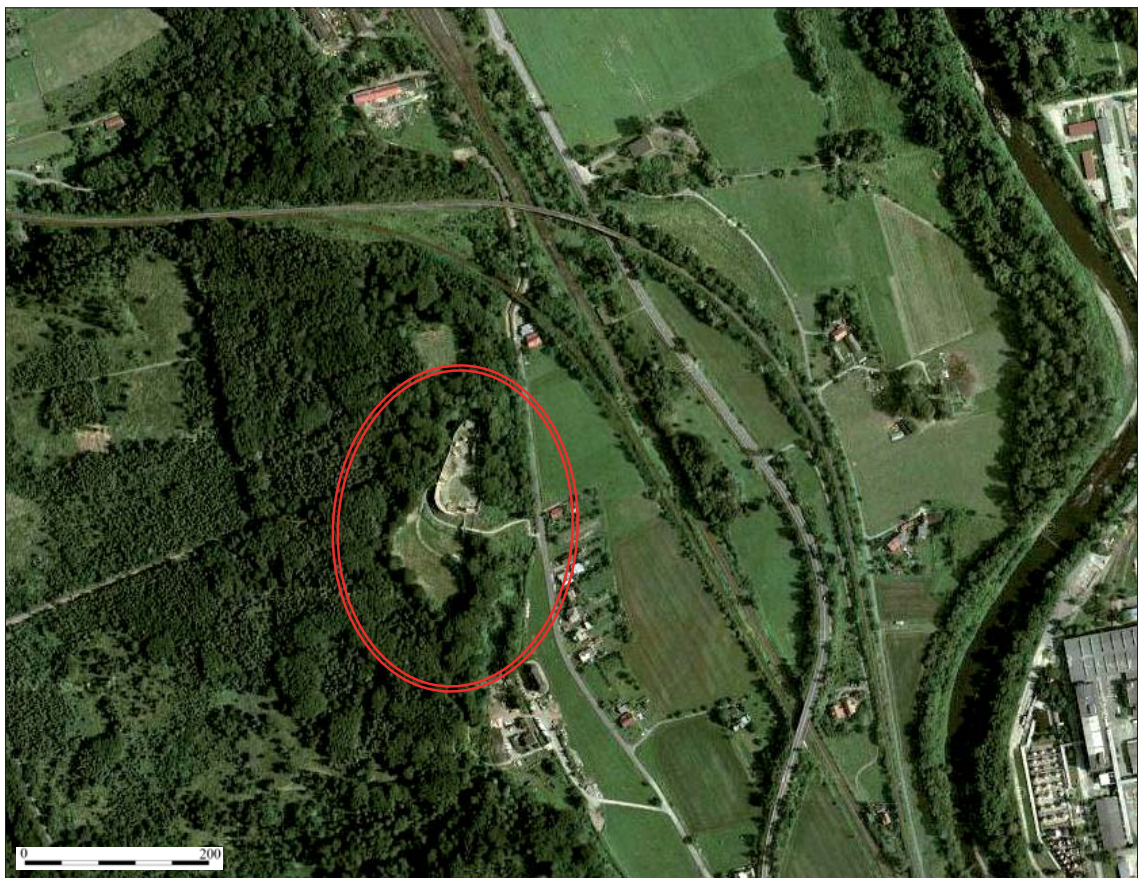

20. kép. Čáslav, vár és környezete (CHARVÁT 1994)

Fig. 20. Čáslav, the castle and its environs (CHARVÁT 1994)

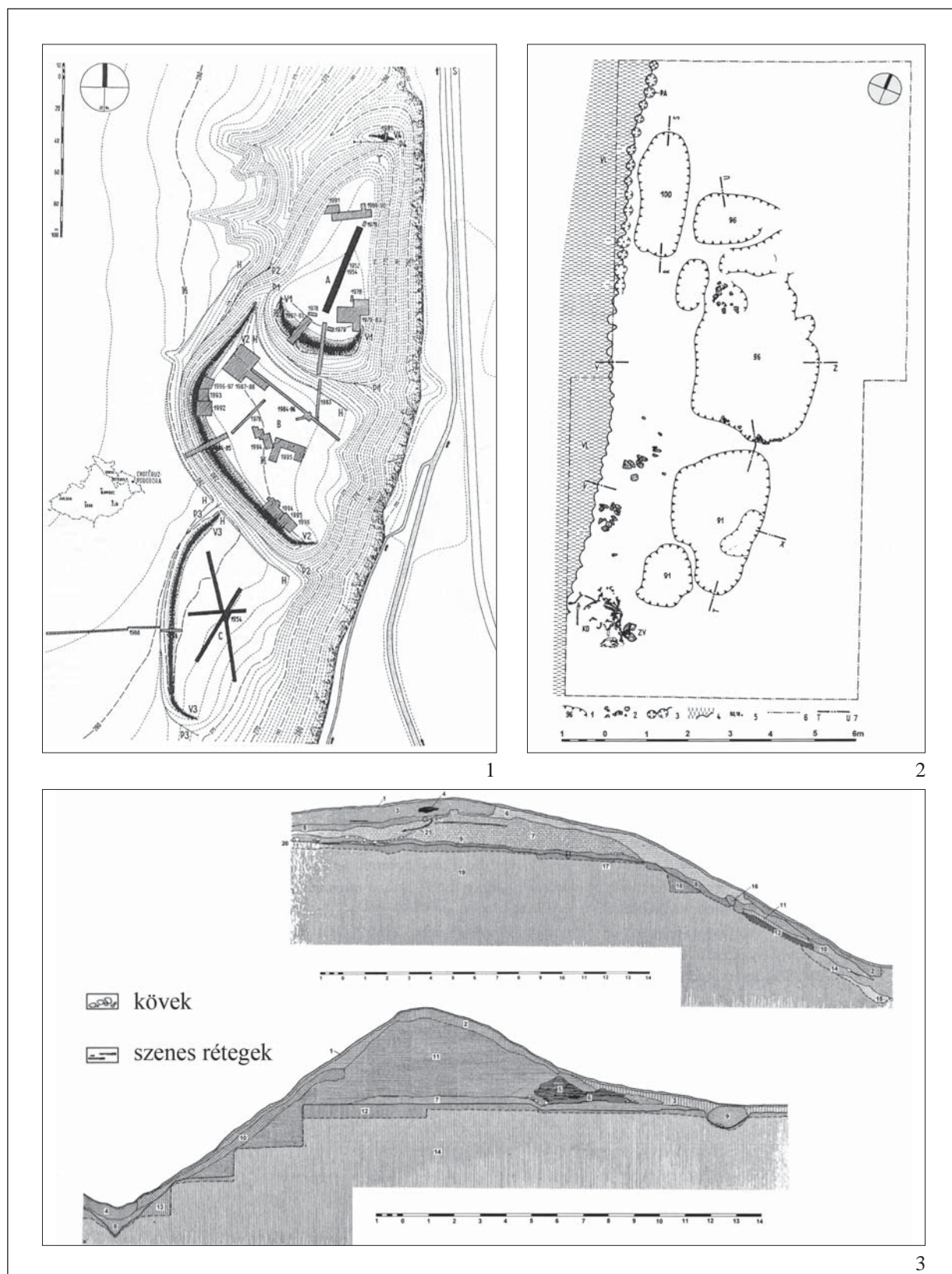
1

2

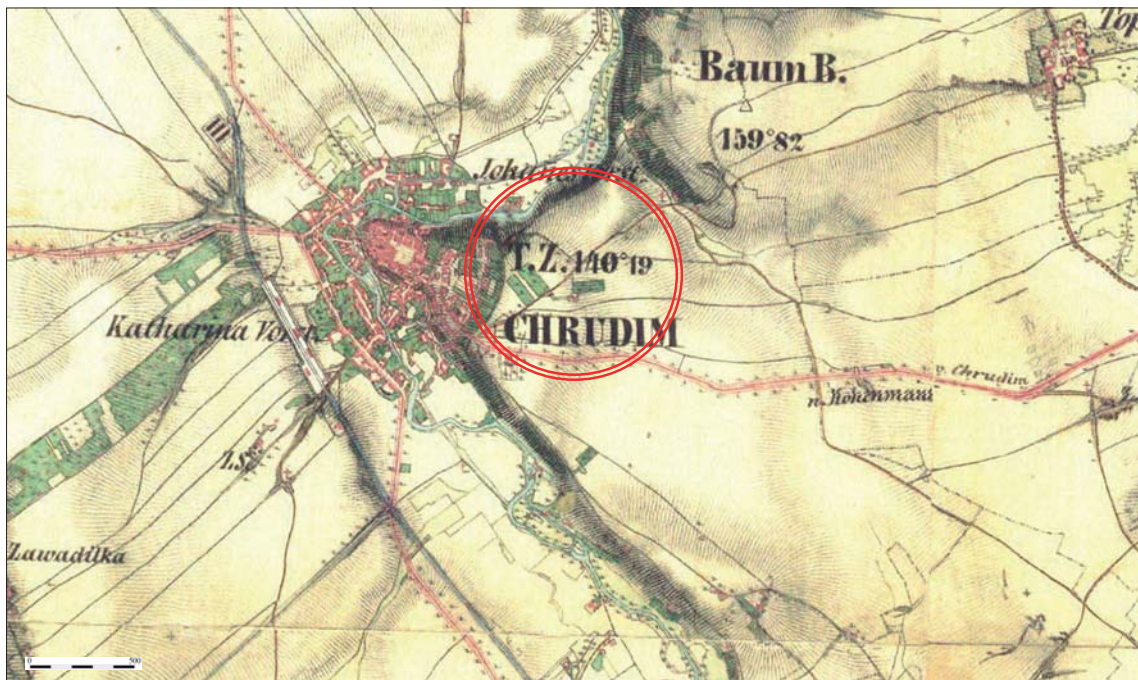
21. kép. Chotěbuz. 1: A vár a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen (amapy.centrum.cz)

Fig. 21. Chotěbuz. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

22. kép. Chotěbuz. 1: A vár feltárási alaprajza (KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000); 2: Háznyomok a belső várból (PROCHÁZKA 2009); 3: A sáncátvágás metszetei (PROCHÁZKA 2009)

Fig. 22. Chotěbuz. 1: Layout of the castle (KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000); 2: Traces of dwellings in the inner castle (PROCHÁZKA 2009); 3: Section drawings of the ramparts (PROCHÁZKA 2009)

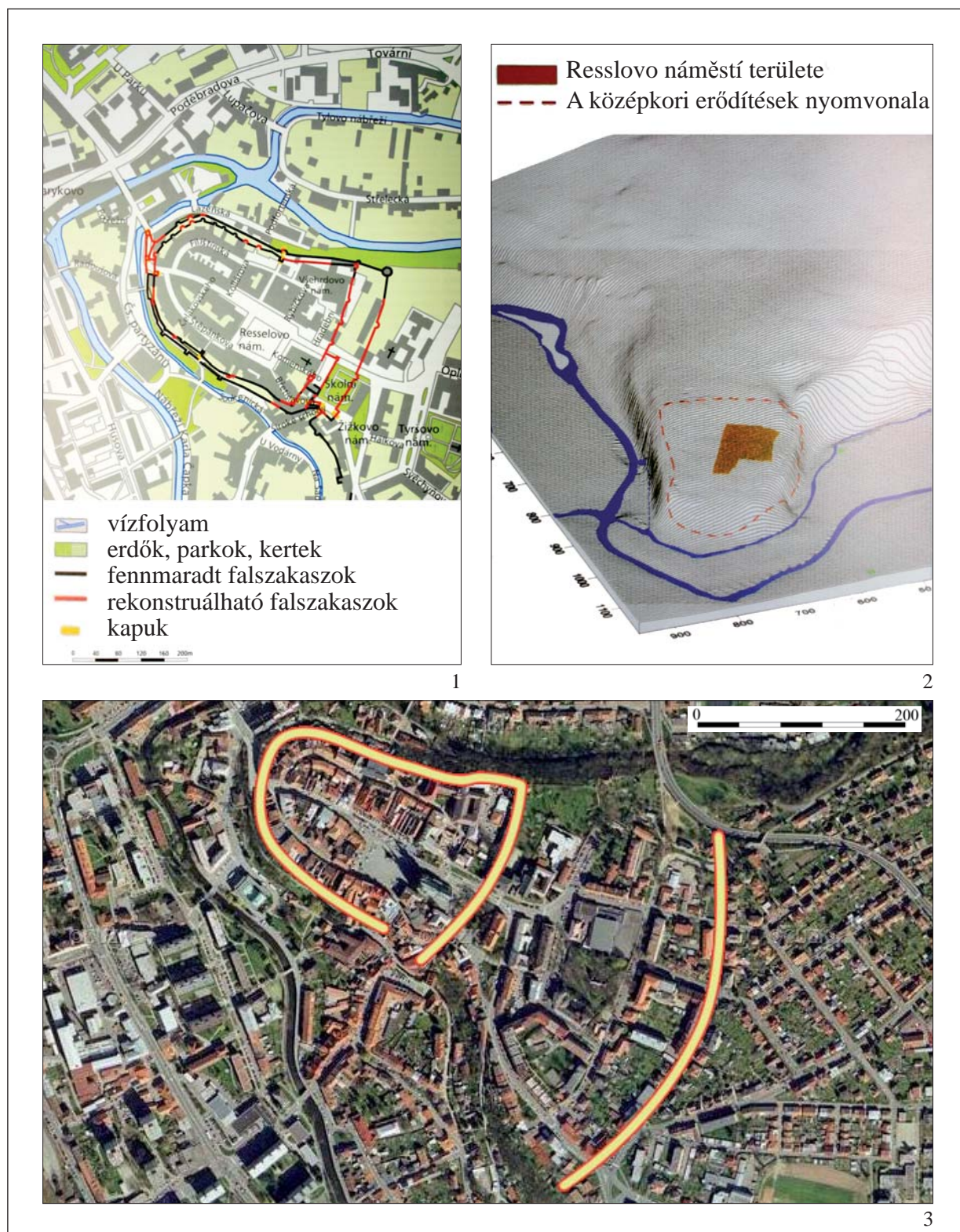

1

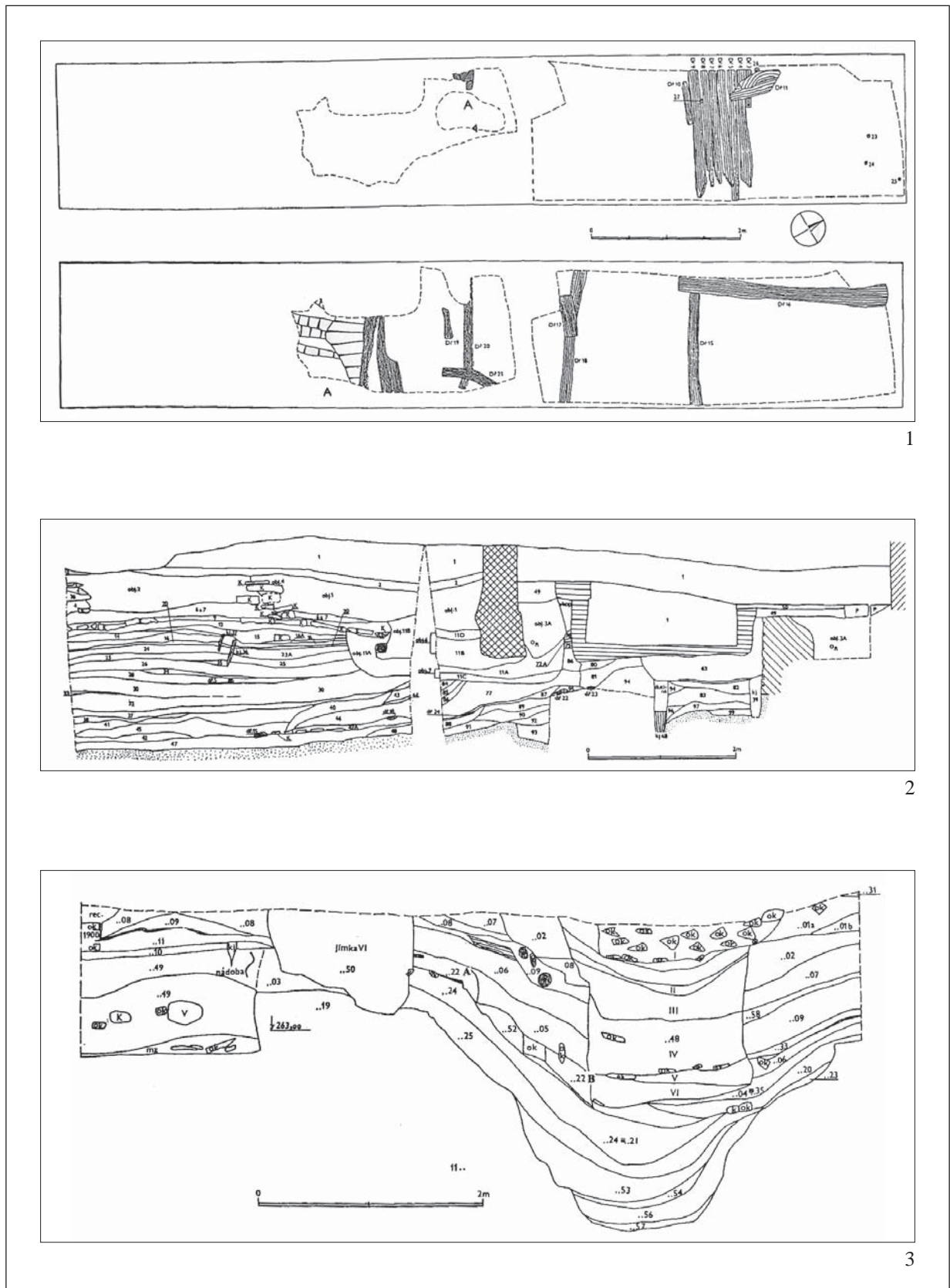
2

23. kép. Chrudim. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Vár és város ürfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 23. Chrudim. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

24. kép. Chrudim. 1: A késő középkori városi erődítések körvonalai (FROLÍK ET AL. 2003);
2: A helyszín 3D-s terepmódellje (FROLÍK ET AL. 2003); 3: A kora középkori sáncok rekonstruálható vonala
(Jiří Marounek alapján, www.stredovek.com)

Fig. 24. Chrudim. 1: City plan showing the extent of late medieval fortifications (FROLÍK ET AL. 2003);
2: 3D terrain models of the locality (FROLÍK ET AL. 2003); 3: Reconstructed line of the early medieval ramparts
(after Jiří Marounek, www.stredovek.com)

25. kép. Chrudim. 1: A sánc feltárási alaprajza; 2: A sánc metszetrajza; 3: A várárok metszete (FROLÍK–SIGL 1999)
 Fig. 25. Chrudim. 1: Excavation plan of the rampart; 2: Section drawing of the rampart; 3: Section drawing of the ditch (FROLÍK–SIGL 1999)

1

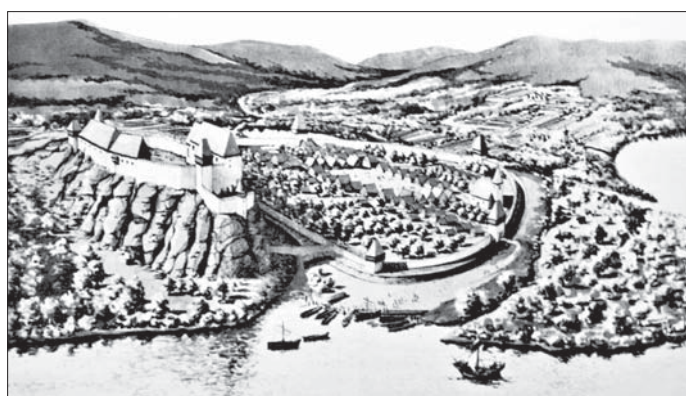

2

26. kép. Děčín. 1: A vár a második katonai felmérésen;
 2: A lelőhely ürfelvételen, a vár helyének bejelölésével (amapy.centrum.cz)
 Fig. 26. Děčín. 1: Location of the site on the second military survey;
 2: Satellite image, showing the location of the castle (amapy.centrum.cz)

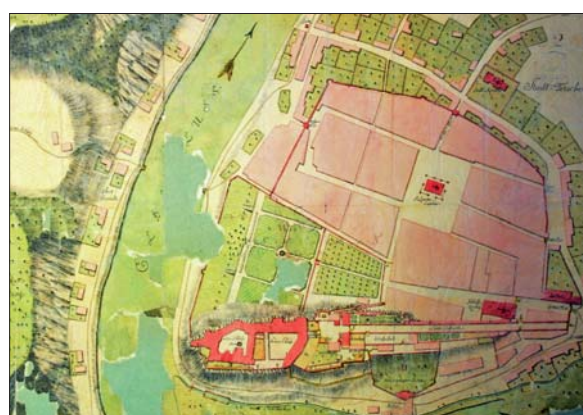
1

2

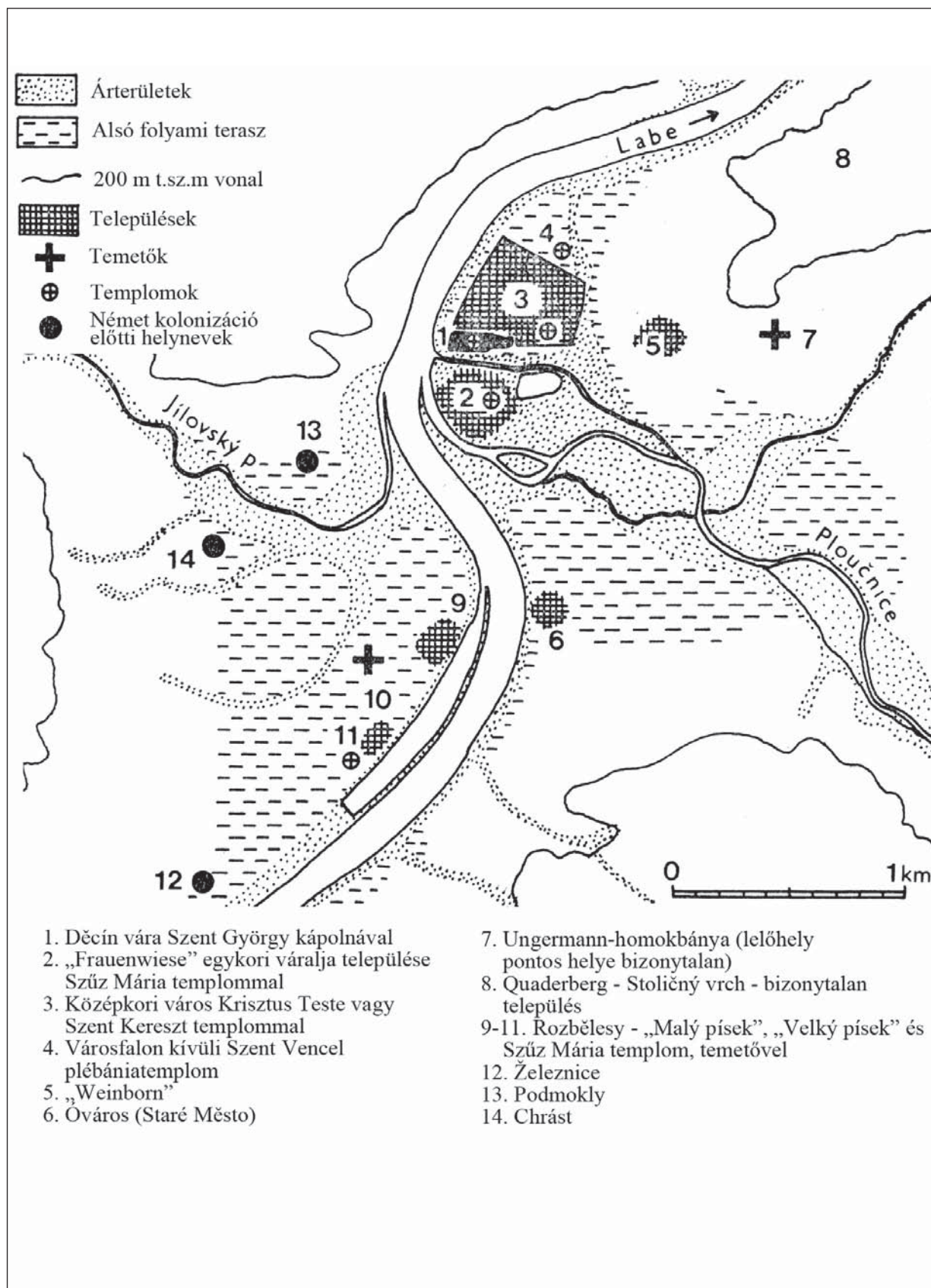
3

4

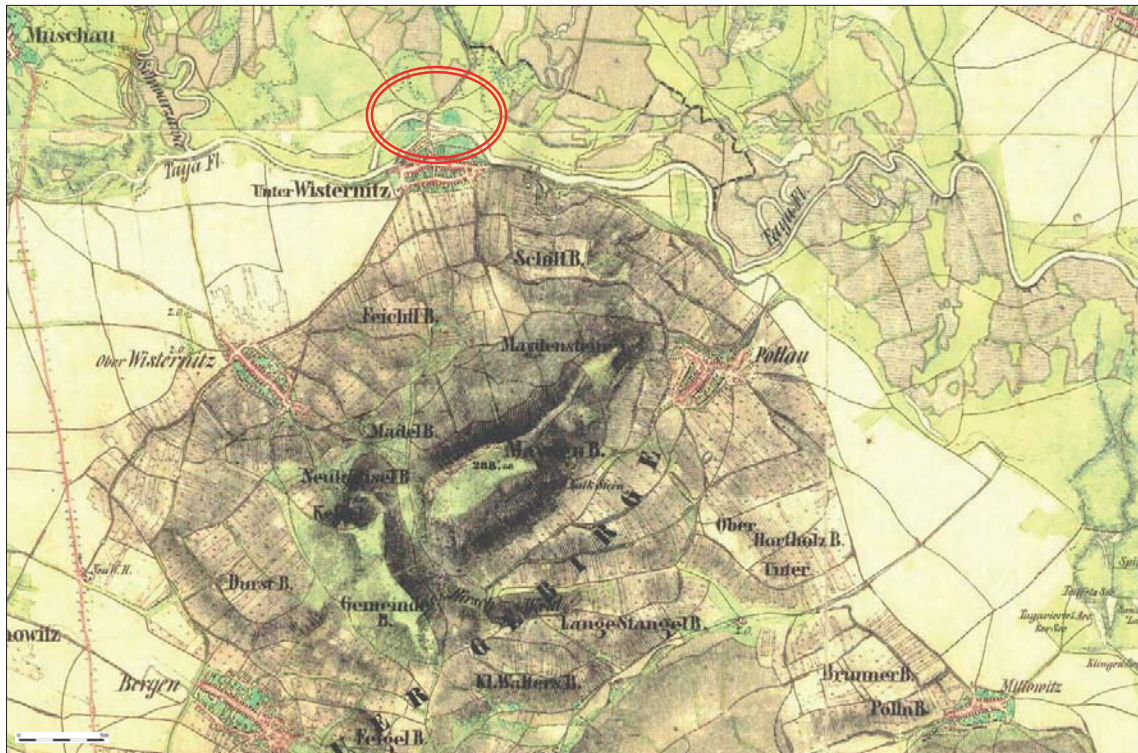
27. kép. Děčín. 1: A vár látképe 1855 körül (KLUTSCHAK 1855); 2: A vár rekonstruált látképe 1200 körül (SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–ČVRK 1998); 3: Légifelvétel a várról (wikipedia); 4: A vár és a váralja egy 18. századi térképen (SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–ČVRK 1998)

Fig. 27. Děčín. 1: View of the castle around 1855 (KLUTSCHAK 1855); 2: Reconstructed view of the site around 1200 (SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–ČVRK 1998); 3: Aerial view of the castle (wikipedia); 4: Castle and settlement on a 18th-century map (SLAVÍČKOVÁ–VELÍMSKÝ–ČVRK 1998)

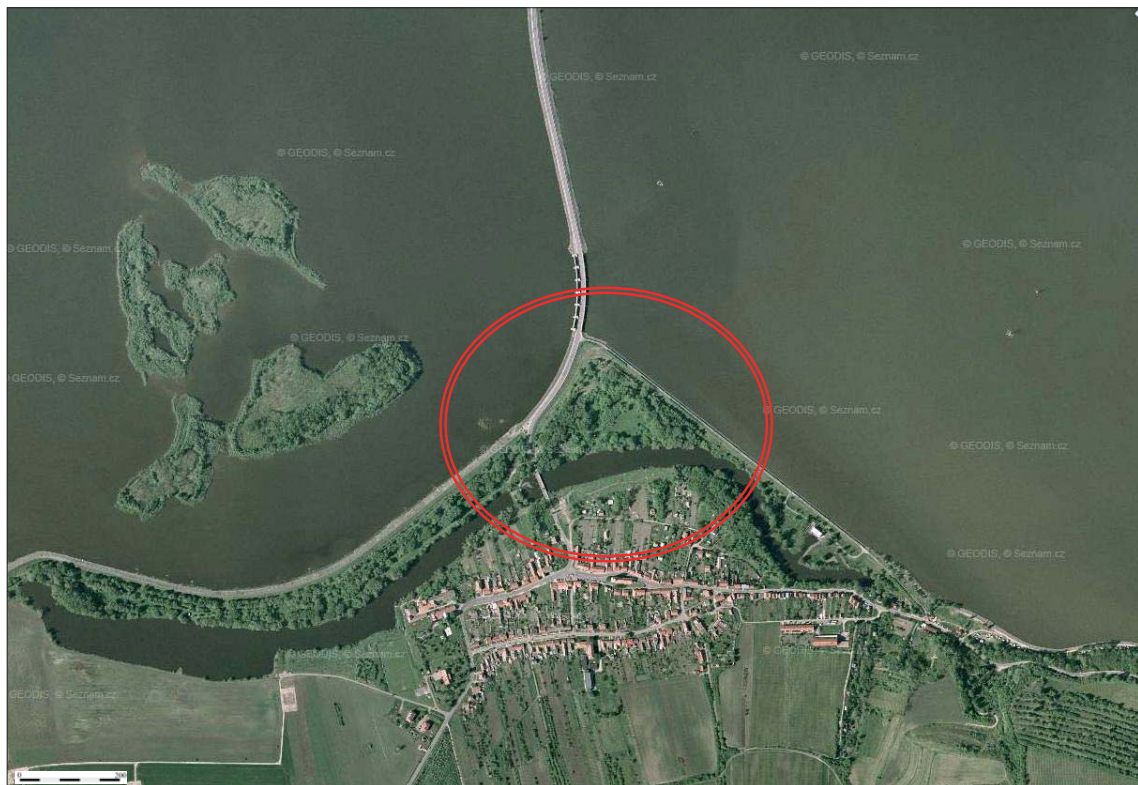

28. kép. Děčín és környezetének kora középkori régészeti lelőhelyei (ZÁPOTOCKÝ 1977)

Fig. 28. Early medieval sites in Děčín and its vicinity (ZÁPOTOCKÝ 1977)

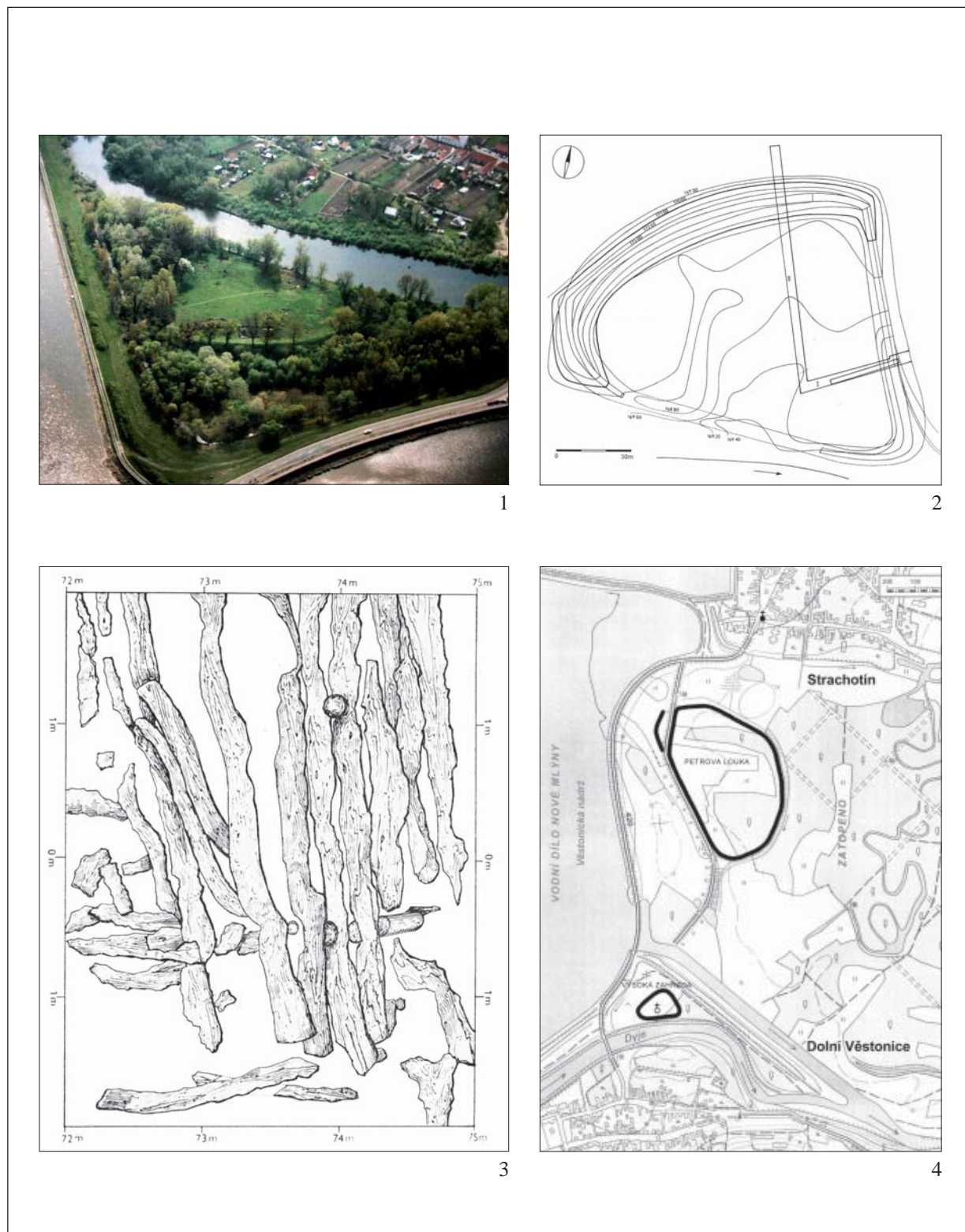

1

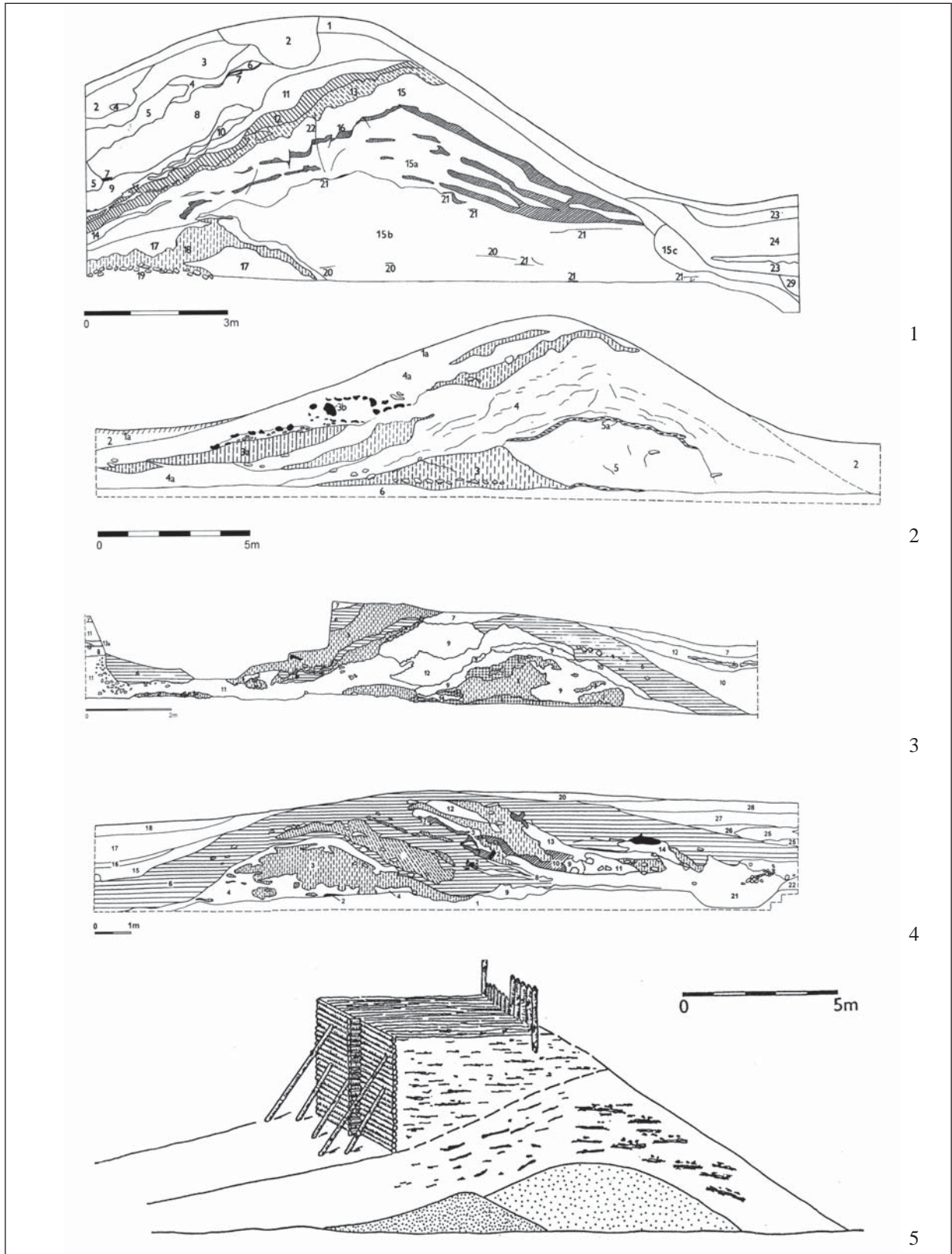
2

29. kép. Dolní Věstonice. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Vár helye űrfelvételen (mapy.cz)
 Fig. 29. Dolní Věstonice. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (mapy.cz)

30. kép. Dolní Věstonice. 1: A vár légifelvételen (PLAČEK 2006); 2: A vár alaprajza (Vysoká Zahrada–Strachotín) (PROCHÁZKA 2009); 3: Felszínrajz a sánc feltárásáról (NOVOTNÝ 1982); 4: Vysoká Zahrada és Petrová louka lelőhelyek az elárasztás előtt (slovane.cz)

Fig. 30. Dolní Věstonice. 1: Aerial view of the castle (PLAČEK 2006); 2: Layout of the castle Vysoká Zahrada-Strachotín (PROCHÁZKA 2009); 3: Excavation plan of the rampart (NOVOTNÝ 1972); 4: Castles from the Moravian and Přemyslid period (Vysoká Zahrada and Petrová louka) before flooding (slovane.cz)

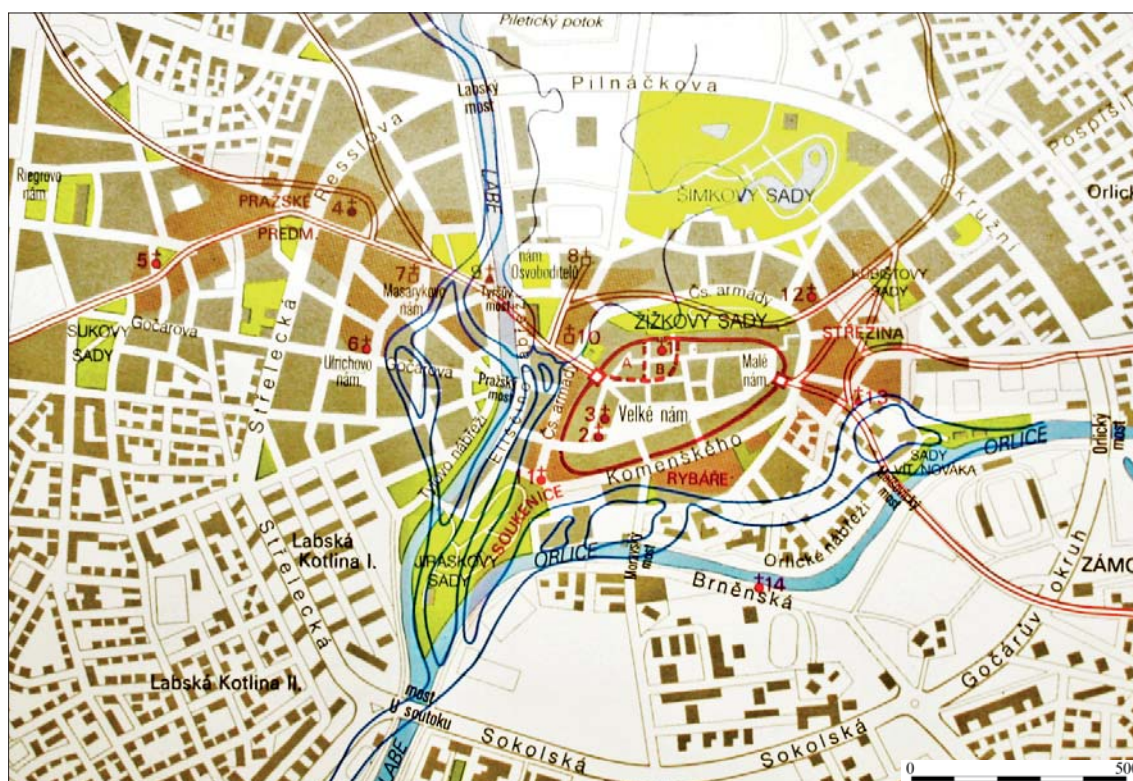

31. kép. Dolní Věstonice. 1–5: a vár sáncainak metszetrajzai és a második periódus rekonstrukciója
(PROCHÁZKA 2009)

Fig. 31. Dolní Věstonice. 1–5: Section drawings of the rampart and the reconstruction of the second phase
(PROCHÁZKA 2009)

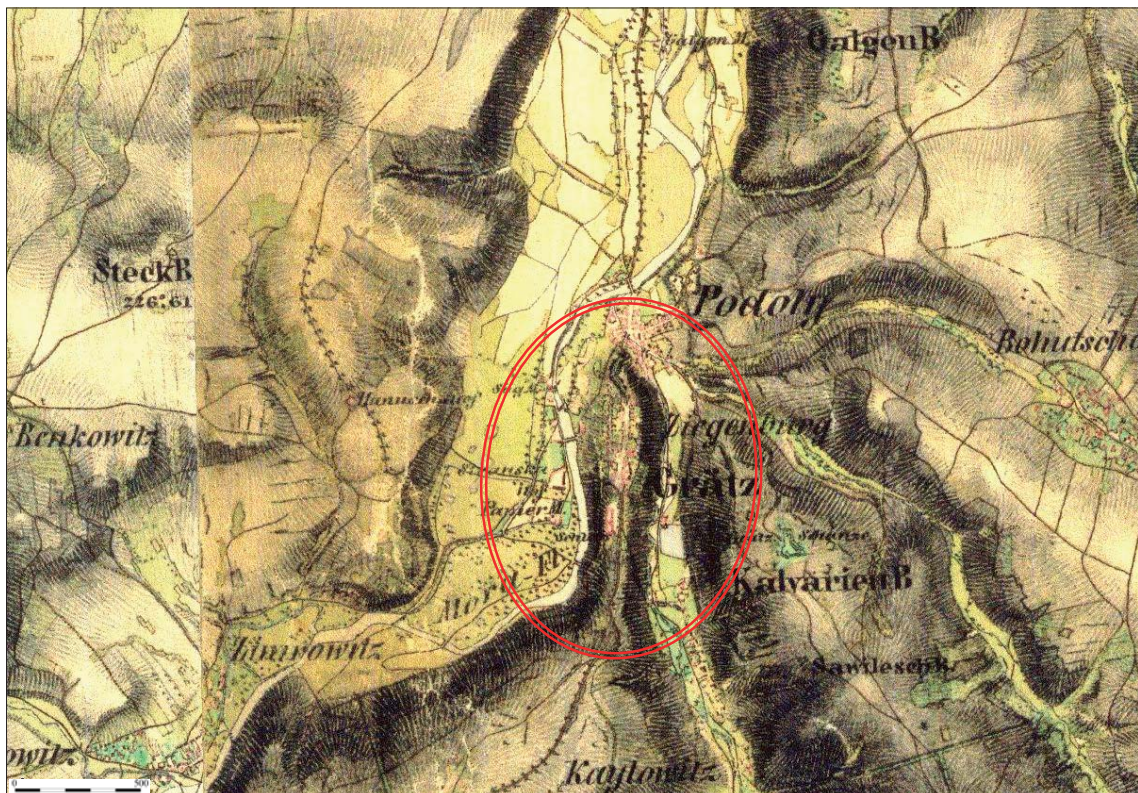
1

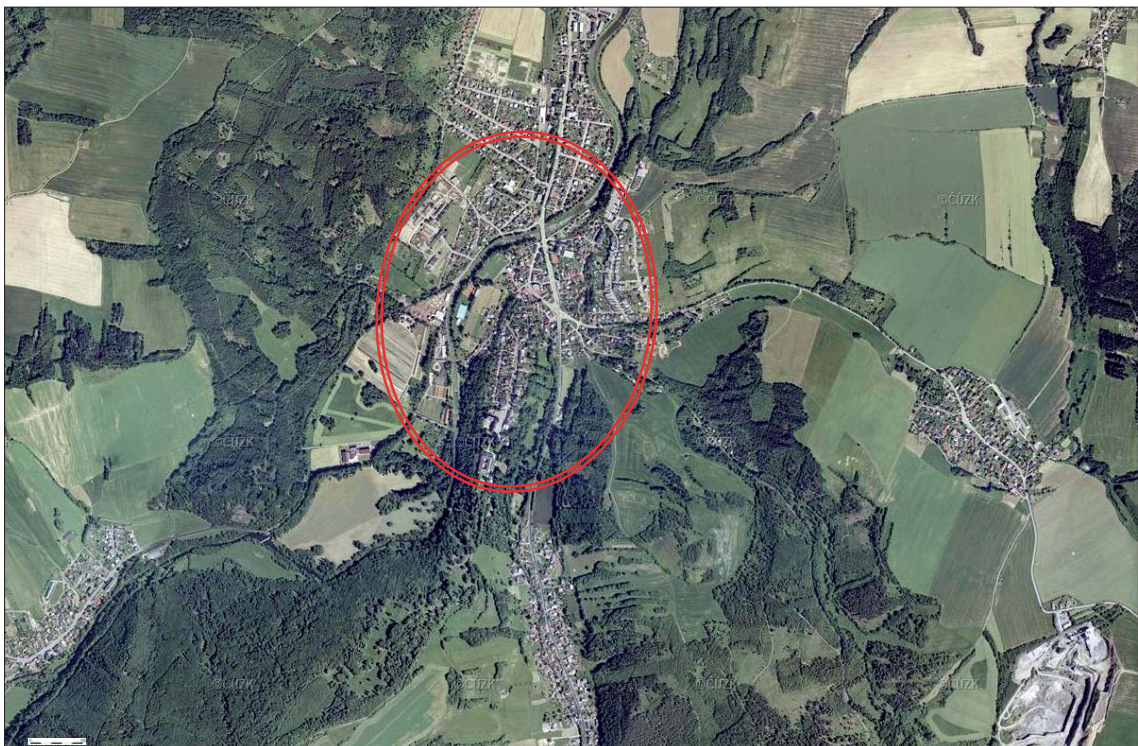
2

32. kép. Hradec Králové. 1: Település a második katonai felmérésen; 2: Egykori erődítések és települések a mai alaprajzra vetítve (SEMOTANOVÁ–SMETANA–ŽEMLIČKA 1998)

Fig. 32. Hradec Králové. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Layout of the castle on the present day map (SEMOTANOVÁ–SMETANA–ŽEMLIČKA 1998)

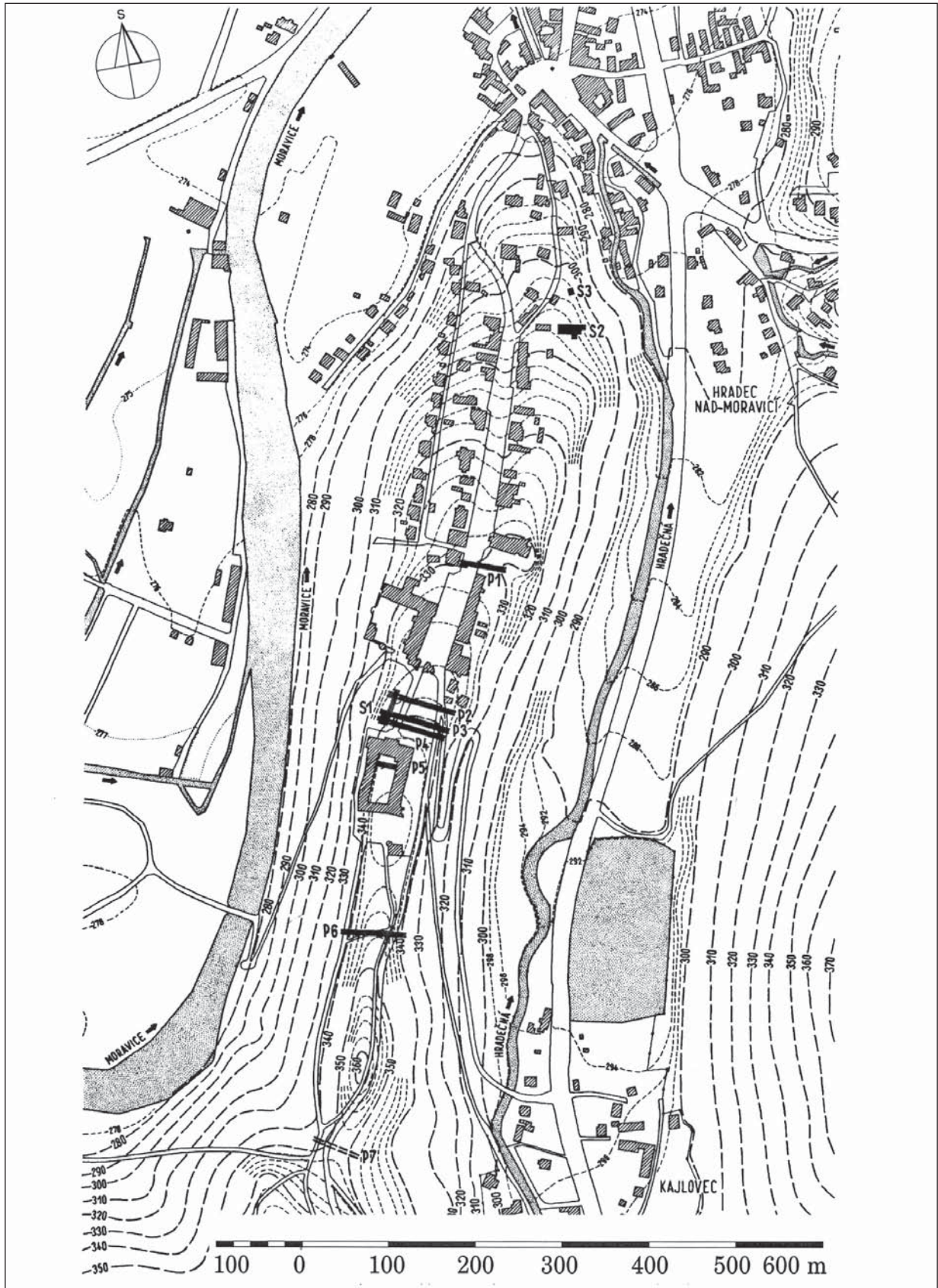
1

2

33. kép. Hradec nad Moravicí. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A vár úrfelvételen (mapy.cz)

Fig. 33. Hradec nad Moravicí. 1: Location of the castle on the second military survey; 2: Satellite image of the site (mapy.cz)

34. kép. Hradec nad Moravicí alaprajza (KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000)

Fig. 34. Hradec nad Moravicí, layout of the castle (KOUŘIL–PRIX–WIHODA 2000)

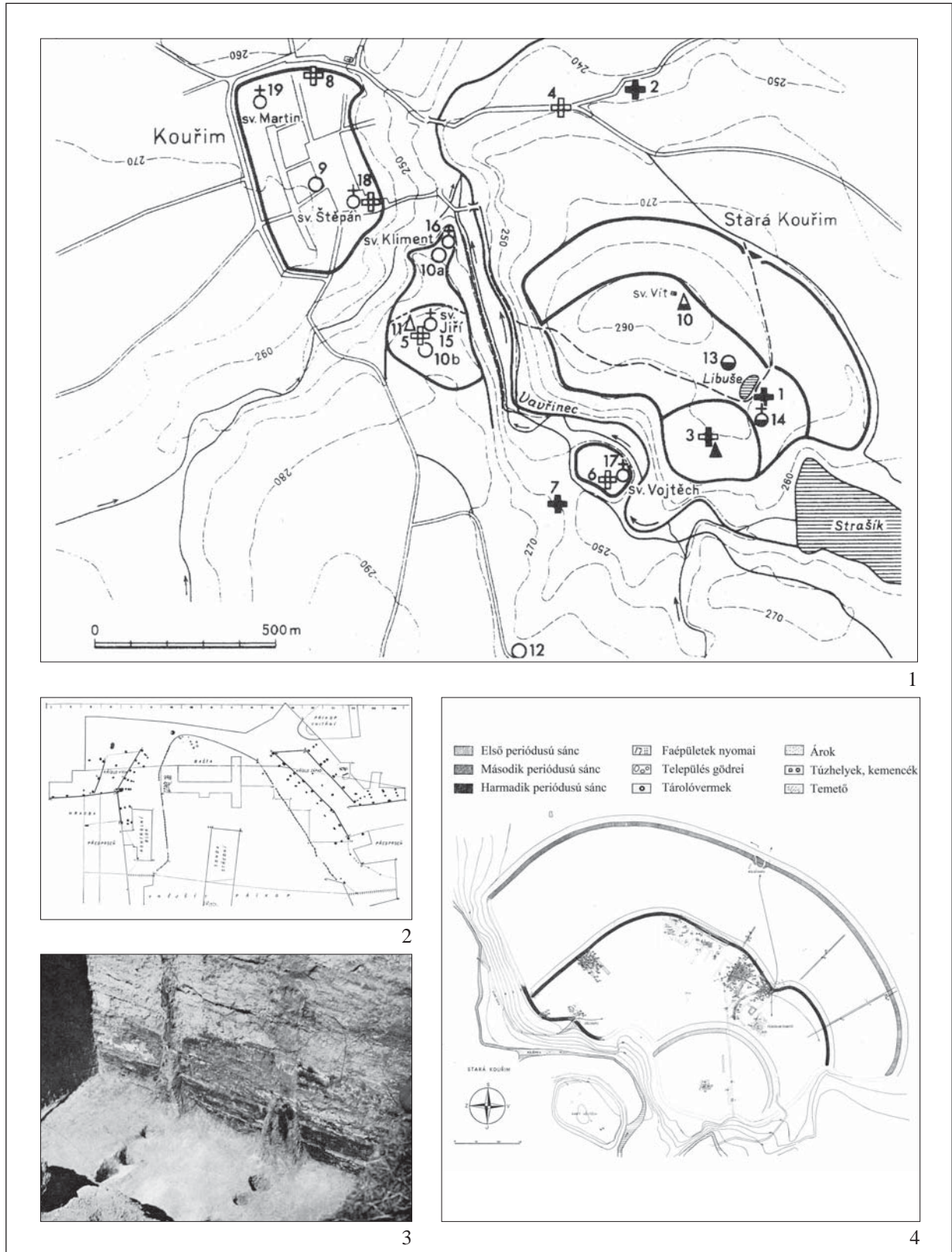

1

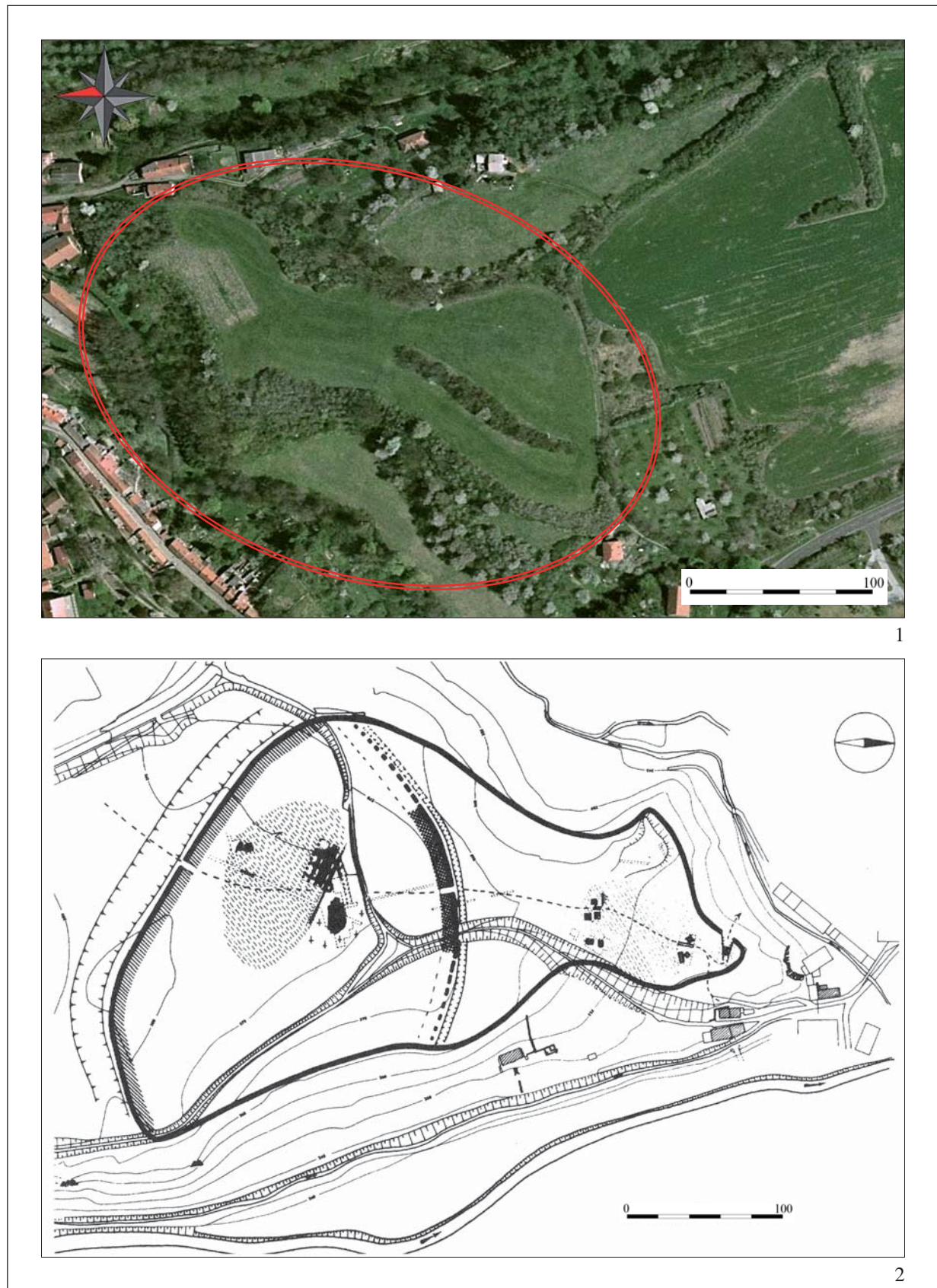
2

35. kép. Kourim. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A vár úrfelvételen (mapy.cz)
 Fig. 35. Kourim. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (mapy.cz)

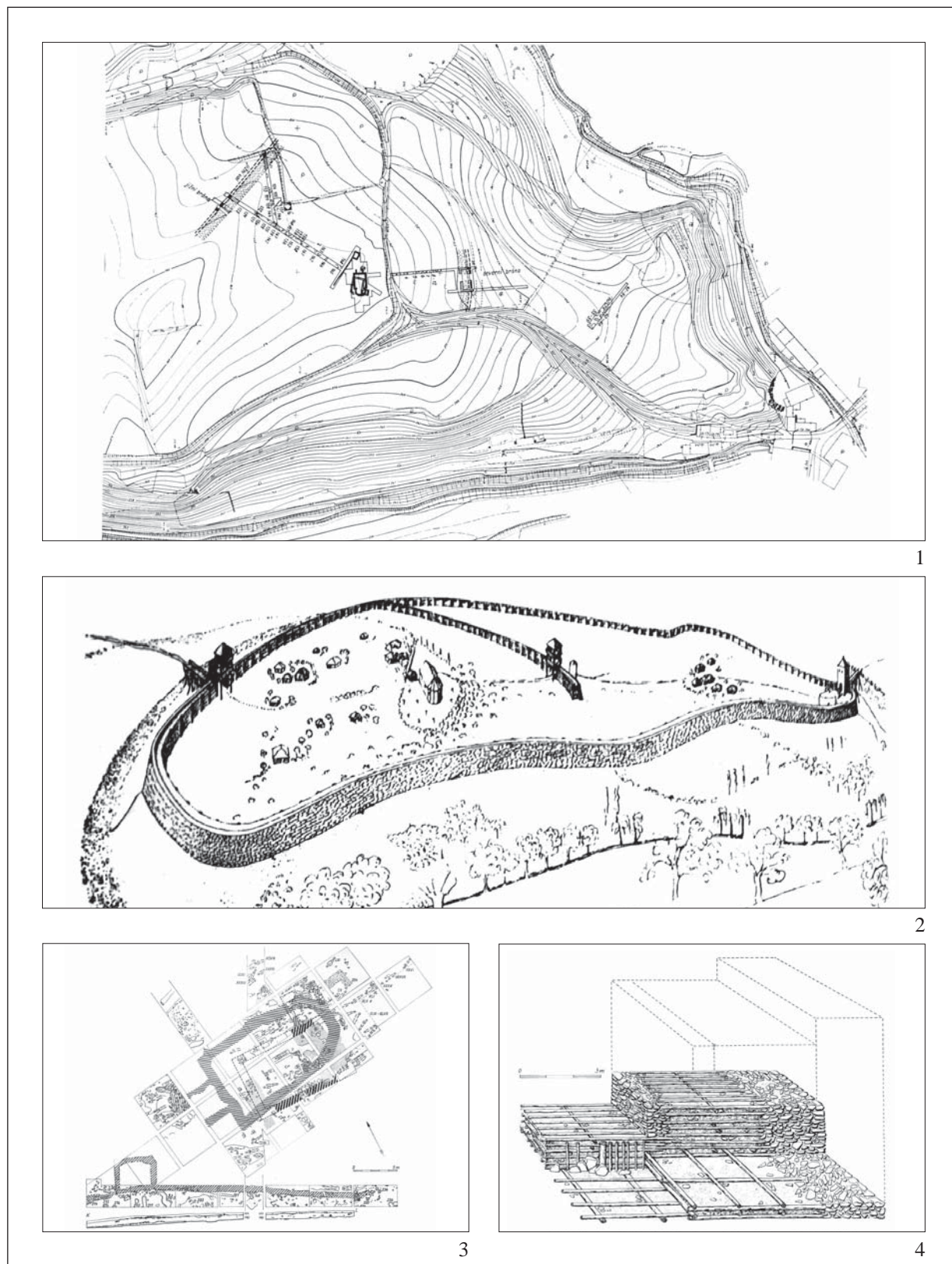

36. kép. Kouřim. 1: A lelőhelyek összesített alaprajza (ŠOLLE 2000); 2–3: Stará Kouřim kapujának feltárási alaprajza és fényképe; 4: Stará Kouřim alaprajza (ŠOLLE 1960)

Fig. 36. Kouřim. 1: Overview map of the fortified settlements (ŠOLLE 2000); 2–3: Stará Kouřim, excavation plan and photo of the gate; 4: Stará Kouřim, layout of the castle (ŠOLLE 1960)

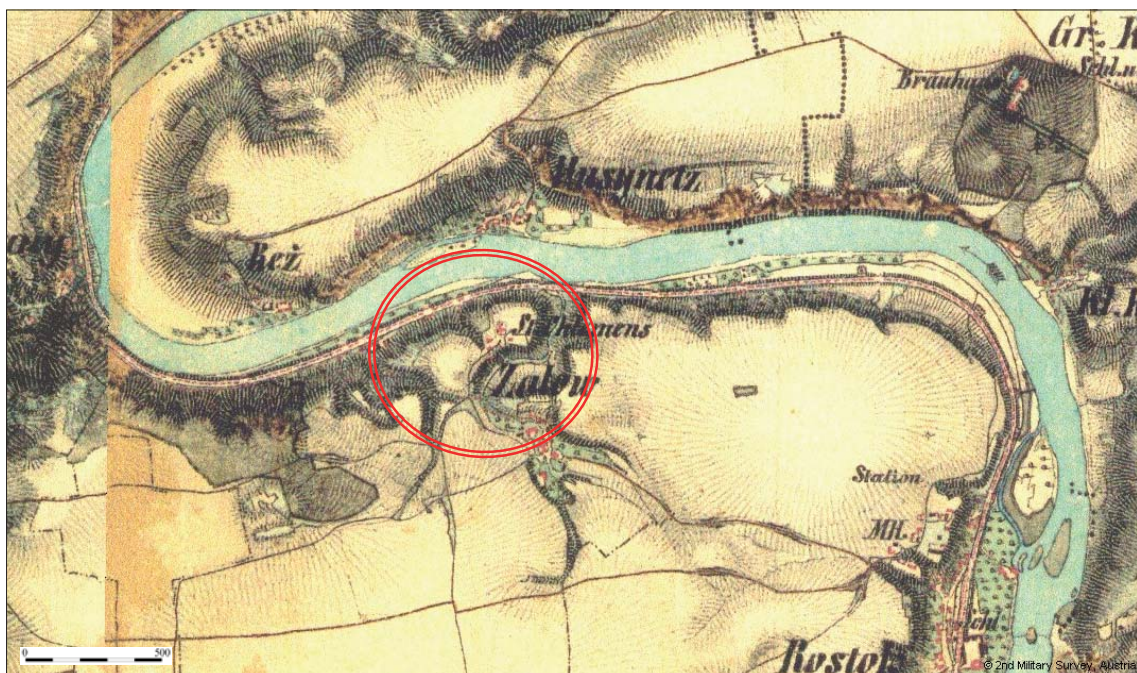

37. kép. Kourim-Sv. Jiří. 1: A lelőhely űrfelvétele (amapy.centrum.cz); 2: A lelőhely összesített alaprajz (ŠOLLE 2000)
 Fig. 37. Kourim-Sv. Jiří. 1: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz); 2: General layout of the site (ŠOLLE 2000)

38. kép. Koubřim-Sv. Jiří. 1: Belső vár a templommal és udvarházzal (ŠOLLE 1969); 2: A vár rekonstruált látképe (PLAČEK 2006); 3: Szent György templom; 4: A vár sáncszerkezete (ŠOLLE 1969)

Fig. 38. Koubřim–Sv. Jiří. 1: Inner castle with the church and princely residence (ŠOLLE 1969); 2: Reconstructed view of the castle (PLAČEK 2006); 3: St George's church; 4: Structure of the ramparts (ŠOLLE 1969)

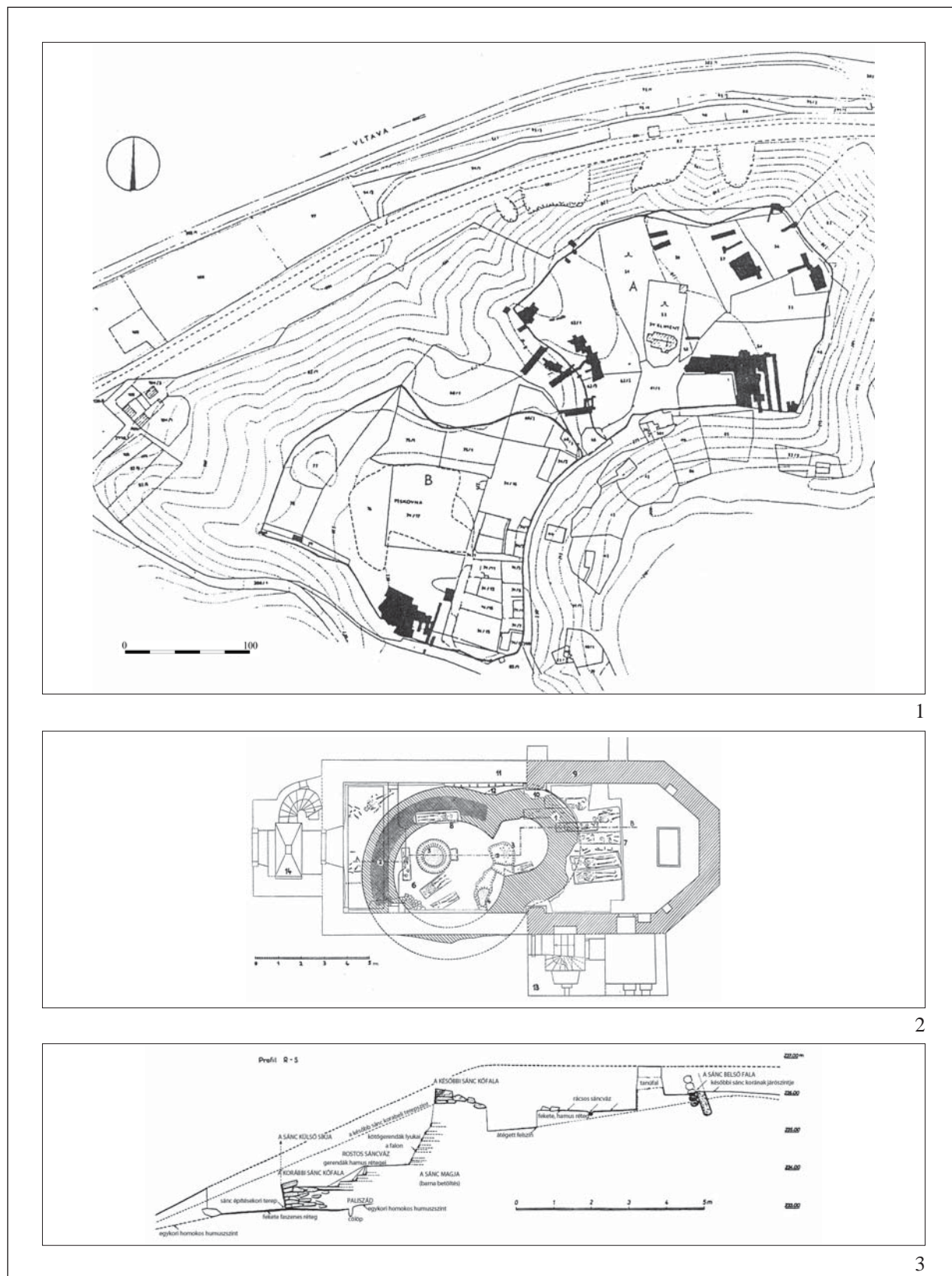
1

2

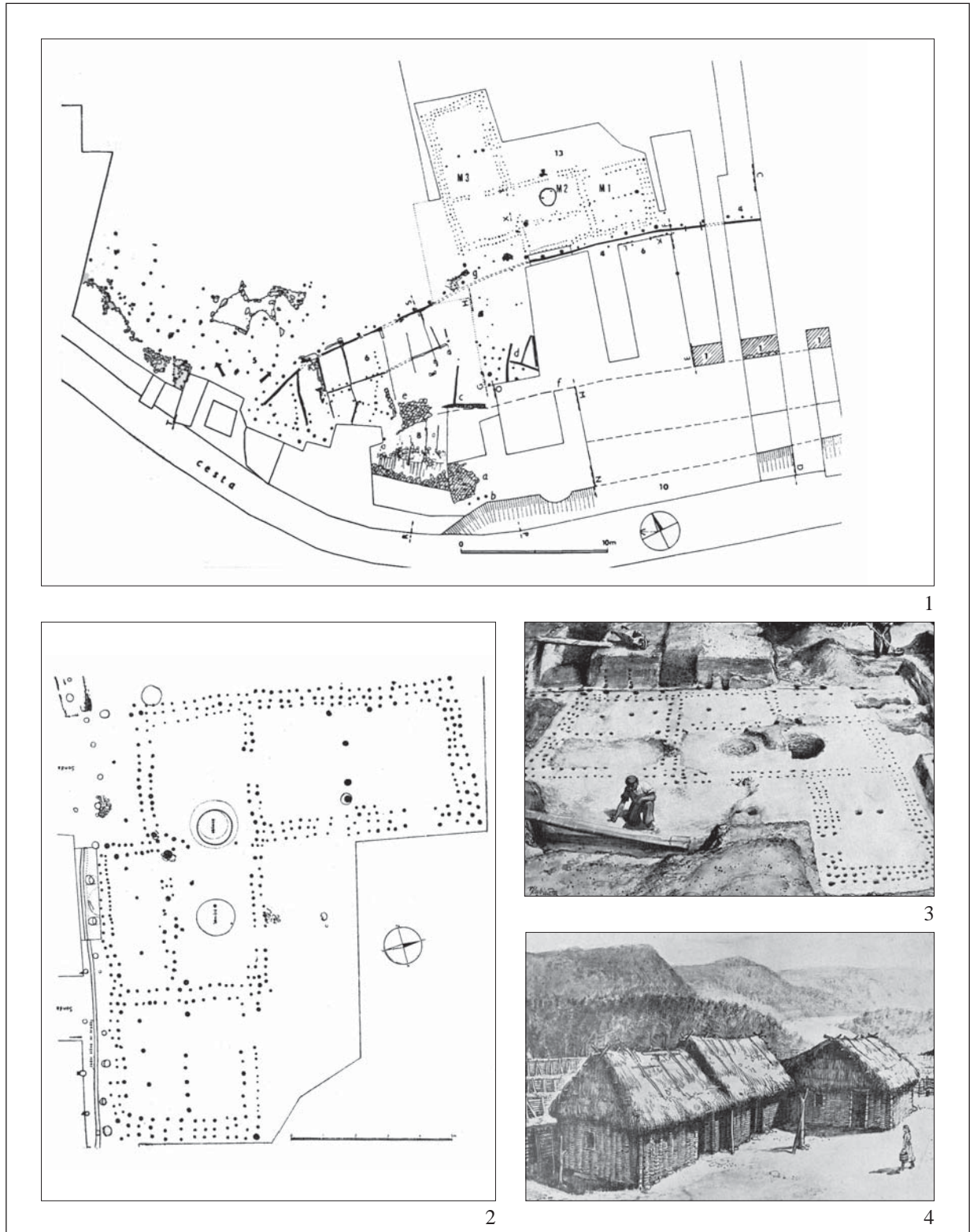
39. kép. Levý Hradec. 1: A lelőhely a második katonai térképen;
2: A vár úrfelvételen, a sáncok bejelölésével (mapy.cz)

Fig. 39. Levý Hradec. 1: Location of the site on the second military survey;
2: Satellite image, showing the line of the ramparts (mapy.cz)

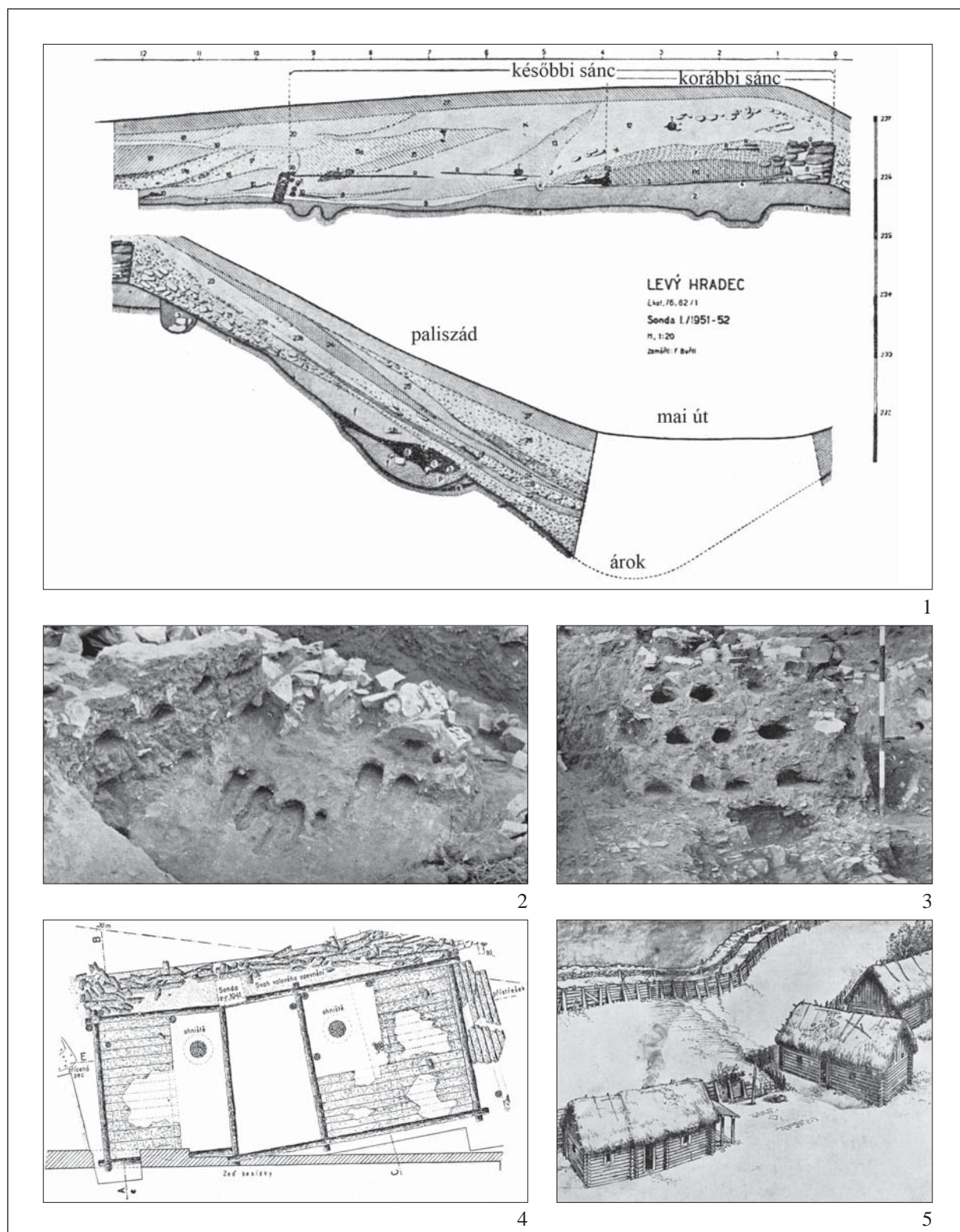
40. kép. Levý Hradec. 1: A vár feltárási alaprajza (BORKOVSKÝ 1953); 2: A templom feltárási alaprajza;
3: Az erődítések keresztmetszete (TOMKOVÁ 2001)

Fig. 40. Levý Hradec. 1: Layout plan showing the excavated areas (BORKOVSKÝ 1953); 2: Excavation plan of the church; 3: Section drawing of the ramparts (TOMKOVÁ 2001)

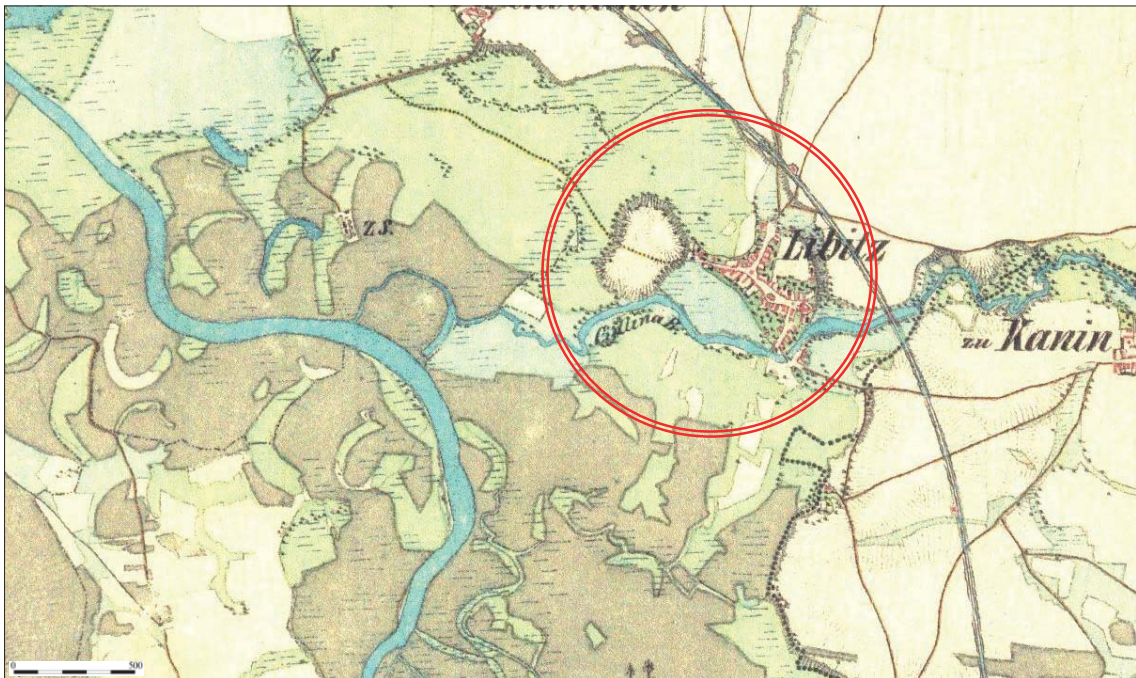
41. kép. Levý Hradec. 1: A külső vár cölöpfalas épületeinek alaprajza;
 2: A belső vár cölöpfalas épületének alaprajza; 3: A cölöpfalas épület feltárásának folyamata;
 4: A cölöpfalas épület rekonstrukciós rajza (BORKOVSKÝ 1953)

Fig. 41. Levý Hradec. 1: Excavation plan of a log buildings in the outer castle; 2: Layout of a log building in the inner castle; 3: Excavation process of a log building; 4: Reconstructed view of a log house (50. kép. Litoměřice 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely úrfelvételen (amapy.centrum.cz)

42. kép. Levý Hradec. 1: A sánc és a várárok metszete (BORKOVSKÝ 1953);
 2–3: A sánc rostos szerkezete fényképeken (BORKOVSKÝ 1949); 4: Egy boronafalas épület alaprajza;
 5: Rekonstrukciós rajz a várbelsőről (BORKOVSKÝ 1953)

Fig. 42. Levý Hradec. 1: Section drawing of the rampart and ditch (BORKOVSKÝ 1953); 2–3: Photos of the fibre-structure of the rampart (BORKOVSKÝ 1949); 4: Layout of a log house excavated in the castle;
 5: Reconstructed view of the castle interior (BORKOVSKÝ 1953)

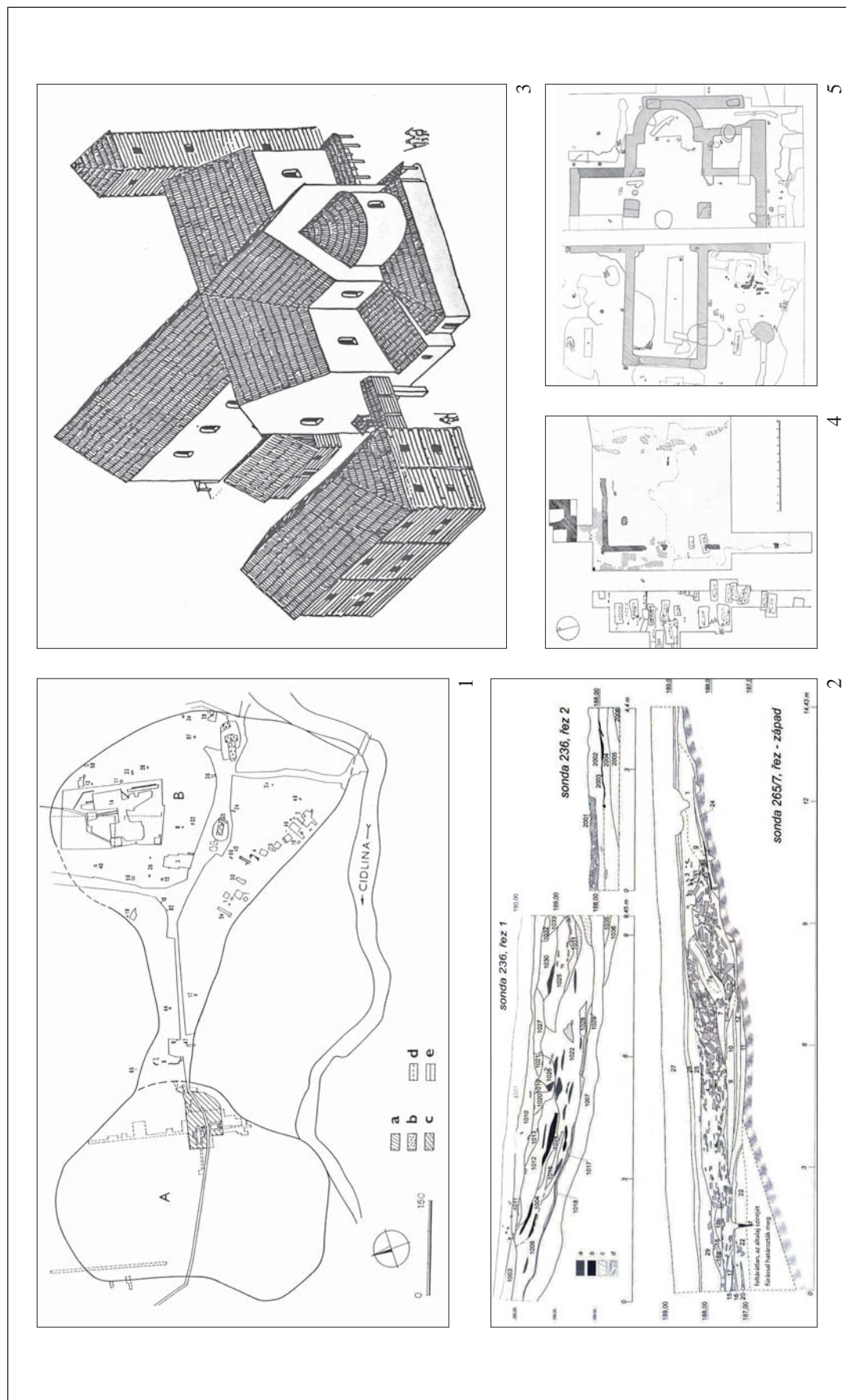

1

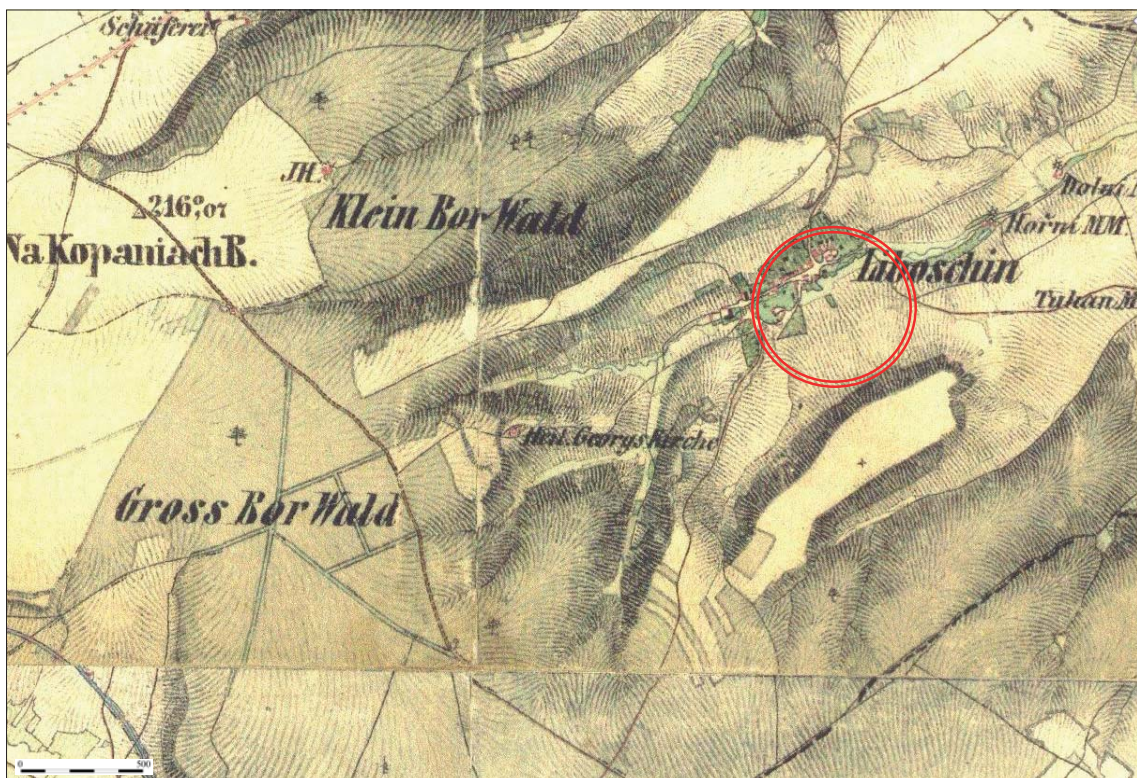
2

43. kép. Libice nad Cidlinou. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen (mapy.cz)
 Fig. 43. Libice nad Cidlinou. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (mapy.cz)

44. kép. Libice nad Cidlinou. 1: Összesített alaprajz (PRINCOVÁ 1994); 2: Az erődtételek metszetei (MAŘIK 2006); 3: A palotaegyüttes rekonstrukciója (GÓRECKI é.n.); 4: A II. századi udvarház ásátási alaprajza (TUREK 1953); 5: A templom alaprajza (TUREK 1950)

Fig. 44. Libice nad Cidlinou. 1: Layout of the castle (PRINCOVÁ 1994); 2: Section drawing of the rampart (MAŘIK 2006); 3: Reconstruction view of church and princely palace (GÓRECKI é.n.); 4: Excavation plan of a 11th-century manor house (TUREK 1953); 5: Excavation plan of the church (TUREK 1950)

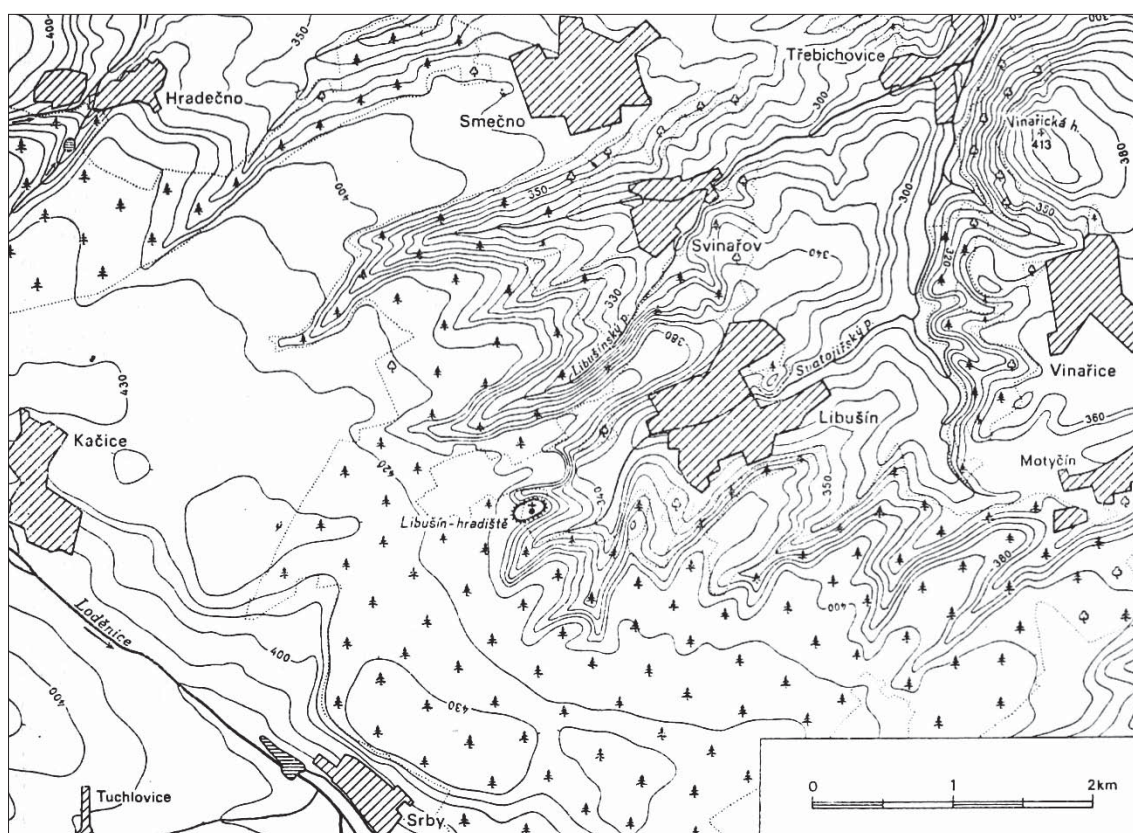

1

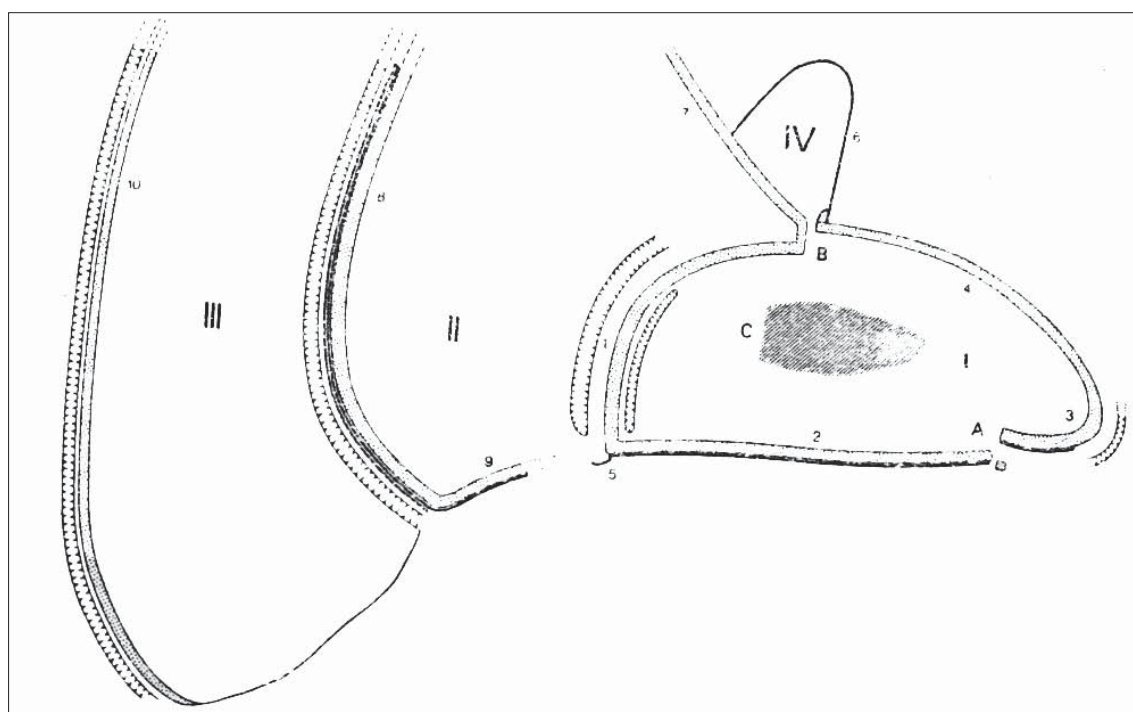

2

45. kép. Libušín. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 45. Libušín. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

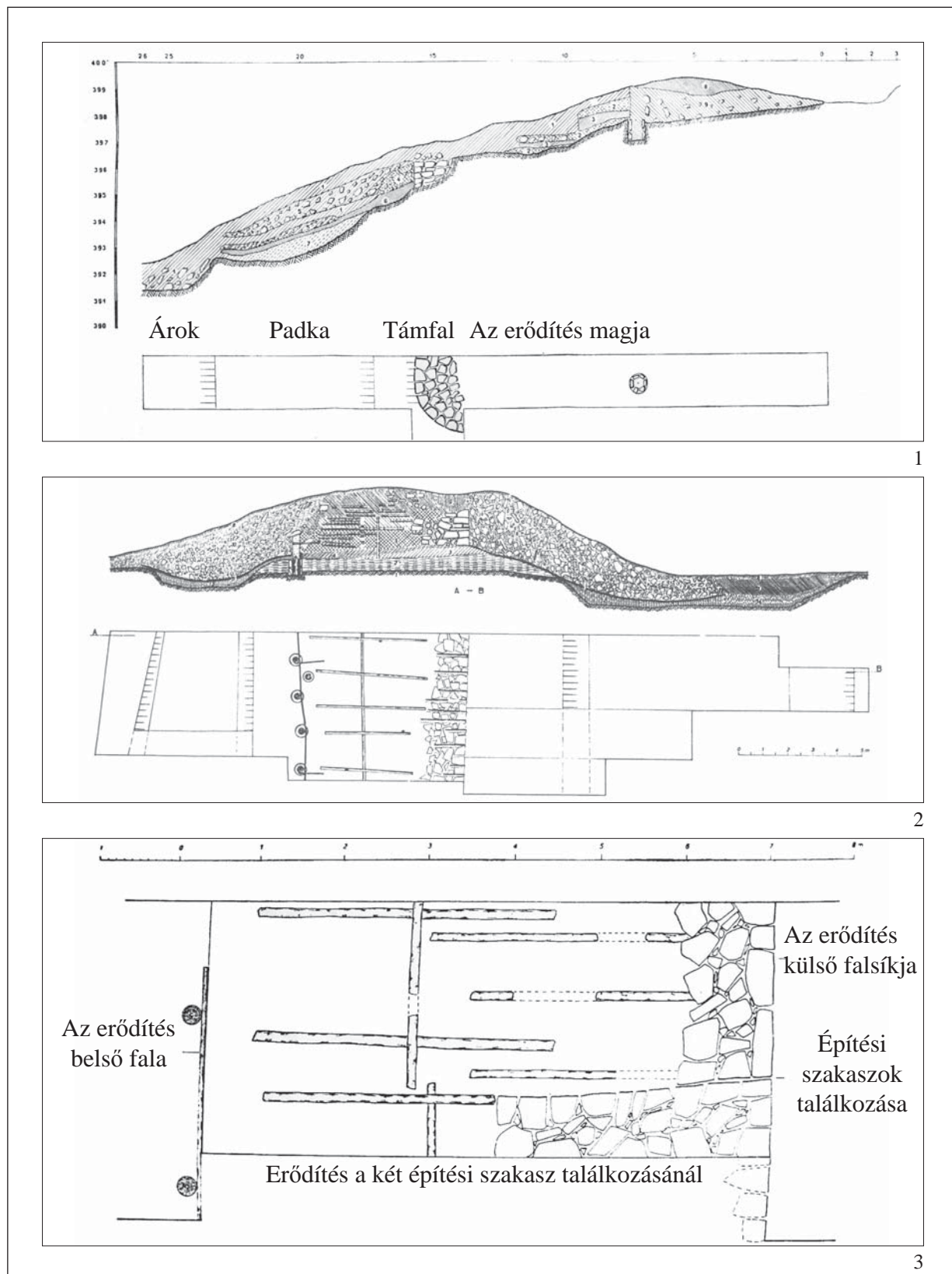
1

2

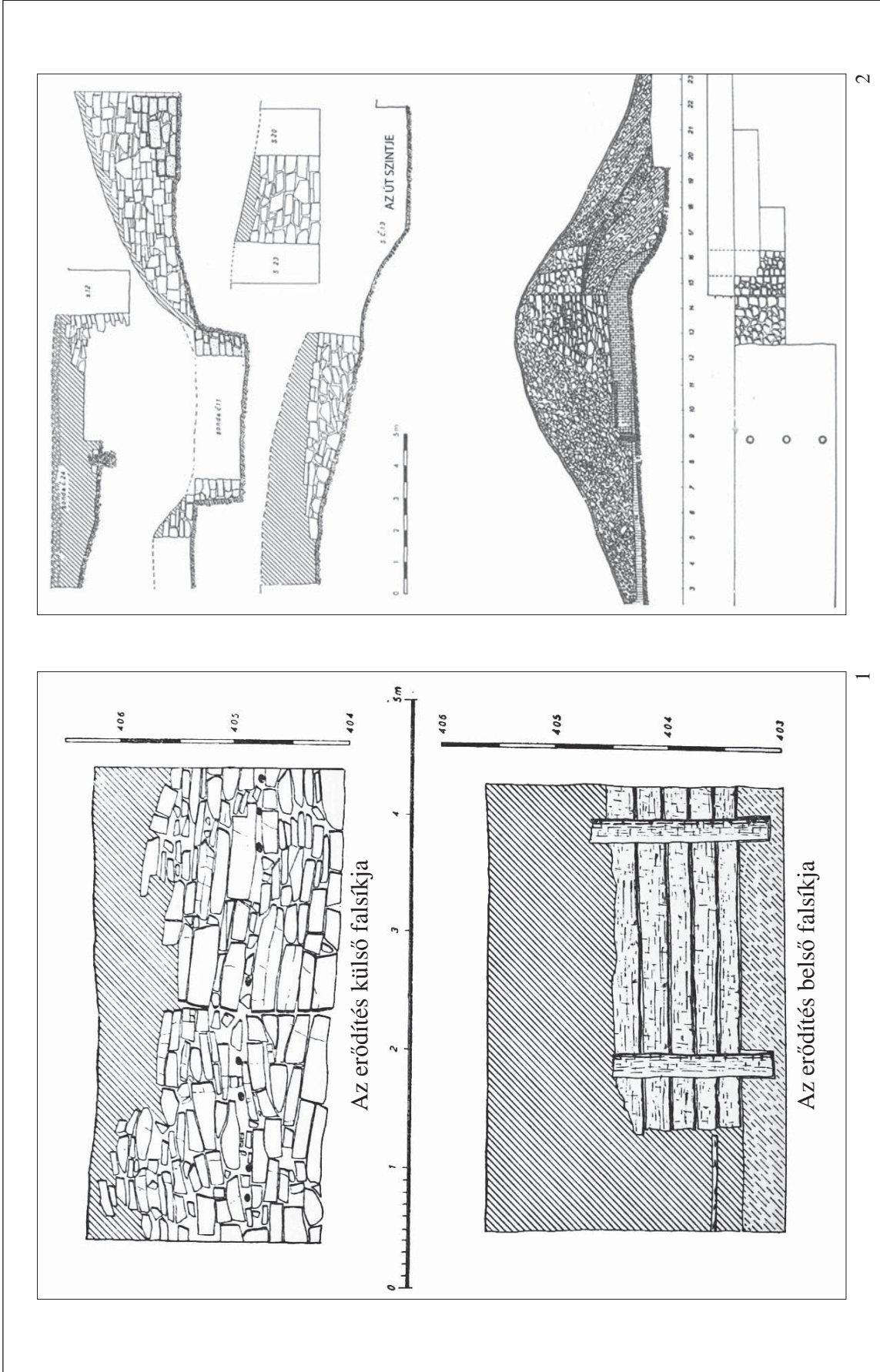
46. kép. Libušín. 1: A vár környékének régészeti lelőhelyei; 2: A vár alaprajza (VÁNA 1973)

Fig. 46. Libušín. 1: The site and its and environs, with early medieval sites; 2: Layout of the castle (VÁNA 1973)

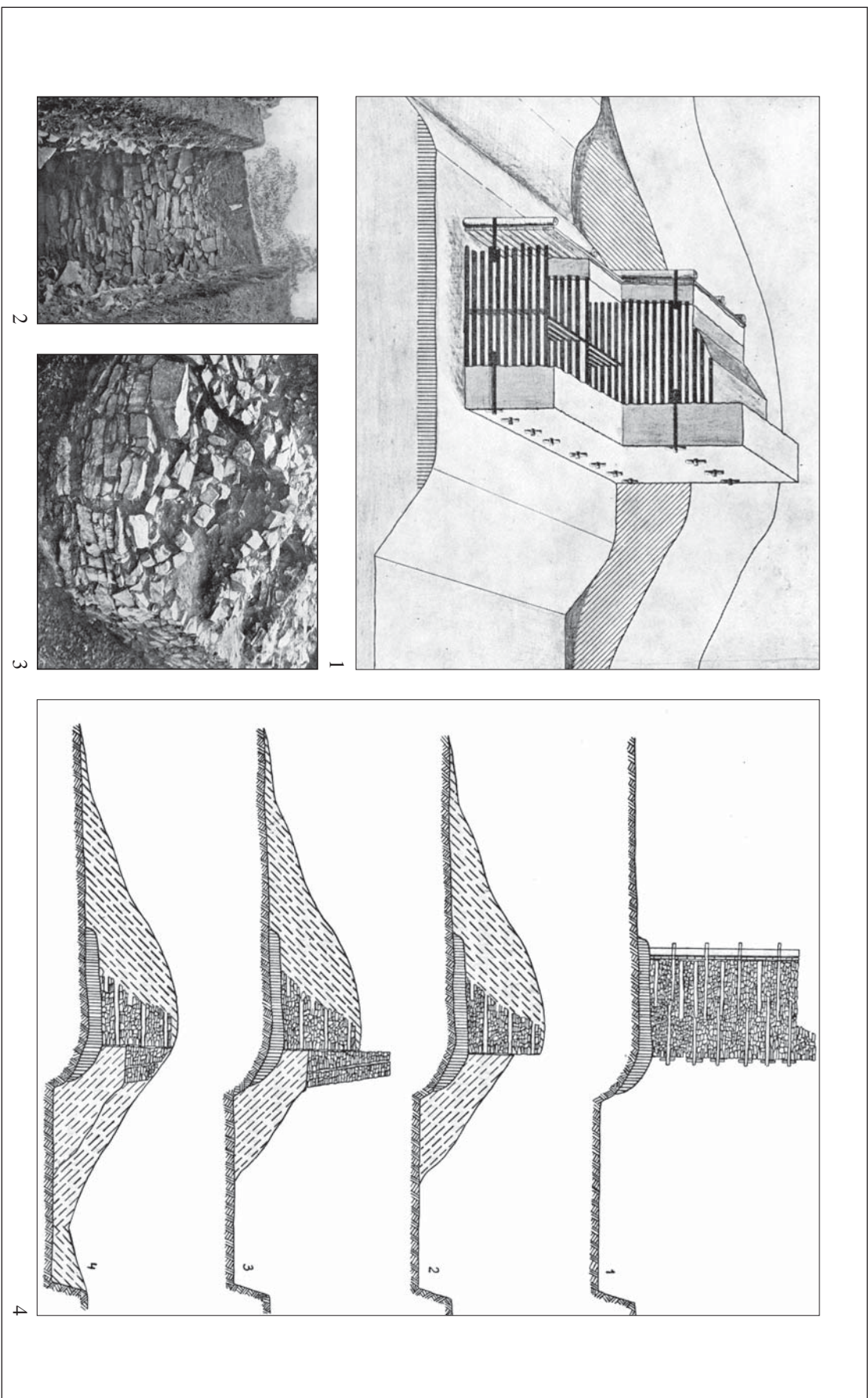

47. kép. Libušín. 1–2: A belső vár sáncátvágásai (VÁNA 1973; BÖHM 1950); 3: A sáncszerkezet alaprajza a két építési szakasz találkozásánál (VÁNA 1973)

Fig. 47. Libušín. 1–2: Section drawing and excavation plan of the ramparts of the inner castle (VÁNA 1973; BÖHM 1950); 3: Libušín, excavation plan of the rampart at the joining of two construction sections (VÁNA 1973)

48. kép. Libušín. 1: A sánc belső és külső síkjának rajzi dokumentációja; 2: A szárazon rakott kőfal és utólagos köpenyezése (VÁNA 1973)
 Fig. 48. Libušín. 1: The documented inner and outer façade of the ramparts; 2: Secondary coating of the dry-laid stone wall (VÁNA 1973)

49. kép. Libušín. 1: A sánc rekonstruált szerkezete; 2–3: A külső szárazon rakott kőfal és kapu felirásí jenykérei (Vönn 1950); 4: A sánc építési periódizációja (Kavát 1953)
 Fig. 49. Libušín. 1: Reconstructed view of the ramparts; 2–3: Excavation photo of the outer dry-laid stone wall and the castle gate (Vönn 1950); 4: Evolution of the fortification (Kavát 1953)

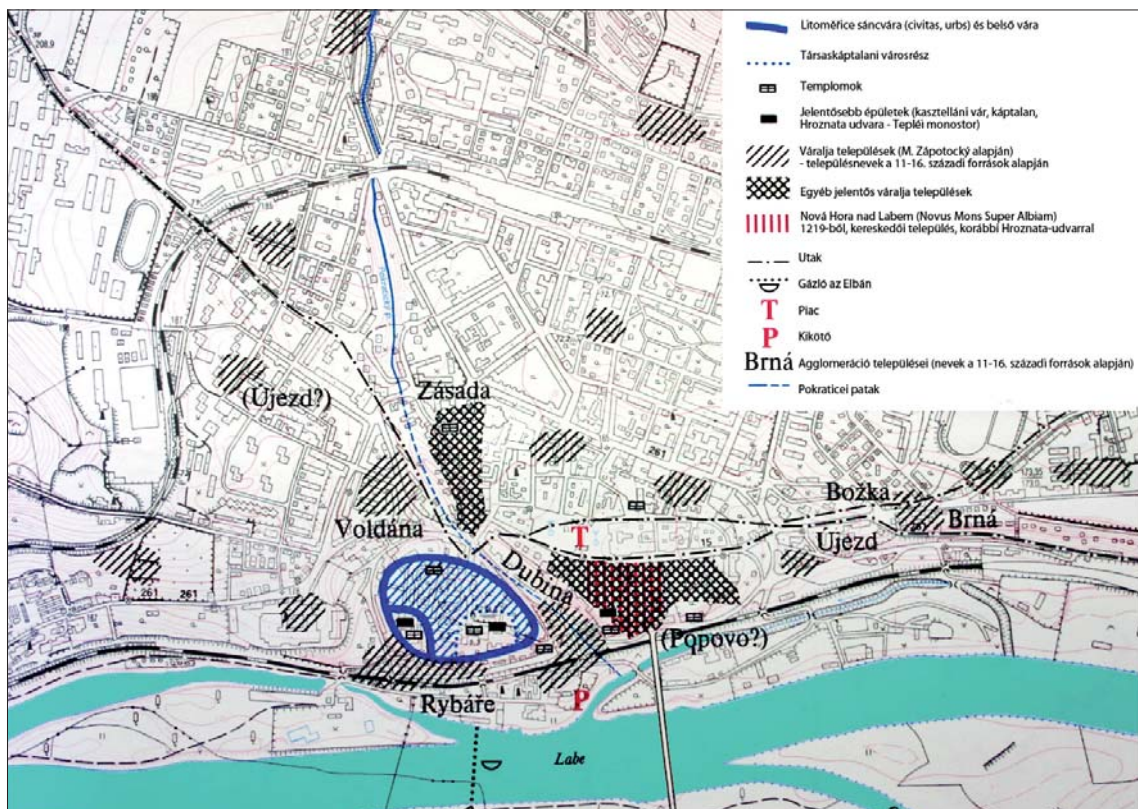

1

2

50. kép. Litoměřice. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 50. Litoměřice. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

51. kép. Litoměřice. 1: A vár egy 18. századi alaprajzon, a jelentős átépítések előtt; 2: A vár rekonstruált alaprajza és belső felosztása, környező lelőhelyek jelölésével (MACEK-SMETANA-TOMAS 1996)

Fig. 51. Litoměřice. 1: The city on a 18th-century map, before intensive rearrangement of the city; 2: Reconstructed layout of the castle, showing its inner division and surrounding sites (MACEK-SMETANA-TOMAS 1996)

1

2

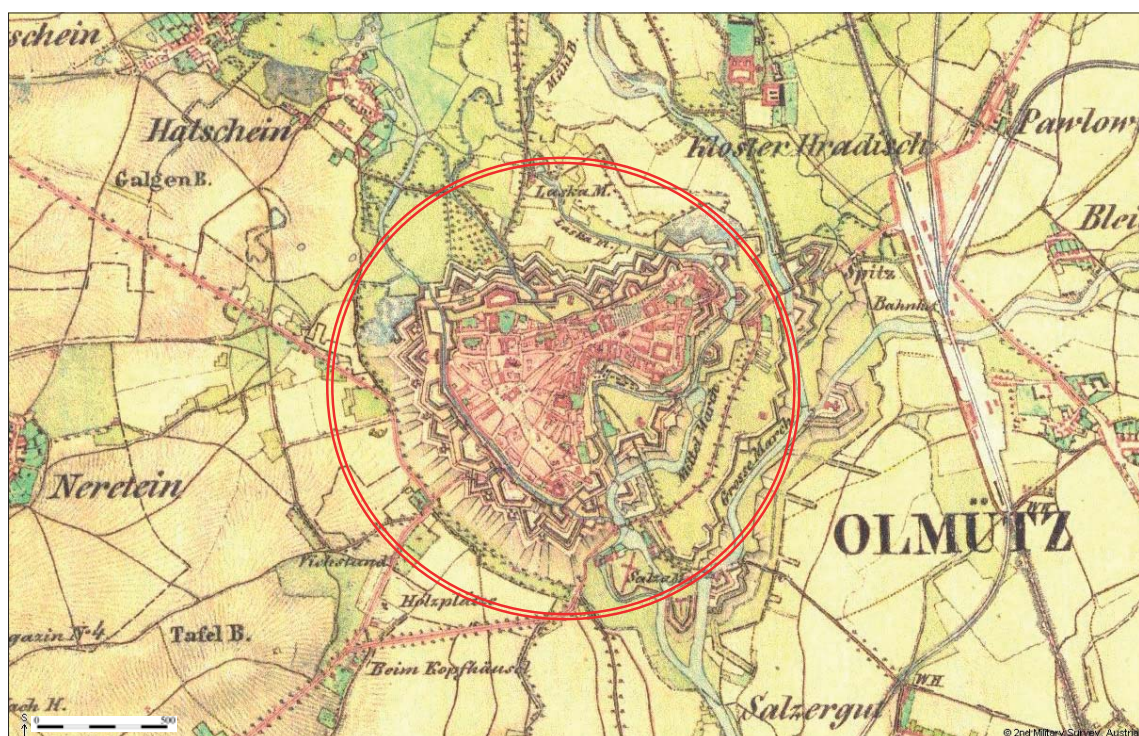
3

4

53. kép. Mělník. 1: A vár látképe a túlpartról (wikipedia.com); 2: A helyszín légifényképe, az egykori belső vár helyén álló káptalani épületegyüttessel (hrady.cz); 3: A sáncok rekonstruálható vonala (Jiří Marounek alapján); 4: A sáncok feltárt szakasza (MEDUNA 2003)

Fig. 53. Mělník. 1: View from the opposite side of the river (wikipedia.com); 2: Aerial view of the chapter buildings on the site of the former inner castle (hrady.cz); 3: Reconstructed line of the ramparts (after Jiří Marounek); 4: Excavated fragment of the ramparts (MEDUNA 2003)

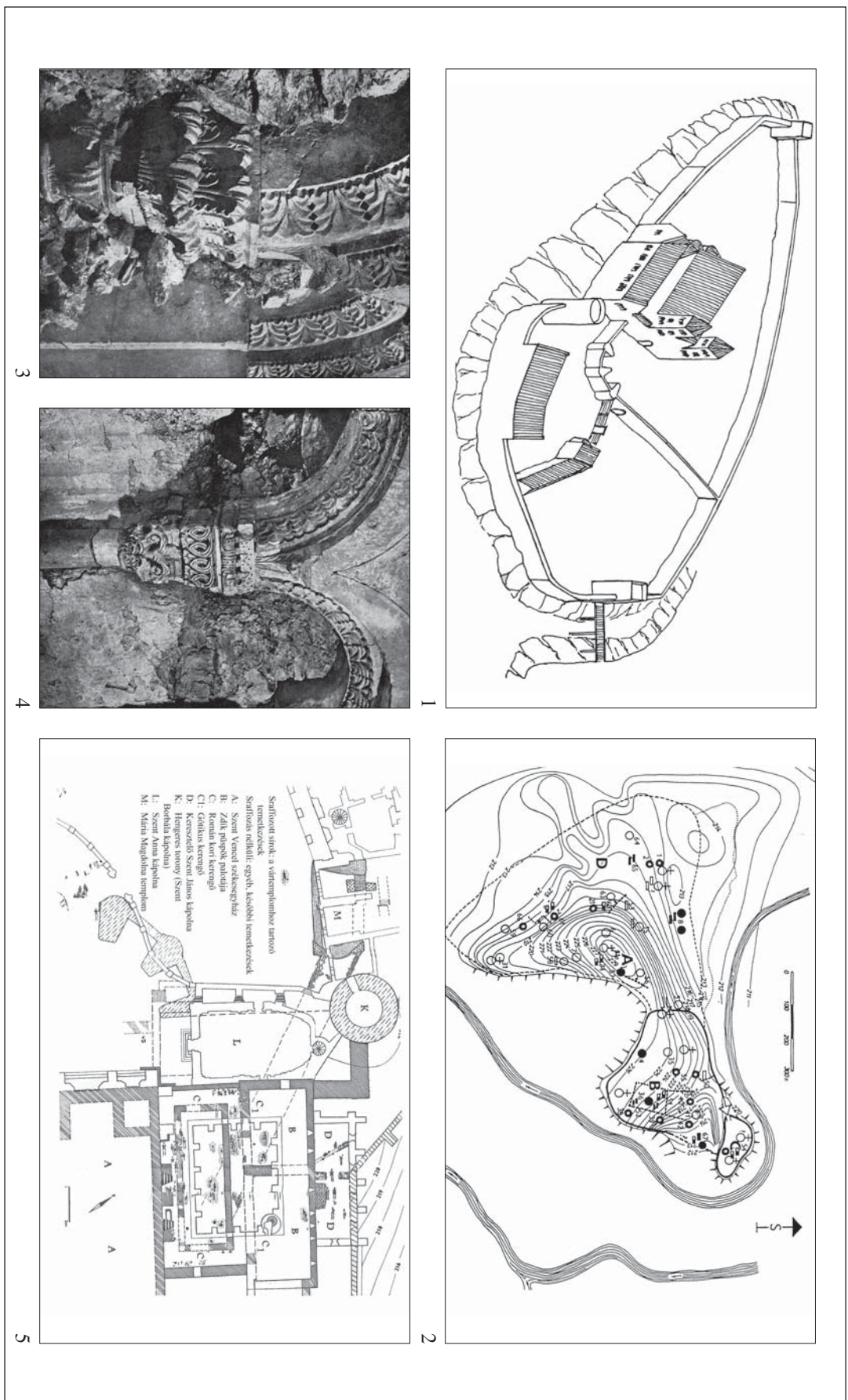

1

2

54. kép. Olomouc. 1: A település a második katonai felmérésen; 2: Olomouc űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 54. Olomouc. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

55. kép. Olomouc. 1: A belső vár rekonstruált képe (Pláček 2006); 2: Olomouc középkori régészeti lelőhelyeinek térképe (Bláha 1998); 3–4: Faragott részletek a palotából (Reichertová 1949); 5: A belső vár ásattási alaprajza (Dohnal 2006)

Fig. 55. Olomouc. 1: Reconstructed view of the inner castle (Pláček 2006); 2: Medieval sites of the city (Bláha 1998); 3–4: Carved stone details from the palace building (Reichertová 1949); 5: Excavation plan of the inner castle (Dohnal 2006)

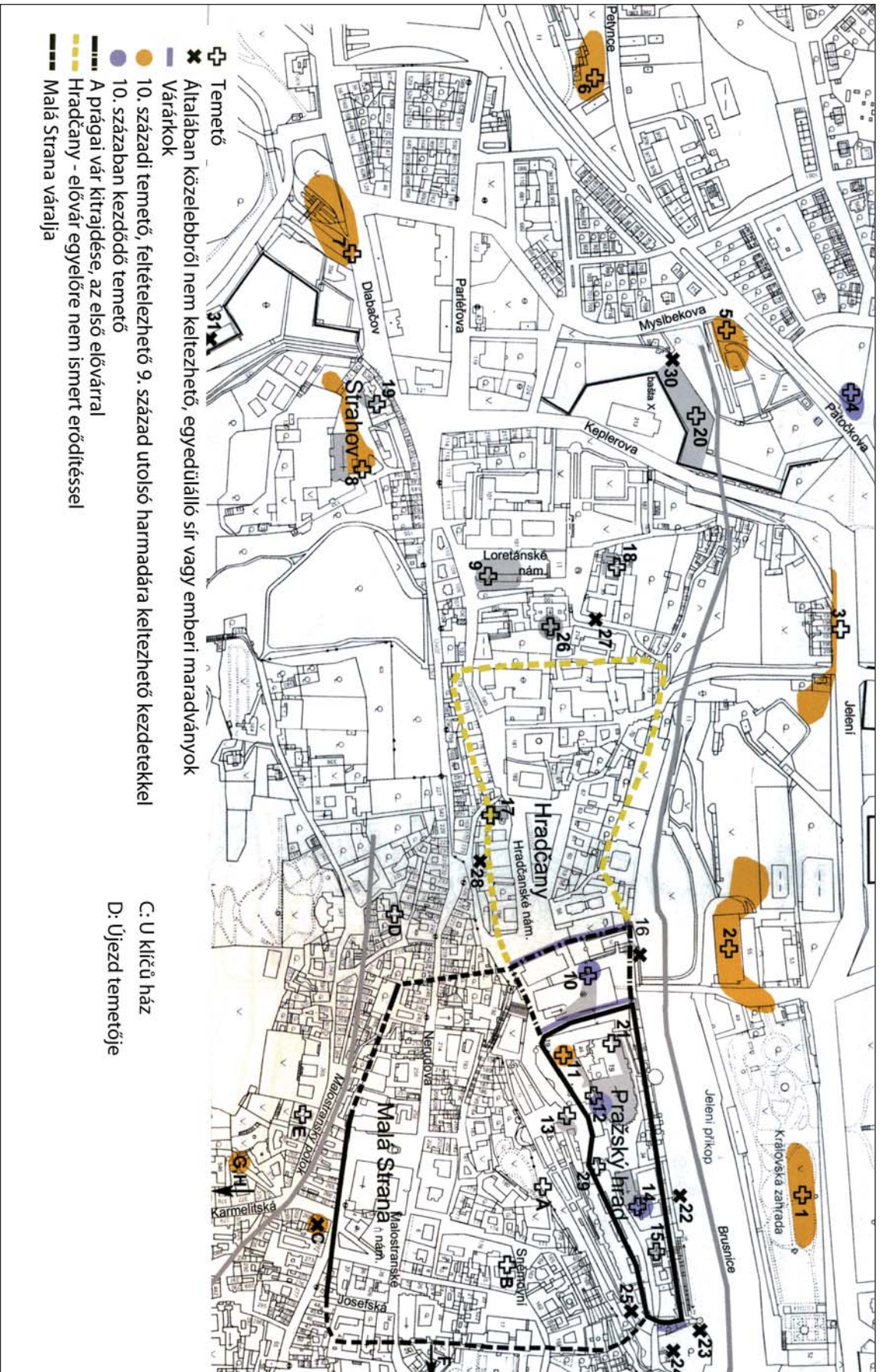

1

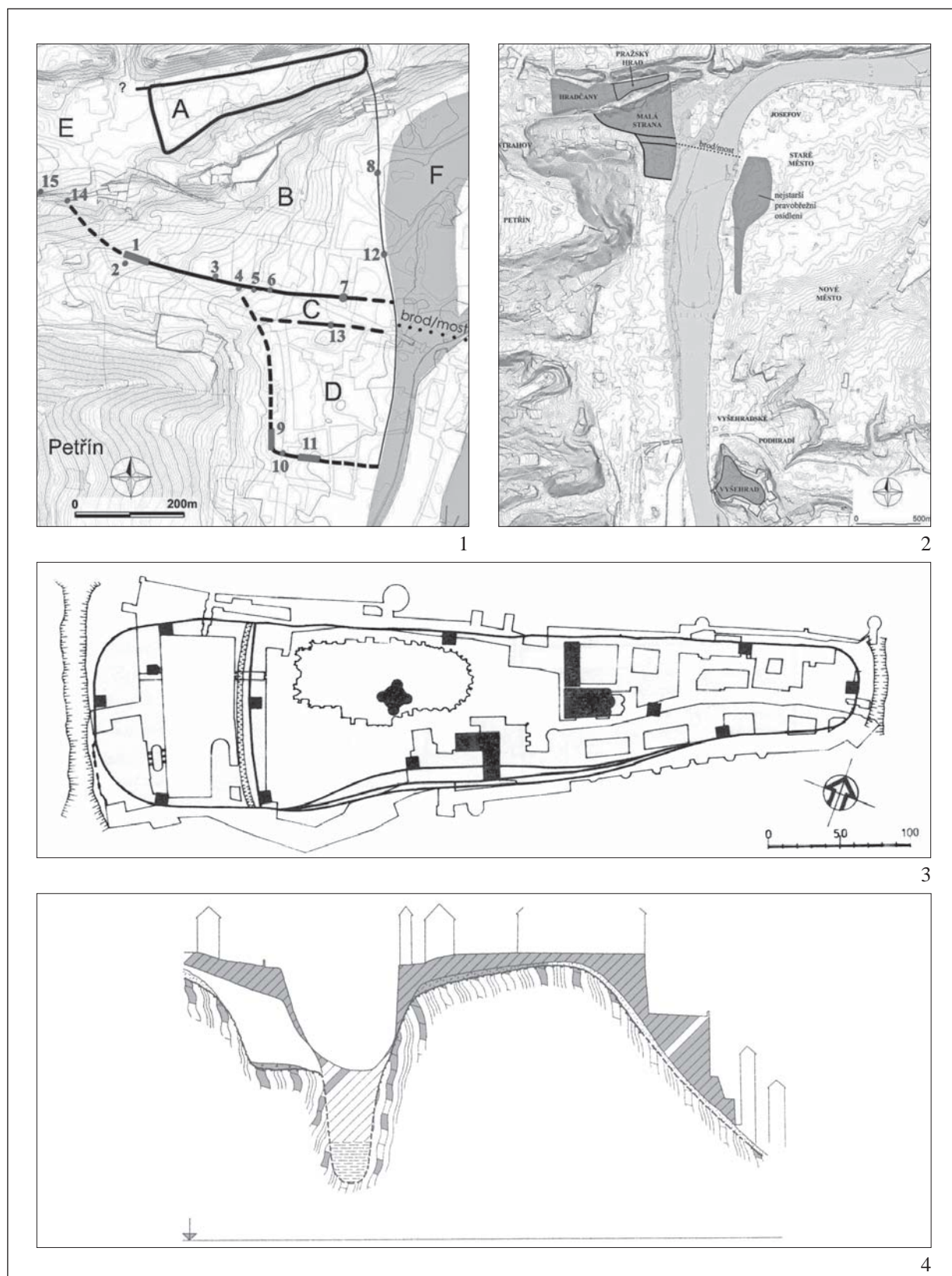
2

56. kép. Prága. 1: A helyszín és környezete a második katonai felmérésen; 2: Prága úrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 56. Prague. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

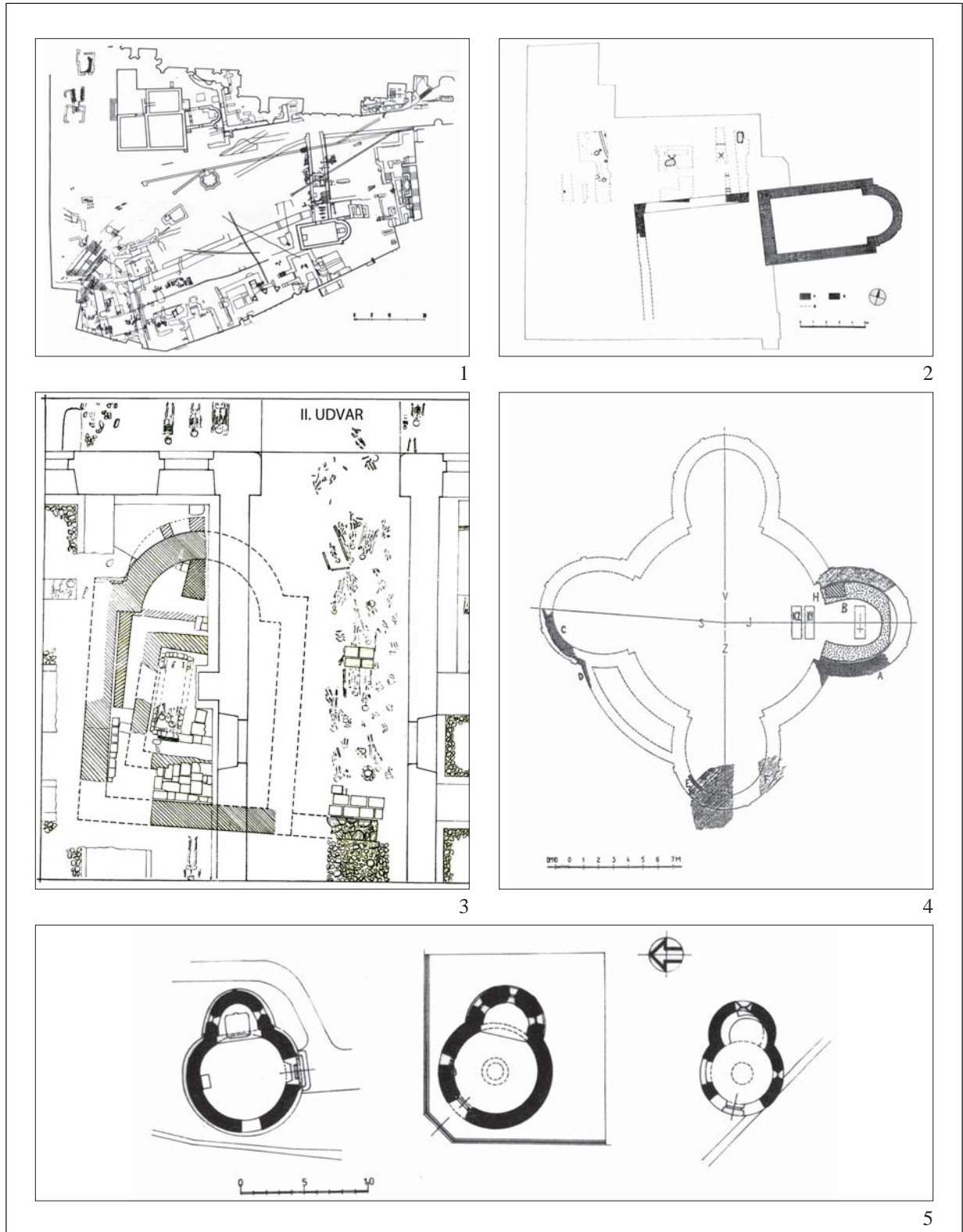
57. kép. Prága, temetkezések a vár közvetlen környezetében (Tomková 2005)

Fig. 57. Prague, burial sites in the closest vicinity of the castle (Tomková 2005)

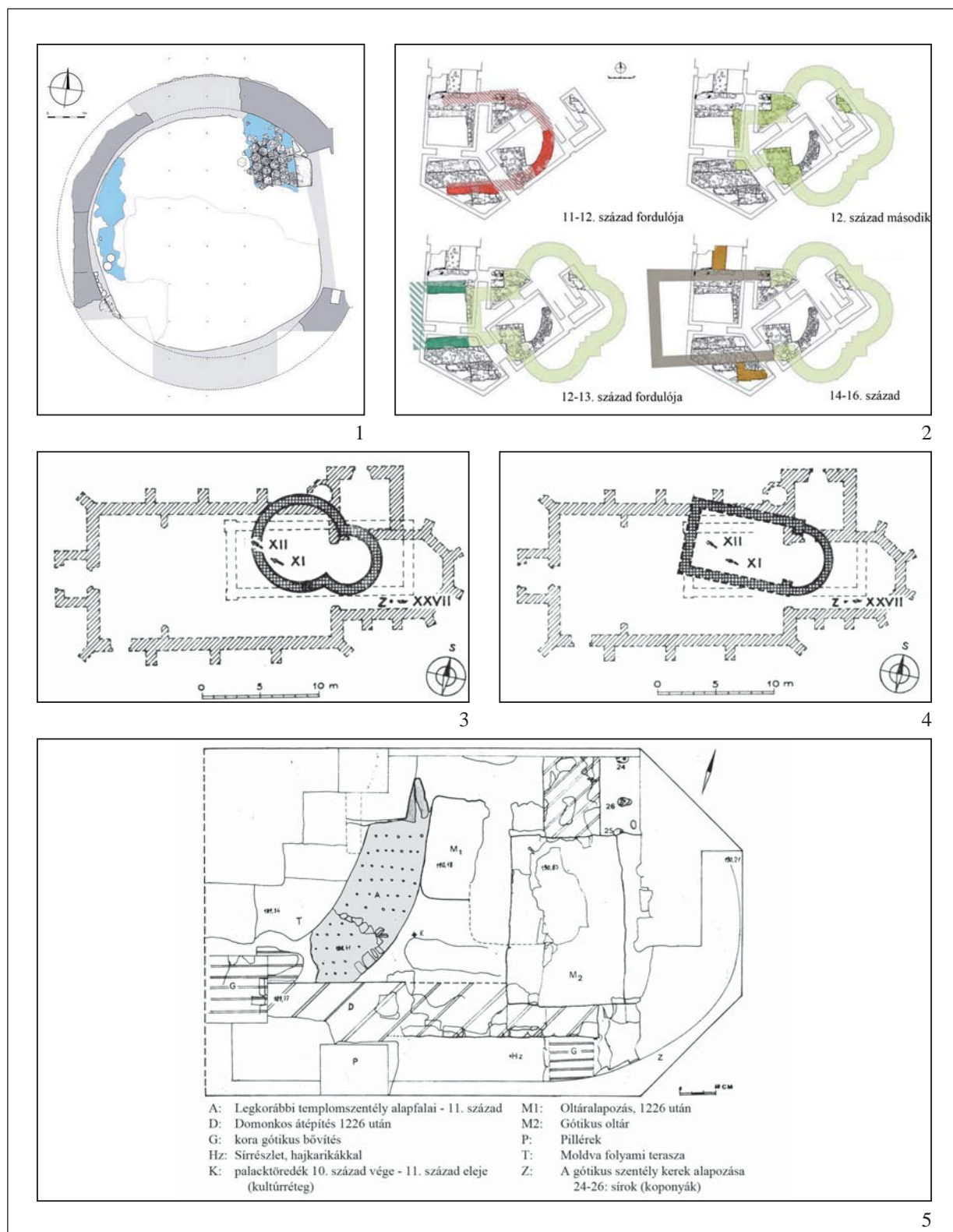
58. kép. Prága. 1: Malá Strana erődítései, a feltárt szakaszok számozásával; 2: Prága kora középkori településhálózata (HAVRDA 2008); 3: A vár alaprajza (POCHE 1983); 4: A prágai vár erődítéseinek keresztmetszete (BOHÁČOVÁ 2001)

Fig. 58. Prague. 1: Ramparts of Malá Strana, numbering the excavated parts; 2: The early medieval settlement network (HAVRDA 2008); 3: Layout of the castle (POCHE 1983); 4: Cross section of the fortifications (BOHÁČOVÁ 2001)

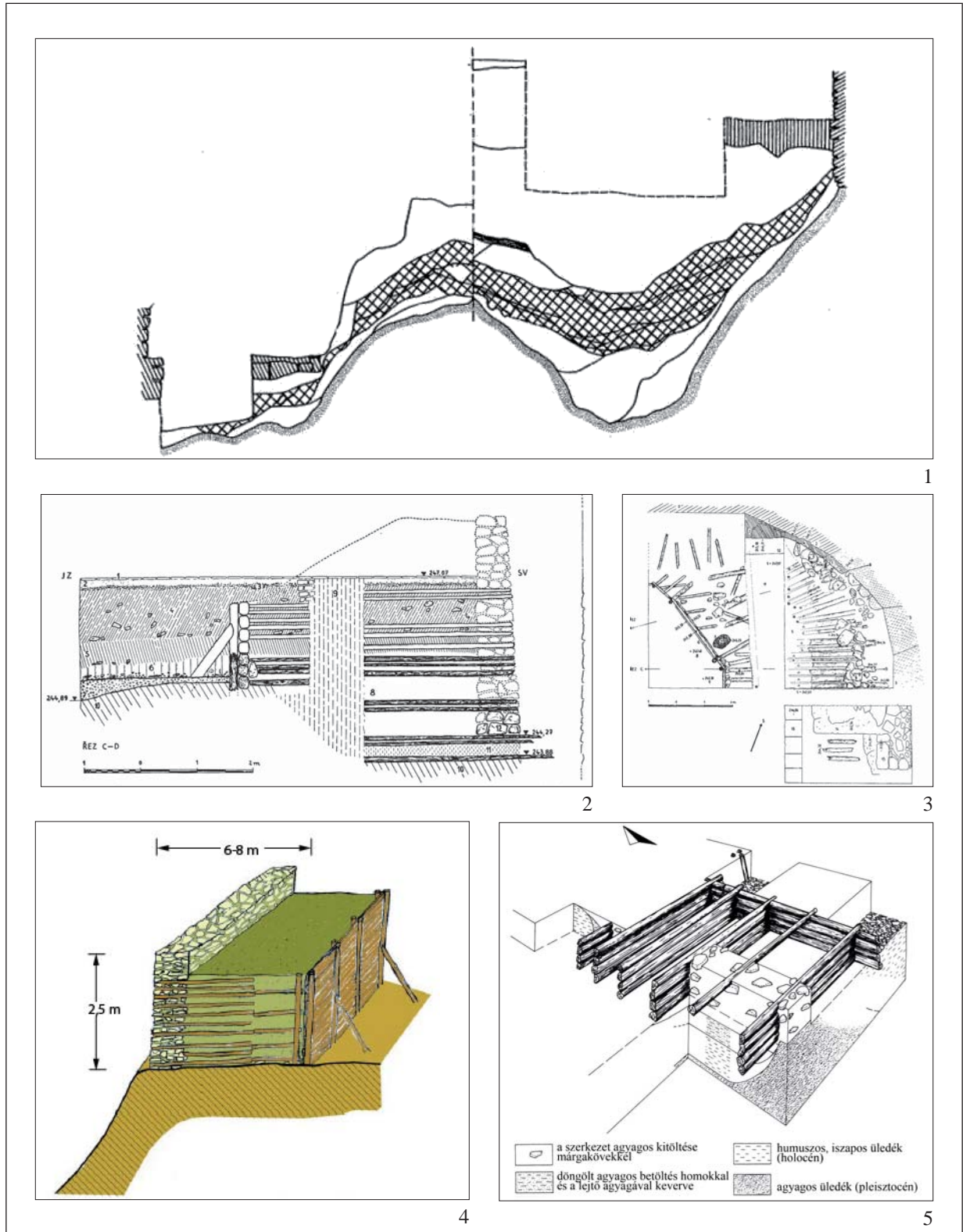
59. kép. Prága. 1: A belső vár feltárt épületei (POCHE 1983); 2: A püspöki palotakápolna (BOHÁČOVÁ–FROLÍK–CHOTĚBOR–ŽEGKLITZ 1986); 3: Szűz Mária templom alaprajza (BORKOVSKÝ 1950); 4: Szent Vid rotunda (GUTH 1934); 5: A főúri udvarházak rotundái (POCHE 1983)

Fig. 59. Prague. 1: Buildings excavated in the inner castle (POCHE 1983); 2: Bishopric palace chapel (BOHÁČOVÁ–FROLÍK–CHOTĚBOR–ŽEGKLITZ 1986); 3: Excavation plan of the Virgin Mary's church (BORKOVSKÝ 1950); 4: St Vitus' rotunda (GUTH 1934); Rotundas of the noble palaces (POCHE 1983)

60. kép. Prága. 1: Malá Strana, Szent Vencel kápolna (ČIHÁKOVÁ–MÜLLER 2006);
 2: Zábřeh-i Szent János kápolna (PODLISKA 2006); 3–4: Nové Město, Szent Kliment templom első fázisának
 rekonstrukciós kísérletei; 5: Szent Kliment templom szentélyének feltárási alaprajza (HUML 1977)

Fig. 60. Prague. 1: Malá Strana, St Wenceslaus' chapel (ČIHÁKOVÁ–MÜLLER 2006);
 2: St John chapel of Zábřeh (PODLISKA 2006); 3–4: Nové Město, reconstruction attempts of the first phase
 of St Clement's church; 5: Excavation plan of the chancel of St Clement's church (HUML 1977)

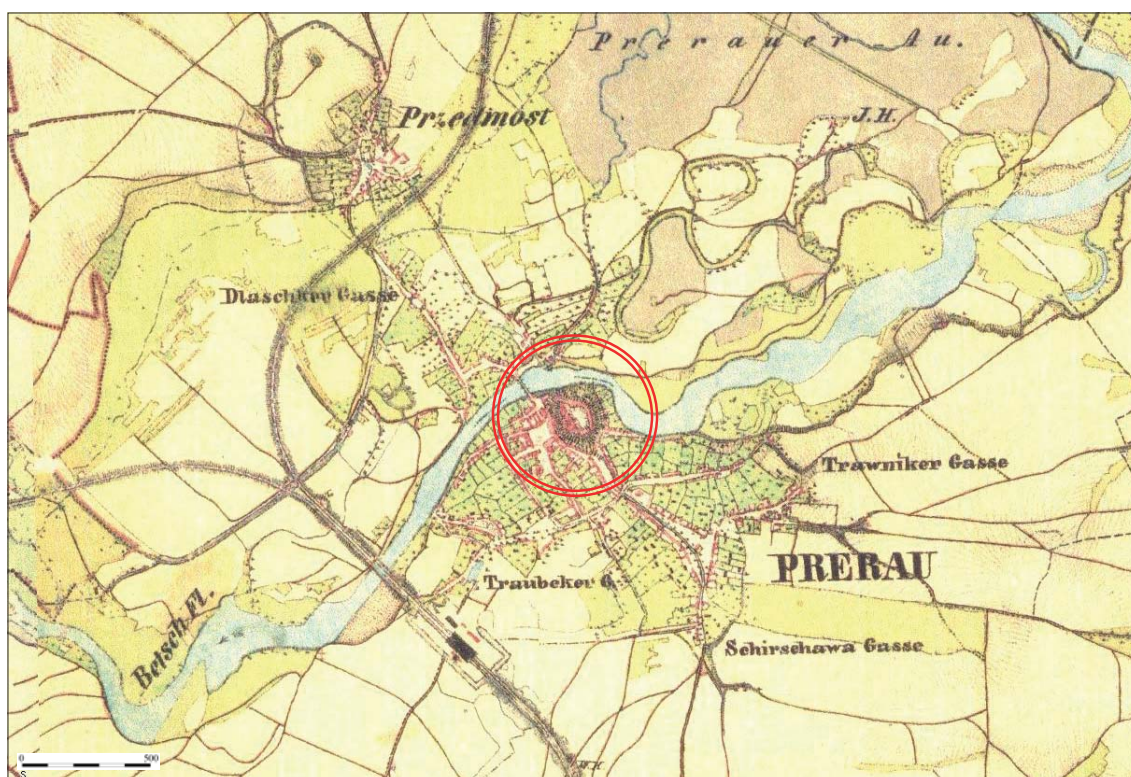

61. kép. Prága. 1: A vár erődítéseinek keresztmetszete (BOHÁČOVÁ 2001);

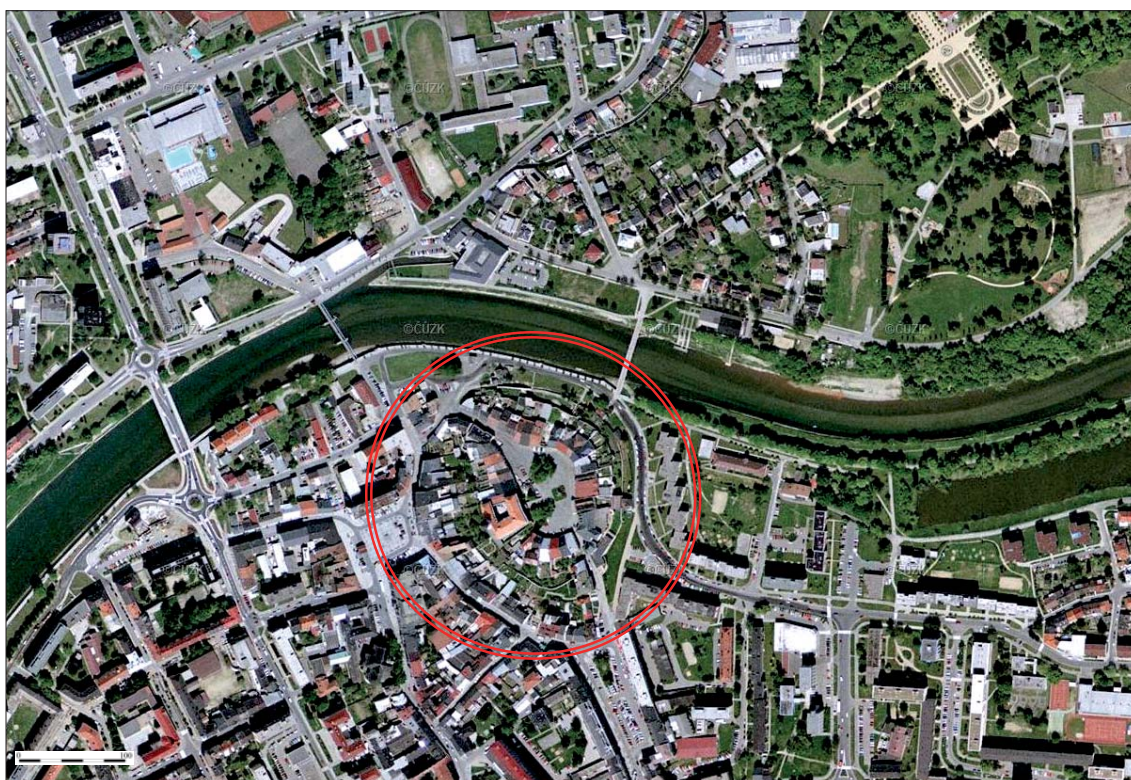
2–3: Opyš sánca, rekonstrukciós-szerkezeti kép és ásatási alaprajz (BORKOVSKÝ 1962);

4–5: Malá Strana erődítéseinek rekonstrukciós és szerkezeti-értelmező rajza (ČIHÁKOVÁ–HAVRDA 2008)

Fig. 61. Prague. 1: Cross section of the ramparts (BOHÁČOVÁ 2001); 2–3: Ramparts of Opyš, reconstruction view and excavation plan (BORKOVSKÝ 1962); 4–5: Malá Strana, reconstructed view of the ramparts; structure and evaluation view of the ramparts (ČIHÁKOVÁ–HAVRDA 2008)

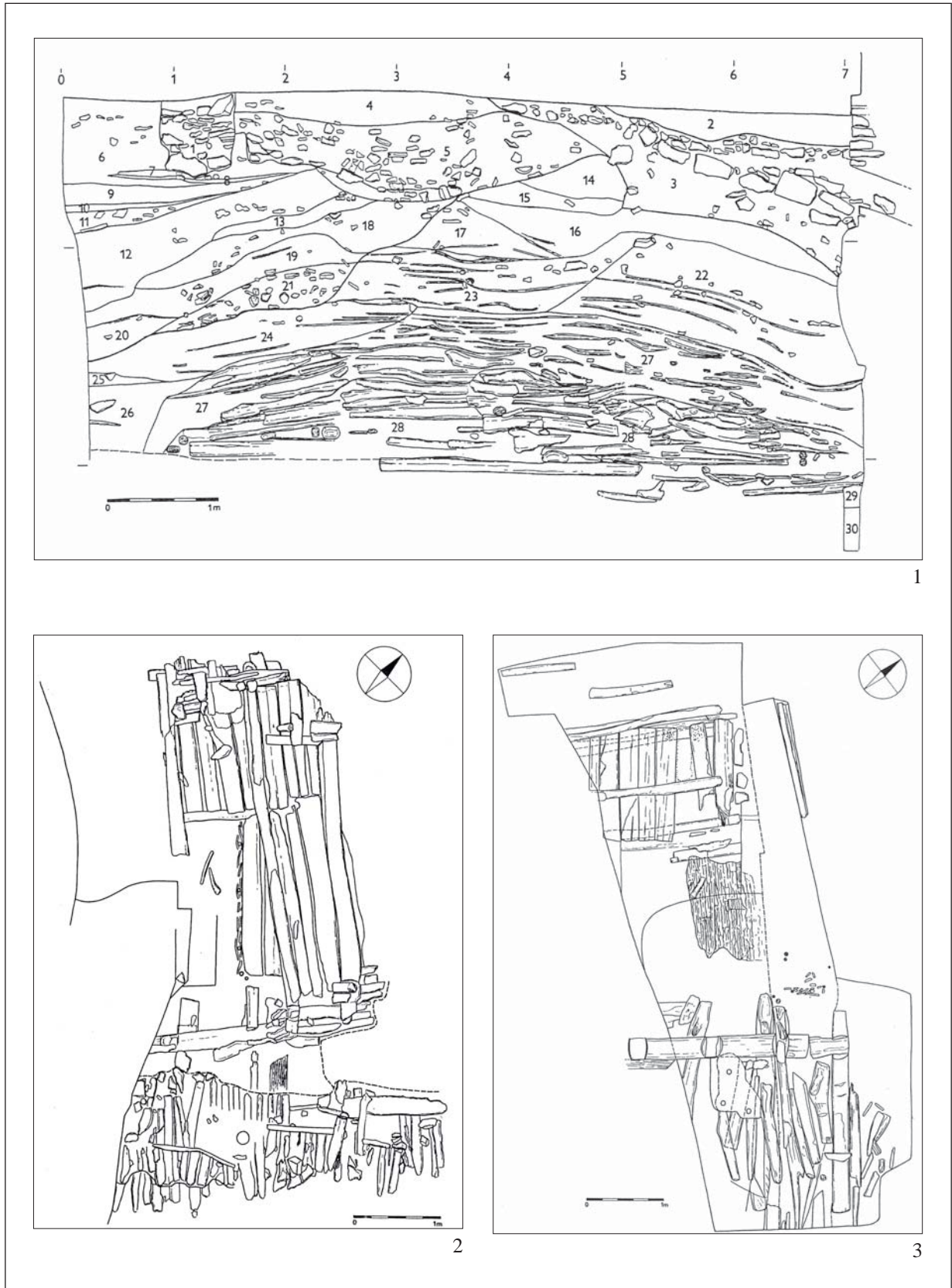
1

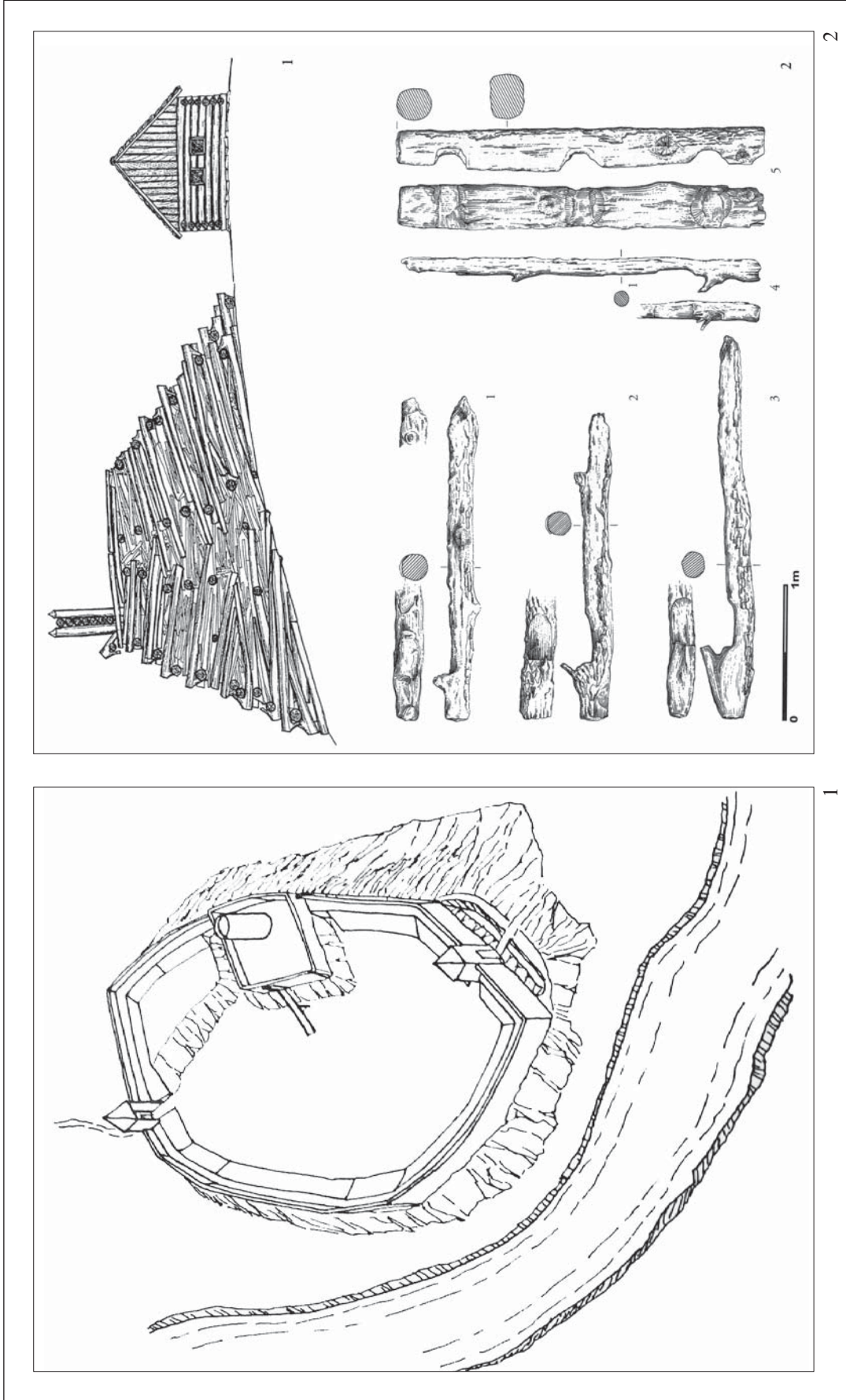
2

62. kép. Přerov. 1: A település a második katonai felmérésen; 2: Přerov úrfelvételen (amapy.centrum.cz)

Fig. 62. Přerov. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

63. kép. Přerov. 1: A sánc metszetrajza; 2–3: A sáncok feltárási alaprajzai (PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007)
 Fig. 63. Přerov. 1: Section drawing of the ramparts; 2–3: Excavation plans of the ramparts (PROCHÁZKA–KOHOUTEK–PEŠKA 2007)

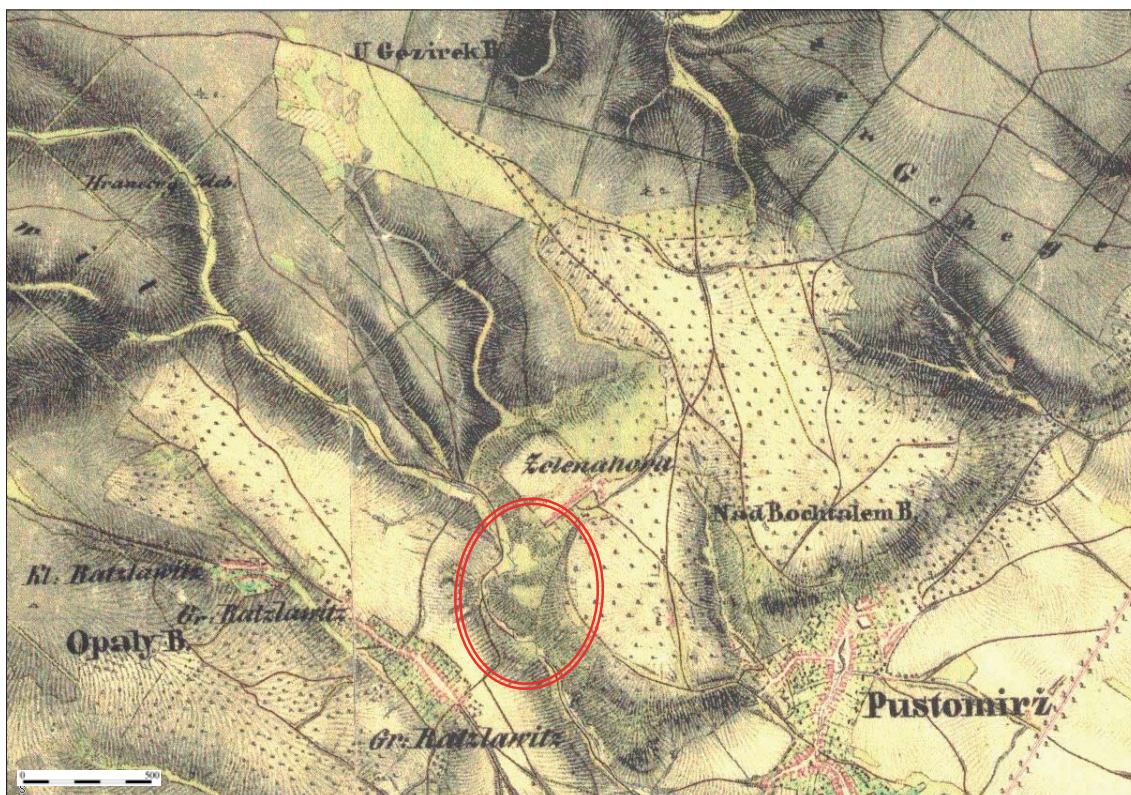

64. kép. Přerov. 1: A vár rekonstruált látképe a 12. században (PLAČEK 2006);

2: Az erődtések rekonstrukciója és az egyes faelemek rajzai (fahorgok) (PROCHÁZKA 2009)

Fig. 64. Přerov. 1: Reconstruction view of the castle in the 12th century (PLAČEK 2006);

2: Reconstruction of the ramparts showing some wooden details (hooked beams) (PROCHÁZKA 2009)

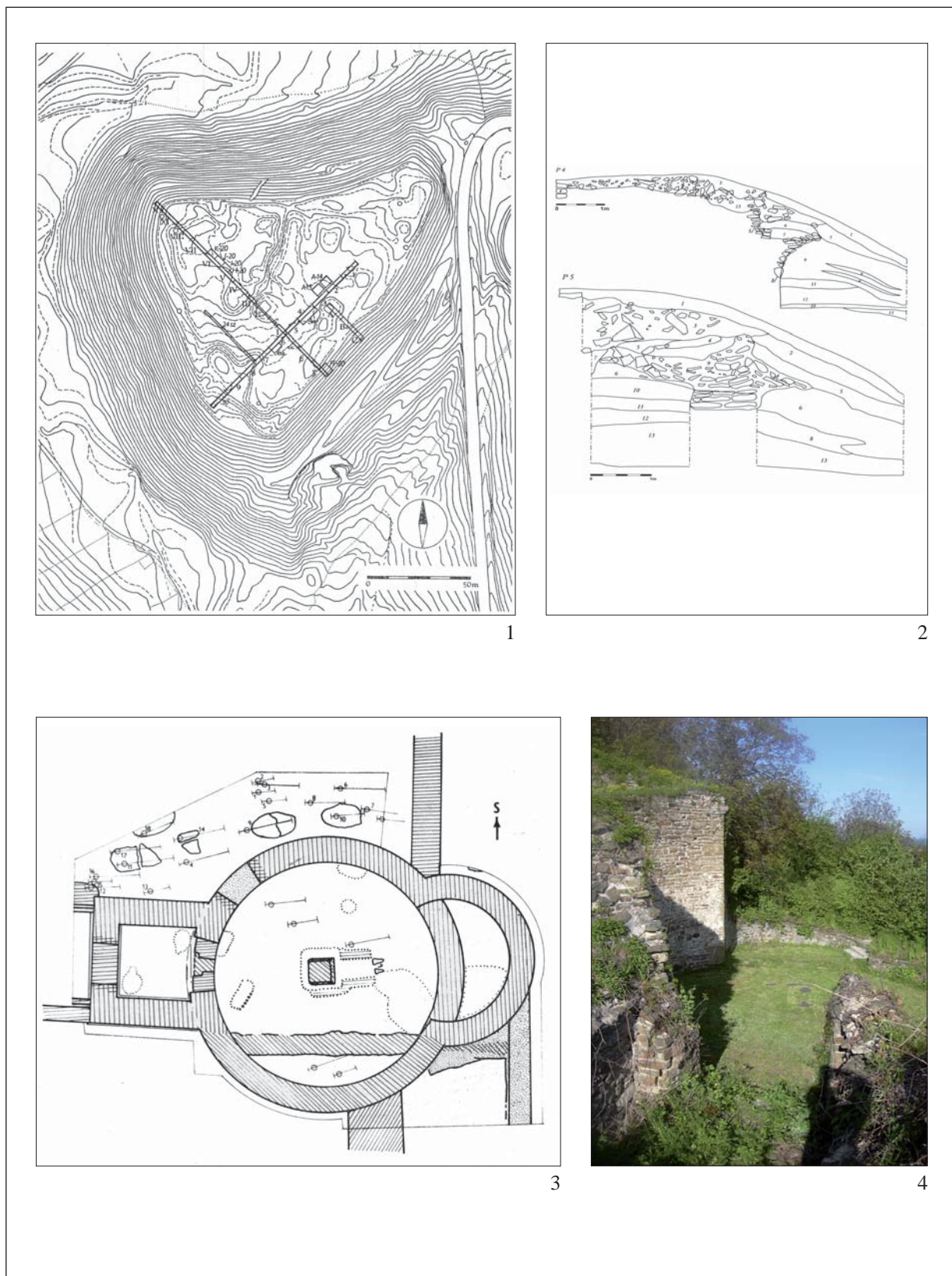

1

2

65. kép. Pustiměř. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Pustiměř úrfelvételen (mapy.cz)
 Fig. 65. Pustiměř. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (mapy.cz)

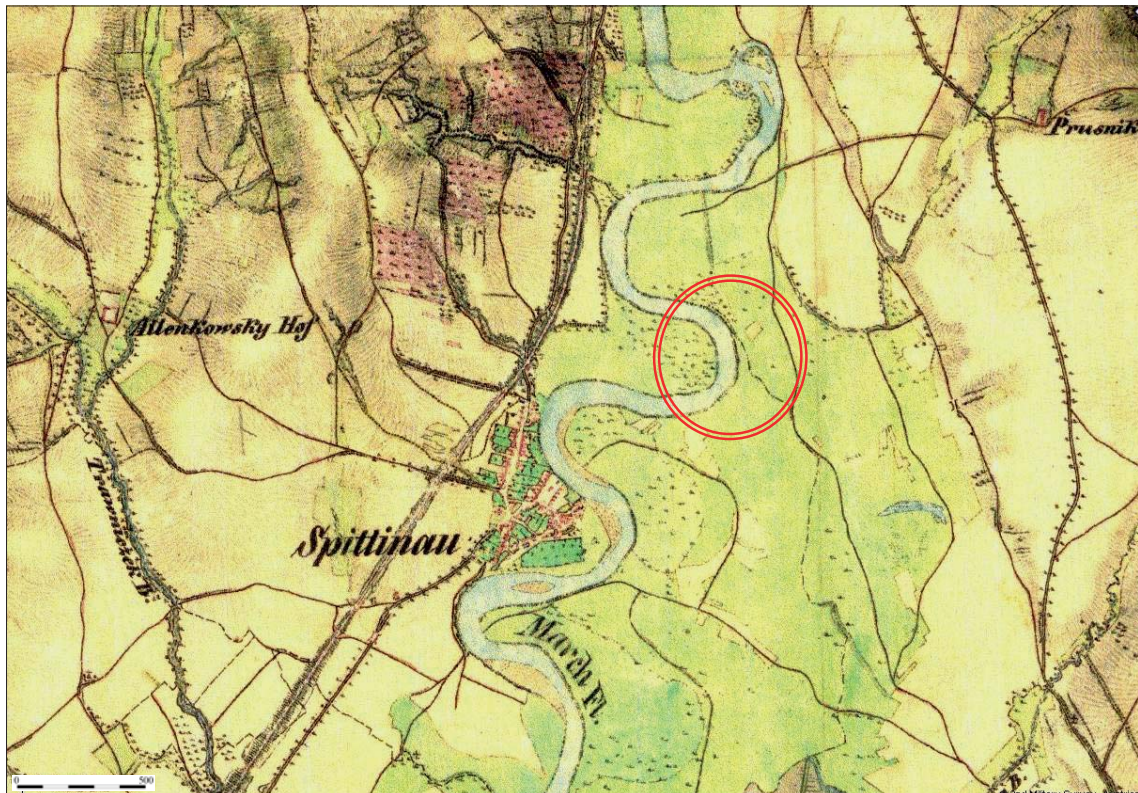

66. kép. Pustiměř. 1: A vár alaprajza a feltárási szondákkal; 2: A sáncok metszetrajza (PROCHÁZKA 2009);

3–4: A rotunda feltárási alaprajza és maradványainak fényképe (KONEČNÝ 1986)

Fig. 66. Pustiměř. 1: Layout of the castle showing excavated areas; 2: Section drawing of the ramparts (PROCHÁZKA 2009);

3–4: Excavation plan and photo of the remains of the rotunda (KONEČNÝ 1986)

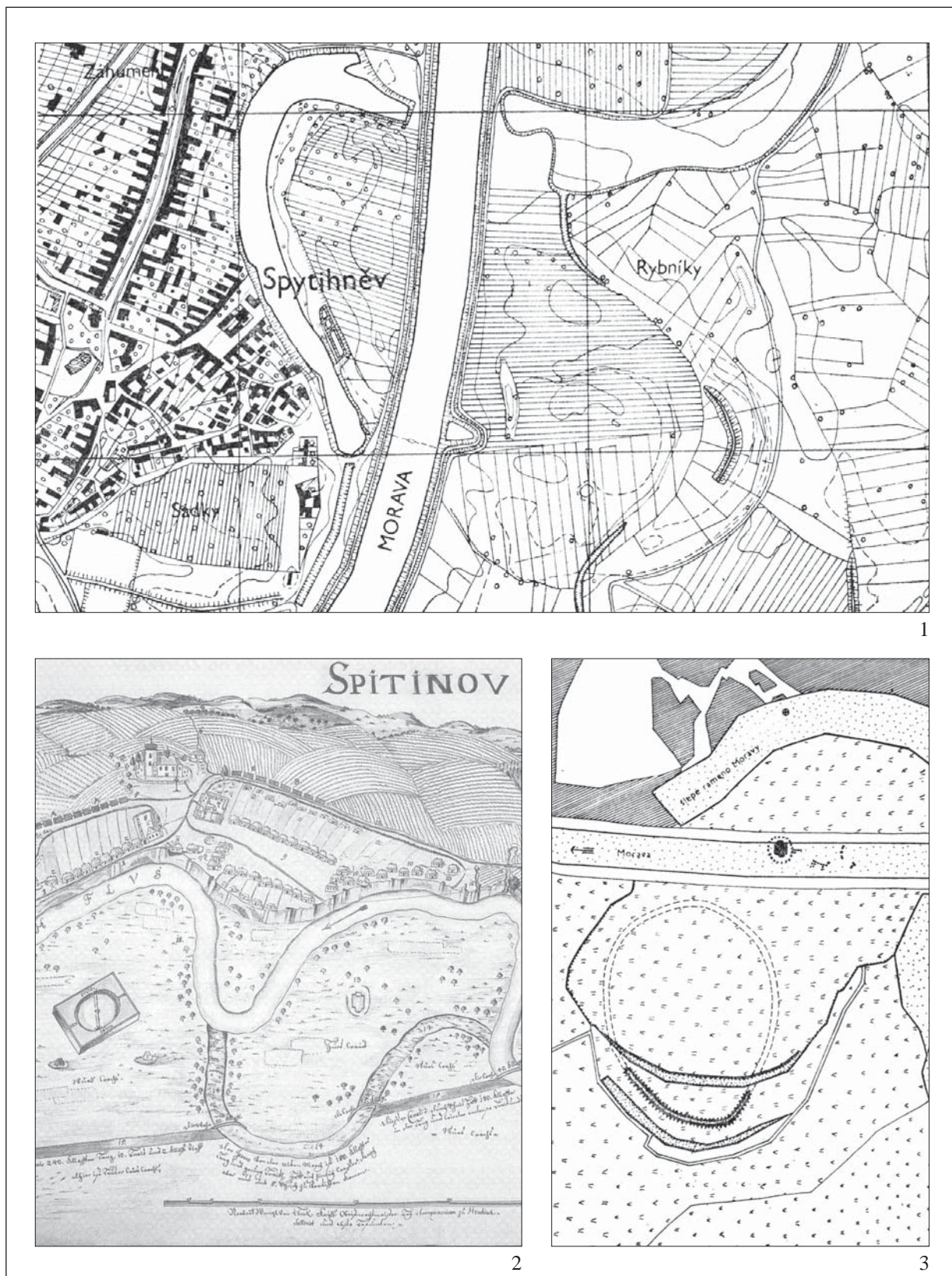

1

2

67. kép. Spytihněv. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Spytihněv űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 67. Spytihněv. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

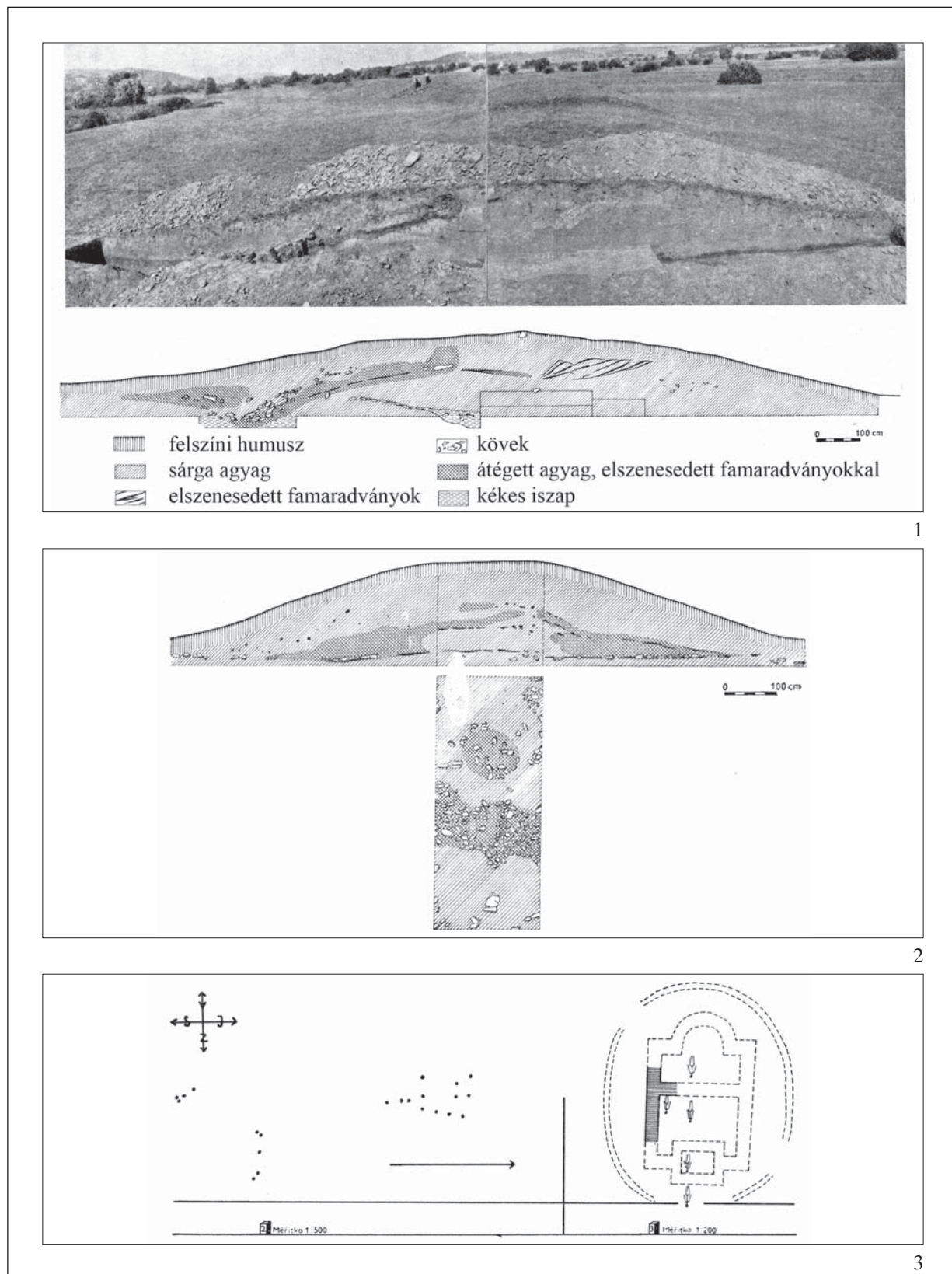

68. kép. Spytihněv. 1: A vár egy 20. századi kataszteri térképen; 2: Egy 18. századi térkép a vár maradványaival;

3: A vár rekonstruálható mérete és formája (NOVOTNÝ 1977)

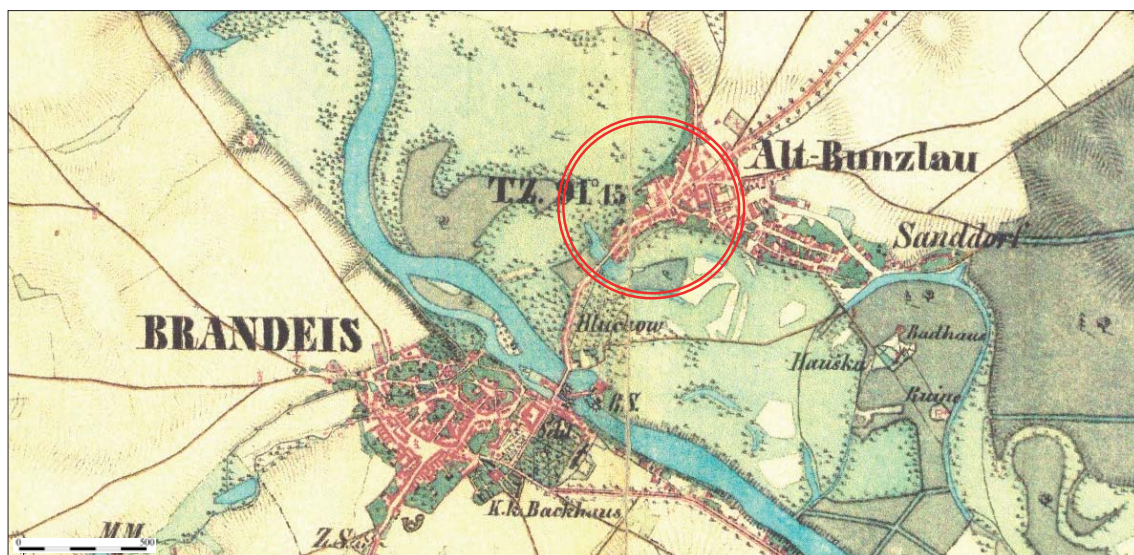
Fig. 68. Spytihněv. 1: Castle on a 20th-century cadastral map; 2: A 18th-century map showing the remains of the castle;

3: Possible reconstruction of the shape and the size of the ramparts (NOVOTNÝ 1977)

69. kép. Spytihněv. 1: A vár sáncátvágása és metszetrajza; 2: A sánc feltárásának metszet- és alaprajza; 3: A templom felmérése az 1930-as évekbeli leletmentés idejéből (Novotný 1977)

Fig. 69. Spytihněv. 1: Section drawings of the ramparts; 2: Excavation plan and section drawing of the rampart; 3: The survey of the church from the rescue excavation in the 1930's (Novotný 1977)

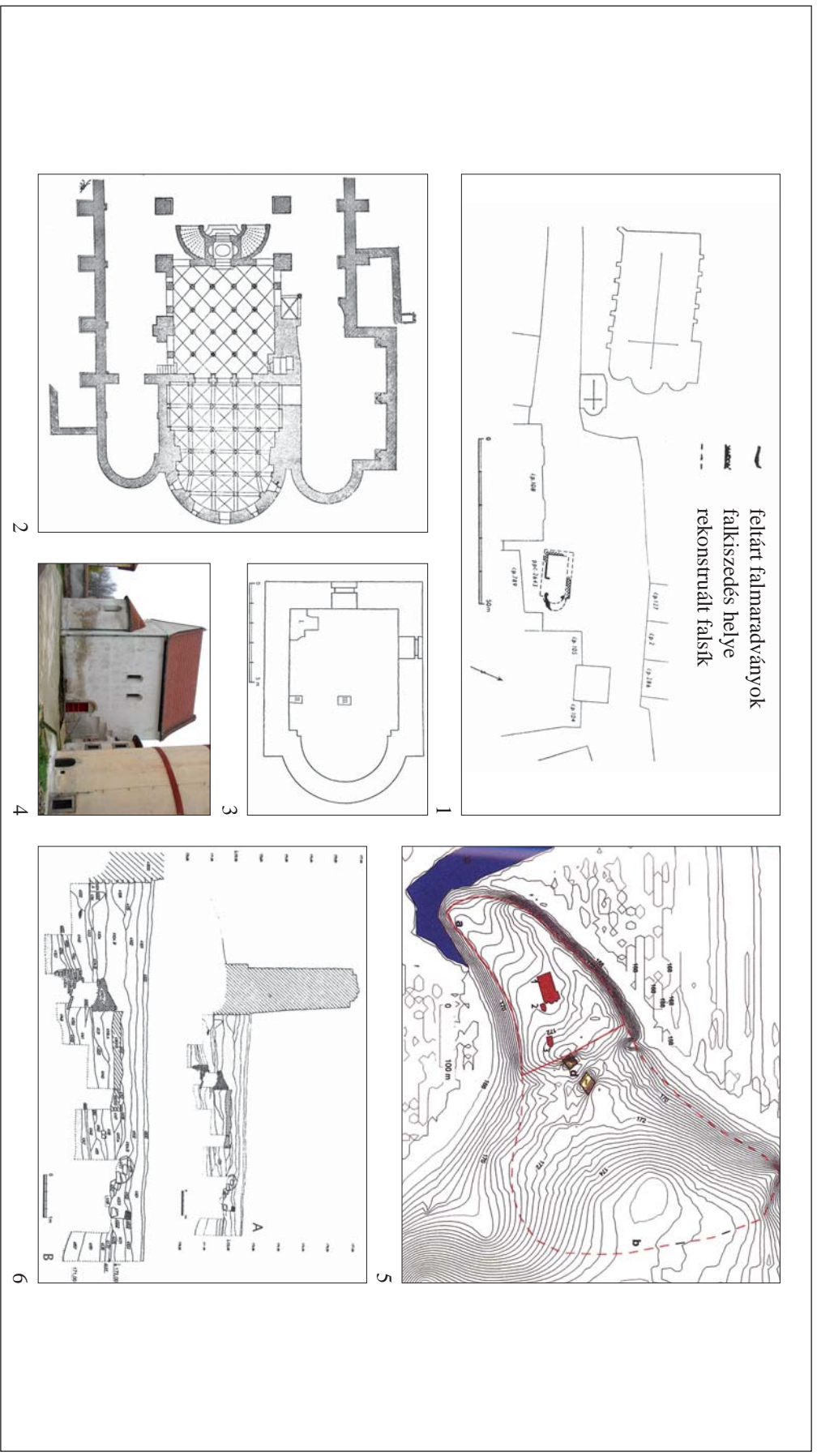

1

2

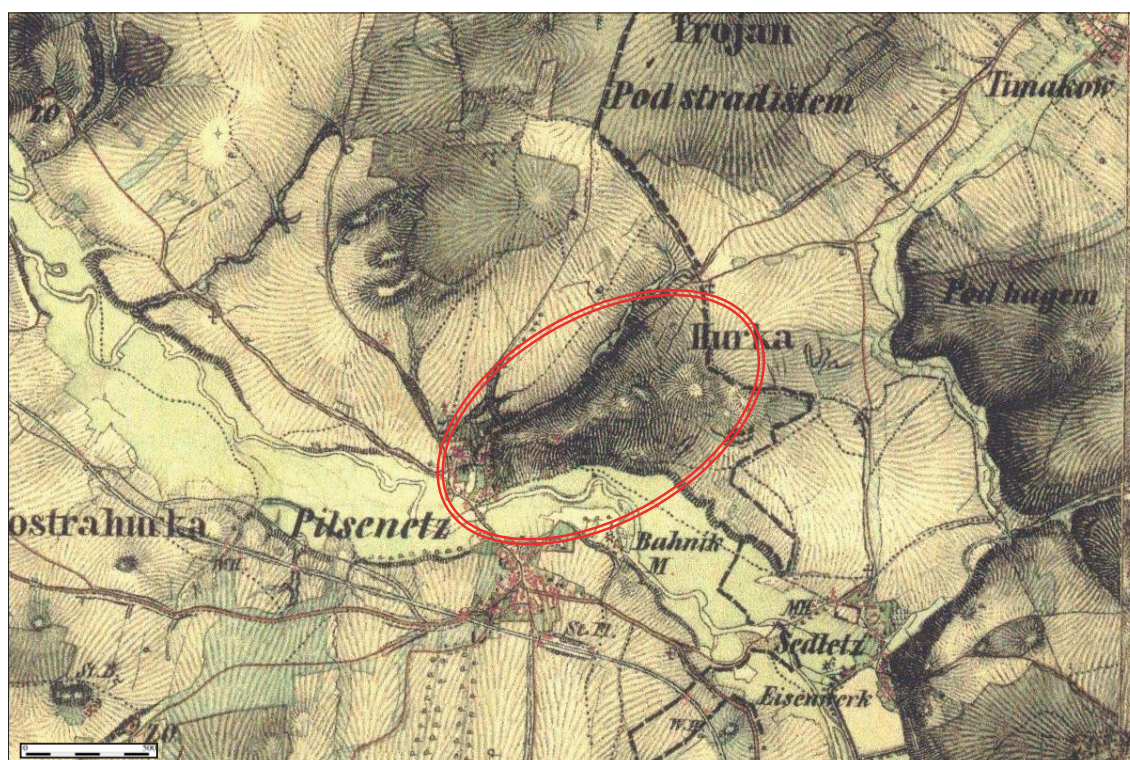
70. kép. Stará Boleslav. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Stará Boleslav űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 70. Stará Boleslav. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

71. kép. Stará Boleslav. 1: A vár egyházi épületei (nyugatról keletre: Szent Vencel, Szent Kíment és ismeretlen tiszvisi) (Вондасова 2003); 2: Szent Vencel káptalaní templom és Kozma és Damján kriptája; 3–4: Szent Kímenti károlna alaprajza (Гутн 1934) és mai állapota; 5: A vár izometrikus alaprajza;

6: Az erődítések ásatiási metszetei (Вондасова 2003)

Fig. 71. Stará Boleslav. 1: Ecclesiastical complex (from west to east: St Wenceslaus, St Clement and unknown dedication) (Вондасова 2003); 2: St Wenceslaus collegiate church and crypt of Sts Kosmas and Damian; 3–4: ground plan of the St Clement's chapel (Гутн 1934) and its present state; 5: Isometric plan of the site; 6: Section drawings of the ramparts (Вондасова 2003)

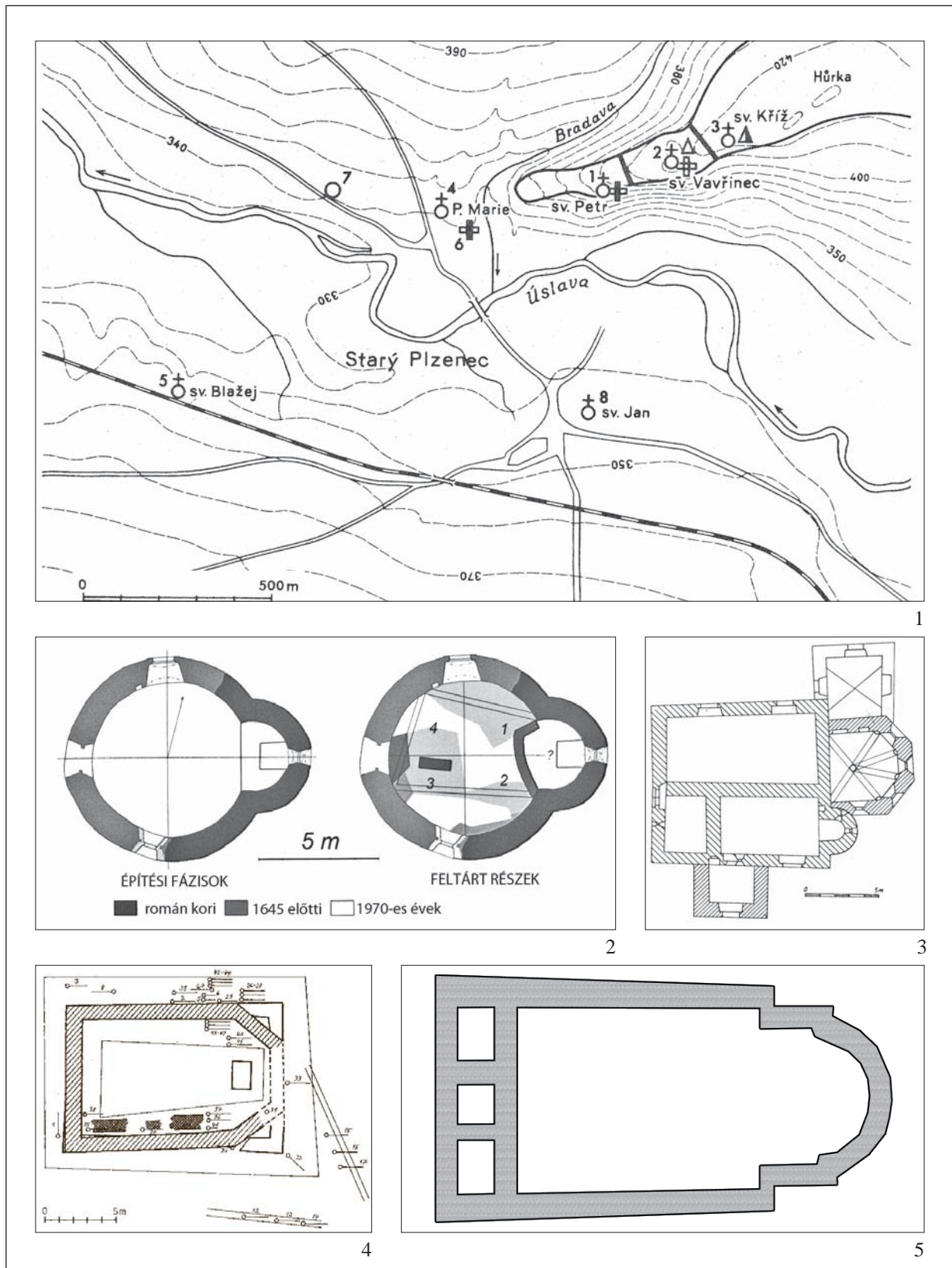

1

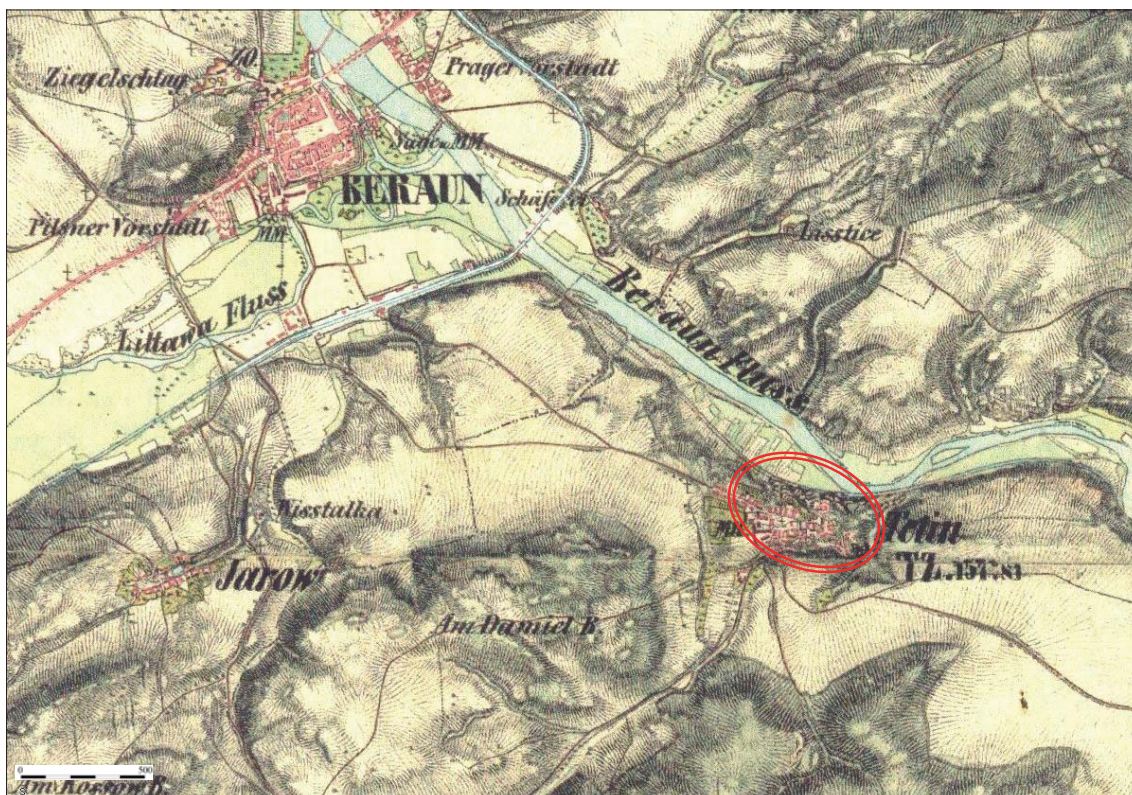
2

72. kép. Starý Plzeň. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Starý Plzeň űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 72. Starý Plzeň. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

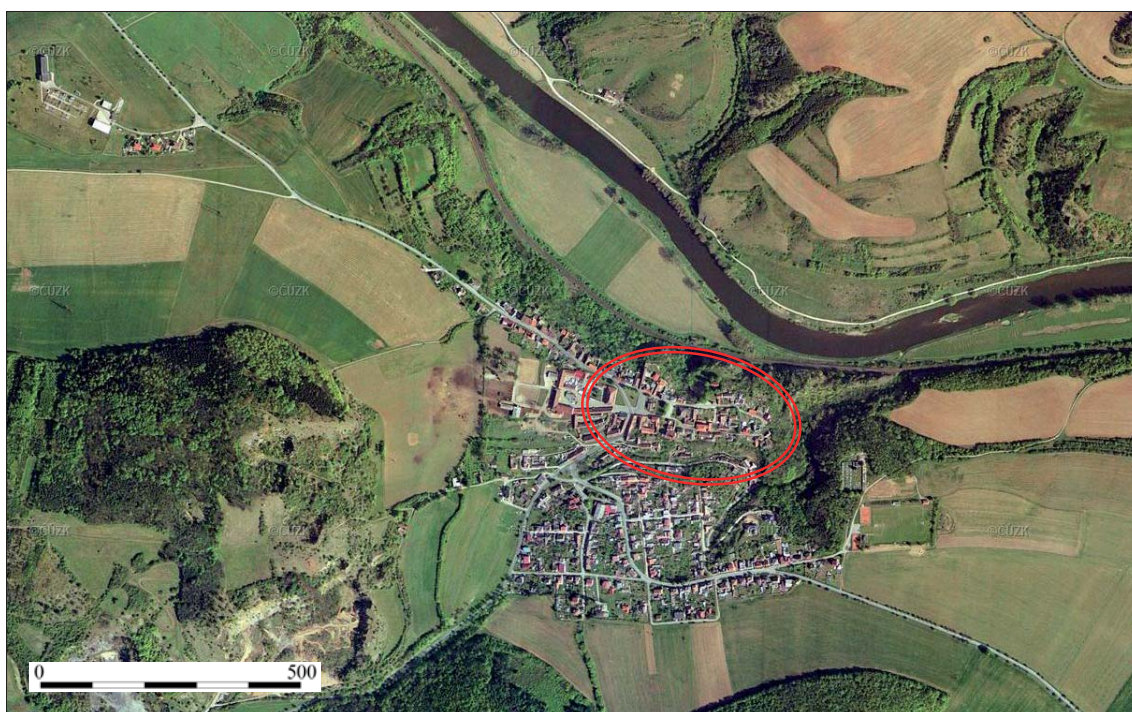

73. kép. Starý Plzeň. 1: A vár alaprajza és településszerkezete; 2: Szent Péter rotunda (NOVÁČEK 2006); 3: Szűz Mária templom; 4: Szent Lőrinc templom; 5: Szent Kereszt templom (ŠOLLE 1969 alapján)

Fig. 73. Starý Plzeň. 1: Layout and settlement network; 2: St Peter's rotunda (NOVÁČEK 2006); 3: Virgin Mary's church; 4: St Lawrence's church; 5: Holy Cross church (after ŠOLLE 1969)

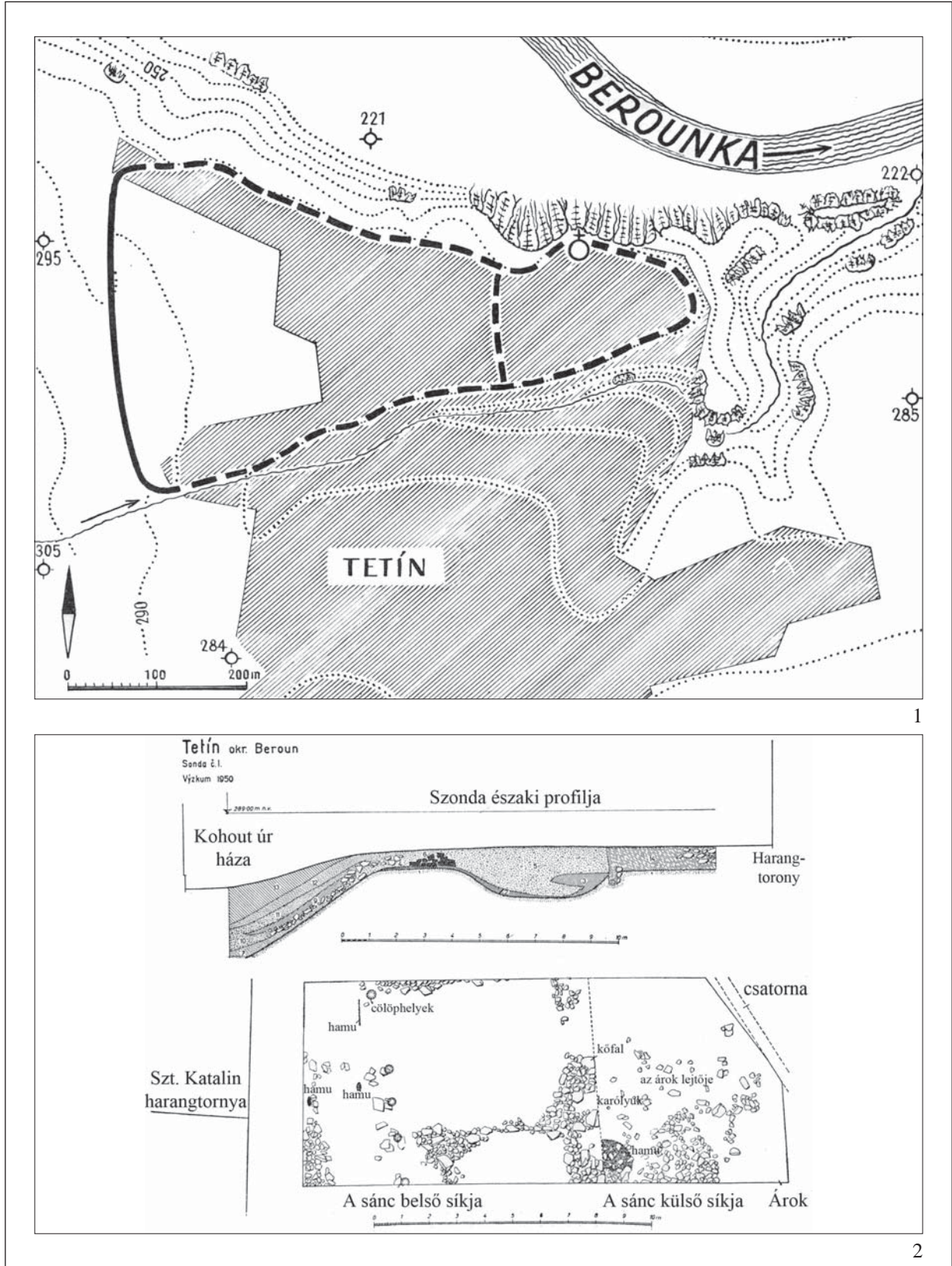

1

2

74. kép. Tetín. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Tetín űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 74. Tetín. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

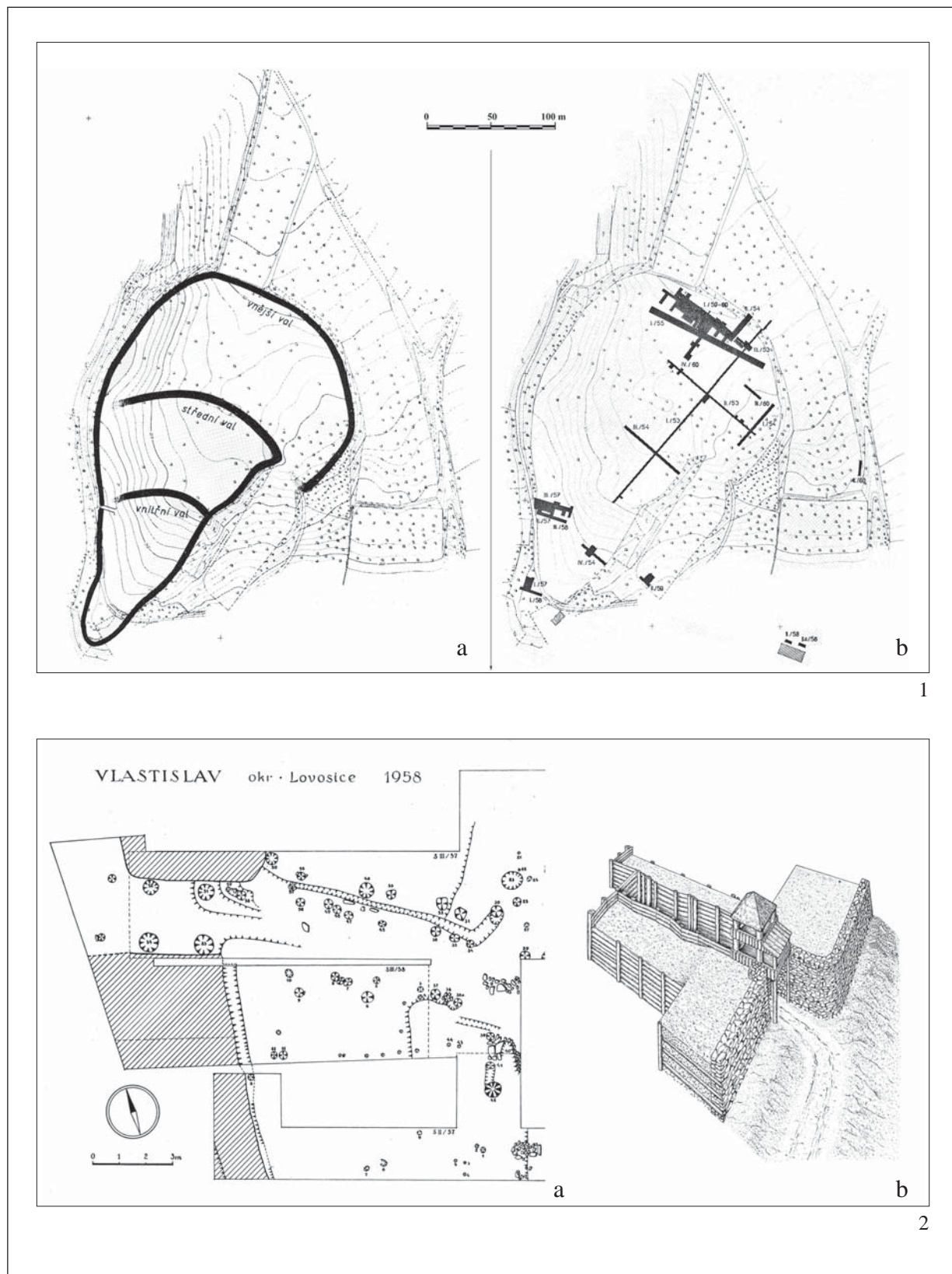

75. kép. Tetín. 1: A vár alaprajza a sáncvonulatok bejelölésével (SLÁMA 1988);

2: A vár középső sáncának ásatási metszet- és alaprajza (KUDRNÁČ 1951)

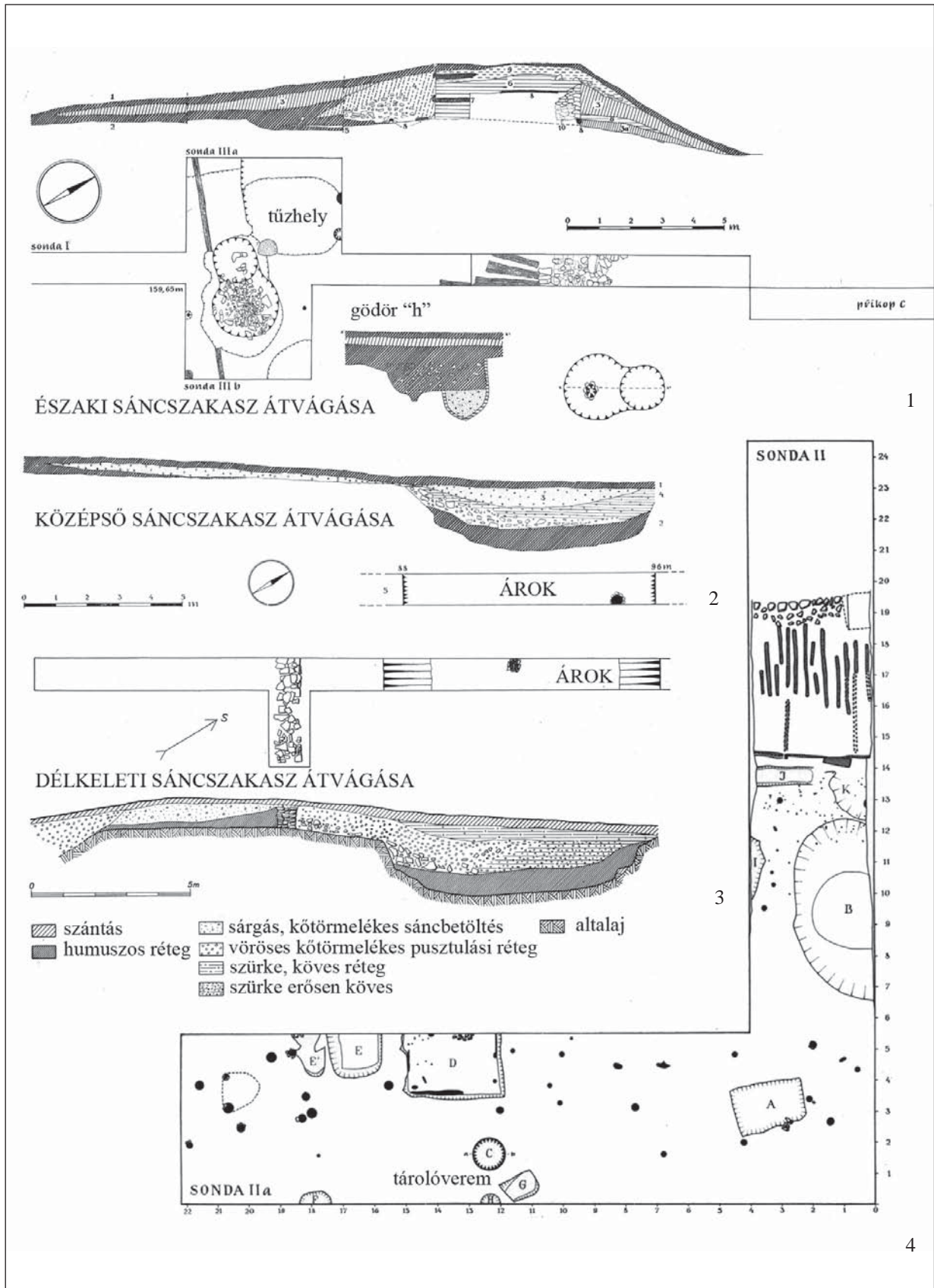
Fig. 75. Tetín. 1: Layout showing the line of the ramparts (SLÁMA 1988);

2: Section drawing and excavation plan of the central rampart (KUDRNÁČ 1951)

77. kép. Vlastislav. 1: Alaprajz a sáncok bejelölésével és az ásottási szelvényekkel;
 2: A vár északnyugati kapujának ásottási alaprajza és rekonstrukciós képe (VÁNA 1968)

Fig. 77. Vlastislav. 1: Layout showing the fortifications and the excavated areas;
 2: Excavation plan and reconstructed view of the north-eastern gate of the castle (VÁNA 1968)

78. kép. 1–4: Vlastislav sáncainak ásatási metszet- és felszínrajzai, a hozzájuk csatlakozó épületekkel (VÁŇA 1968)

Fig. 78. 1–4: Vlastislav, section drawings and excavation plans of the ramparts with the joining buildings (VÁŇA 1968)

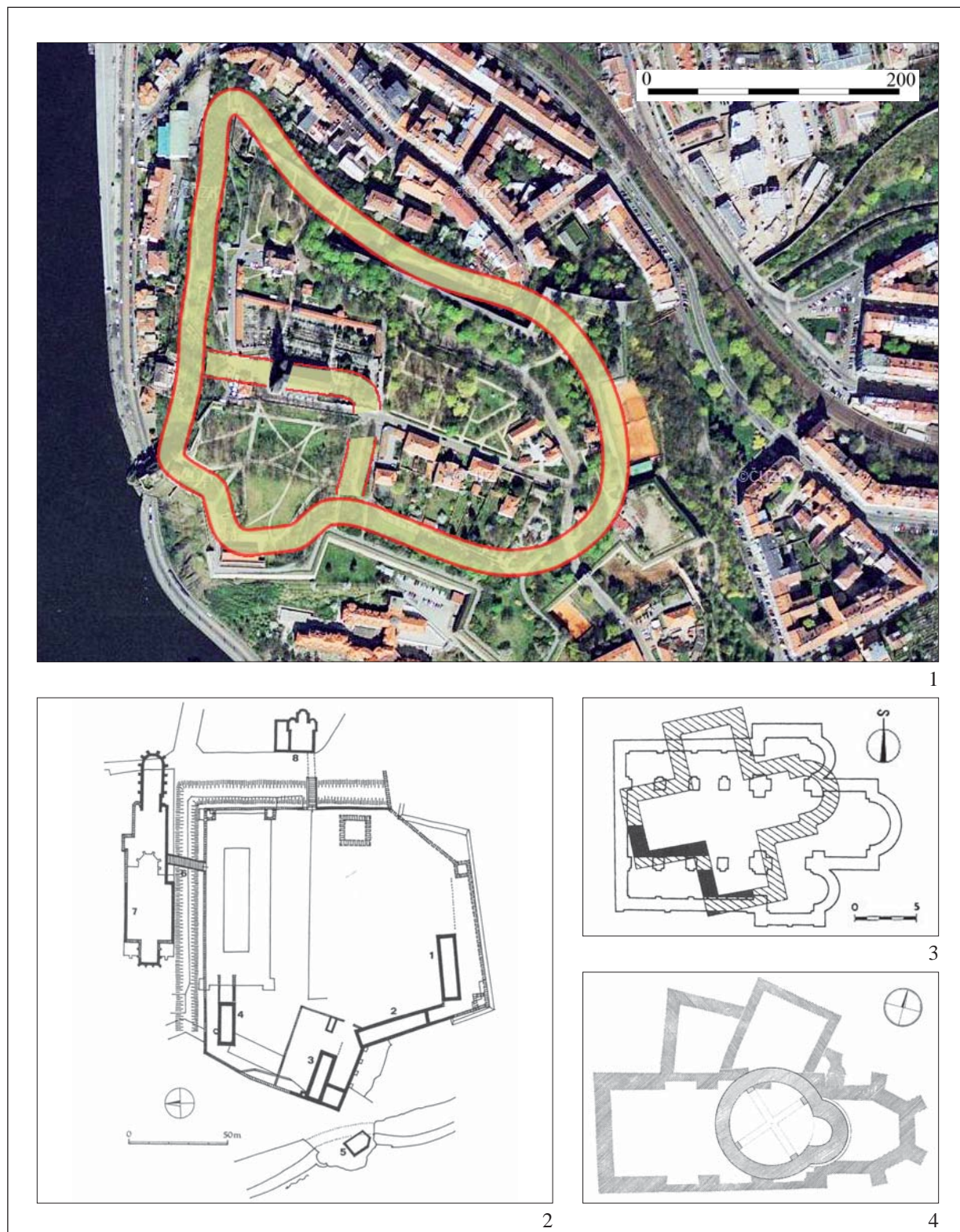

1

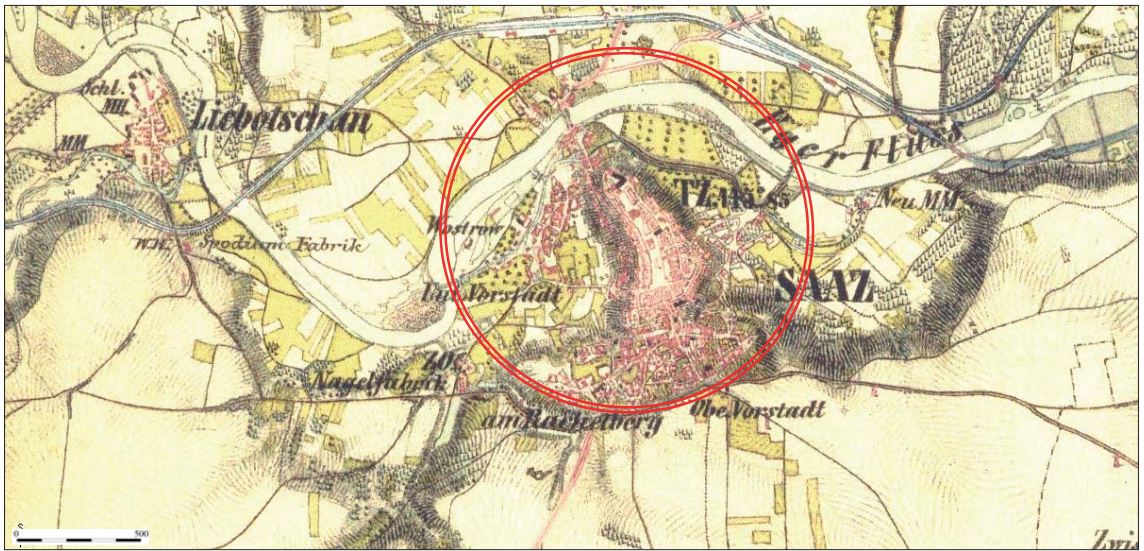
2

79. kép. Vyšehrad. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Vyšehrad űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 79. Vyšehrad. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

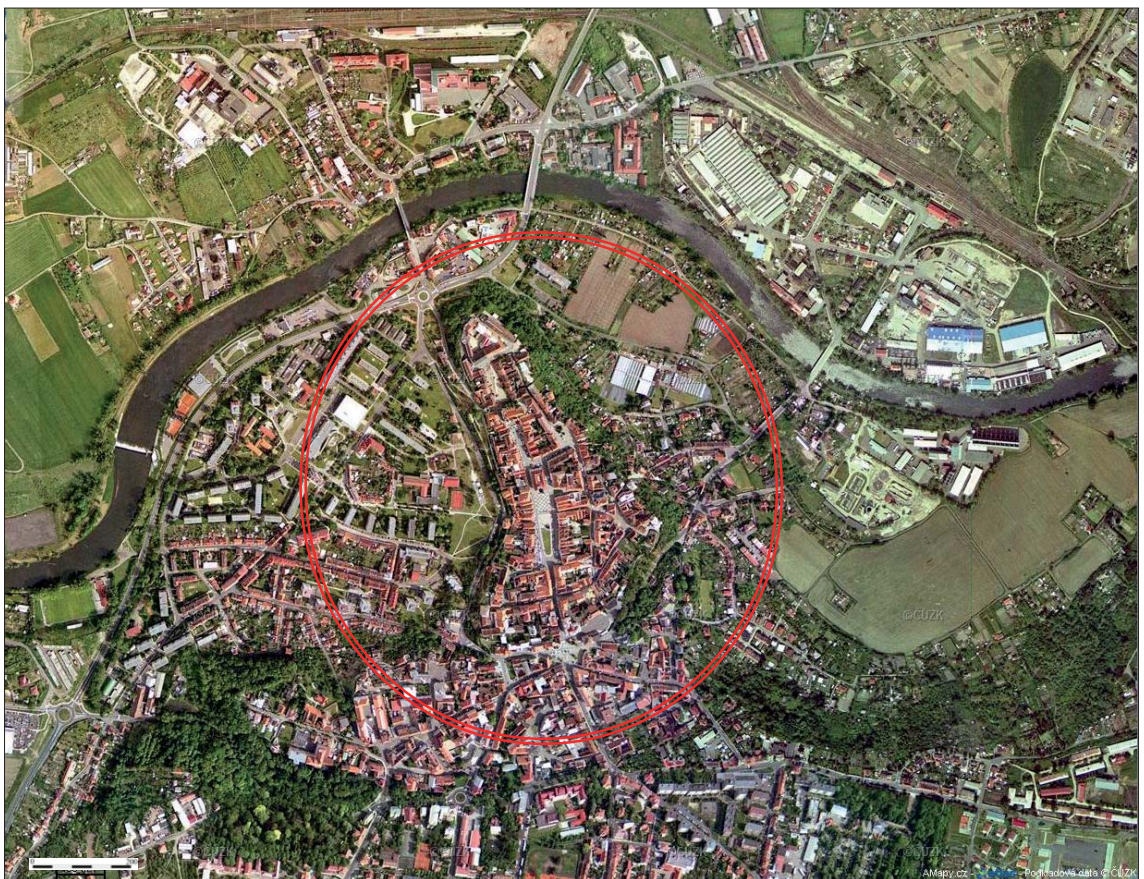

80. kép. Vyšehrad. 1: A korai erődítések rekonstruált vonulata (Jiří Marounek alapján);
 2: A belső vár alaprajza 1100 körül; 3: Szent Lőrinc uralkodói palotakápolna (NECHVÁTAL 2004);
 4: Szent Pongrác templom a váralján (DRAGOUN 2006)

Fig. 80. Vyšehrad. 1: Reconstructed line of the ramparts on the satellite image (after Jiří Marounek);
 2: Layout of the princely inner castle (ca 1100); 3: St Lawrence's princely chapel (NECHVÁTAL 2004);
 4: St Pancras' church beside the castle (DRAGOUN 2006)

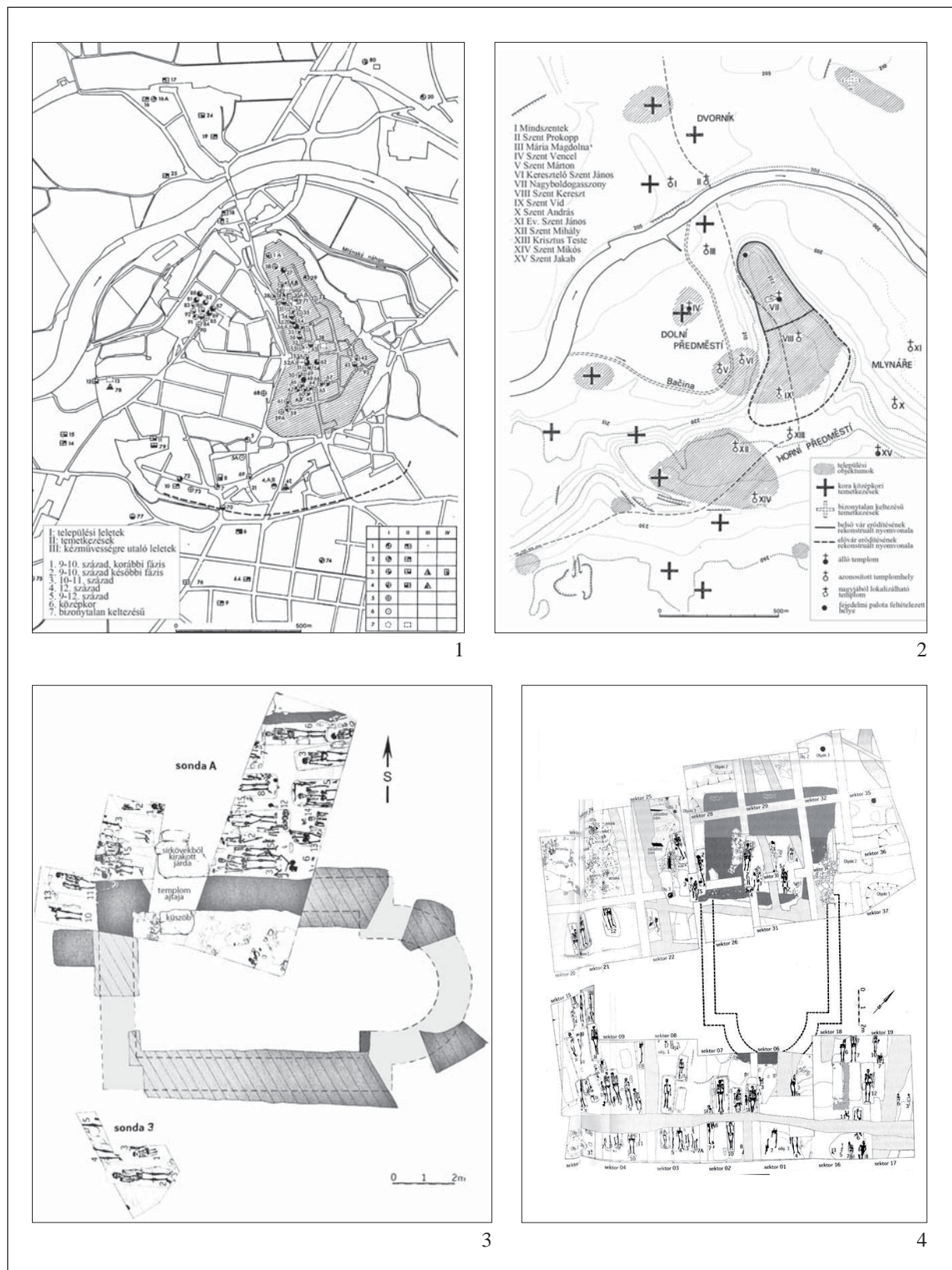

1

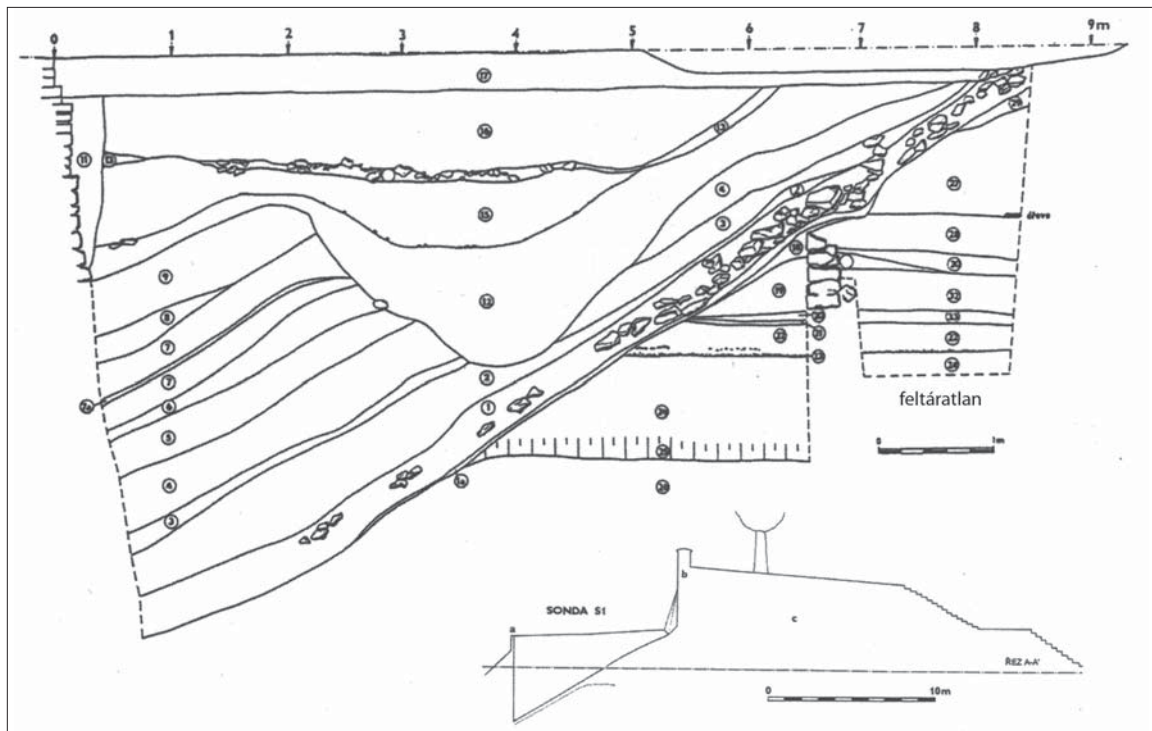
2

81. kép. Žatec. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Žatec úrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 81. Žatec. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

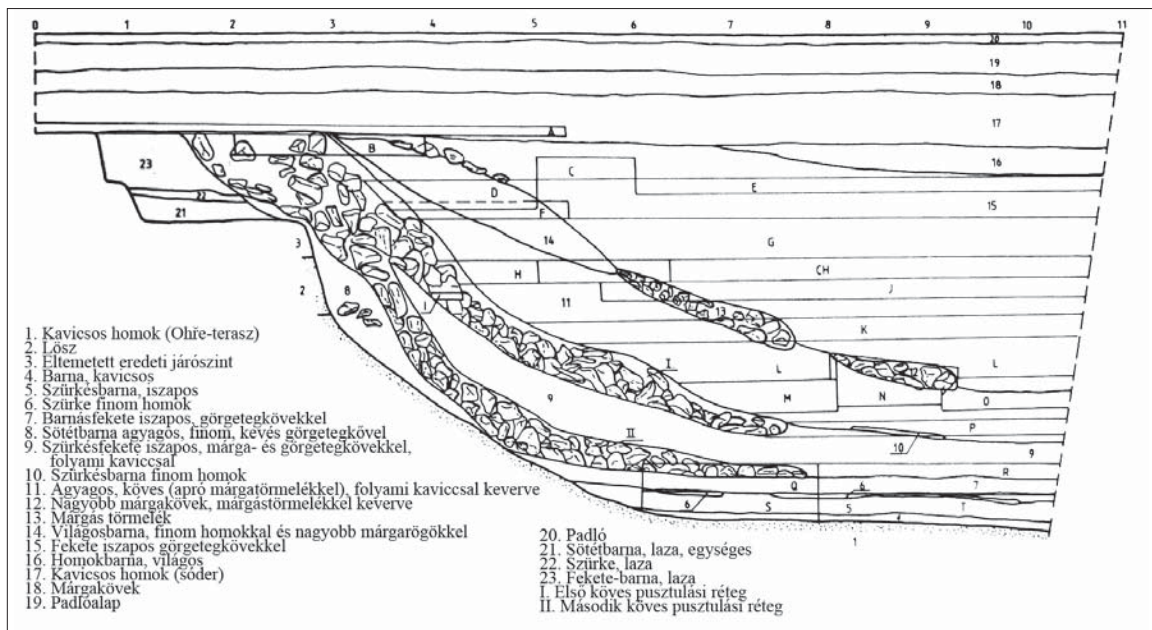

82. kép. Žatec. 1: Középkori lelőhelyek a vár környezetében; 2: Žatec középkori településszerkezete (BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977); 3: Szent Vid templom; 4: Ismeretlen titulusú templom (ČECH 2004)

Fig. 82. Žatec. 1: Medieval sites around the castle; 2: Medieval settlement network (BUBENÍK–UHLÍKOVÁ 1977); 3: St Vitus' church; 4: Church with unknown dedication (ČECH 2004)

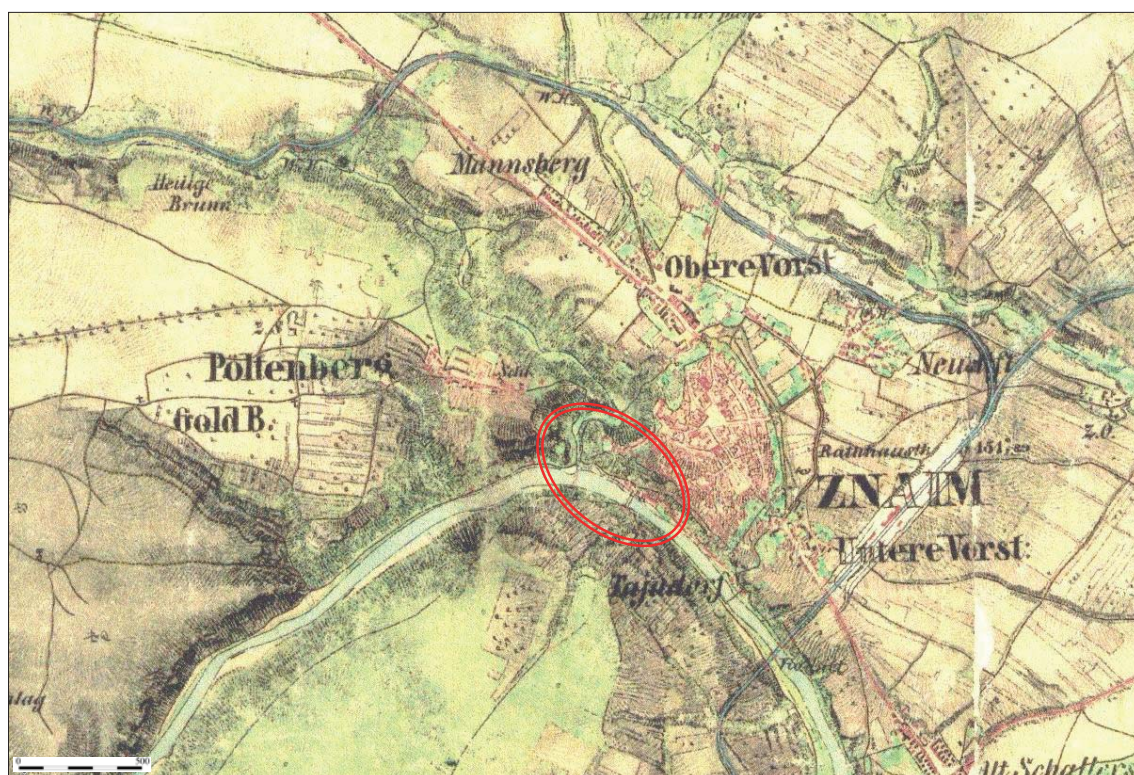
1

2

83. kép. Žatec. 1: A várak metszetrajza, az erődítés rekonstrukciós rajzával (ČECH 2004); 2: A várak metszete a sánchoz tartozó külső kőfal omladékaival (HOLODŇÁK–HOLODŇÁKOVÁ 1999)

Fig. 83. Žatec. 1: Section drawing of the castle ditch with the reconstruction of the fortifications (ČECH 2004); 2: Section drawing of the ditch showing the debris of the outer stone wall of the rampart (HOLODŇÁK–HOLODŇÁKOVÁ 1999)

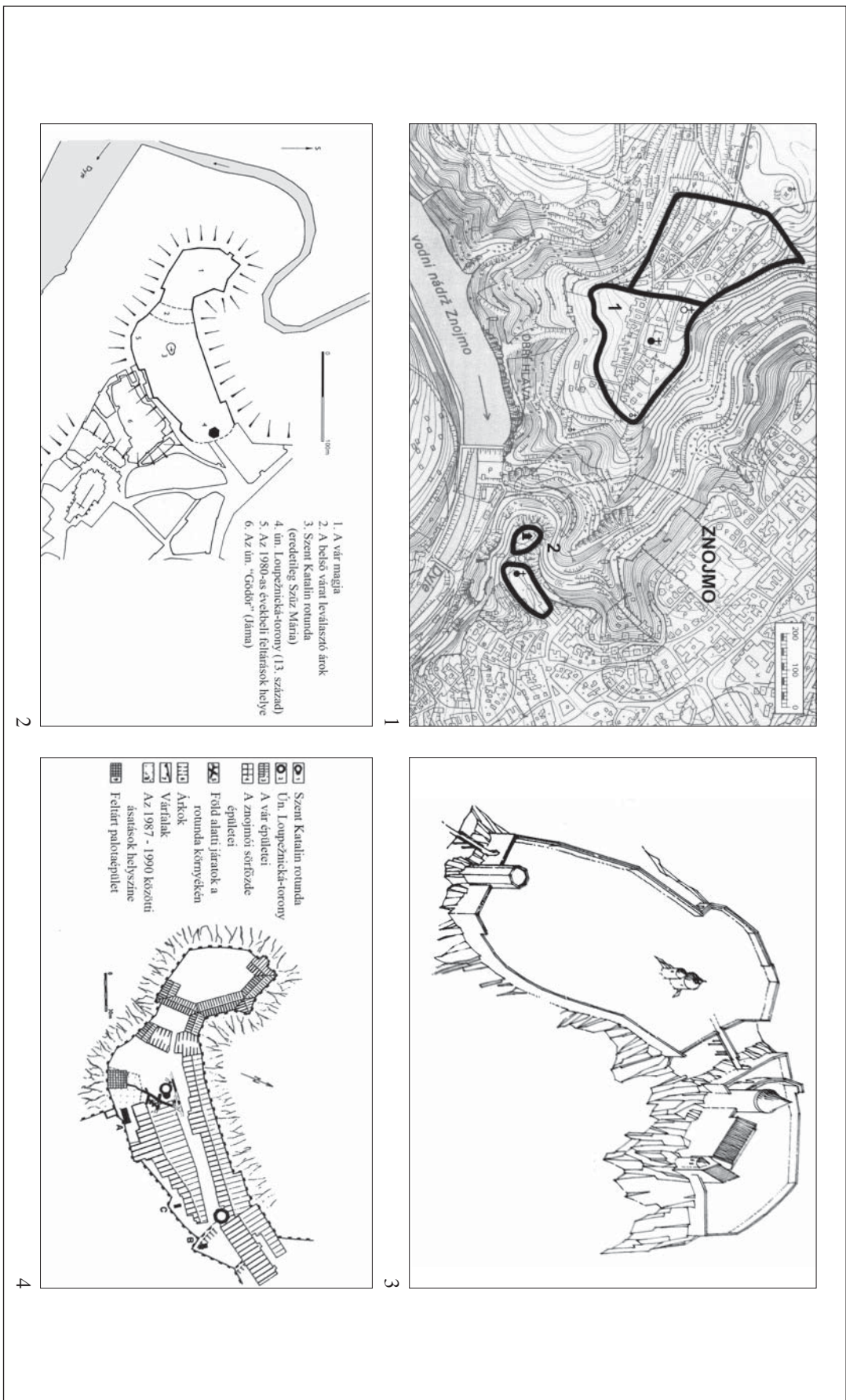

1

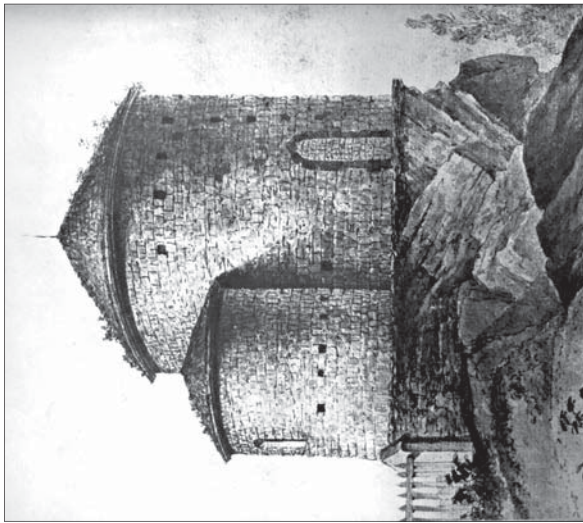
2

84. kép. Znojmo. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Znojmo űrfelvételen (amapy.centrum.cz)
 Fig. 84. Znojmo. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (amapy.centrum.cz)

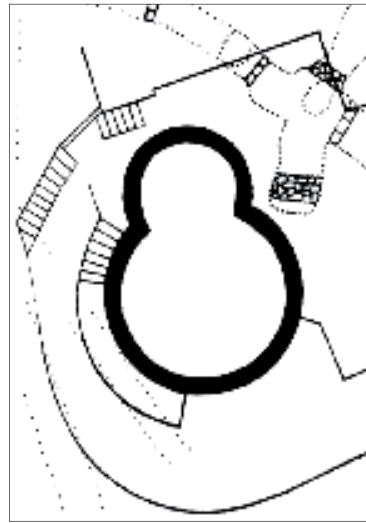

85. kép. Znojmo. 1: A sáncvárák elhelyezkedése: nyugati Szent Hippóliát és keleti Szent Katalin (Клима 2004); 2: A vár rekonstrukciós tervjeze 1300 körül (РЛСЕК 2006); 3: A vár és a várdíja kapcsolata (Рросназка 2009); 4: A késő középkori vár alaprajza (Клима 2004)

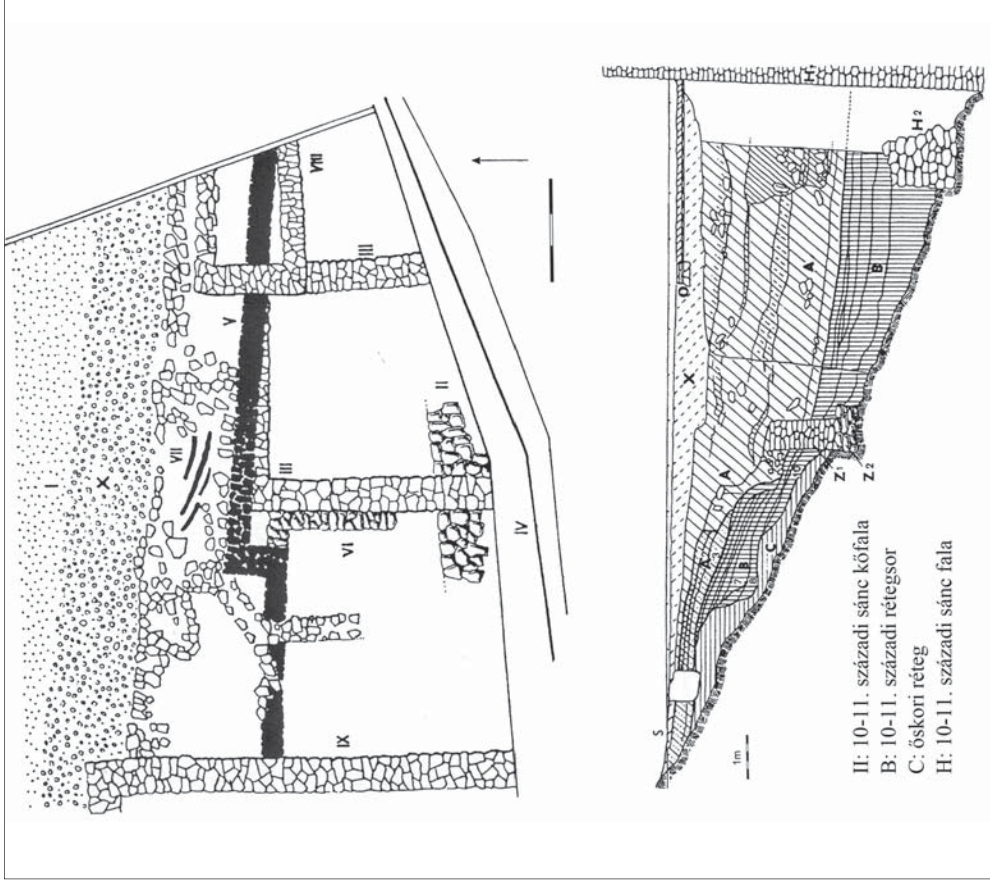
Fig. 85. Znojmo. 1: Location of the earthworks: western St Hippolytus and eastern St Catherine (Клима 2004); 2: Probable reconstruction of the castle ca 1300 (РЛСЕК 2006); 3: Connection of the castle and the settlement (Рросназка 2009); 4: Layout of the late medieval castle (Клима 2004)

1

2

3

II: 10-11. századi sánc kőfala
 B: 10-11. századi rétegsor
 C: őskori réteg
 H: 10-11. századi sánc fala

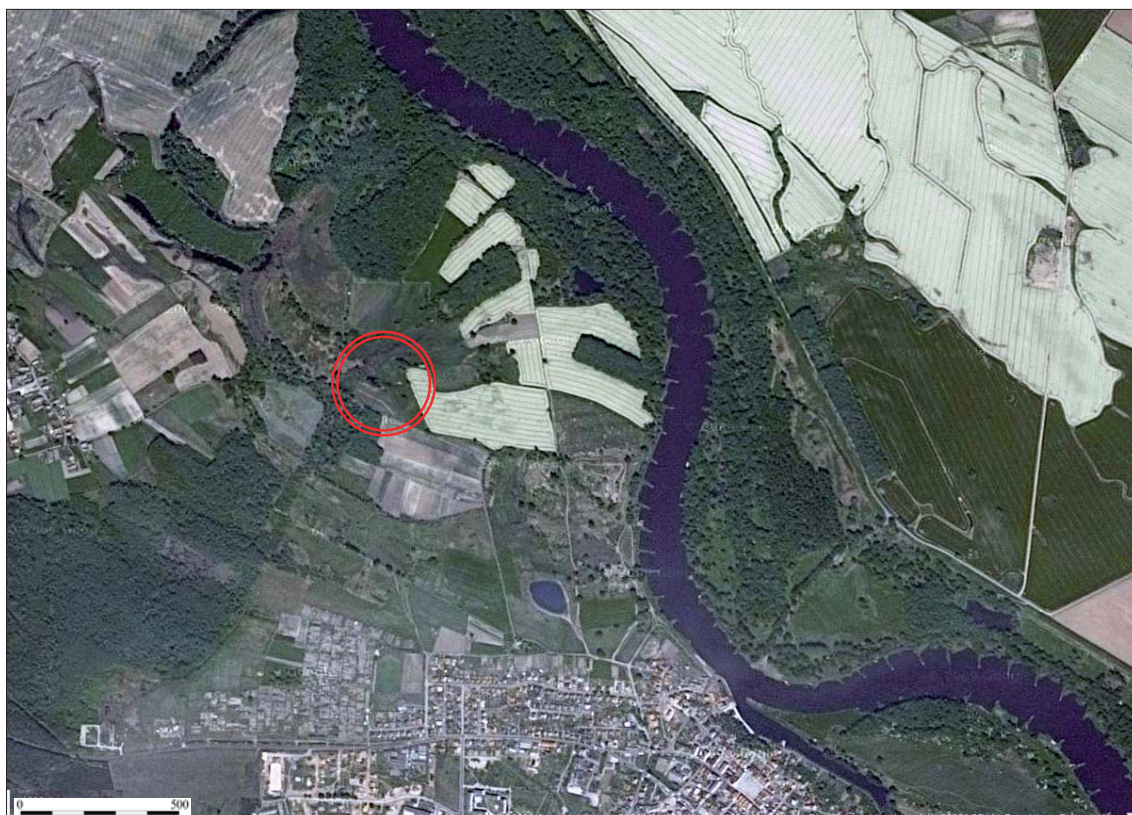
86. kép. Znojmo. 1: Szent Katalin rotunda rajza a helyreállítások előtt; 2: Szent Katalin rotunda alaprajza (FRIEDL 1966);
 3: A vár erődtérségeinek feltárási alap- és metszterajza (PROCHÁZKA 2009)

Fig. 86. Znojmo. 1: St Catharine's rotunda before the extensive restoration; 2: Ground plan of St Catharine's church (FRIEDL 1966);
 3: Excavation plan and section drawing of the ramparts (PROCHÁZKA 2009)

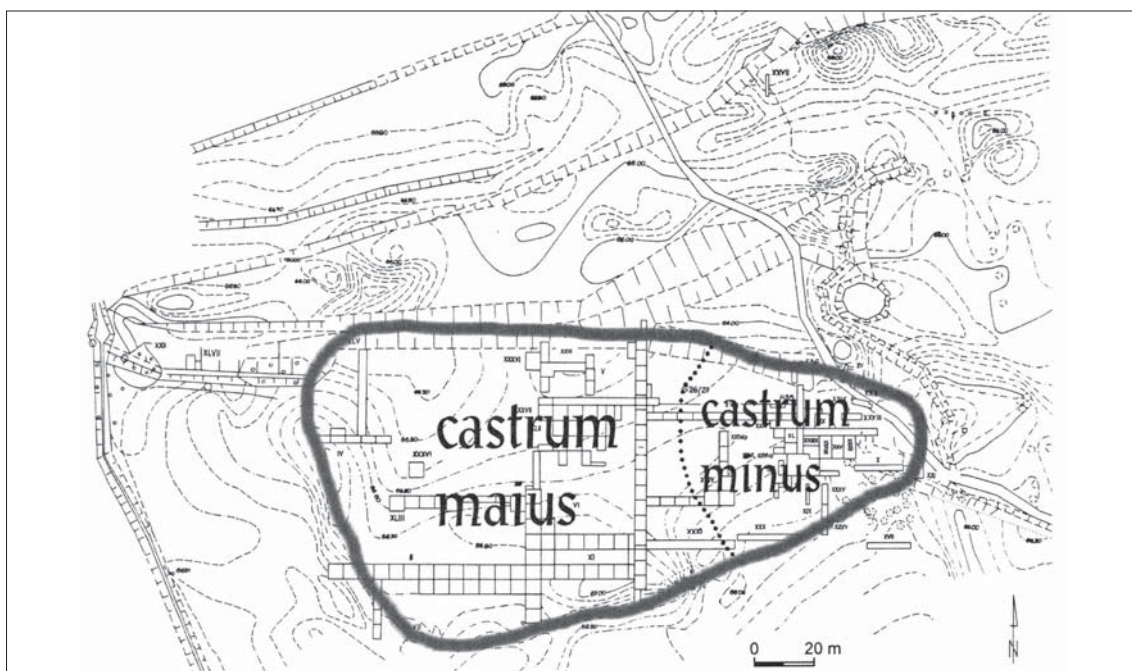
LENGYELORSZÁG

87. kép. A krakkói Wawel belső udvara (fénykép: Mordovin M.)
Fig. 87. Inner courtyard of the Wawel in Kraków (photo by M. Mordovin)

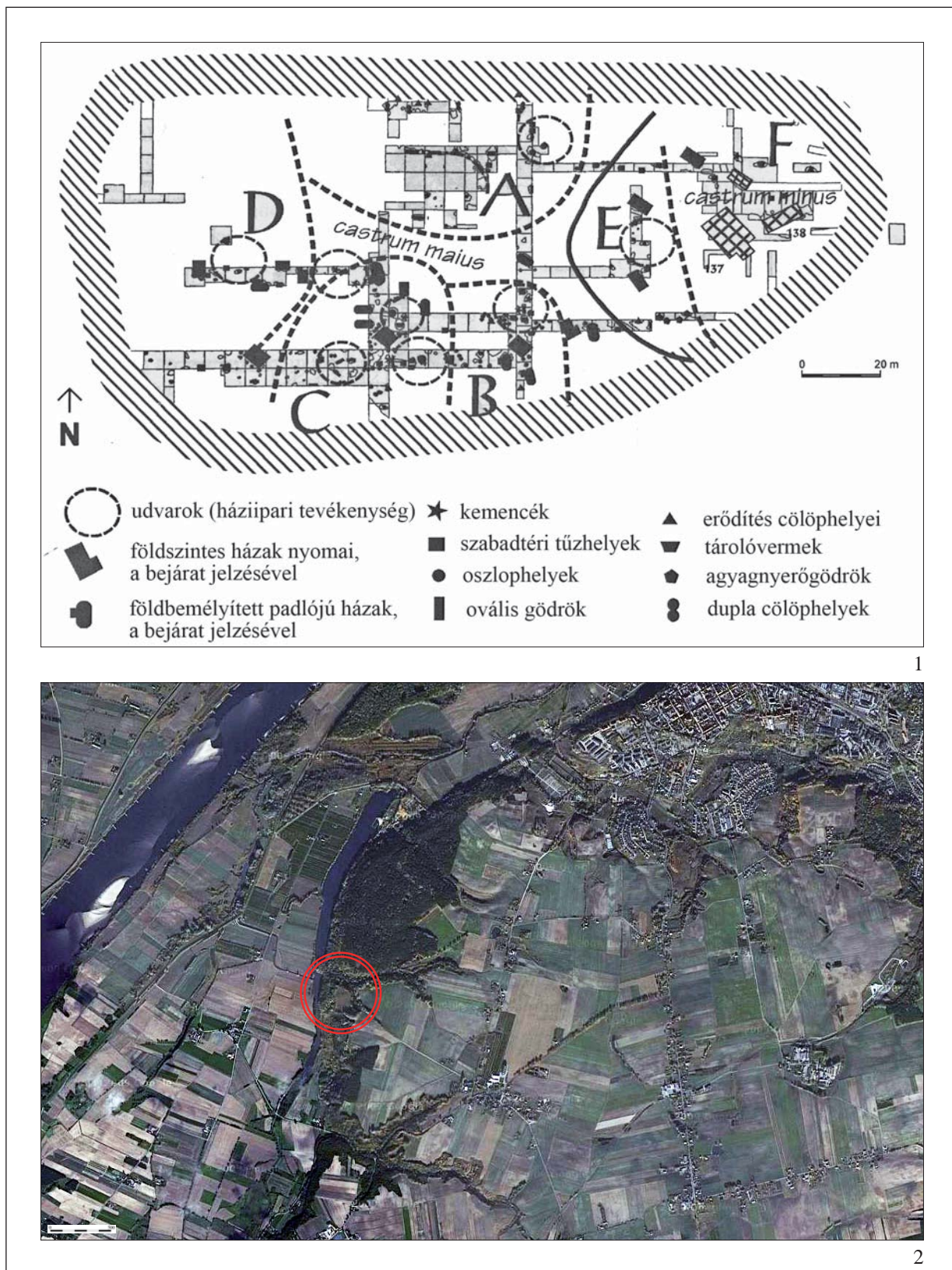
1

2

88. kép. Bytom. 1: A lelőhely űrfelvételén (Google maps); 2: A vár alaprajza a belső, illetve külső rész kiemelésével (Moździoch 2002)

Fig. 88. Bytom. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Layout showing the inner and the outer castles (Moździoch 2002)

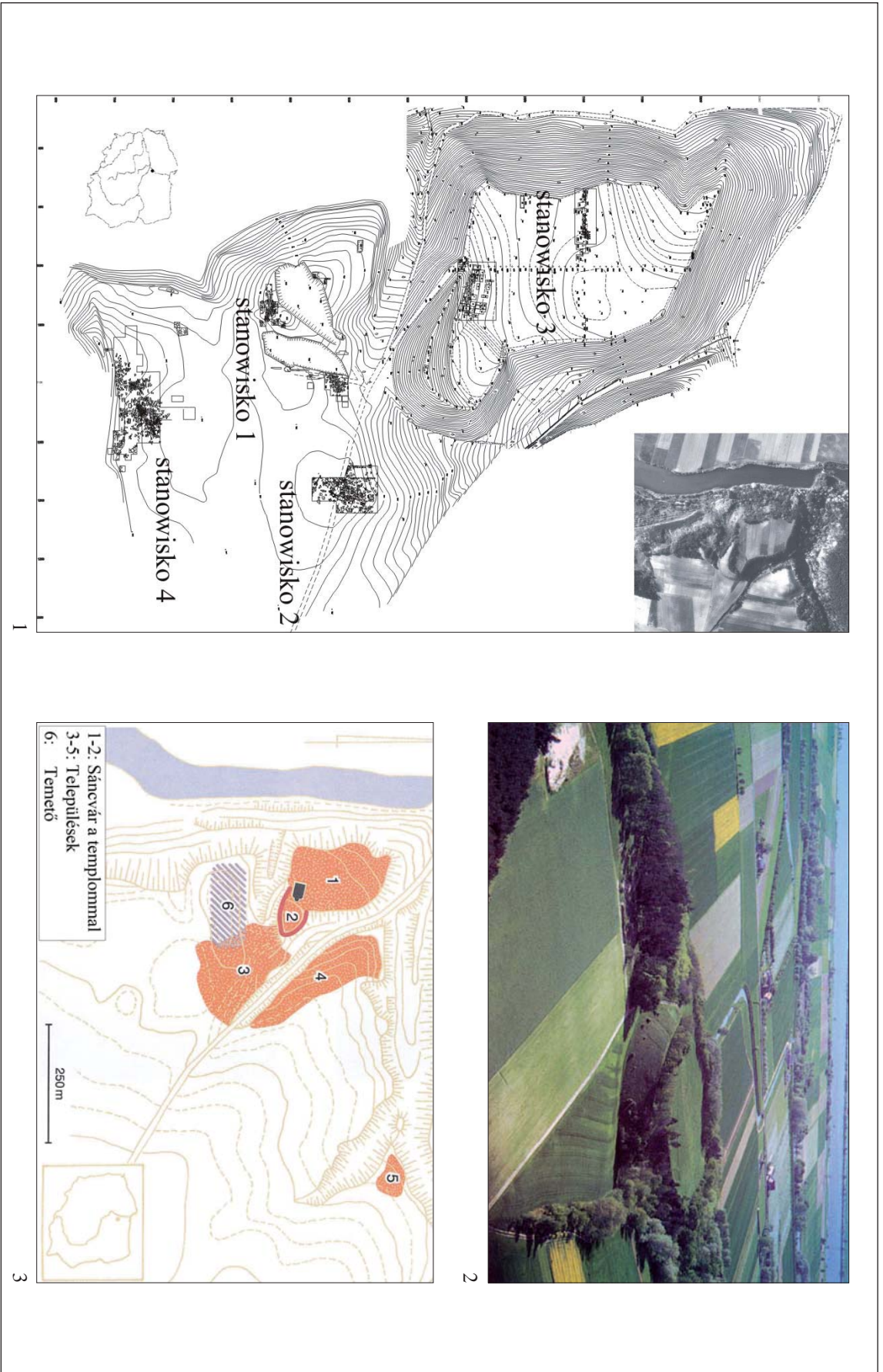

89. kép. 1: Bytom alaprajza a feltárási szelvények jelölésével (Możdzioch 2002);

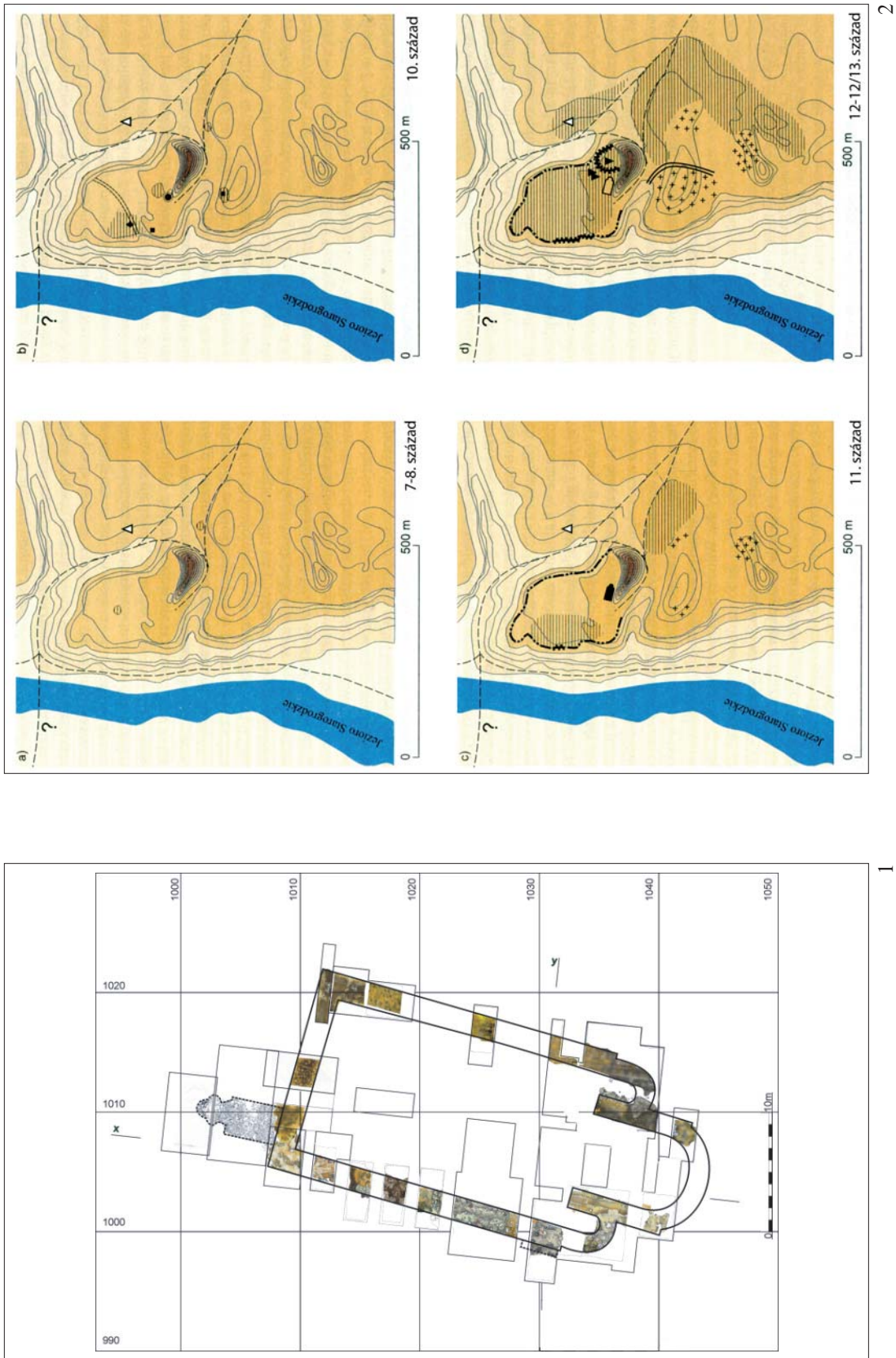
2: Chelmno űrfelvételen (Google maps)

Fig. 89. 1: Bytom, layout showing the excavated areas (Możdzioch 2002);

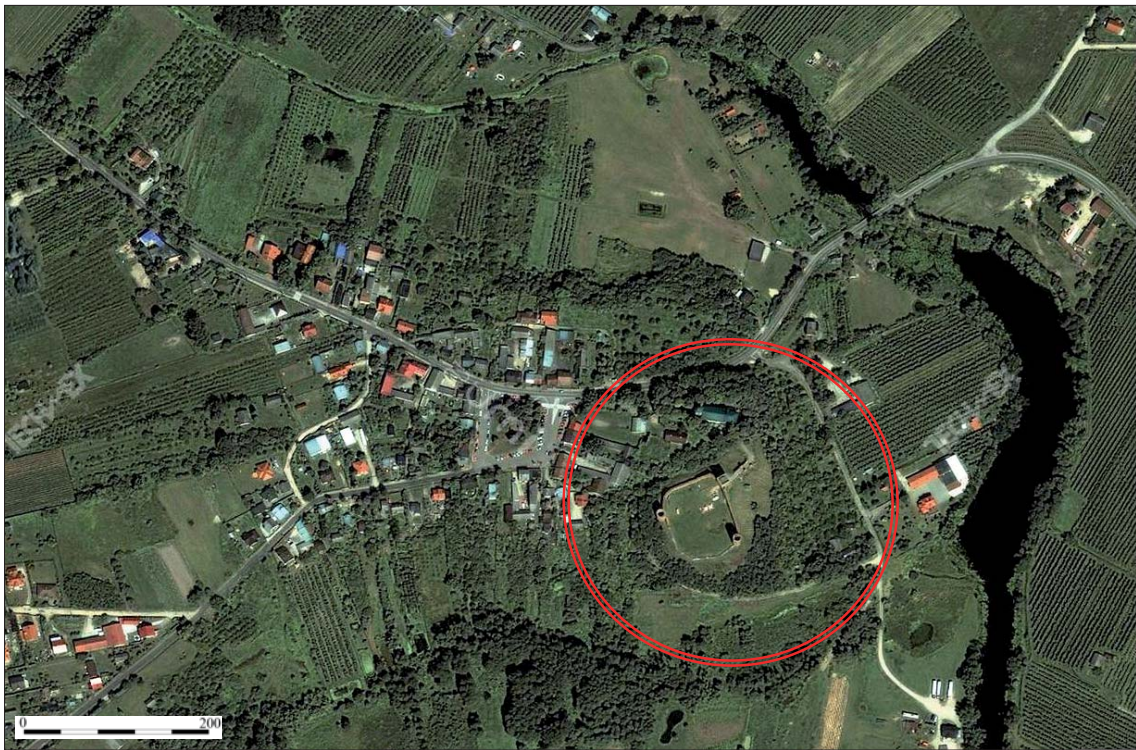
2: Chelmno, satellite image of the site (Google maps)

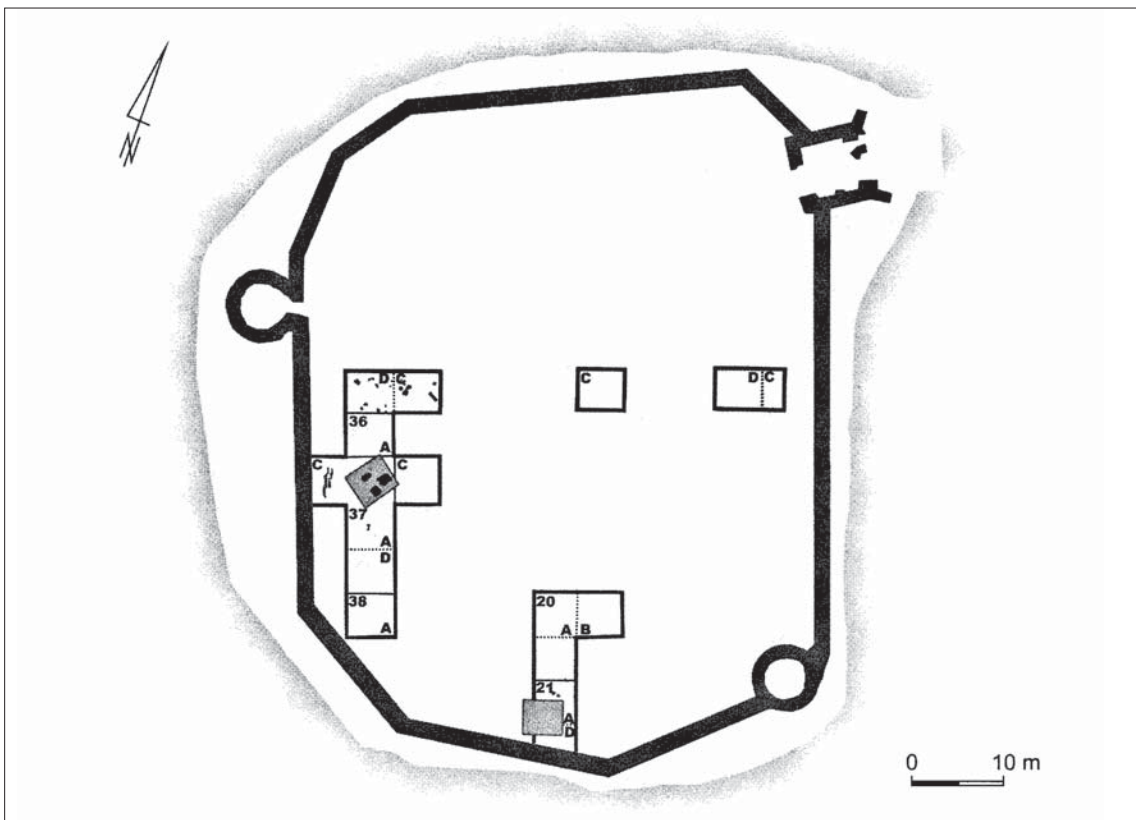
90. kép. Chelmo. 1: A vár alaprajza; 2: Légifénykép a várról (Снудзяк 2003); 3: A vár és környezetének lelőhelyei (Снудзяк 2000)
 Fig. 90. Chelmo. 1: Layout of the castle; 2: Aerial view of the castle (Снудзяк 2003); 3: Map of the archaeological sites in the vicinity of the castle (Снудзяк 2000)

91. kép. Chehmo. I: A bazilika alaprajza; 2: Chehmo településfejlődése (CHUDZIAK 2003)
Fig. 91. Chehmo. I: Ground plan of the basilica (CHUDZIAK 2003); 2: Development of the settlement (CHUDZIAK 2003)

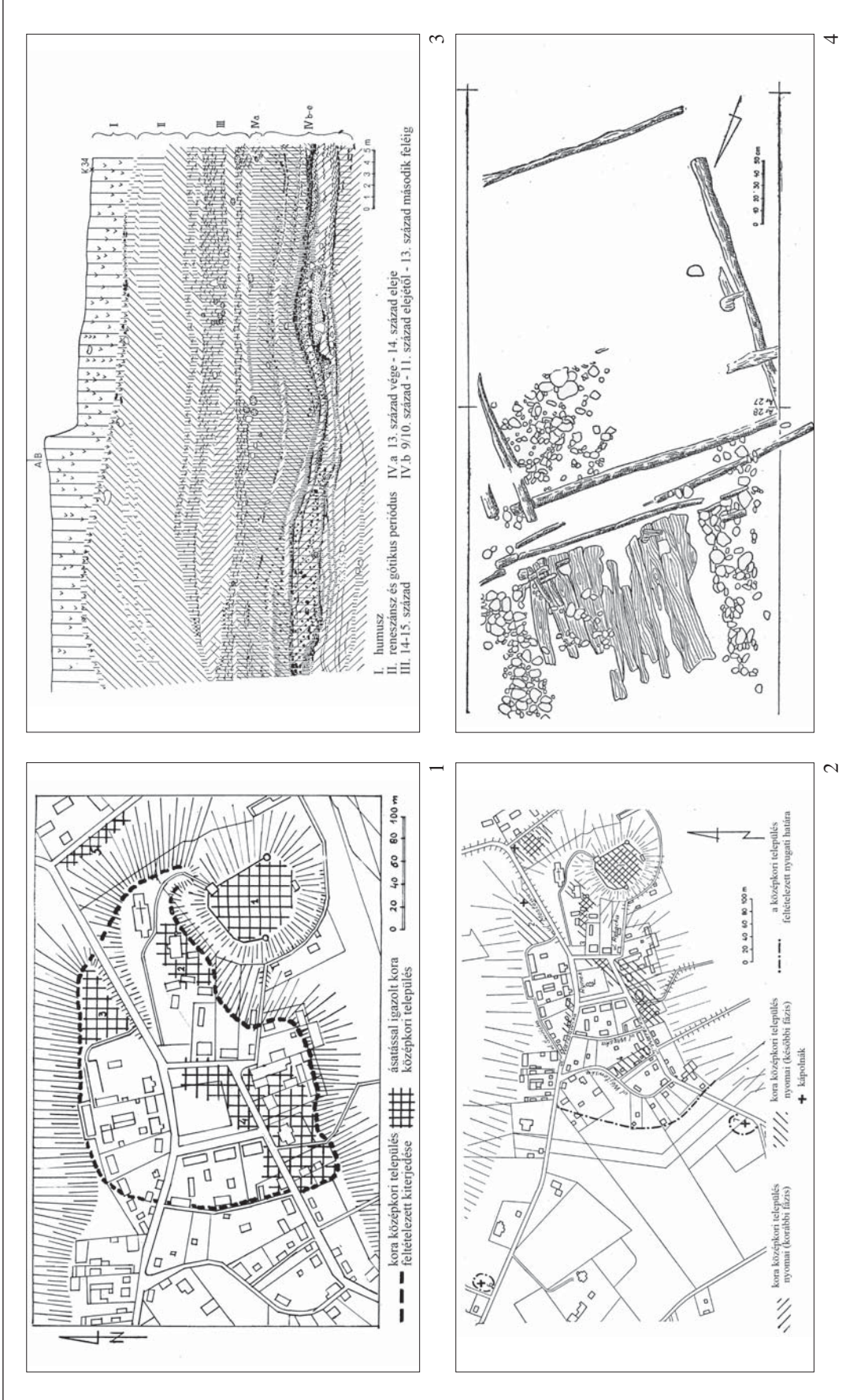

1

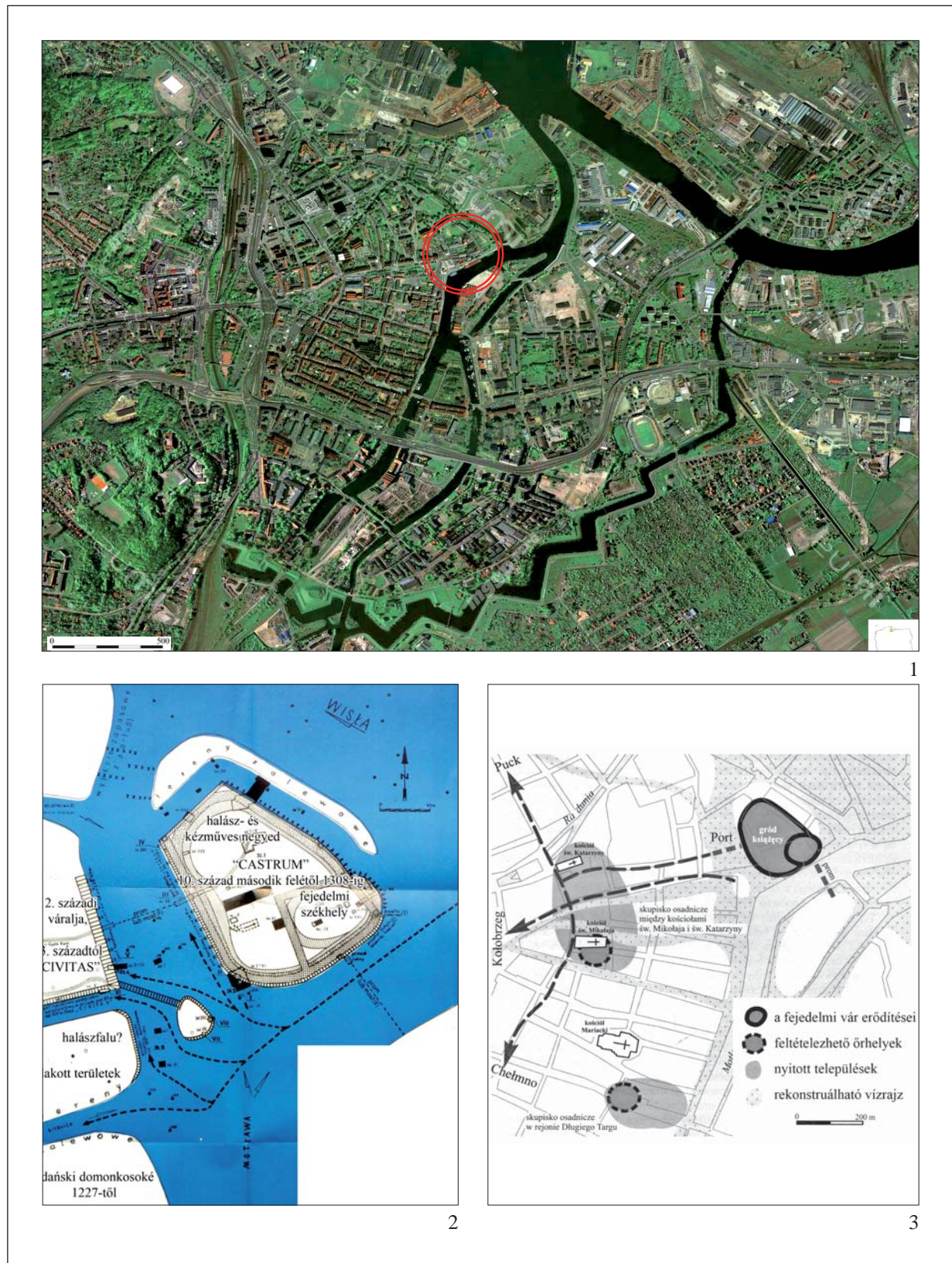

2

92. kép. Czersk. 1: A lelőhely úrfelvételen (zumi.pl); 2: Feltárási alaprajz a késő középkori váron belül (URBAŃCZYK 2004)
 Fig. 92. Czersk. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Excavation plan within the late medieval castle (URBAŃCZYK 2004)

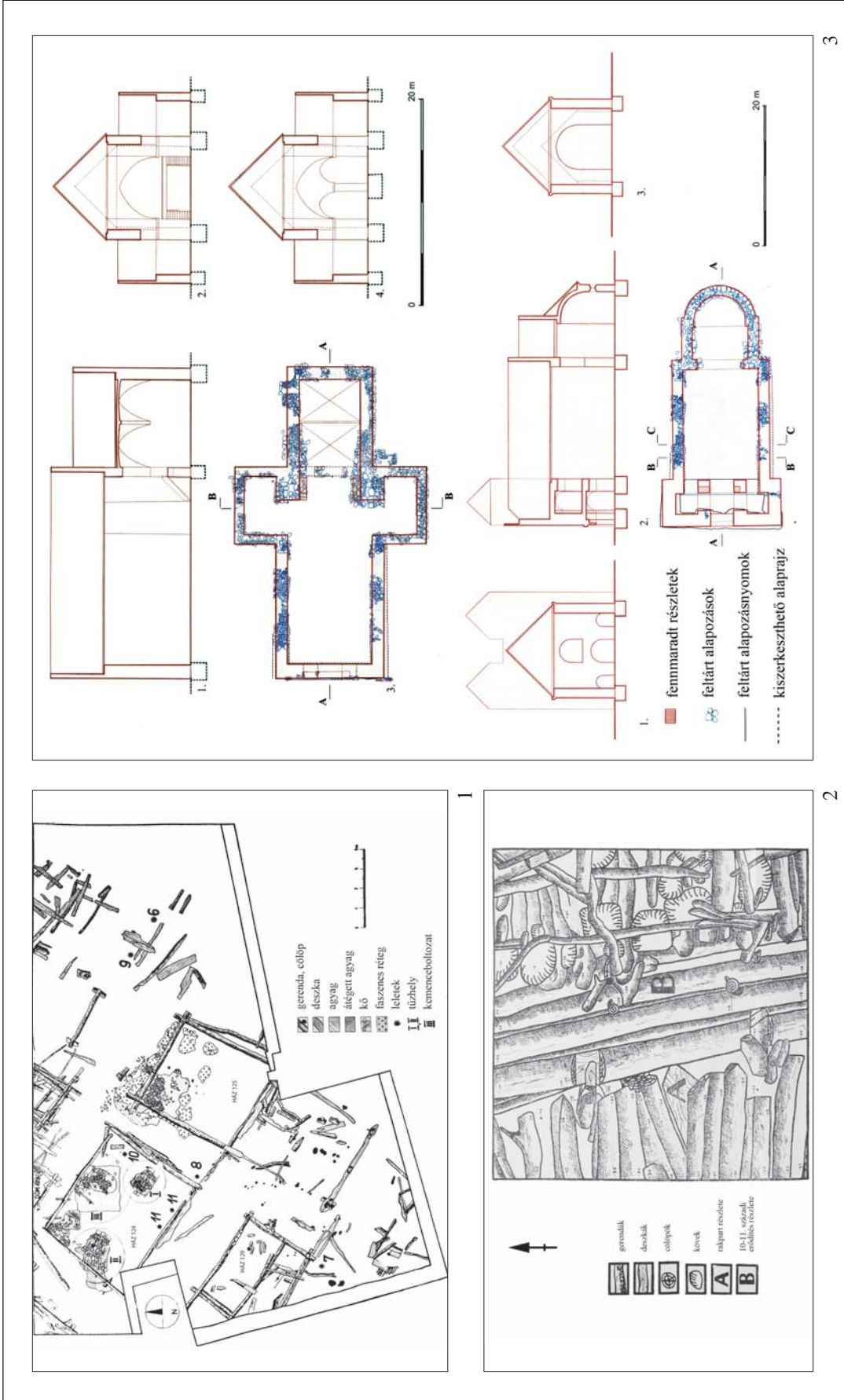

93. kép. Czersk. 1: Az egykori vár és várálja kiterjedése a mai településre vetítve (RAUHUTOWA 1966); 2: Kora középkori lelőhelyek a mai település területén (KIERNOWSKA 1968); 3: A vár belső rétegvizsgálatai (DEKOWNA-RAUHUTOWA 1969); 4: Egy boronaház a vár belsejéből (RAUHUT-SUCHODOLSKI 1965)
 Fig. 93. Czersk. 1: Extension of the former castle and settlement on the present day map (RAUHUTOWA 1966); 2: Early medieval sites in the present day settlement (KIERNOWSKA 1968); 3: Inner stratigraphy of the castle (DEKOWNA-RAUHUTOWA 1969); 4: Remains of a log house from the castle (RAUHUT-SUCHODOLSKI 1965)

94. kép. Gdańsk. 1: A lelőhely úrfelvételen (zumi.pl); 2: A lelőhely egykori vízrajzi helyzete a várral (ZBIERSKI 1964); 3: Településszerkezet a mai város alaprajzára vetítve (BUKO 2006)

Fig. 94. Gdańsk. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Former hydrographic situation around the castle (ZBIERSKI 1964); 3: Settlement structure on the present day city map (BUKO 2006)

95. kép. Gdańsk. 1: Az aranyműves műhely maradványai a várban (Holowínska 1959); 2: A vár horgas kapcsolású sáncszerkezete (Zbierski 1964); 3: A Szent Miklós plébániatemplom két építési periódusa (Paner 2004)

Fig. 95. Gdańsk. 1: Remains of the goldsmith workshop in the castle (Holowínska 1959); 2: Structure of the ramparts (with hooked beams) (Zbierski 1964); 3: Two building phases of the St Nicholas' church (Paner 2004)

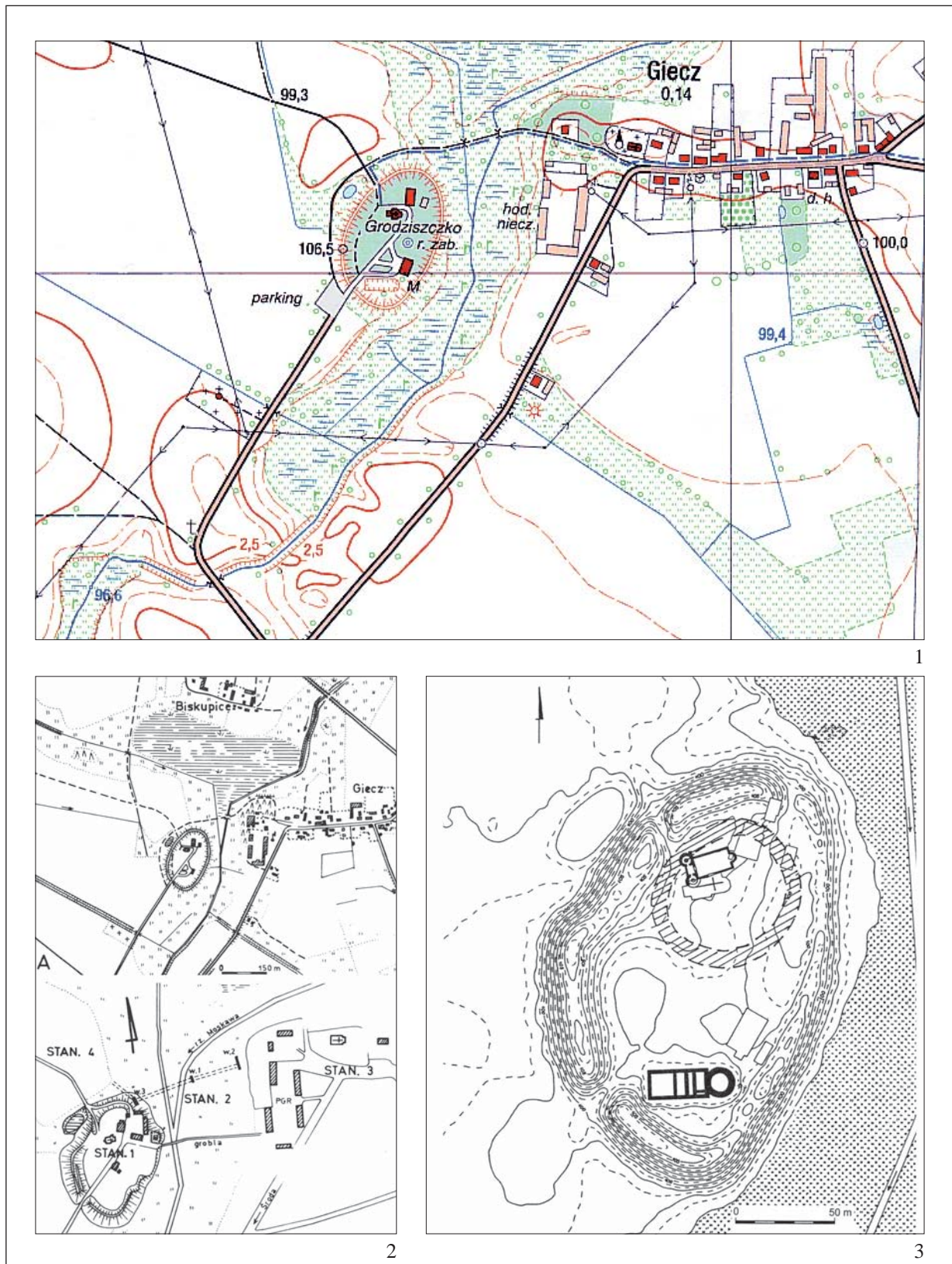

1

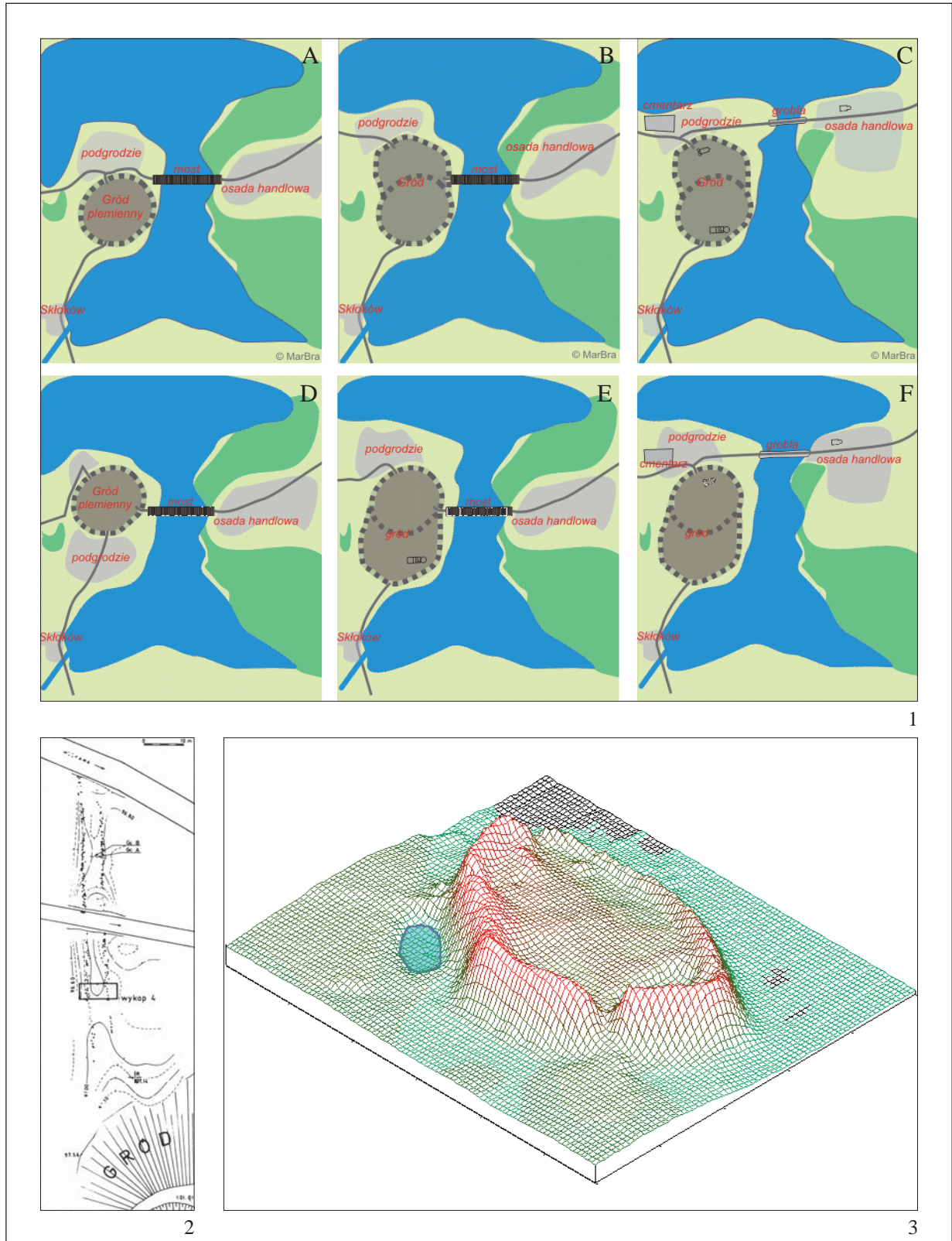
2

96. kép. Giecz. 1: A lelőhely úrfelvételen (zumi.pl); 2: A vár légifelvétele (www.giecz.pl)
Fig. 96. Giecz. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Aerial view of the castle (www.giecz.pl)

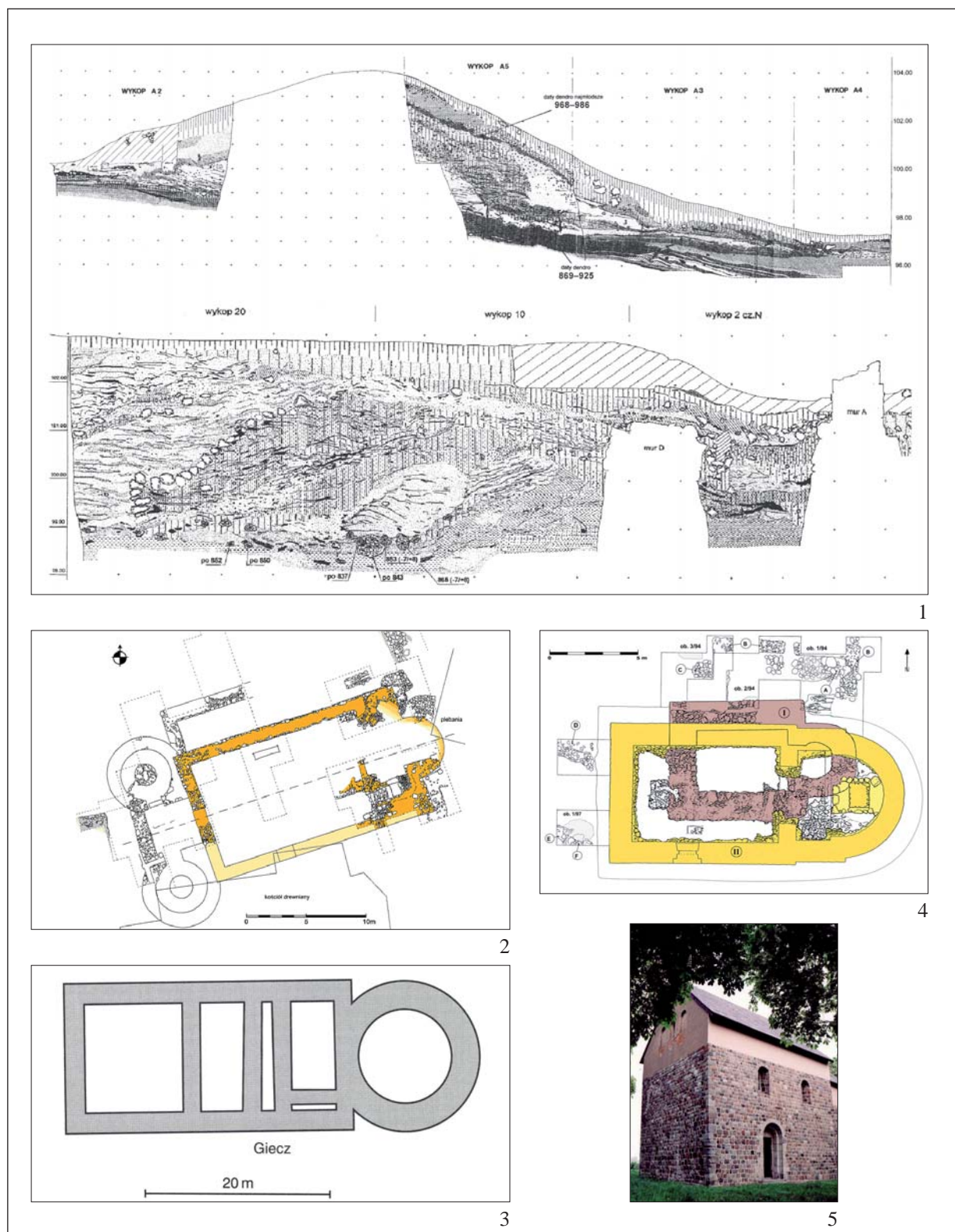
97. kép. Giecz. 1: A vár és környezete topográfiai térképen (www.giecz.pl); 2: A vár környezetének középkori lelőhelyei (POLCYN ET AL. 1994); 3: A vár szintvonalas alaprajza, a belső vár jelölésével (KURNATOWSKA 2004)

Fig. 97. Giecz. 1: Castle and its environs on the present day topographic map (www.giecz.pl); 2: Medieval sites in the vicinity of the castle (POLCYN ET AL. 1994); 3: Layout of the site showing the inner castle (KURNATOWSKA 2004)

98. kép. Giecz. 1: A vár fejlődésének két lehetséges útja (1949–1966-os és az 1992-től újrainduló ásatások alapján) (srodawlkp.org); 2: A vár keleti hídjának ásatási alaprajza (POLCYN ET AL. 1994); 3: A vár 3D-s grafikája (giecz.pl)

Fig. 98. Giecz. 1: Two possible ways of development of the castle (according to the 1949–1966-excavations and new research started in 1992) (srodawlkp.org); 2: Excavation plan of the eastern bridge of the castle (POLCYN ET AL. 1994); 3: 3D view of the castle (giecz.pl)

99. kép. Giecz. 1: A sáncok metszetráizai (KURNATOWSKA 2000b); 2: A Keresztelő Szent János templom alaprajza (KRZYSZTOFIÁK 2004b); 3: A befejezetlen palotaegyüttes alaprajza (KURNATOWSKA 2000b); 4–5: A Szent Miklós templom feltárási alaprajza és mai állapota (KRZYSZTOFIÁK 2000)

Fig. 99. Giecz. 1: Section drawings of the ramparts (KURNATOWSKA 2000b); 2: Ground plan of the St John the Baptist's church (KRZYSZTOFIÁK 2004b); 3: Ground plan of the unfinished palace complex (KURNATOWSKA 2000b); 4–5: Excavation plan and the present state of the St Nicholas' church (KRZYSZTOFIÁK 2000)

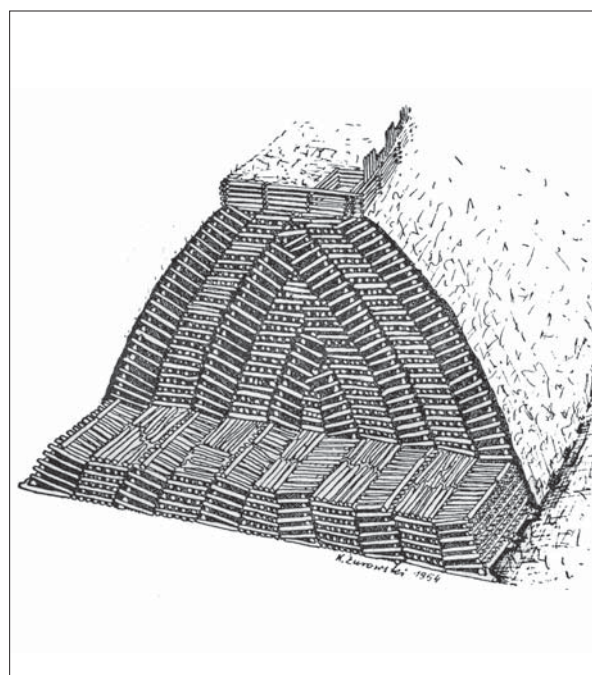
1

2

3

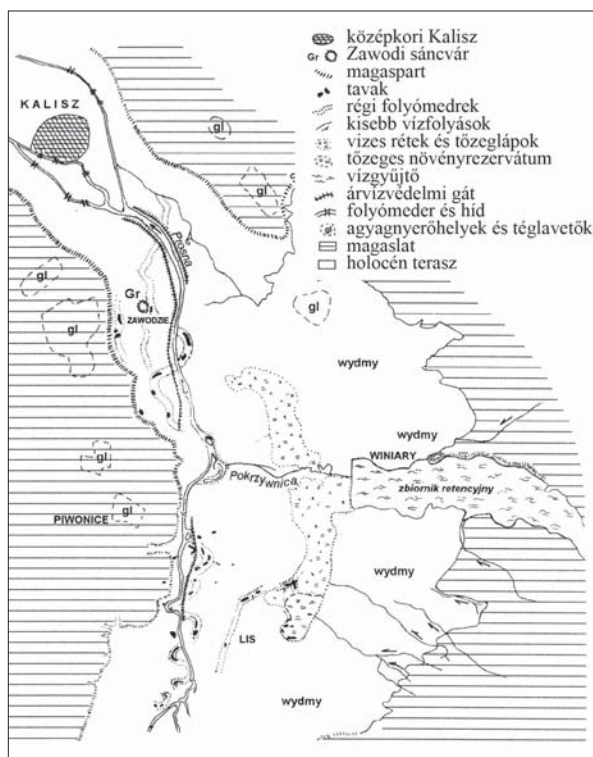
4

100. kép. Gniezno. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl); 2: Horgas végű fák a belső vár sáncából (ŽUROWSKI–MIKOŁAJCZYK 1955); 3: A sánc kiemelt faváza a múzeumban (SAWICKI 2000); 4: A sánc rekonstruált szerkezete (ŽUROWSKI–MIKOŁAJCZYK 1955)

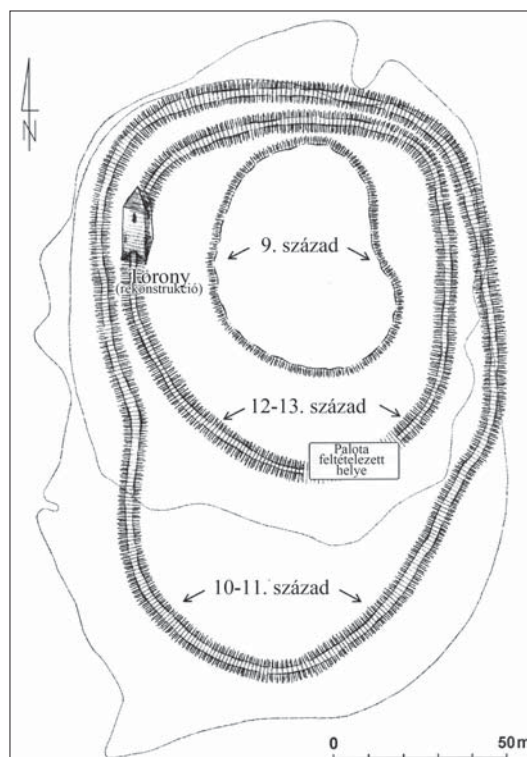
Fig. 100. Gniezno. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Hooked beams from the ramparts of the inner castle (ŽUROWSKI–MIKOŁAJCZYK 1955); 3: The salvaged section of the rampart in the museum (SAWICKI 2000); 4: The reconstructed view of the rampart (ŽUROWSKI–MIKOŁAJCZYK 1955)

1

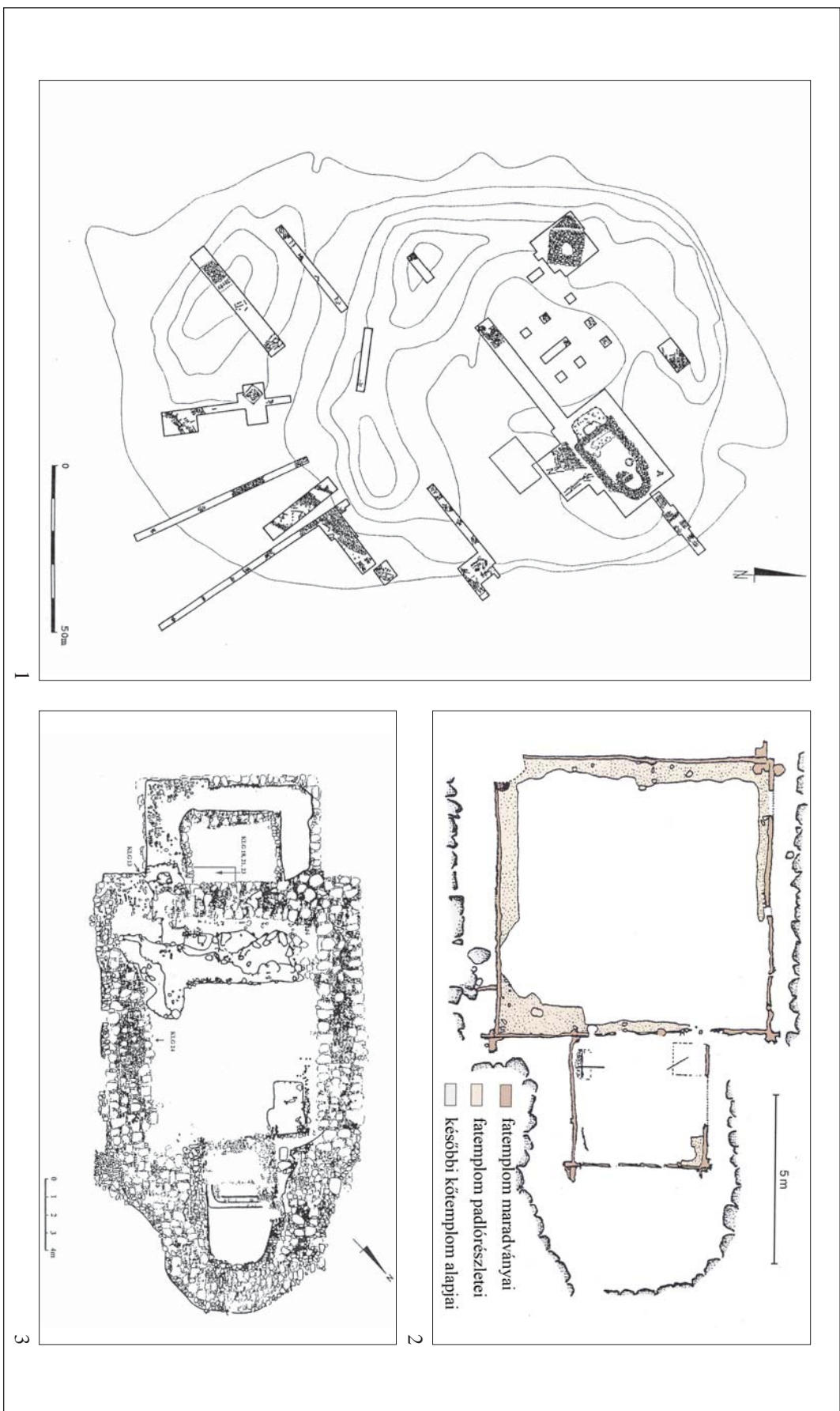
2

3

103. kép. Kalisz. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl); 2: A lelőhely és környékének középkori lelőhelyei (MEYNAŘSKA-KALETYNOWA 1998); 3: A vár alaprajza, a korai periódusok jelölésével (BARANOWSKI 2004)

Fig. 103. Kalisz. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Kalisz and vicinity, medieval sites (MEYNAŘSKA-KALETYNOWA 1998); 3: Layout of the castle presenting the early phases (BARANOWSKI 2004)

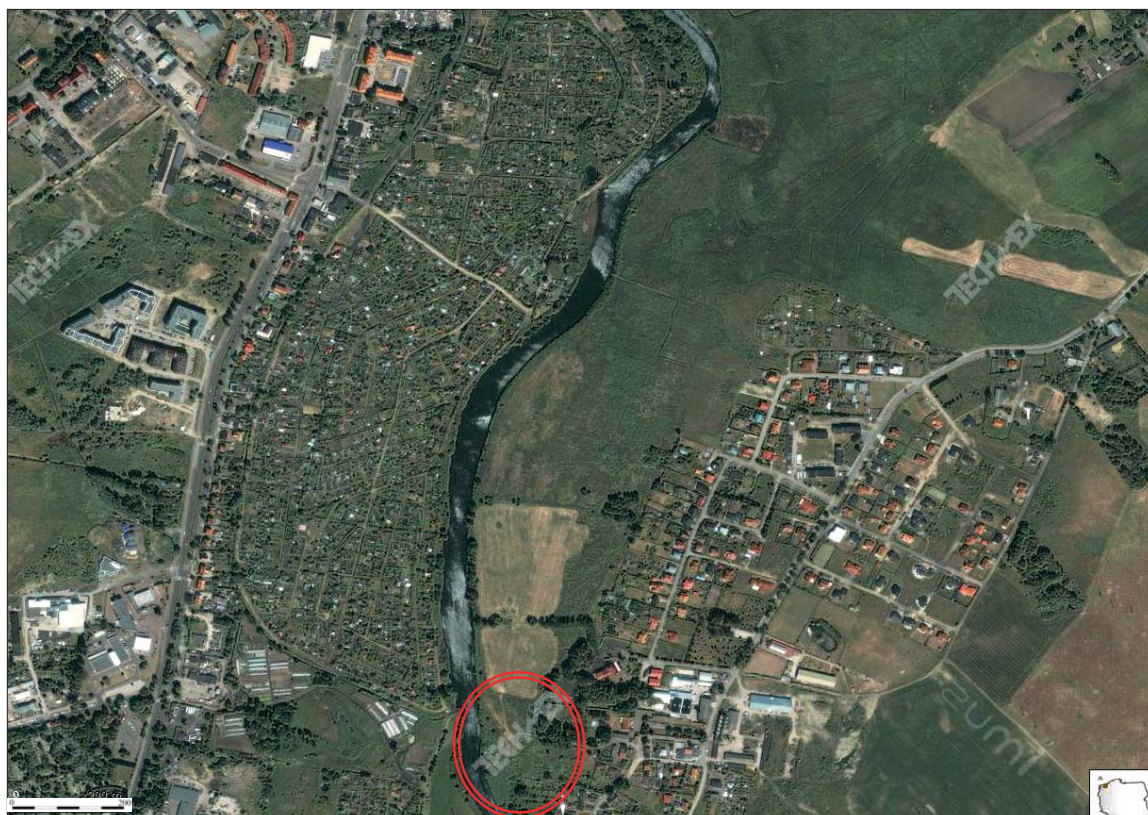

104. kép. Kalisz. 1: A vár feltárási alaprajza a feltárt objektumok ábrázolásával; 2: A Szent Péter káptalani templom első, fából épült periódusa;

3: A Szent Péter káptalani templom körfázisa (BARANOWSKI 2004)

Fig. 104. Kalisz. 1: Excavation plan of the castle showing the unearthed features; 2: First, wooden phase of the St. Peter's collegiate church;

3: Second, stone phase of the St. Peter's collegiate church (BARANOWSKI 2004)

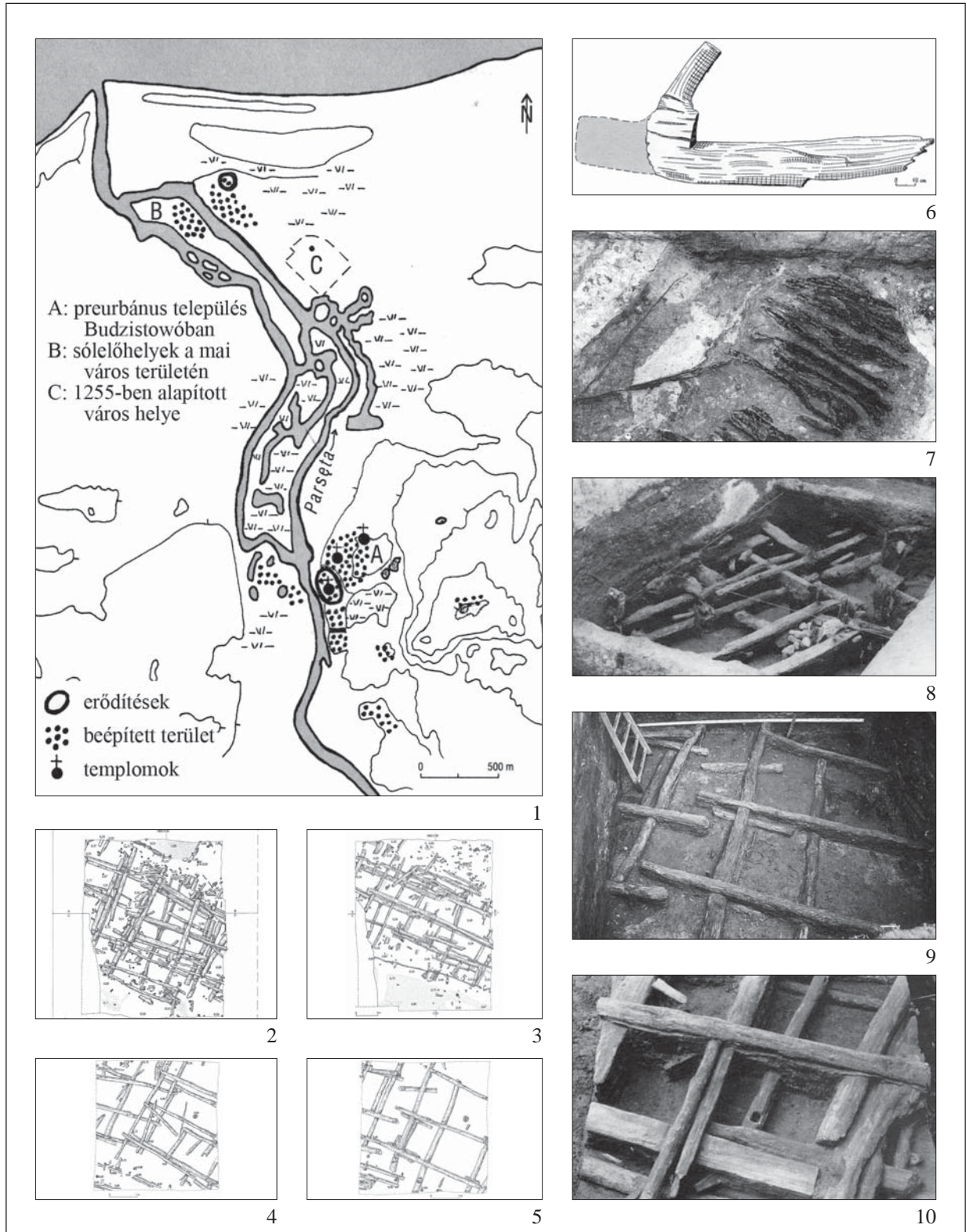
1

2

105. kép. Kolobrzeg-Budzistowo. 1: A lelőhely űrfényképen (zumi.pl);
 2: A lelőhely légifényképen (LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007)

Fig. 105. Kolobrzeg-Budzistowo. 1: Satellite image of the site (zumi.pl);
 2: Aerial view of the site (LECIEJEWICZ–RĘBKOWSKI 2007)

106. kép. Kolobrzeg-Budzistowo. 1: A környék középkori településszerkezete;

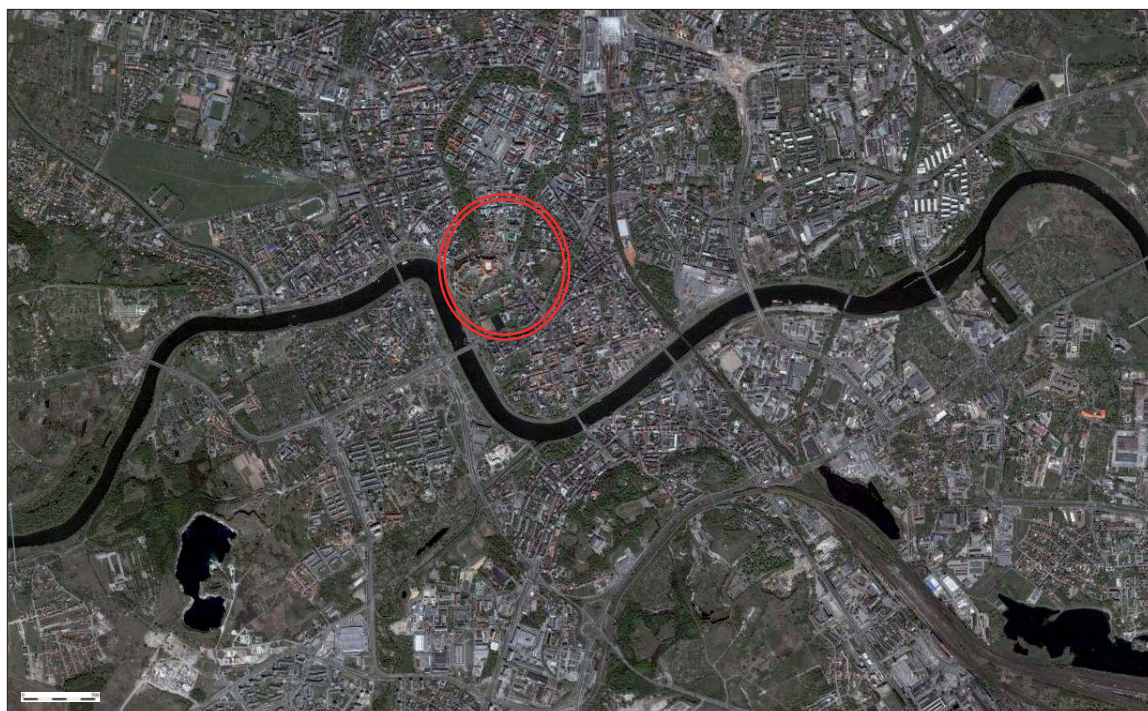
2-5: A vár rácsos sáncainak rajzi felmérései; 6: Egy horgas végű gerendadarab a vár sáncából;

7-10: A sánc famaradványainak ásatási fényképe (LECIEJEWICZ-RĘBKOWSKI 2007)

Fig. 106. Kolobrzeg-Budzistowo. 1: Early medieval settlement network;

2-5: Excavation drawings of the grid-structure of the rampart; 6: A hooked beam from the ramparts;

7-10: Excavation photos of the wooden remains from the ramparts (LECIEJEWICZ-RĘBKOWSKI 2007)

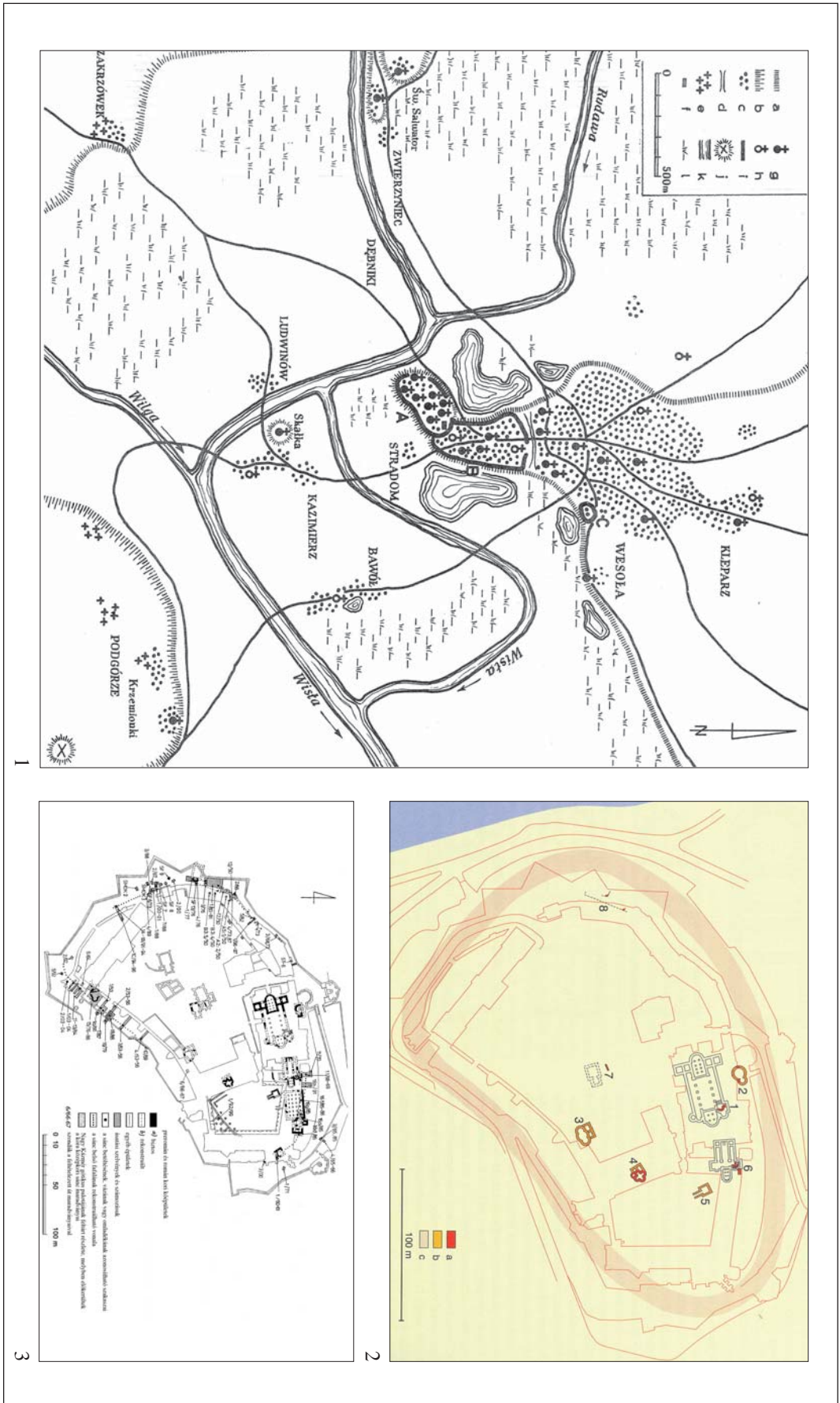

1

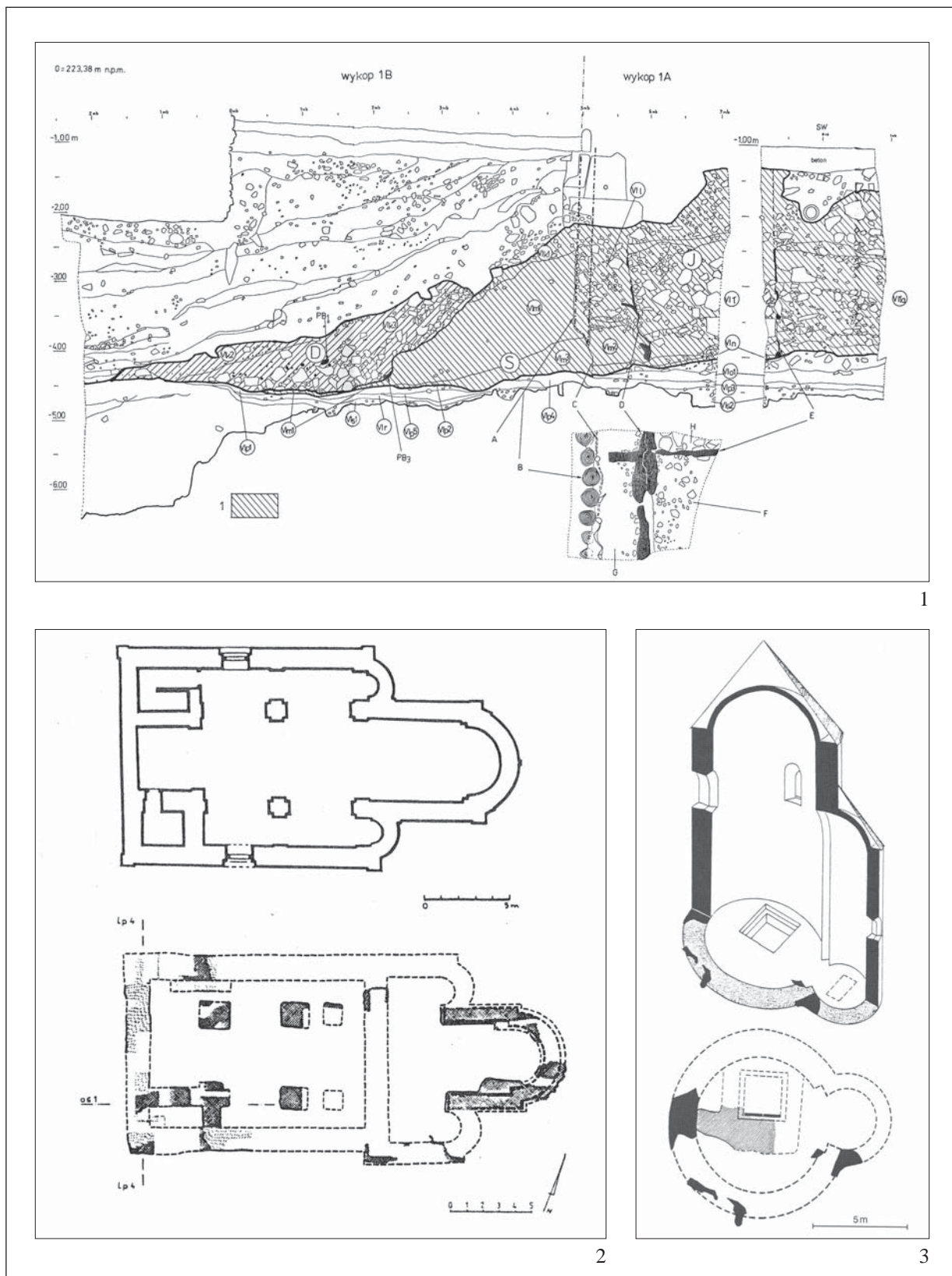
2

107. kép. Krakkó. 1: A lelőhely úrfelvételen (Google maps); 2: Wawel úrfelvételen (Google maps)
Fig. 107. Kraków. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Wawel, satellite image of the site (Google maps)

108. kép. Kraków. 1: A környezet középkori településszerkezete (Zaitz 2006); 2: A korai vár rekonstruált alaprajza, az egyházi épületek feltüntetésével (Pianowski 2000); 3: A vár mai alaprajza, a feltárt középkori épületek megjelölésével (Kuklinski 1998)

Fig. 108. Kraków. 1: Medieval settlement network (Zaitz 2006); 2: Reconstructed layout of the early castle, showing ecclesiastical buildings (Pianowski 2000); 3: Actual layout of the castle, showing excavated medieval buildings (Kuklinski 1998)

109. kép. Krakkó. 1: A waweli sánc metszetrajza (KUKLIŃSKI 1998); 2: Az okóli Szent András templom alaprajza (ZAITZ 2006); 3: A waweli rotunda alaprajza és rekonstrukciós képe (PIANOWSKI 1984)

Fig. 109. Kraków. 1: Section drawing of the rampart (KUKLIŃSKI 1998); 2: Okól, ground plan of St Andrew's church (ZAITZ 2006); 3: Wawel, ground plan and reconstruction of the rotunda (PIANOWSKI 1984)

1

2

3

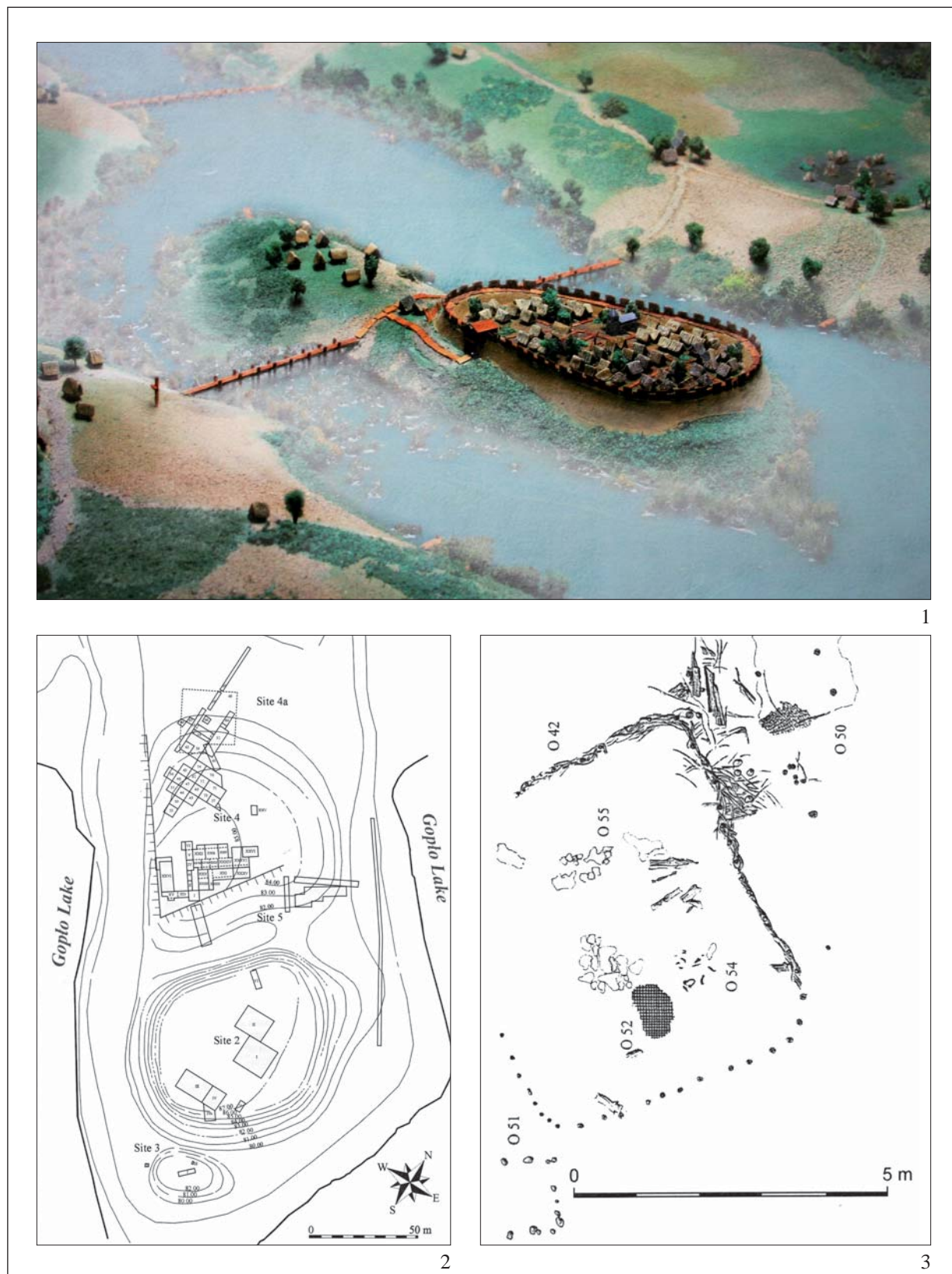
4

4

110. kép. Kraków. 1: Az okóli Szent Adalbert templom; 2: Az okóli Szent András templom;
3: A waweli Szent Félix és Adauktusz rotunda; 4: A zwierzynieci Szent Megváltó templom (fénykép: Mordovin M.);
5: Kruszwica vára úrfelvétele (zumi.pl)

Fig. 110. Kraków. 1: Okól, St Adalbert's church; 2: Okól, St Andrew's church;
3: Wawel, Sts Felix and Adauctus rotunda; 4: Zwierzyniec, St Salvator church (photo by M. Mordovin);
5: Kruszwica, satellite image of the site (zumi.pl)

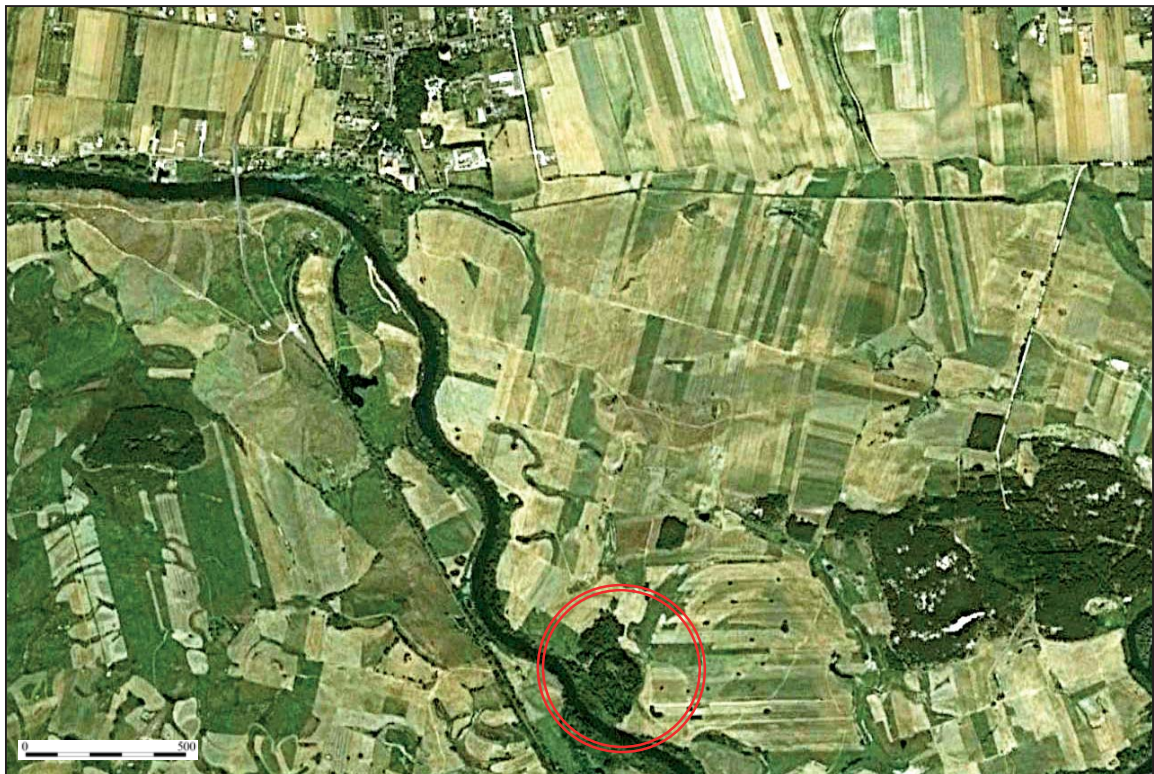

111. kép. Kruszwica. 1: A vár rekonstruált látképe maketten (DZIEDUSZYCKI 2008); 2: A vár alaprajza a feltérési szelvényekkel; 3: Egy sövényfonatos ház alaprajza a vár belsejéből (DZIEDUSZYCKI 2004)

Fig. 111. Kruszwica. 1: A scale-model of the reconstructed site (DZIEDUSZYCKI 2008); 2: Layout of the castle showing the excavated areas; 3: Excavation plan of a wattle and daub house in the castle (DZIEDUSZYCKI 2004)

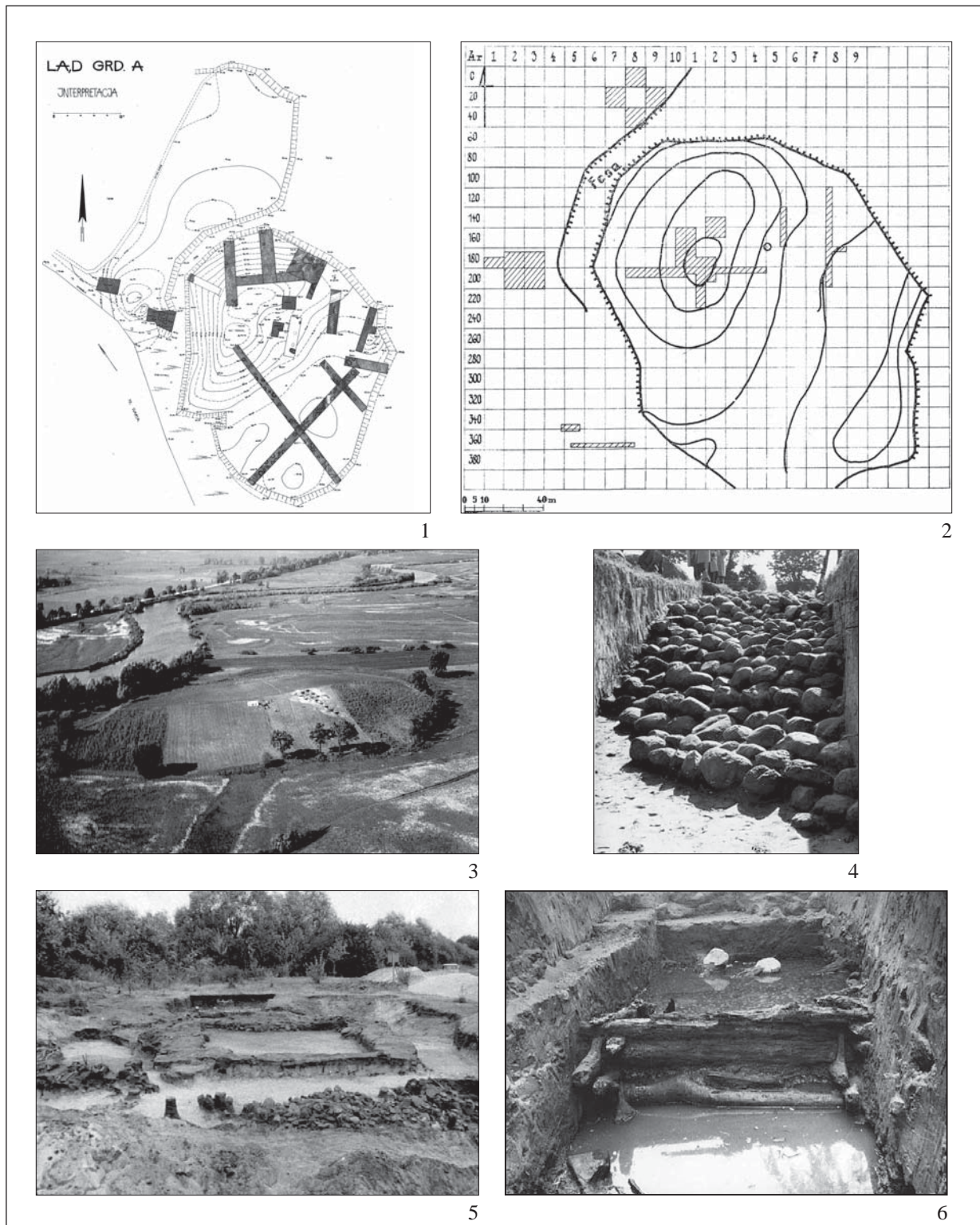

1

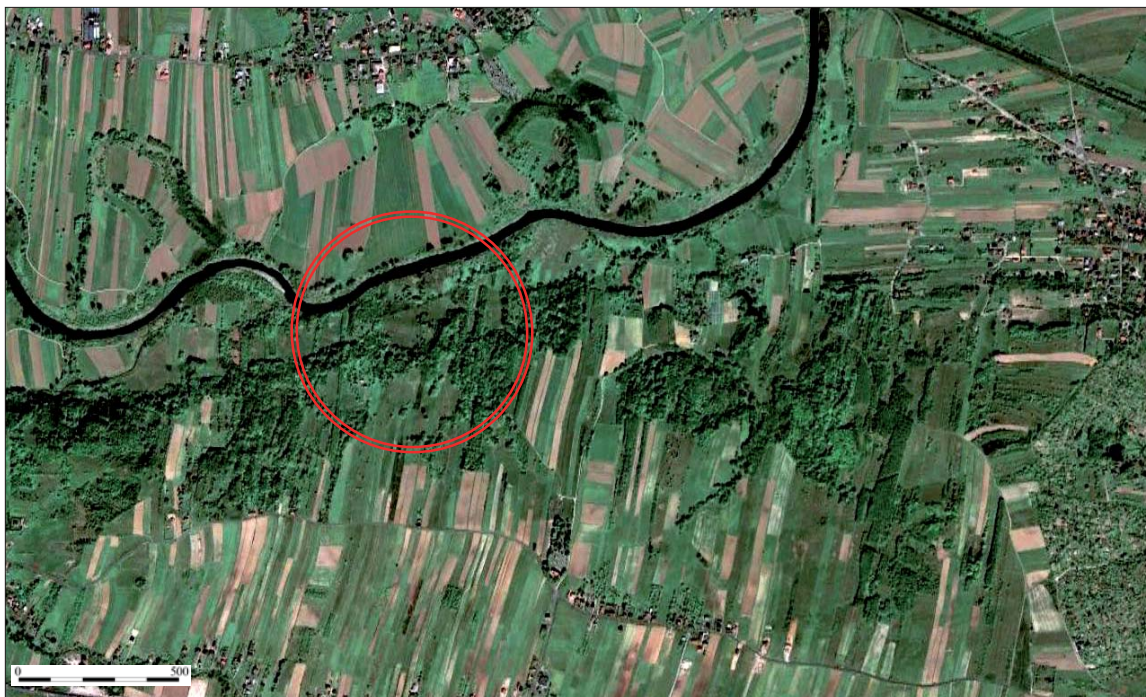
2

112. kép. 1: Kruszwica településszerkezete és fejlődése (DZIEDUSZYCKI 2008); 2: Ląd úrfelvételen (Google maps)
 Fig. 112. 1: Kruszwica, development of the castle and settlement (DZIEDUSZYCKI 2008);
 2: Ląd, satellite image of the site (Google maps)

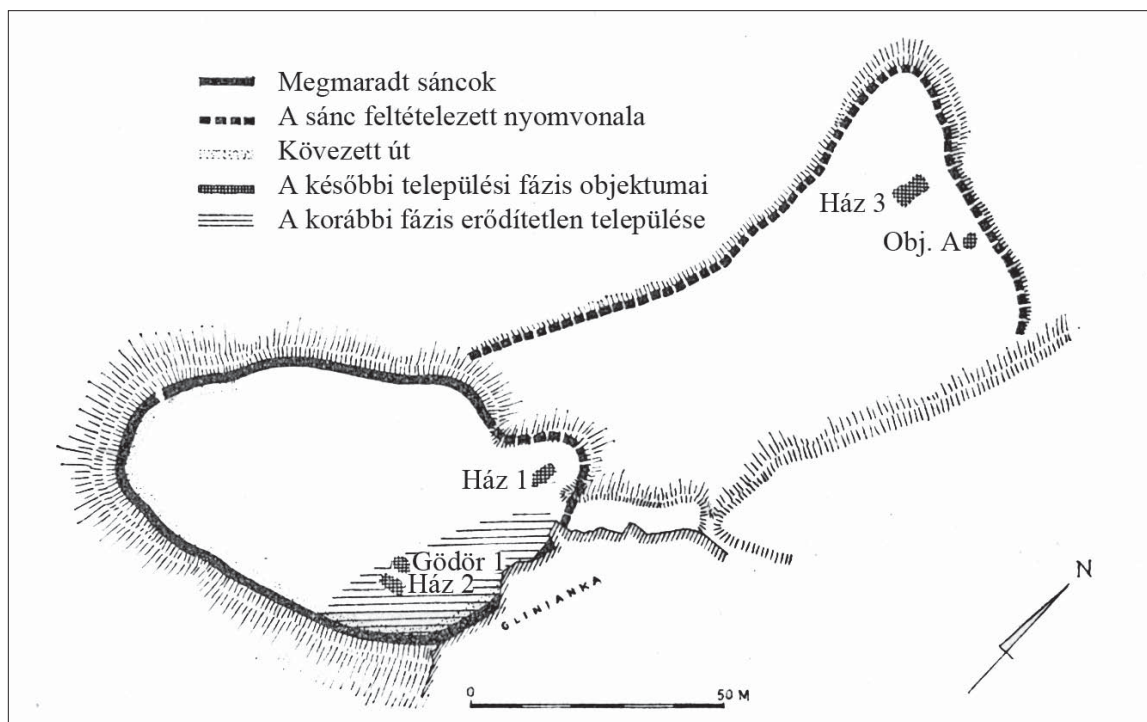

113. kép. Lqđ. 1: A vár alaprajza az ásati szelvényekkel (BLASZCZYK 1978); 2: A belsı vár feltárási alaprajza (ZEYLANDOWA 1974); 3: A vár légifényképe az ásati kezdetekor; 4: A sánc külsı kőburkolata; 5: Szent András templom maradványai; 6: A horgas rögzítéső sánc részlete (BRZOSTOWICZ 2009)

Fig. 113. Lqđ. 1: Layout of the castle, showing the excavated areas (BLASZCZYK 1978); 2: Excavation plan of the inner castle (ZEYLANDOWA 1974); 3: Aerial view of the castle at the beginning of the excavations; 4: Remains of the St Andrew's church; 5: Stone coating of the ramparts; 6: Excavation photo of the hook-joints of the ramparts (BRZOSTOWICZ 2009)

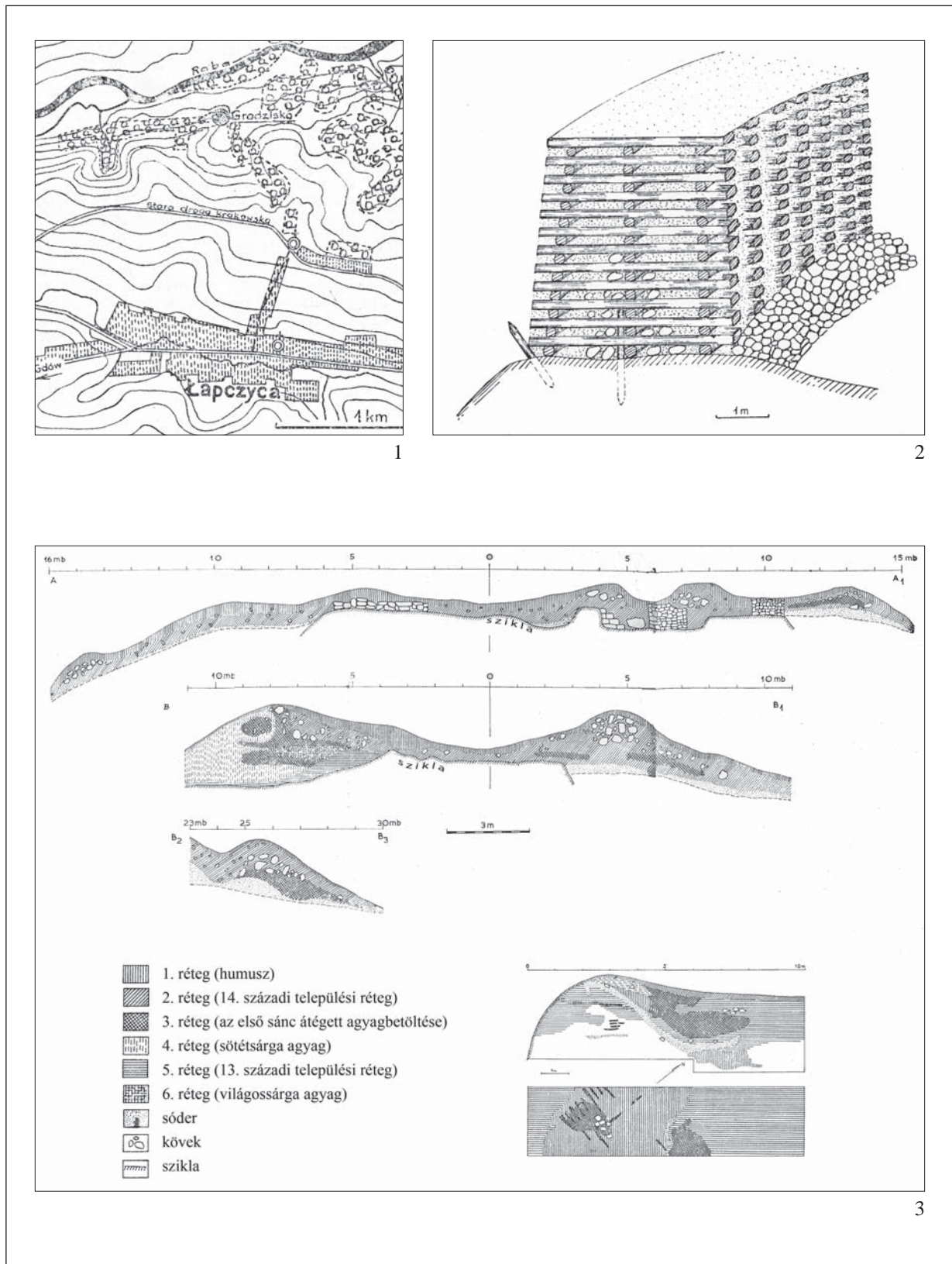

1

2

114. kép. Łapczyca. 1: Lelőhely űrfelvétel (Google maps); 2: A vár alaprajza (JODŁOWSKI 1974)
 Fig. 114. Łapczyca. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Layout of the castle (JODŁOWSKI 1974)

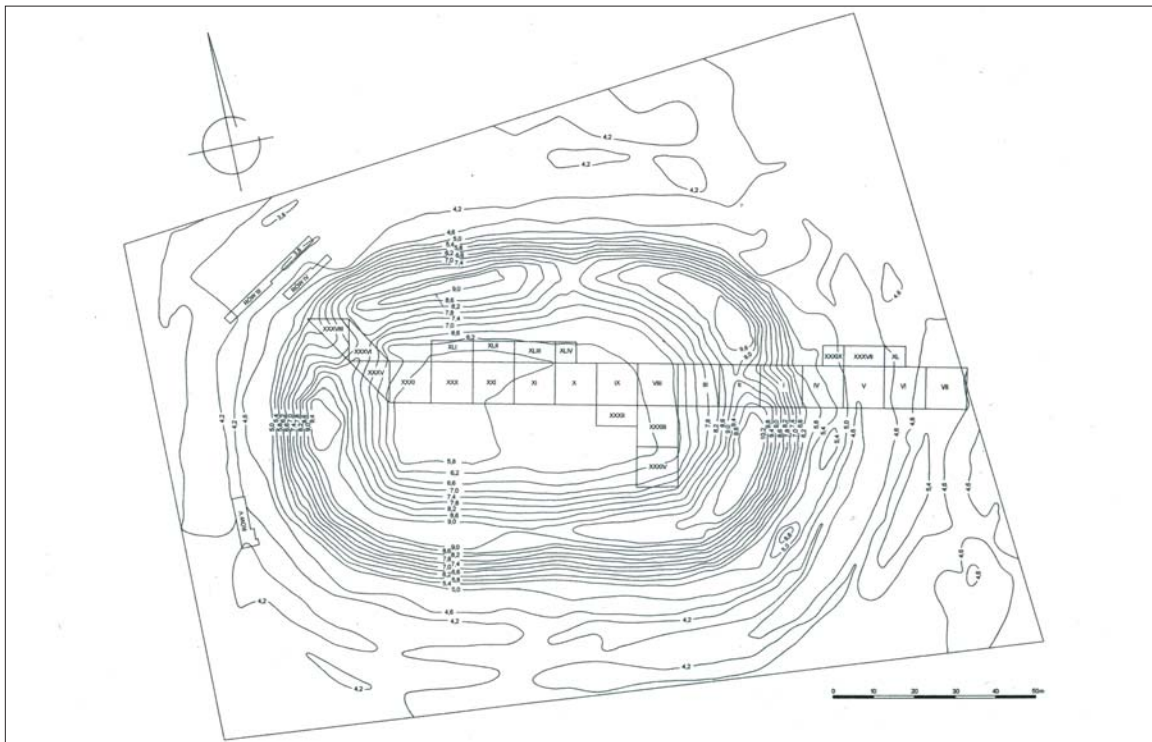

115. kép. Lapczyca. 1: A vár környékének középkori lelőhelyei; 2: A sánc rekonstrukciós rajza;
 3: A vár hosszanti átvágásának metszetrajza (JODŁOWSKI 1974)

Fig. 115. Lapczyca. 1: Medieval sites around the castle; 2: Reconstructed view of the rampart;
 3: Section drawing of the longitudinal trench of the castle (JODŁOWSKI 1974)

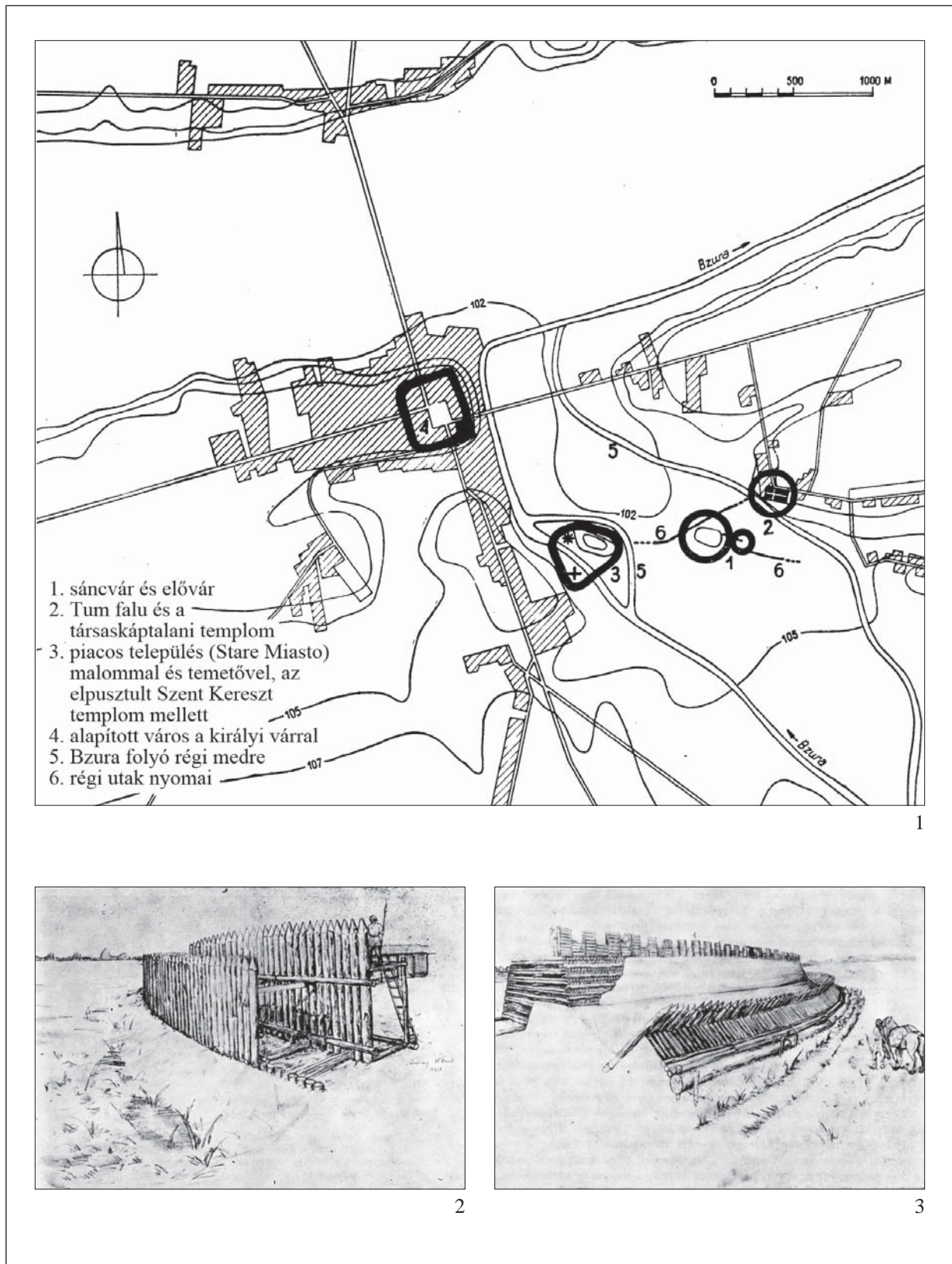
1

2

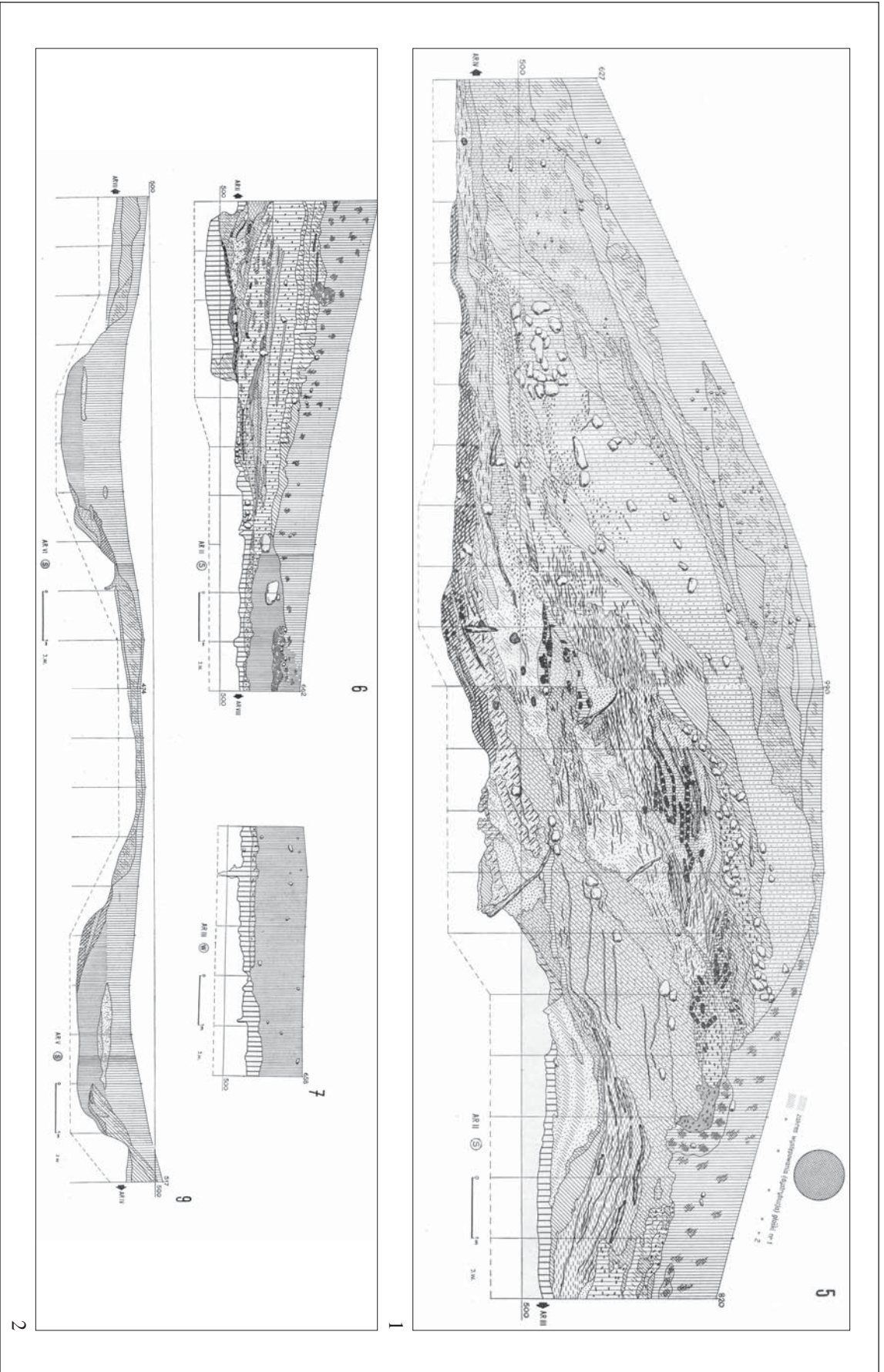
116. kép. Łęczyca. 1: A lelőhely űrfelvételen (Google maps);
2: A vár alaprajza (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELŁ–WIECZOREK 2003)

Fig. 116. Łęczyca. 1: Satellite image of the site (Google maps);
2: Layout of the castle (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELŁ–WIECZOREK 2003)

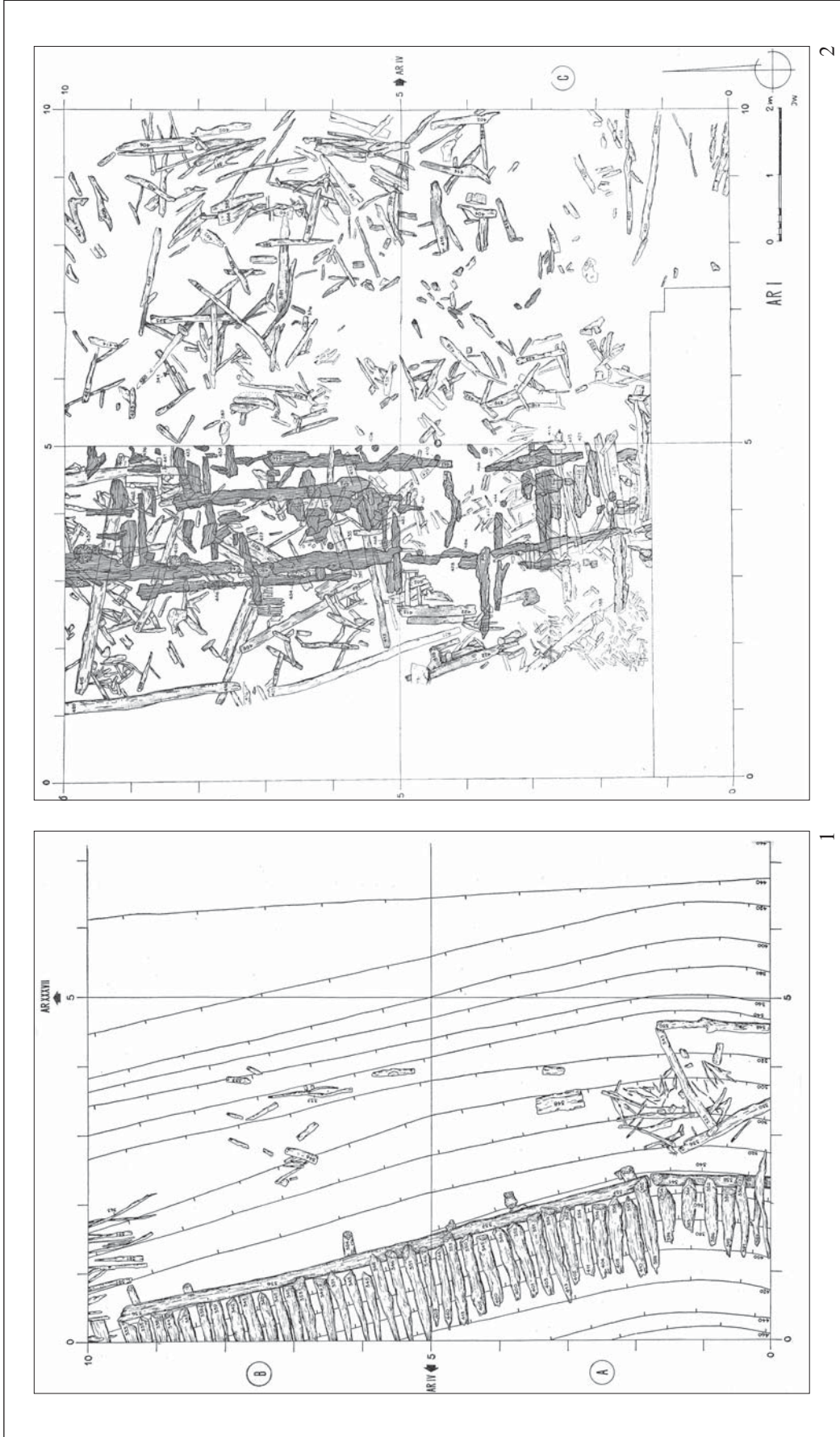
117. kép. Lęczyca. 1: A vár környékének középkori lelőhelyei (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELL–WIECZOREK 1966); 2–3: Lęczyca, az erődítések első és második fázisának rekonstrukciós rajza (NADOLSKI 1962)

Fig. 117. Lęczyca. 1: Medieval sites around the castle (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELL–WIECZOREK 1966); 2–3: Reconstructed view of the first and second phases of the ramparts (NADOLSKI 1962)

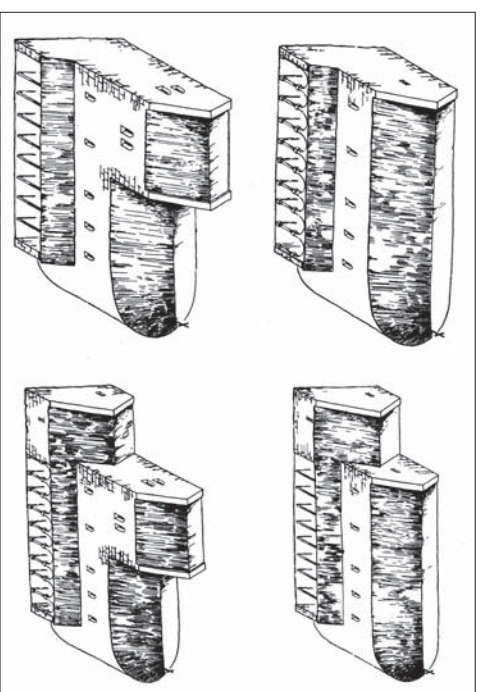
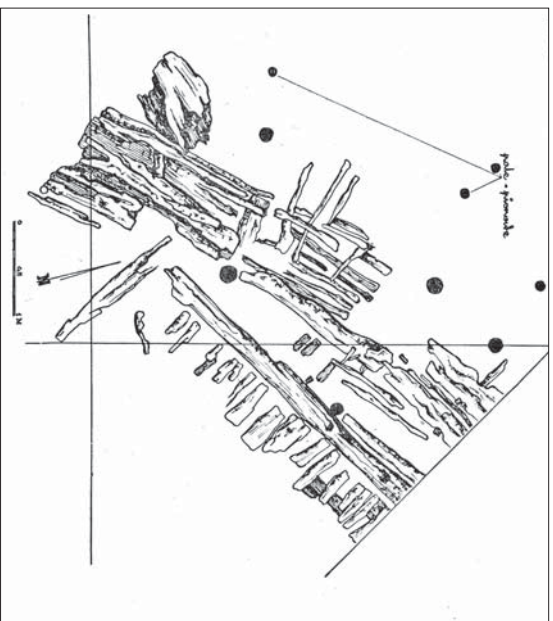
118. kép. Leczyca. 1-2: A vár erődítésekének keresztmetszete, középső és külső szakaszok (ABRAMOWICZ-NADOLSKI-POKLEWSKI-KOZIELL-WIECZOREK 1966)

Fig. 118. Leczyca. 1-2: Section drawings of the rampart, central and outer parts (ABRAMOWICZ-NADOLSKI-POKLEWSKI-KOZIELL-WIECZOREK 1966)

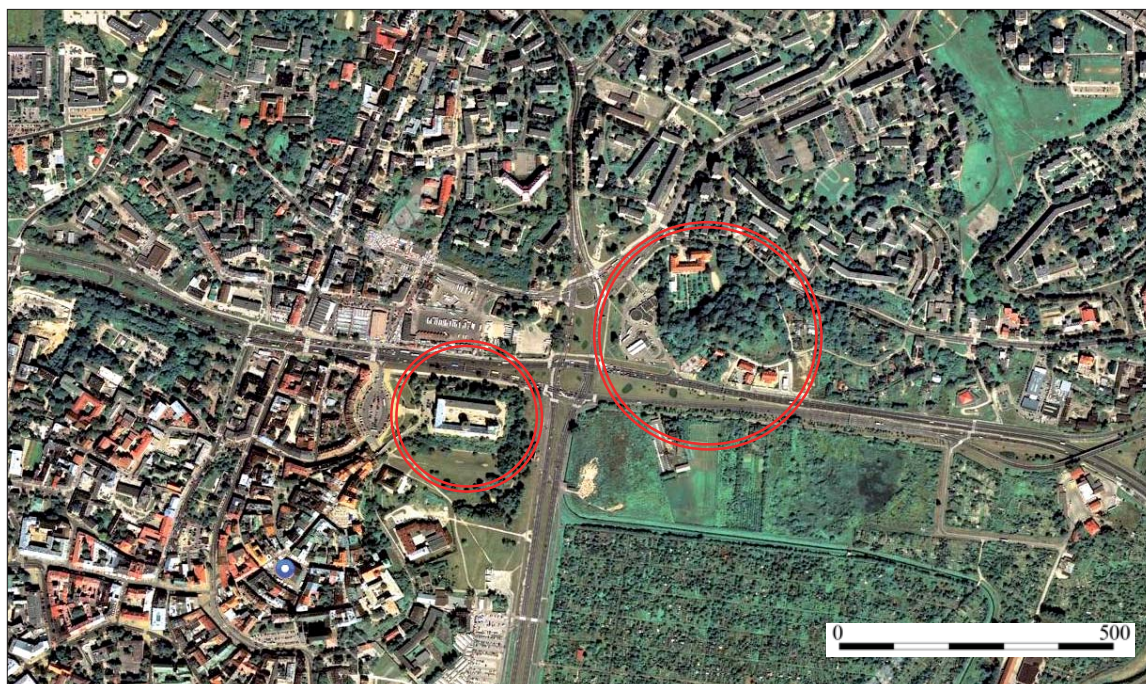
119. kép. Łęczycza. 1: A sánc külső védelmi cölöpsorának feltárt maradványai (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELL–WIECZOREK 1966);
 2: A sánc és a belső oldalához kapcsolódó épületek feltárási alaprajza (NADOLSKI 1955)

Fig. 119. Łęczycza. 1: Excavated remains of the outer defence posts (ABRAMOWICZ–NADOLSKI–POKLEWSKI-KOZIELL–WIECZOREK 1966);
 2: Excavation plan of the rampart and connected buildings (NADOLSKI 1955)

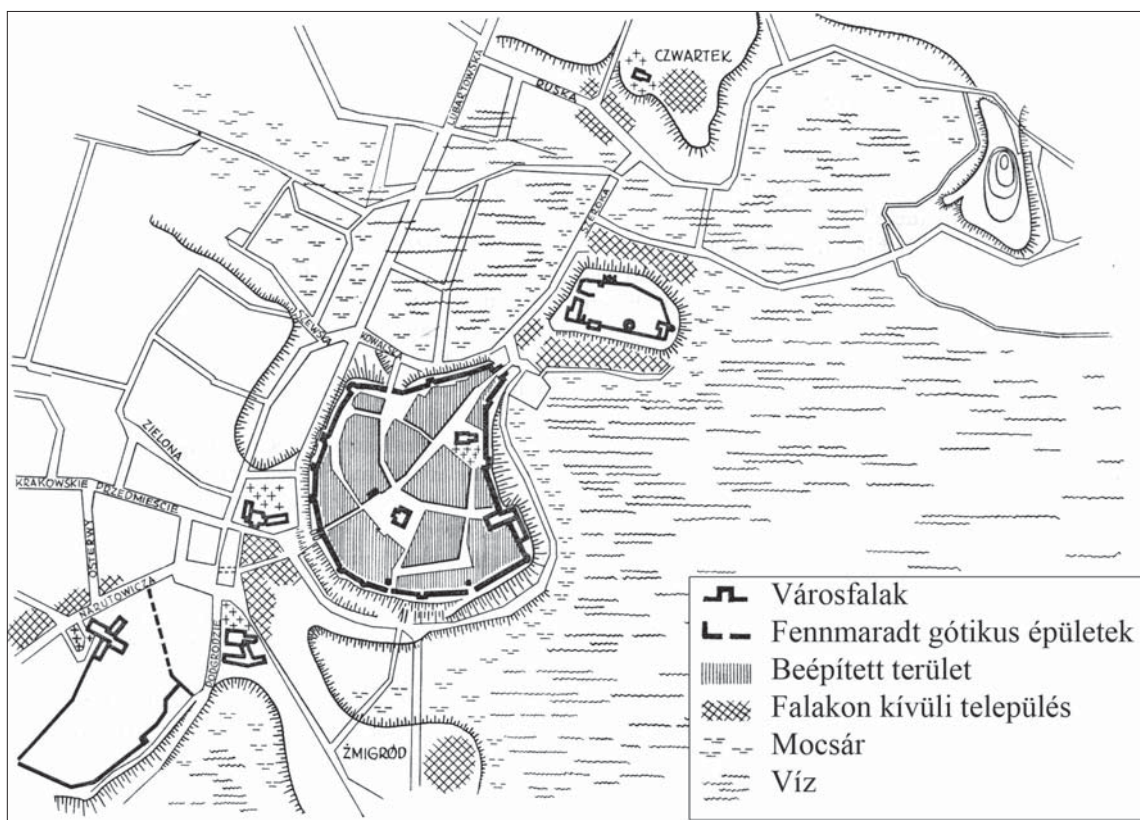

120. kép. Leczycza. 1: Egy faépület feltárási alaprajza (Nadolski 1955); 2: Leczycza, fénnykép a sánc átvágásáról (Abramowicz–Nadolski–Poklewski–Kozielec–Wieczorek 1966); 3: A tüni apátság mai fénnyképe (archeowesci.files.wordpress.com); 4: Az apátságot megelőző palotaépület (?) rekonstrukciós lehetőségei (Nadolski 1962)

Fig. 120. Leczycza. 1: Excavation plan of a timber building (Nadolski 1955); 2: Photo of the cut through the rampart (Abramowicz–Nadolski–Poklewski–Kozielec–Wieczorek 1966); 3: Present day state of the Abbey (archeowesci.files.wordpress.com); 4: The reconstruction attempts of the palace building (?) preceded the Abbey (Nadolski 1962)

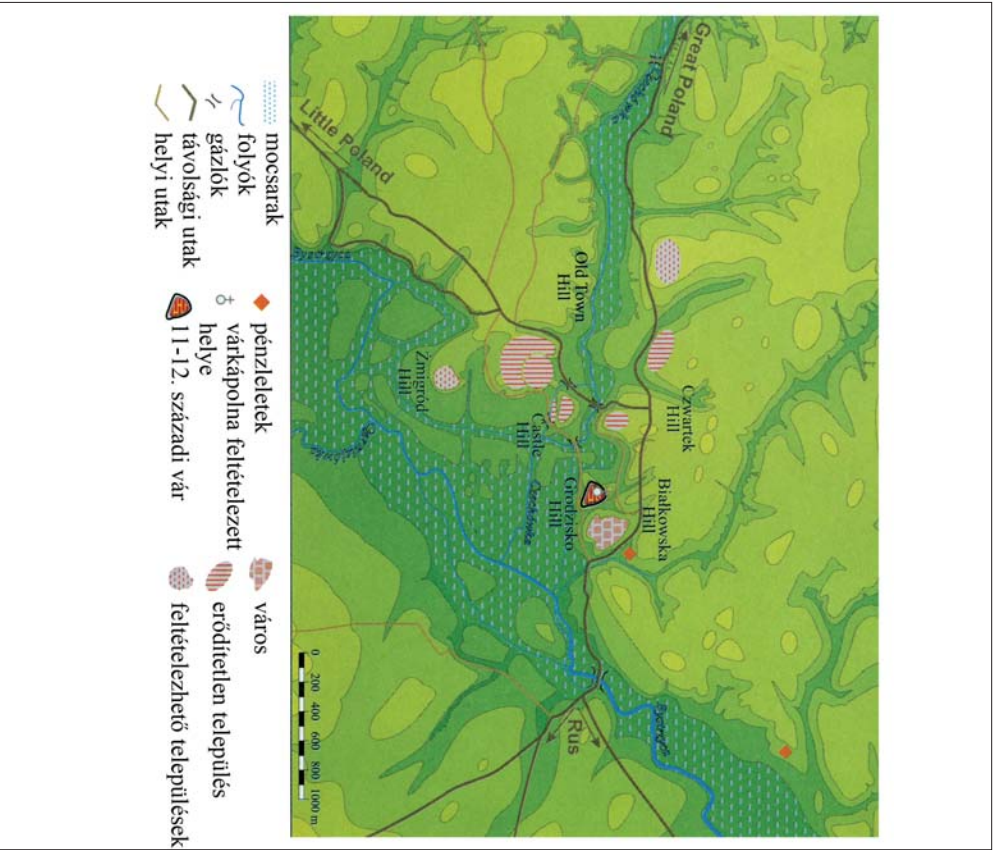
1

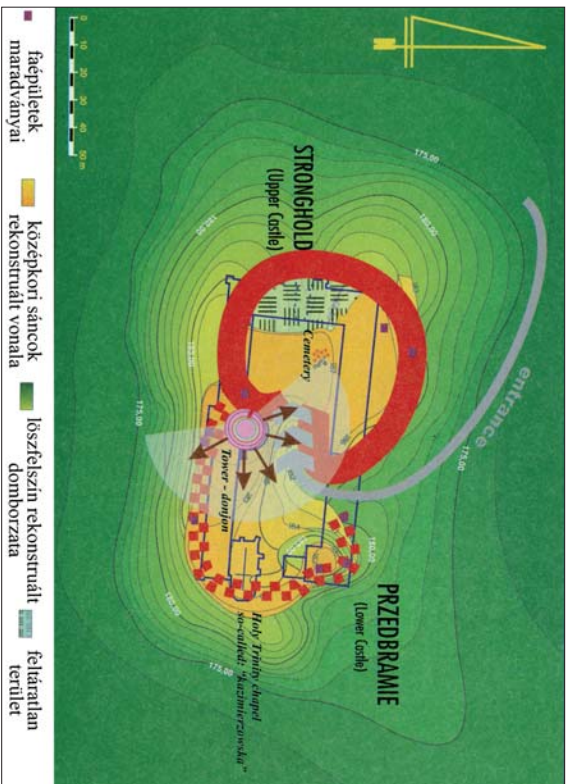
2

121. kép. Lublin. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl);
 2: A vár környezetének településszerkezete a késő középkorban (HUNICZ 1973)

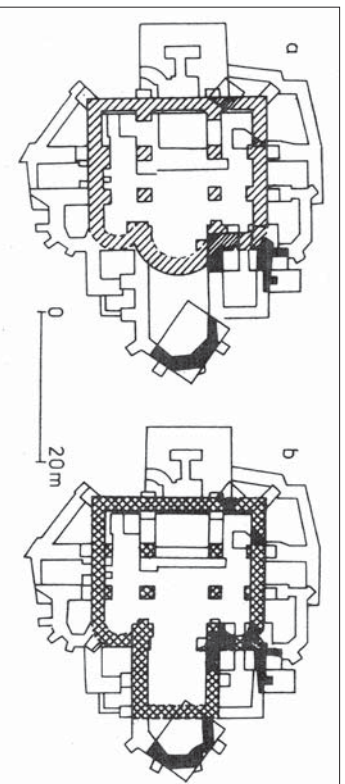
Fig. 121. Lublin. 1: Satellite image of the site (zumi.pl);
 2: Settlement network around the castle in the late Middle Ages (HUNICZ 1973)

1

2

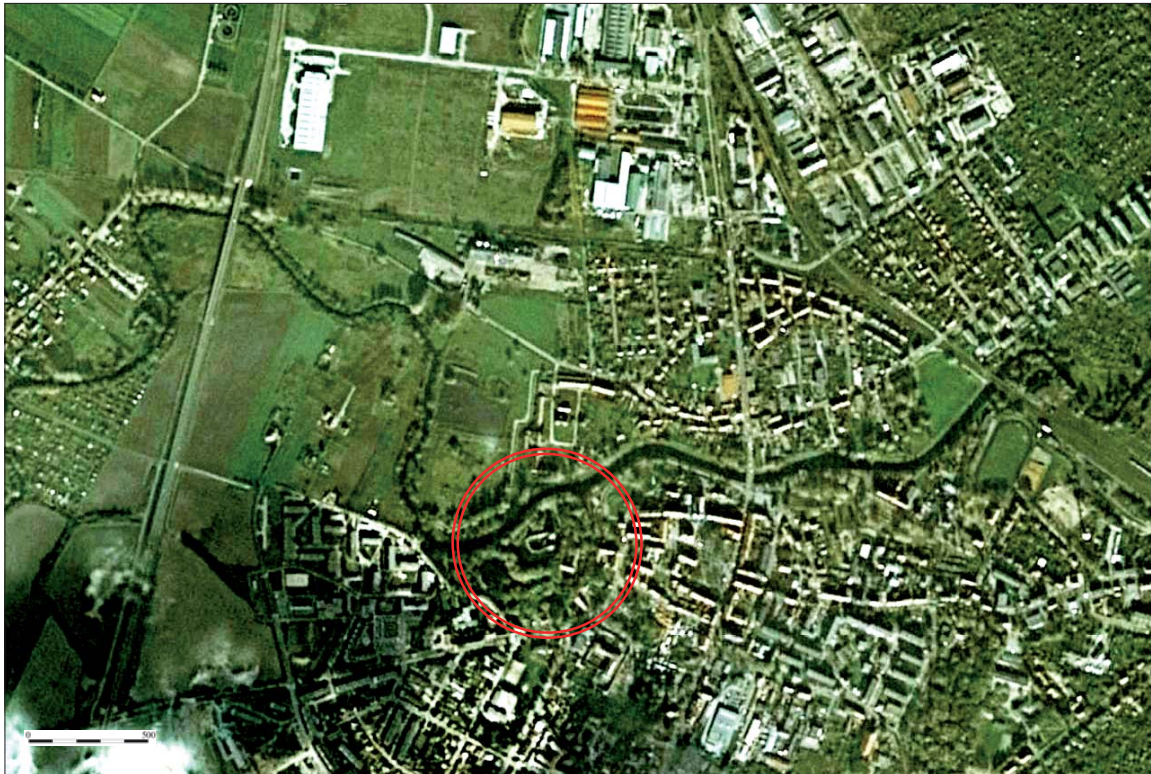
3

122. kép. Lublin. 1: A településszerkezet a kora középkorban; 2: Wzgórze Zamkowe alaprajza (ROZMAŁKA–NIEDZIWIADK–STASIAK 2004);

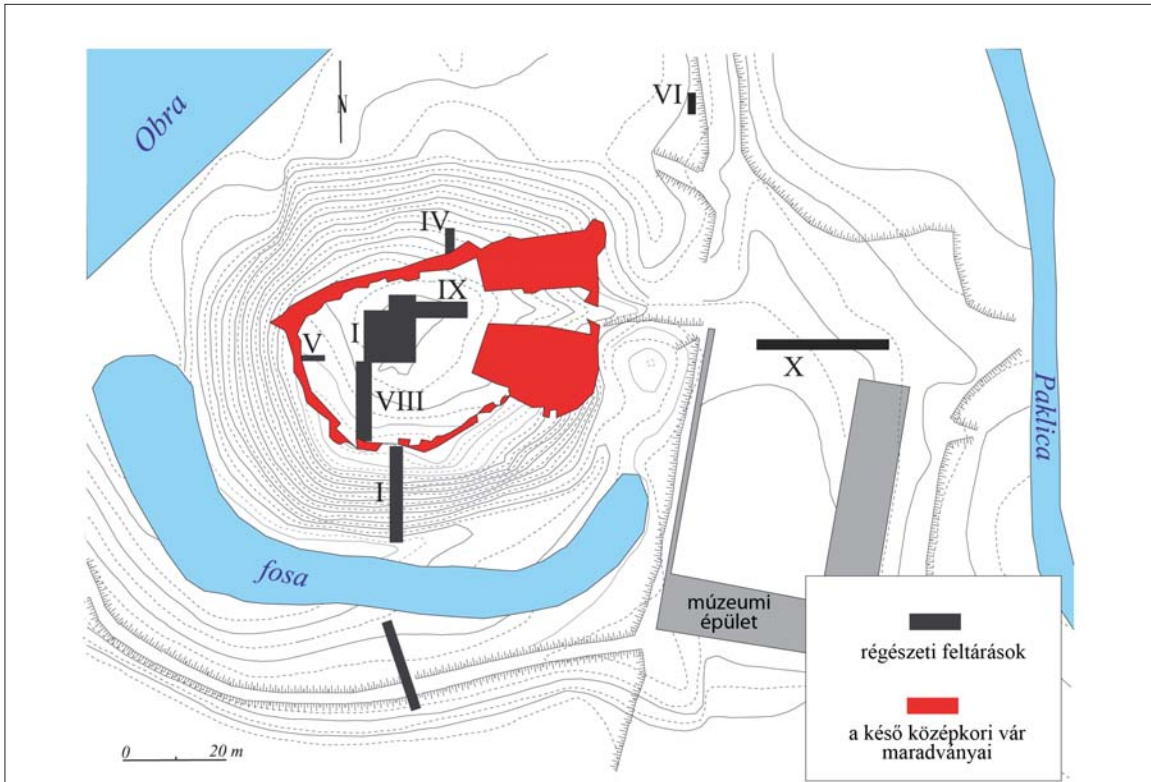
3: Szent Miklós templom a Czwartek-dombon (HOCZYK-SIWKOWA 1996)

Fig. 122. Lublin. 1: Settlement network in the early Middle Ages; 2: Layout of Wzgórze Zamkowe (ROZMAŁKA–NIEDZIWIADK–STASIAK 2004);

3: St Nicholas' church on the Czwartek Hill (HOCZYK-SIWKOWA 1996)

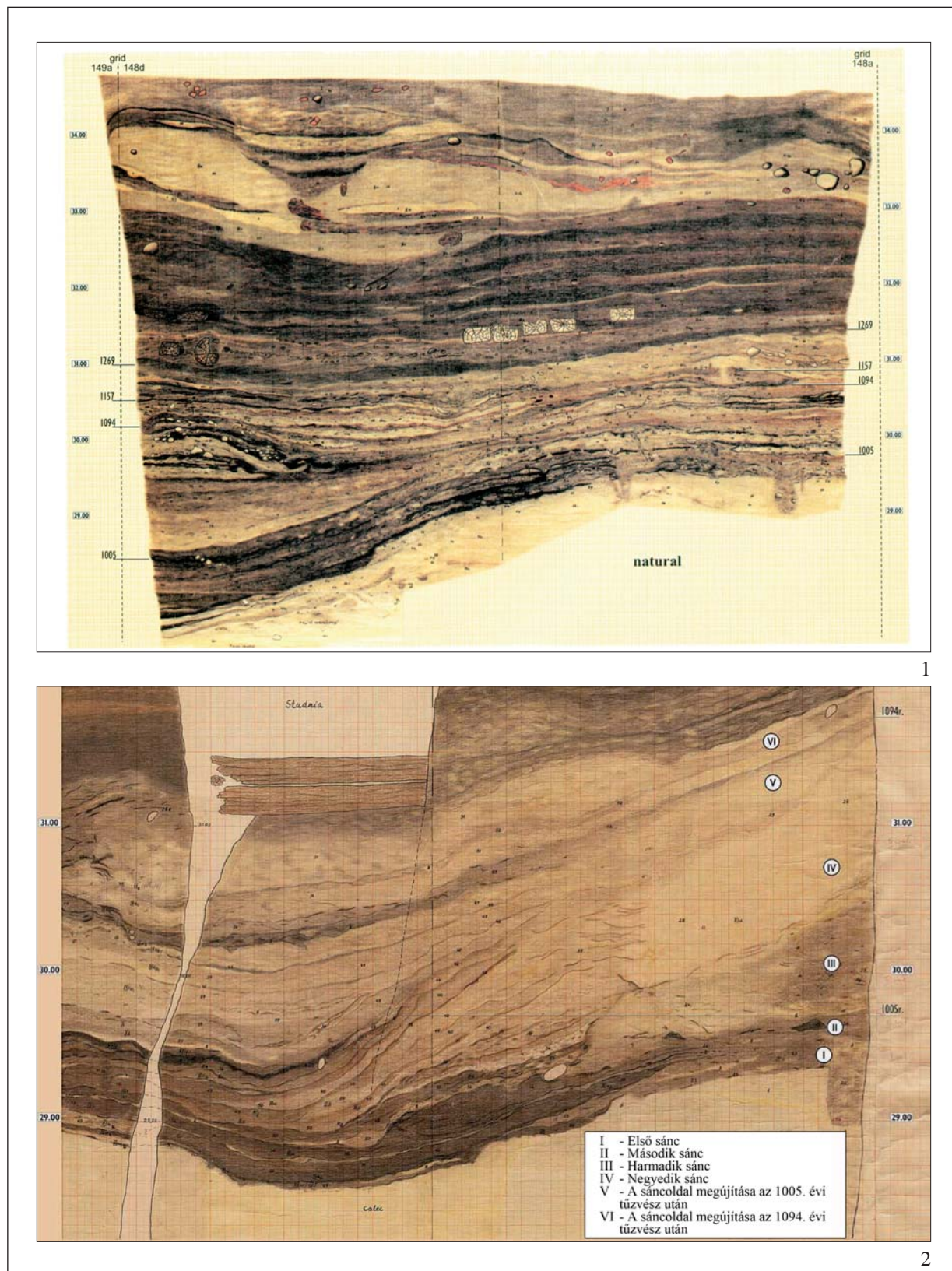

1

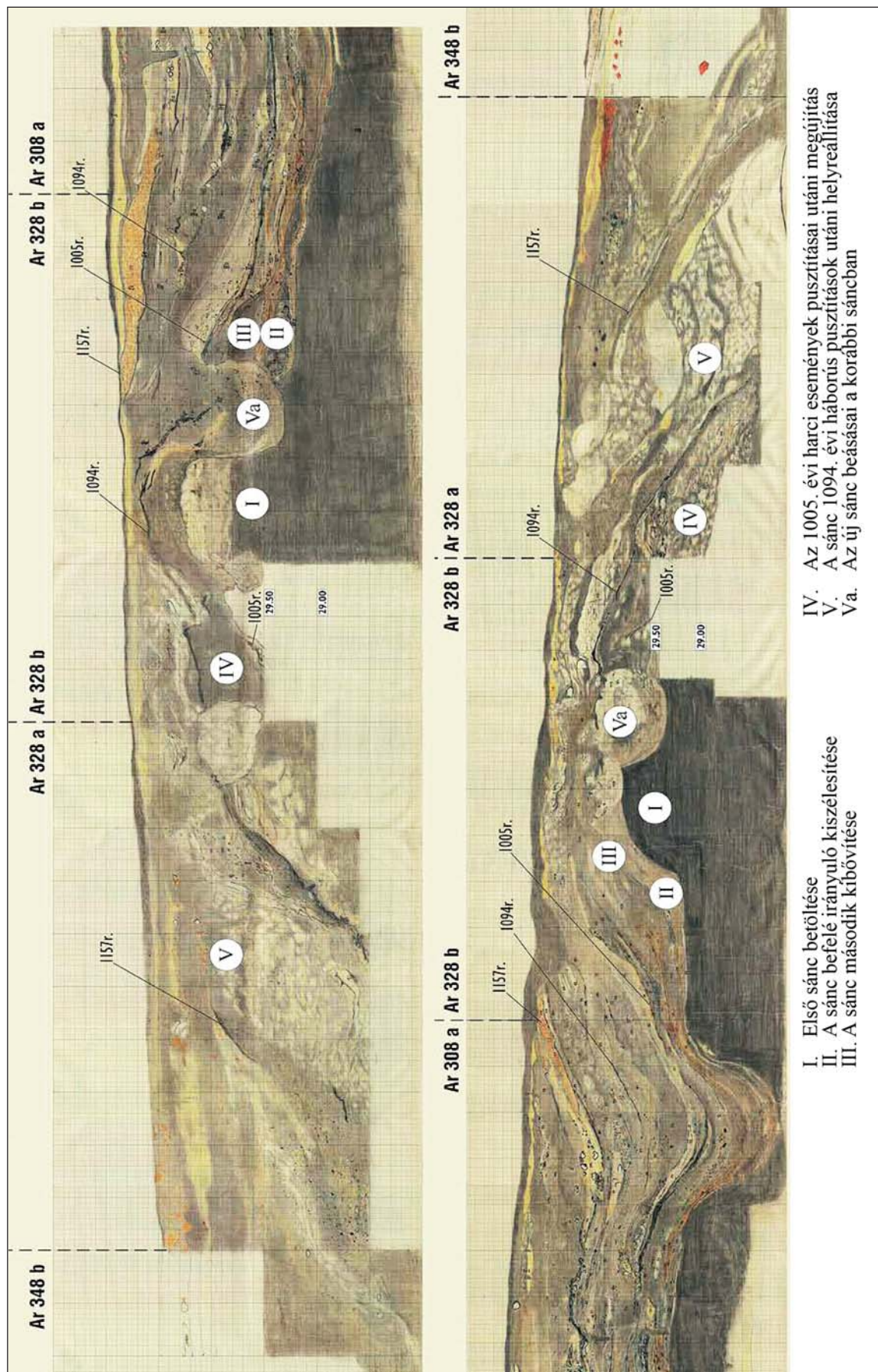

2

123. kép. Międzyrzecz. 1: A lelőhely úrfelvételen (Google maps); 2: A lelőhely alaprajza (KURNATOWSKI 2015)
 Fig. 123. Międzyrzecz. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Layout of the site (KURNATOWSKI 2015)

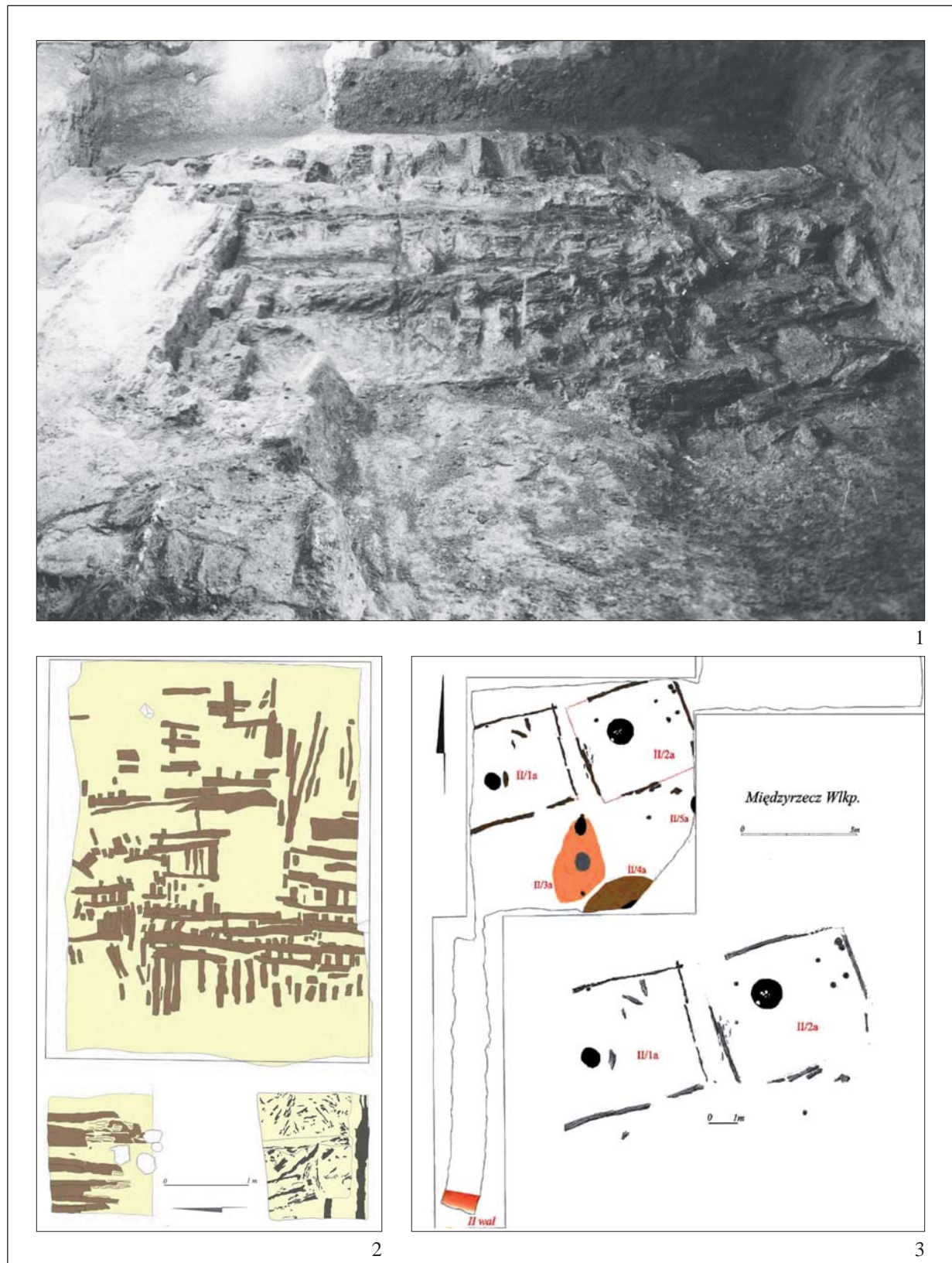

124. kép. Międzyrzec. 1: A belső vár rétegviszonyai, a pusztulási rétegek dendrokelezésével;
 2: A sánc belső oldalának metszetrajza, a pusztulási rétegek dendrokelezésének megadásával (KURNATOWSKI 2015)
 Fig. 124. Międzyrzec. 1: Stratigraphic situation of the inner castle showing dendrodata of the destruction layers;
 2: Section drawing of the inner part of the ramparts showing dendrodata of the destruction layers (KURNATOWSKI 2015)

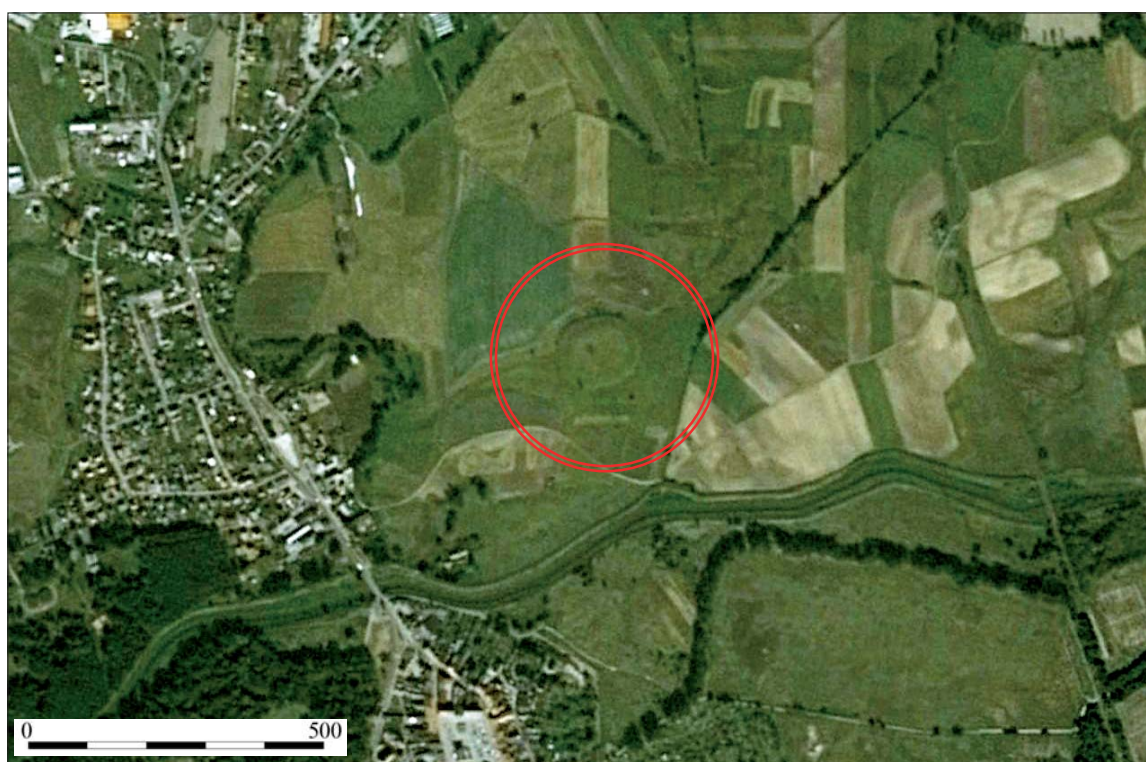
125. kép. Międzyrzecz, a vár sáncának metszetrajza, a pusztulási rétegek dendrokelvezésének megadásával (KURNATOWSKI 2015)

Fig. 125. Międzyrzecz, section drawing of the ramparts, showing dendrodata of the destruction layers (KURNATOWSKI 2015)

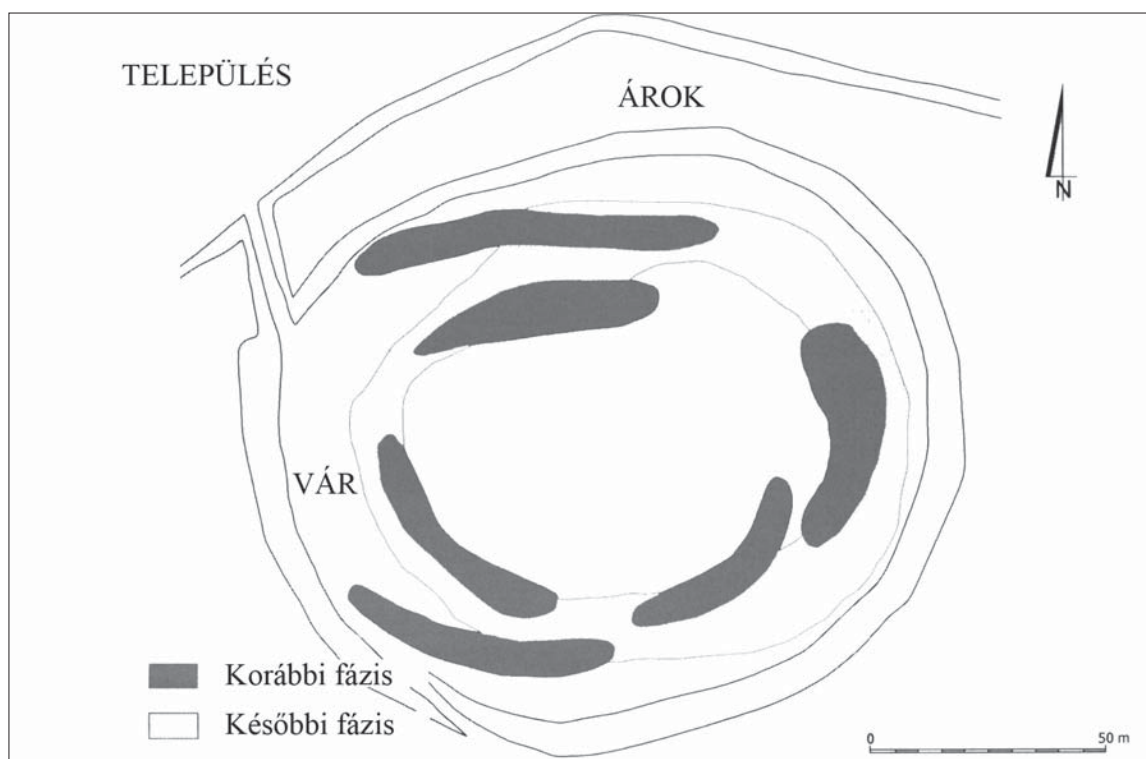

126. kép. Międzyrzecz. 1: A sánc belső rostos vázának maradványai;
 2: A sáncszerkezet maradványainak rajzi felmérése; 3: A belső vár néhány faépülete (KURNATOWSKI 2015)

Fig. 126. Międzyrzecz. 1: Photo of the remains of the inner, fibre-structure of the ramparts;
 2: Drawing of the remains of the ramparts; 3: Timber buildings from the inner castle (KURNATOWSKI 2015)

1

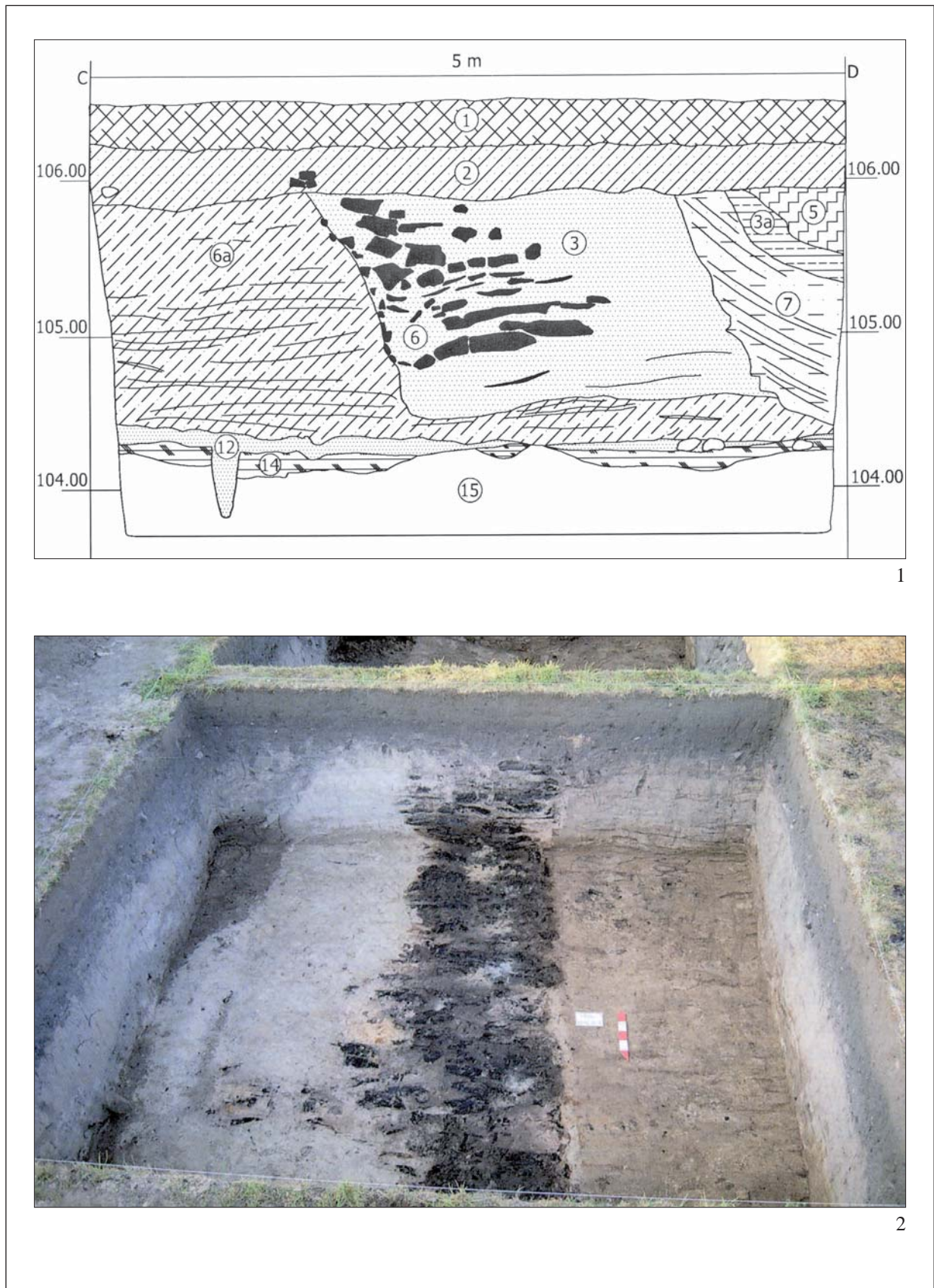

2

127. kép. Milicz. 1: A lelőhely űrfelvételen (Google maps); 2: A vár alaprajza (KOLENDA 2008)
 Fig. 127. Milicz. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Layout of the castle (KOLENDA 2008)

128. kép. Milicz. 1: A környék kora középkori lelőhelyei; 2: A vár rostos sáncának ásatási alaprajza (KOLENDA 2008)
 Fig. 128. Milicz. 1: Early medieval sites around the castle; 2: Excavation plan of the fibre-structure of the ramparts (KOLENDA 2008)

129. kép. Milicz. 1: A sánc feltárási metszete; 2: A sánc feltárási fényképe (KOLENDA 2008)
 Fig. 129. Milicz. 1: Section drawing of the rampart; 2: Photo of the cut through the rampart (KOLENDA 2008)

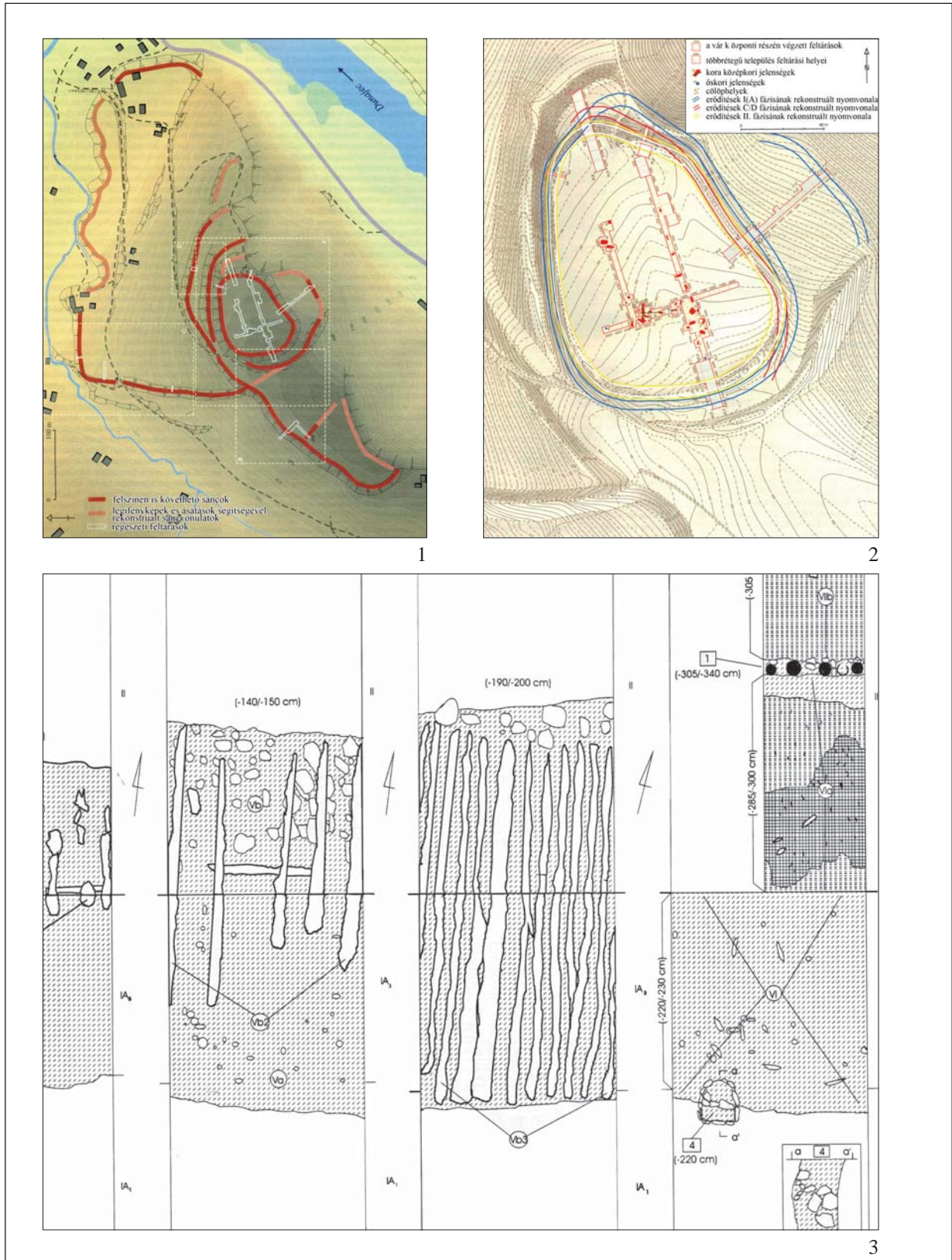

1

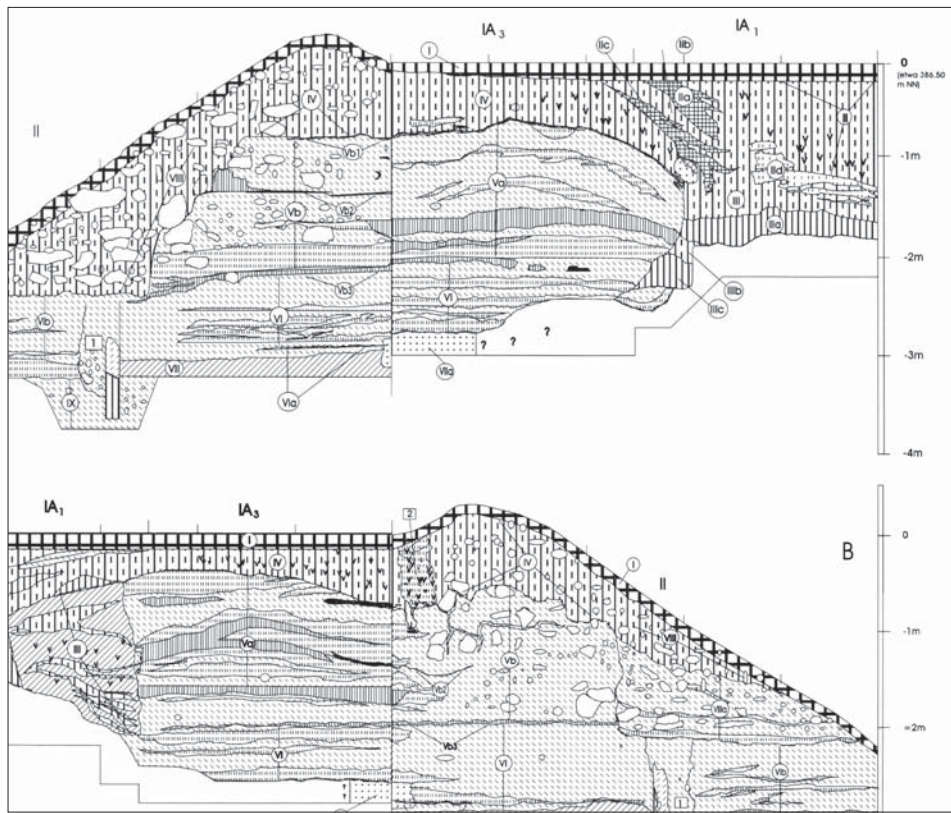
2

130. kép. Naszacowice. 1: A lelőhely űrfelvételen (Google maps); 2: A lelőhely légifényképe (POLESKI 2004)
 Fig. 130. Naszacowice. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Aerial view of the site (POLESKI 2004)

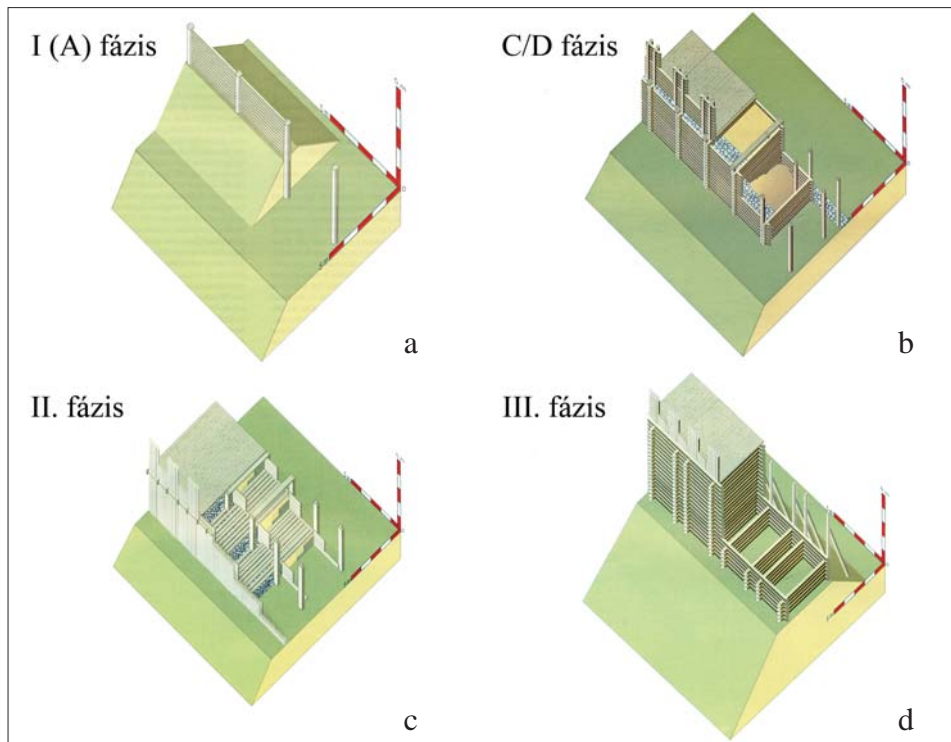

131. kép. Naszacowice. 1: Az erődítések alaprajza;
2: A belső vár az ásottási szelvényekkel; 3: A rostos sánc feltárás alaprajza (POLESKI 2004)

Fig. 131. Naszacowice. 1: Layout of the fortifications;
2: Inner castle showing the excavated area; 3: Excavation plan of the fibre-structure rampart (POLESKI 2004)

1

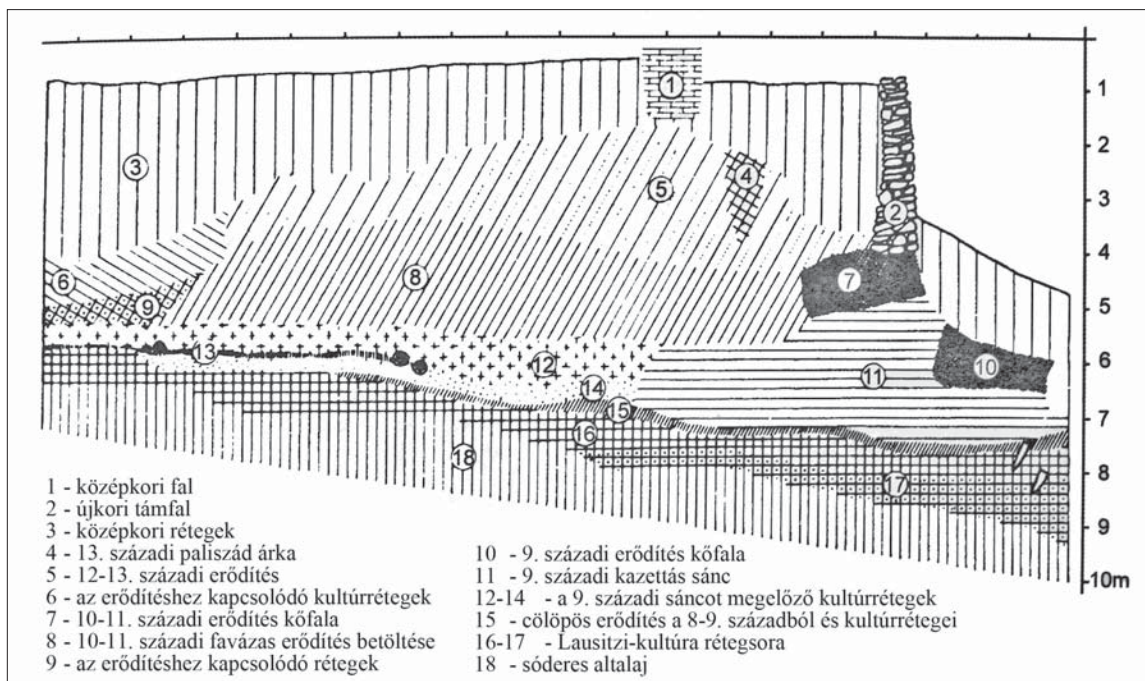

2

132. kép. Naszacowice. 1: A kazettás sánc metszetrajza; 2: Naszacowice sáncainak periódusai (POLESKI 2004)
 Fig. 132. Naszacowice. 1: Section drawing of the case-structure rampart; 2: Phases of the ramparts (POLESKI 2004)

1

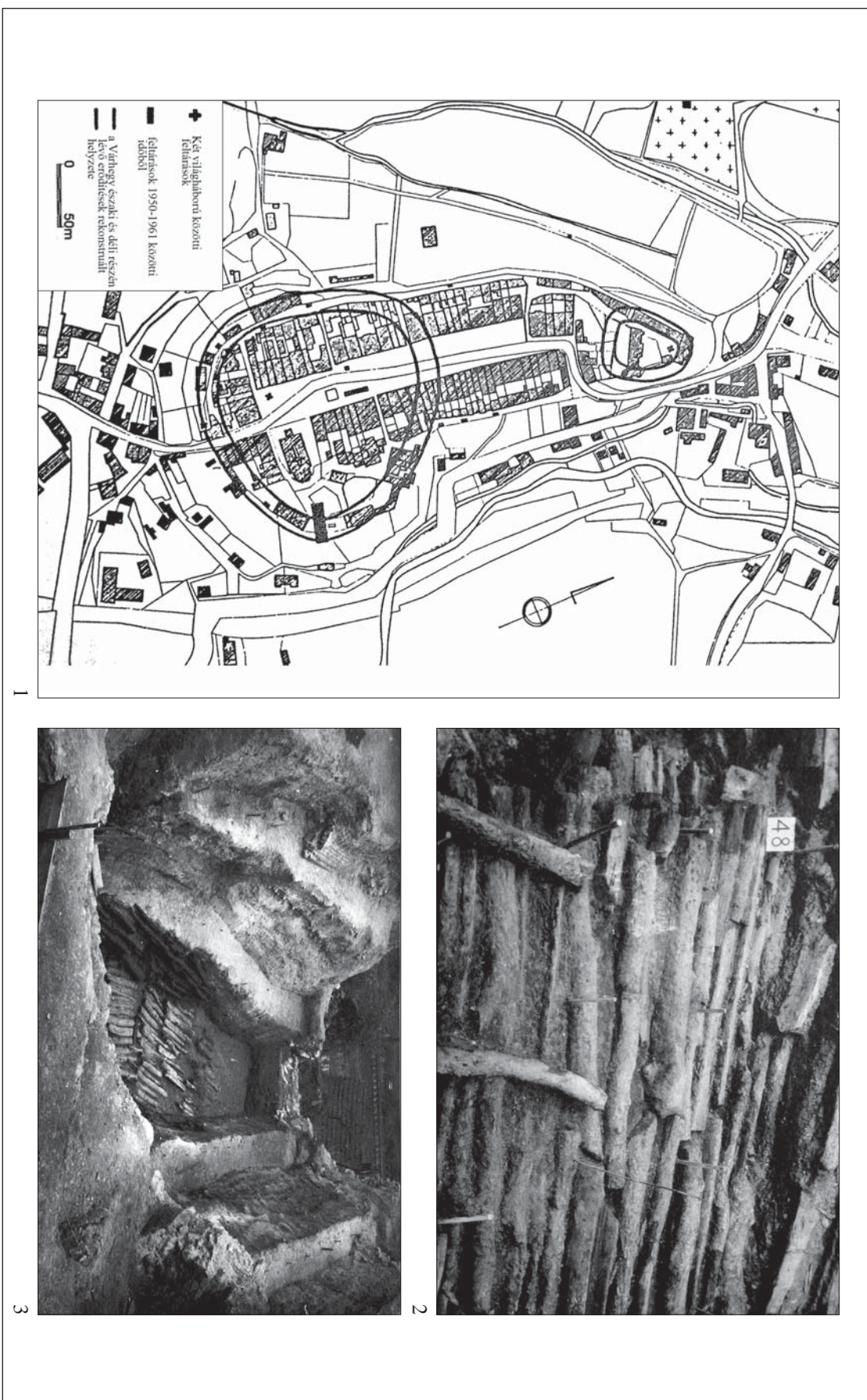

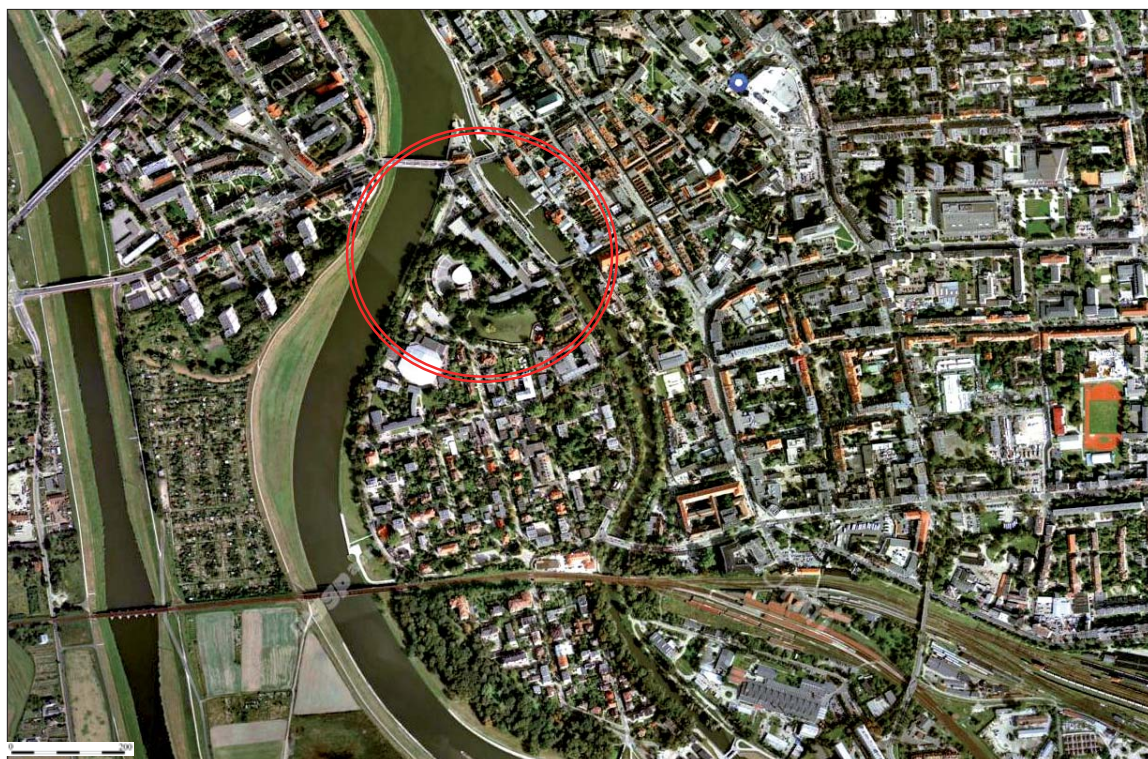
2

133. kép. Niemcza. 1: A lelőhely űrfelvételén (zumi.pl); 2: Az erősítések metszetrajza (JAWORSKI 2005)
 Fig. 133. Niemcza. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Section drawing of the rampart (JAWORSKI 2005)

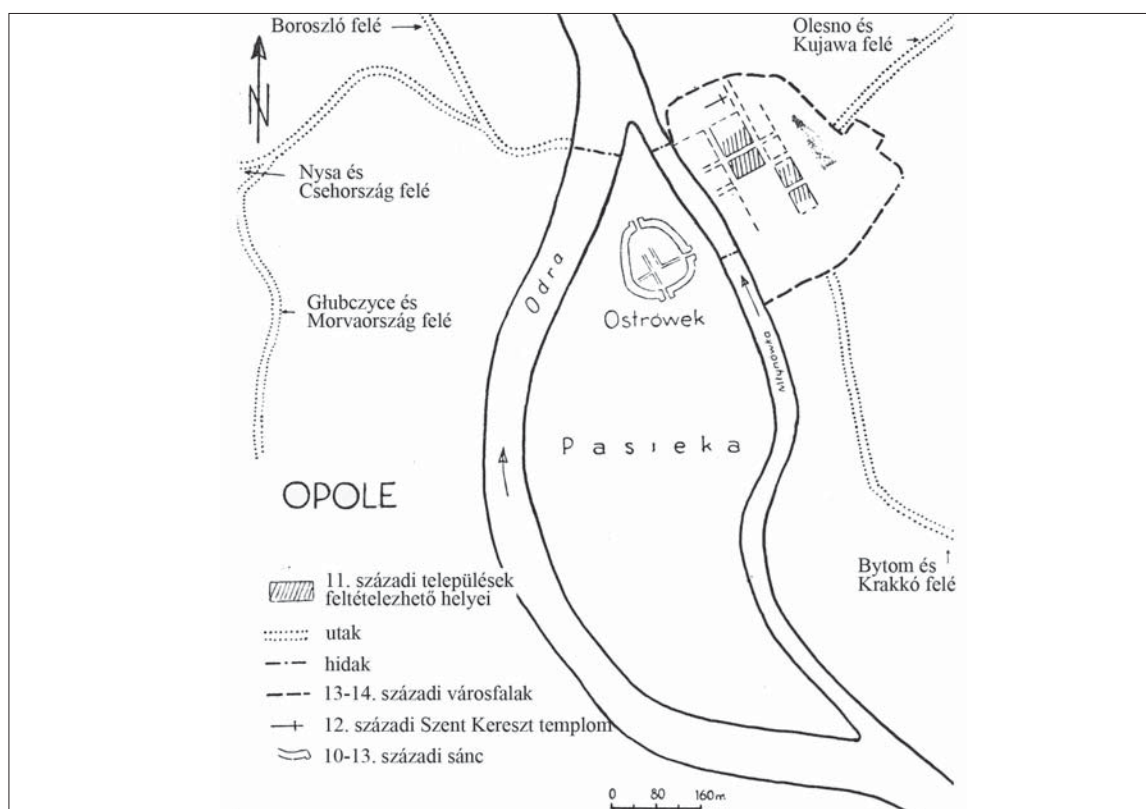
134. kép. Niemcza. 1: A vár alaprajza a sáncok rekonstruált vonalával; 2: A sánc rostos szerkezetének maradványai; 3: A sánc alapozási részének jenyképe (Jaworski 2005)

Fig. 134. Niemcza. 1: Layout of the castle showing the reconstructed line of the ramparts; 2: Remains of the fibre-structure of the ramparts; 3: Photo of the foundation part of the ramparts (Jaworski 2005)

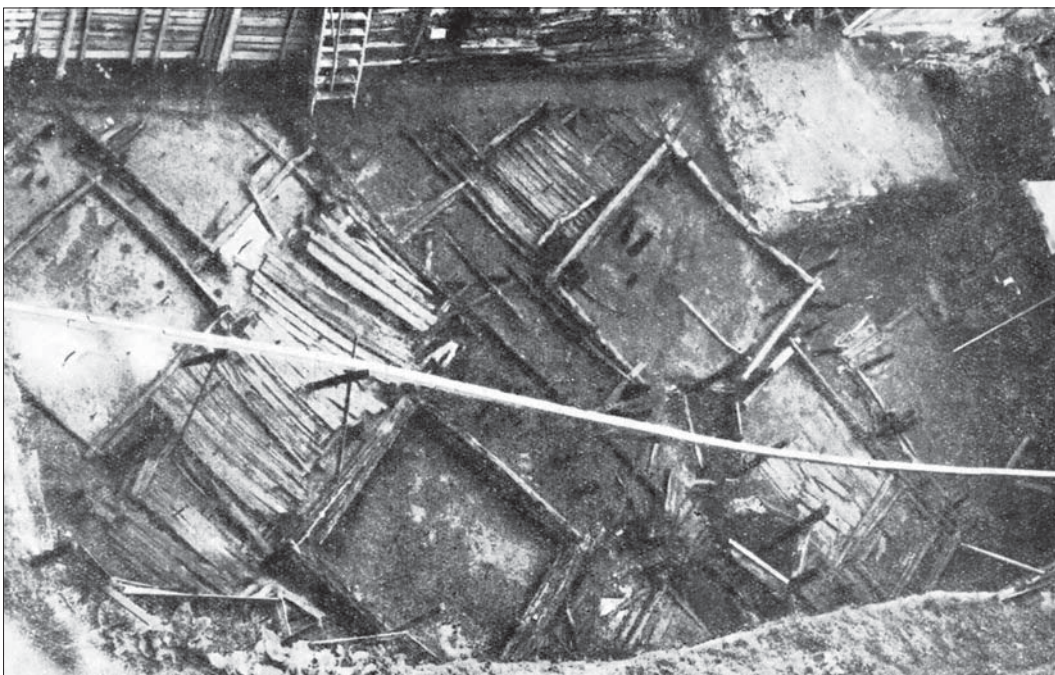
1

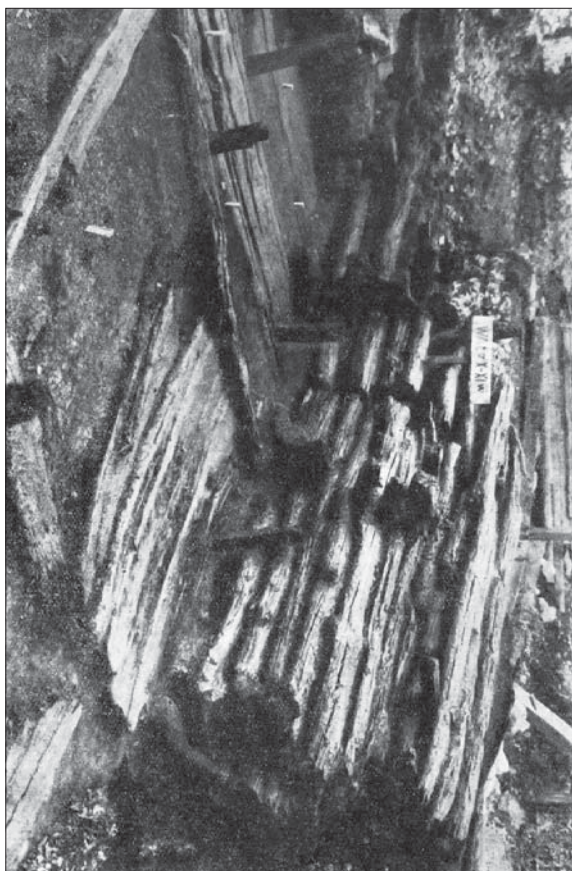
2

135. kép. Opole. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl); 2: Opole-Ostrówek alaprajza (HOLUBOWICZ 1962)

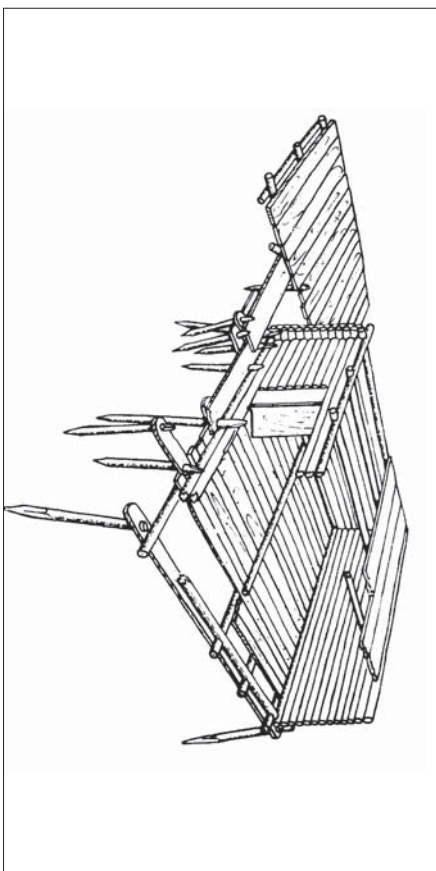
Fig. 135. Opole. 1: Satellite image of the site of the site (zumi.pl); 2: Layout of Opole-Ostrówek (HOLUBOWICZ 1962)

1

2

3

136. kép. Opole-Ostrówiek. 1: A vár belső épületei és gerendaburkolatos utcája; A sánc belső gerendafala; 3: Egy boronház szerkezetének rekonstrukciós rajza (GEDIGA 1968)

Fig. 136. Opole-Ostrówiek. 1: Inner buildings and timber paved street; 2: Inner timber wall of the rampart; 3: Reconstructed plan of the log house (GEDIGA 1968)

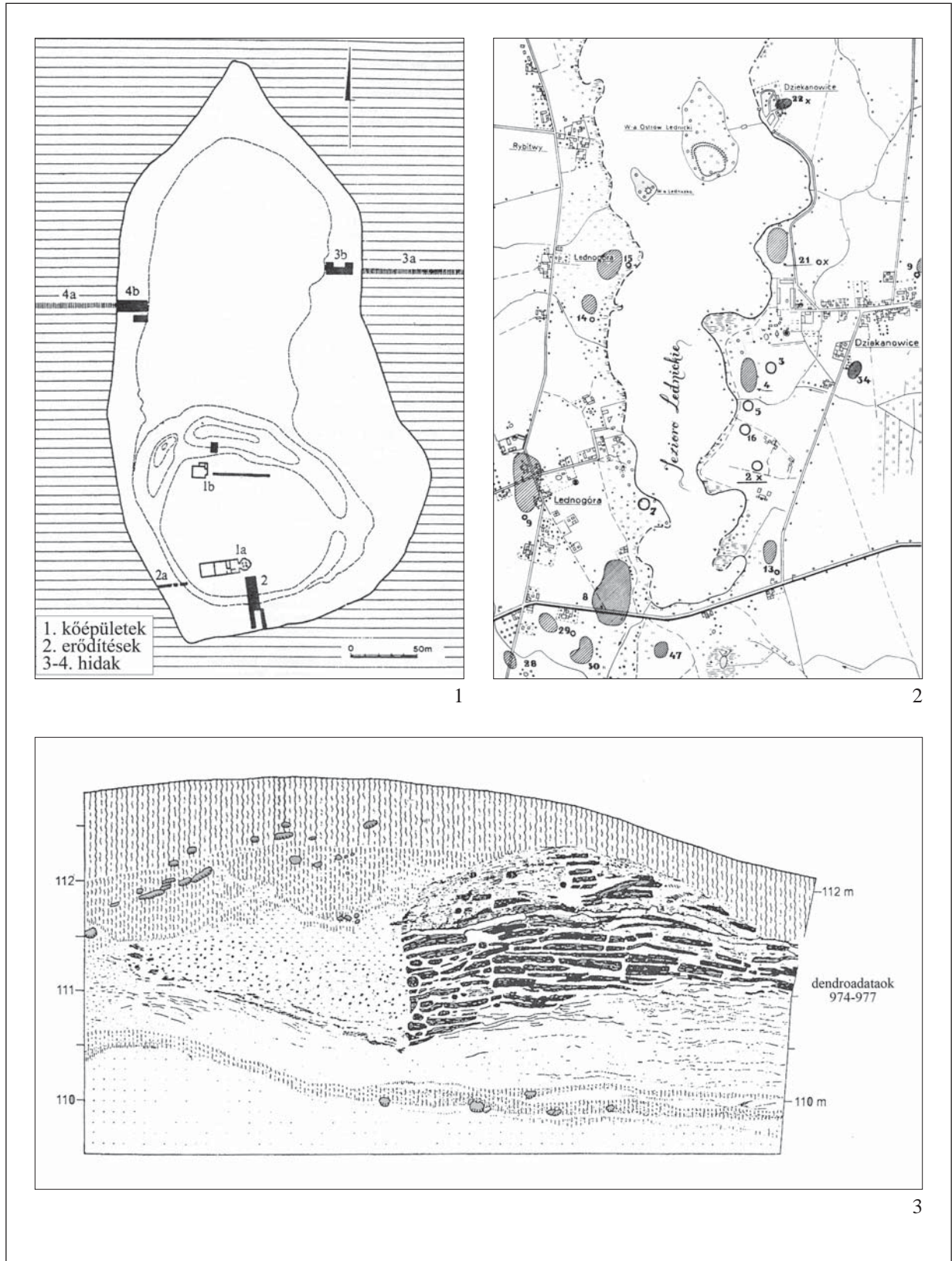

1

2

137. kép. Ostrów Lednicki. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl); 2: A lelőhely légifényképen (pma.pl/OstrowL)
Fig. 137. Ostrów Lednicki. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Aerial view of the site (pma.pl/OstrowL)

138. kép. Ostrów Lednicki. 1: A vár alaprajza (GÓRECKI–LASTOWIECKI–WRZESIŃSKI 1994); 2: A vár környékének kora középkori településszerkezete (WRZESIŃSKI 1989); 3: A sáncok metszetrajza (KURNATOWSKA 2000b)

Fig. 138. Ostrów Lednicki. 1: Layout of the site (GÓRECKI–LASTOWIECKI–WRZESIŃSKI 1994); 2: Early medieval settlement network around the site (WRZESIŃSKI 1989); 3: Section drawing of the rampart (KURNATOWSKA 2000b)

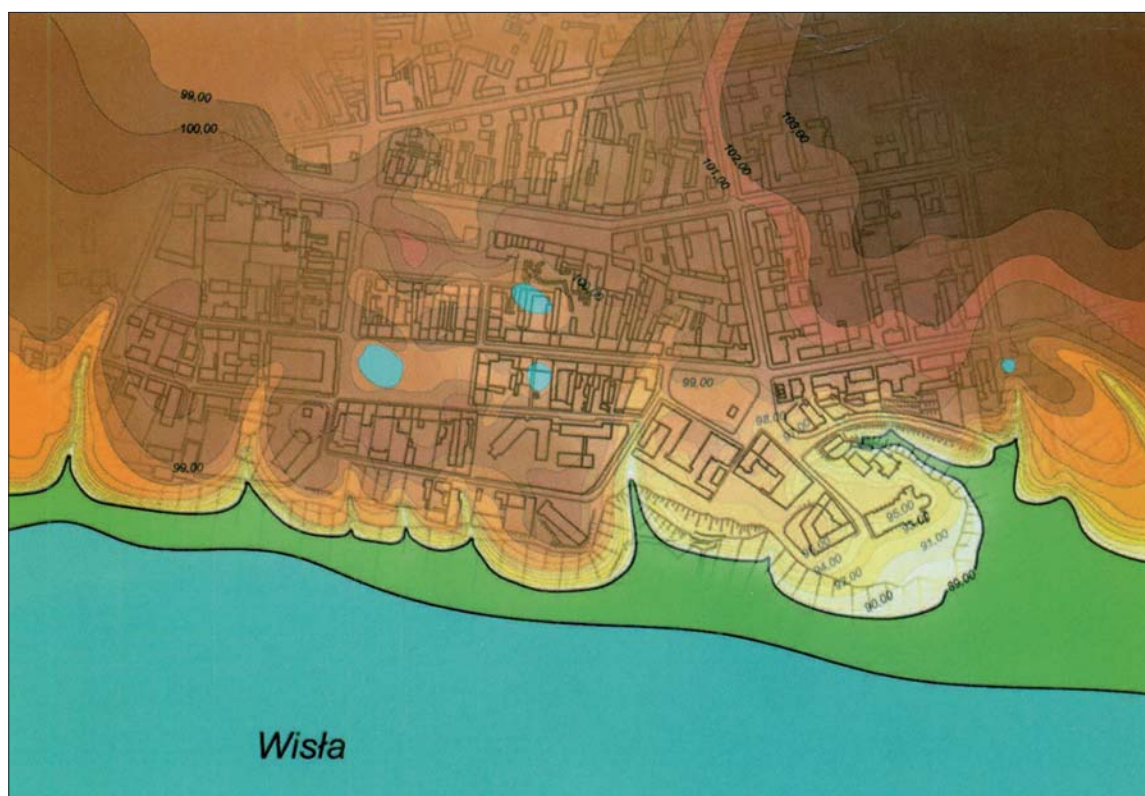
1

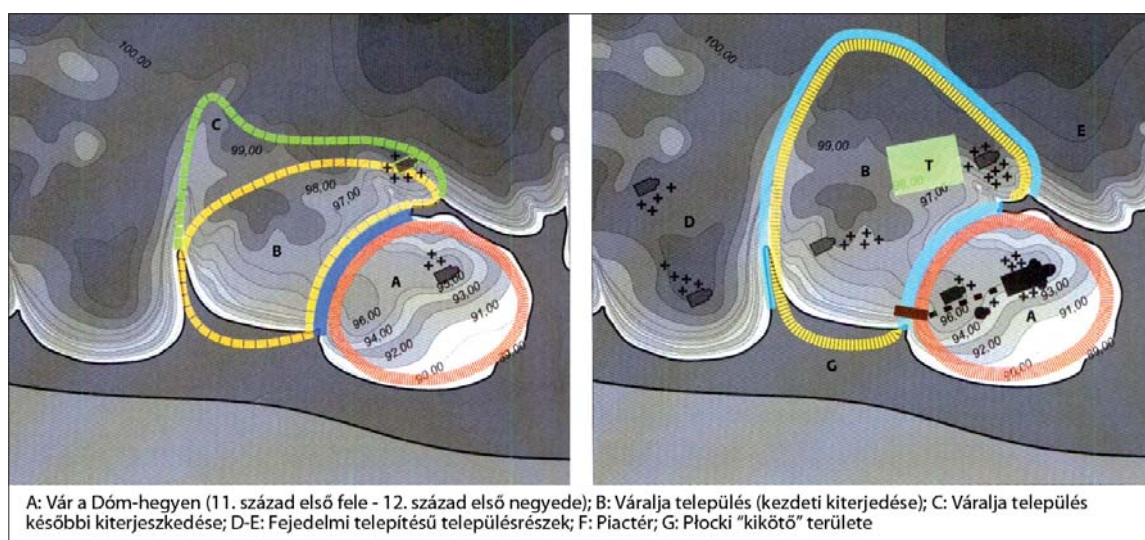
2

140. kép. Ploč. 1: A lelőhely ürfelvételen (zumi.pl);
 2: Ploč legrégebbi térképe, az ún. Göppner-térkép 1793-ból (GOLEMBNIK 2011)

Fig. 140. Ploč. 1: Satellite image of the site (zumi.pl);
 2: So-called Göppner-map (the oldest map) from 1793 (GOLEMBNIK 2011)

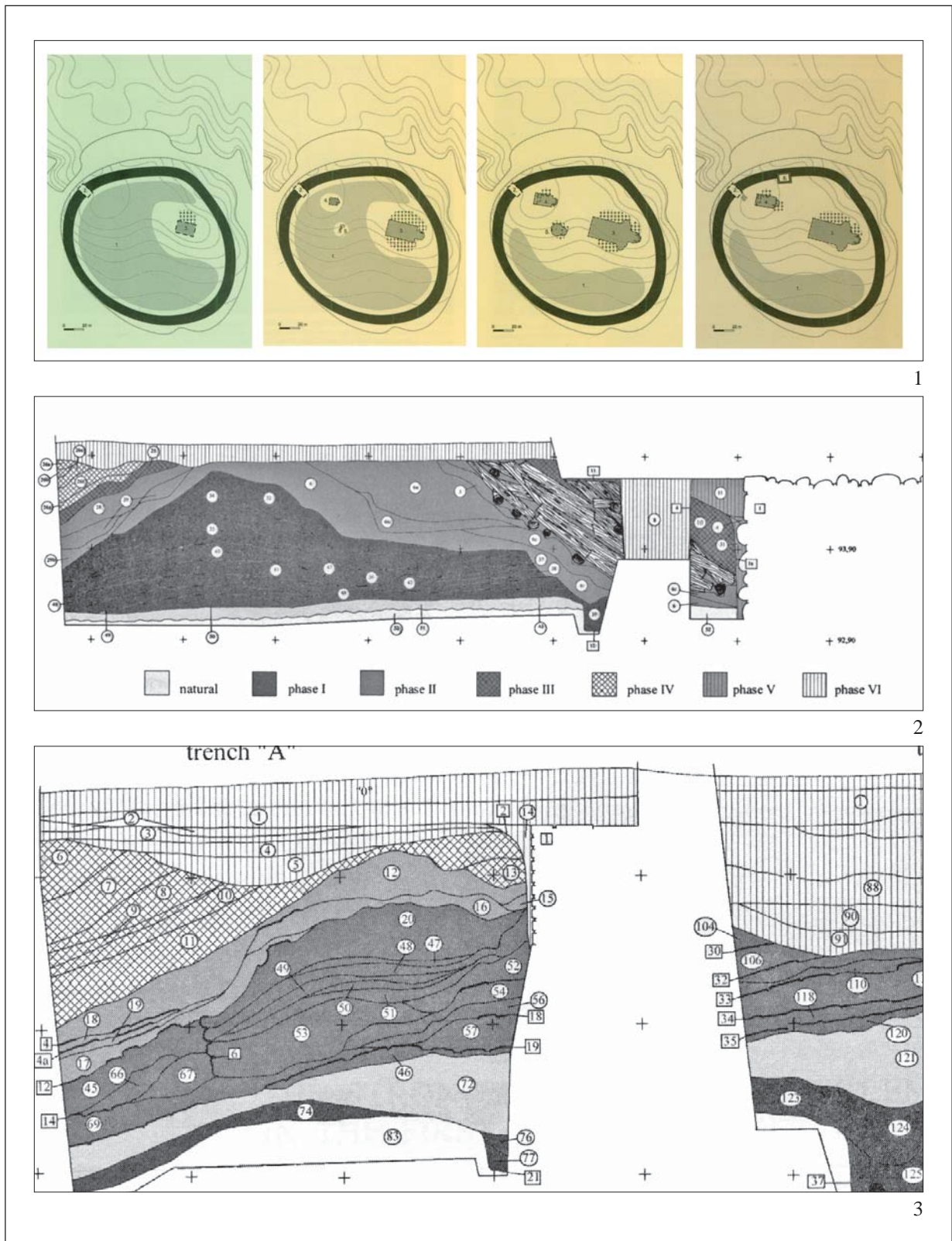
1

2

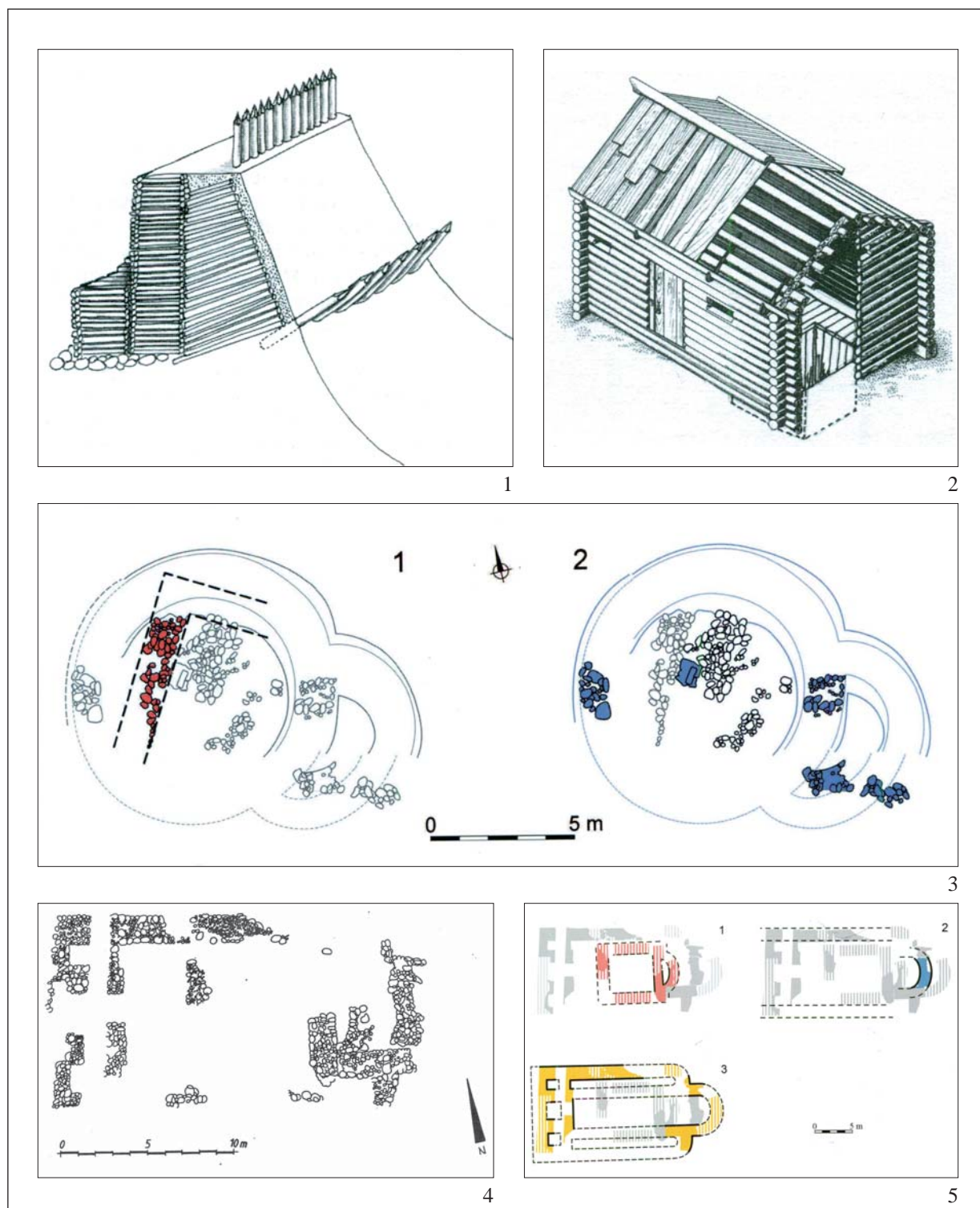
141. kép. Plock. 1: A település domborzati viszonyai a 11–12. században, a mai utcahálózattal;
2: A vár környezetének településszerkezete a 11–12. században (GOLEMBNIK 2011)

Fig. 141. Plock. 1: Terrain of the site in the 11th–12th centuries, with the present day map;
2: Settlement network in the 11th–12th centuries (GOLEMBNIK 2011)

142. kép. Ploč. 1: A belső vár fejlődési fázisai (GOLEMBNIK 2011); 2: A 10–11. századi erődítések metszetrajza a keleti szakaszon; 3: A 10–11. századi erődítések metszetrajza az északnyugati szakaszon (GOLEMBNIK 2004)

Fig. 142. Ploč. 1: Development of the inner castle (GOLEMBNIK 2011); 2: Section drawing of the eastern part of the 10th–11th century rampart; 3: Section drawing of the north-western part of the 10th–11th century rampart (GOLEMBNIK 2004)

143. kép. Ploč. 1: A 10–11. századi erődítések rekonstrukciója az északnyugati szakaszon (GOLEMBNIK 2002);

2: Egy boronaház rekonstrukciója a belső várból;

3: A belső várban feltárt templom legkorábbi periódusának maradványai (GOLEMBNIK 2011);

4–5: A templom későbbi periódusának feltárt maradványai és periodizációja (GOLEMBNIK 2002)

Fig. 143. Ploč. 1: Reconstruction of the north-western part of the 10th–11th century rampart (GOLEMBNIK 2002);

2: Reconstruction of a log house from the inner castle;

3: Remains of the earliest phase of the church excavated in the inner castle (GOLEMBNIK 2011);

4–5: Remains and phases of the later phase of the church in the inner castle (GOLEMBNIK 2002)

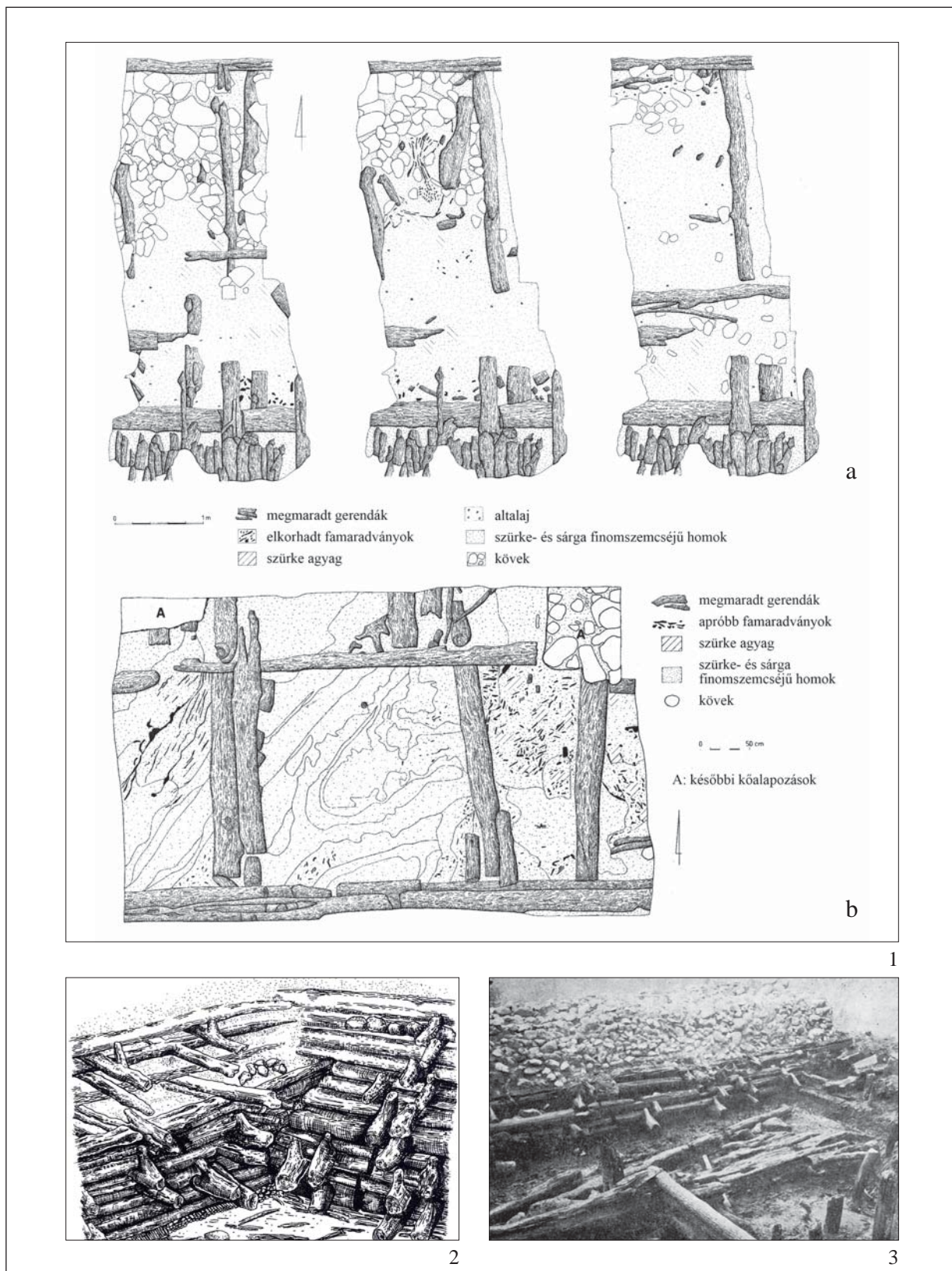

1

2

144. kép. Poznań. 1: A lelőhely ürfelvételen (zumi.pl); 2: A vár fejlődése a 10. század folyamán (KÓČKA-KRENZ 2012)
 Fig. 144. Poznań. 1: Satellite image of the site (zumi.pl); 2: Development of the castle during the 10th century
 (KÓČKA-KRENZ2012)

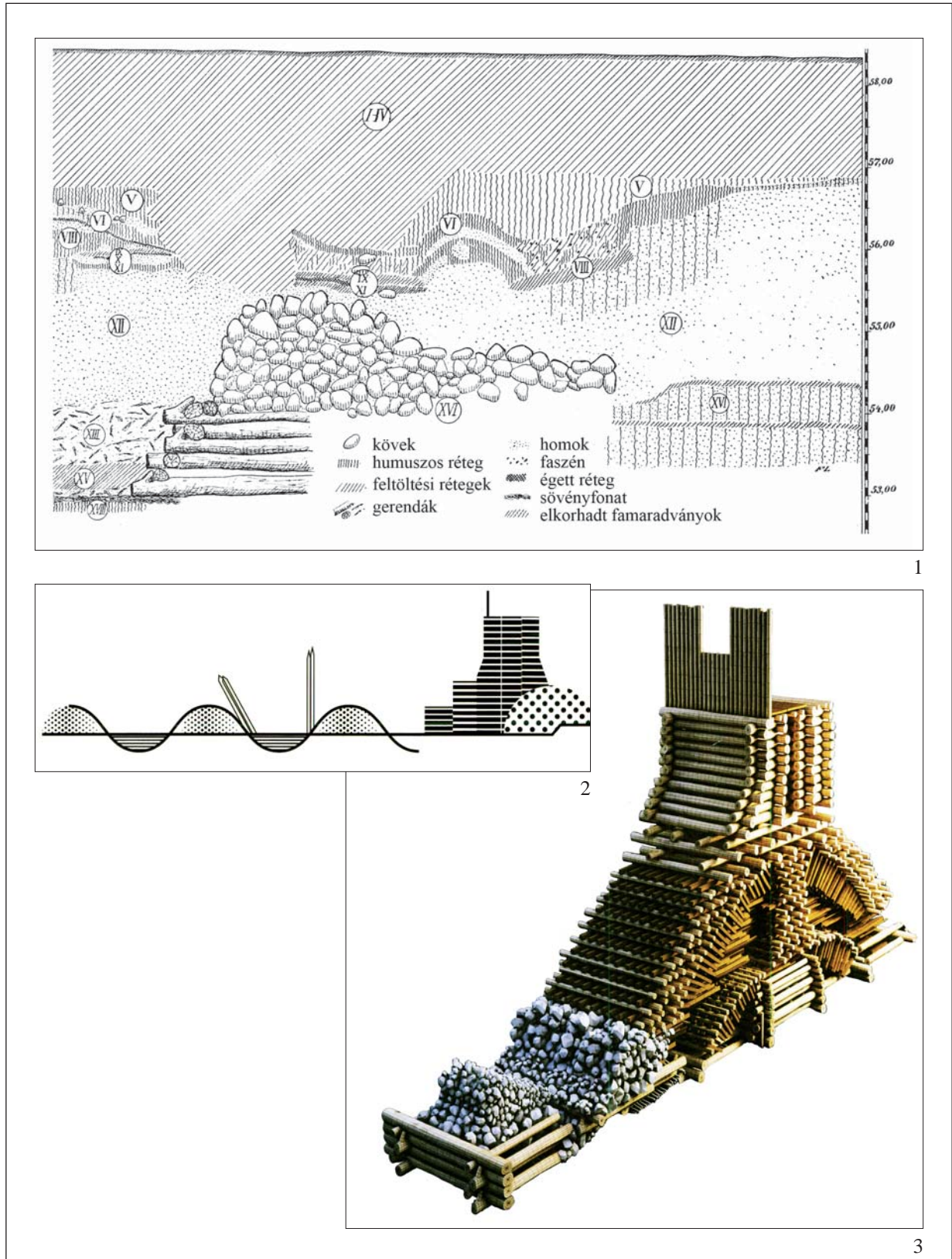

145. kép. Poznań. 1: A sánc rácsos és rostos részének találkozására (ásatási alaprajz) (KÓCKA-KREZ 2005);

2–3: A horgas rögzítésű szerkezet rajza és fényképe (HENSEL 1959)

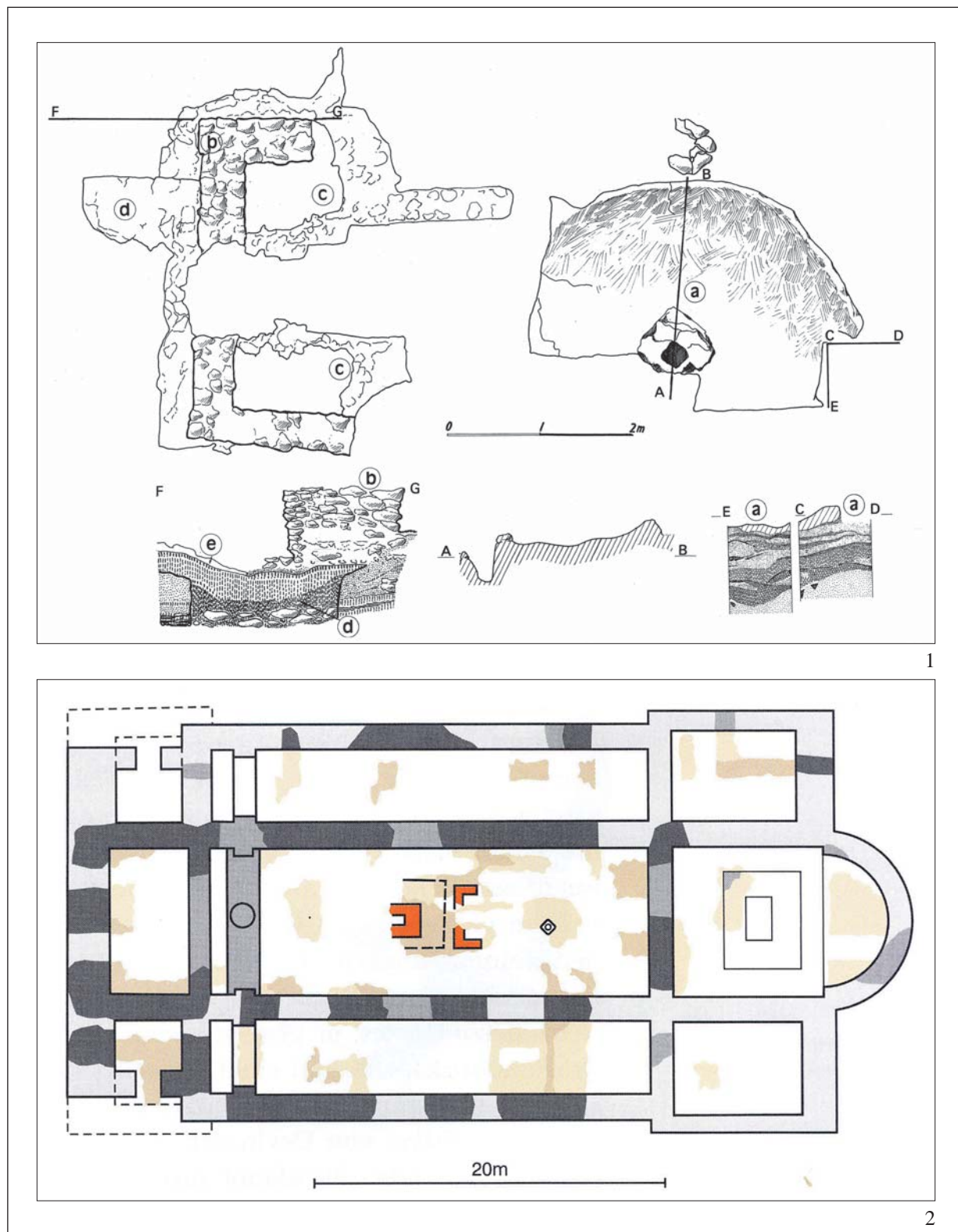
Fig. 145. Poznań. 1: Joining of the grid- and fibre-structures of the ramparts, excavation plan (KÓCKA-KREZ 2005);

2–3: Drawing and photo of the hook-joints (HENSEL 1959)

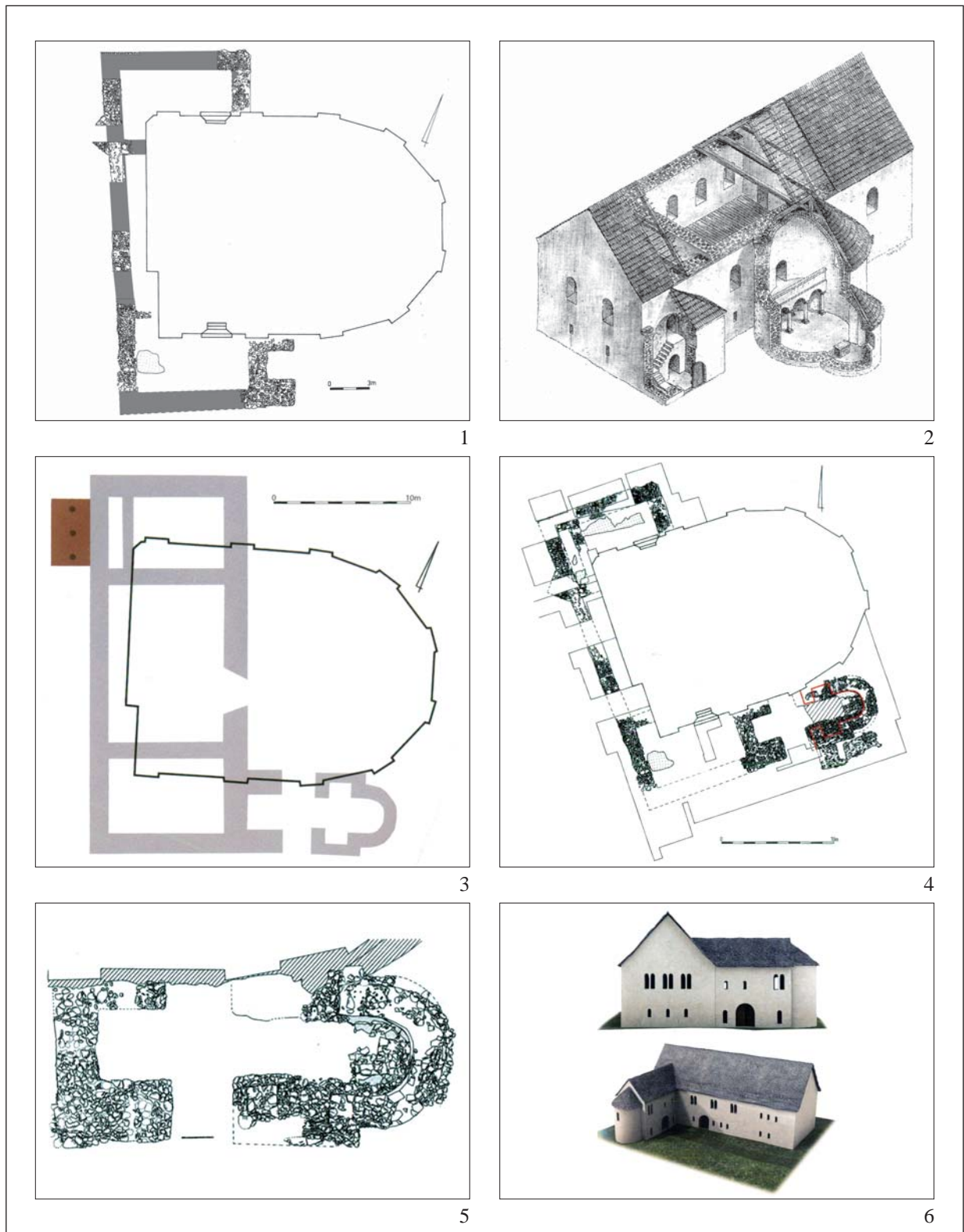
146. kép. Poznań. 1: A sáncátvágás metszetrajza (HENSEL 1959);
 2–3: Az erődítések rekonstruált képe I. Mieszko korából (KÓČKA-KREŇZ 2012)

Fig. 146. Poznań. 1: Section drawing of the rampart (HENSEL 1959);
 2–3: Reconstructed view of the ramparts from the time of Mieszko I (KÓČKA-KREŇZ 2012)

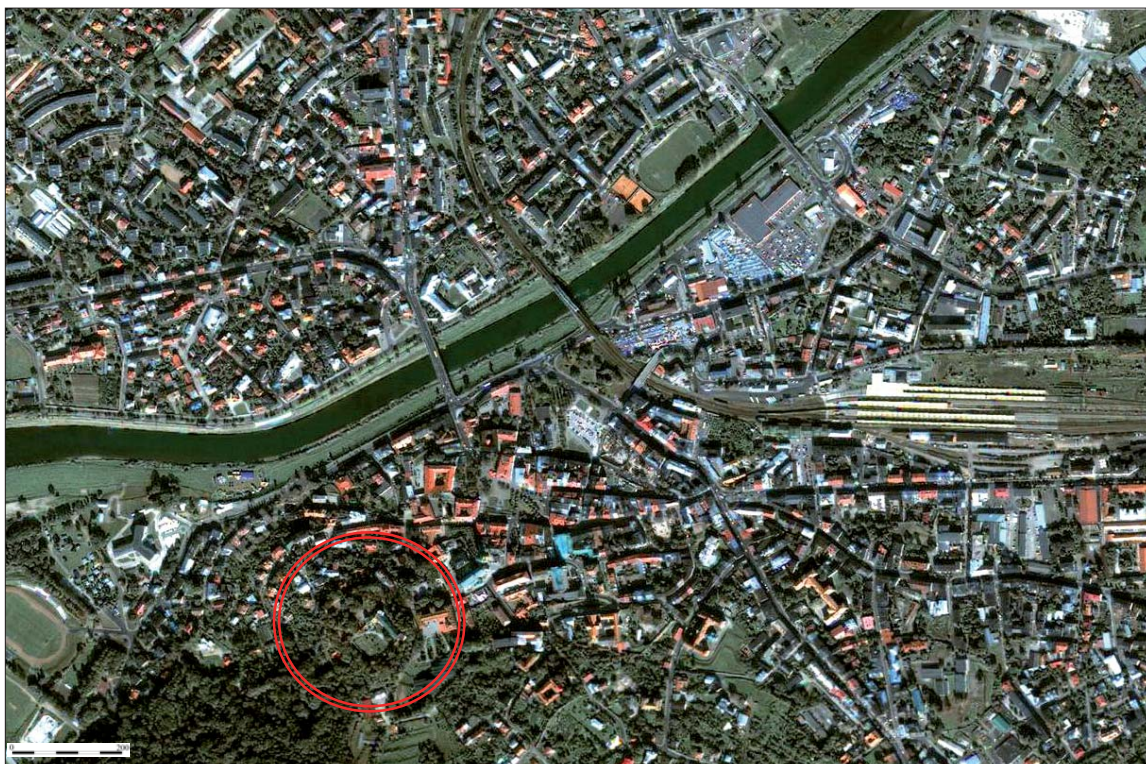
147. kép. Poznań. 1: A székesegyház alatt feltárt keresztelőlmedence és korábbi templom maradványok (KÓČKA-KREZ 2004); 2: A korai székesegyház rekonstruált alaprajza, I. Mieszko és Vitéz Boleszláv sírhelyével (ŽUROWSKA 2000);

Fig. 147. Poznań. 1: The baptismal font and remains of the earlier church excavated under the cathedral (KÓČKA-KREZ 2004); 2: Reconstructed view of the earliest cathedral with the burial sites of Mieszko I and Boleslaw I the Brave (ŽUROWSKA 2000)

148. kép. Poznań. 1–2: A fejedelmi palota feltárt részletei és első rekonstrukciós kísérlete (KÓČKA-KREŇZ 2005); 3–4: A fejedelmi palota alaprajzának rekonstrukciója és a legújabb feltárási alaprajz; 5–6: A palotakápolna feltárási alaprajza és az uralkodói palotaegyüttes rekonstrukciós rajza (KÓČKA-KREŇZ 2012)

Fig. 148. Poznań. 1–2: Excavated fragments and first reconstruction of the princely palace and the chapel (KÓČKA-KREŇZ 2005); 3–4: Reconstruction of the princely palace with the foundations of the recently excavated chapel; 5–6: Excavation plan of the chapel and reconstructed view of the princely palace complex (KÓČKA-KREŇZ 2012)

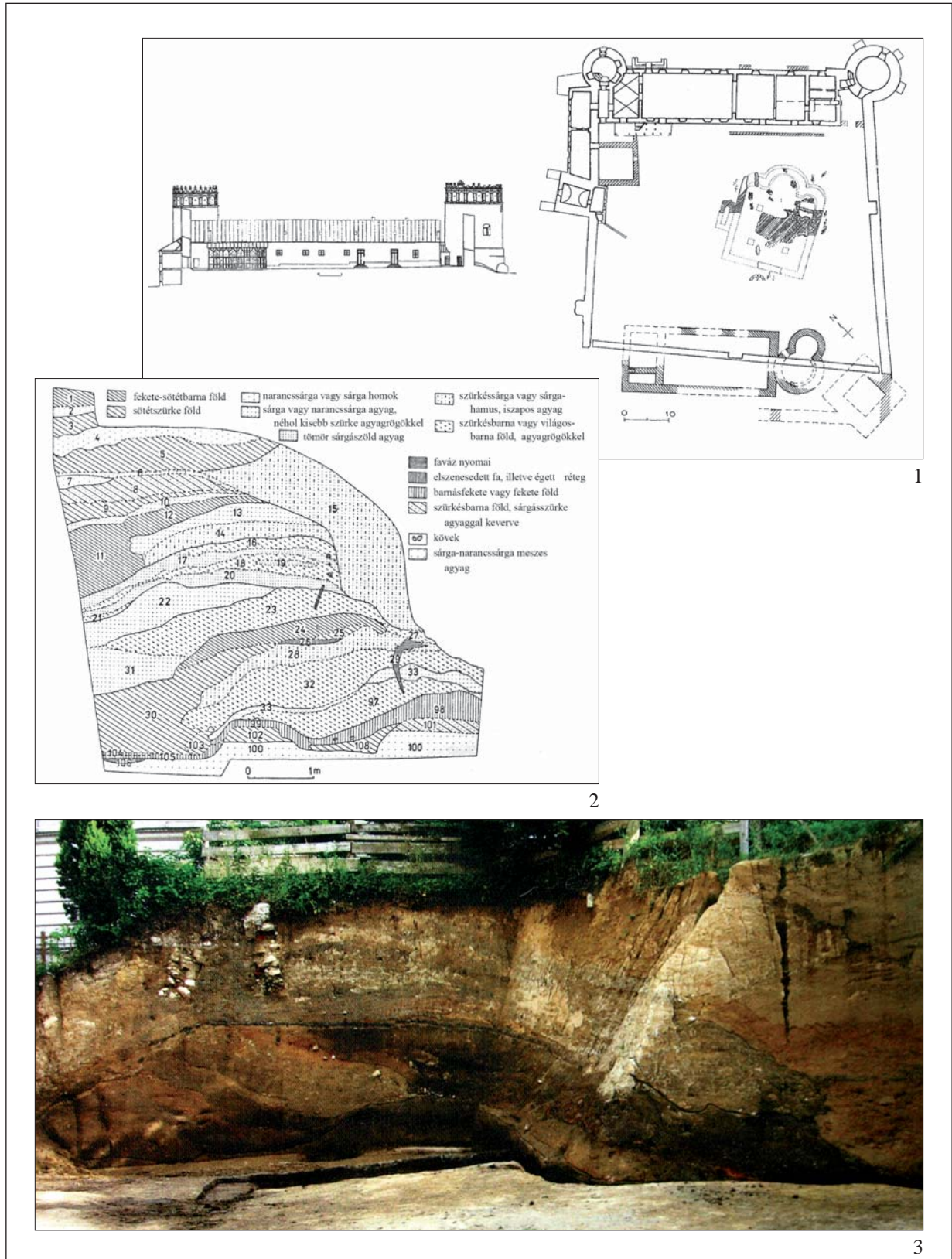
1

2

149. kép. Przemysł. 1: A lelőhely űrfelvételen (zumi.pl);
 2: Przemysł egy 18. századi térképen (PIANOWSKI–PROKSA 2008)

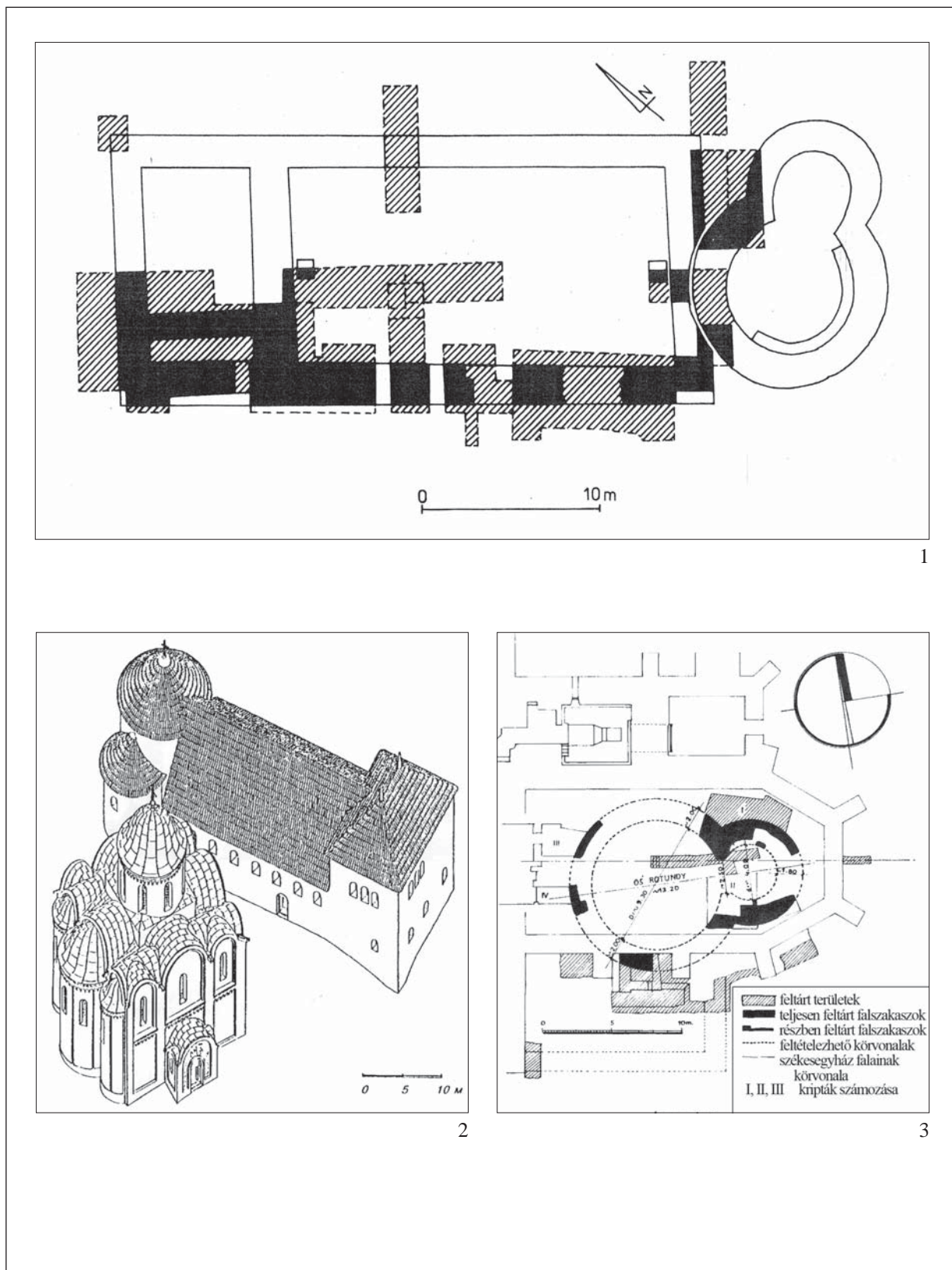
Fig. 149. Przemysł. 1: Satellite image of the site (zumi.pl);
 2: Przemysł on an 18th-century map (PIANOWSKI–PROKSA 2008)

150. kép. Przemysł. 1: A vár alaprajza a késő középkori várral (PIANOWSKI–PROKSA 2008);

2: A sánc metszetrajza (PORADYLO 2005); 3: A sáncátvágás fényképe (BOBER 2006)

Fig. 150. Przemysł. 1: Layout with the late medieval castle (PIANOWSKI–PROKSA 2008);
2: Section drawing of the rampart (PORADYLO 2005); 3: Photo of the rampart section (BOBER 2006)

151. kép. Przemysł. 1–2: A palotaegyüttes összesített feltárási alaprajza és rekonstrukciója;

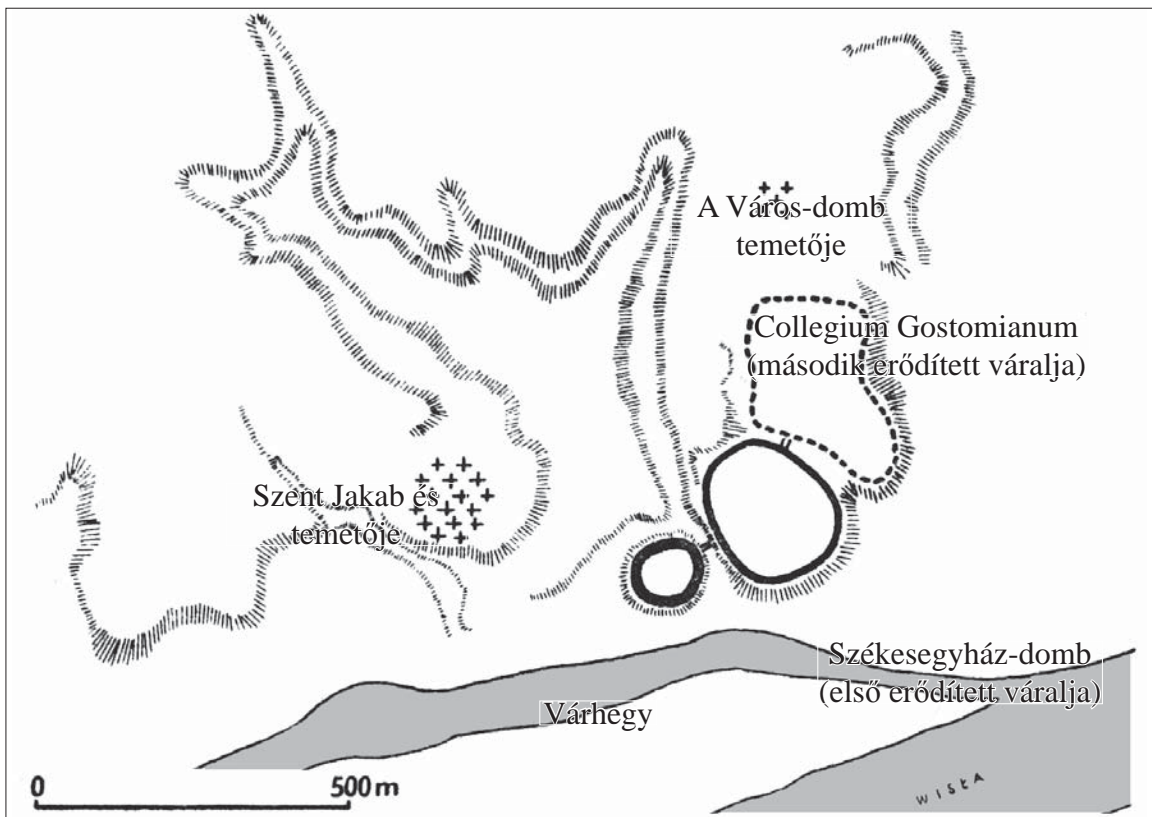
3: Szent Miklós rotunda feltárási alaprajza (PIANOWSKI–PROKSA 2008)

Fig. 151. Przemysł. 1–2: Excavation plan and reconstructed view of the palace complex;

3: Excavation plan of St Nicholas' rotunda (PIANOWSKI–PROKSA 2008)

1

2

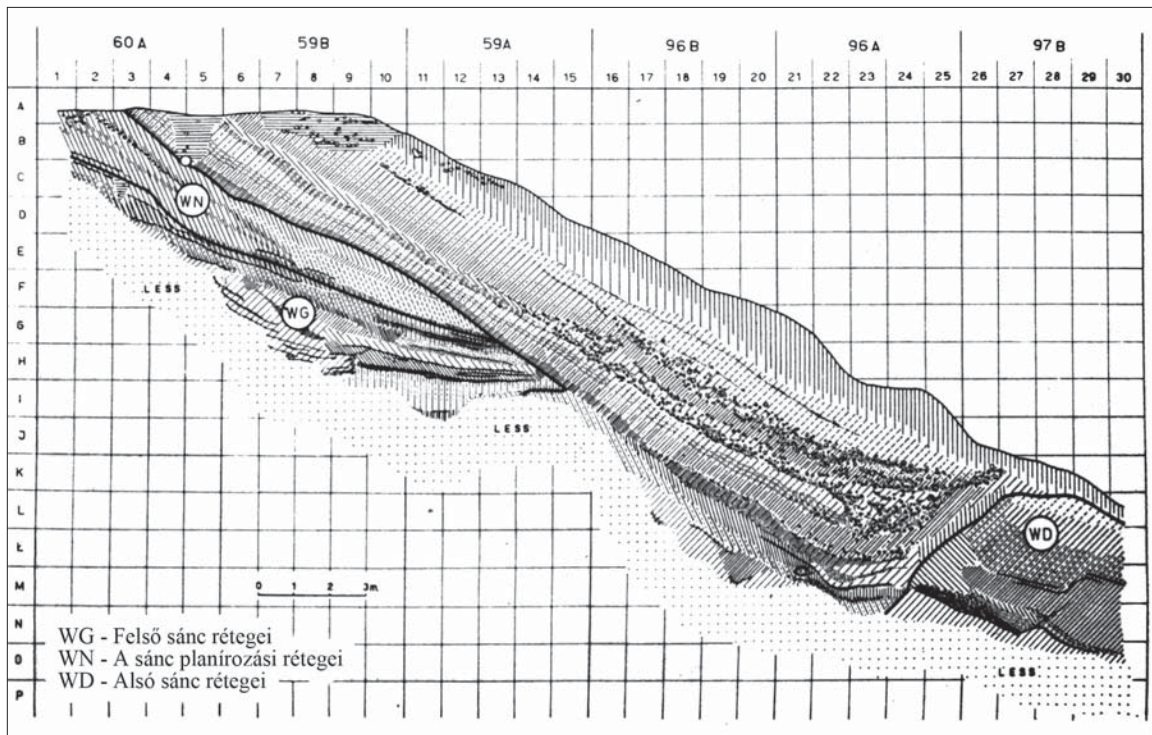
152. kép. Sandomierz. 1: A lelőhely úrfelvételen (Google maps);
 2: A vár környezetének településszerkezete a 11. században (TABACZYŃSKI–BUKO 1981)

Fig. 152. Sandomierz. 1: Satellite image of the site (Google maps);
 2: Sandomierz, settlement network in the 11th century (TABACZYŃSKI–BUKO 1981)

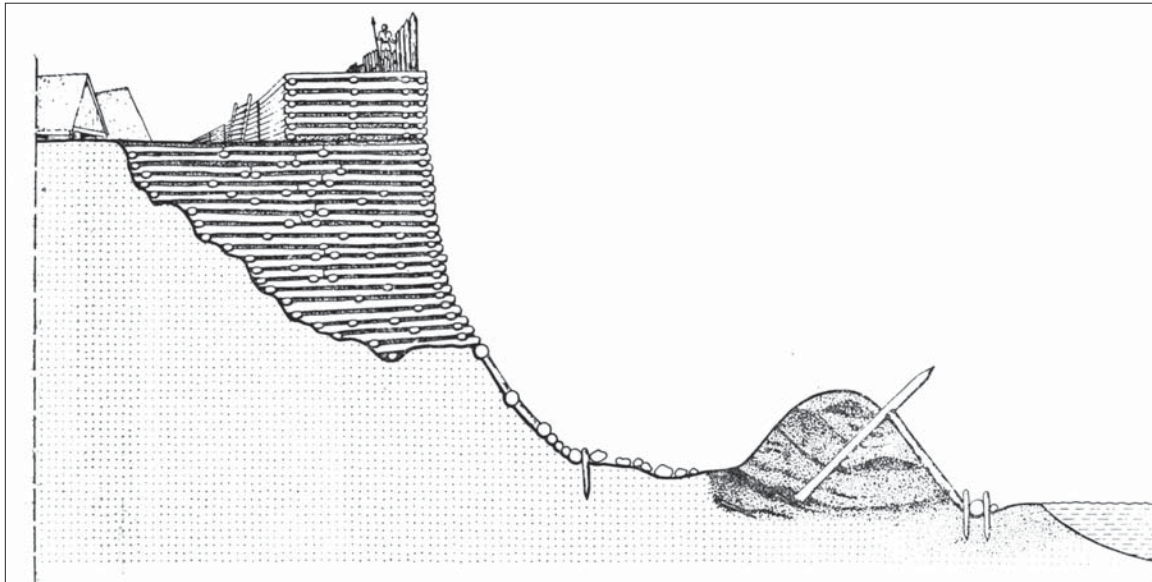

153. kép. Sandomierz. 1: A vár környezetének településszerkezete a 12–13. században (GĄSSOWSKI 1964);
 2: A „Collegium Gostonianum” ásati alaprajza (Szent Péter templom és temetője) (TABACZYŃSKI–BUKO 1981)

Fig. 153. Sandomierz. 1: Settlement network in the 12th–13th centuries (GĄSSOWSKI 1964);
 2: Excavation plan of the Collegium Gostonianum (St Peter's church and graveyard) (TABACZYŃSKI–BUKO 1981)

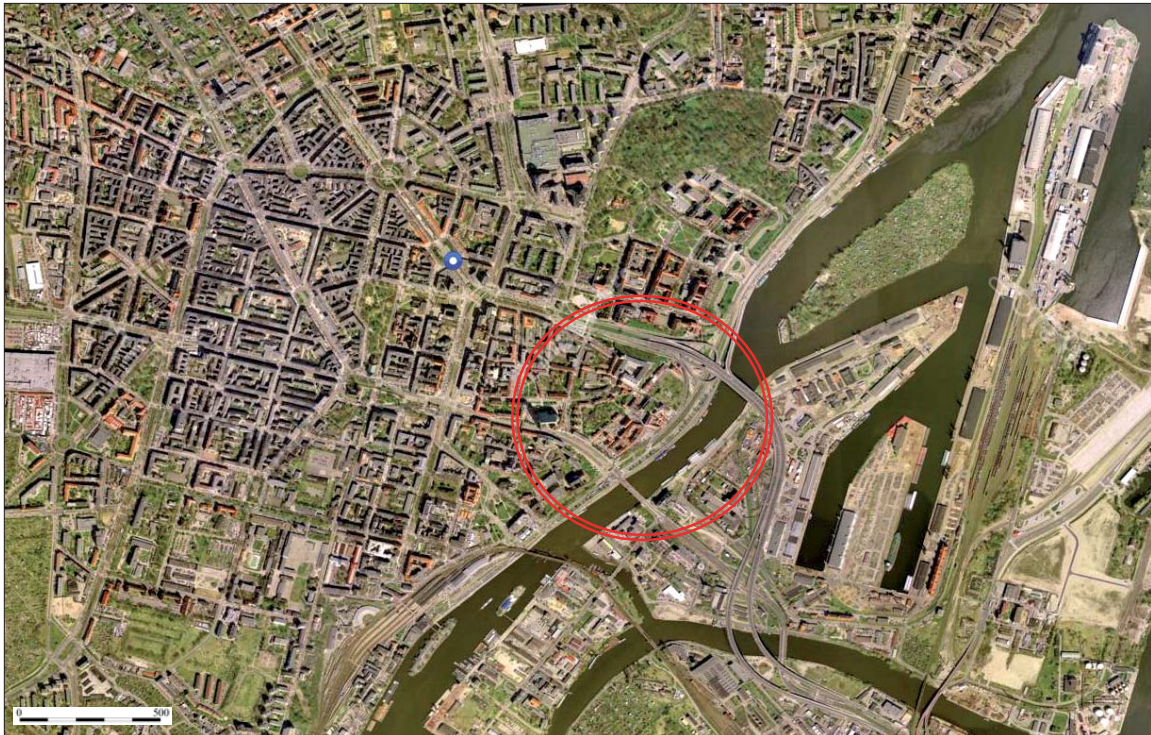

1

2

154. kép. Sandomierz. 1: A sáncátvágás metszetrajza (BUKO 1981);
 2: A vár erődítéseinek rekonstrukciós rajza (TABACZYŃSKI-BUKO 1981)
 Fig. 154. Sandomierz. 1: Section drawing of the rampart (BUKO 1981);
 2: Reconstructed view of the ramparts (TABACZYŃSKI-BUKO 1981)

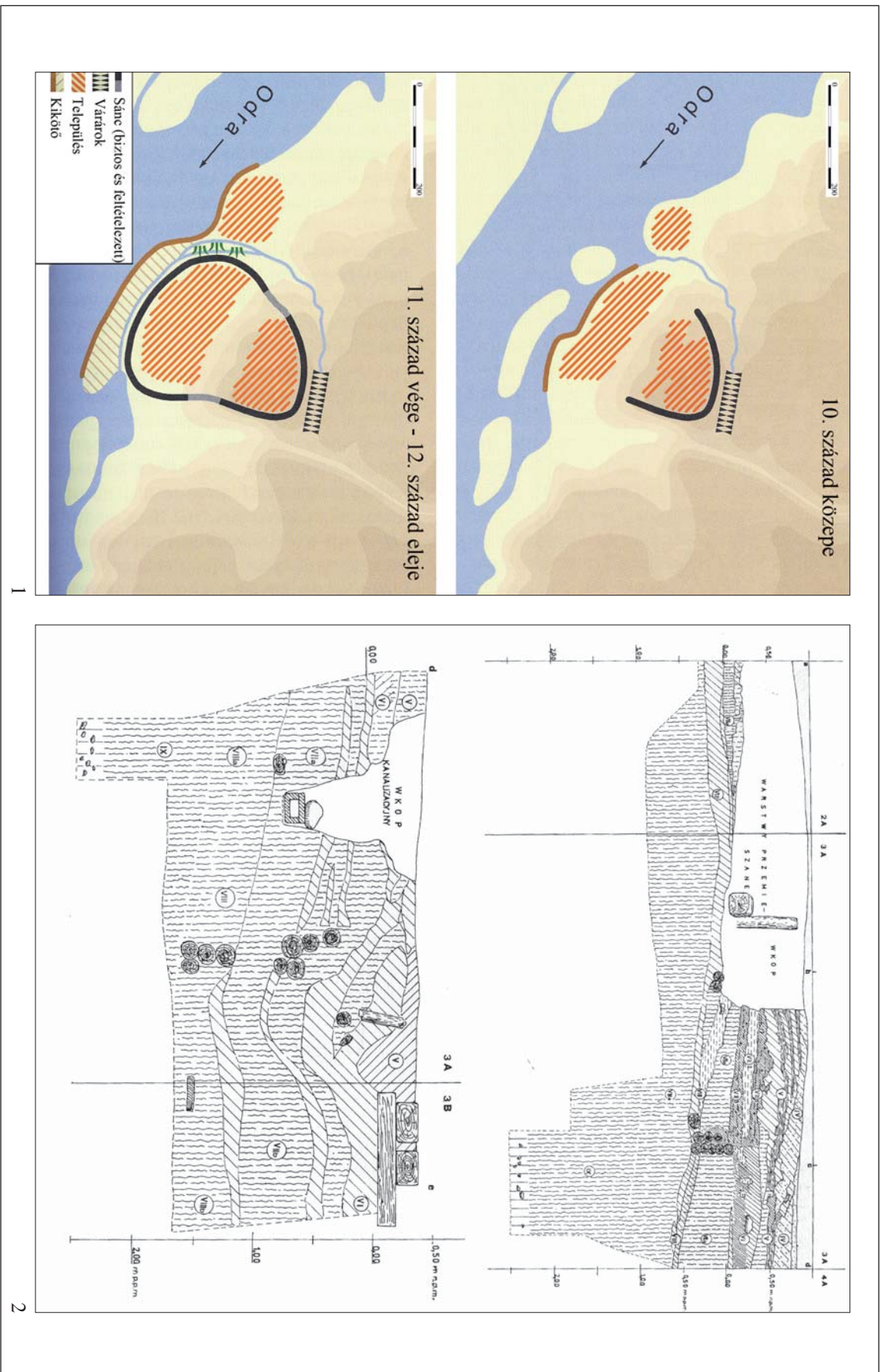
1

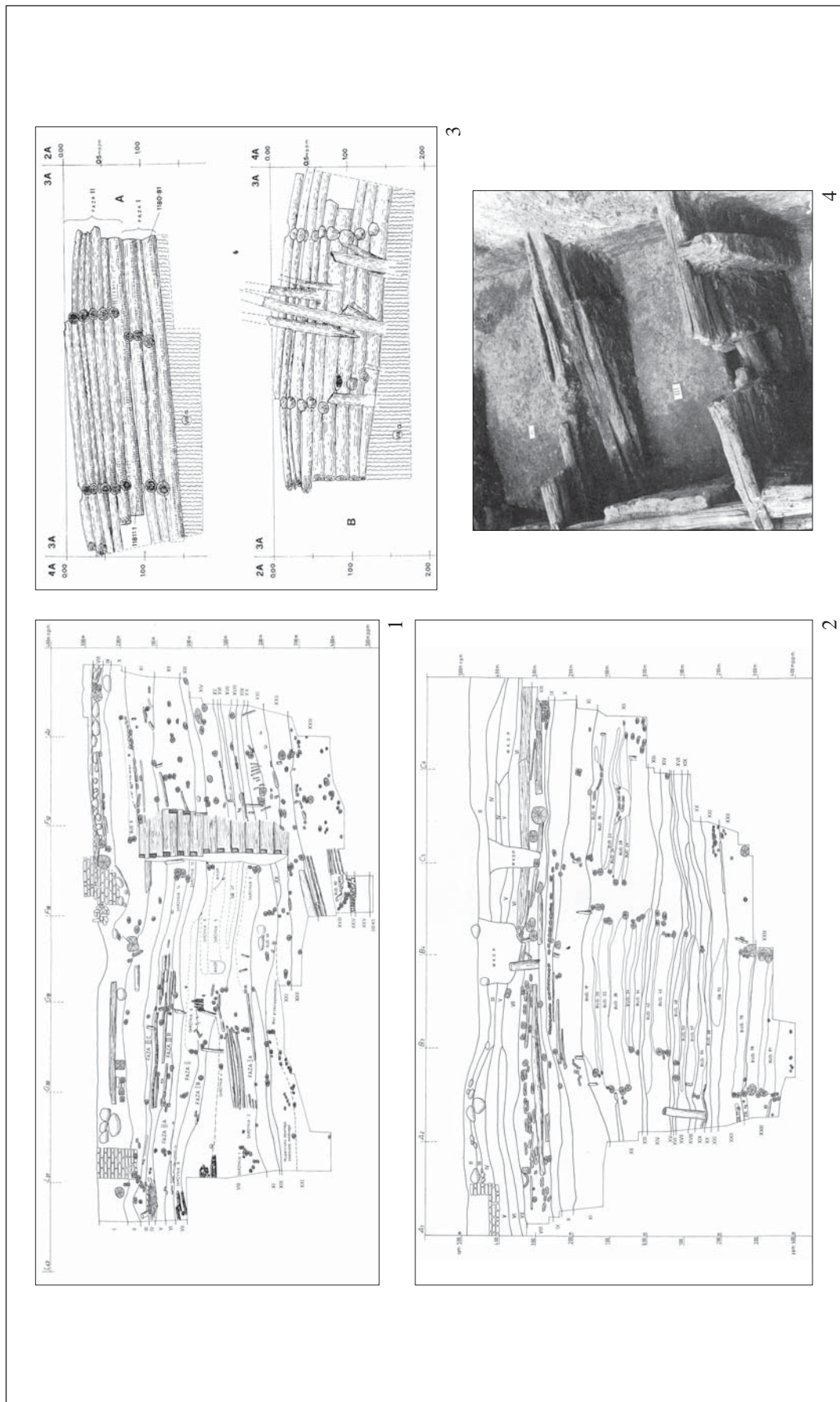
2

155. kép. Szczecin. 1: A lelőhely úrfelvételen (zumi.pl);
 2: A korai vár alaprajza a mai várostérképre vetítve (ŁOSIŃSKI 2000)

Fig. 155. Szczecin. 1: Satellite image of the site (zumi.pl);
 2: Layout of the early castle on the present day map (ŁOSIŃSKI 2000)

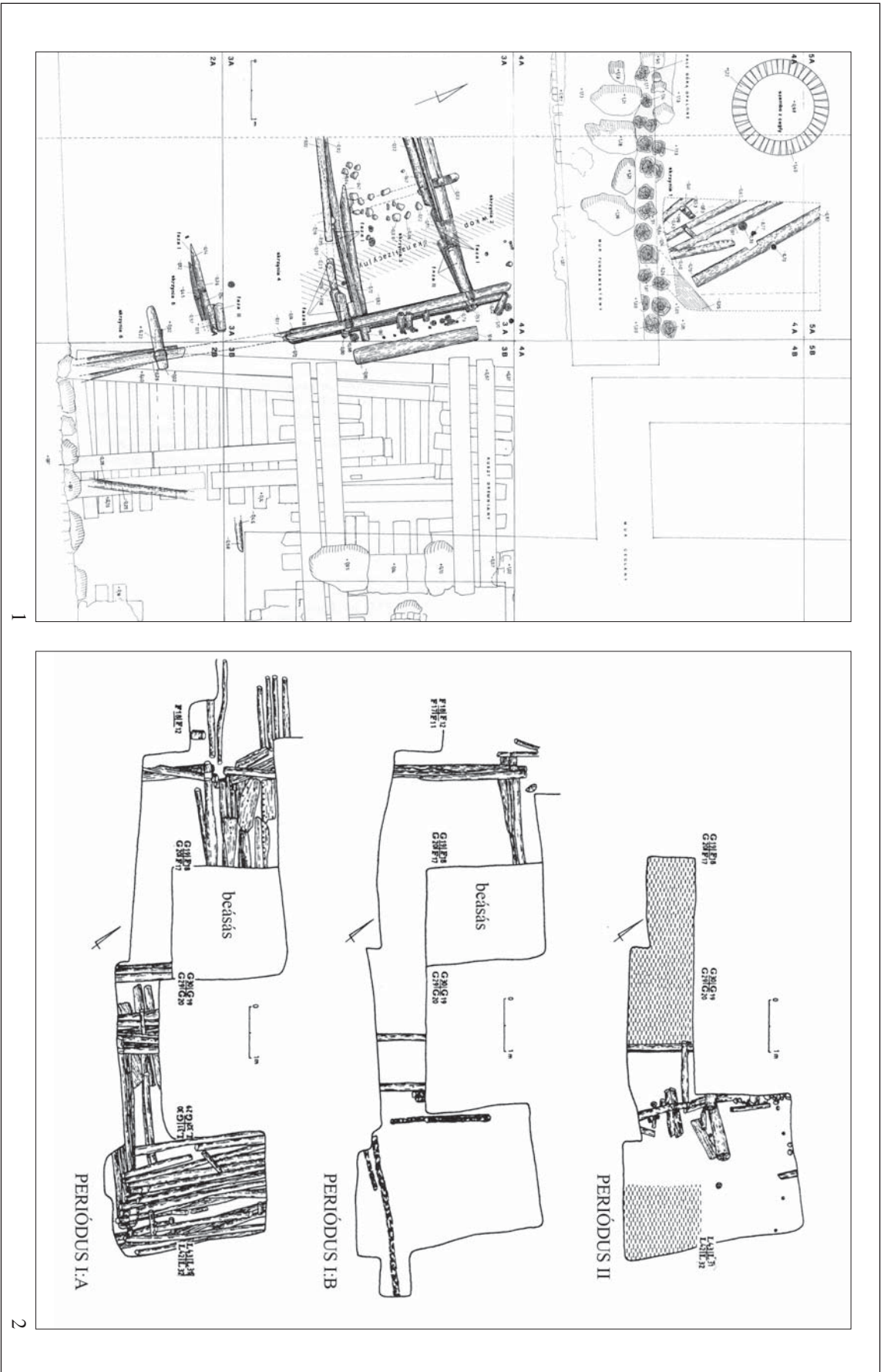

156. kép. Szczecin. 1: A település fejlődési fázisai (Łosiński 2000); 2: A vár sáncainak metsztervjéai (Dworaczuk–Kowalska–Rulewicz 2003)
 Fig. 156. Szczecin. 1: Phases of the settlement development (Łosiński 2000); 2: Section drawings of the rampart (Dworaczuk–Kowalska–Rulewicz 2003)

157. kép. Szczecin. 1–2: Metszetrájzok a kazettás sánc rétegződéseiről, ácsolások megfigyelhető nyomaival; 3: A sánc kazettáinak külső oldalainak felmérései; 4: A sánc kitisztított ácsolt kazettáinak részlete (Dworaczyk–Kowalska–Rulewicz2003)

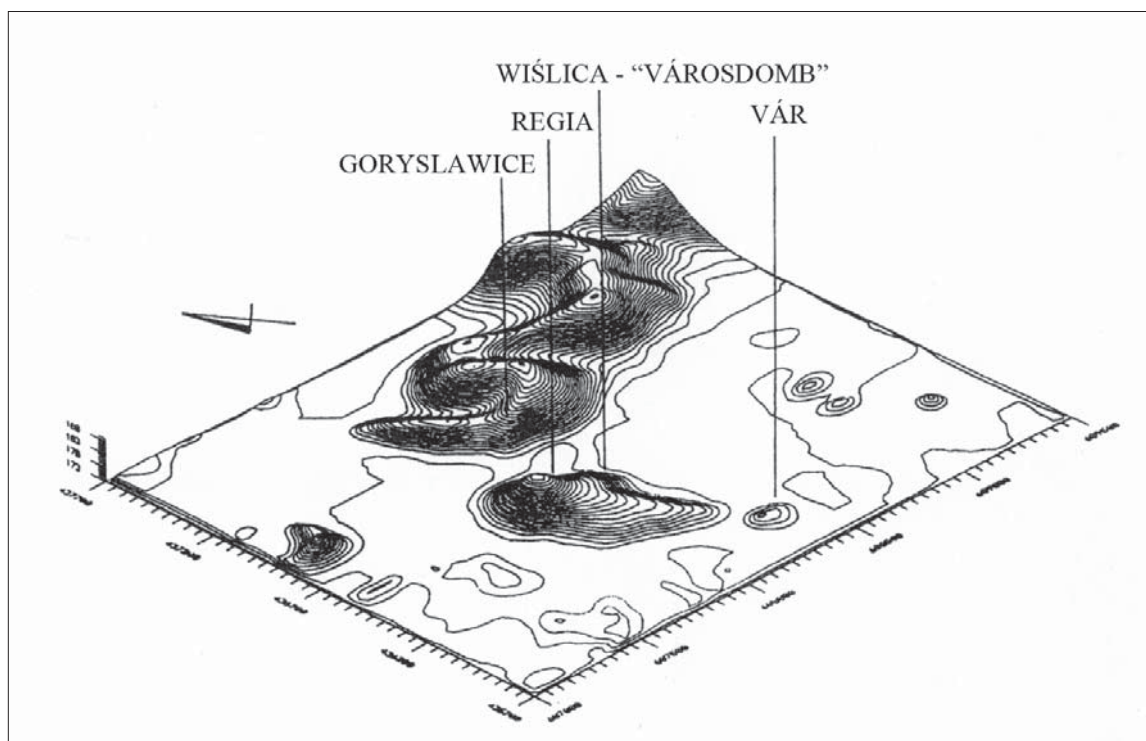
Fig. 157. Szczecin. 1–2: Section drawings of the case-construction stratification with observable traces of the joints; 3: Drawings of the outer sides of the 'cases'; 4: Details of the excavated case-structure of the ramp (Dworaczyk–Kowalska–Rulewicz 2003)

158. kép. Szececin. 1: A kazettás sánc feltárási alaprajza; 2: A sánc három egymást követő periódusának rajzai (Dworaczuk–Kowalska–Rulewicz2003)
 Fig. 158. Szececin. 1: Excavation plan of the case-structure of the rampart; 2: Drawings of three successive phases of the fortification (Dworaczuk–Kowalska–Rulewicz 2003)

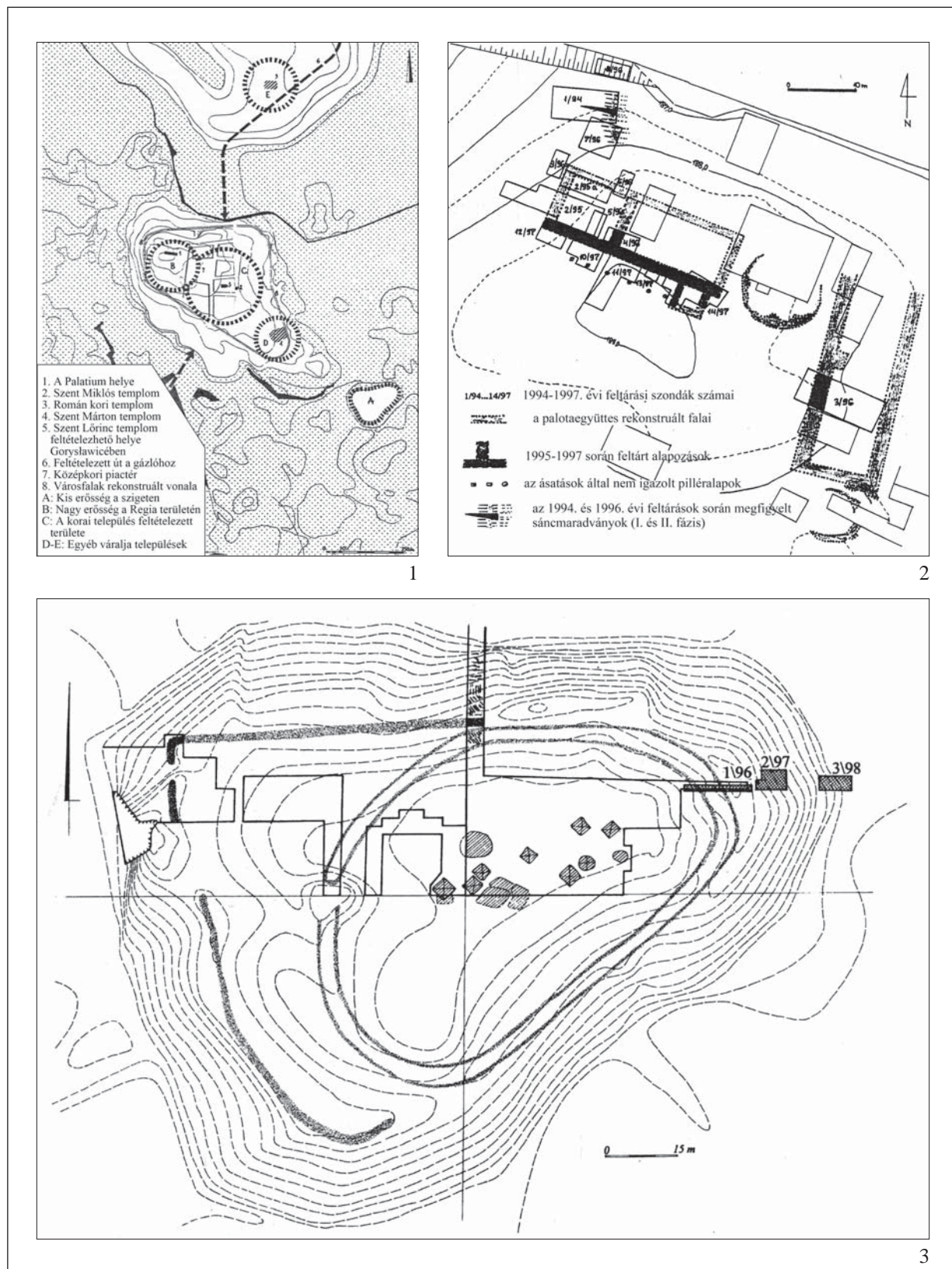
1

2

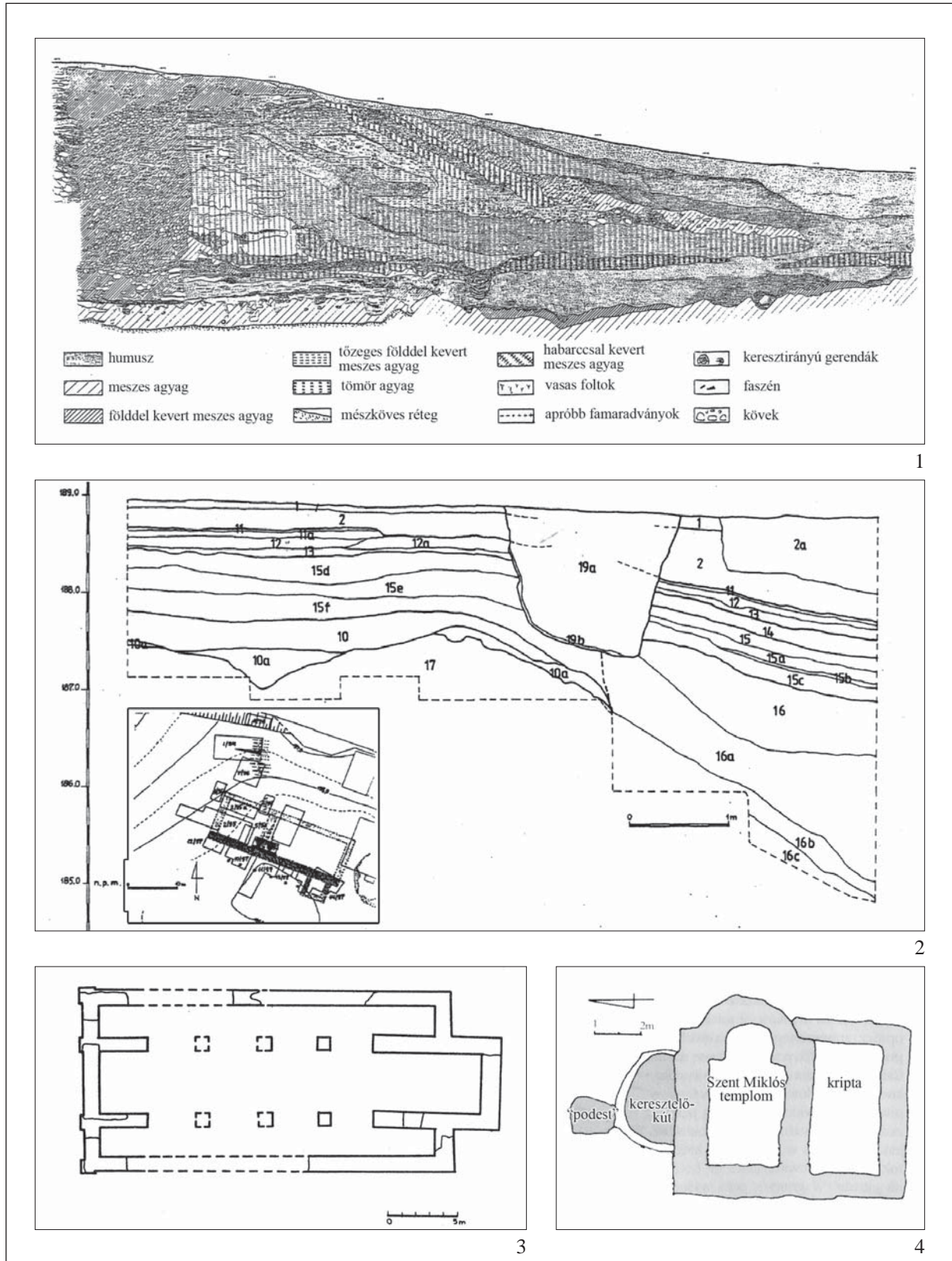
159. kép. Wiślica. 1: A lelőhely űrfelvételen (Google maps);
 2: A lelőhely környezetének településszerkezete (GLIŃSKI-KOJ 1999)

Fig. 159. Wiślica. 1: Satellite image of the site (Google maps);
 2: Settlement network around the site (GLIŃSKI-KOJ 1999)

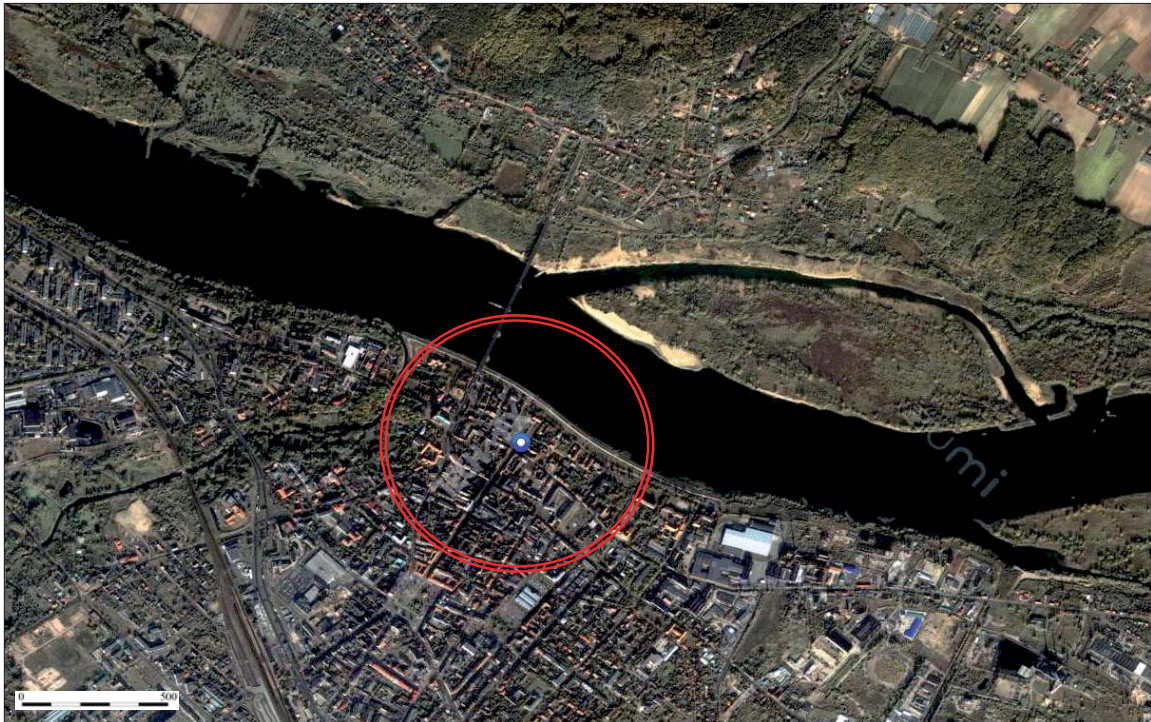
160. kép. Wislica. 1: Az erődítések összesítő térképe (GASSOWSKI 2004); 2: A palotaegyüttes ásatási alaprajza; 3: Wislica-Grodzisko, a vár összesített ásatási alaprajza (GLIŃSKI-KOJ 1999)

Fig. 160. Wislica. 1: Layout of the fortifications (GASSOWSKI 2004); 2: Excavation plan of the palace complex; 3: Wislica-Grodzisko, excavation plan of the castle (GLIŃSKI-KOJ 1999)

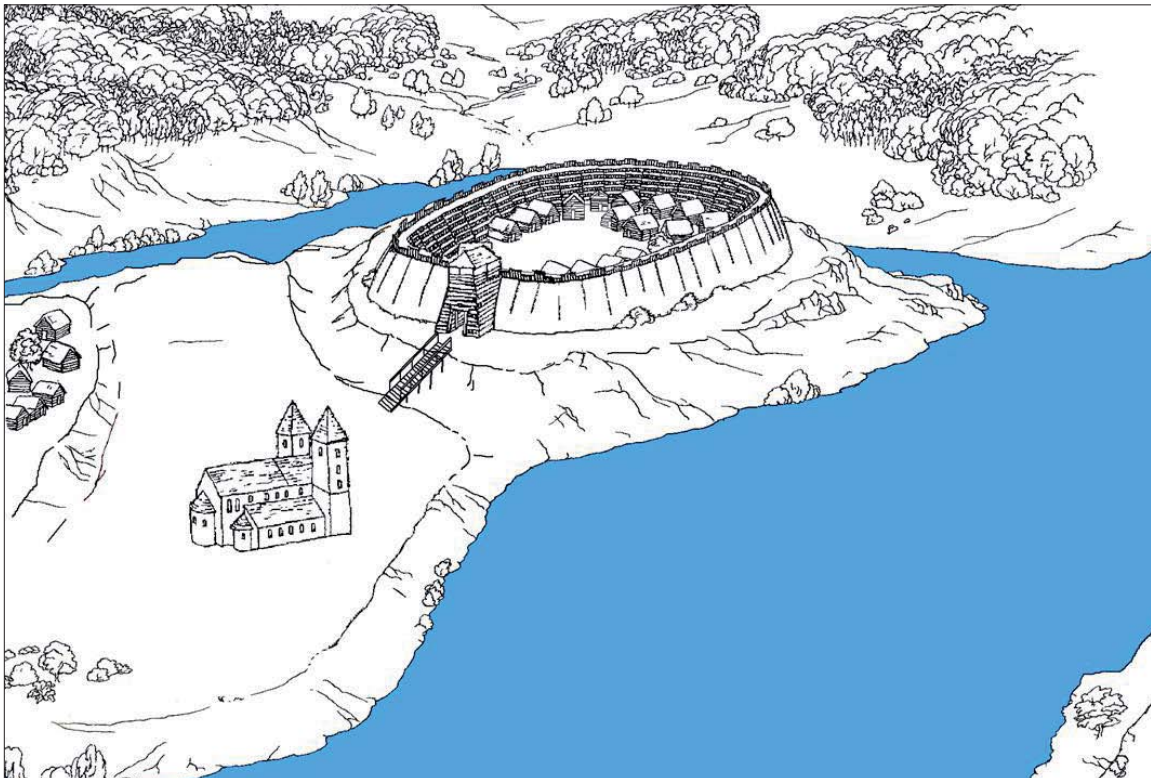

161. kép. Wislica. 1: Regia, a sánc metszetrajza; 2: Regia, az árok metszetrajza (GLIŃSKI-KOJ 1999); 3: Szent Márton templom kiszervekített alaprajza; 4: Szent Miklós templom feltárási alaprajza (BUKO 2006)

Fig. 161. Wislica. 1: Regia, section drawing of the rampart; 2: Regia, section drawing of the ditch (GLIŃSKI-KOJ 1999); 3: Reconstructed plan of the St Martin's church; 4: Excavation plan of the St Nicholas' church (BUKO 2006)

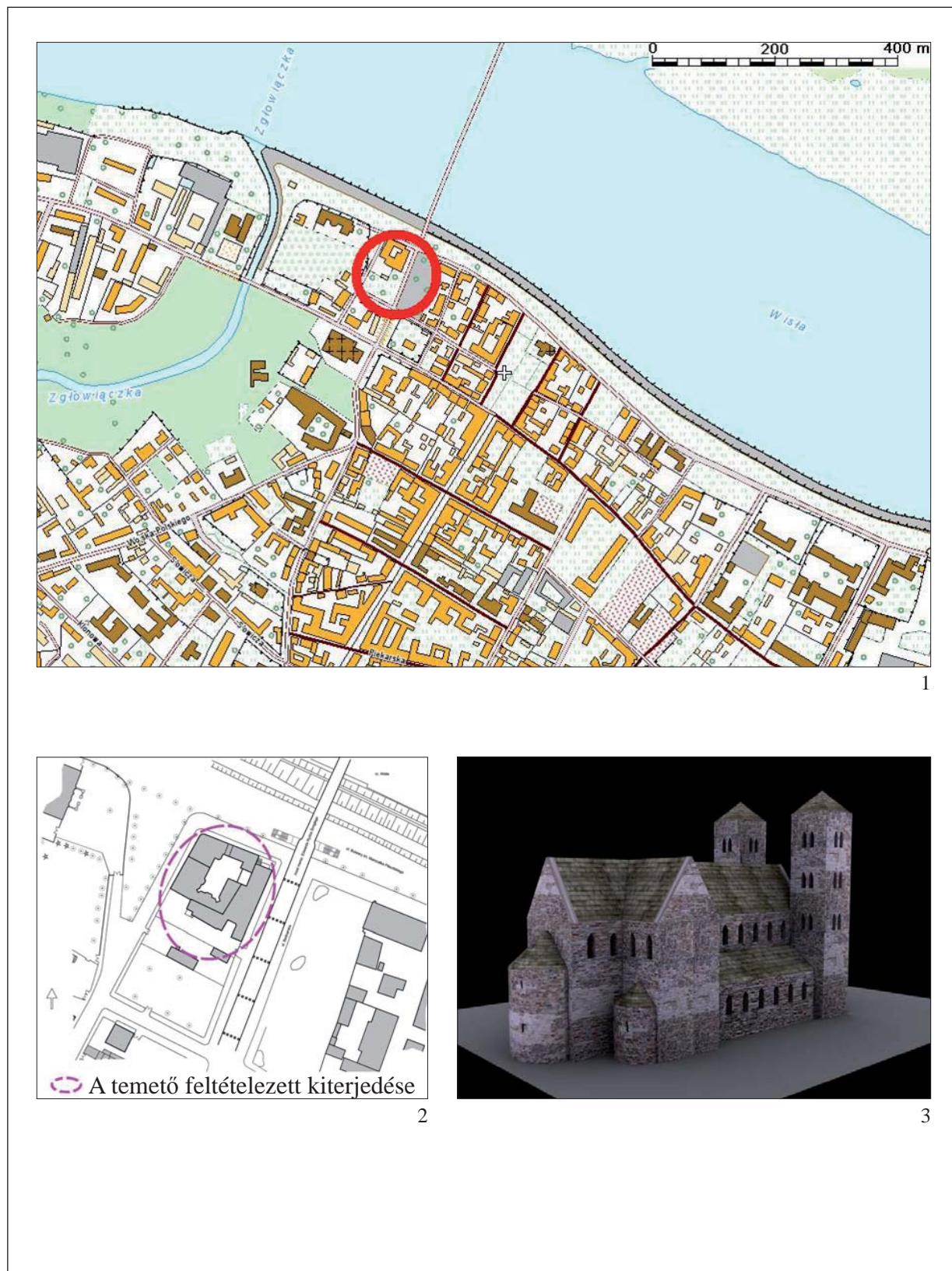
1

2

162. kép. Włocławek. 1: A lelőhely úrfelvételen (Google maps);
 2: Rekonstrukciós látkép a korai településről (PIETRZAK 2009)

Fig. 162. Włocławek. 1: Satellite image of the site (Google maps);
 2: Reconstructed view of the early castle (PIETRZAK 2009)

163. kép. Włocławek. 1: A vár helye a mai városalaprakon;
 2–3: A székesegyház helye és rekonstrukciós rajza (PIETRZAK 2009)
 Fig. 163. Włocławek. 1: Location of the castle of the present day map;
 2–3: Location and reconstruction of the cathedral (PIETRZAK 2009)

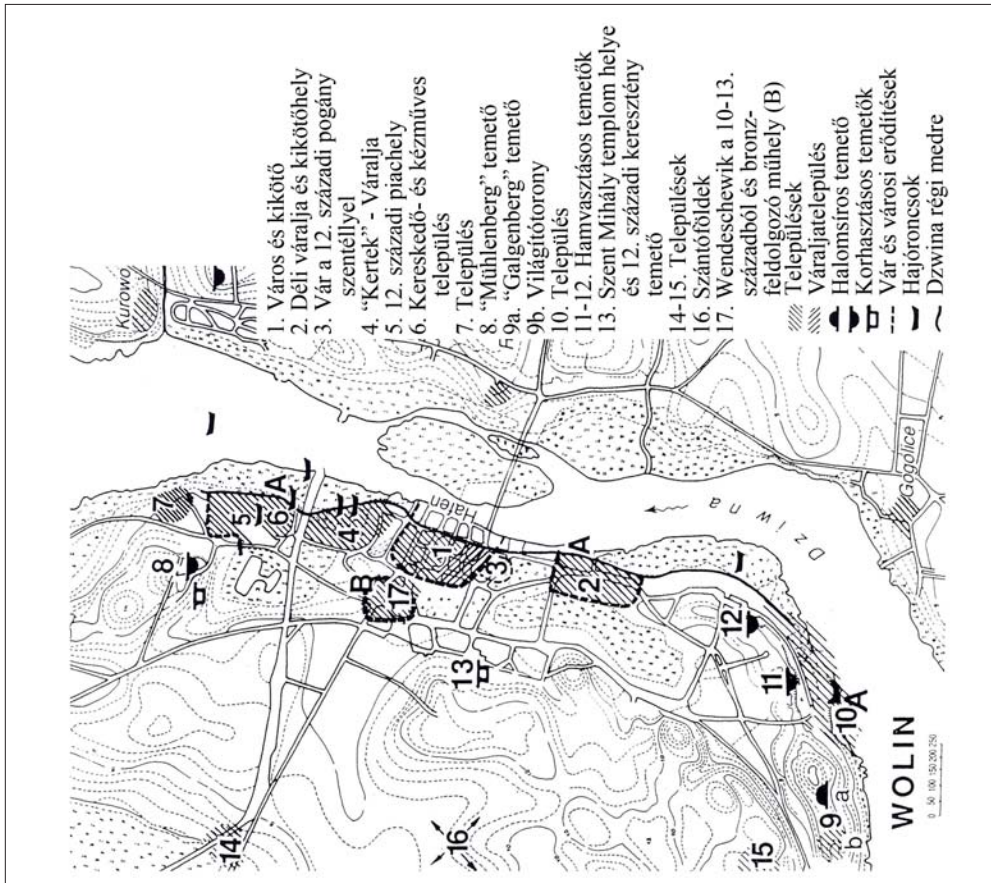
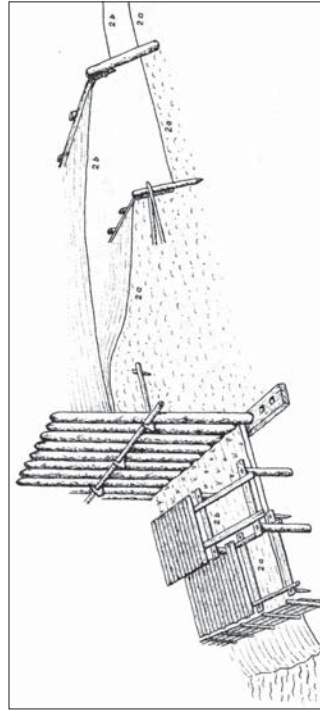
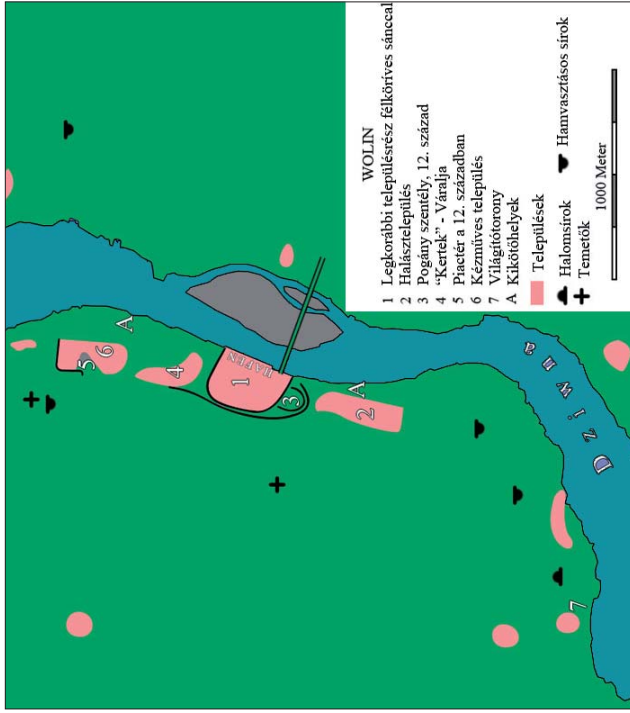

1

2

164. kép. Wolin. 1: A lelőhely úrfelvételen (Google maps); 2: Wolin szigete (wikipedia)
 Fig. 164. Wolin. 1: Satellite image of the site (Google maps); 2: Wolin Island (wikipedia)

165. kép. Wolin. 1: A vár környékének településszerkezete (Filipowiak 2000); 2: A környék kora középkori lelőhelyei (Stefan Bollmann alapján, wikipedia);

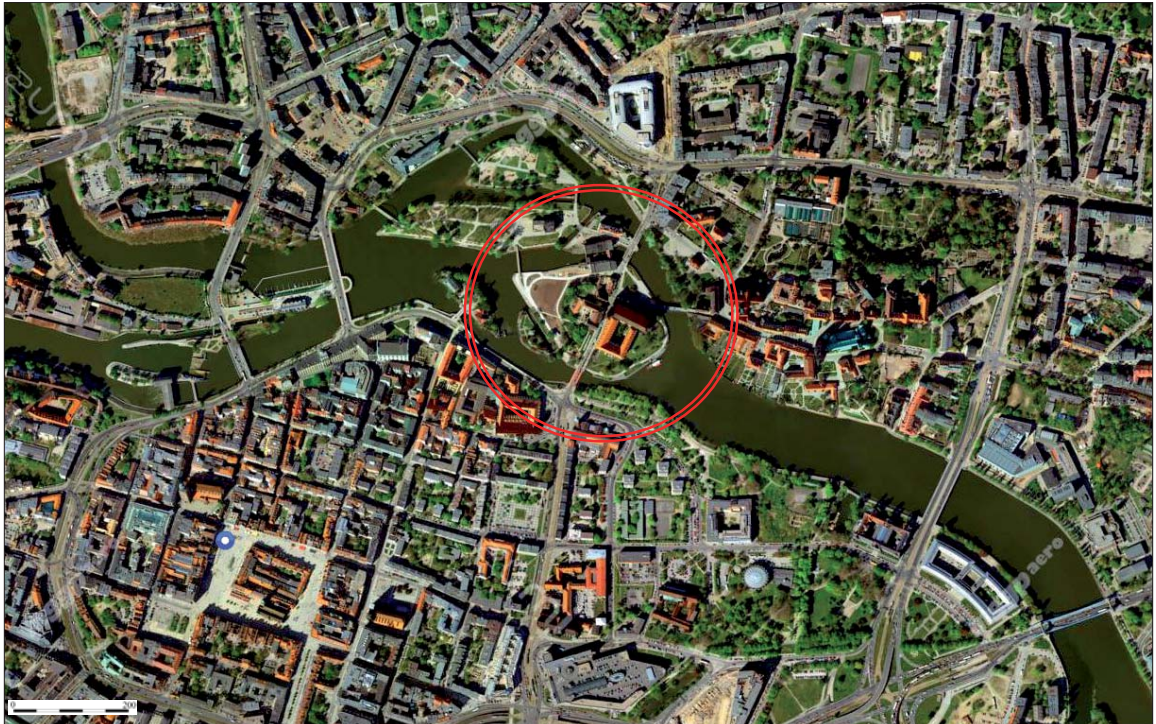
3: A belső vár sáncának rekonstrukciós rajza (Filipowiak 2004)

Fig. 165. Wolin. 1: Settlement network in the vicinity of the site (Filipowiak 2000); 2: Early medieval sites (after Stefan Bollmann, wikipedia);

3: Reconstruction of the rampart of the inner castle (Filipowiak 2004)

1

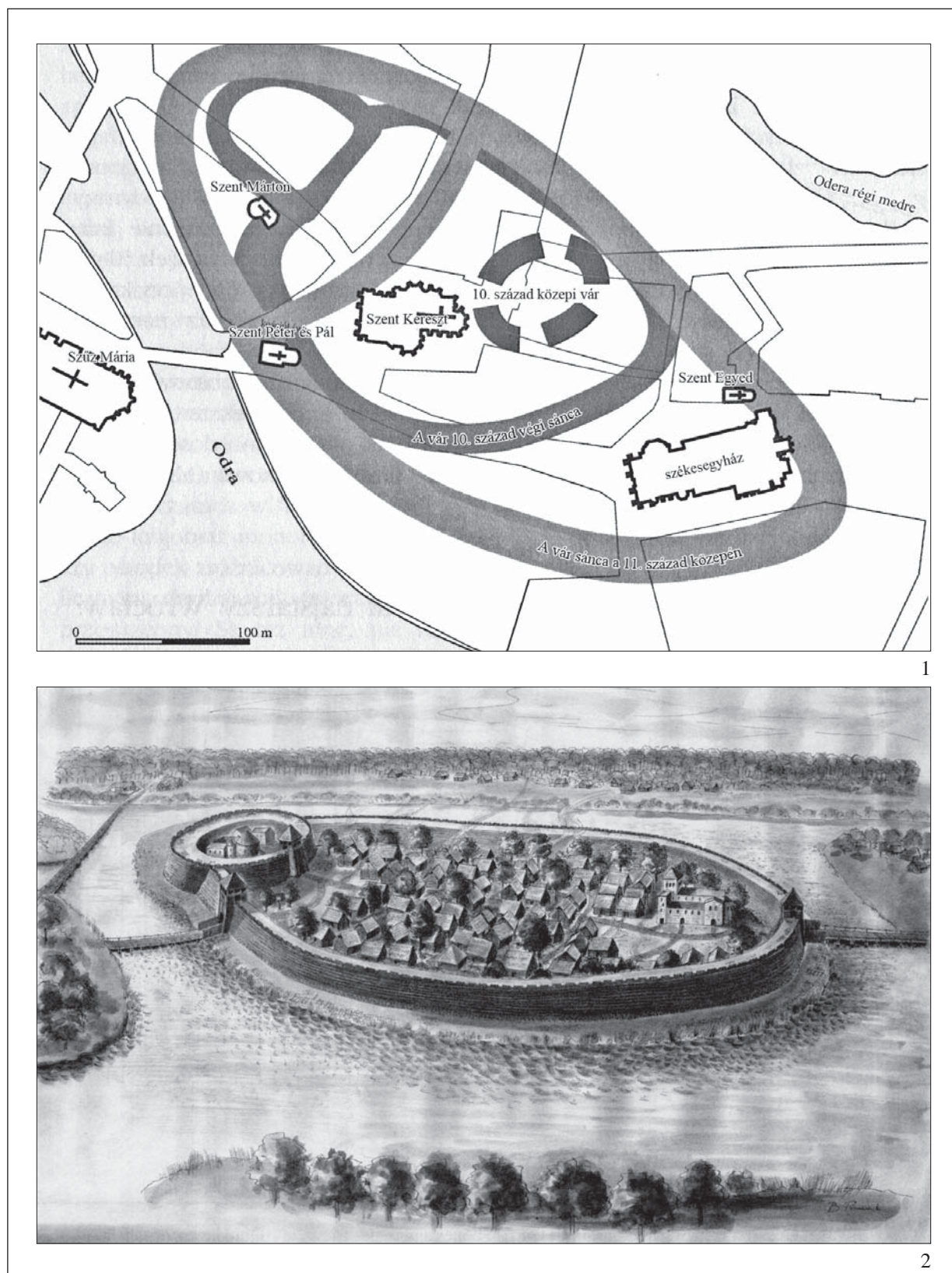
2

166. kép. 1: Wolin, a rácsos sáncszerkezet külső oldala, a vár belsejéből fényképezve (FILIPOWIAK 2004);

2: Boroszló (Wrocław) úrfelvételen (zumi.pl)

Fig. 166. 1: Wolin, outer wall of the case-structure, view from the castle (FILIPOWIAK 2004);

2: Wrocław, satellite image of the site (zumi.pl)

167. kép. Boroszló (Wrocław). 1: A vár rekonstruált alaprajza a mai várostérképen (Buko 2006);

2: A vár rekonstrukciós rajza (Możdżioch 2004)

Fig. 167. Wrocław. 1: Reconstructed layout of the castle on the present day city map (Buko 2006);

2: Reconstruction of the castle (Możdżioch 2004)

168. kép. Boroszló (Wrocław). 1: A belső vár beépítésének részlete, utcával és sövényfalú házakkal (Możdzioch 2004);
 2–3: A feltárt sánc ácsolt részlete és külső síkja (Kóčka 1953);
 4: A sáncre épült pogány szentély alaprajza (Możdzioch 2002)

Fig. 168. Wrocław. 1: Detail of the inner buildings of the castle with street and wattle-and-daub houses (Możdzioch 2004);
 2–3: Details of the excavated rampart with joints (Kóčka 1953);
 4: Excavation plan of the pagan sanctuary built on the rampart (Możdzioch 2002)

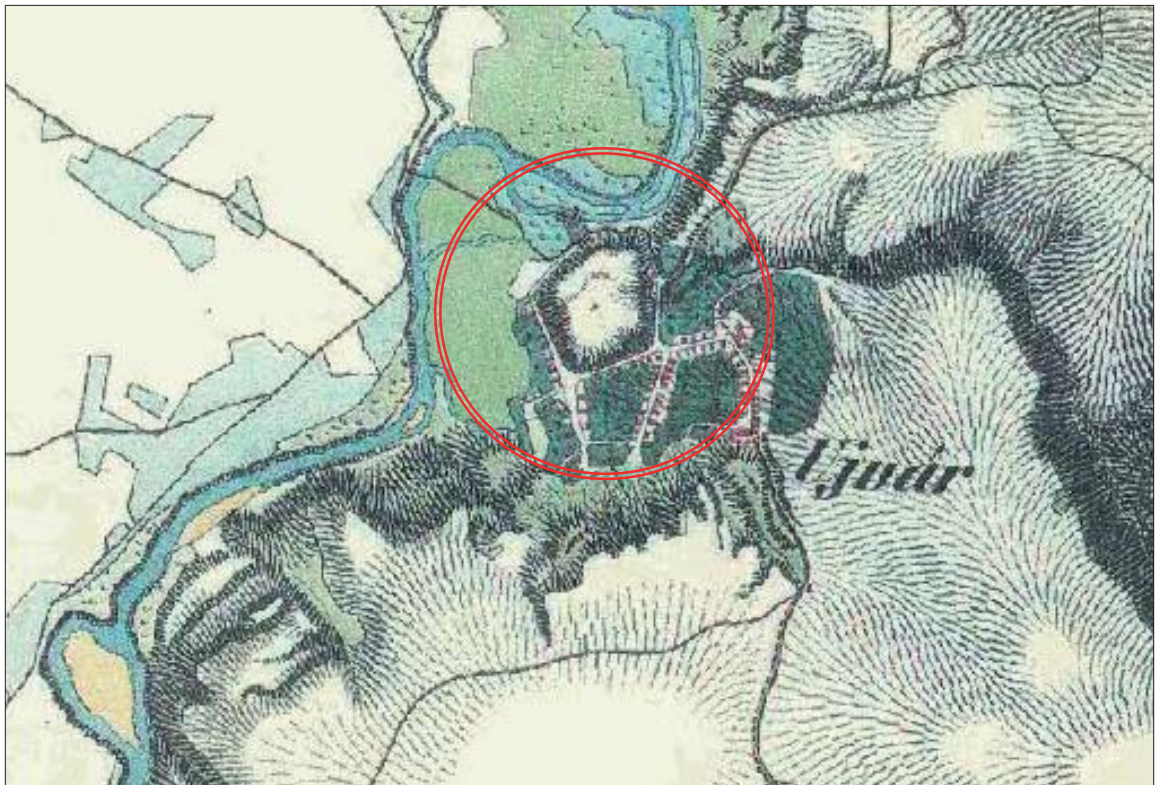
169. kép. Boroszló (Wrocław). 1: A székesegyház rekonstruált periódusai (Buko 2006);
2: A sánc részlete a hozzá csatlakozó gerendaburkolatos utcával és boronaházakkal (Możdżioch 2004)

Fig. 169. Wrocław. 1: Reconstructed phases of the cathedral (Buko 2006);
2: Small detail of the rampart with the timber paved street and log houses (Możdżioch 2004)

MAGYAR KIRÁLYSÁG

170. kép. Szabolcs vára, légifelvétel (Civertan)
Fig. 170. Castle of Szabolcs, aerial view (Civertan)

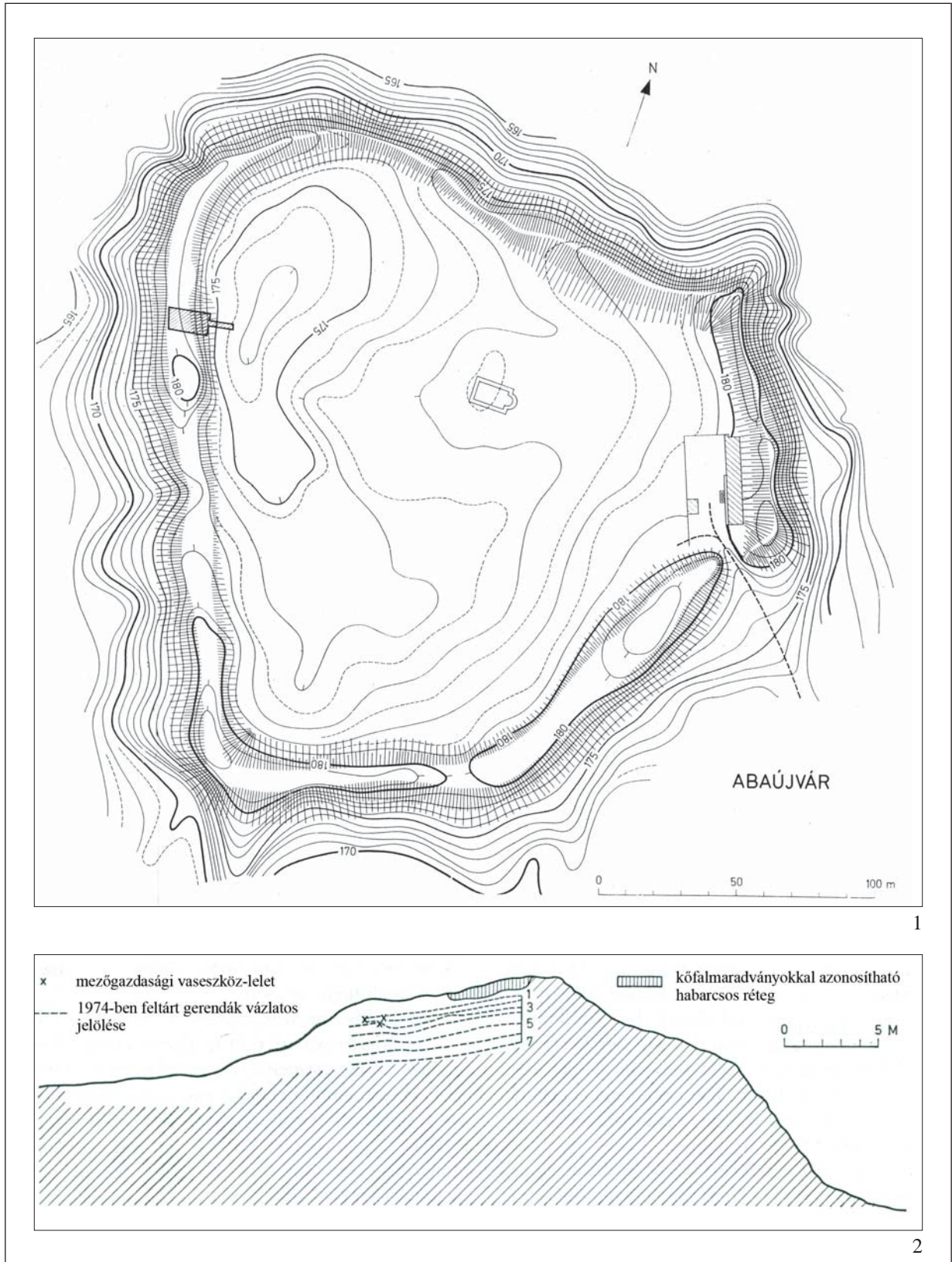

1

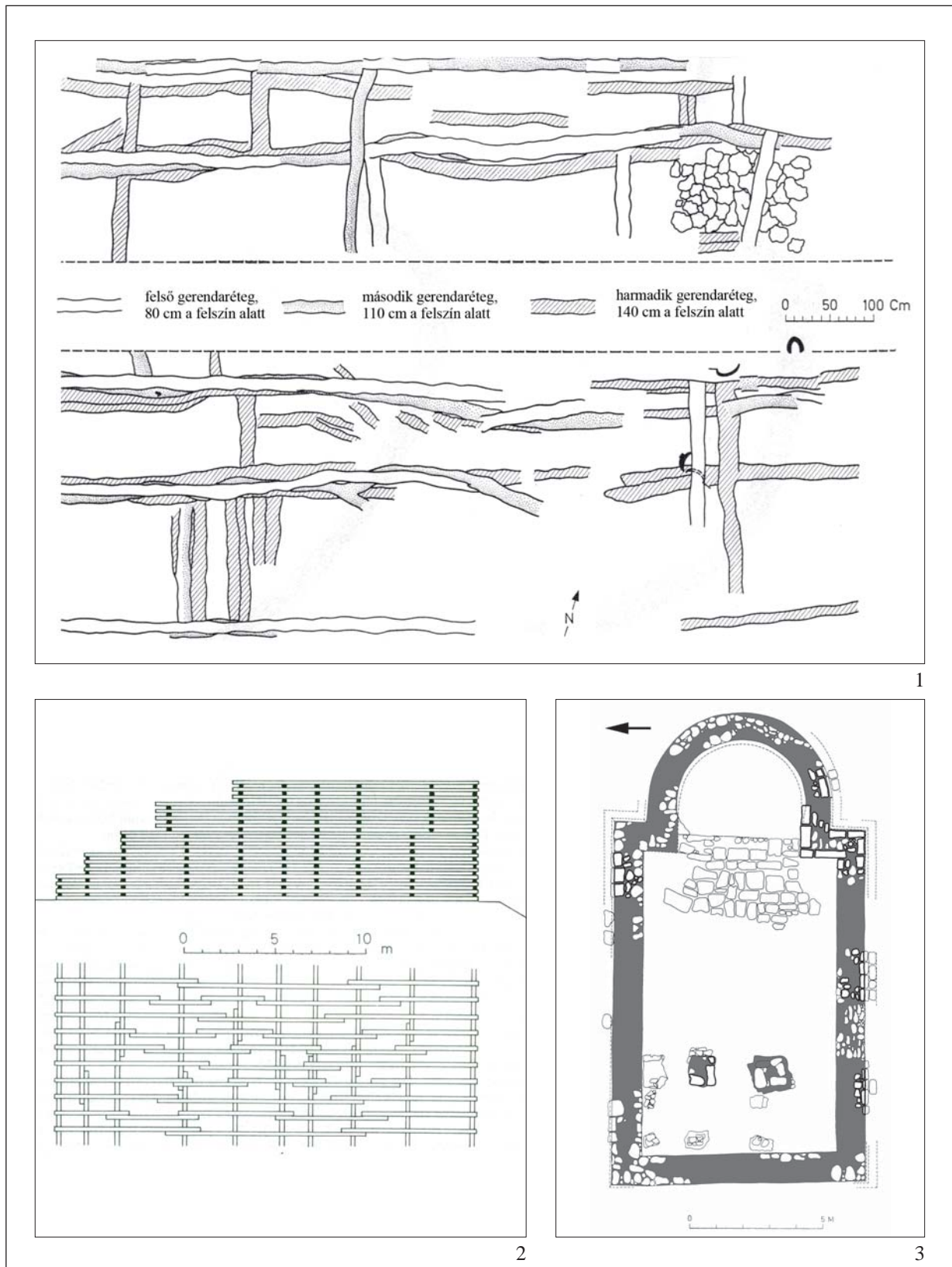
2

171. kép. Abaújvár. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A vár ürfelvételen
 Fig. 171. Abaújvár. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

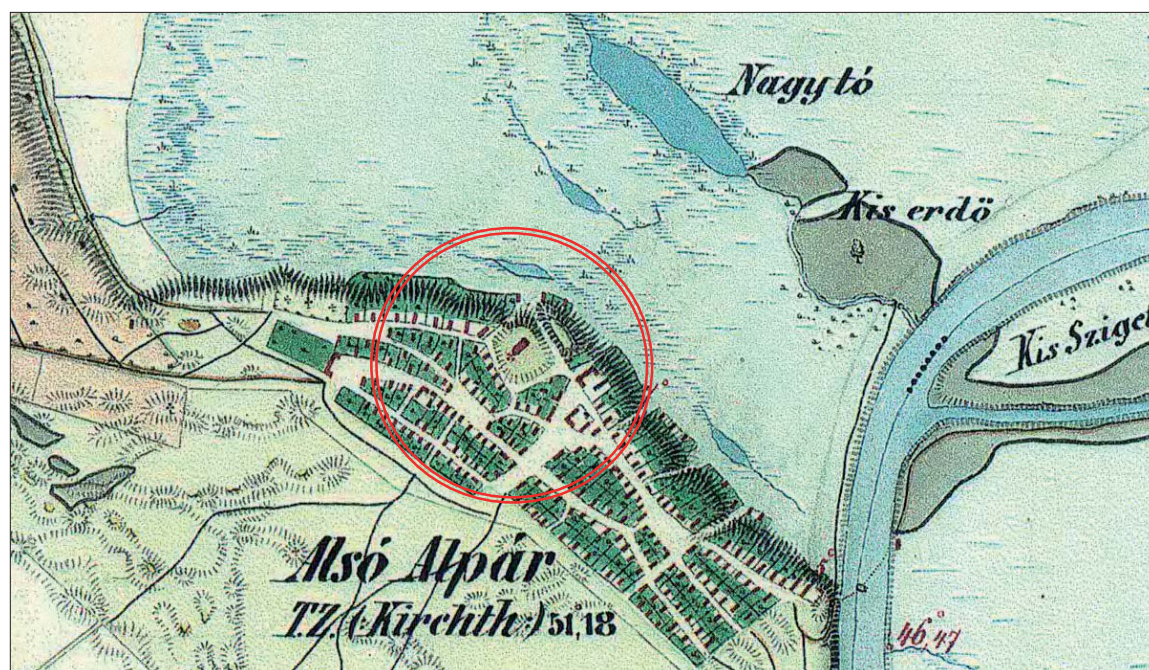
172. kép. ABAÚJVÁR. 1: A vár alaprajza (GÁDOR 1980); 2: A sánc vázlatos metszetrajza a kőfal és a vaseszköz-lelet bejelölésével (GÁDOR–NOVÁKI 1976a)

Fig. 172. ABAÚJVÁR. 1: Layout of the castle (GÁDOR 1980); 2: Schematic section drawing of the rampart showing the place of the iron depo (GÁDOR–NOVÁKI 1976a)

173. kép. Abaújvár. 1: A sáncok feltárási alaprajzai; 2: A sáncszerkezet rekonstrukciós rajza (GÁDOR–NOVÁKI 1976a);
3: A templom alaprajza (GÁDOR 1980)

Fig. 173. Abaújvár. 1: Excavation plans of the rampart; 2: Reconstructed view of the ramparts (GÁDOR–NOVÁKI 1976a); 3: Ground plan of the church (GÁDOR 1980)

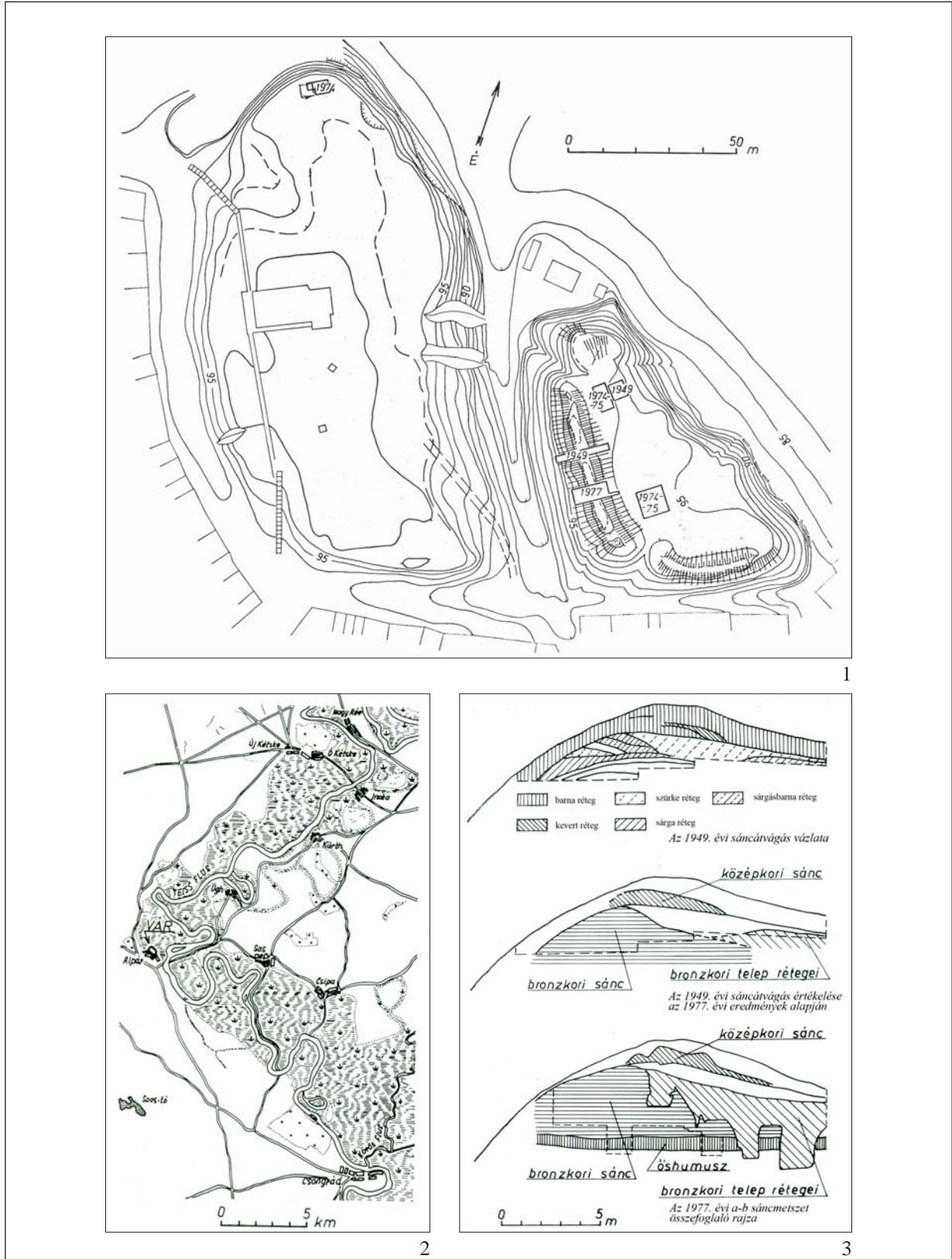

1

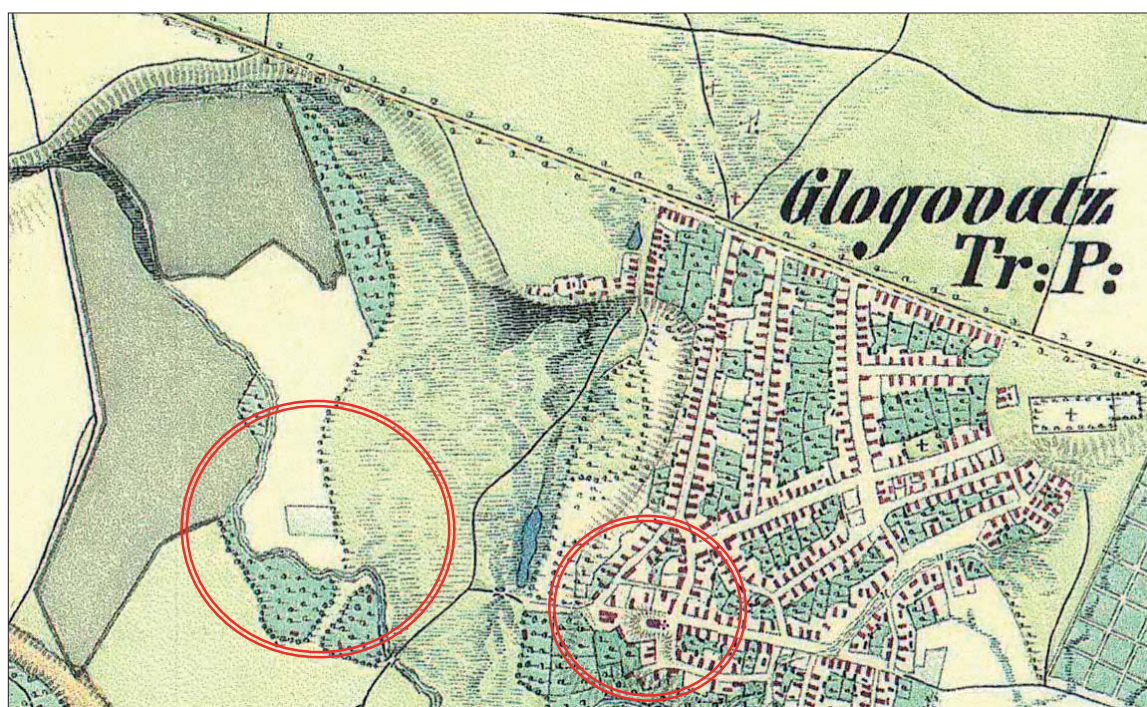
2

174. kép. Alpár. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Alpár úrfelvételen
 Fig. 174. Alpár. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

175. kép. Alpar. 1: A vár alaprajza; 2: A lelőhely környékének középkori természetrajzi viszonyai; 3: A sáncátvágások metszetrajzai (BÓNA–NOVÁKI 1982)

Fig. 175. Alpar. 1: Layout of the castle; 2: Medieval natural landscape around the site; 3: Section drawing of the rampart (BÓNA–NOVÁKI 1982)

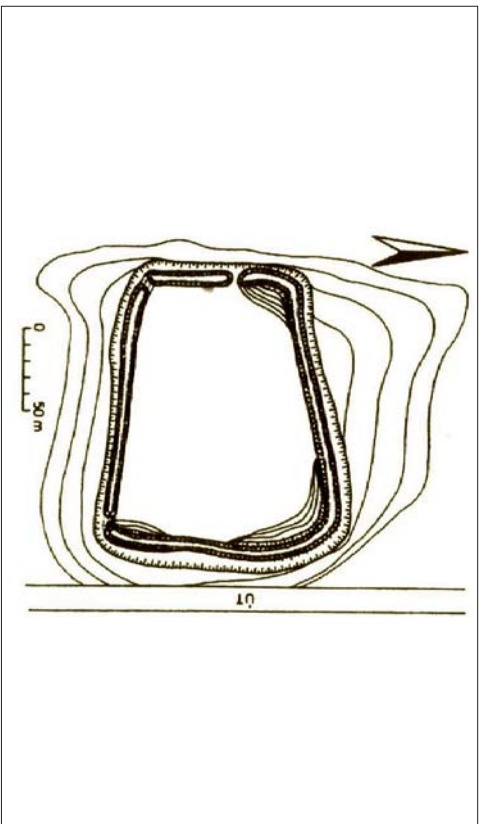

1

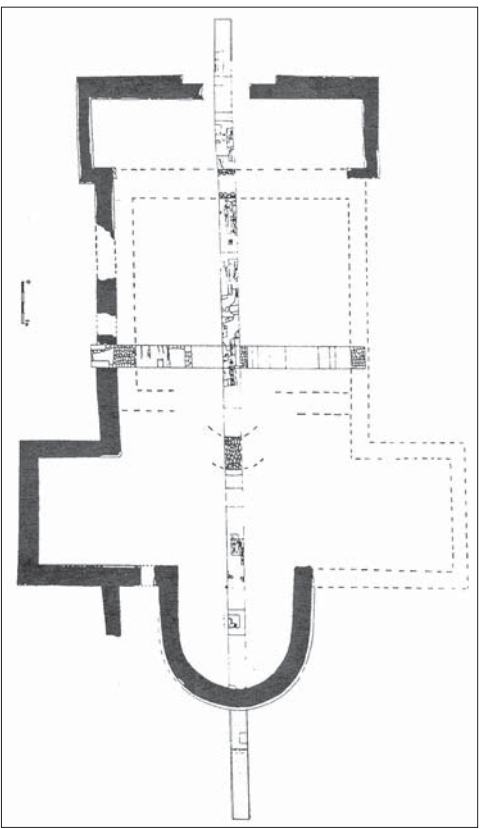

2

176. kép. Arad. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Ó-Arad tágabb környezete űrfelvételen
 Fig. 176. Arad. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Old-Arad and its vicinity on a satellite image

1

2

3

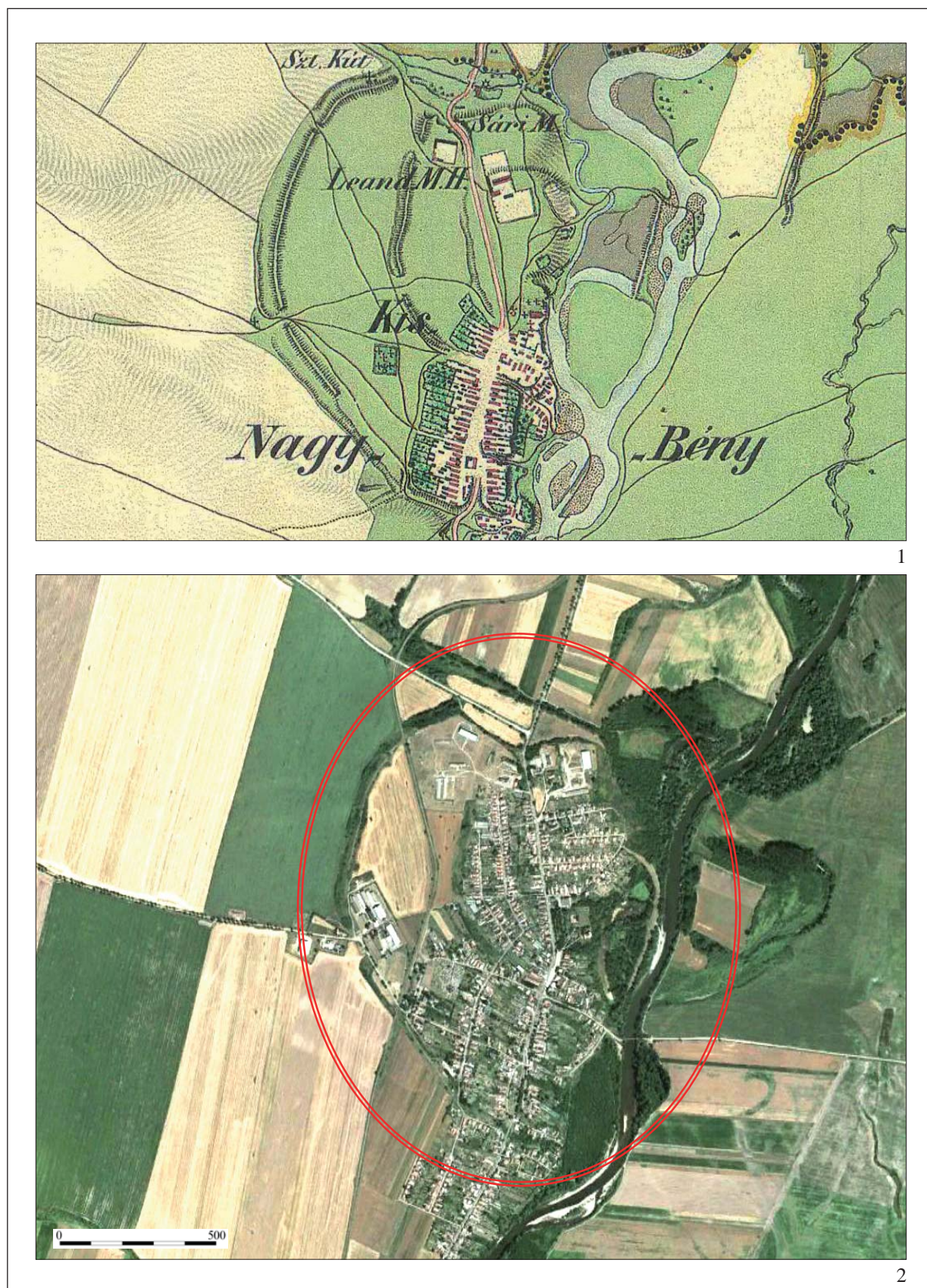
4

177. kép. Arad. 1: Az ispánsági vár alaprajza (Bóna 1998); 2: A prépostság alaprajza (Rusu–Hurezan 1999);

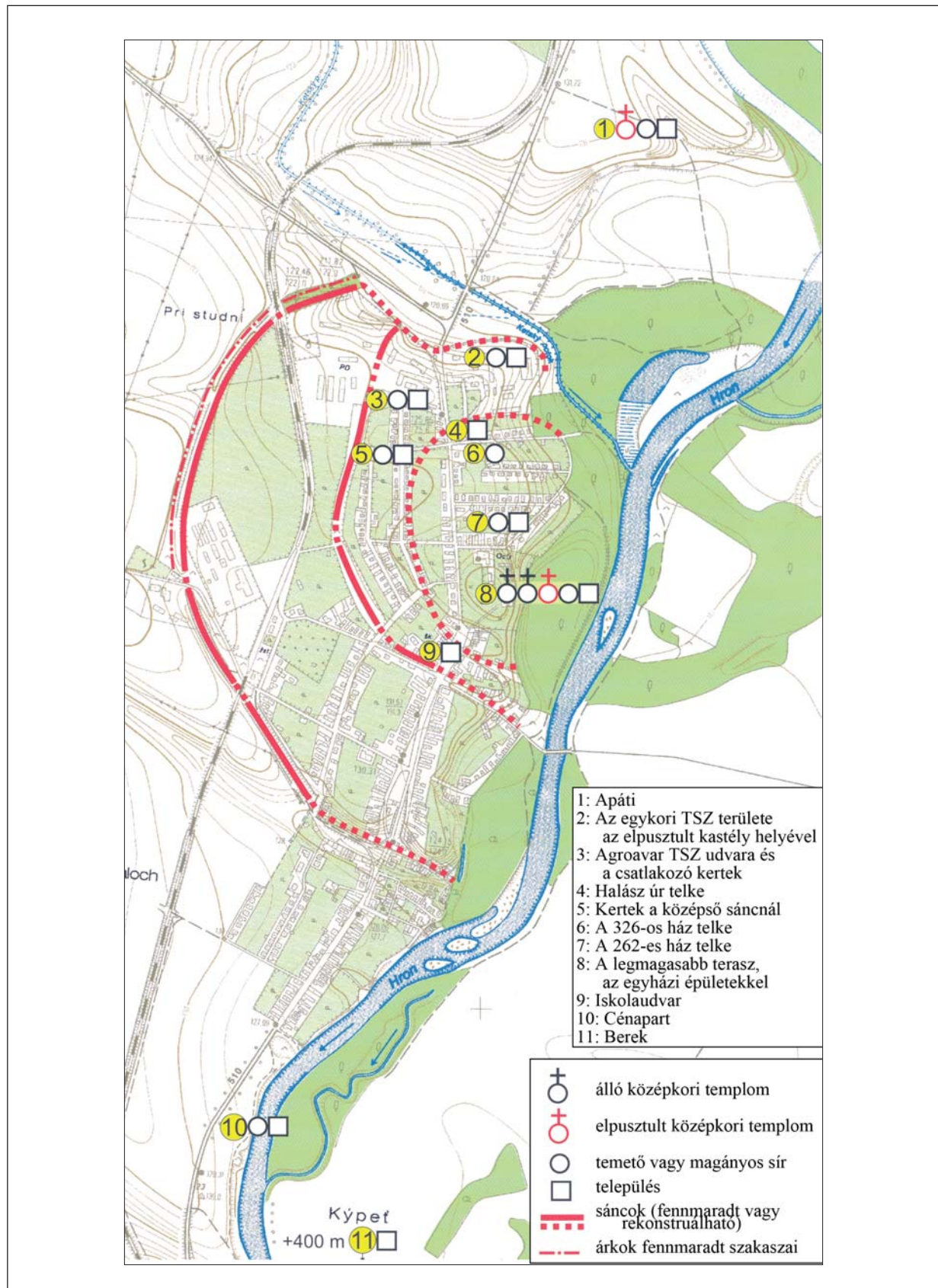
3: A vár sánca (fénykép: Mordovin M.); 4: A prépostság romjai (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 177. Arad. 1: Layout of the castle (Bóna 1998); 2: Ground plan of the provostry (Rusu–Hurezan 1999);

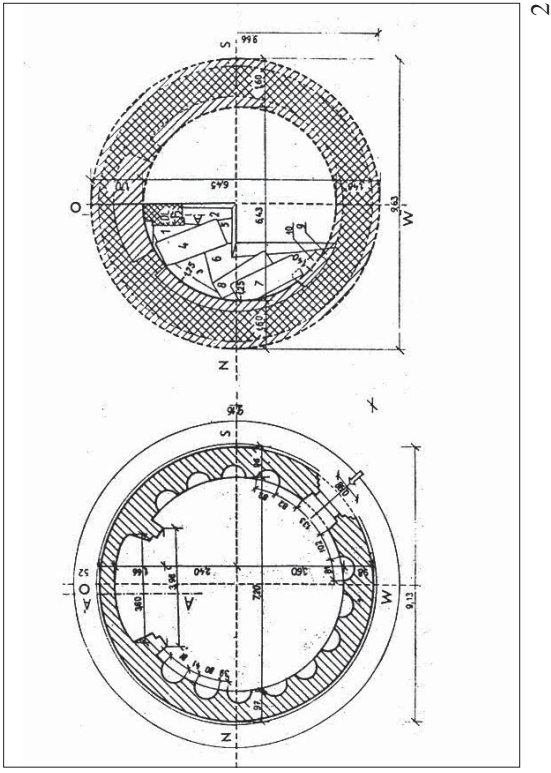
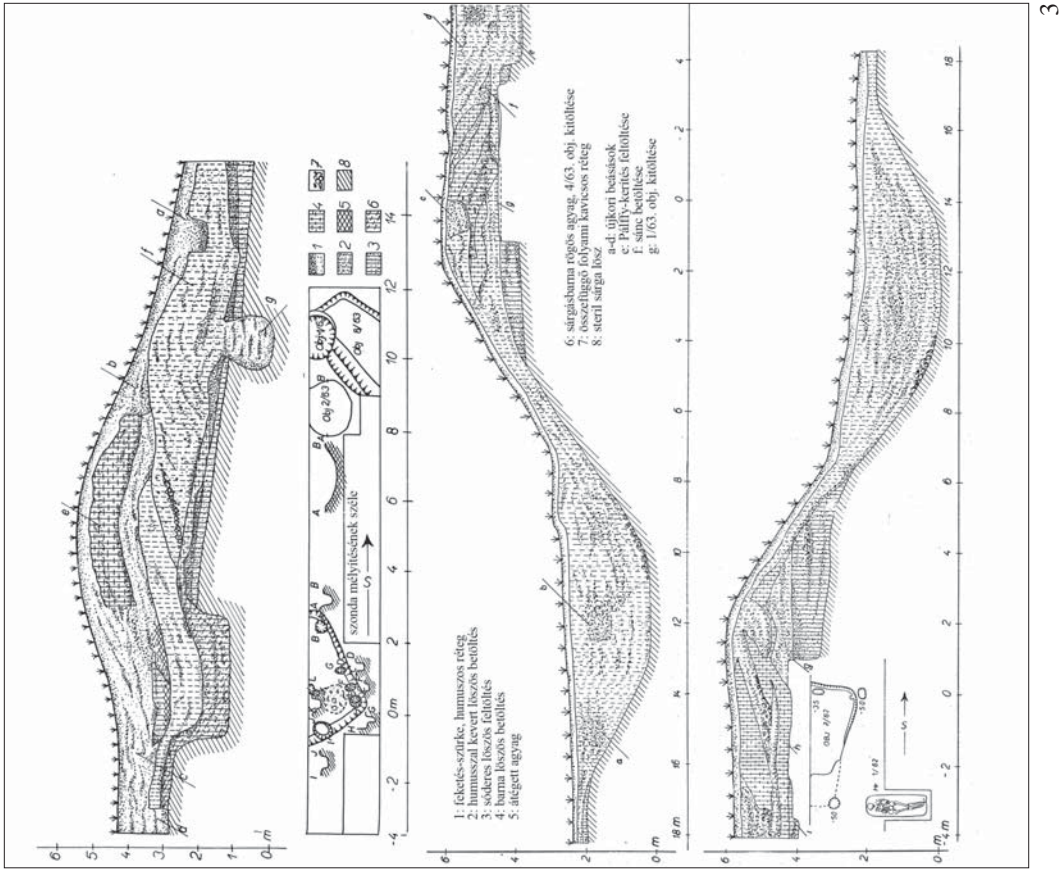
3: Rampart of the castle (photo by M. Mordovin); 4: Ruins of the provostry (photo by M. Mordovin)

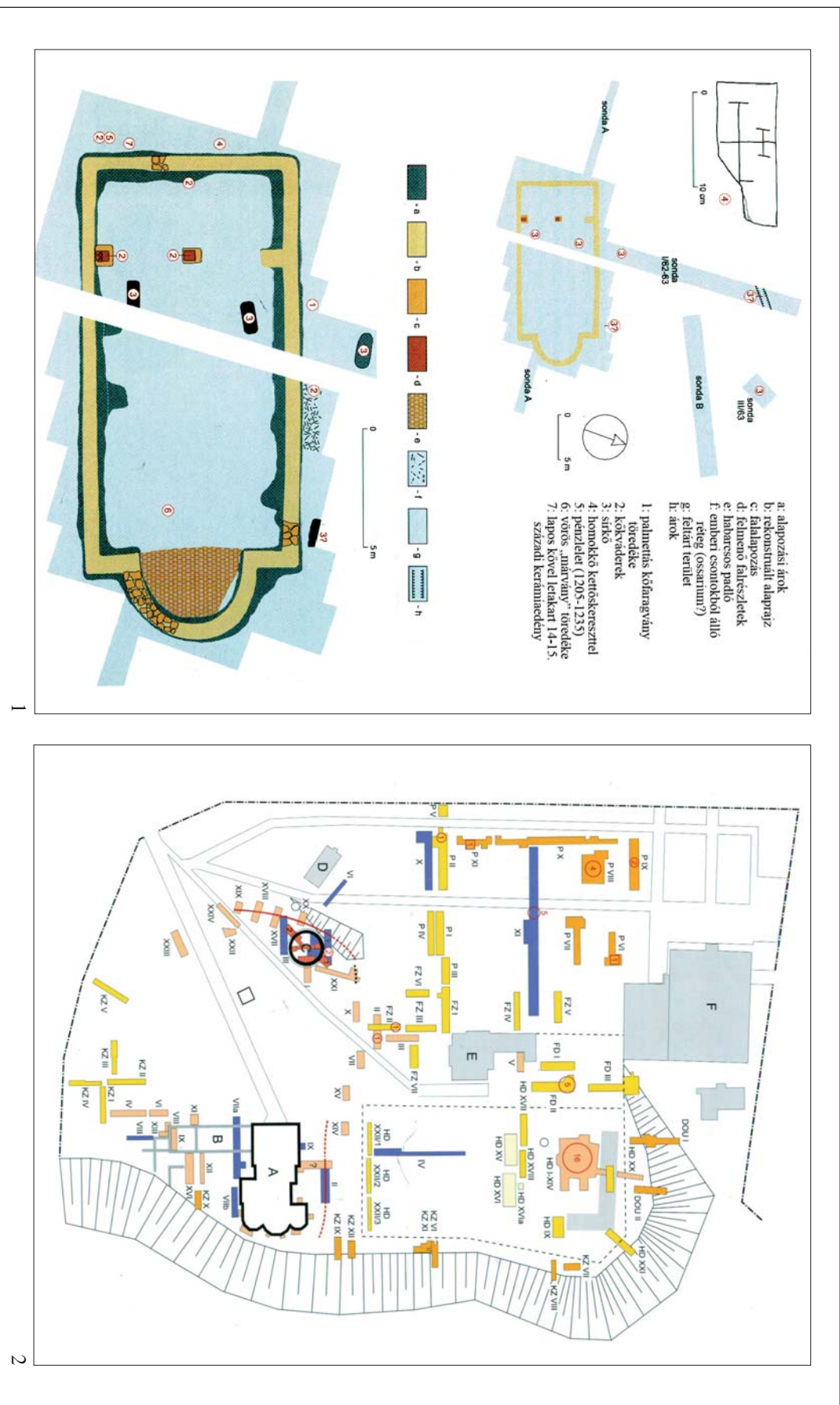
178. kép. Bény (Bíňa). 1: A település a második katonai felmérésen; 2: A település űrfelvételen
 Fig. 178. Bény (Bíňa). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

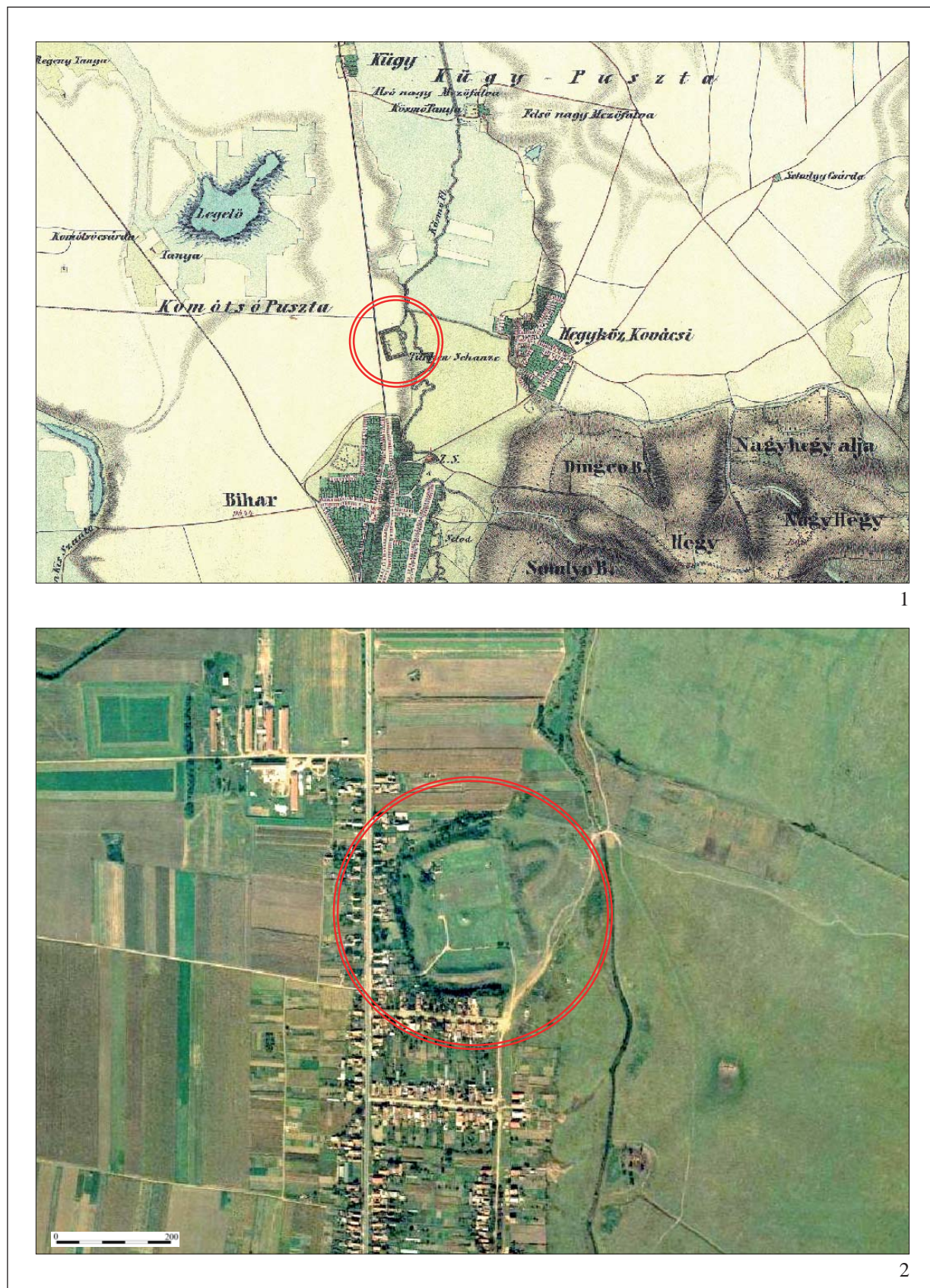

179. kép. Bény (Bíňa), a település alaprajza főbb régészeti emlékek megjelölésével (POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014)
 Fig. 179. Bény (Bíňa), layout of the settlement showing the main archaeological sites (POMFYOVÁ–SAMUEL–ŽAŽOVÁ 2014)

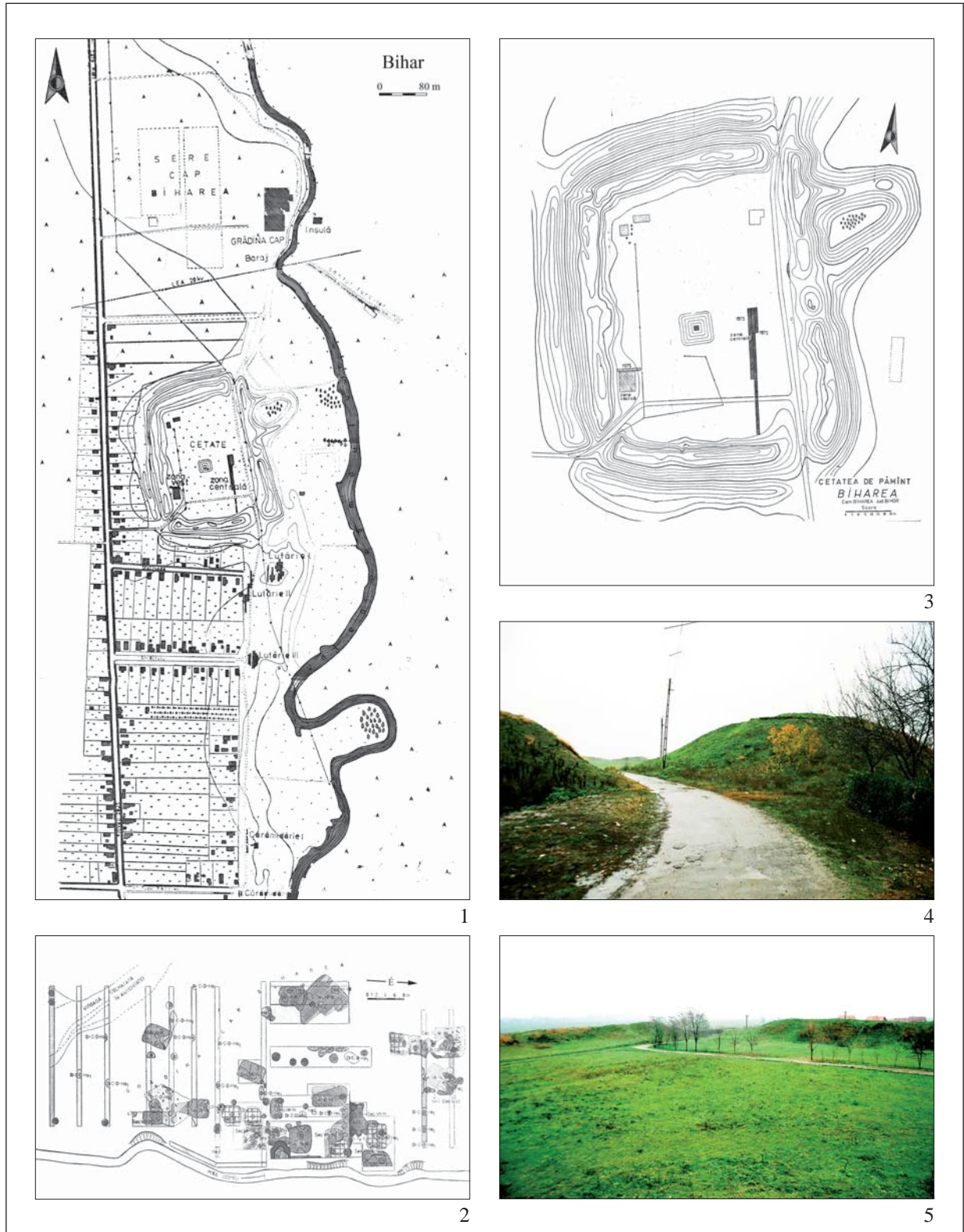

180. kép. Bény (Bíňa). 1: A sáncátvágás fényképe (POMFYOVÁ-SAMUEL-ŽAŽOVÁ 2014); 2: A rotunda alaprajza; 3: A sáncok metszetrajzai (HABOVŠTIK 1966a)
 Fig. 180. Bény (Bíňa). 1: Photo of the rampart excavation (POMFYOVÁ-SAMUEL-ŽAŽOVÁ 2014); 2: Ground plan of the rotunda; 3: Section drawing of the ramparts (HABOVŠTIK 1966a)

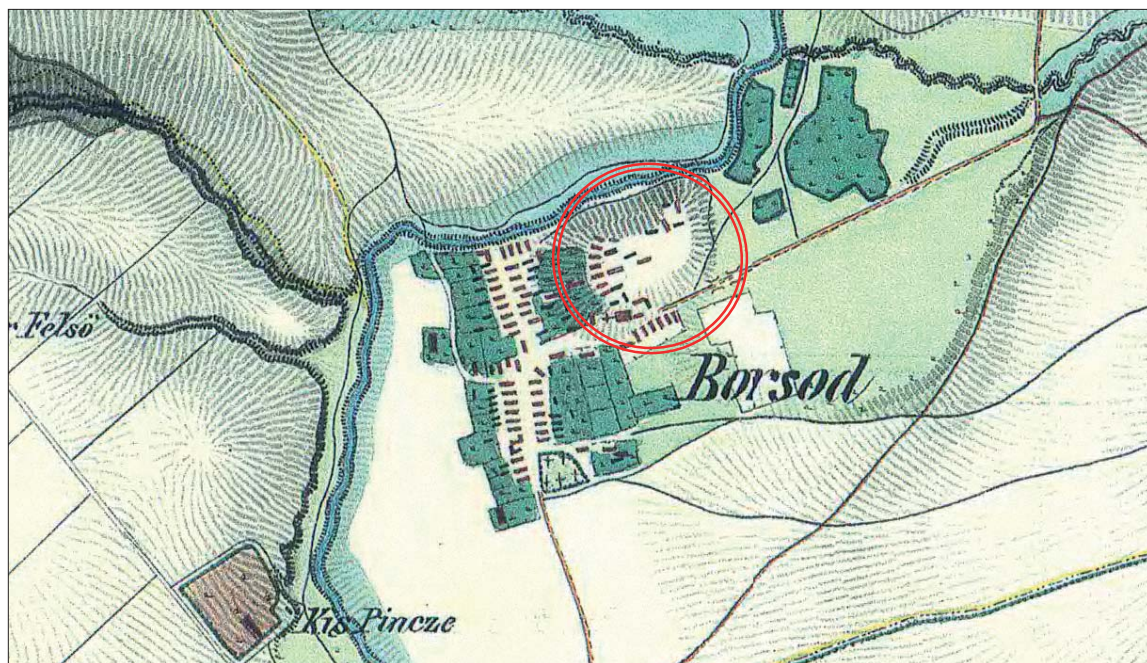

182. kép. Bihar (Biharea). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvétele (apia.ro)
 Fig. 182. Bihar (Biharea). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site (apia.ro)

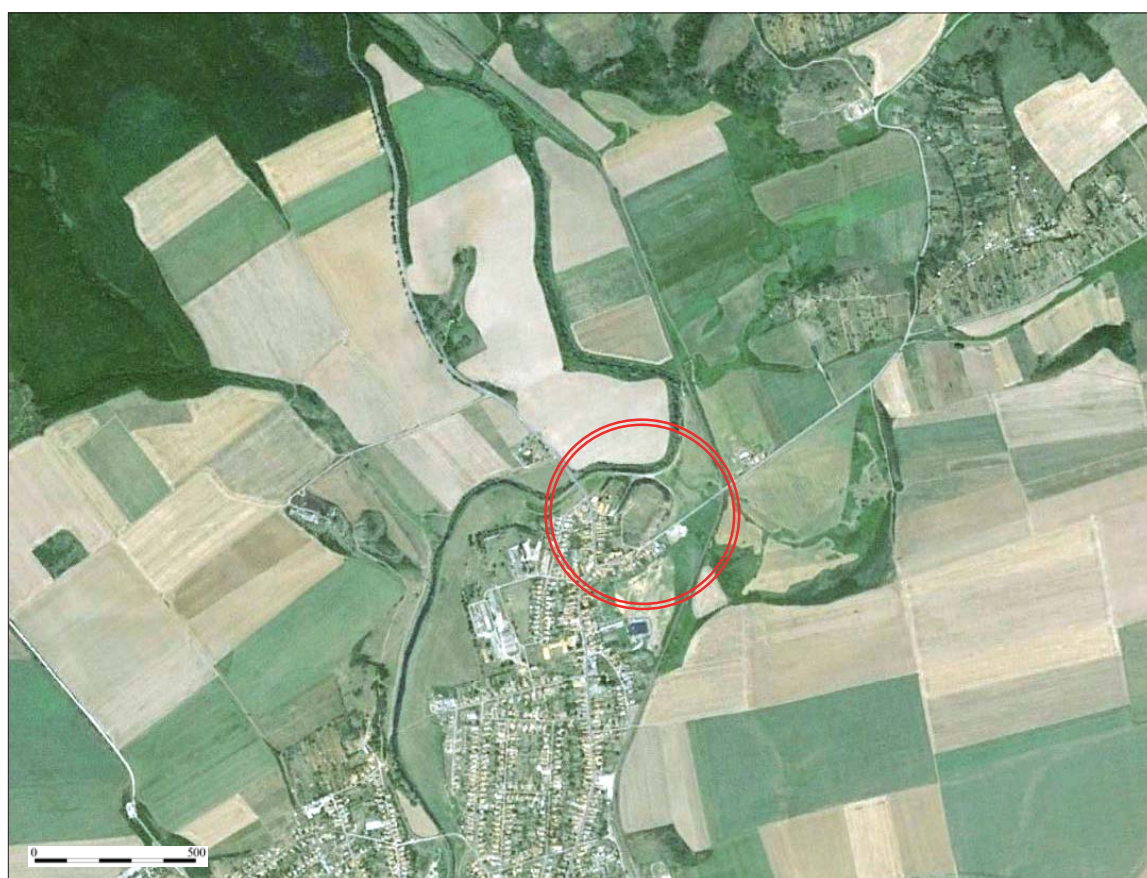

183. kép. Bihar (Biharea). 1: Régészetileg kutatott helyszínek a vár környezetében; 2: „T.Sz. kertje” lelőhely ásatási alaprajza (a feltételezett „templommal”); 3: A vár alaprajza (DUMITRAȘCU 1994); 4–5: A vár délnyugati sarka és a vár belseje, a déli és a nyugati sáncokkal (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 183. Bihar (Biharea). 1: Excavated sites around the castle; 2: Excavation plan of the „T.Sz. Garden” site with the hypothetical ‘church’; 3: Layout of the castle (DUMITRAȘCU 1994); 4–5: South-eastern corner and interior of the castle with the ramparts (photo by M. Mordovin)

1

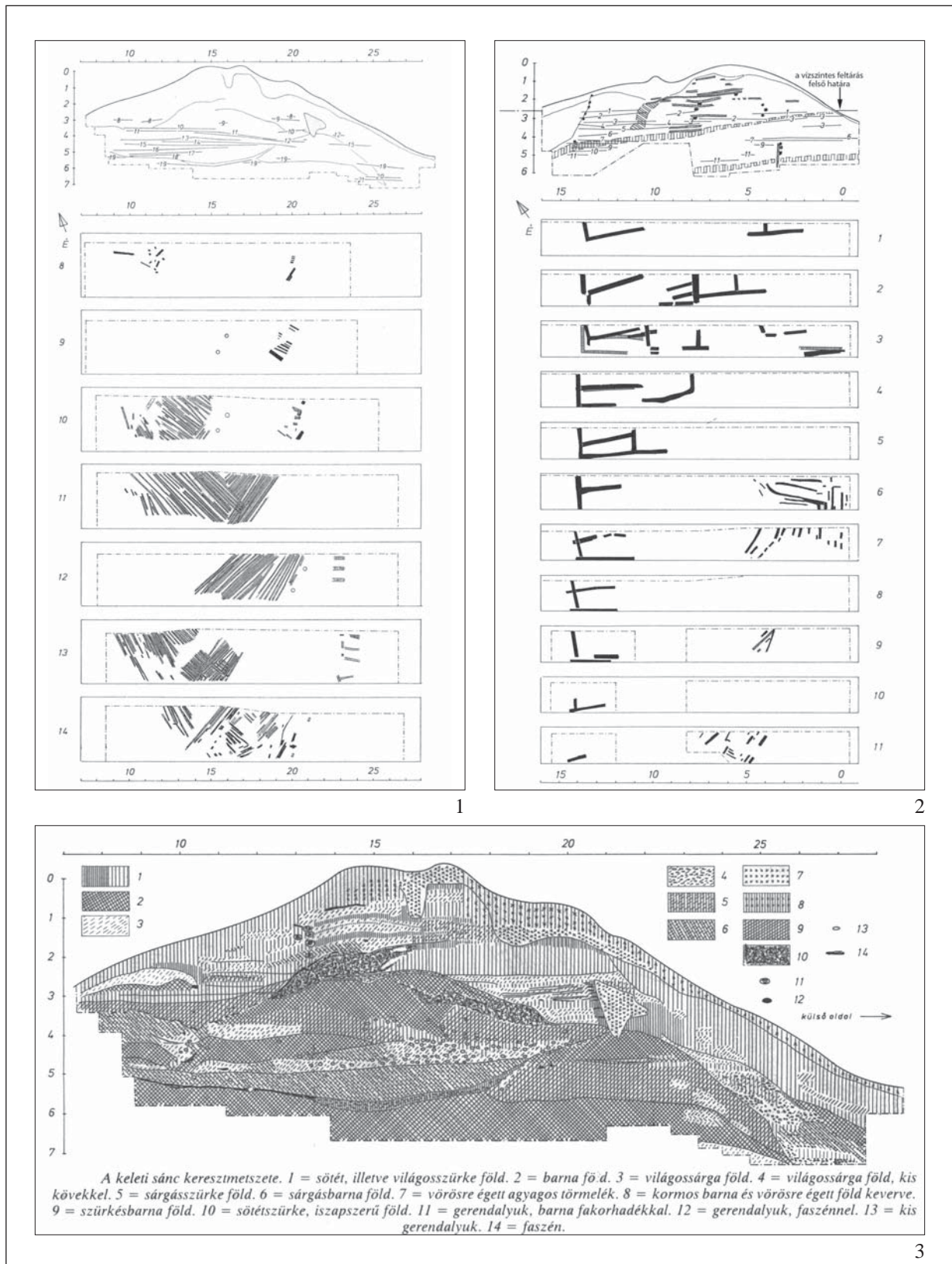
2

184. kép. Borsod. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely ürfelvételen
 Fig. 184. Borsod. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

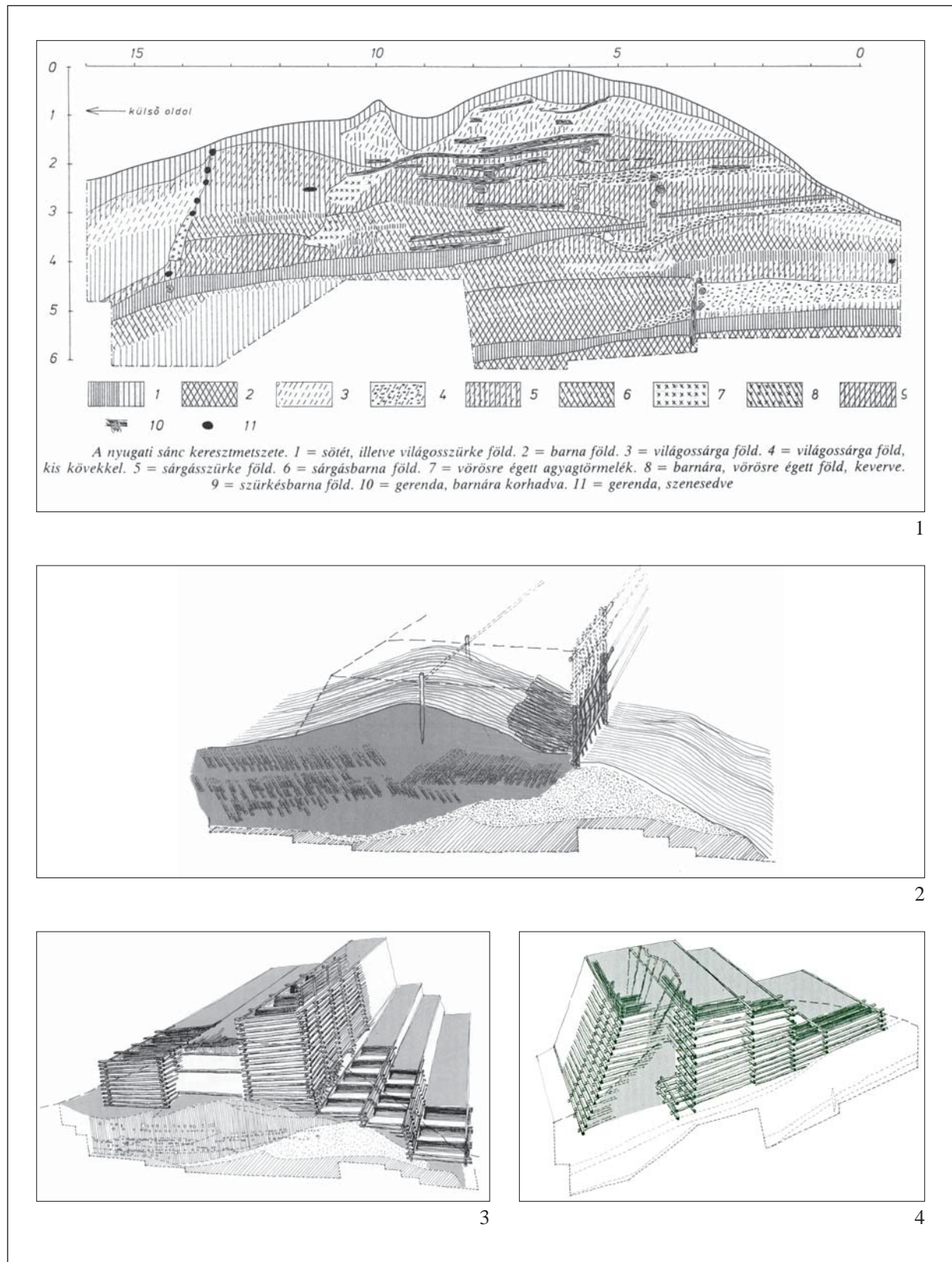
185. kép. Borsod. 1: A vár alaprajza (WOLF 1996b); 2–3: A vár déli fele, háttérben a középkori alapokon nyugvó templommal, illetve a vár nyugati fele (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 185. Borsod. 2: Layout of the castle (WOLF 1996b); 2–3: Southern and western part of the castle, in the background church on medieval foundations (photo by M. Mordovin)

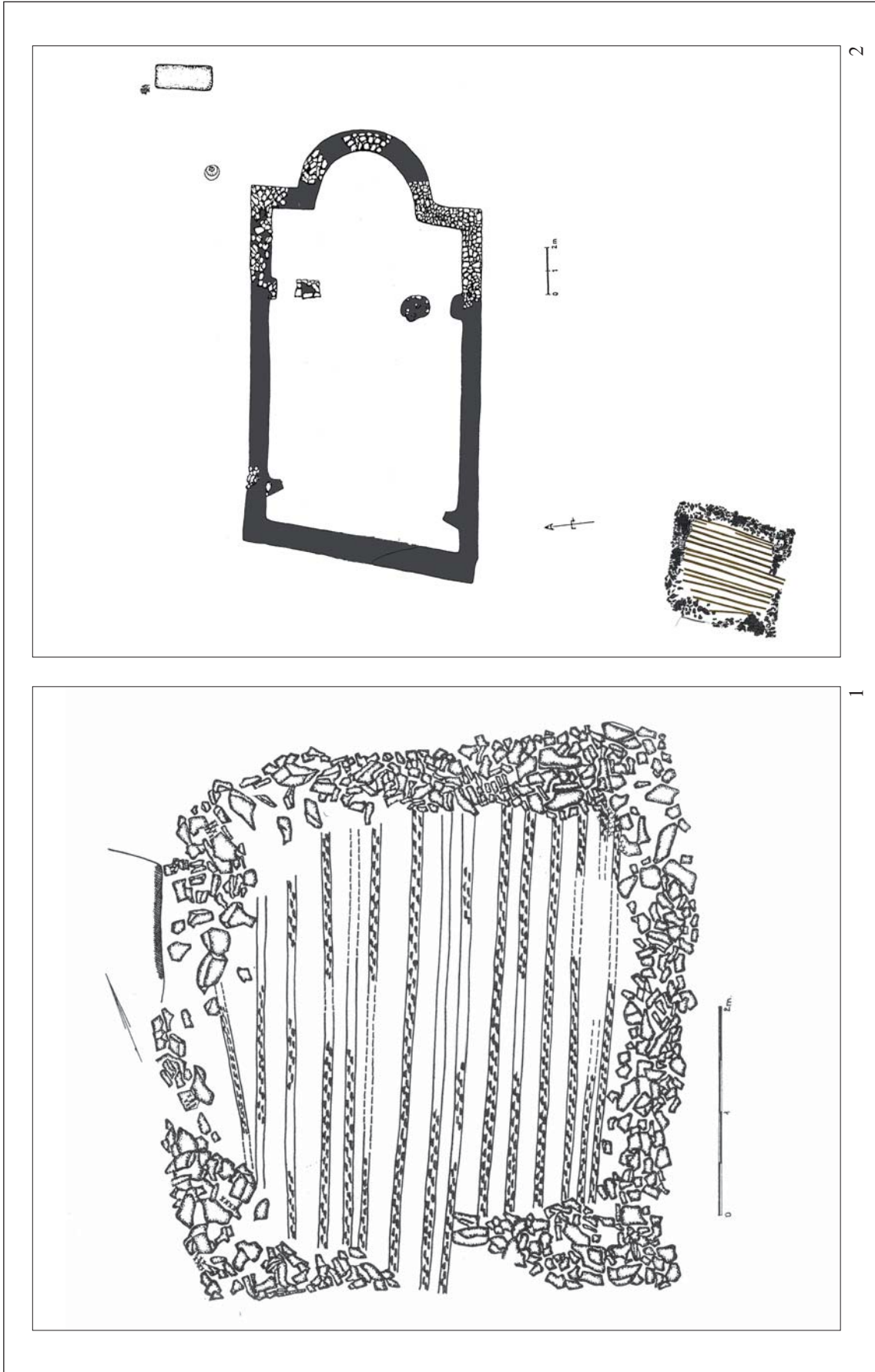
186. kép. Borsod. 1–2: A keleti, illetve a nyugati sánc metszet- és felszínrajzai;
3: A keleti sánc részletes metszetrájza (NOVÁKI 1993)

Fig. 186. Borsod. 1–2: Section drawings and excavation plans of the eastern and western ramparts;
3: Detailed section drawing of the eastern rampart (NOVÁKI 1993)

187. kép. Borsod. 1: A nyugati sánc részletes metszetrajza; 2-3: A keleti sánc első és második periódusának rekonstrukciós rajza; 4: A nyugati sánc rekonstrukciós rajza (NOVÁKI 1993)

Fig. 187. Borsod. 1: Detailed section drawing of the western rampart; 2-3: Reconstruction of the first and second phases of the eastern rampart; 4: Reconstruction of the western rampart (NOVÁKI 1993)

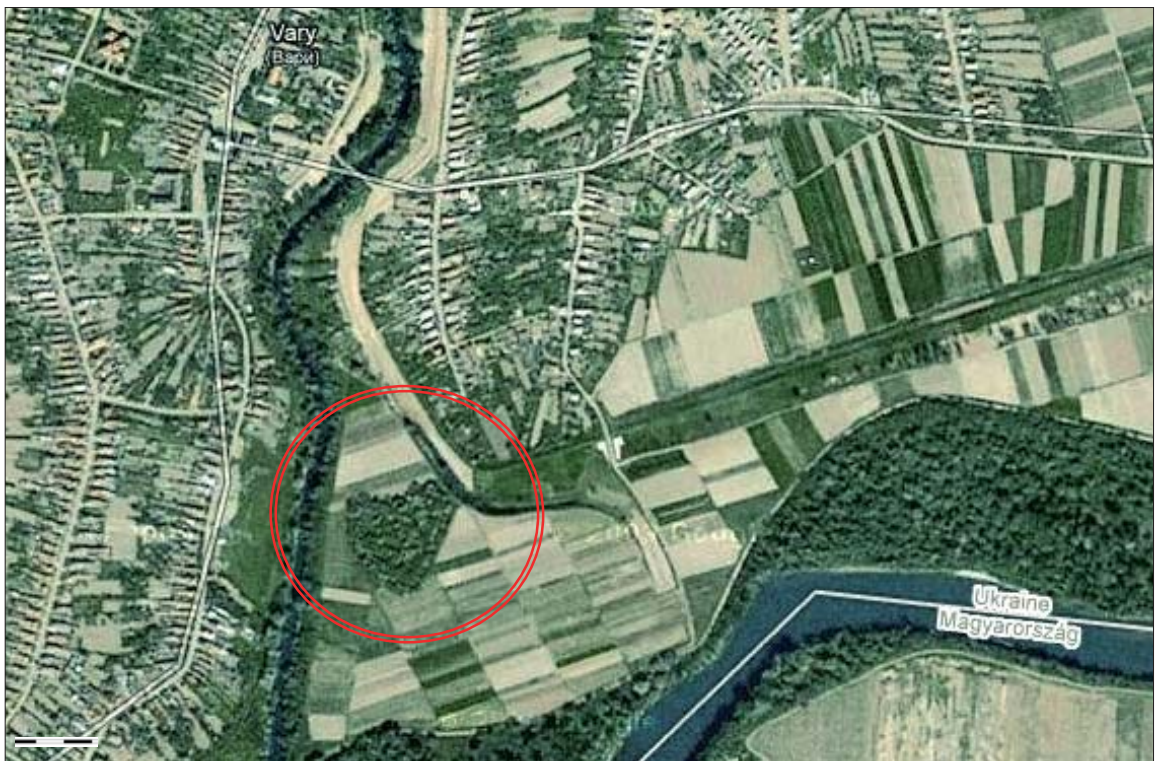

188. kép. Borsod. 1: A várbelső kőalapozását épületének alaprajza; 2: A templom és kőalapozását egymáshoz viszonyított helyzete és alaprajza (Wolf 1996b)

Fig. 188. Borsod. 1: Ground plan of the building on stone foundations in the castle; 2: Layout of the church and stone-building (Wolf 1996b)

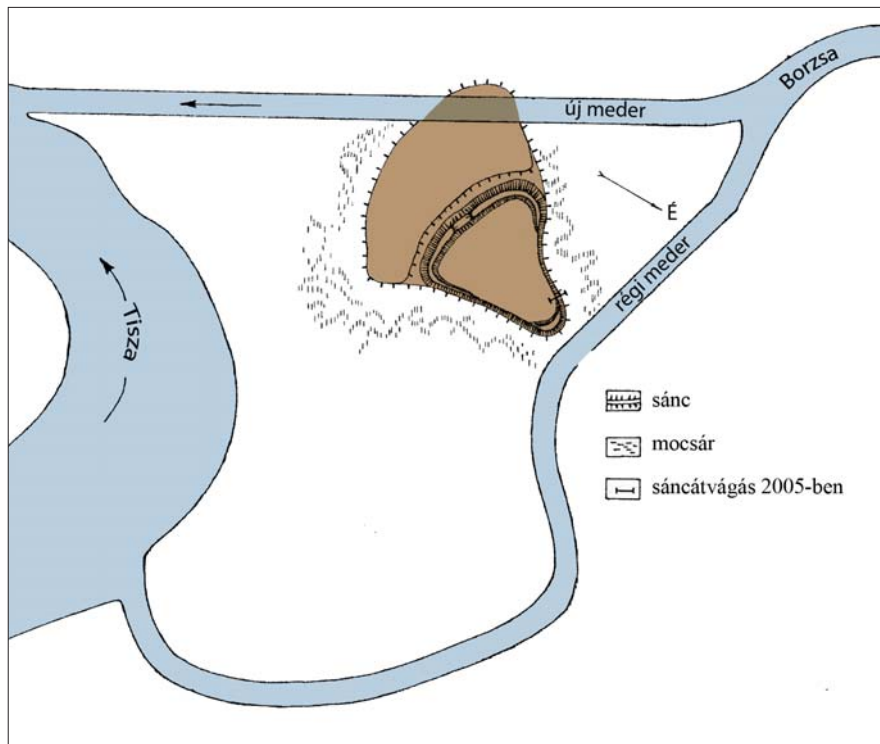

1

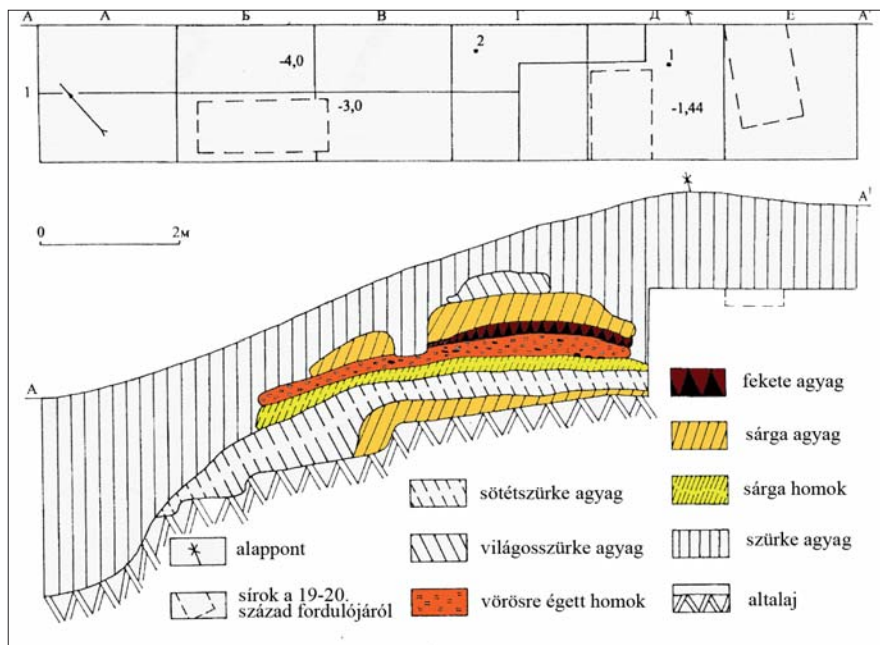

2

189. kép. Borsova (Боржжава). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Borsova (Боржжава) űrfelvételen
 Fig. 189. Borsova (Боржжава). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

1

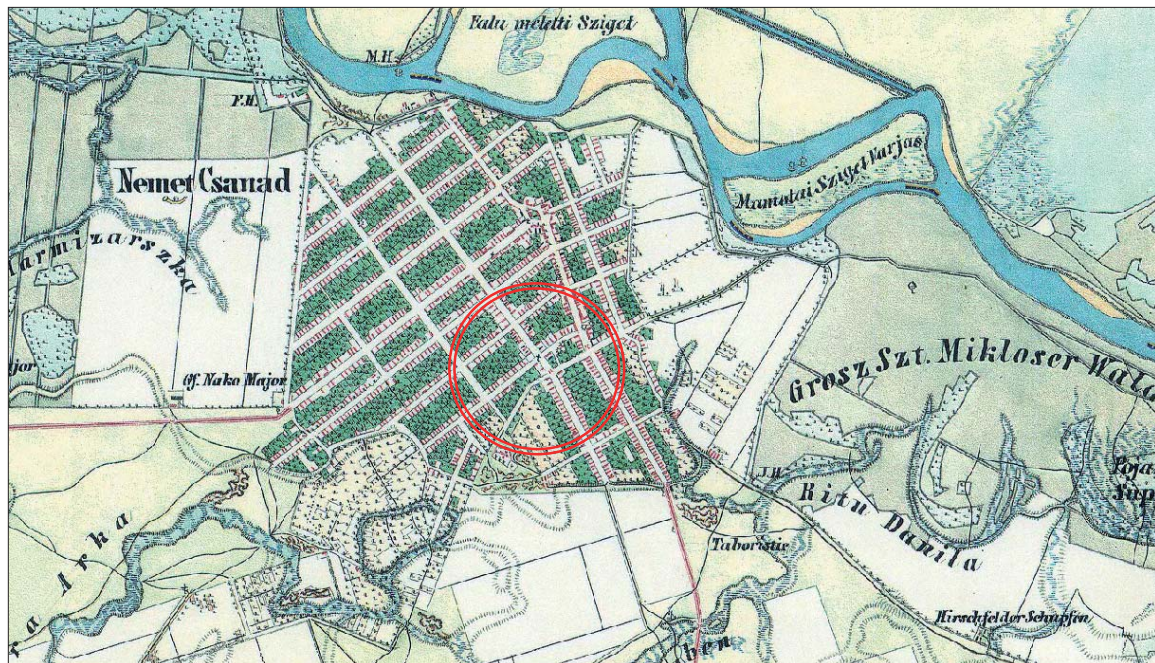
2

190. kép. Borsova (Боржова). 1: A lelőhely vázlatos alaprajza;

2: A sáncátvágás felszín- és metszetrajza (PROHNENKO 2007)

Fig. 190. Borsova (Боржова). 1: Schematic layout of the castle;

2: Section drawing and excavation plan of the rampart (PROHNENKO 2007)

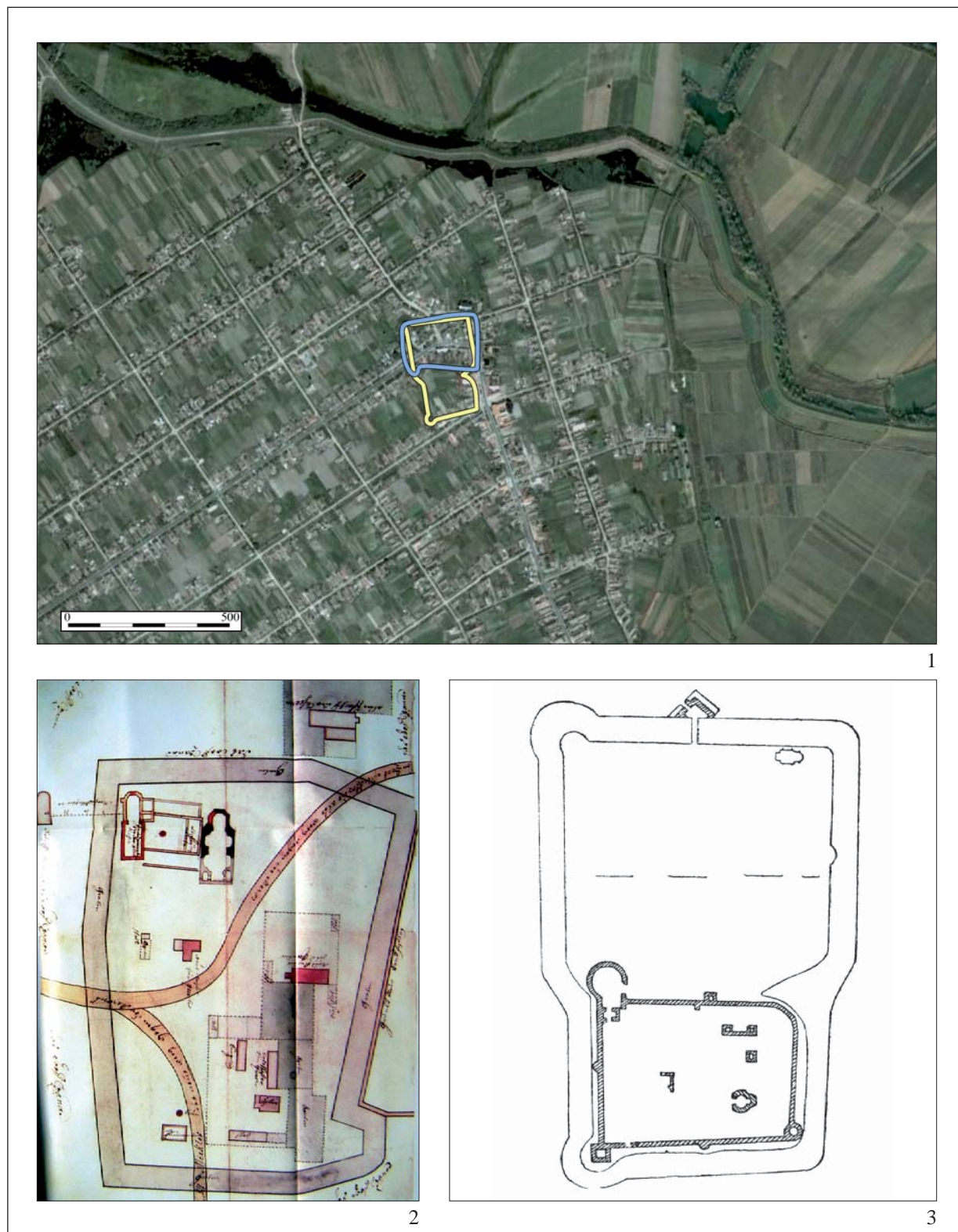
1

2

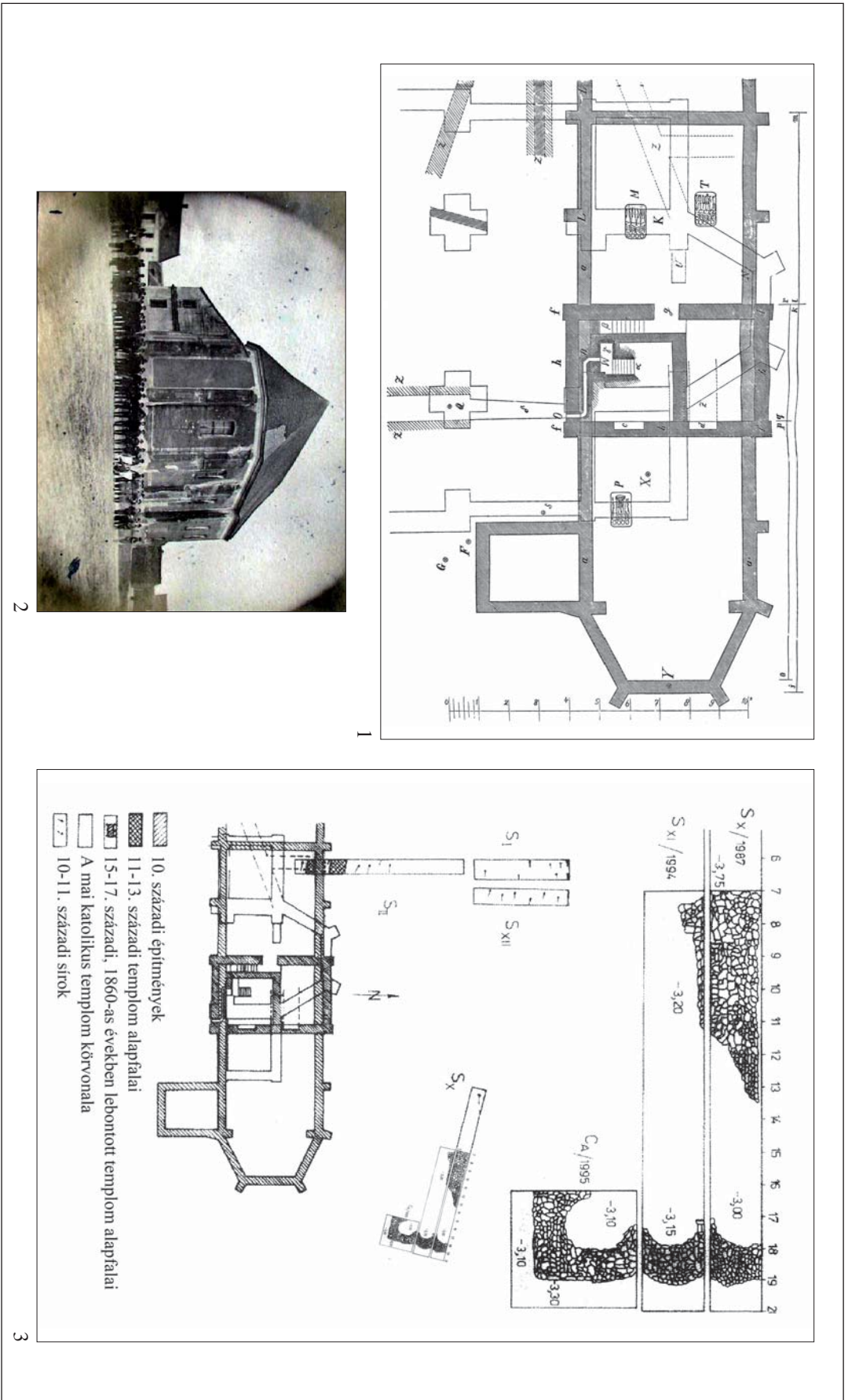
191. kép. Csanád (Cenad). 1: A település a második katonai felmérésen;
2: A település központja űrfelvételen (apia.ro)

Fig. 191. Csanád (Cenad). 1: Location of the site on the second military survey;
2: Centre of the modern settlement on a satellite image (apia.ro)

192. kép. Csanád (Cenad). 1: Az egykori vár rekonstruált helye a mai településre vetítve (Marsigli és egy 18. századi térkép alapján); 2: Ismeretlen eredetű térkép a csanádi vár maradványairól (cetatii.medievistica.ro); 3: Luigi Fernando Marsigli felmérése a csanádi várról (1697) (IAMBOR 2005)

Fig. 192. Csanád (Cenad). 1: Reconstructed location of the former castle on the modern map (after Marsigli and an anonymous 18th-century maps); 2: Map of unknown origin showing the remains of castle (cetatii.medievistica.ro); 3: Luigi Fernando Marsigli's survey of the castle (1697) (IAMBOR 2005)

193. kép. Csanád (Cenad). 1: Középkori eredetű templom alaprajza bontás közben (HENSZELMANN 1871); 2: A középkori eredetű templom lebontása előtt (delmagyar.hu); 3: A régészeti kutatások összesített alaprajza (IAMBOR–MATEI–BEJAN 1982, IAMBOR 2005)

Fig. 193. Csanád (Cenad). 1: Ground plan of the demolished medieval church (HENSZELMANN 1871); 2: Medieval church before the demolition (delmagyar.hu); 3: General plan of the excavated sites in the centre (IAMBOR–MATEI–BEJAN 1982, IAMBOR 2005)

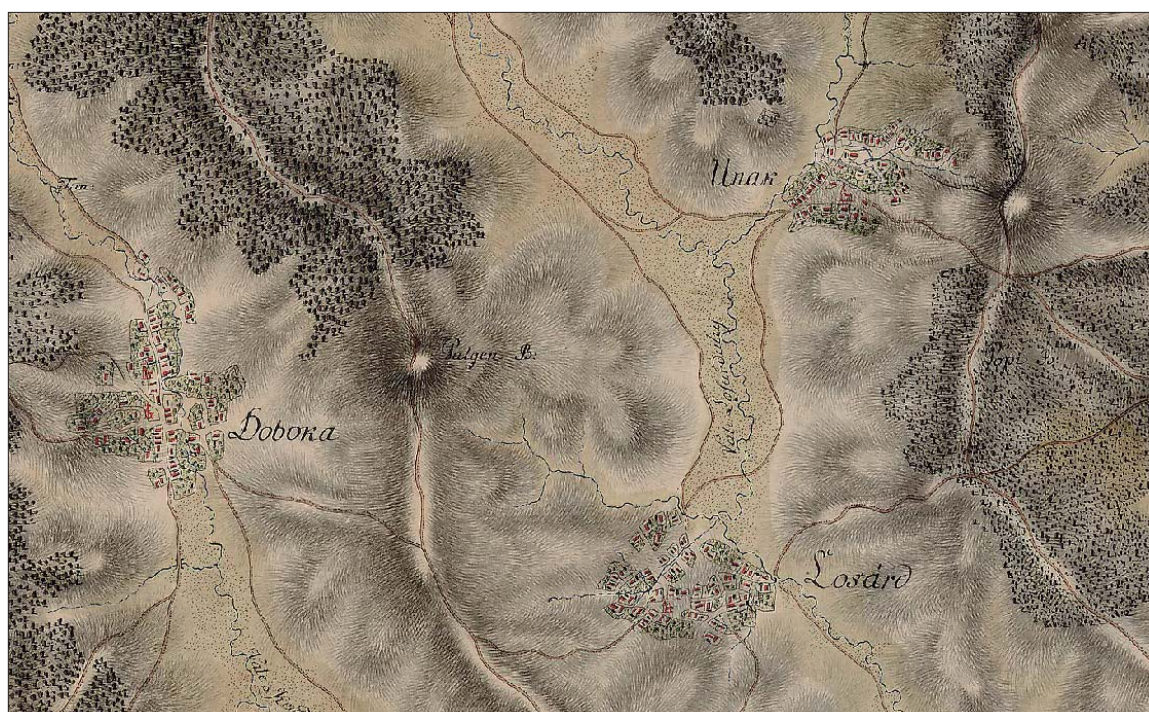

1

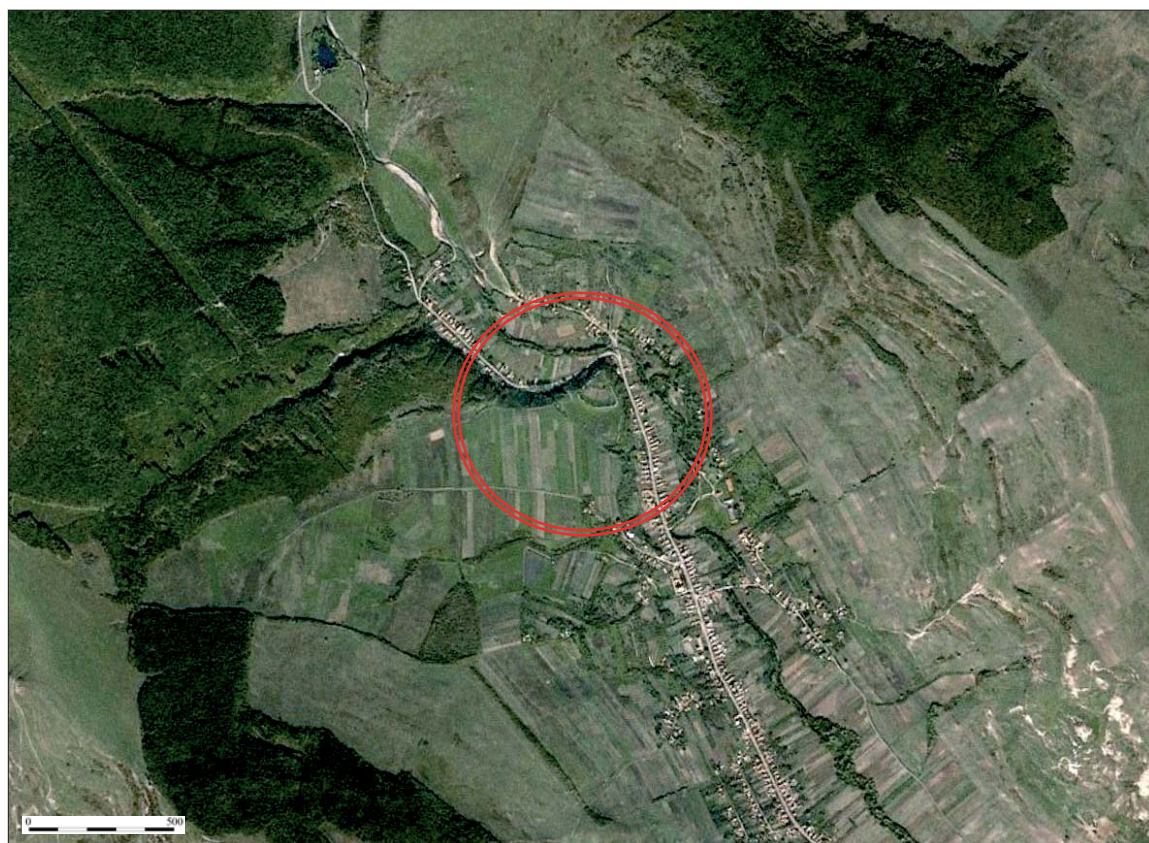

2

194. kép. Darufalva (Draßburg). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: Darufalva (Draßburg) űrfelvételen
 Fig. 194. Darufalva (Draßburg). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

1

2

196. kép. Doboka (Dăbâca). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: Doboka (Dăbâca) űrfelvételen
 Fig. 196. Doboka (Dăbâca). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

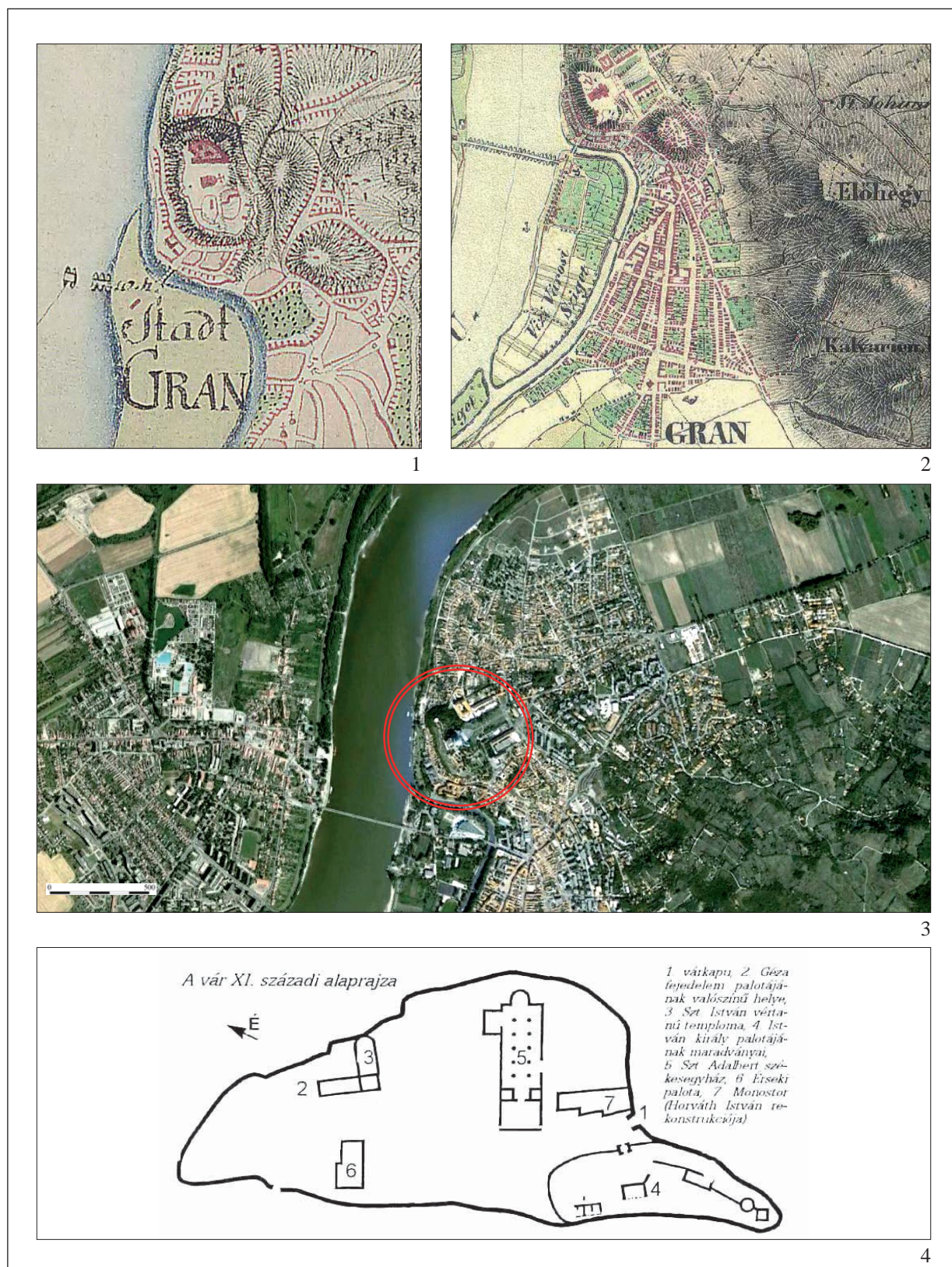
198. kép. Doboka (Dăbâca). 1–2: A belső vár a helyreállított közfalal és a vár 3. része (fénykép: Mordovin M.); 3: A vár egyházi épületei: 1) Boldogasszony (GÁLL 2011); 2) A vár IV. részén álló ismeretlen titulusú templom (GÁLL 2011); 3) Tamás kerije (GÁLL 2013); 4: Gerendaalapozású épület a vár IV. részén (IAMBOR 2005)

Fig. 198. Doboka (Dăbâca). 1–2: Inner castle with the reconstructed stone wall and the 3rd area of the castle (photo by M. Mordovin); 3: Ecclesiastic buildings: 1) Virgin Mary's (GÁLL 2011); 2) church from the 4th area of the castle with unknown dedication (GÁLL 2011); 3) church from Tamás' Garden (GÁLL 2013); 4: Timber framed building in the 4th area of the castle (IAMBOR 2005)

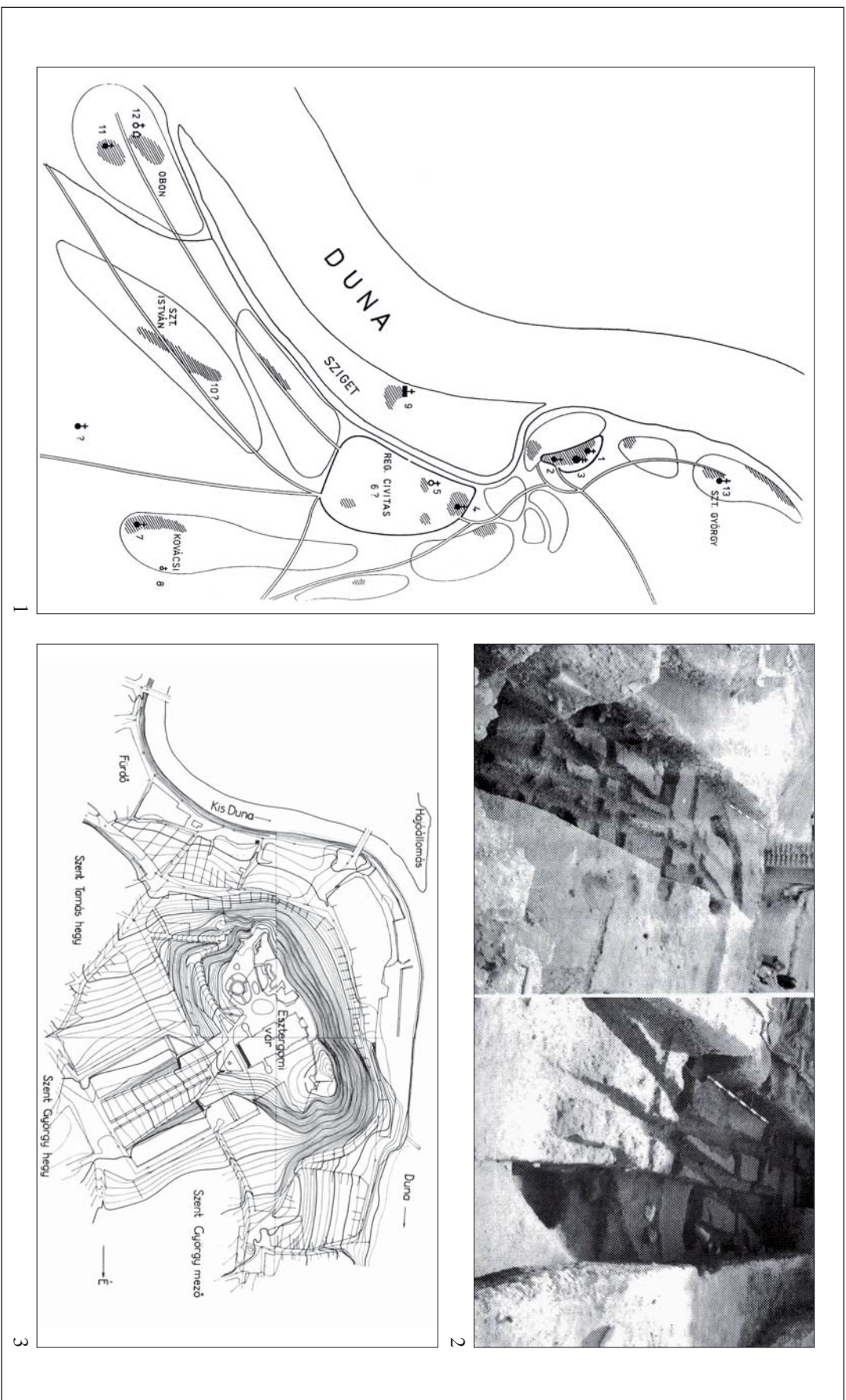
199. kép. Doboka (Dăbâca). 1–2: A vár első és második periódusának rekonstrukciója a legutóbbi feldolgozás szerint; 3: A késő középkori vár rekonstrukciója a legutóbbi feldolgozás szerint (Gyöngyössi János rajza, GÁLL 2016); 4: A vár Árpád-kori topográfiája (GÁLL 2011)

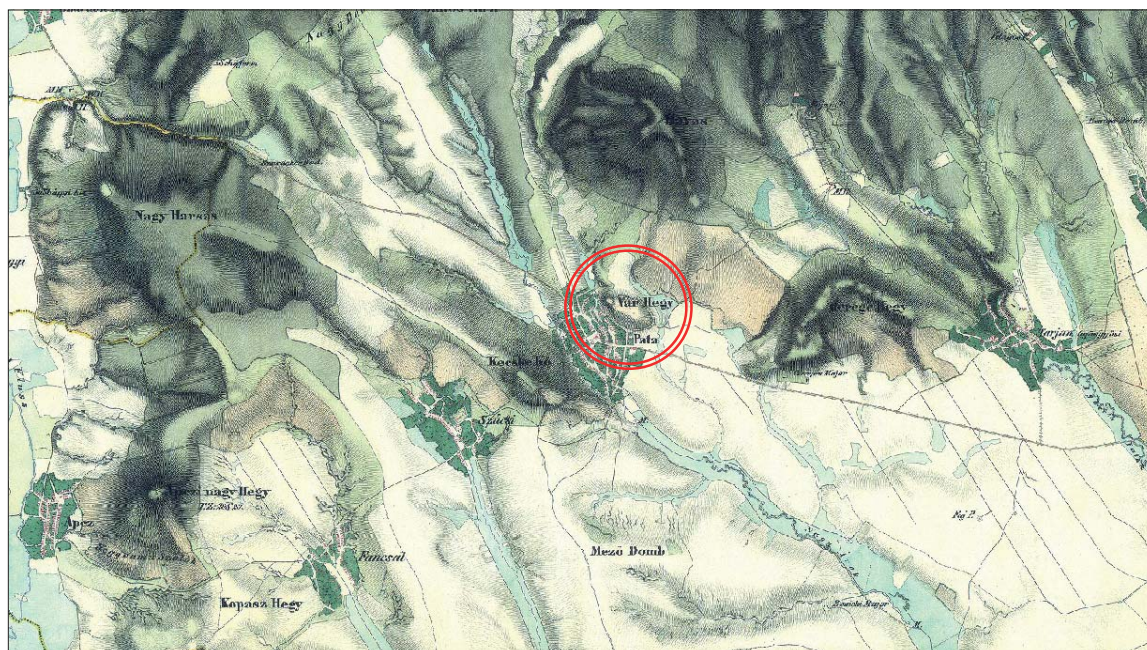
Fig. 199. Doboka (Dăbâca). 1–2: Reconstructions of the first and second phases according to the most recent evaluation; 3: Reconstruction of the late medieval castle according to the most recent evaluation (János Gyöngyössi's drawing, GÁLL 2016); 4: The 10th–13th-century topography of the castle (GÁLL 2011)

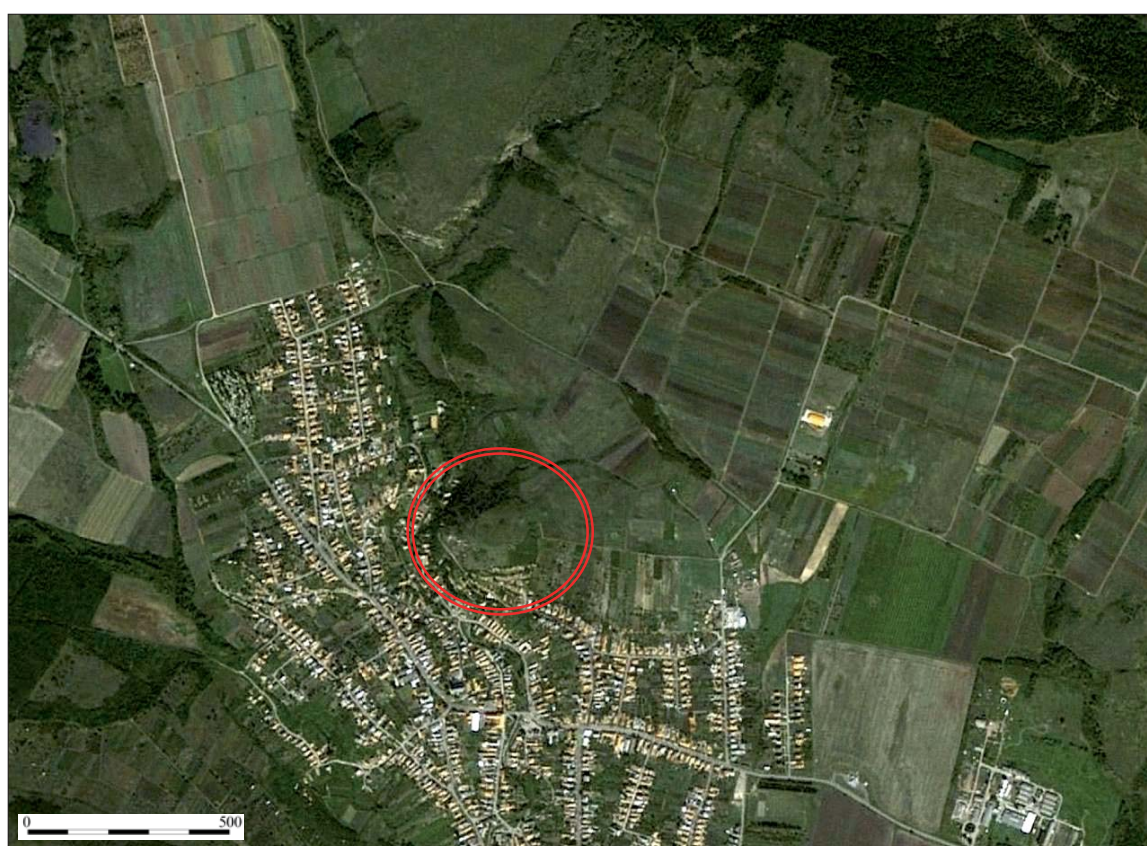
200. kép. Esztergom. 1: Az első katonai felmérésen; 2: Esztergom a második katonai felmérésen; 3: A lelőhely űrfelvételen; 4: A vár rekonstruált korai állapota (BUZÁS 2004)

Fig. 200. Esztergom. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Esztergom on the second military survey; 3: Satellite image of the site; 4: Reconstructed view of the early phase (BUZÁS 2004)

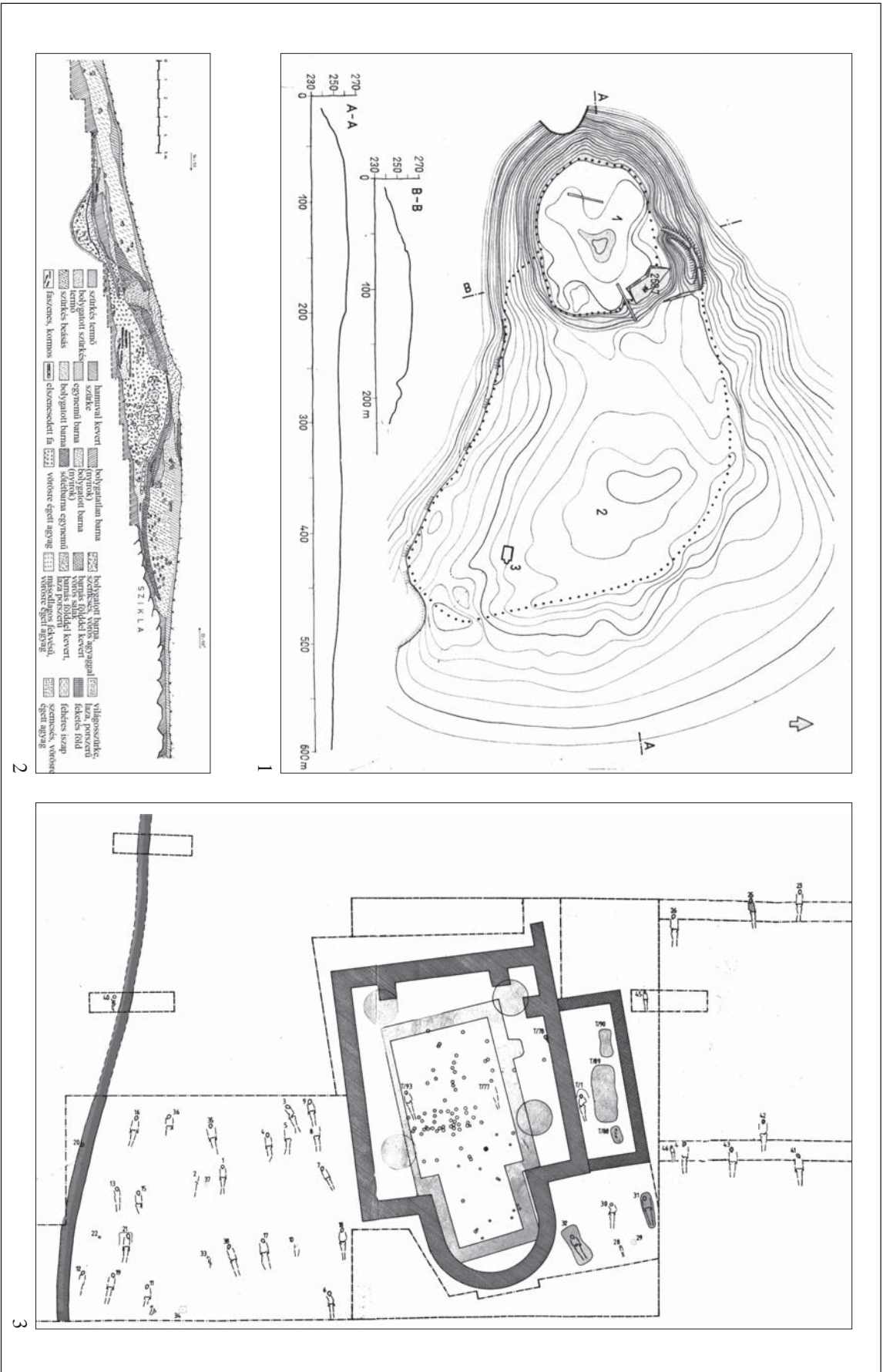

1

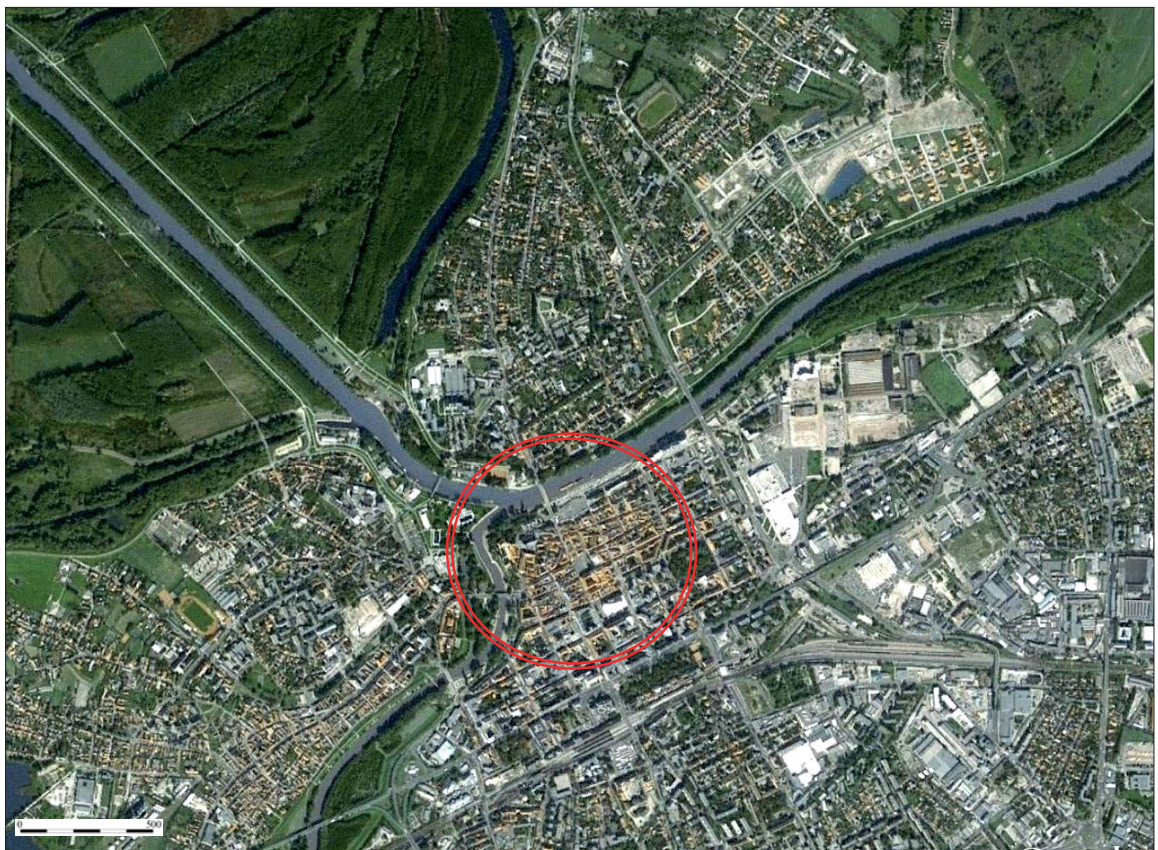
2

202. kép. Gyöngyöspata. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Gyöngyöspata úrfelvételen
 Fig. 202. Gyöngyöspata. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

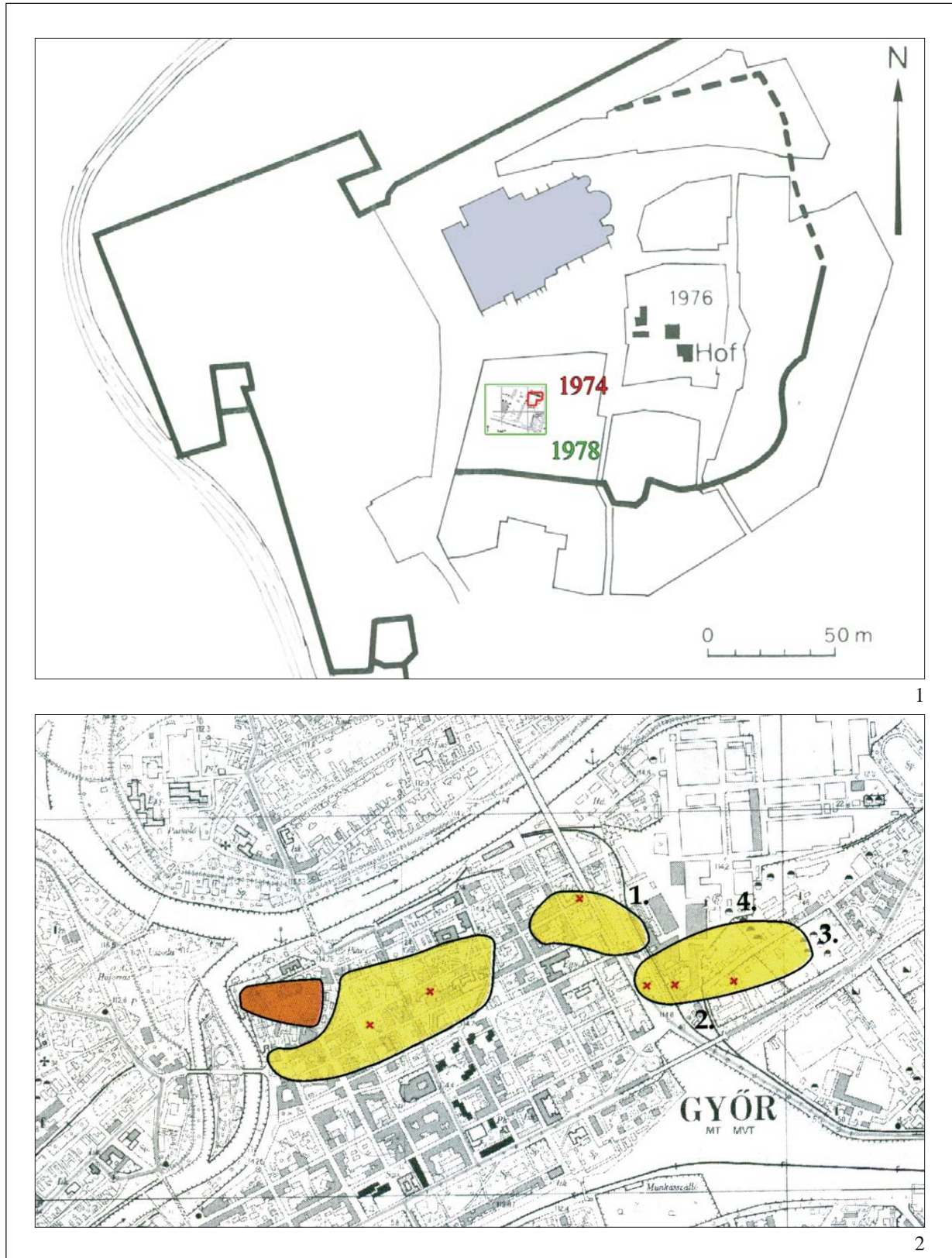

1

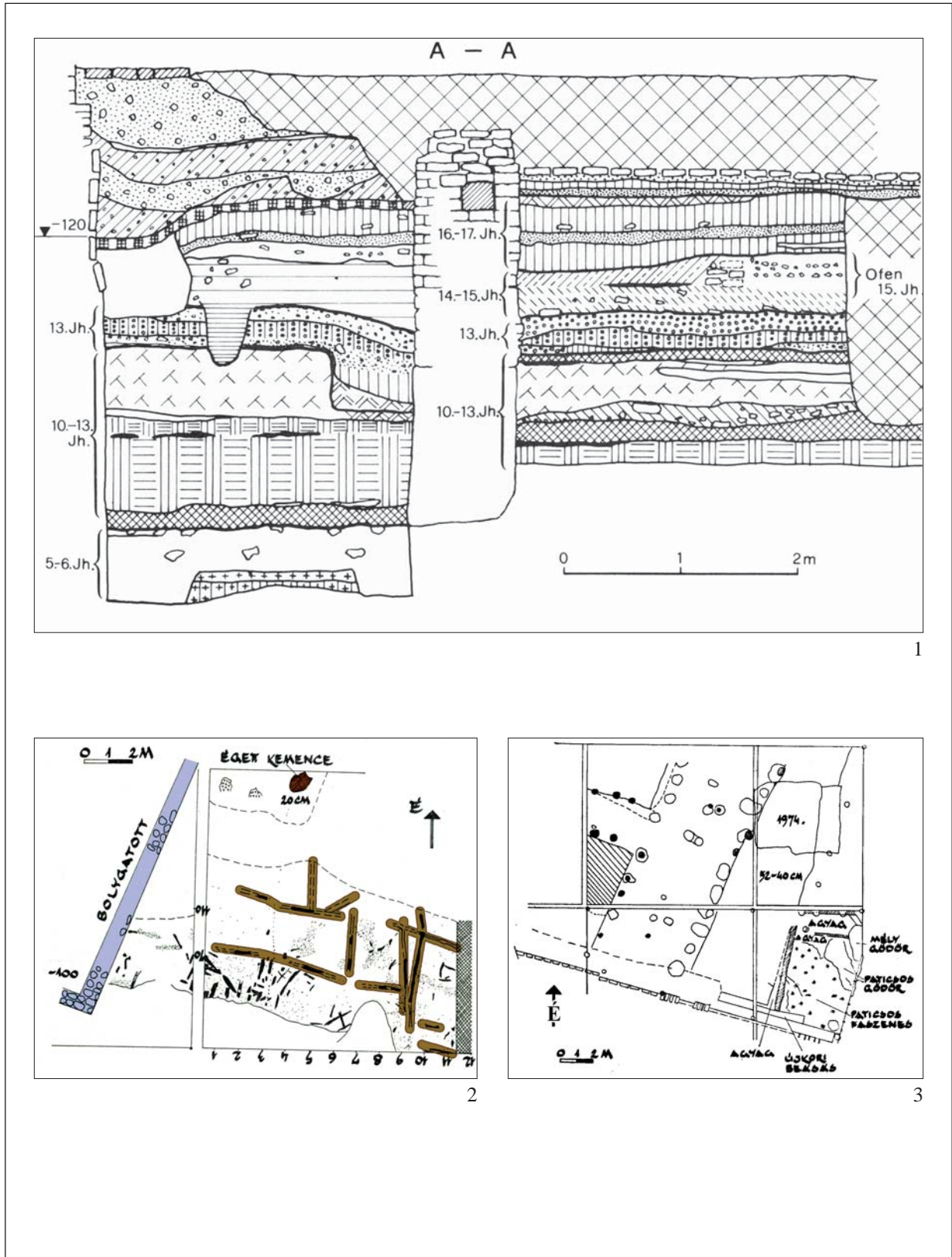
2

204. kép. Győr. 1: A település az első katonai felmérésen; 2: Győr úrfelvételen
 Fig. 204. Győr. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

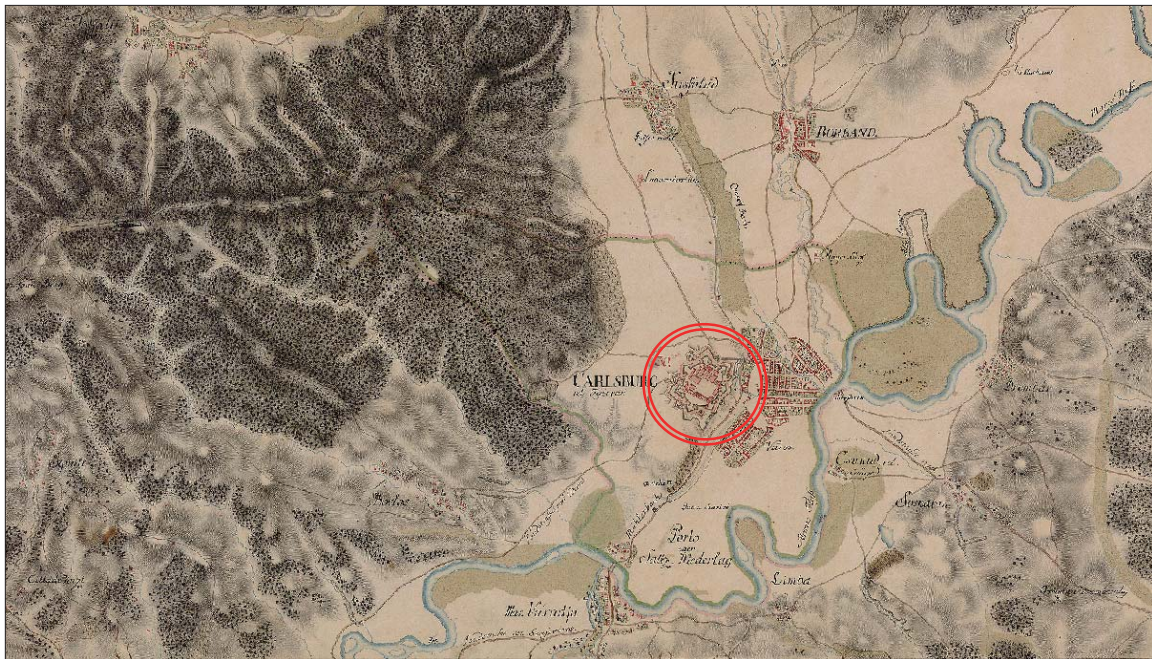

205. kép. Győr. 1: A belső vár a késő középkorban, a feltárások helyeinek bejelölésével (Tomka 1979);
2: Győr középkori településszerkezete (Tomka 2007)

Fig. 205. Győr. 1: Inner castle in the late Middle Ages, showing excavated areas (Tomka 1979);
2: Medieval settlement network (Tomka 2007)

206. kép. Győr. 1: A „nagy raktárépület” rétegvizonyai (Tomka 1979); 2: A sánchoz kapcsolódó nagy raktárépület feltárt maradványai; 3: A sánchoz kapcsolódó „nagy raktárépület” ásatási alaprajza (Tomka 1987)
 Fig. 206. Győr. 1: Stratigraphy of the ‘great warehouse’ (Tomka 1979); 2: Excavation plan of the ‘great warehouse’ connected to the ramparts; 3: Excavation plan of the ‘great warehouse’ connected to the ramparts (Tomka 1987)

1

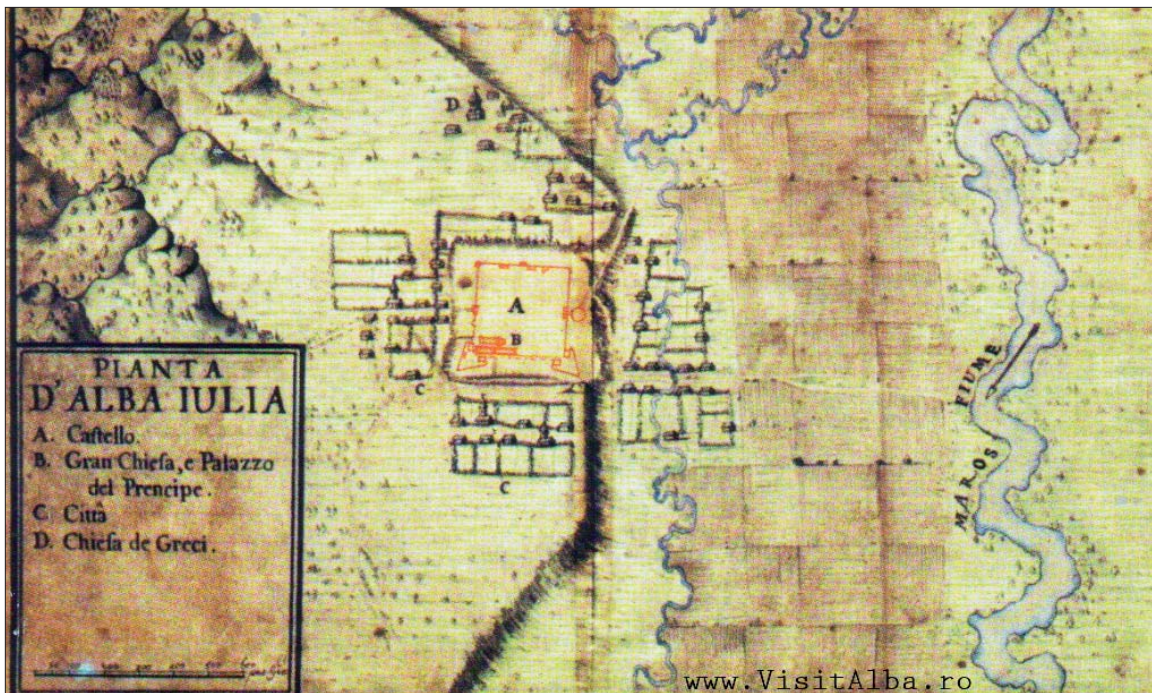

2

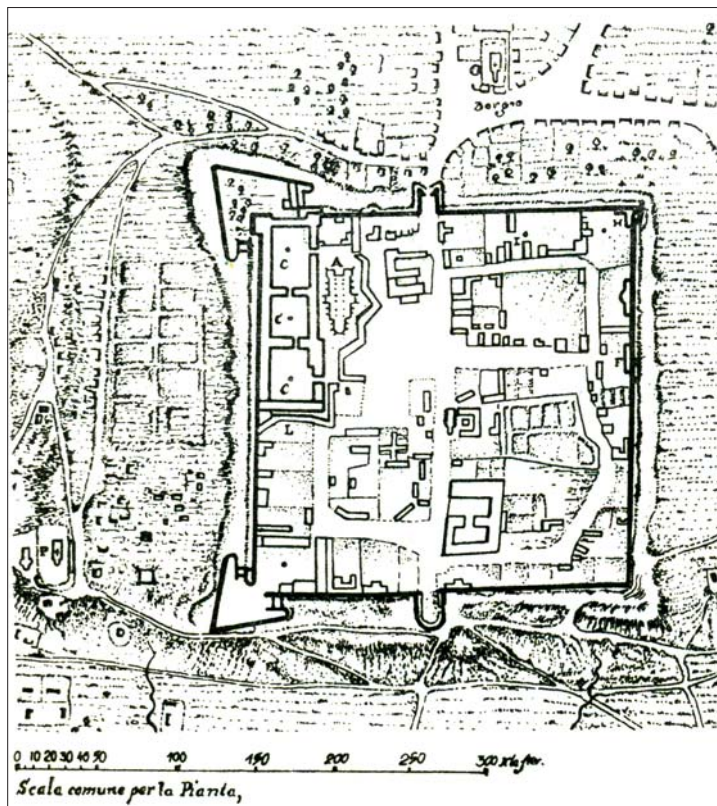
207. kép. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: A település az első katonai felmérésen;

2: Gyulafehérvár (Alba Iulia) űrfelvételen

Fig. 207. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: Location of the site on the first military survey;
2: Satellite image of the site

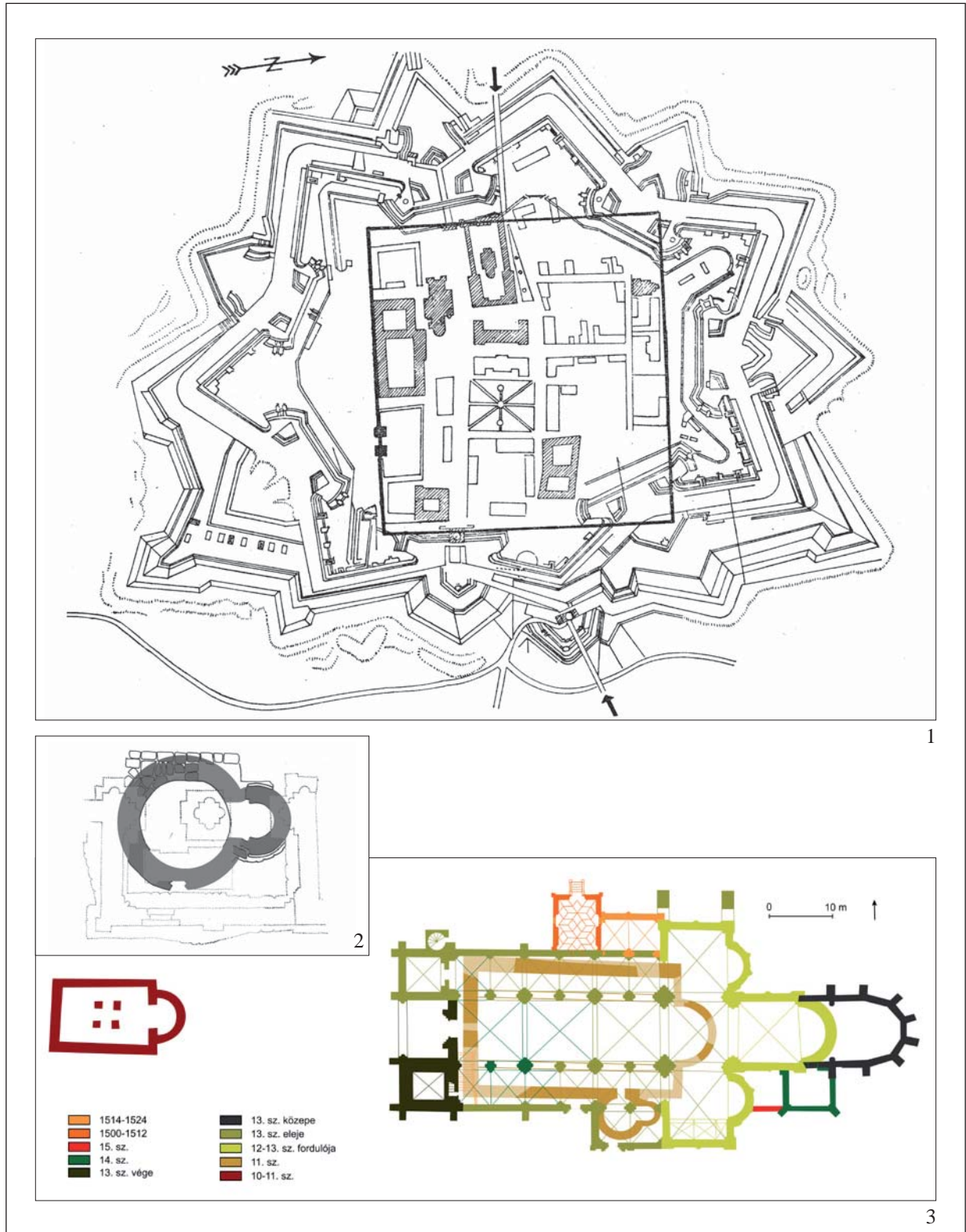
1

2

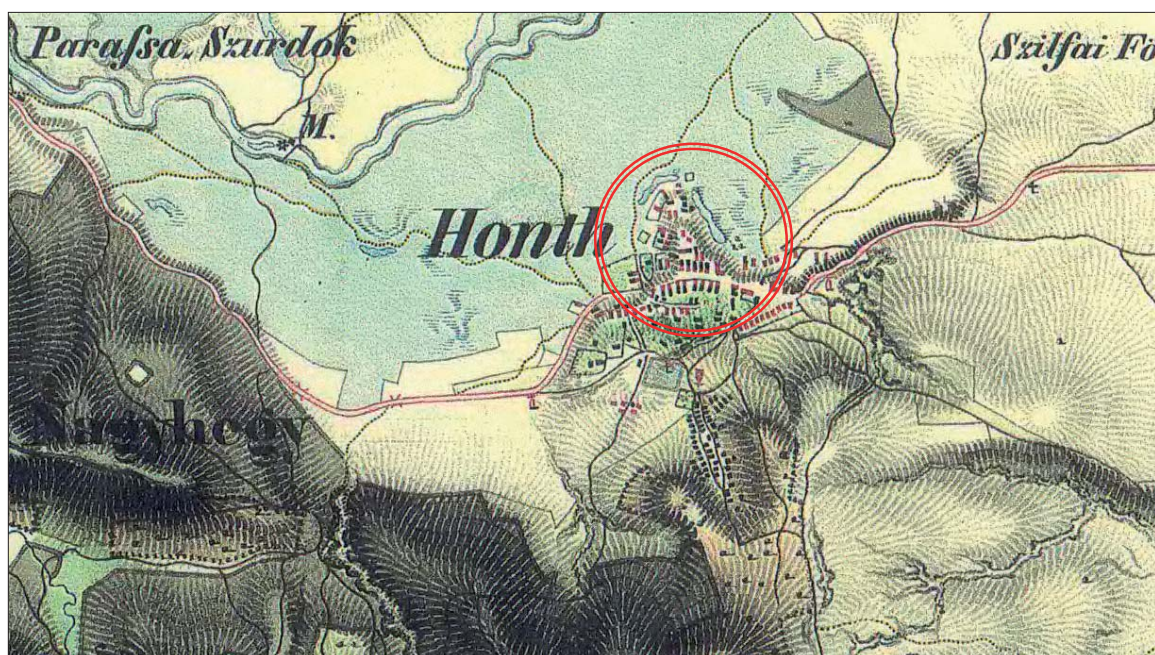
208. kép. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: Város és környéke Luigi Fernando Marsigli 1687. évi metszetén (visitalba.ro); 2: Morando Visconti felmérése 1711-ből (ANGHEL 1985)

Fig. 208. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: Luigi Fernando Marsigli's survey of the city and its vicinity on the 1687-year map (visitalba.ro); 2: Morando Visconti's survey from 1711 (ANGHEL 1985)

209. kép. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: A római castrum, a 18. századi erőd és a mai utcahálózat egymásra vetítve (RUSU 1979); 2: A rotunda kiserkesztett alaprajza (ENTZ 1958 alapján); 3: A székesegyház periodizációs alaprajza és egy tőle nyugatra fekvő, ismeretlen titulusú templom (BUZÁS–KOVÁCS 2016)

Fig. 209. Gyulafehérvár (Alba Iulia). 1: The roman castrum, the 18th-century fortress and the present day street-network (RUSU 1979); 2: Reconstructed plan of the rotunda (after ENTZ 1958); 3: Phases of the cathedral, and an unknown church west of it (BUZÁS–KOVÁCS 2016)

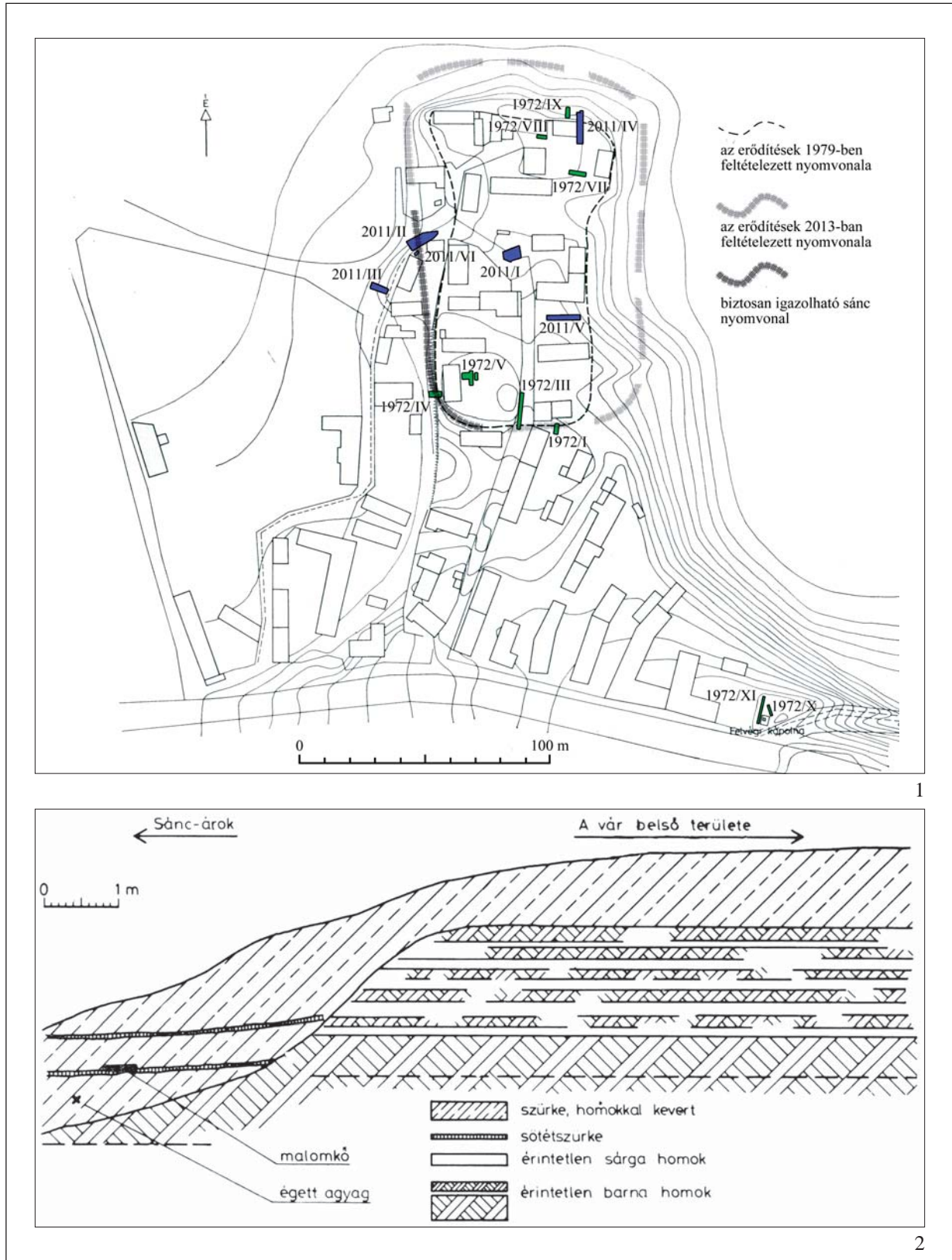

1

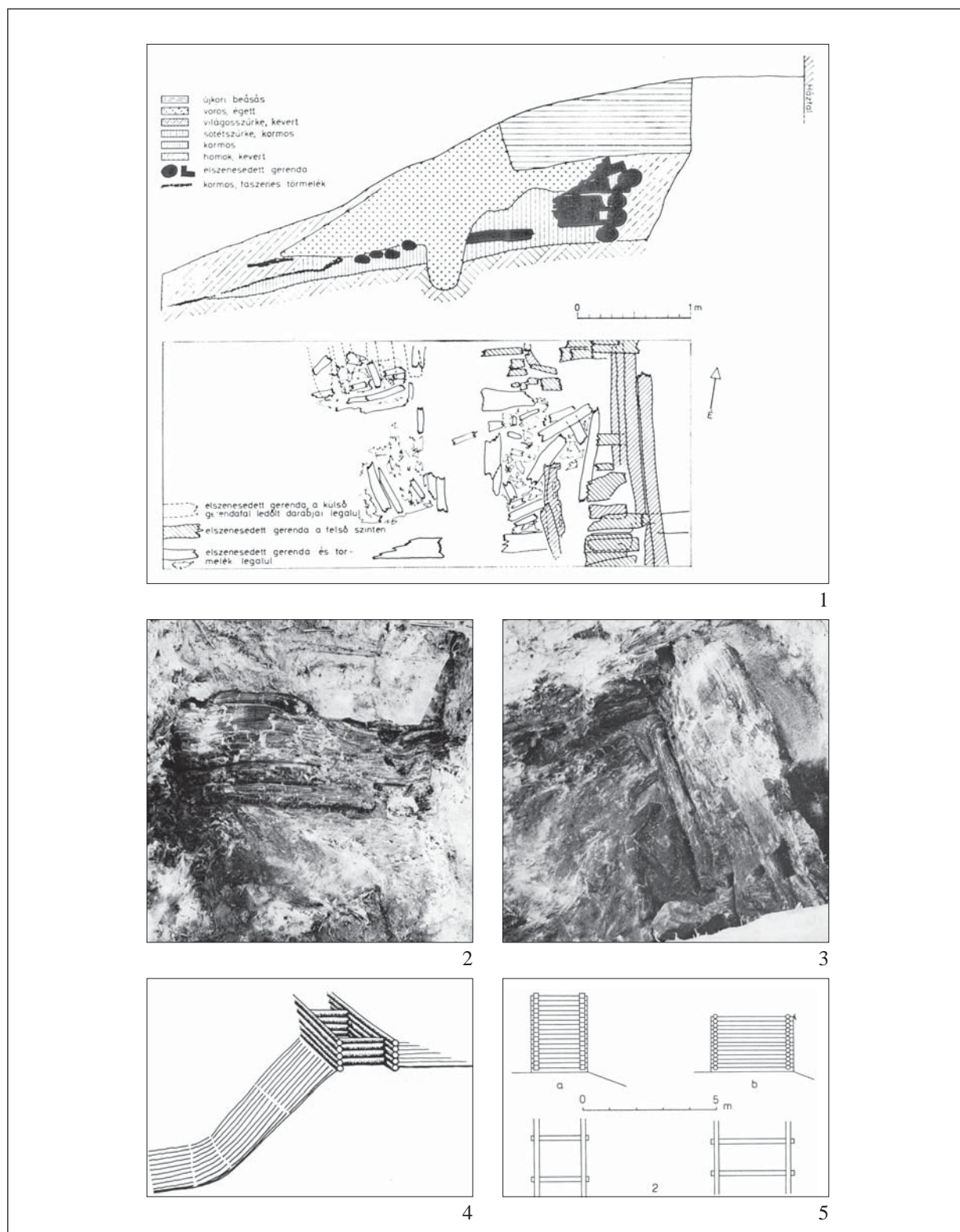
2

210. kép. Hont. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: Hont űrfelvételen
 Fig. 210. Hont. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

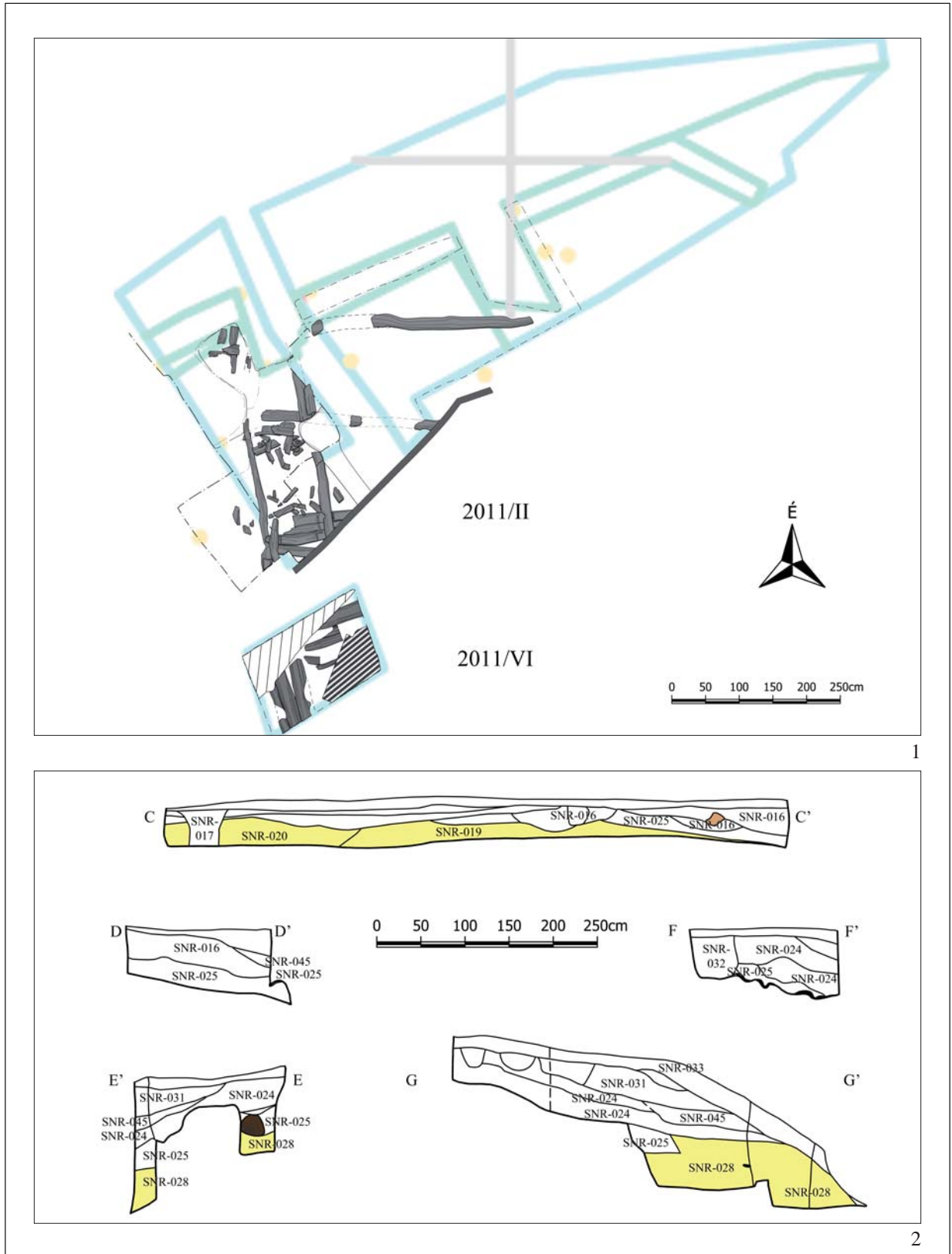
211. kép. Hont. 1: A vár felmérése a feltárási területek bejelölésével (NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979 alapján MORDOVIN 2013); 2: A várhely déli szélének metszetrajza (NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979)

Fig. 211. Hont. 1: Layout showing excavated areas (MORDOVIN 2013 based on NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979); 2: Section drawing of the eastern edge of the castle plateau (NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1979)

212. kép. Hont. 1: A délnyugati sáncmaradvány rajzi dokumentációja; 2–3: A sánc egyik feltárt kazettájának elszenesedett deszkái és belső oldalfala; 4: A sánc rekonstrukciós rajza, terepmodellre vetítve (NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979); 5: Hont és Bernecebaráti sáncainak szerkezeti rekonstrukciója (NOVÁKI 1964)

Fig. 212. Hont. 1: Section drawing of the south-western rampart; 2–3: Burnt boards and inner side of an excavated 'case'; 4: Reconstructed view of the ramparts on the natural relief (NOVÁKI–SÁNDORFI–MIKLÓS 1979); 5: Hont and Bernecebaráti, reconstructed structures of the ramparts (NOVÁKI 1964)

213. kép. Hont. 1: Az északnyugati sáncrészlet feltárt maradványai 2011-ben;

2: A sáncmaradvány ásatási metszetráajzai (MORDOVIN 2013)

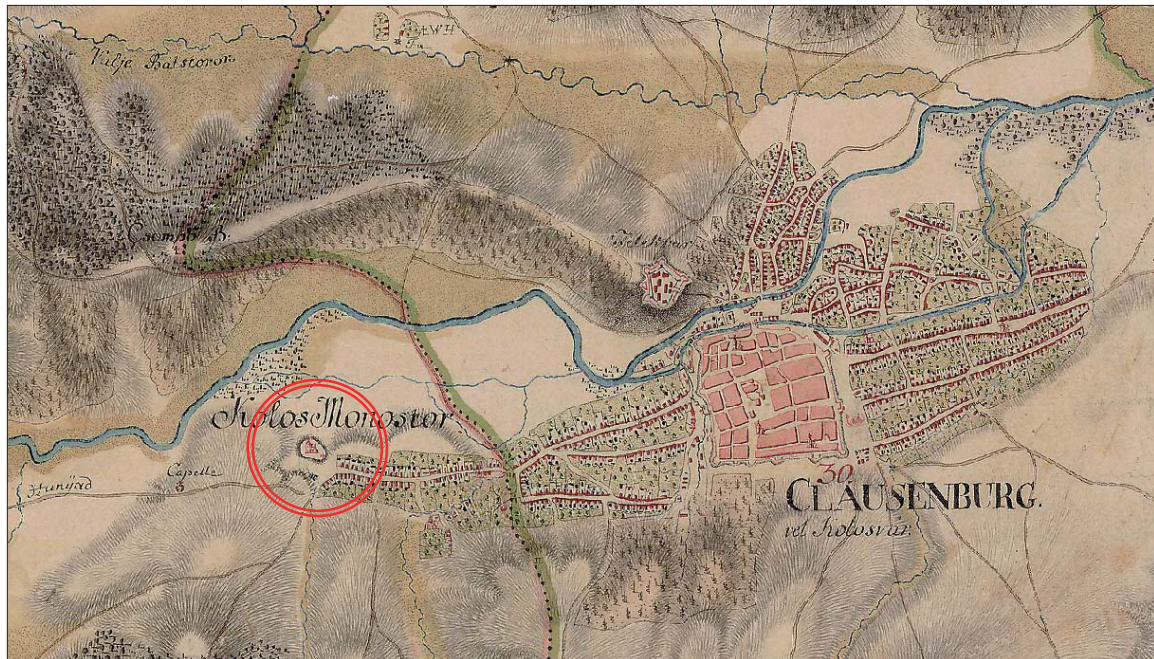
Fig. 213. Hont. 1: Excavated section of the north-western rampart in 2011;

2: Section drawings of the rampart (MORDOVIN 2013)

214. kép. Hont. 1: A sánc kötőgerendájának elszenesedett maradványa; 2: Két kazetta illeszkedési pontja; 3–5: A sánc elszenesedett gerendái, az ácsolások nyomaival; 6: Az egyik gerenda fűrészelési felülete (MORDOVIN 2013)

Fig. 214. Hont. 1: Burnt remains of the 'tie-beam'; 2: Connection of the two 'cases'; 3–5: Photos of the burnt timber vase of the rampart with traces of joints on the beams; 6: Sawn surface of a beam (MORDOVIN 2013)

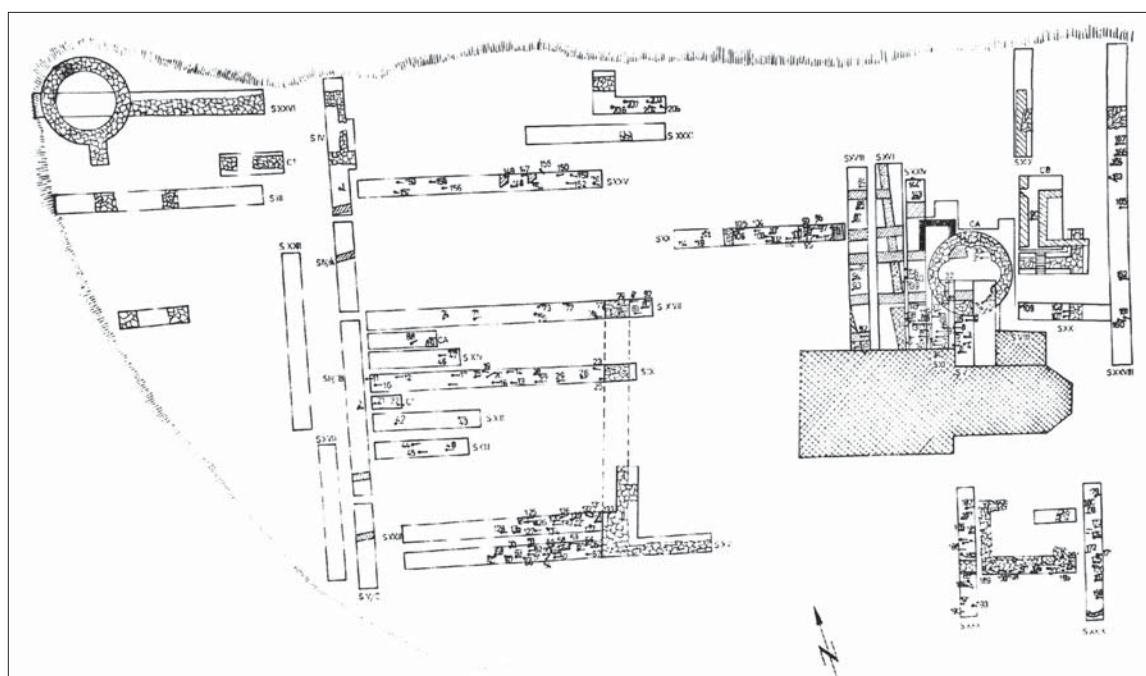
1

2

215. kép. 1: Kolozsvár (Cluj-Napoca) és Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) az első katonai felmérésen;
2: Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) űrfelvételen

Fig. 215. 1: Kolozsvár (Cluj-Napoca) és Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) on the first military survey;
2: Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur) on satellite image

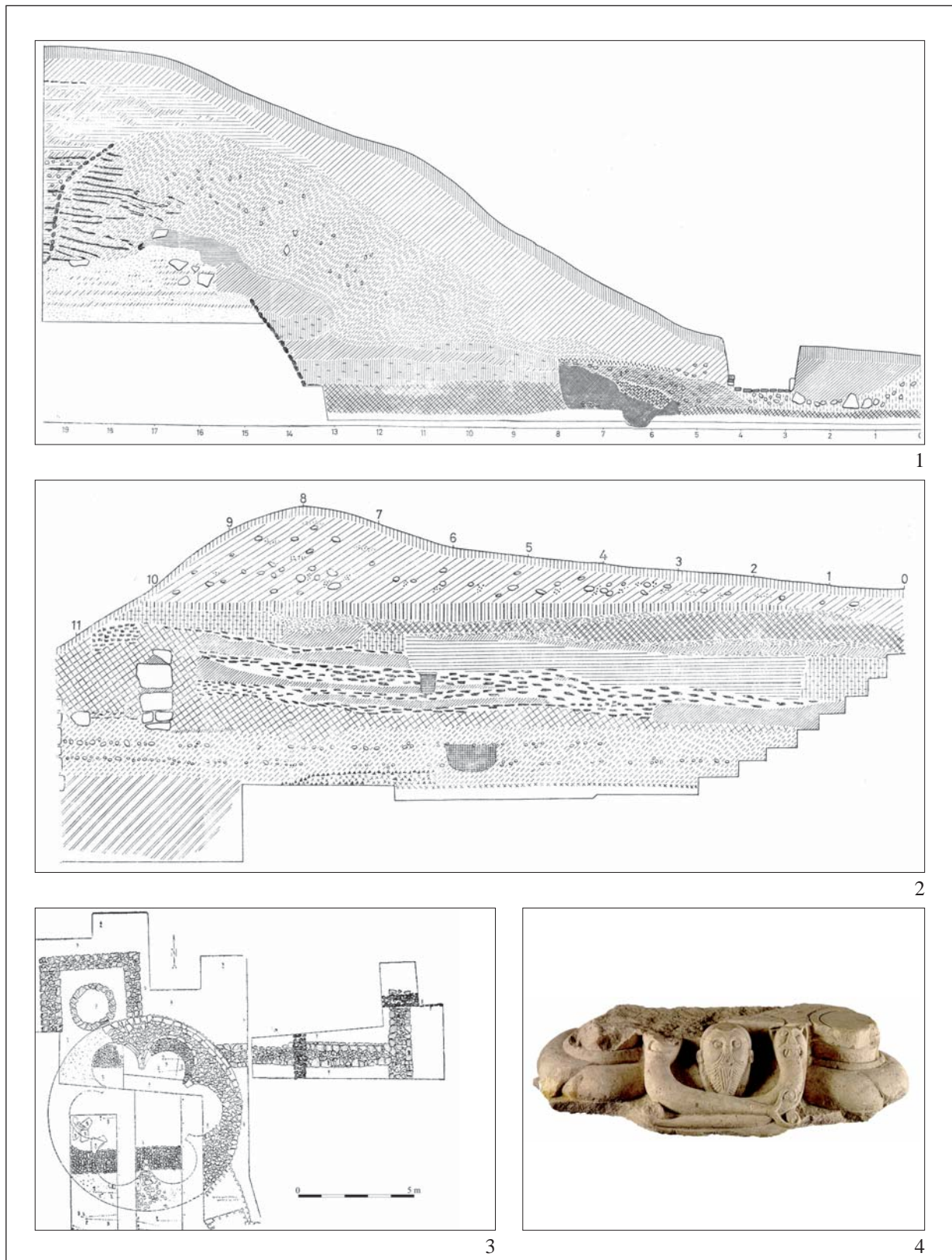
1

2

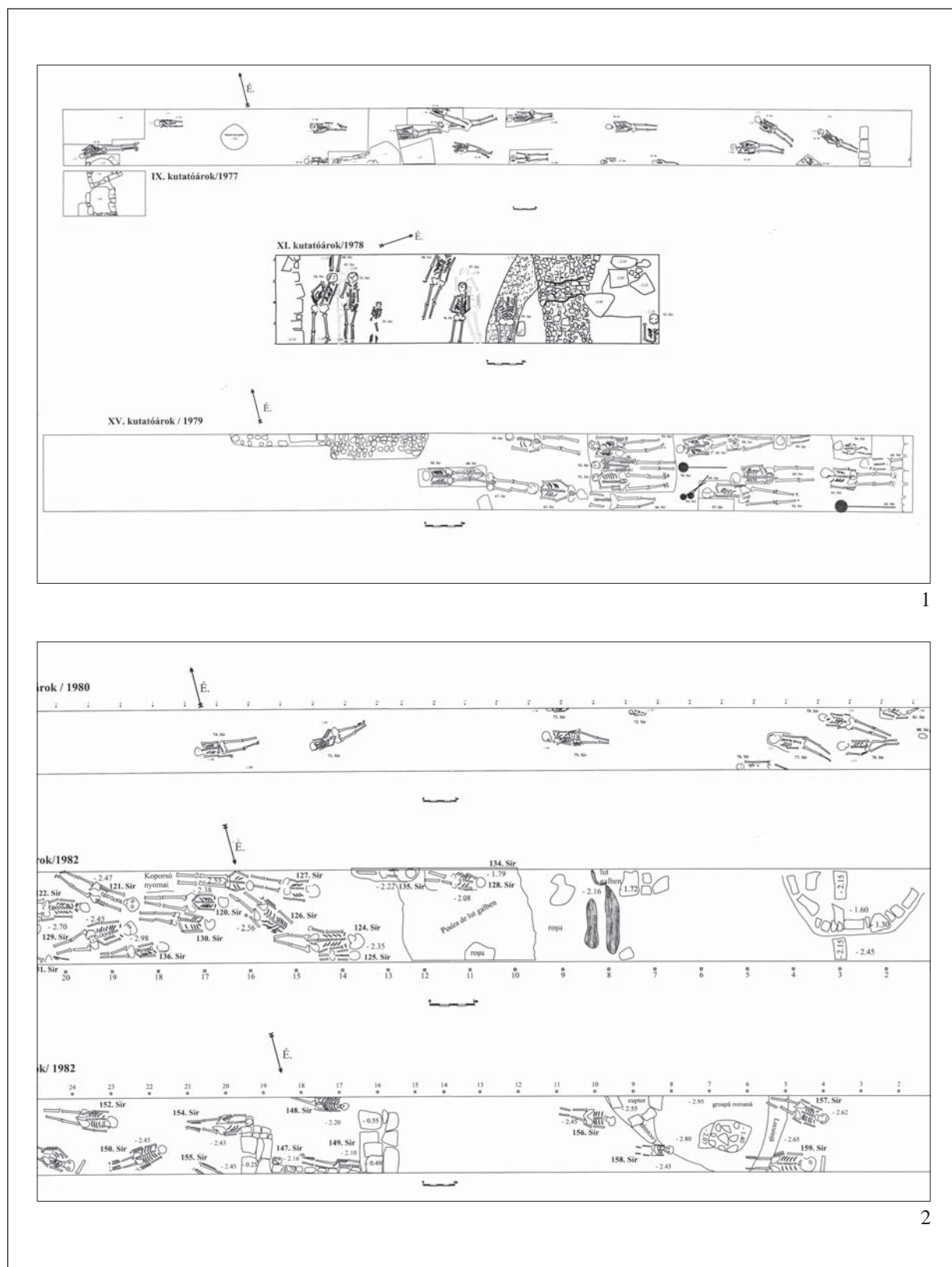
216. kép. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1: Az ispánsági vár összesített ásatási alaprajza (IAMBOR 2005);
2: A vár déli sánca az átvágás helyével (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 216. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1: General layout of the castle (IAMBOR 2005);
2: Southern rampart with excavation trench (photo by M. Mordovin)

217. kép. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1–2: A sáncátvágás metszetrajzai (IAMBOR–MATEI 1975);
3–4: A rotunda alaprajza és a falaiból származó kőfaragvány (IAMBOR 2005; <http://www.cetati.medievistica.ro/>)

Fig. 217. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1–2: Section drawings of the rampart (IAMBOR–MATEI 1975);
3–4: Excavation plan of the rotunda and a carved stone from its remains (IAMBOR 2005; <http://www.cetati.medievistica.ro/>)

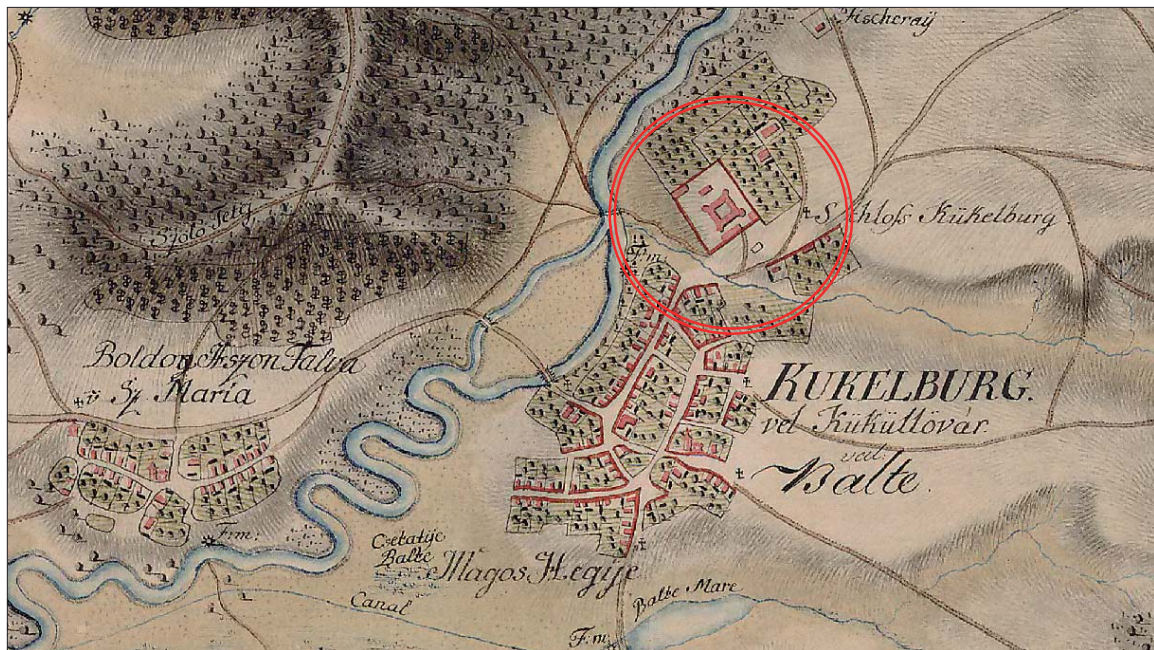

218. kép. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1: A temető feltárt részletei (IX, XI és XV szondák);

2: A temető feltárt részletei (XVII, XXIII és XXV szondák) (GÁLL–GERGELY 2009)

Fig. 218. Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur). 1: Excavated parts of the graveyard (IX, XI and XV trenches);

2: Excavated parts of the graveyard (XVII, XXIII and XXV trenches) (GÁLL–GERGELY 2009)

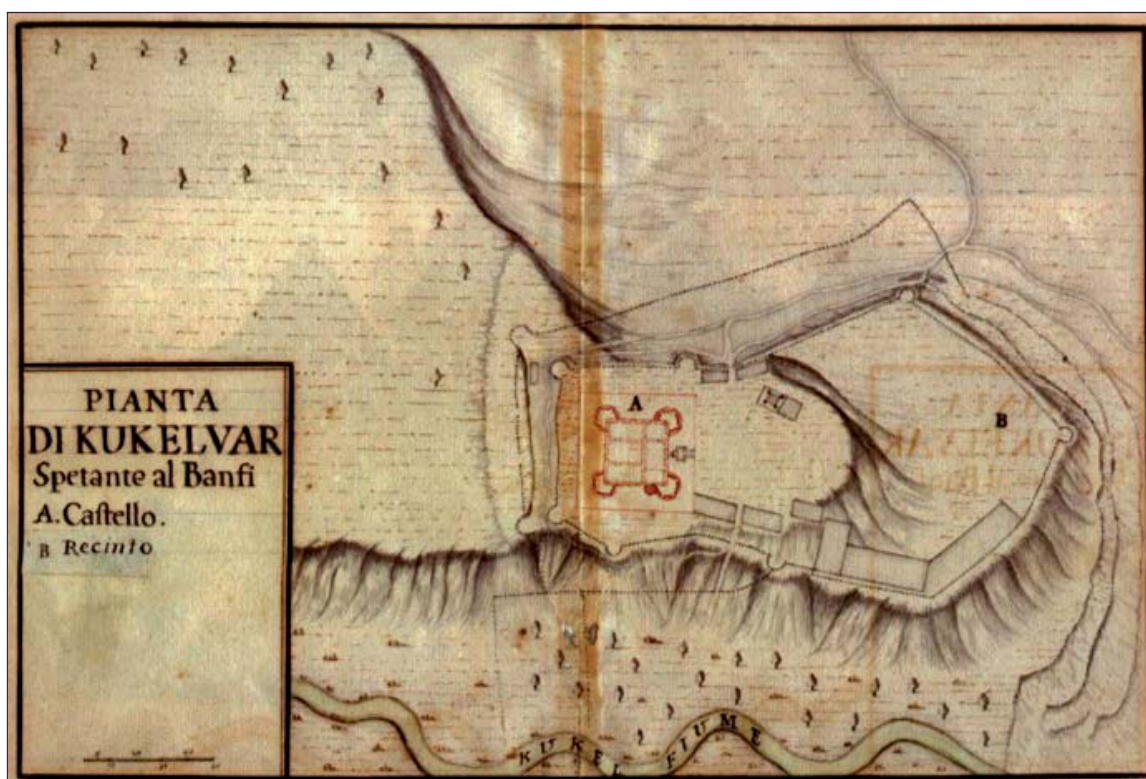

1

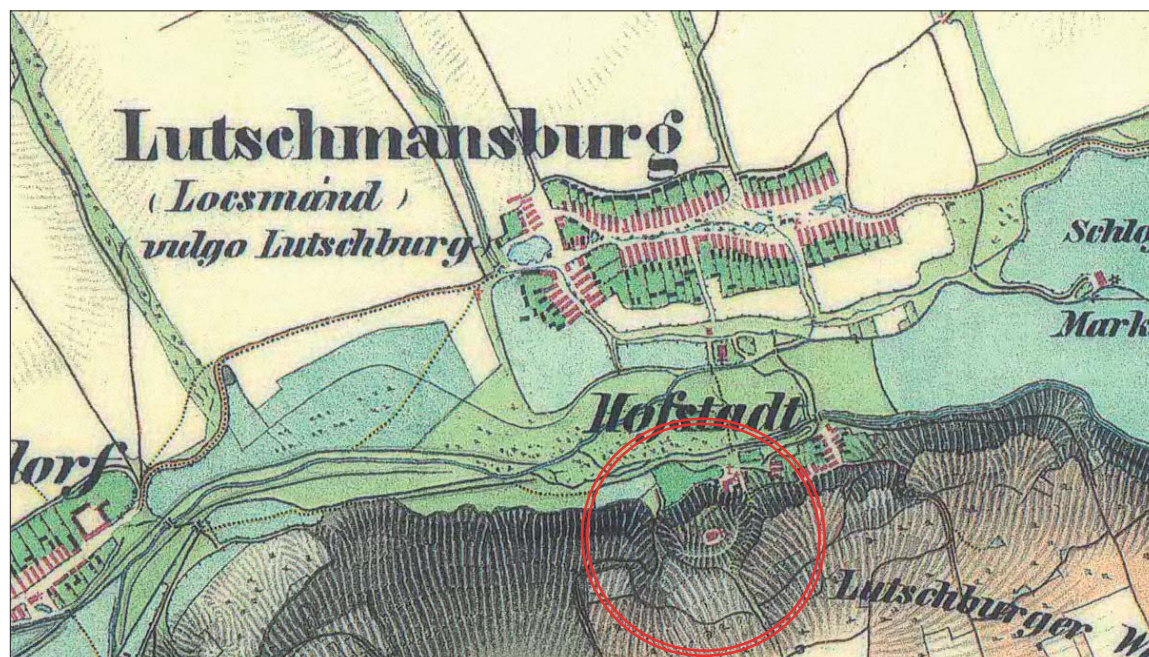

2

219. kép. Küküllővár (Cetatea de Baltă). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 219. Küküllővár (Cetatea de Baltă). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

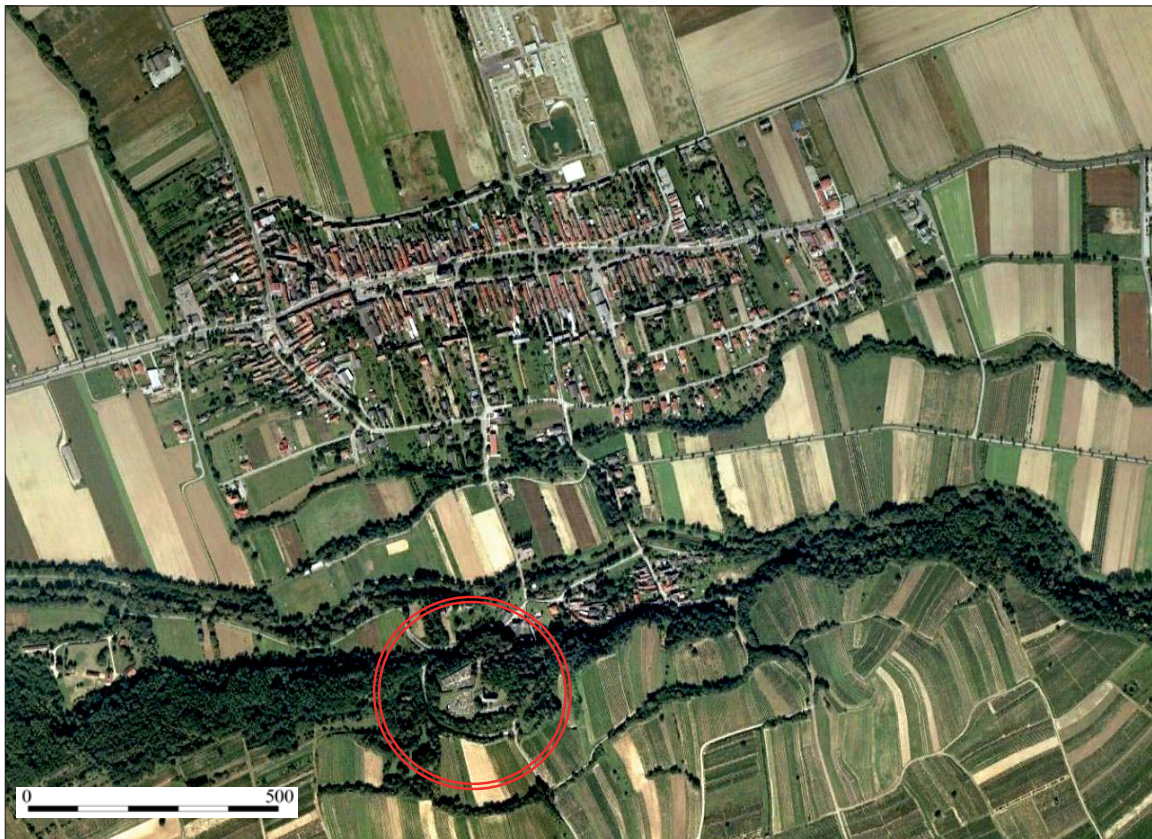
1

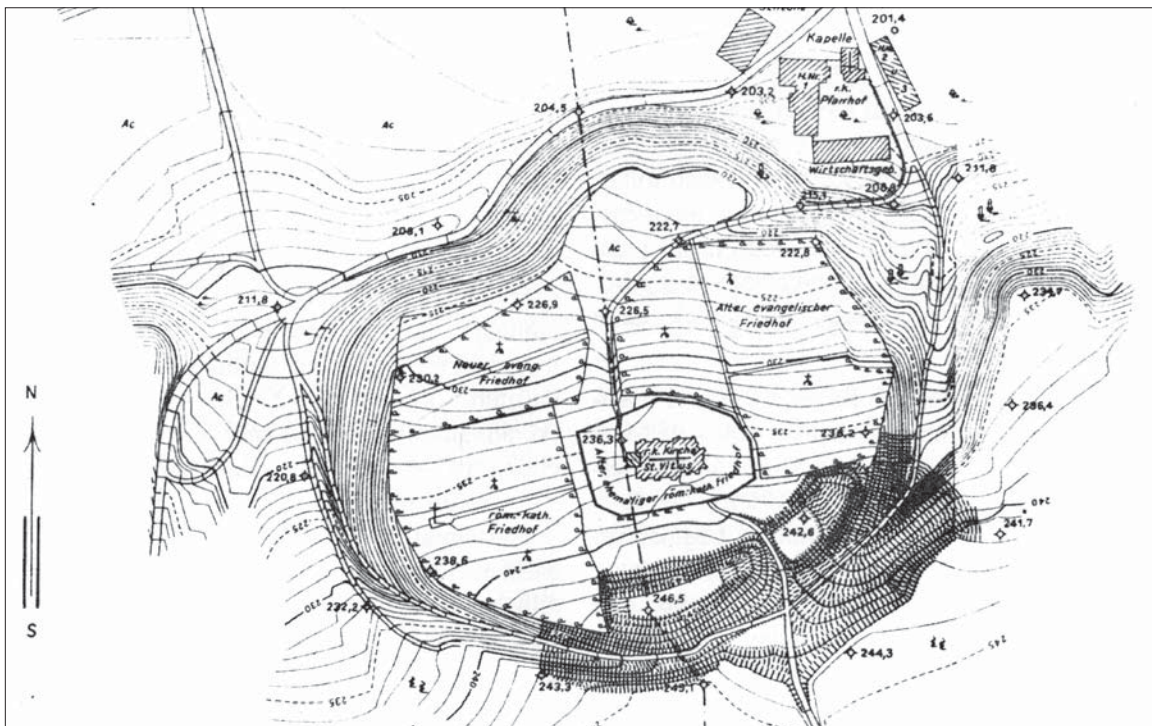
2

220. kép. 1: Küküllővár (Cetatea de Baltă) 17. századi felmérése (Luigi Fernando Marsigli [?] 1687 k.) (jupiter.elte.hu); 2: Locsmánd (Lutzmannsburg) a második katonai felmérésen

Fig. 220. 1: Küküllővár (Cetatea de Baltă), 17th-century survey (Luigi Fernando Marsigli [?] 1687 k.) (jupiter.elte.hu); 2: Locsmánd (Lutzmannsburg) on the second military survey

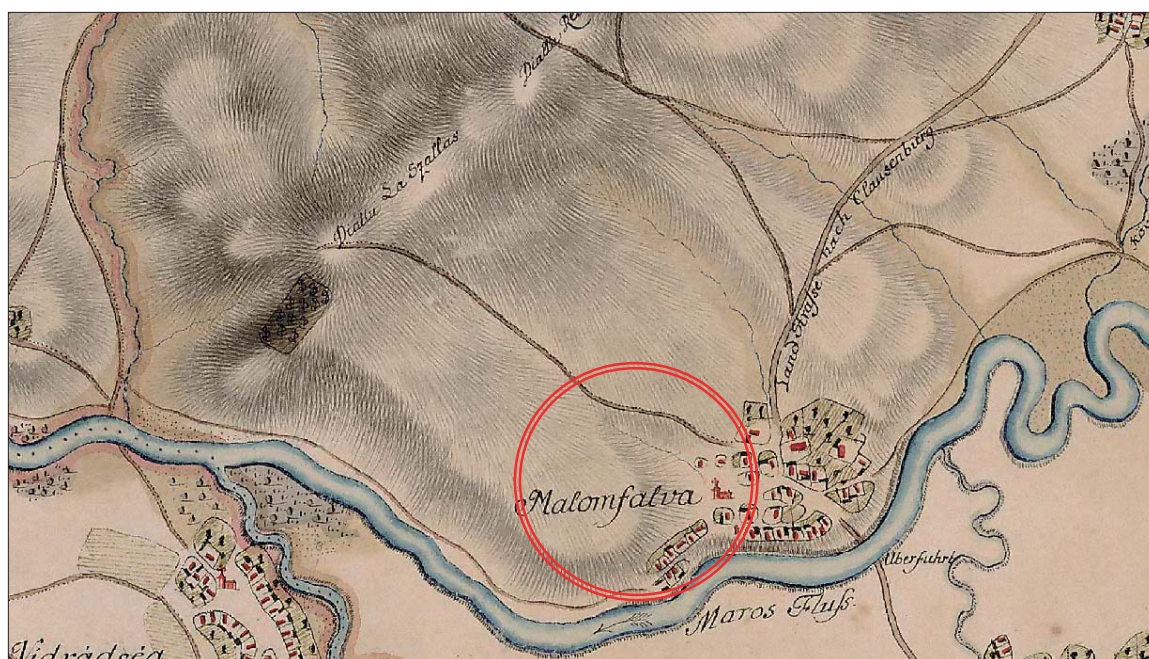

1

2

221. kép. Locsmánd (Lutzmannsburg). 1: A lelőhely űrfelvételen; 2: A vár alaprajza (GÖMÖRI 2002)
 Fig. 221. Locsmánd (Lutzmannsburg). 1: Satellite image of the site; 2: Layout of the castle (GÖMÖRI 2002)

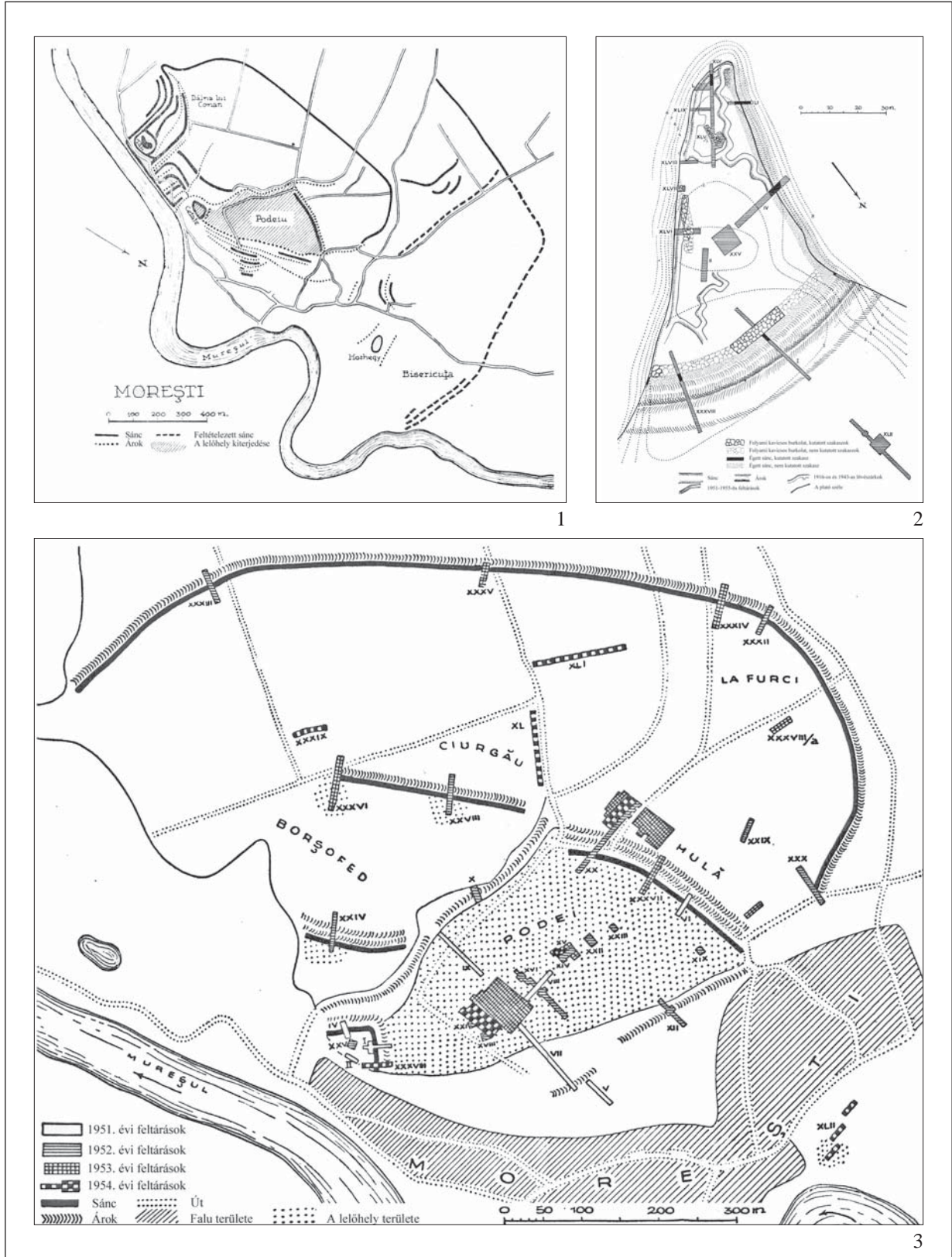

1

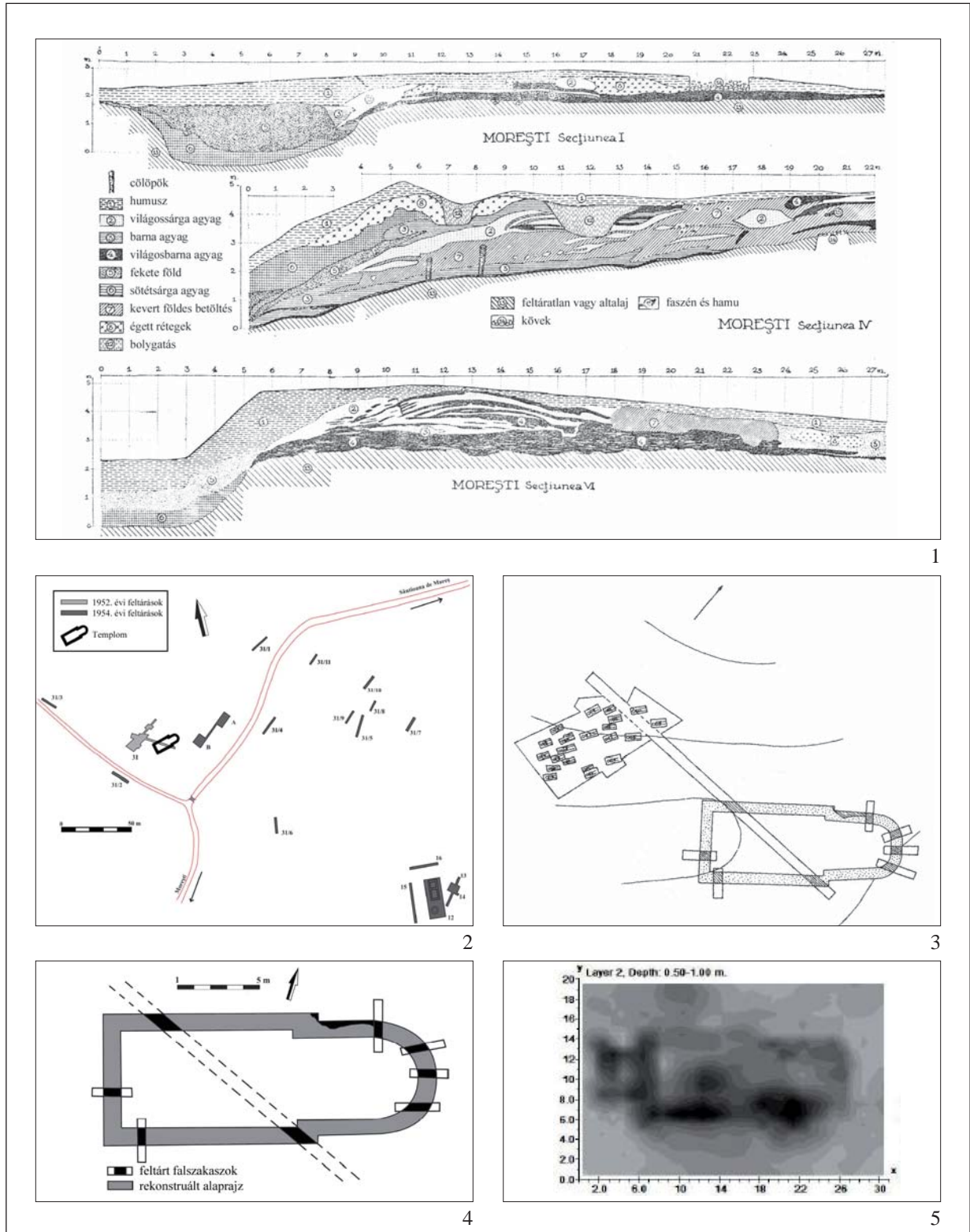
2

222. kép. Malomfalva (Morești). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 222. Malomfalva (Morești). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

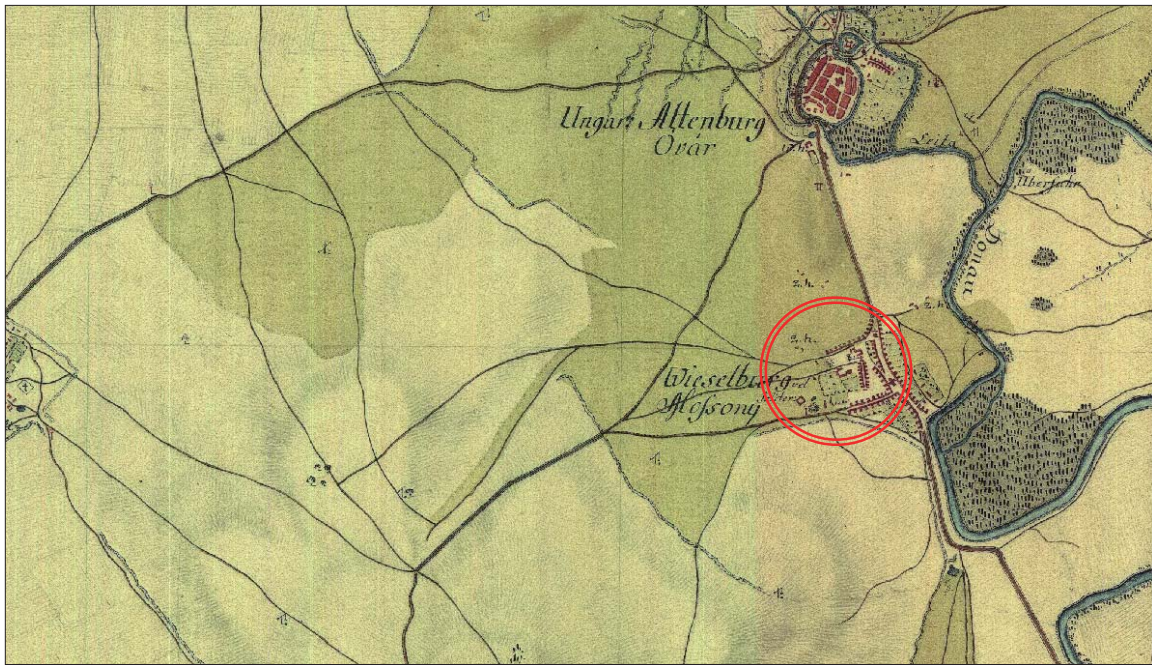
223. kép. Malomfalva (Morești). 1: A lelőhely tágabb környezetének alaprajza (COLECTIV 1952); 2: A belső vár alaprajza (HOREDT 1957); 3: A lelőhely összesített alaprajza, a feltérési szelvények jelölésével (HOREDT 1955)

Fig. 223. Malomfalva (Morești). 1: Layout of the vicinity of the site (COLECTIV 1952); 2: Layout of the inner castle (HOREDT 1957); 3: General plan of the site showing excavated areas (HOREDT 1955)

224. kép. Malomfalva (Morești). 1: A sáncok metszetrajzai (COLECTIV 1952); 2: Csittfalva (Cîțfalău) elhelyezkedése (LÁSZLÓ-PÉNTÉK-LÉNKEY 2012); 3–5: A falu temploma és temetője, feltárási alaprajz és geofizikai felmérés (HOREDT 1957; LÁSZLÓ-PÉNTÉK-LÉNKEY 2012)

Fig. 224. Malomfalva (Morești). 1: Section drawing of the rampart (COLECTIV 1952); 2: Location of Csittfalva (Cîțfalău) (LÁSZLÓ-PÉNTÉK-LÉNKEY 2012); 3–5: Excavation and ground plan of the church and graveyard of Csittfalva (Cîțfalău) and geophysical survey of the site (HOREDT 1984; LÁSZLÓ-PÉNTÉK-LÉNKEY 2012)

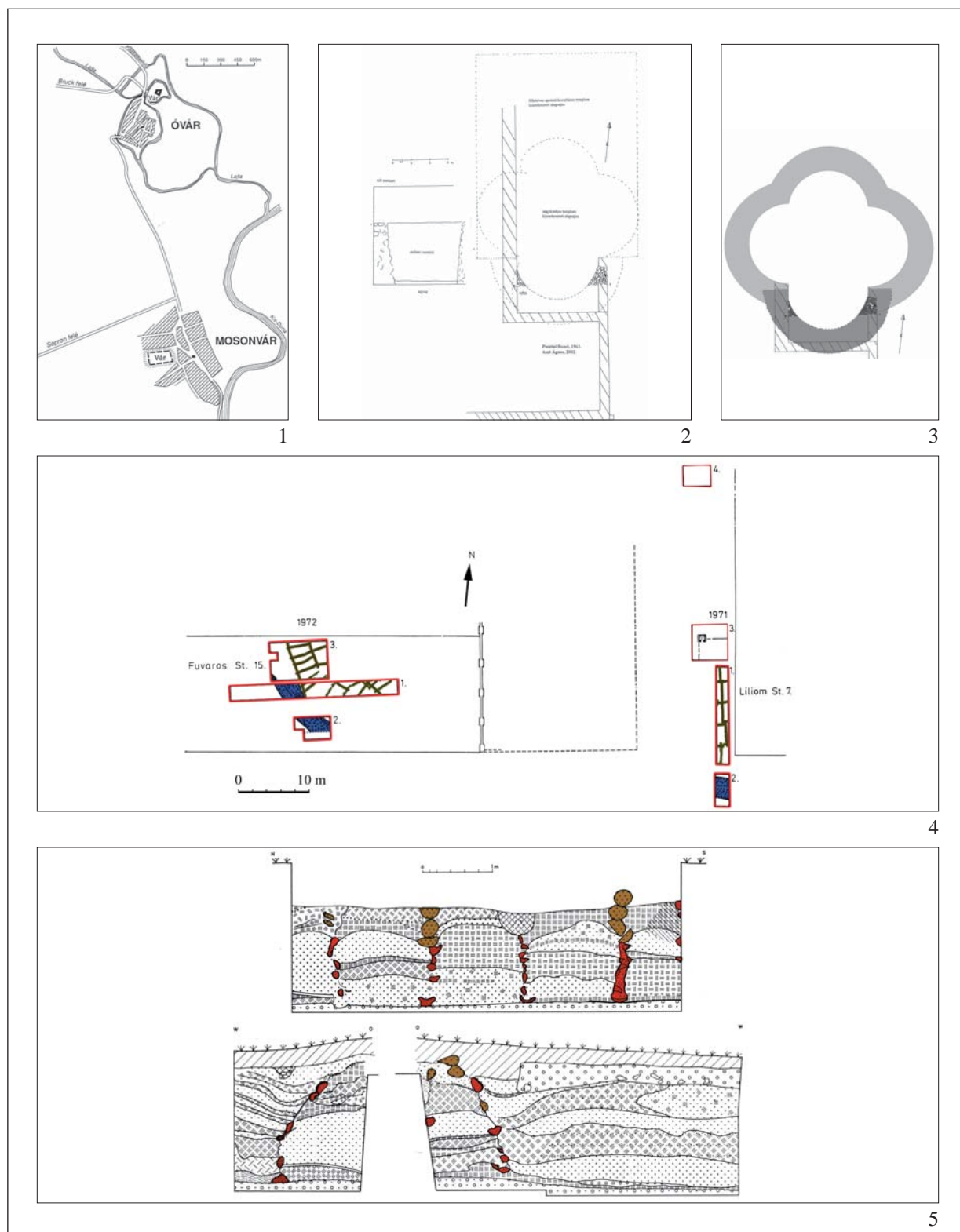

1

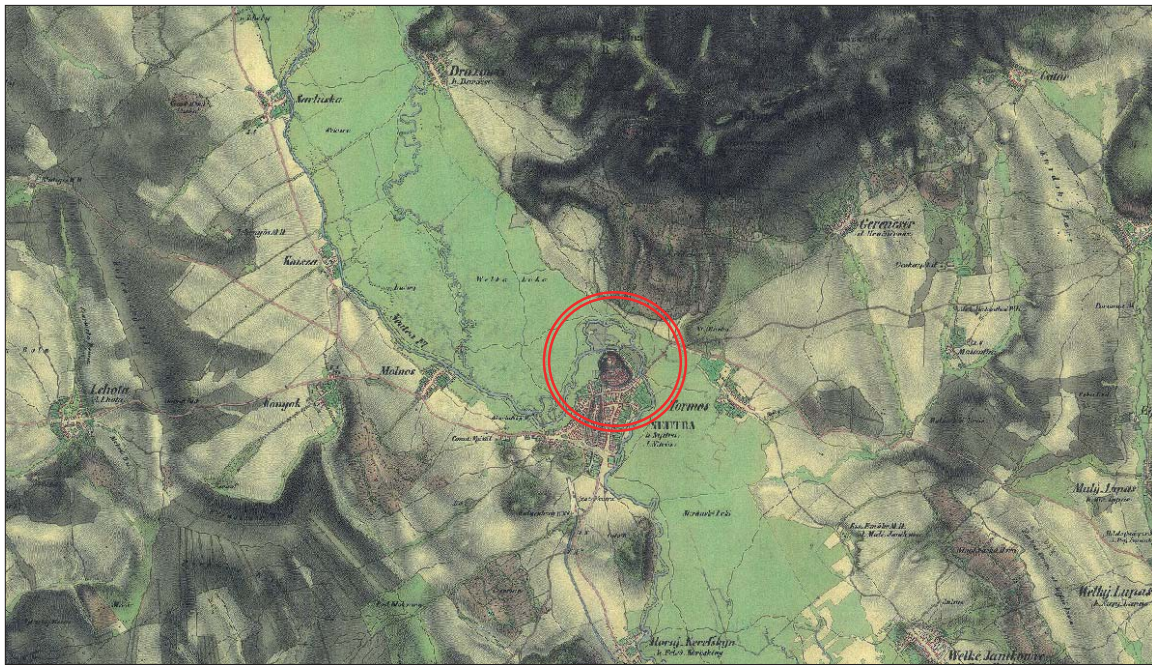
2

225. kép. Mosonmagyaróvár. 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely úrfelvételen
 Fig. 225. Mosonmagyaróvár. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

226. kép. Moson. 1: A környék településszerkezete a 14. század elején (ÁMTF IV);
 2–3: Feltételezett templom feltárási alaprajza és rekonstrukciós kísérlete (Aszt 2006 után);
 4–5: A sánc feltárási alaprajza és metszetrajzai (Tomka 1976)

Fig. 226. Moson. 1: Settlement network at the beginning of the 14th century (ÁMTF IV);
 2–3: Excavation plan and reconstruction attempt of the supposed church (after Aszt 2006);
 4–5: Excavation plan and section drawings of the rampart (Tomka 1976)

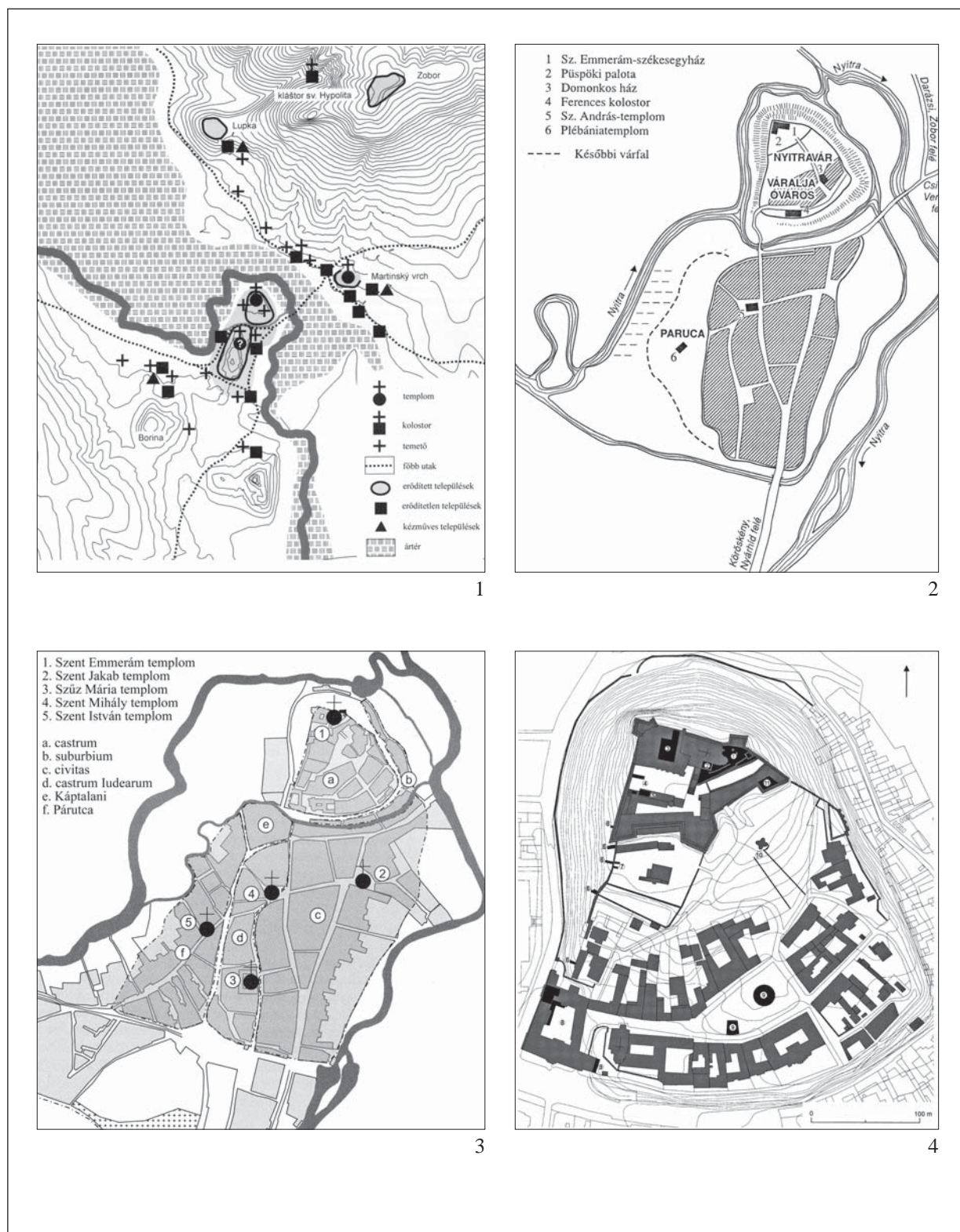

1

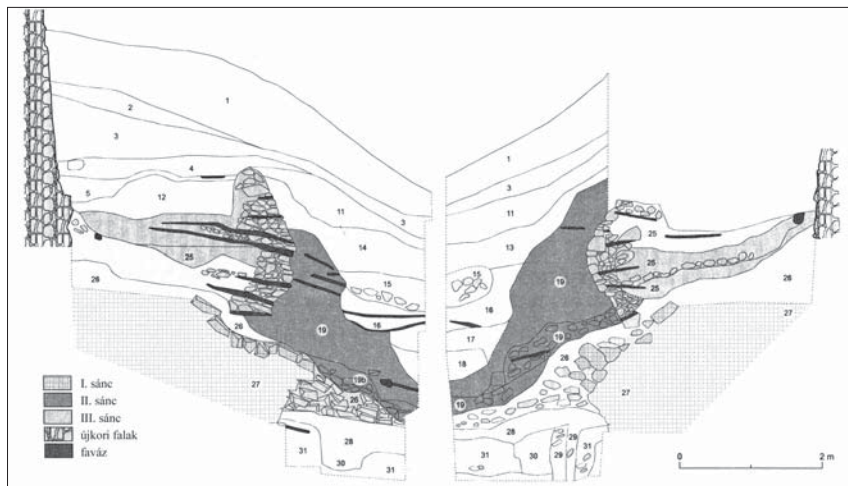
2

227. kép. Nyitra (Nitra). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 227. Nyitra (Nitra). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

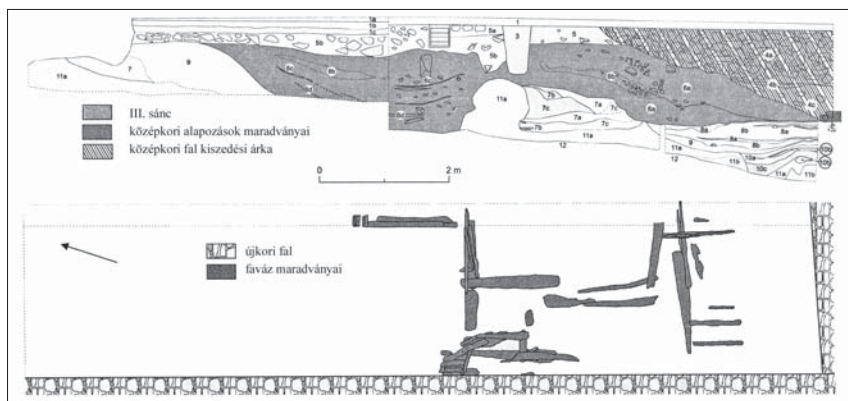

228. kép. Nyitra (Nitra). 1: A vár környékének kora középkori települései (BREZINOVÁ–SAMUEL 2007);
 2: A város szerkezete a 14. század elején (ÁMTF IV); 3: A település és középkori templomai (BREZINOVÁ–SAMUEL 2007);
 4: A vár alaprajza (BEDNÁR 2006)

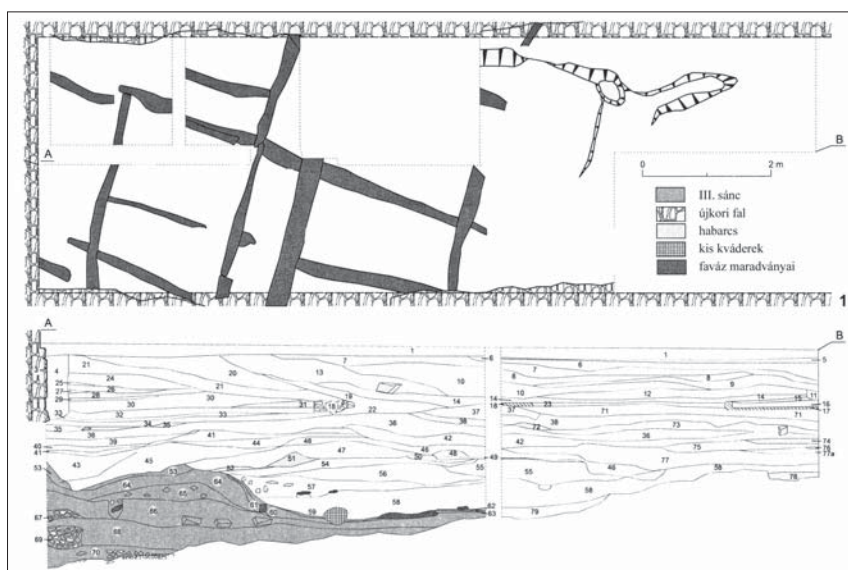
Fig. 228. Nyitra (Nitra). 1: Medieval settlement network around the castle (BREZINOVÁ–SAMUEL 2007);
 2: Topography of the city at the beginning of the 14th century (ÁMTF IV); 3: Settlement structure with the
 medieval churches (BREZINOVÁ–SAMUEL 2007); 4: Layout of the castle (BEDNÁR 2006)

1

2

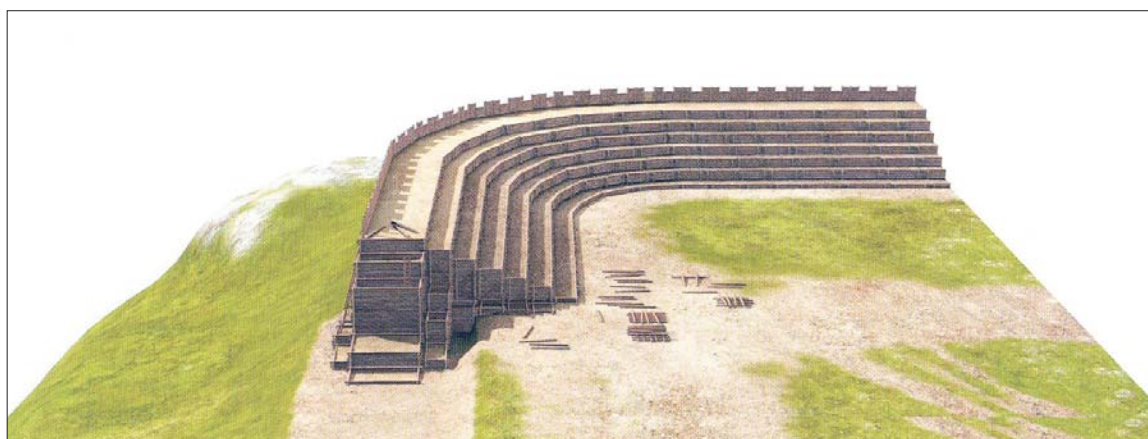

3

229. kép. Nyitra (Nitra). 1: Az erődítések metszetrajza;
 2–3: Az erődítések feltárási alap- és metszetrajzai (BREZINOVÁ–SAMUEL 2002)
 Fig. 229. Nyitra (Nitra). 1: Section drawing of the rampart;
 2–3: Excavation plans and section drawings of the rampart (BREZINOVÁ–SAMUEL 2002)

1

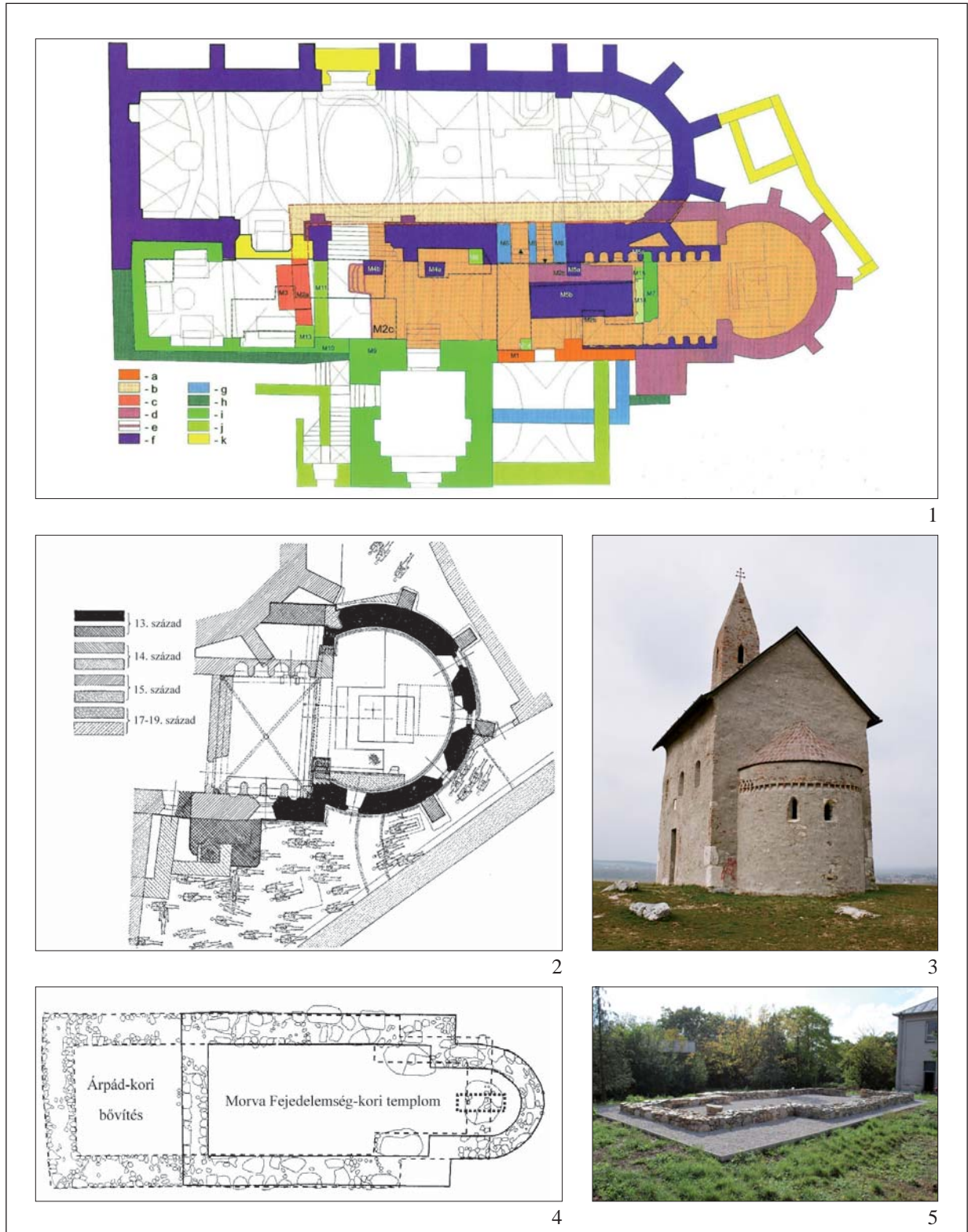
2

3

230. kép. Nyitra (Nitra). 1: A sánc első periódusának rekonstruált képe (JUDÁK–BEDNÁR–MEDVECKÝ 2012);
2–3: A sánc harmadik periódusának rekonstrukciós képei (JUDÁK–BEDNÁR–MEDVECKÝ 2012)

Fig. 230. Nyitra (Nitra). 1: Reconstructed view of the first phase of the rampart;
2–3: Reconstructed views of the third phase of the rampart (JUDÁK–BEDNÁR–MEDVECKÝ 2012)

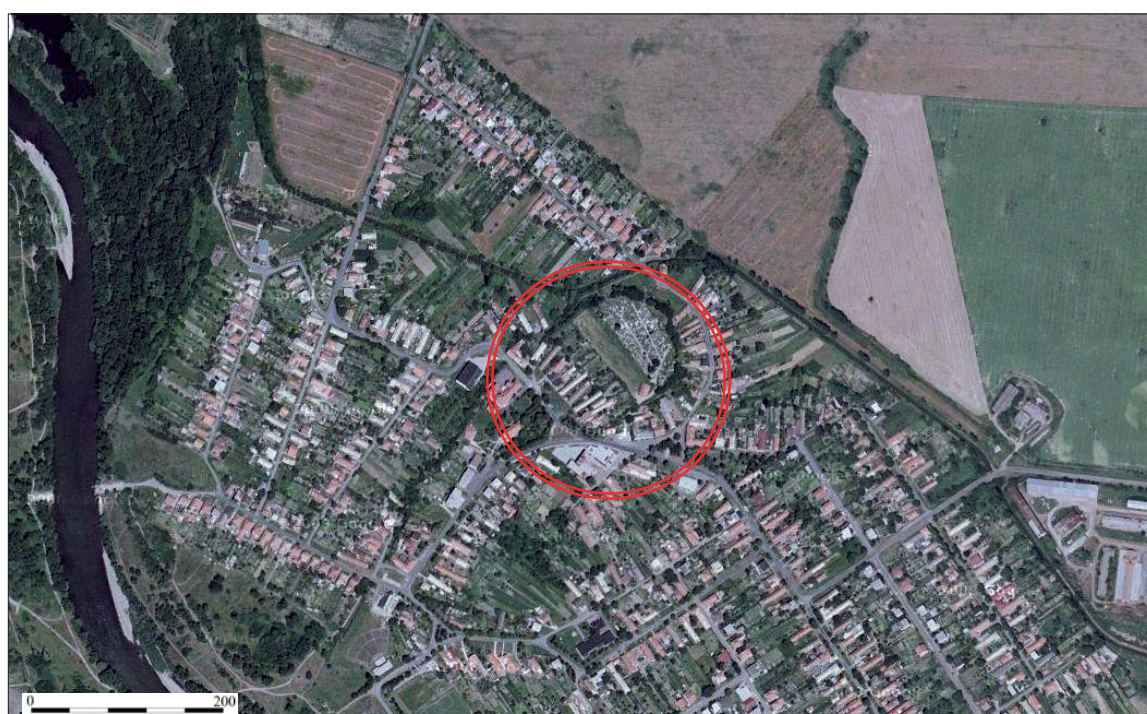

231. kép. Nyitra (Nitra). 1: A székesegyház alaprajza (JUDÁK–BEDNÁR–MEDVECKÝ 2012); 2: A székesegyház korai szentélyénél feltárt temető (BÖHM–MENCL 1933); 3: A zobordarázsi (Dražovce) templom fényképe (fénykép: Mordovin M.); 4–5: A Szent Márton templom alaprajza (RUTTKAY 2011) és bemutatott falai (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 231. Nyitra (Nitra). 1: Ground plan of the cathedral (JUDÁK–BEDNÁR–MEDVECKÝ 2012); 2: Graveyard excavated beside the earliest part of the cathedral (BÖHM–MENCL 1933); 3: Church at Zobordarázsi (Dražovce) (photo by M. Mordovin); 4–5: Ground plan (RUTTKAY 2011) and presented foundations of the St Martin's church (photo by M. Mordovin)

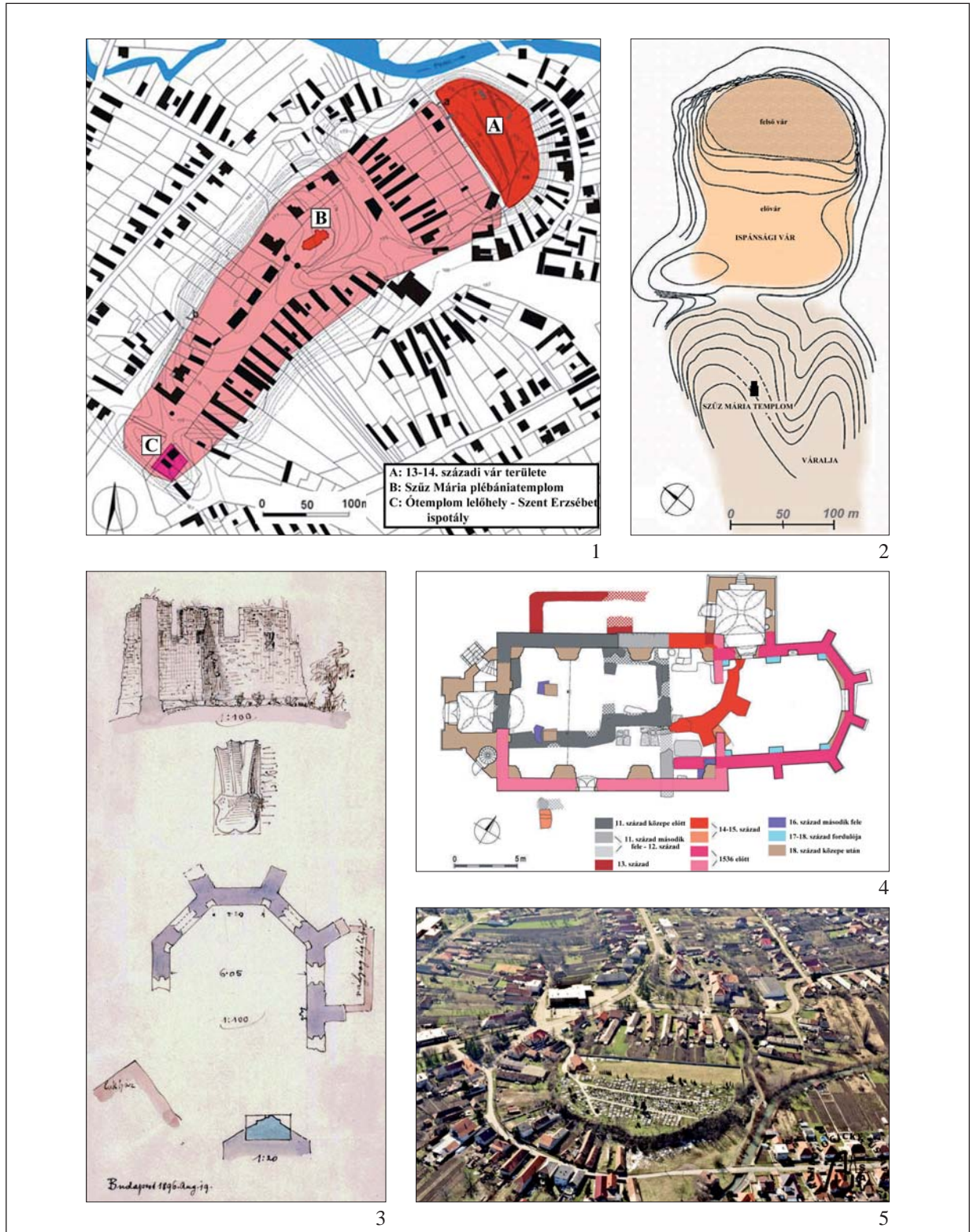

1

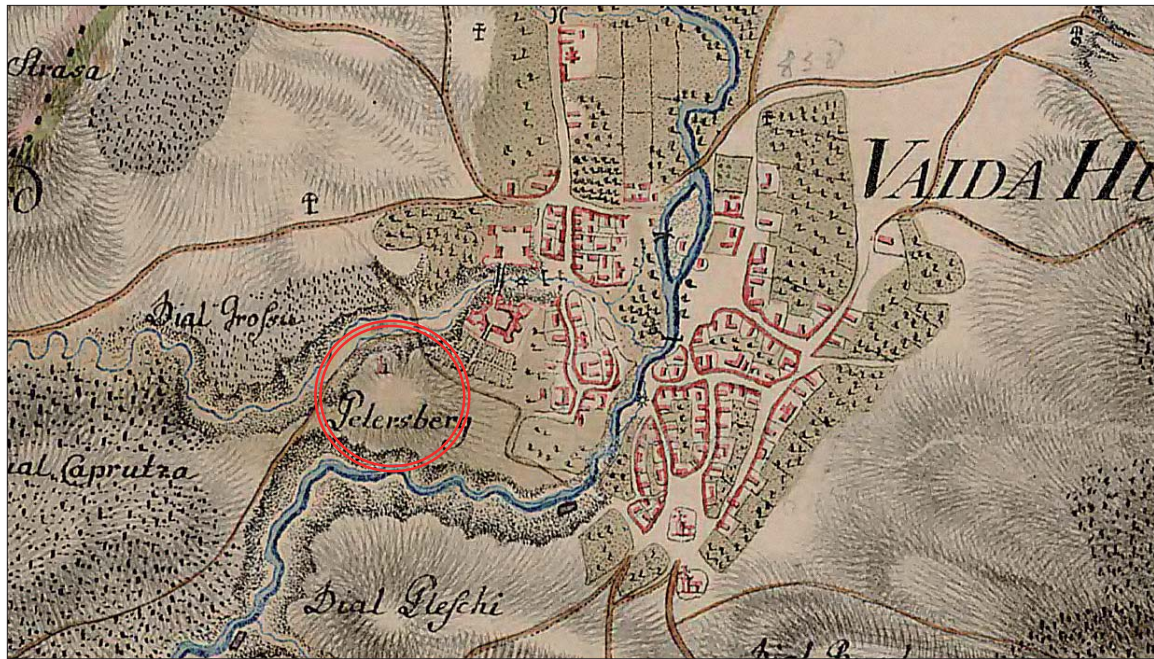
2

232. kép. Óbars (Starý Tekov). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 232. Óbars (Starý Tekov). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

233. kép. Óbars (Starý Tekov). 1: A vár alaprajza (BEDNÁR 2009); 2: Az ispánsági vár szerkezete; 3: Szent Mihály templom maradványai 1896-ban Sztéhlo Ottó rajzán; 4: Szűz Mária Mennybemenetele plébániatemplom alaprajza; 5: Az ispánsági vár légifelvételen (ŽAŽOVÁ–BÓNA 2014)

Fig. 233. Óbars (Starý Tekov). 1: Layout of the castle (BEDNÁR 2009); 2: Structure of the early castle; 3: Remains of the St Michael's church in 1896, according to Ottó Sztéhlo's drawing; 4: Ground plan of Annunciation of Virgin Mary's parish church; 5: Aerial view of the castle (ŽAŽOVÁ–BÓNA 2014)

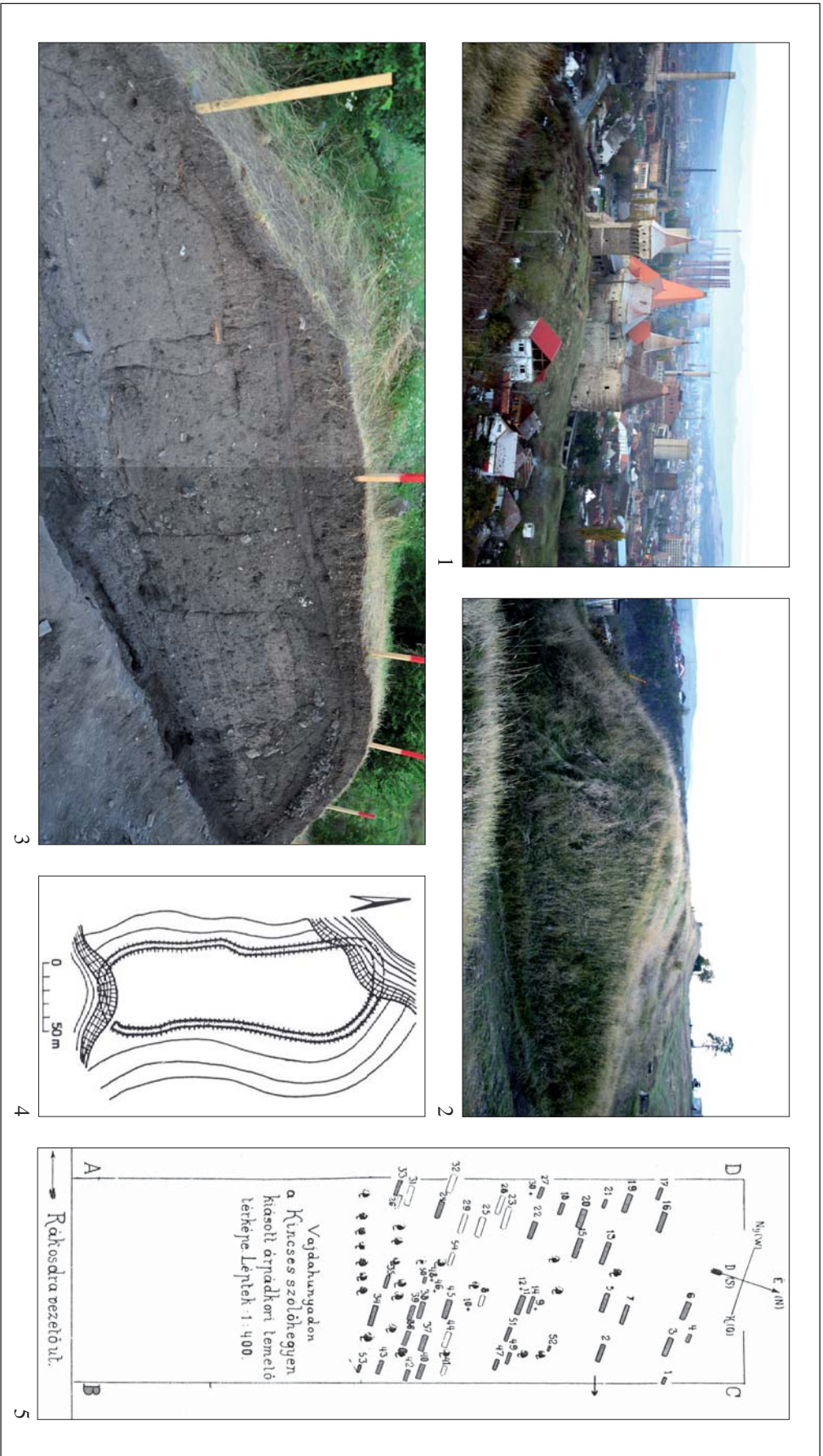

1

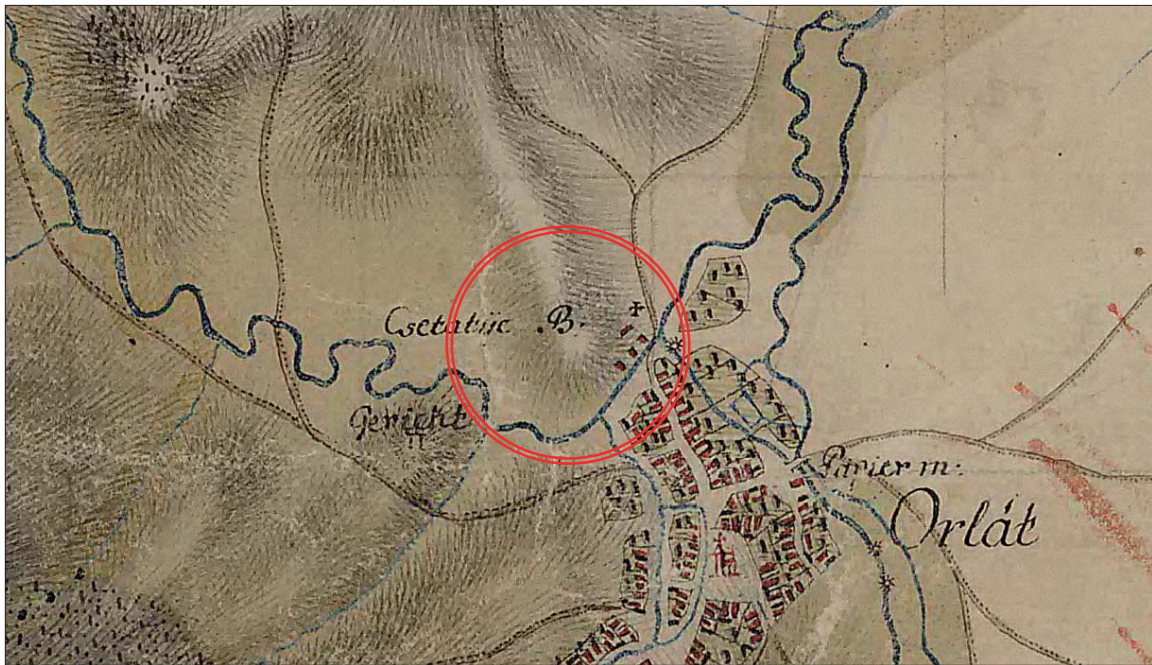
2

234. kép. Ó-Hunyadvár (Hunedoara). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 234. Old-Hunyadvár (Hunedoara). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

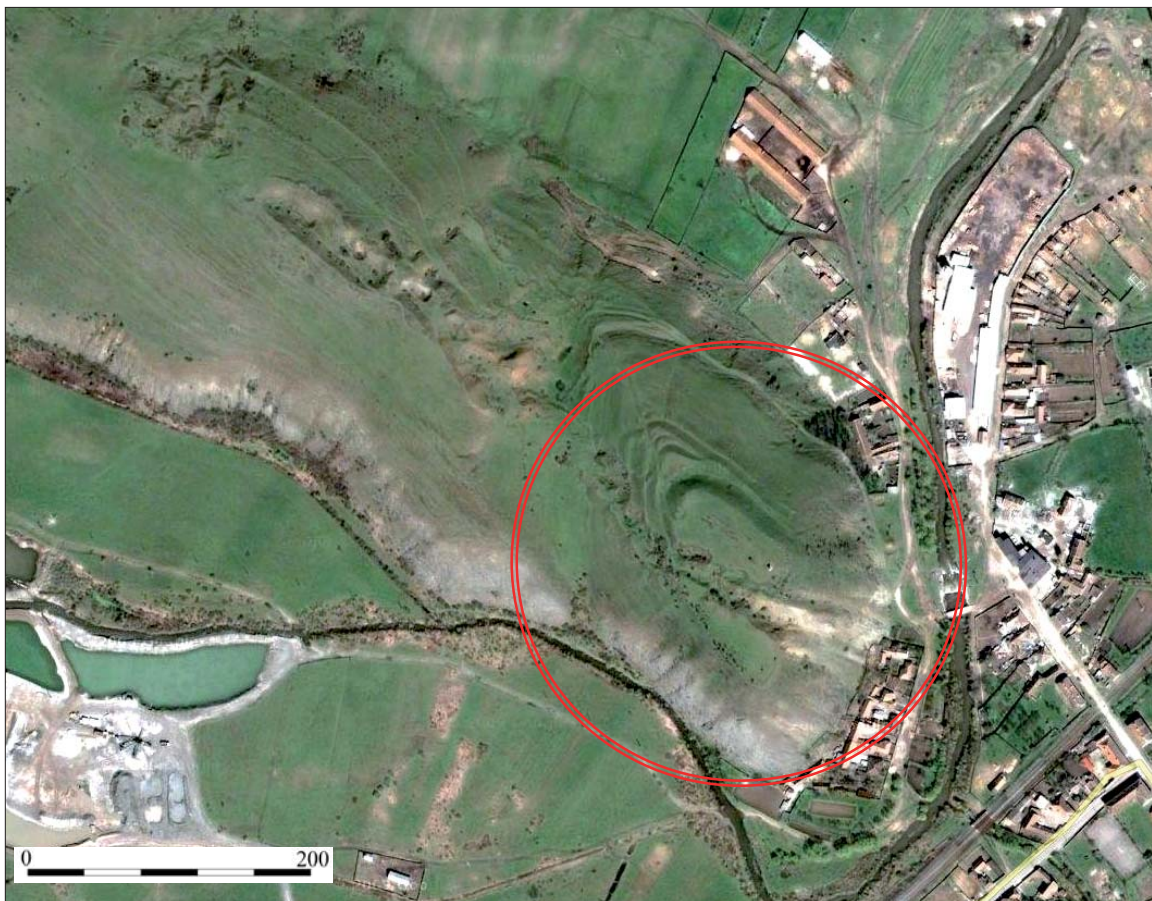

235. kép. Ó-Hunyadvár (Hunedoara). 1: Várkert (Grădina Castelului) és a késő középkori vár látképe (fényskép: Mordovin M.); 2: A sánc délkeleti szakasza (fényskép: Mordovin M.); 3: A sánc átvágása 2016-ban (Csók Zsolt ásatása); 4: A vár vázlatos alaprajza (Bóna 1998); 5: Kincseshegy (Dealul cu comori) Árpád-kori temetője (Roska 1913)

Fig. 235. Old-Hunyadvár (Hunedoara). 1: View of Várkert (Grădina Castelului) and the late medieval castle (photo by M. Mordovin); 2: South-eastern part of the ramparts (photo by M. Mordovin); 3: Section through the rampart in 2016 (Zsolt Csók's excavation); 4: Schematic layout of the castle (Bóna 1998); 5: Graveyard at Kincseshegy (Dealul cu comori) (Roska 1913)

1

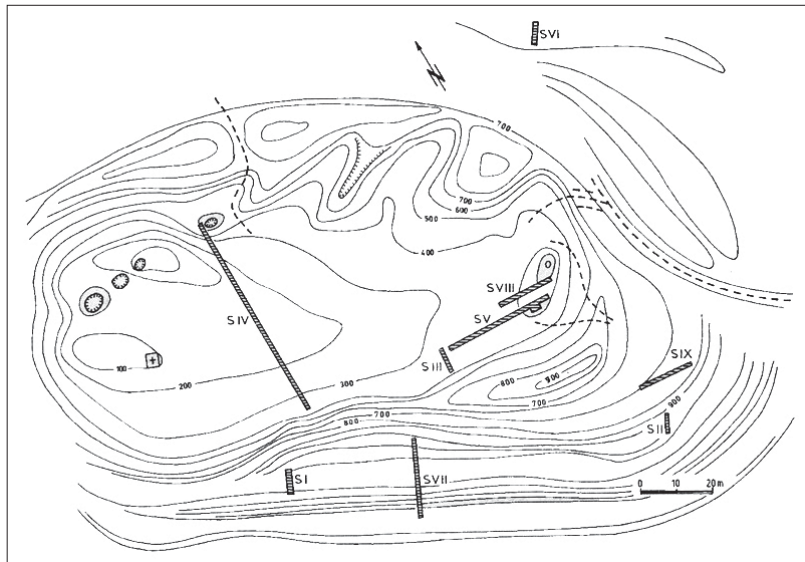

2

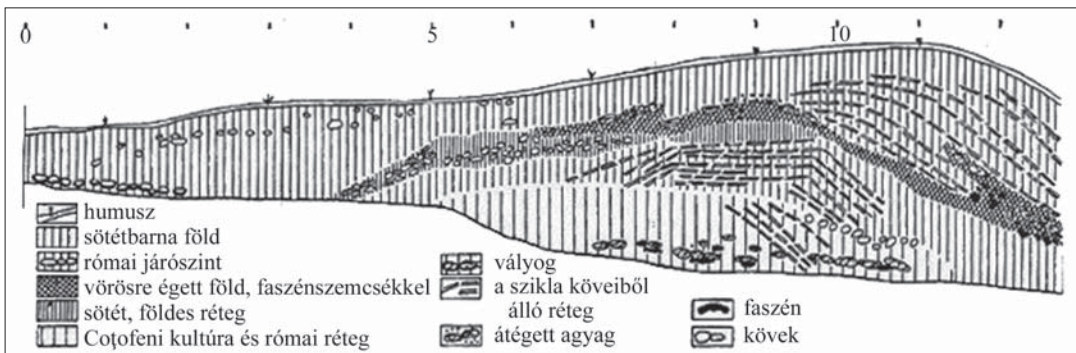
236. kép. Orlát (Orlat). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: Orlát (Orlat) űrfelvételen
 Fig. 236. Orlát (Orlat). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of Orlát (Orlat)

1

2

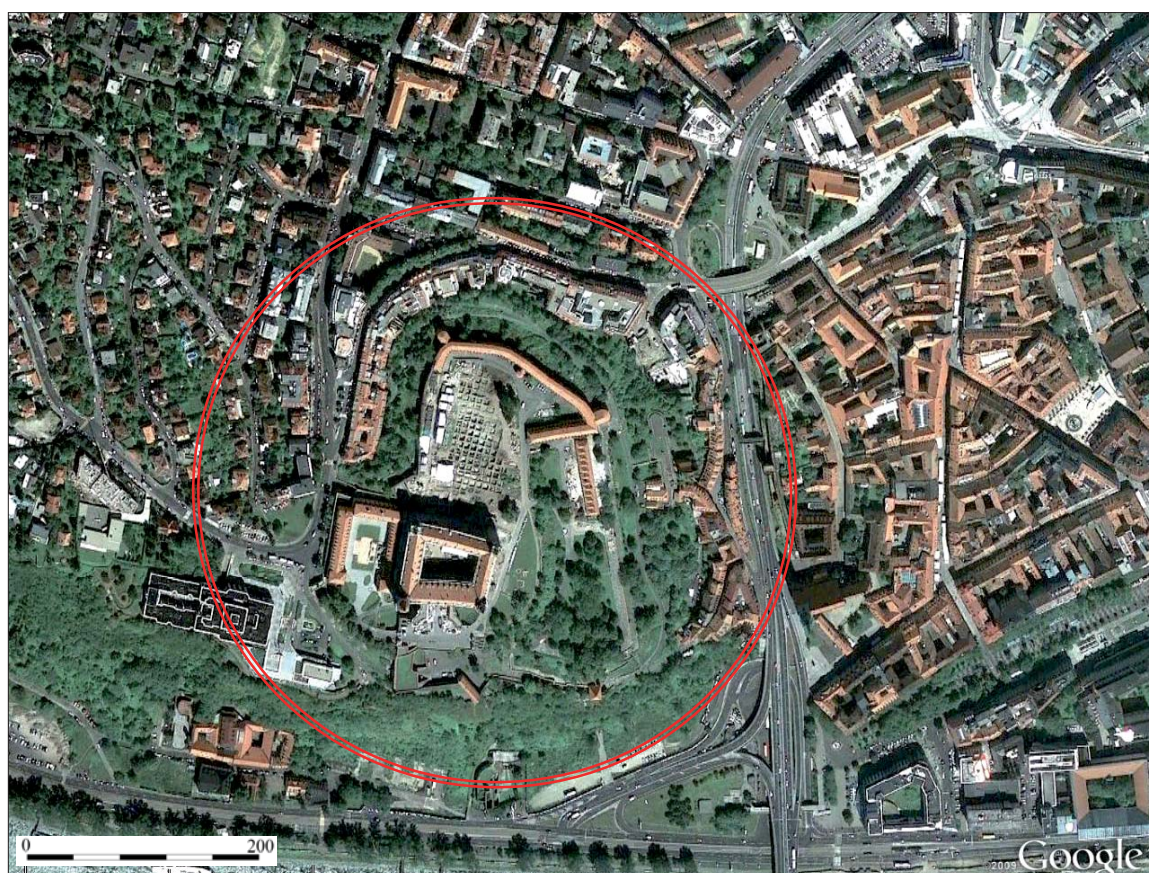

3

237. kép. Orlát (Orlat). 1: Az északi sáncai (fénykép: Mordovin M.);
 2: A vár alaprajza; 3: A sáncátvágás metszetrája (NÄGLER 1977)
 Fig. 237. Orlát (Orlat). 1: Northern ramparts (photo by M. Mordovin);
 2: Layout of the castle; 3: Section drawing of the rampart (NÄGLER 1977)

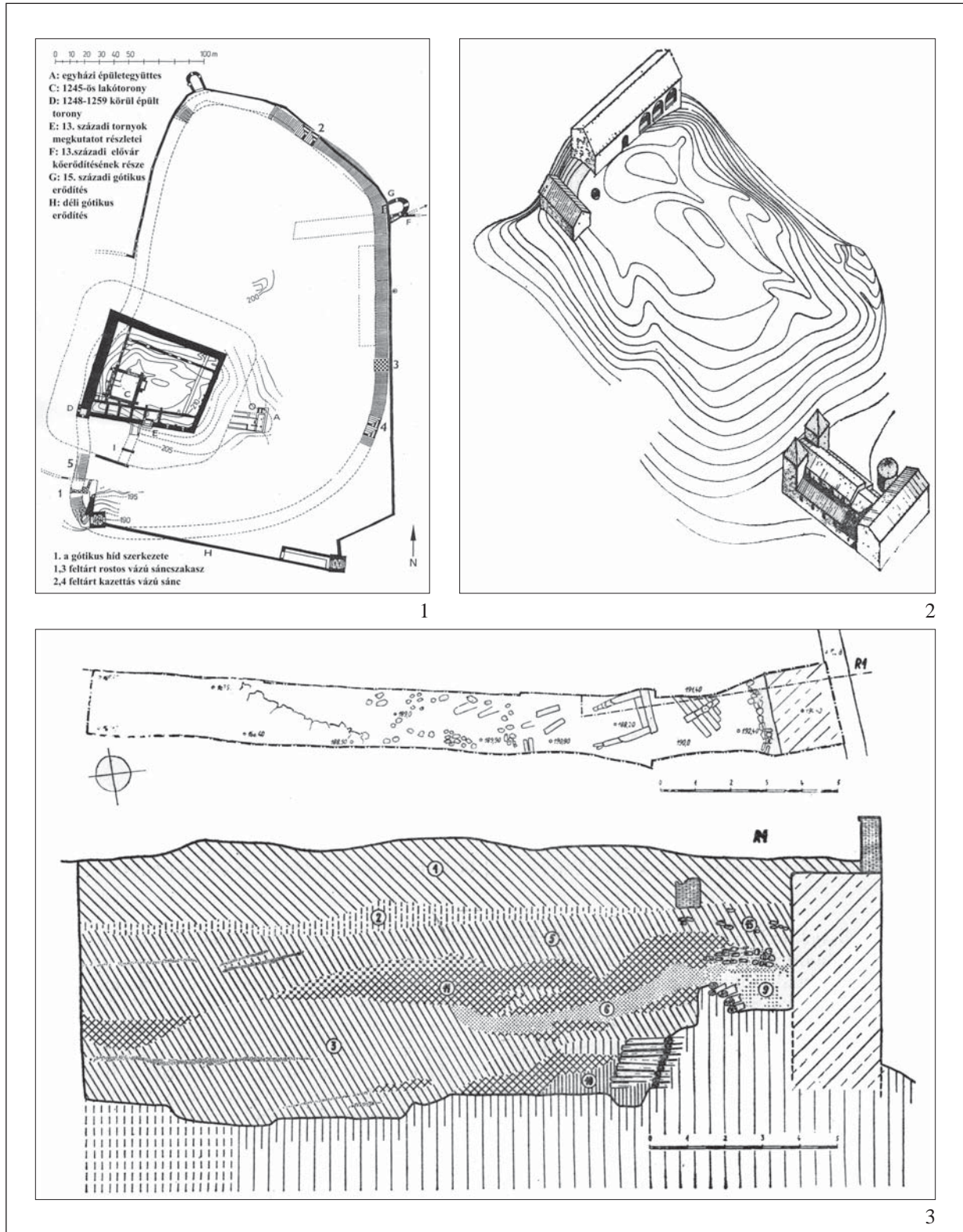

1

2

238. kép. Pozsony (Bratislava). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 238. Pozsony (Bratislava). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

239. kép. Pozsony (Bratislava). 1: A vár alaprajza, a sánc nyomvonalának jelölésével (ŠTEFANOVIČOVÁ 1998);

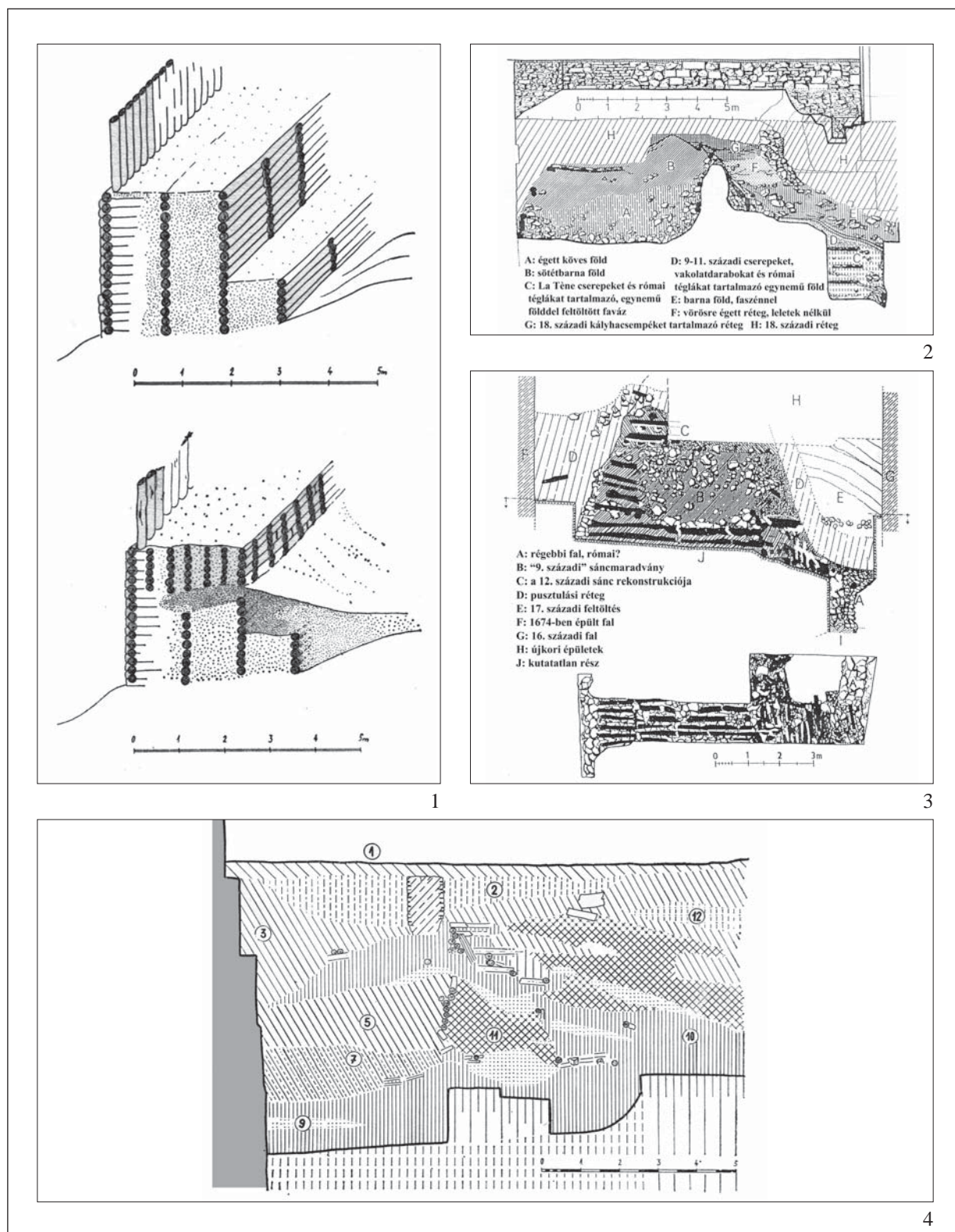
2: Az udvarház és prépostság rekonstrukciós rajza (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975);

3: A keleti sánc metszetrajza (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

Fig. 239. Pozsony (Bratislava). 1: Layout of the castle showing the line of the fortifications (ŠTEFANOVIČOVÁ 1998);

2: Reconstructed view of the palace and convent (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975);

3: Section drawing of the eastern rampart (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

240. kép. Pozsony (Bratislava). 1: A sánc rekonstrukciós rajzai (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975);

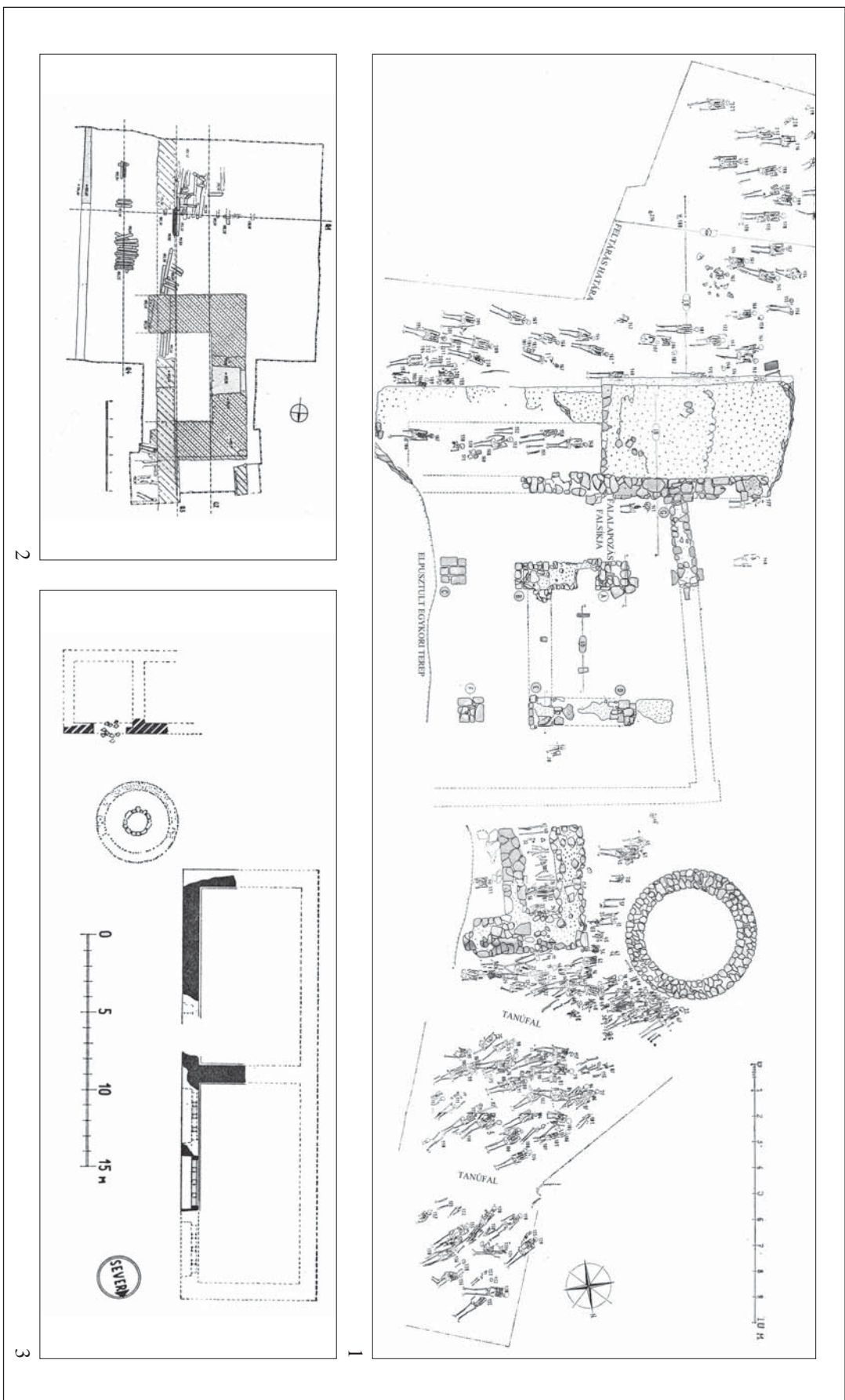
2: A déli sánc metszetrajza (Lipót-bástya) (ŠTEFANOVIČOVÁ 1998);

3–4: A korai és a későbbi sánchrészek metszetrajzai (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

Fig. 240. Pozsony (Bratislava). 1: Reconstructed view of the ramparts (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975);

2: Section drawing of the southern rampart (Lipót-bastion) (ŠTEFANOVIČOVÁ 1998);

3–4: Section drawing of the earliest and the later rampart (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

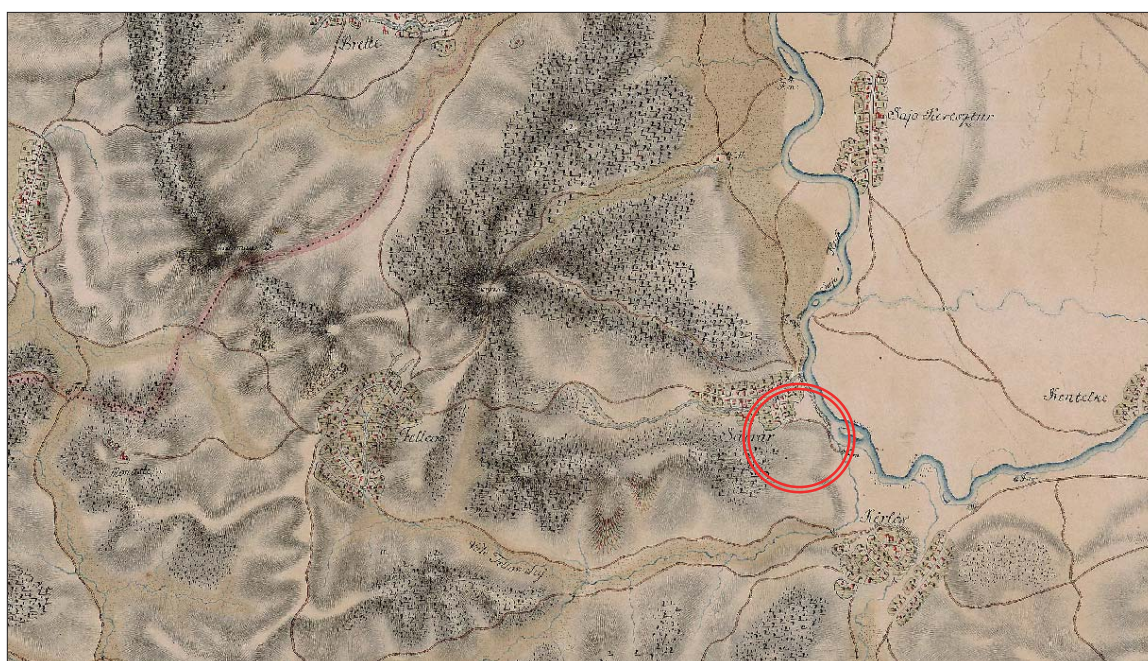

241. kép. Pozsony (Bratislava). 1: A prépostsági templom maradványainak alaprajza (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975);

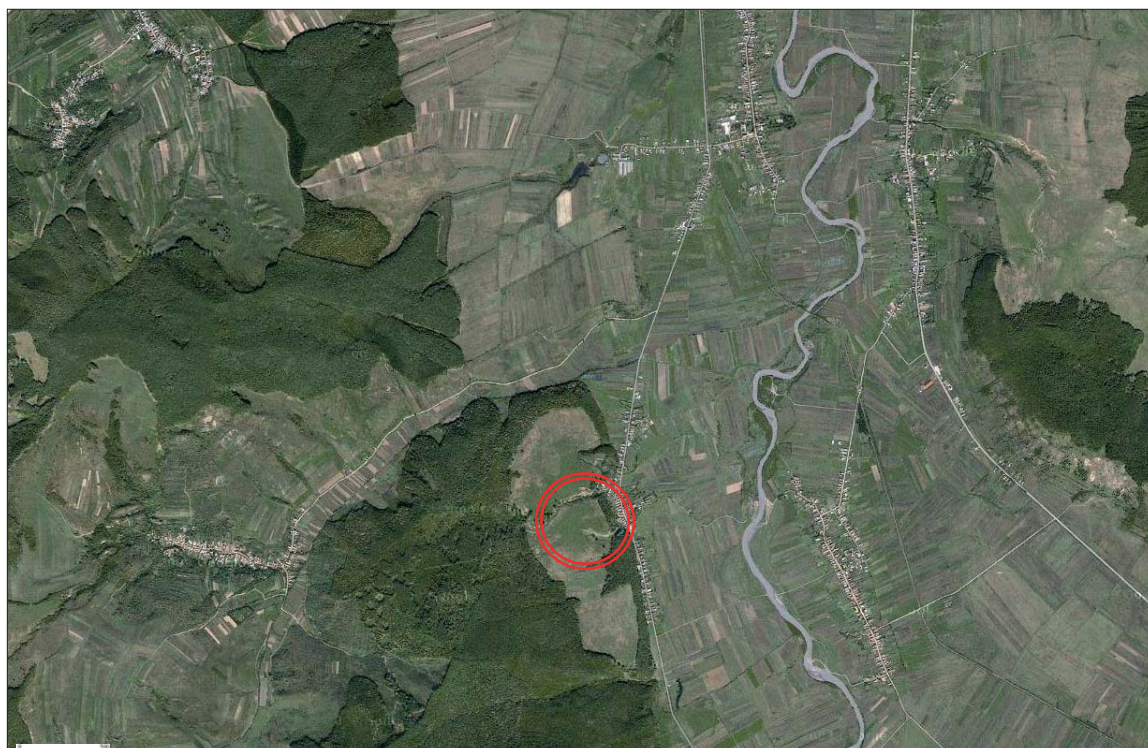
2: A sándba beleépült kőtorony alaprajza (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975); 3: A feltételezett udvarház alaprajza (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

3: Ground plan of the hypothetical palace (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975)

Fig. 241. Pozsony (Bratislava). 1: Excavation plan of the remains of the stone tower incorporated in the ramparts;

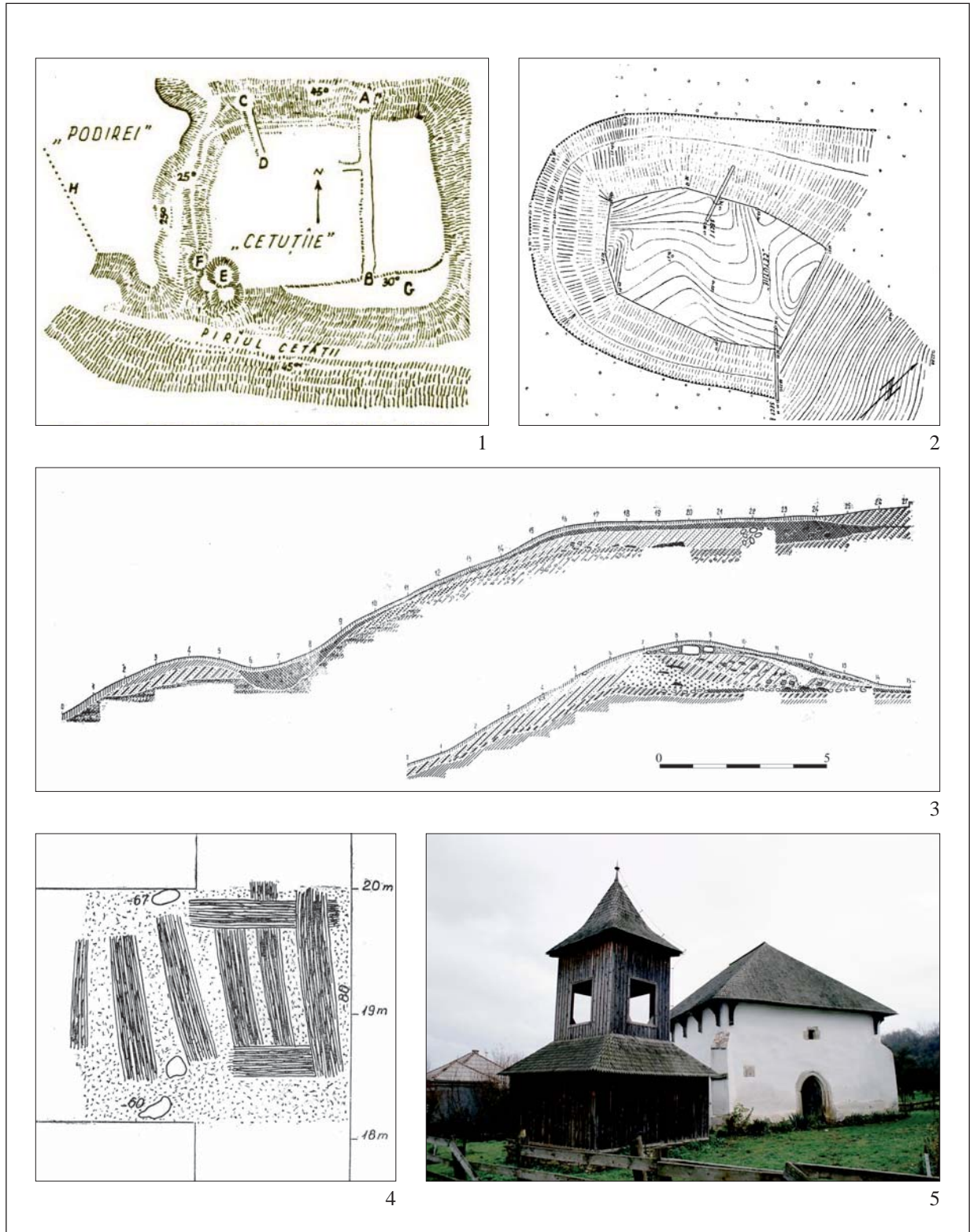

1

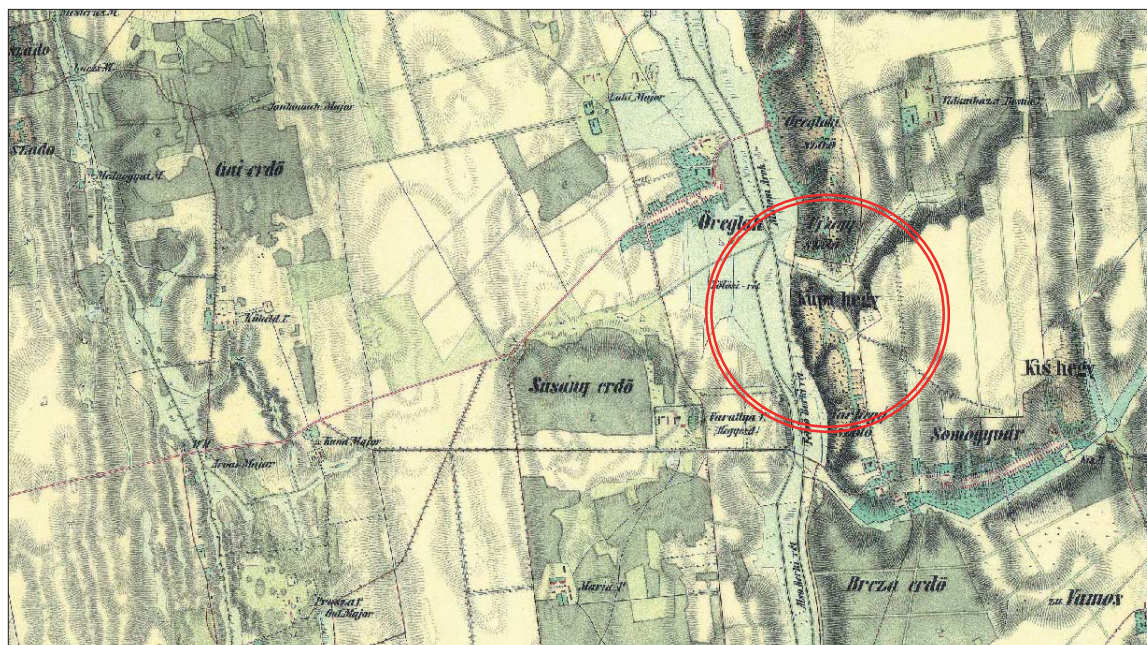
2

242. kép. Sajósárvár (Șirioara). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvétele
 Fig. 242. Sajósárvár (Șirioara). 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

243. kép. Sajósárvár (Șirioara). 1: A vár első alaprajza (FINÁLY 1902);
 2: A vár feltárási alaprajza (RUSU-DĂNILĂ 1972); 3–4: A vár sáncainak metszetrázai és alaprajza (RUSU-DĂNILĂ 1972);
 5: A váralja középkori temploma (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 243. Sajósárvár (Șirioara). 1: First plan of the site (FINÁLY 1902); 2: Excavation plan of the castle;
 3–4: Section and drawings and excavation plan of the rampart (RUSU-DĂNILĂ 1972);
 5: Medieval church of the village beneath the castle (photo by M. Mordovin)

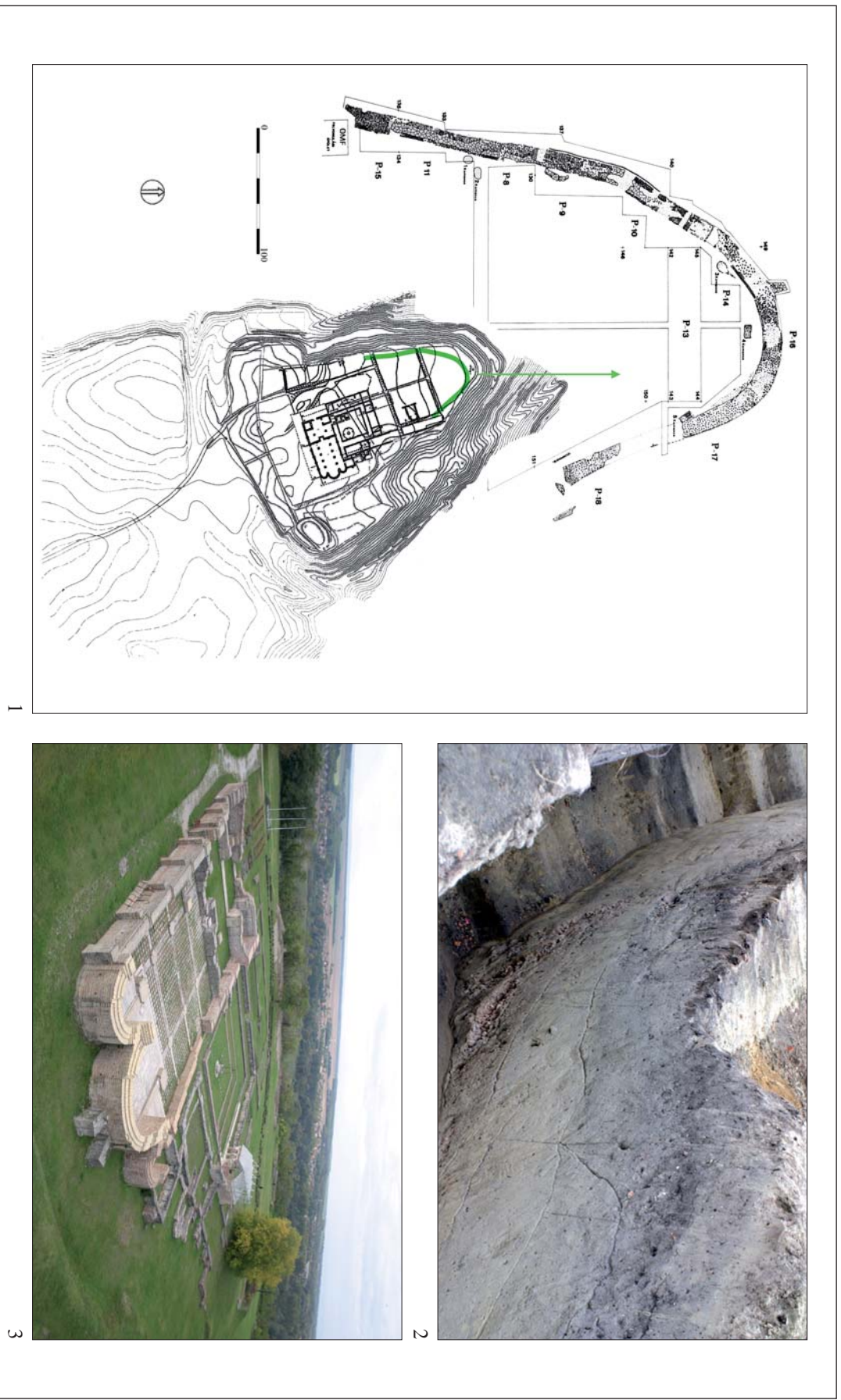

1

2

244. kép. Somogyvár. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 244. Somogyvár. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

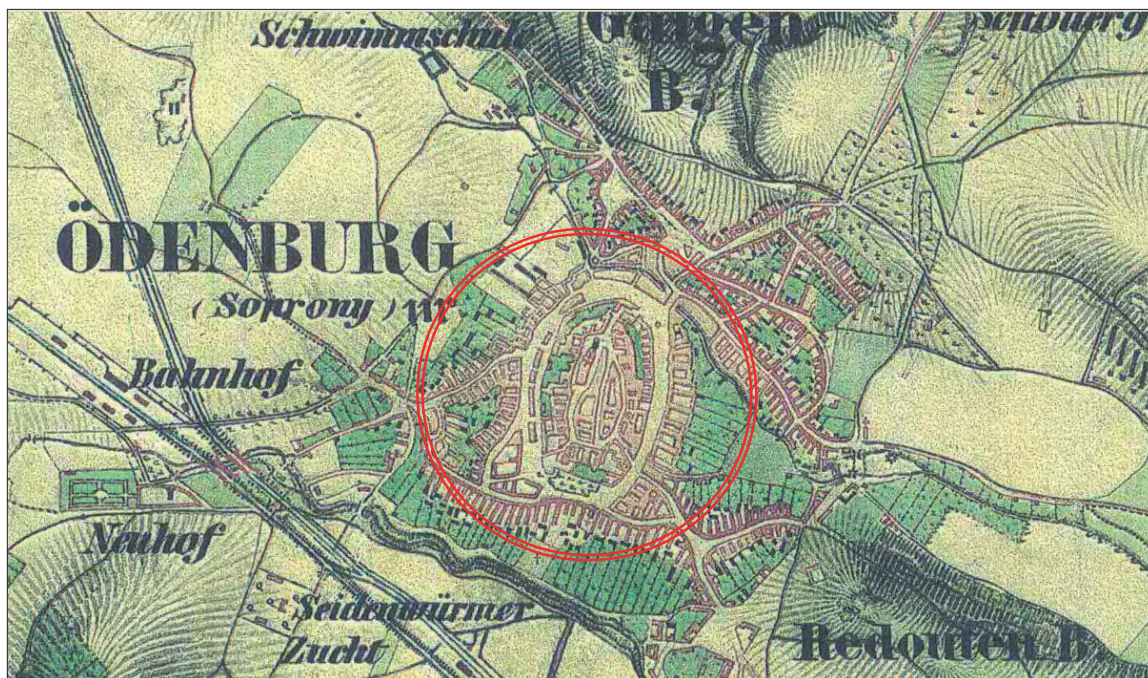

245. kép. Somogyvár. 1: A vár alaprajza és téglakerítései (Magyar–Nováki 2005 és Bakay 1990);

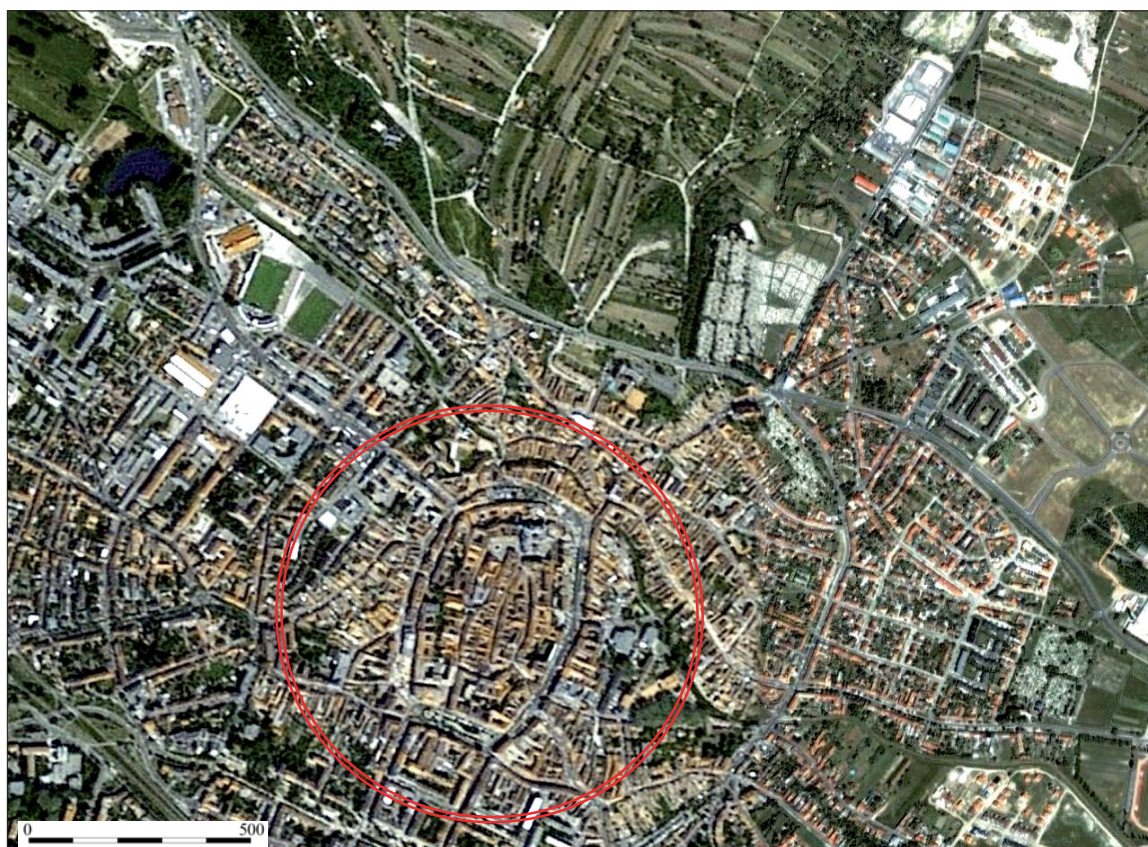
2: A várátrok átvágása (Bakay Kornél ásatása, a fénykép: Mordovin M. 2008-ból); 3: A bencés apátság látképe (fénykép: Mordovin M.)

Fig. 245. Somogyvár. 1: Layout of the castle and its brick fortifications (Magyar–Nováki 2005 és Bakay 1990);

2: Section through the ditch (Kornél Bakay's excavation, photo by M. Mordovin from 2008); 3: Overview of the Benedictine Abbey (photo by M. Mordovin)

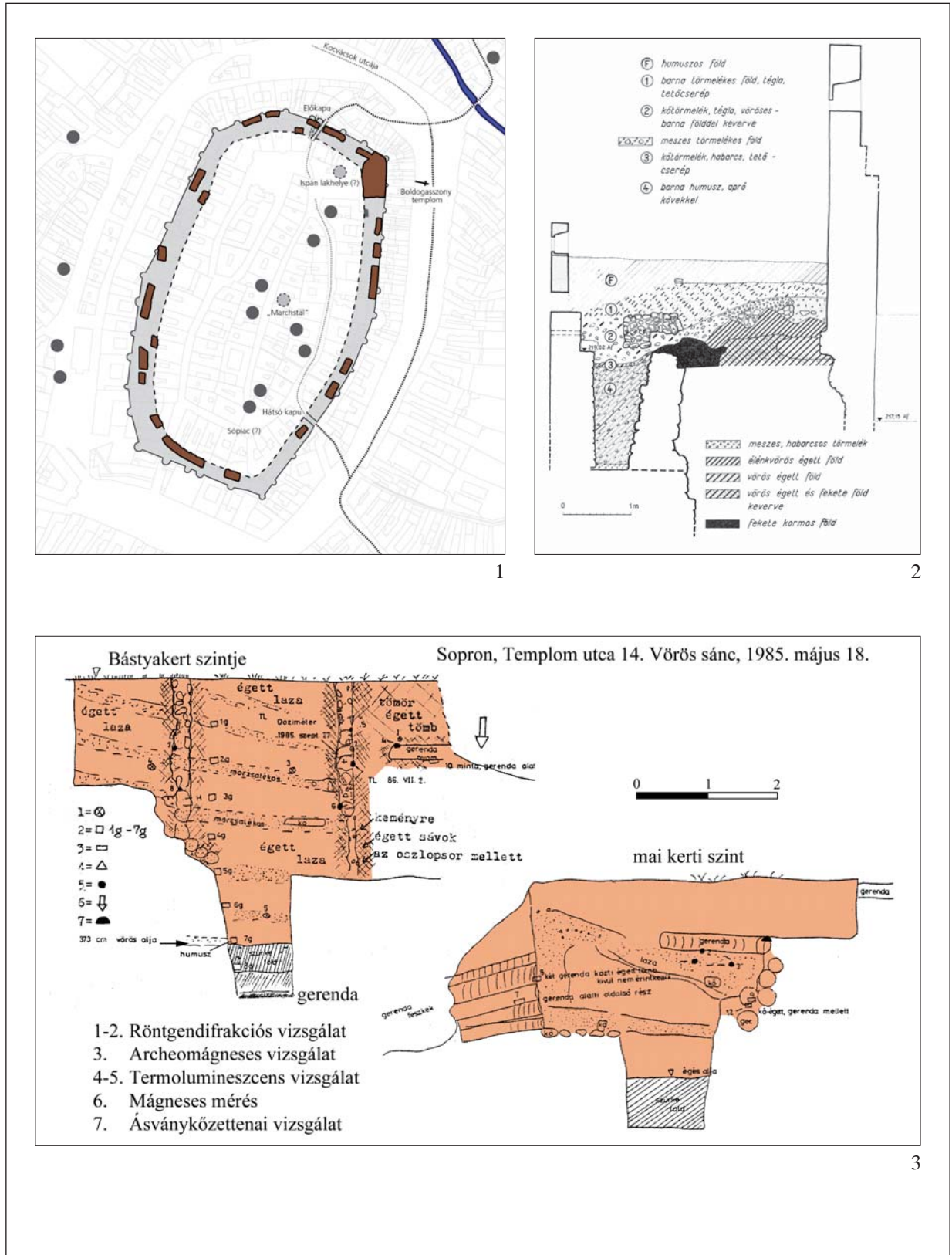

1

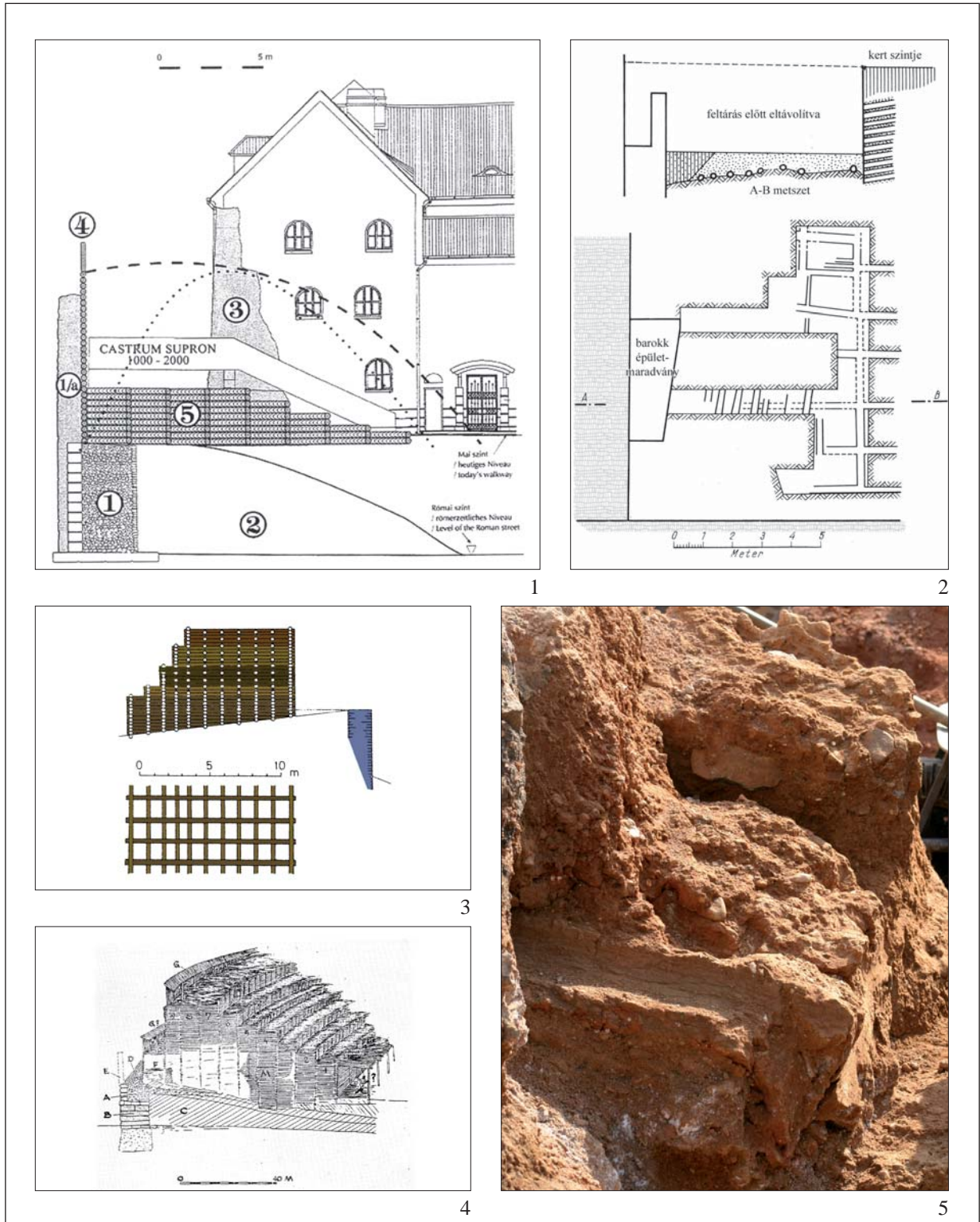

2

246. kép. Sopron. 1: A település az első katonai felmérésen; 2: Sopron úrfelvételen
 Fig. 246. Sopron. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

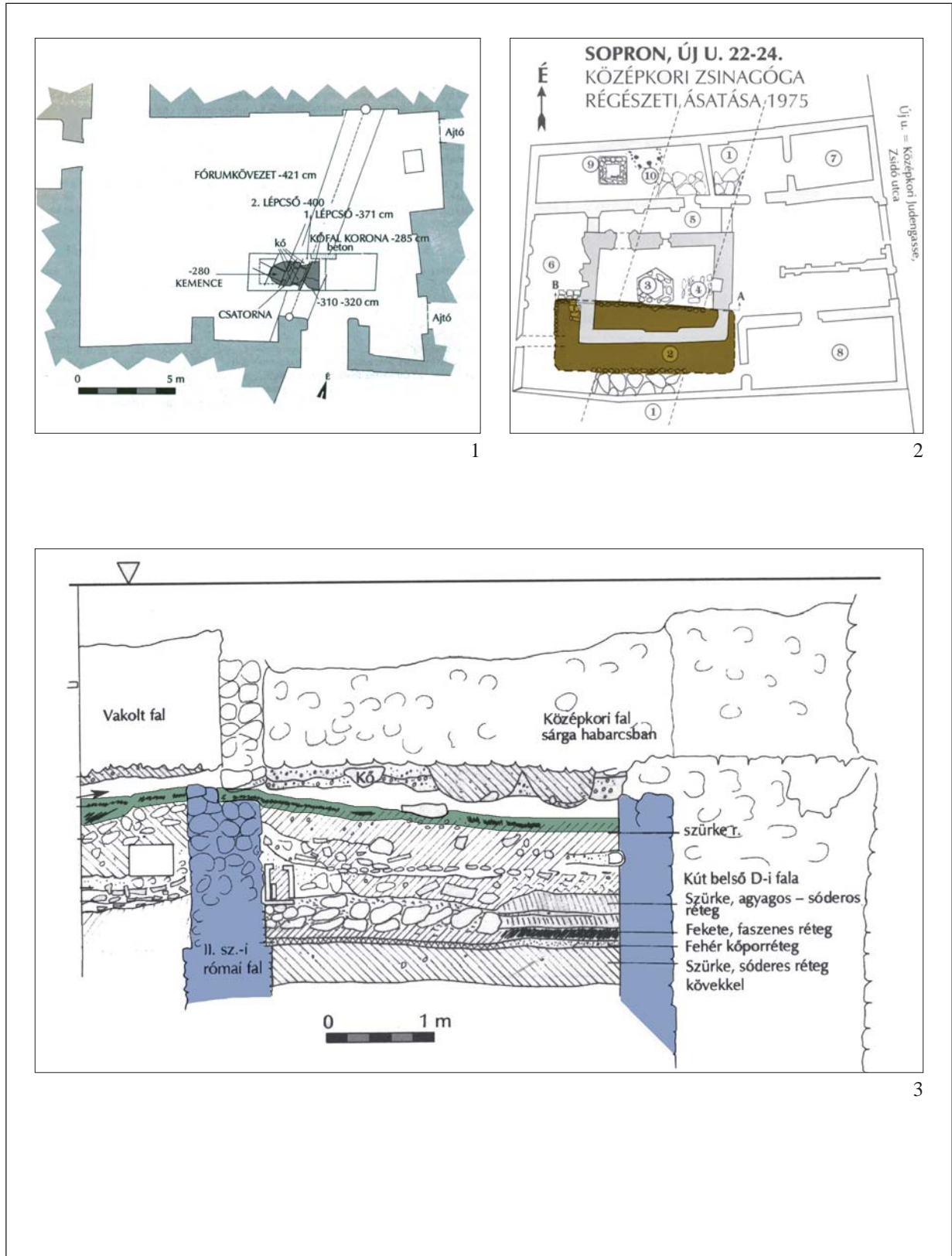

247. kép. Sopron. 1: A város alaprajza római városfallal (JANKÓ–KÜCSÁN–SZENDE–DÁVID–GODA–KISS 2010); 2: A sáncmaradvány és a városfalak kapcsolata (HOLL 1967); 3: A vörösre égett sánc metszetrajzai (GÖMÖRI 1987)
 Fig. 247. Sopron. 1: Layout with the roman walls (JANKÓ–KÜCSÁN–SZENDE–DÁVID–GODA–KISS 2010); 2: Remains of the ramparts connected to the city walls (HOLL 1967); 3: Section drawing of the burnt to red rampart (GÖMÖRI 1987)

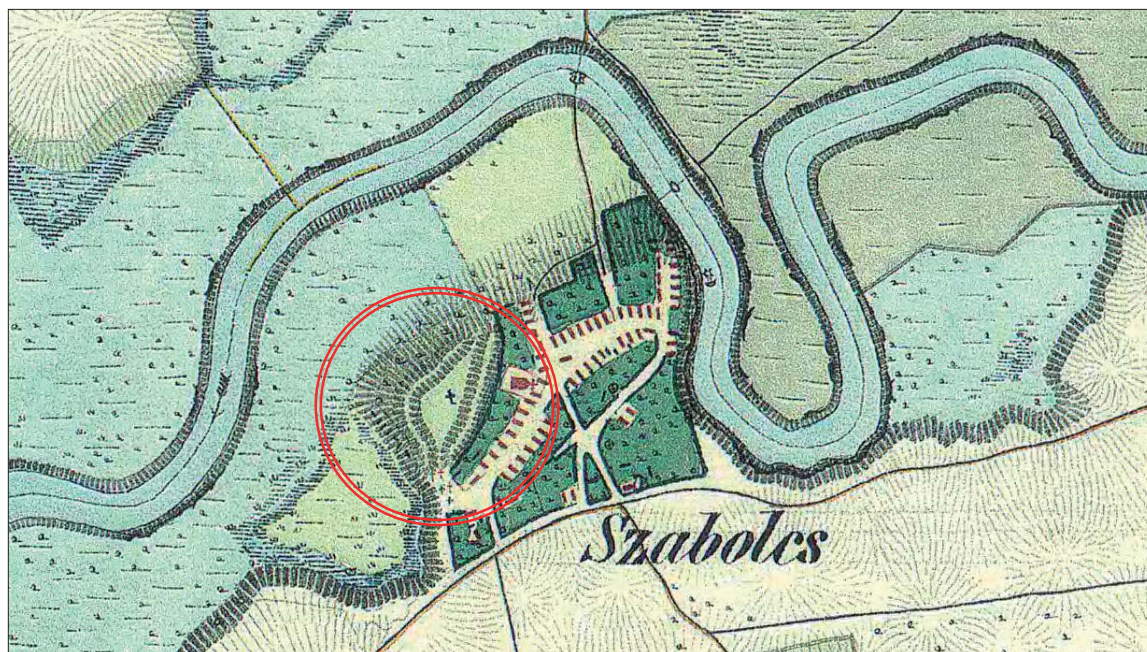

248. kép. Sopron. 1: A sánc rekonstrukciós rajza (GÖMÖRI 2002); 2: Felszínrajz a sánc egy feltárt szakaszáról (NOVÁKI 1964); 3: A sánc faváznak rekonstrukciós rajza (NOVÁKI 1964); 4: A sánc térbeli rekonstrukciós kísérlete (GÖMÖRI 2002); 5: A „vörös sánc” részlete (Gabriella Gabrielli ásatása, fénykép: Mordovin M. 2008)

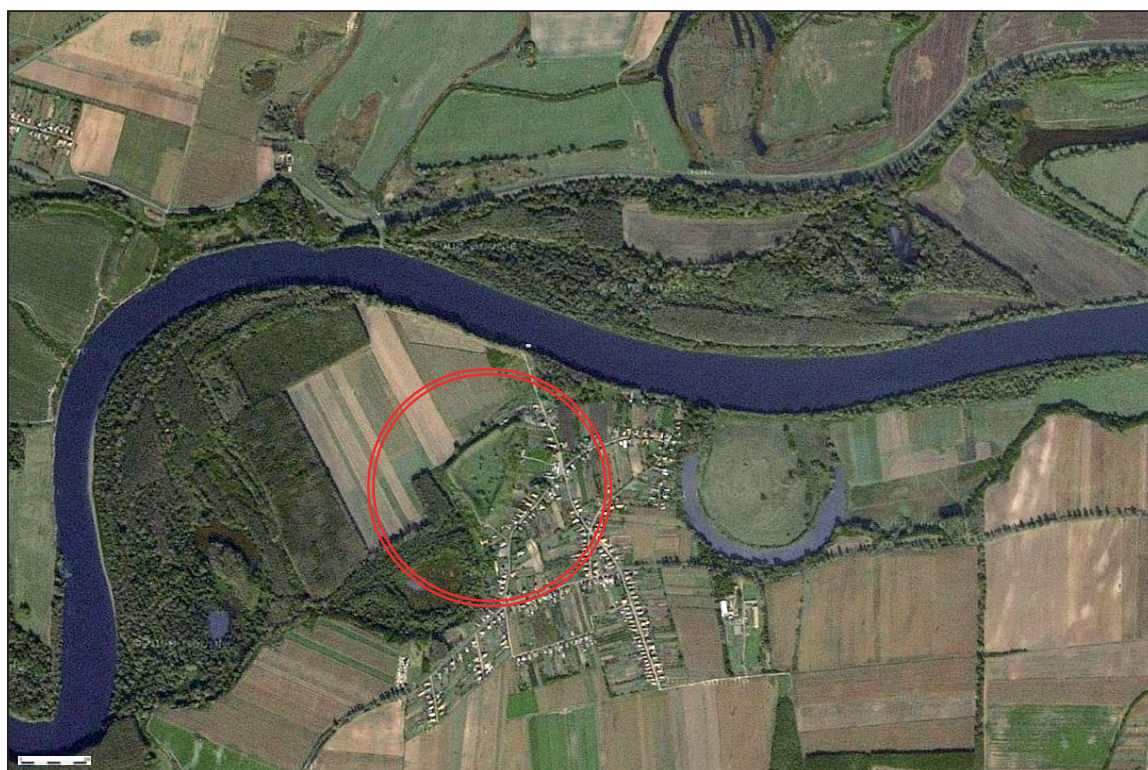
Fig. 248. Sopron. 1: Reconstruction of the rampart (GÖMÖRI 2002); 2: Excavation plan of the rampart; 3: Reconstructed view of the structure of the ramparts (NOVÁKI 1964); 4: Reconstruction attempt of the fortification (GÖMÖRI 2002); 5: Fragment of the so-called 'red rampart' (Gabriella Gabrielli's excavation, photo by M. Mordovin 2008)

249. kép. Sopron. 1: Egy Árpád-kori kemence maradványai; 2: Épületmaradvány nyomai a vár területéről; 3: Rétegvizonyok a vár területén (GÖMÖRI 2002)
 Fig. 249. Sopron. 1: Remains of an oven from the 11–13th century; 2: Remains of a dwelling from the castle; 3: Stratigraphy inside the castle (GÖMÖRI 2002)

1

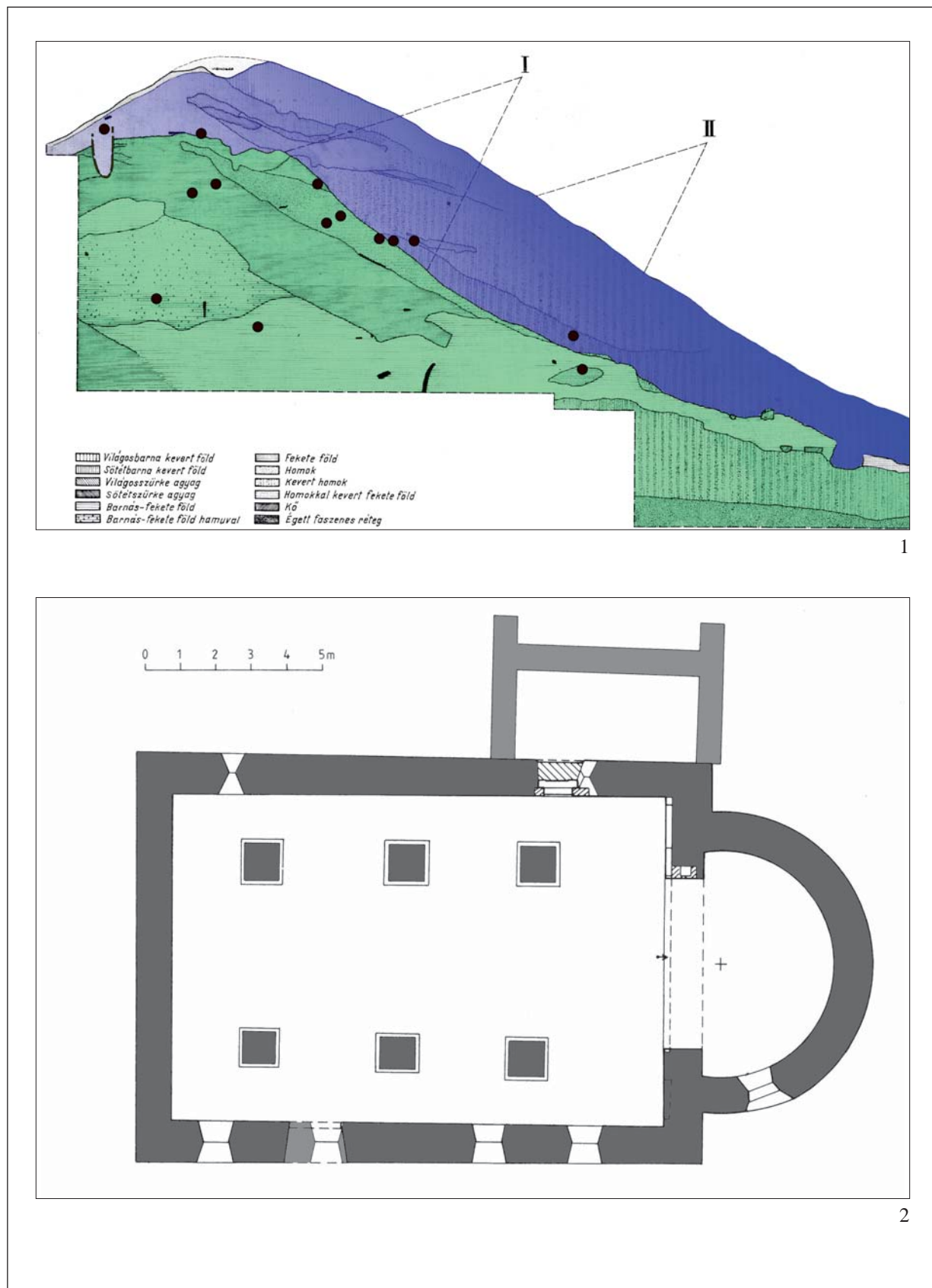
2

250. kép. Szabolcs. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 250. Szabolcs. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

251. kép. Szabolcs. 1: A vár alaprajza (NÉMETH 1973); 2: A vár látképe a Tisza felől (BOROVSKY 1901);
3: Légifelvétel a várról (Civertan); 4: Középkori lelőhelyek a vár környékén (KOVÁCS 1994)

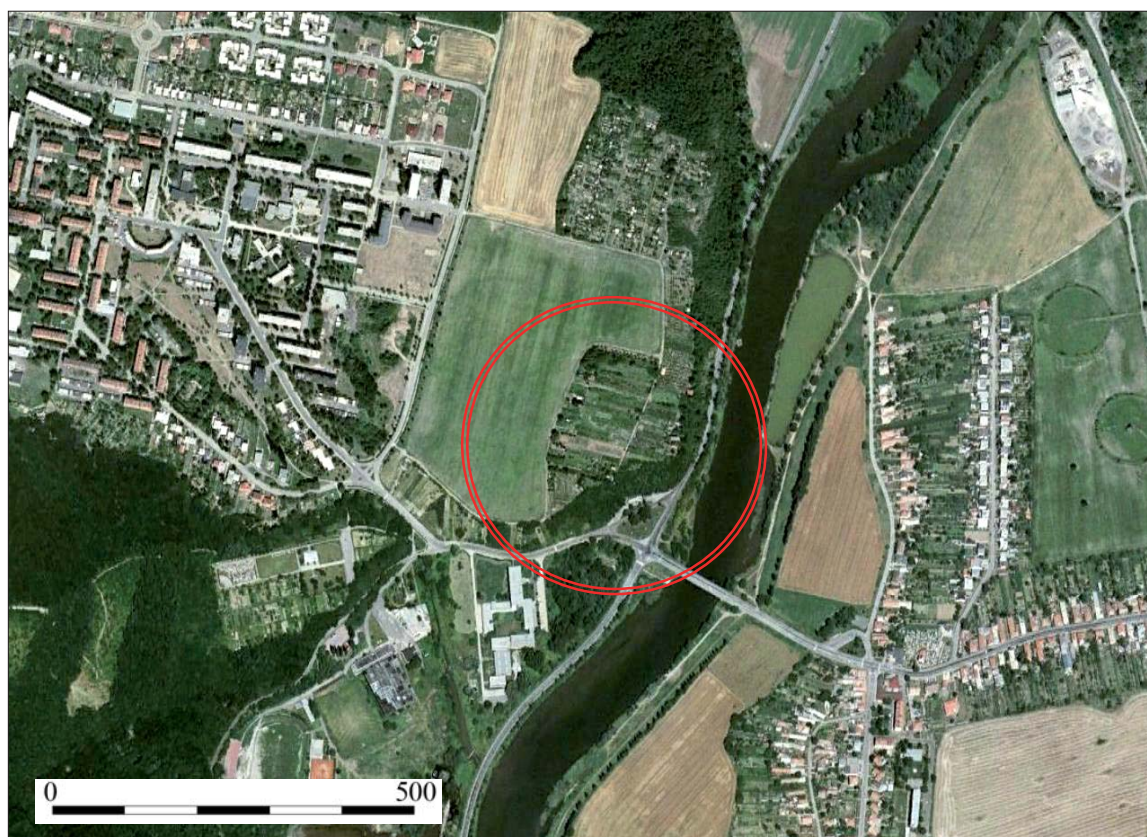
Fig. 251. Szabolcs. 1: Layout of the castle (NÉMETH 1973); 2: View of the castle from Tisza river (BOROVSKY 1901);
3: Aerial view of the castle (Civertan); 4: Medieval sites around the castle (KOVÁCS 1994)

252. kép. Szabolcs. 1: A vár sáncjának metszetrajza (NÉMETH 1973); 2: A templom alaprajza (ENTZ 1987)
 Fig. 252. Szabolcs. 1: Section drawing of the rampart (NÉMETH 1973); 2: Ground plan of the church (ENTZ 1987)

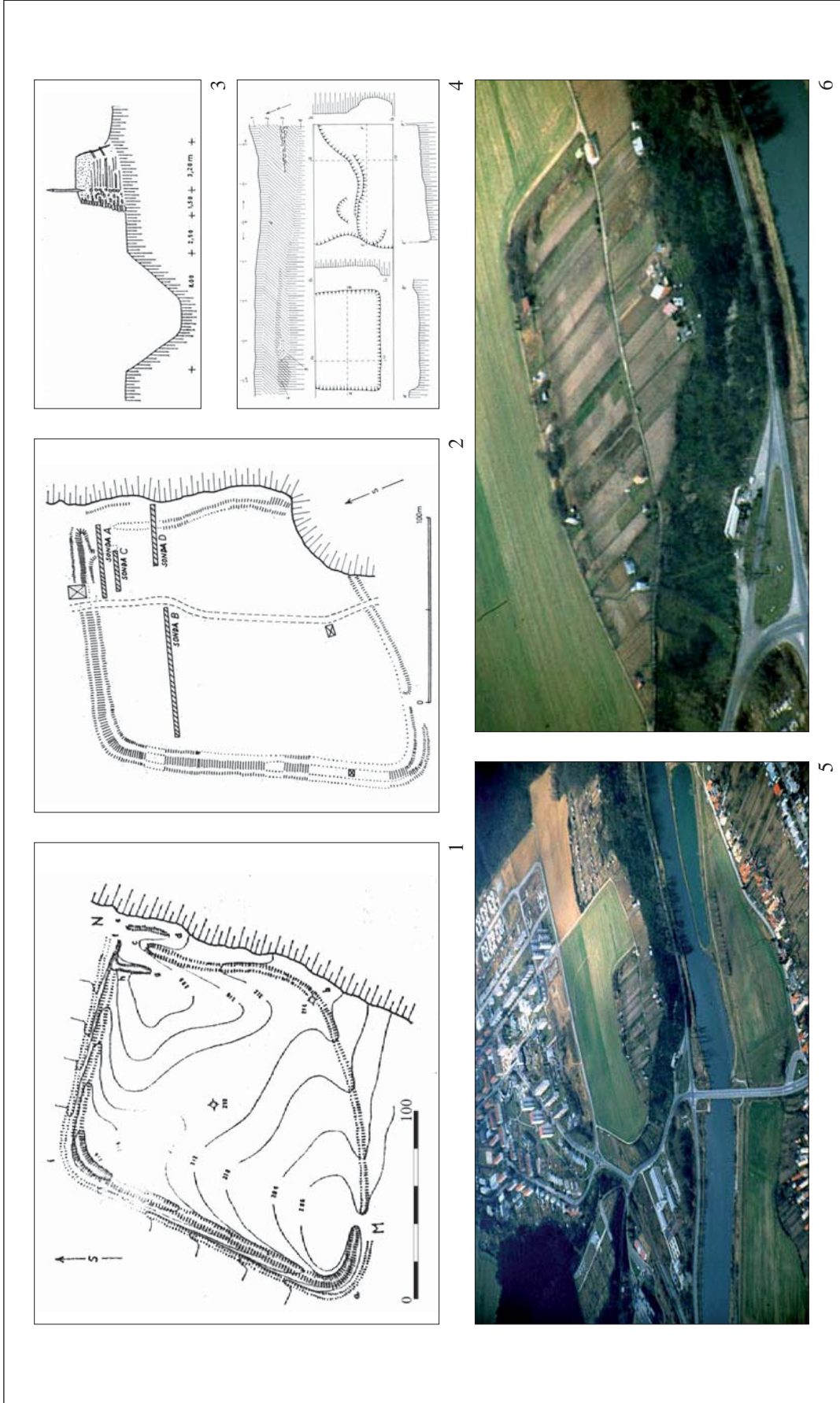

1

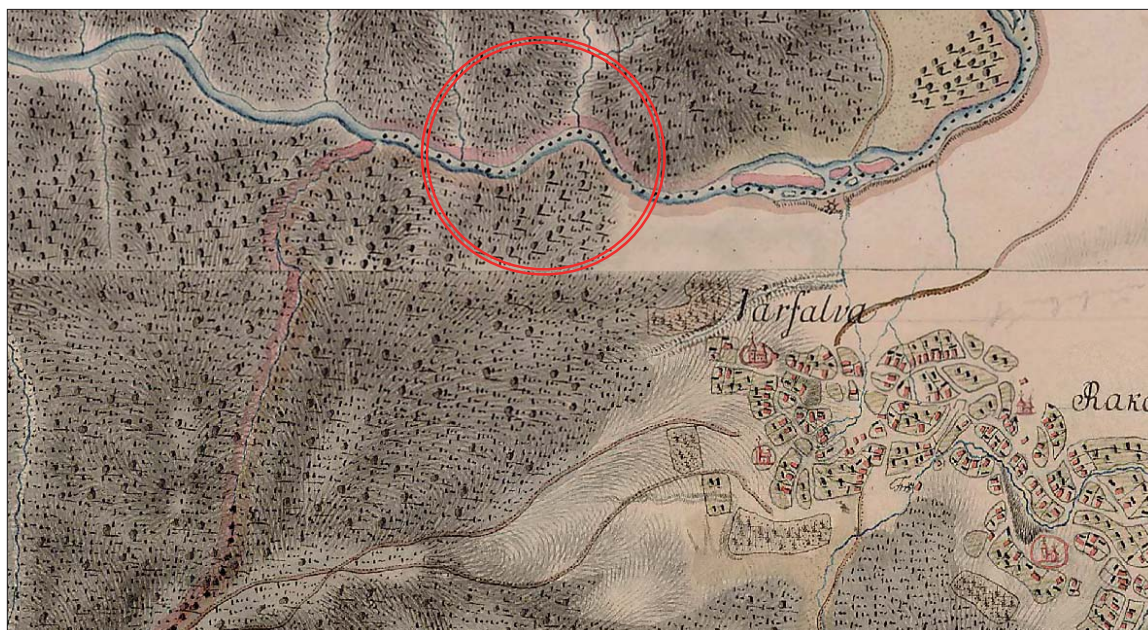
2

253. kép. Tolmács (Tlmače). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 253. Tolmács (Tlmače). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

254. kép. Tolmács (Tolmács). 1-2: A vár alaprajza az 1930-as és az 1960-as években, az ásatási szelvények bejelölésével; 3: A sánc rekonstrukciós rajza; 4: Épületnyomok a vár belsejéből (HABOVŠTIJK 1975); 5-6: Légfényképek a várról és környezetéről (ms-visucom.de)

Fig. 254. Tolmács (Tolmács). 1-2: Layouts of the castle in the 1930's and 1960's, showing excavated areas; 3: Reconstructed view of the ramparts; 4: Building remains inside the castle (HABOVŠTIJK 1975); 5-6: Aerial photos of the castle and its environment (ms-visucom.de)

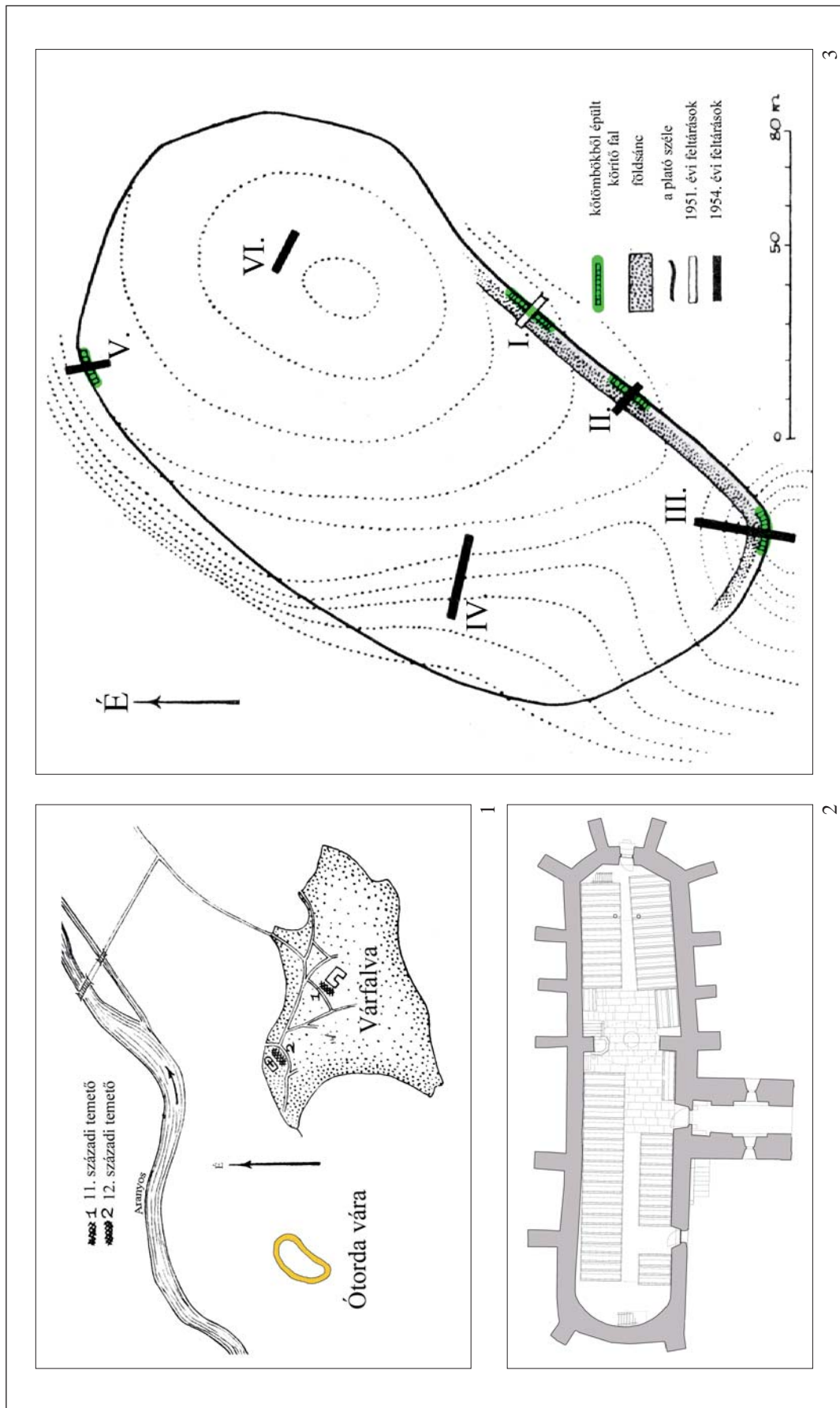

1

2

255. kép. Vărfalva (Moldovenești). 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvétele
 Fig. 255. Vărfalva (Moldovenești). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

256. kép. Várfalva (Moldovenesti). 1: A környék középkori régészeti lelőhelyei (HOREDŦ 1955 alapján);
2: A középkori vár-árajtemplom alaprajza (Maksay Katalin és Lázár Zoltán felmérése, 2015); 3: A vár alaprajza (HOREDŦ 1955)

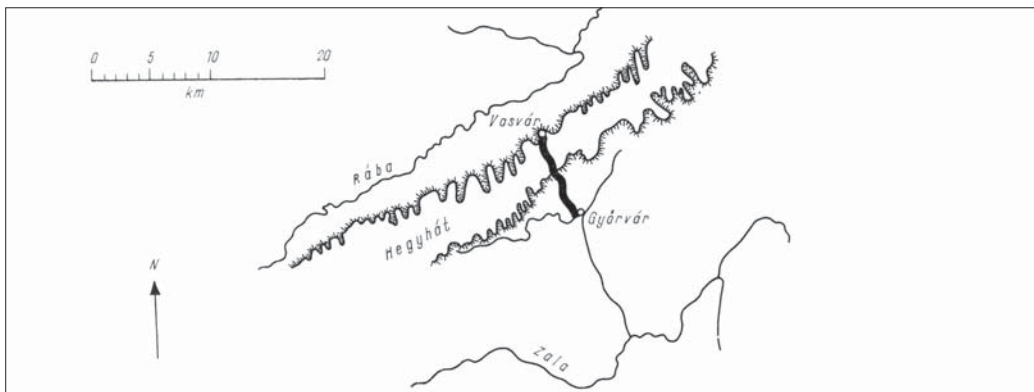
Fig. 256. Várfalva (Moldovenesti). 1: Medieval archaeological sites around the castles (after HOREDŦ 1955);
2: Ground plan of the church (Katalin Maksay's and Zoltán Lázár's survey, 2015); 3: Layout of the castle (HOREDŦ 1955)

1

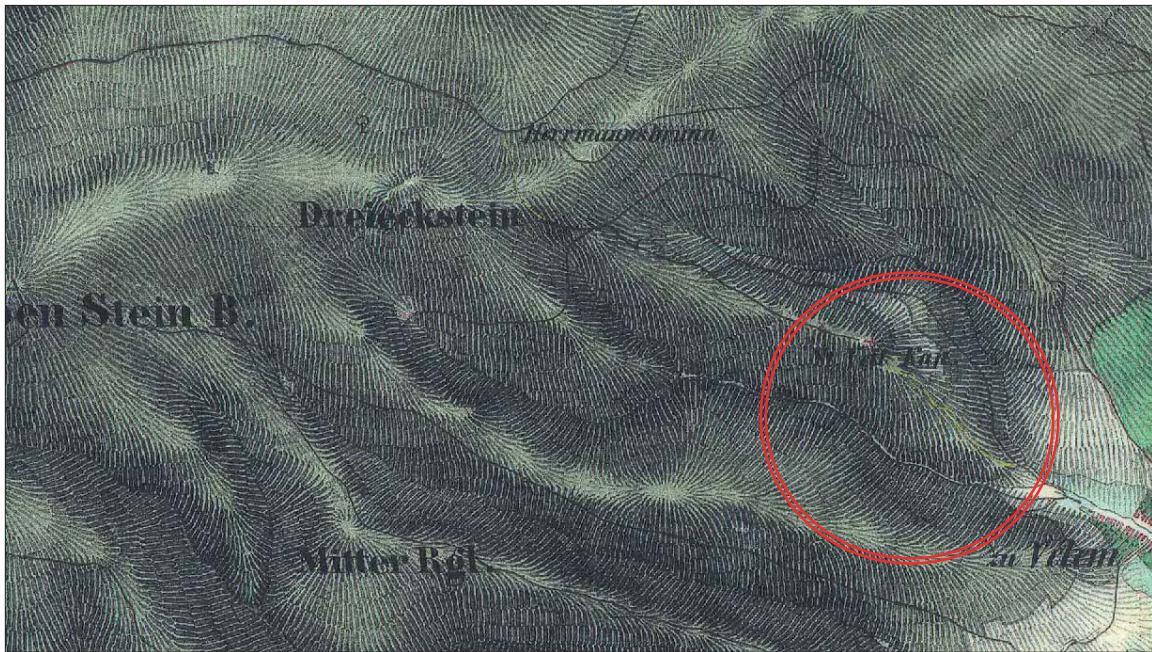
2

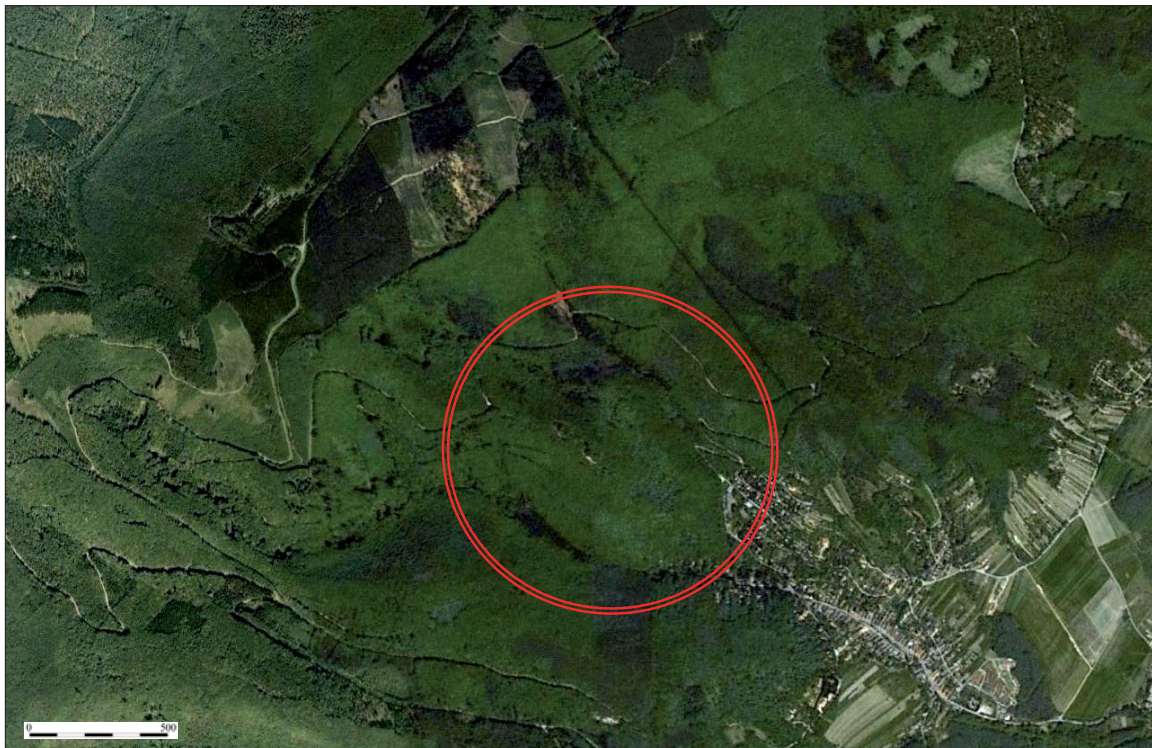
3

257. kép. Vasvár. 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen;
3: A vasvári sánc (Nováki 1964)

Fig. 257. Vasvár. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site;
3: The so-called Vasvár-dyke (Nováki 1964)

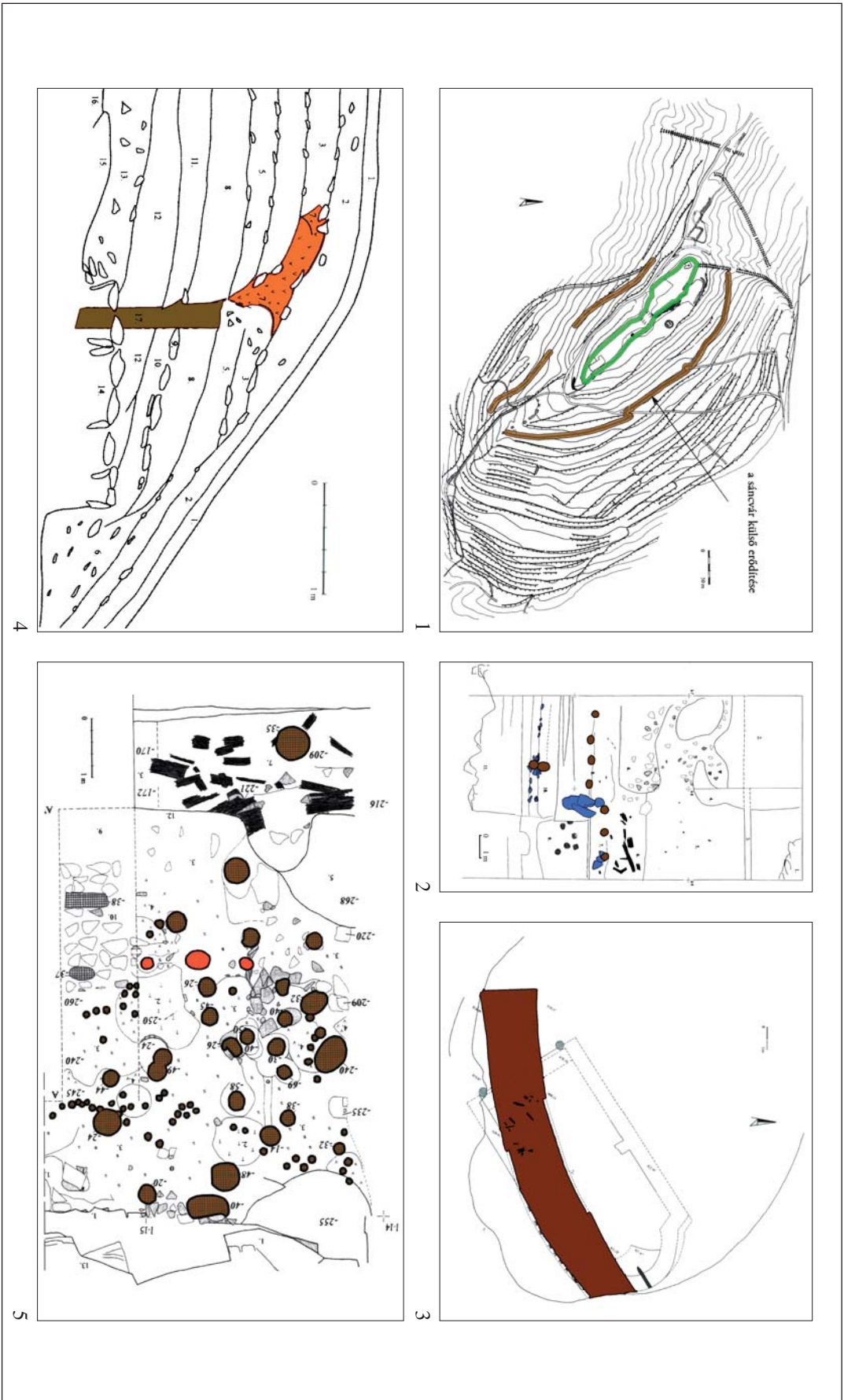

1

2

258. kép. Velem-Szentvid. 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 258. Velem-Szentvid. 1: Location of the site on the first military survey; 2: Satellite image of the site

259. kép. Velem-Szenvid. 1: A lelőhely áttekinő alaprajza; 2–3: A sánc metszete és alaprajza, a középkori jelenségek bejelölésével;

4: Az erődítés köfala, a későbbi kápolna maradványával; 5: Az erődítés felhárti részletének alaprajza (FEKETE 2007)

Fig. 259. Velem-Szenvid. 1: Layout of the site; 2–3: Section drawing of the rampart showing the medieval features;

4: The stone wall of the fortifications with the remains of a later chapel; 5: Plan of the excavated part of the ramparts (FEKETE 2007)

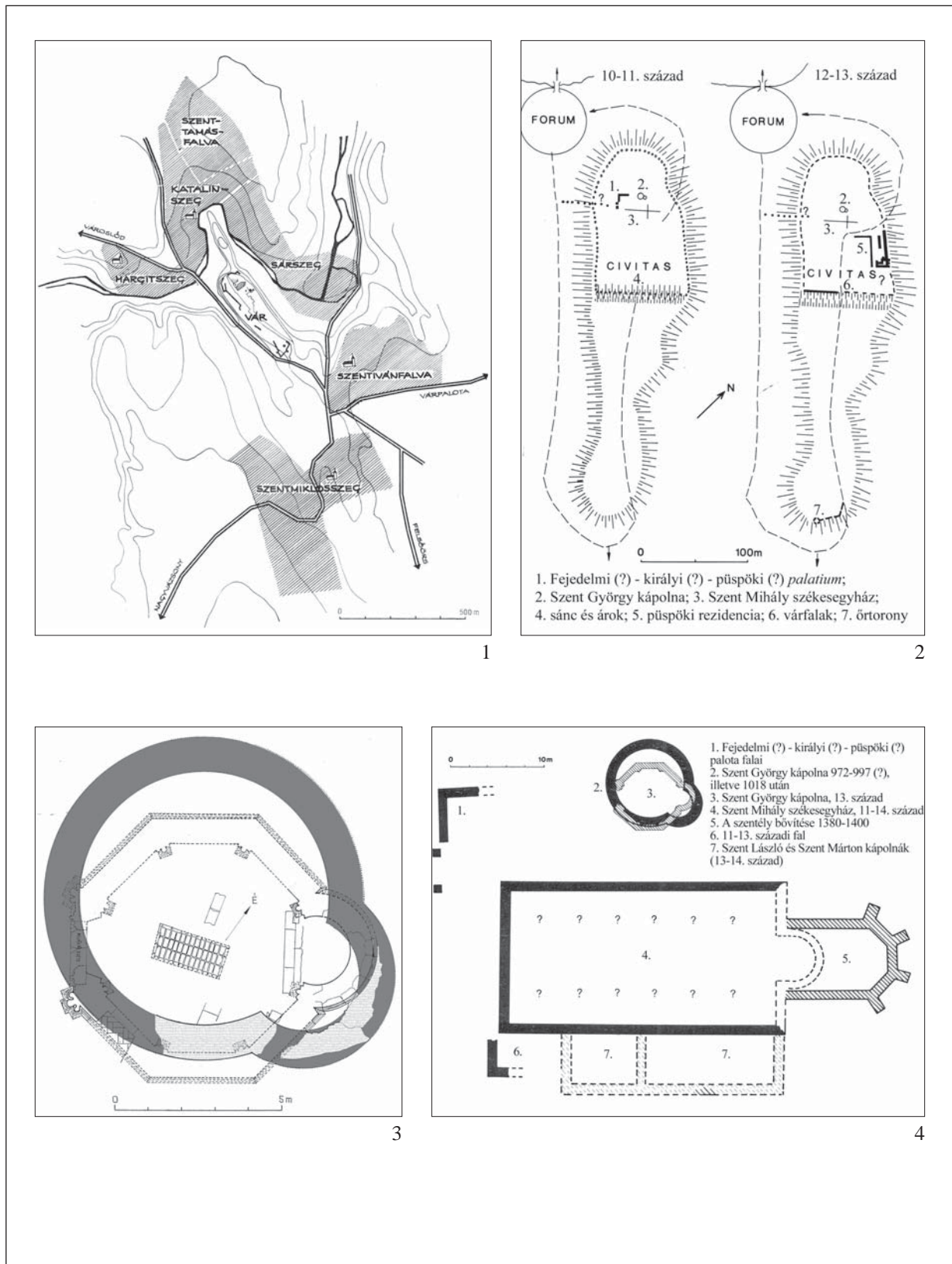

1

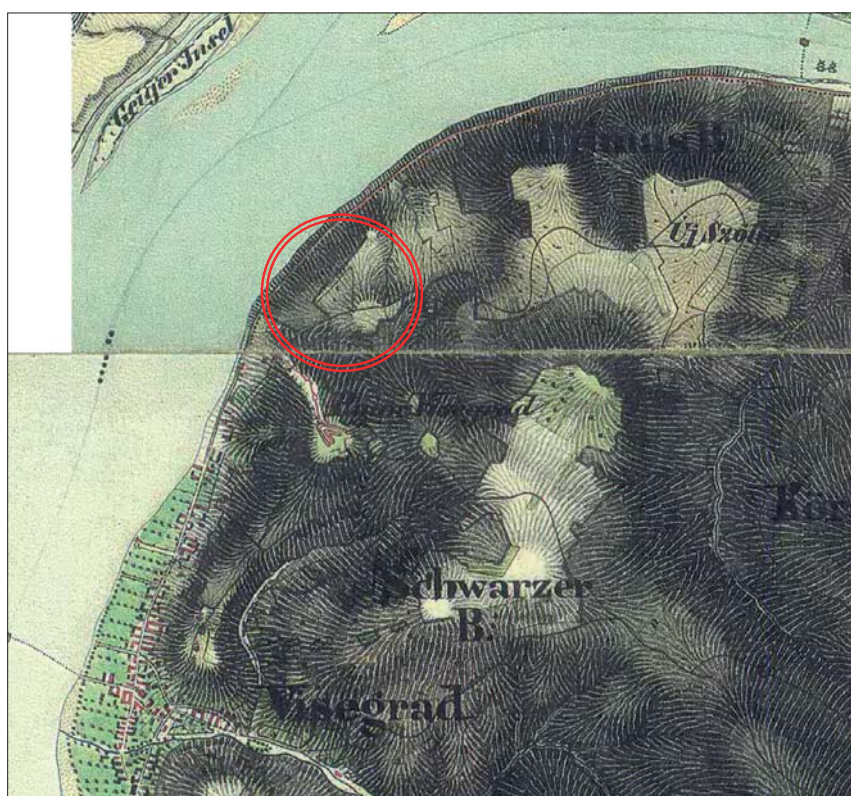

2

260. kép. Veszprém. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely úrfelvételen
 Fig. 260. Veszprém. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

261. kép. Veszprém. 1: A helyszín középkori településszerkezete (MRT II); 2: A vár alaprajza (GEREVICH 1990); 3: Szent György-kápolna alaprajza (H. GyURKY 1963); 4: A székesegyház korai periódusa (GEREVICH 1990)
 Fig. 261. Veszprém. 1: Medieval settlement network (MRT II); 2: Layout of the castle (GEREVICH 1990); 3: Ground plan of the St George's church (H. GyURKY 1963); 4: The earliest phase of the cathedral (GEREVICH 1990)

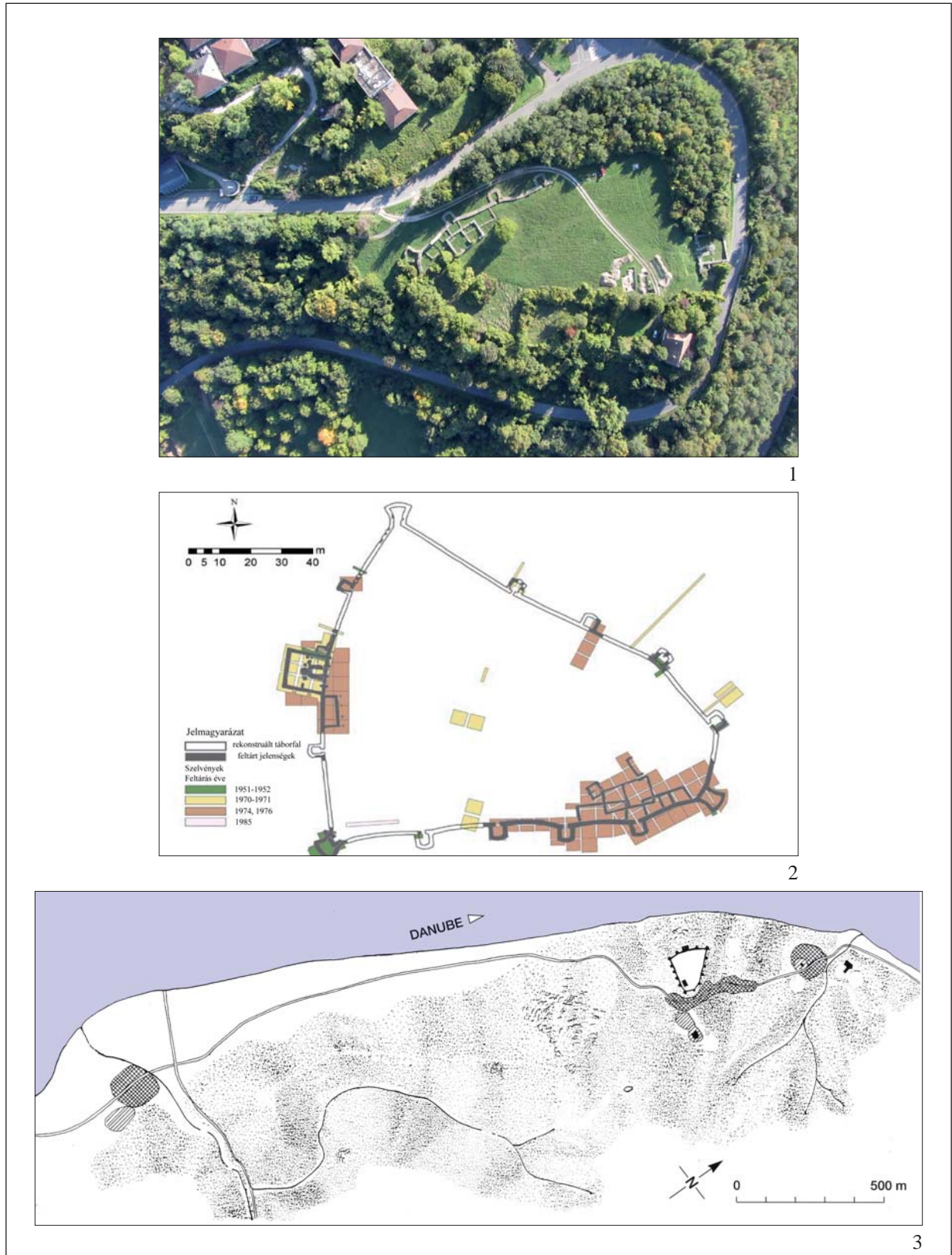

1

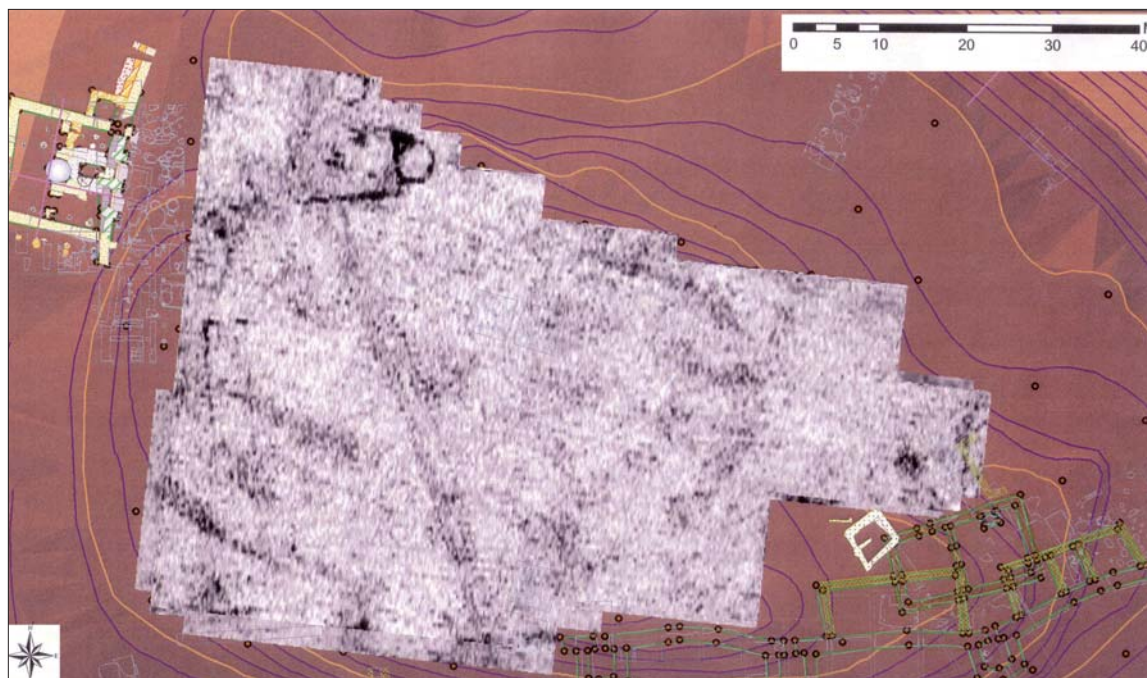
2

262. kép. Visegrád. 1: A környék a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 262. Visegrád. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

263. kép. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Légifelvétel az ásatásról (BUZÁS 2014); 2: A késő római erőd alaprajza, a 2013 előtt feltárt területek bejelölésével (TOLNAI 2013); 3: A környék településszerkezete (LASZLOVSZKY–BUZÁS 1998)

Fig. 263. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Aerial view of the excavations (BUZÁS 2014); 2: Ground plan of the castrum showing areas excavated before 2013 (TOLNAI 2013); 3: Settlement network of the site (LASZLOVSZKY–BUZÁS 1998)

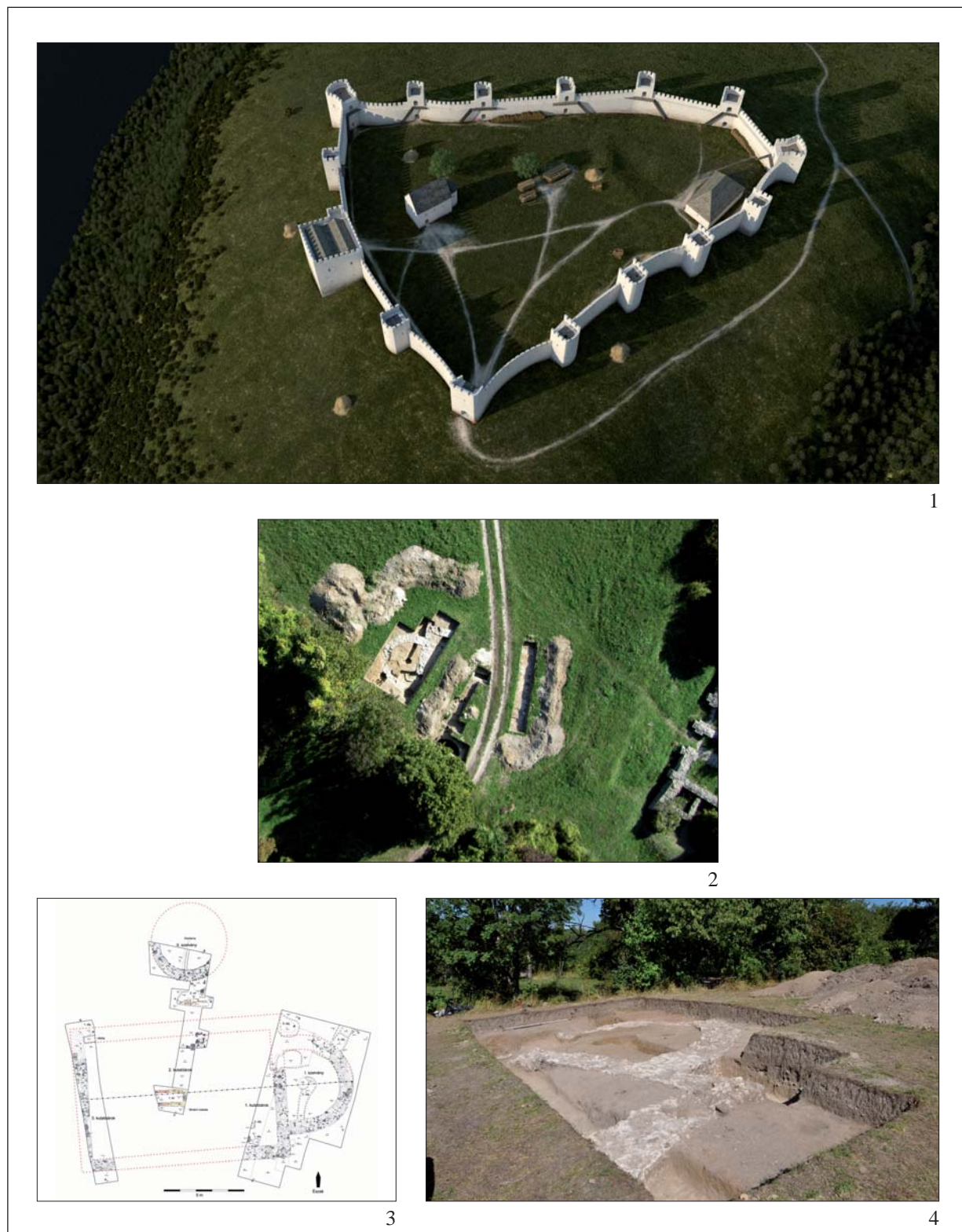
1

2

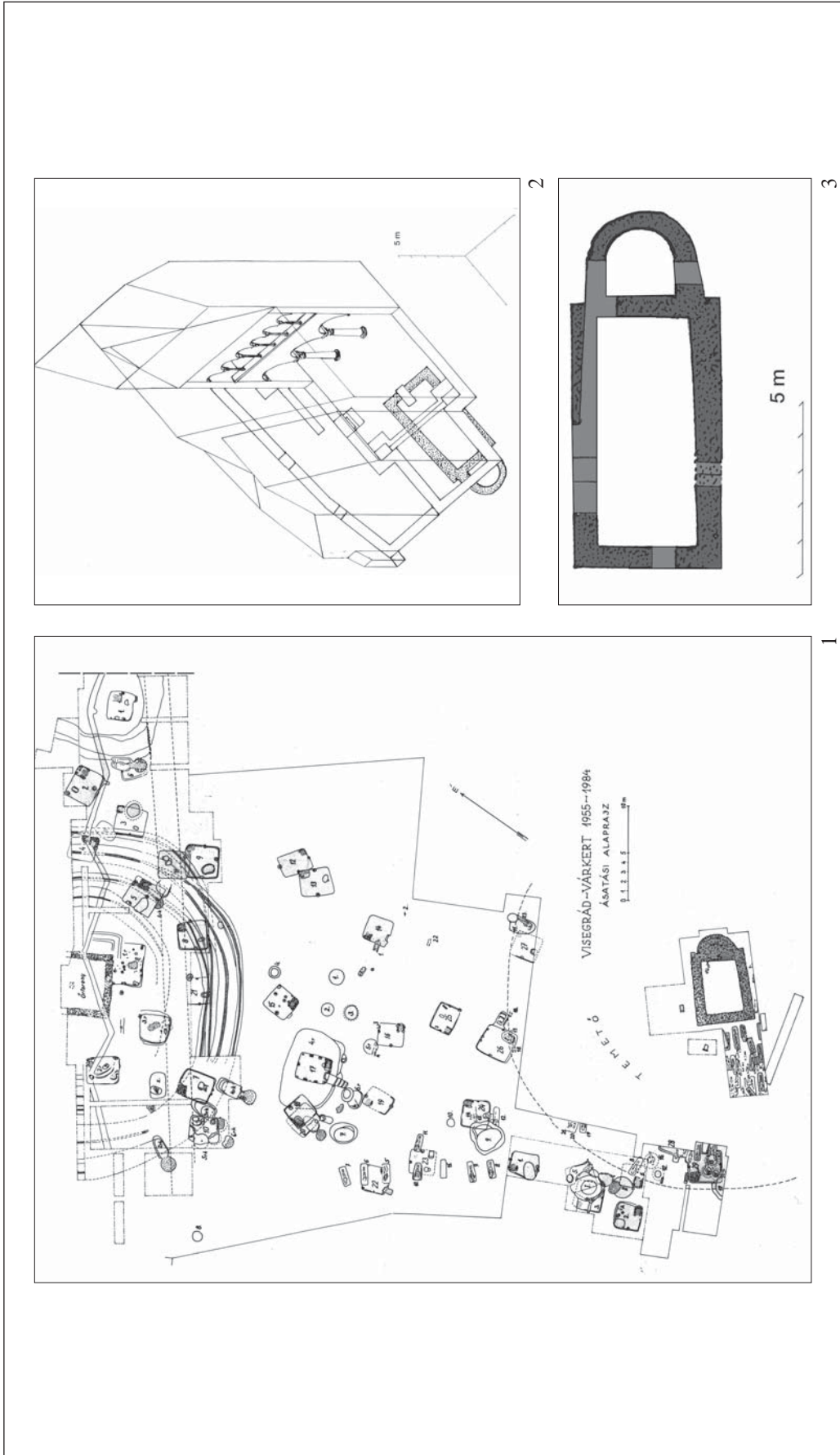
264. kép. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Az erőd geofizikai felmérése; 2: Az erőd és környezete (BUZÁS 2014)

Fig. 264. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Geophysical survey of the castrum;
2: The castrum and its surroundings (BUZÁS 2014)

265. kép. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Az erőd rekonstrukciós rajza (Buzás Gergely és Pazirik Kft);
 2: Légifelvétel a templom feltárásáról (fénykép: Buzás G.); 3: A templom feltárási alaprajza;
 4: Ásatási felvétel a templom alapfalairól (BUZÁS 2014)

Fig. 265. Visegrád-Sibrik-domb. 1: Reconstructed view of the castrum (Gergely Buzás and Pazirik Kft);
 2: Aerial view of the excavations of the church (photo by G. Buzás); 3: Excavation plan of the church;
 4: Excavation photo of the foundation walls of the church (BUZÁS 2014)

266. kép. Visegrád. 1: A várkerti falu alaprajza a plébániatemplommal (KOVÁLOVSZKI 1986);
2-3: Visegrád, az ún. „esperesi templom” rekonstrukciós rajza és első periódusának alaprajza (BUZÁS 2001b)

Fig. 266. Visegrád. 1: Village at Várkert with a parish church (KOVÁLOVSZKI 1986);
2-3: Reconstruction and ground plan of the so-called 'deaconry church' (BUZÁS 2001b)

1

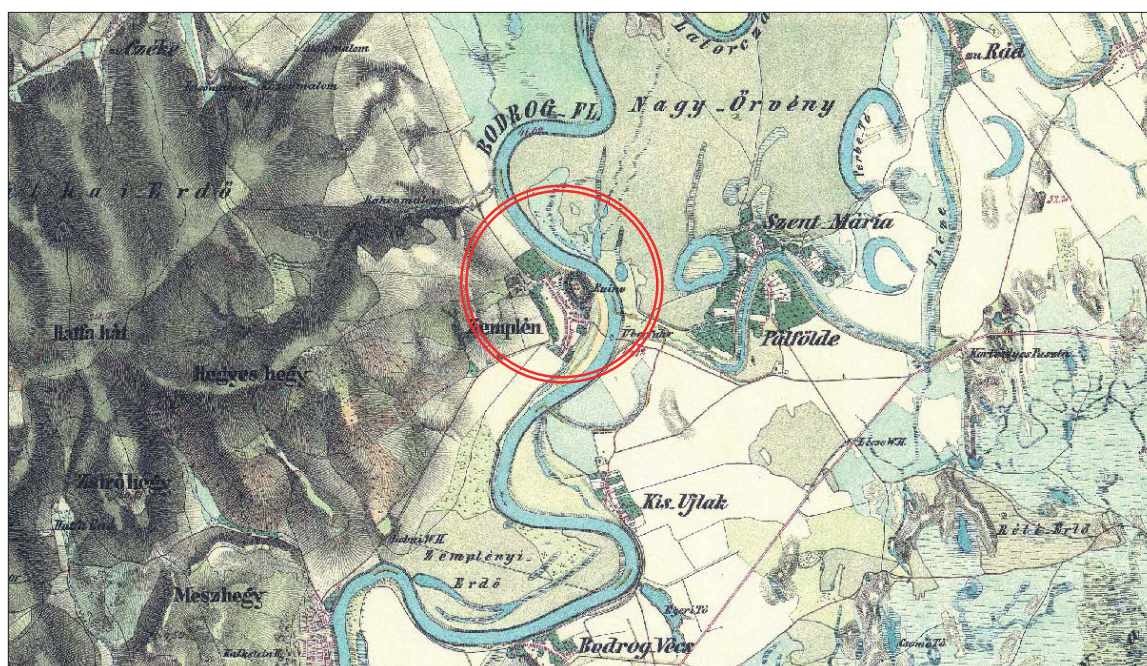
2

267. kép. Zalavár. 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely űrfelvételen
 Fig. 267. Zalavár. 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

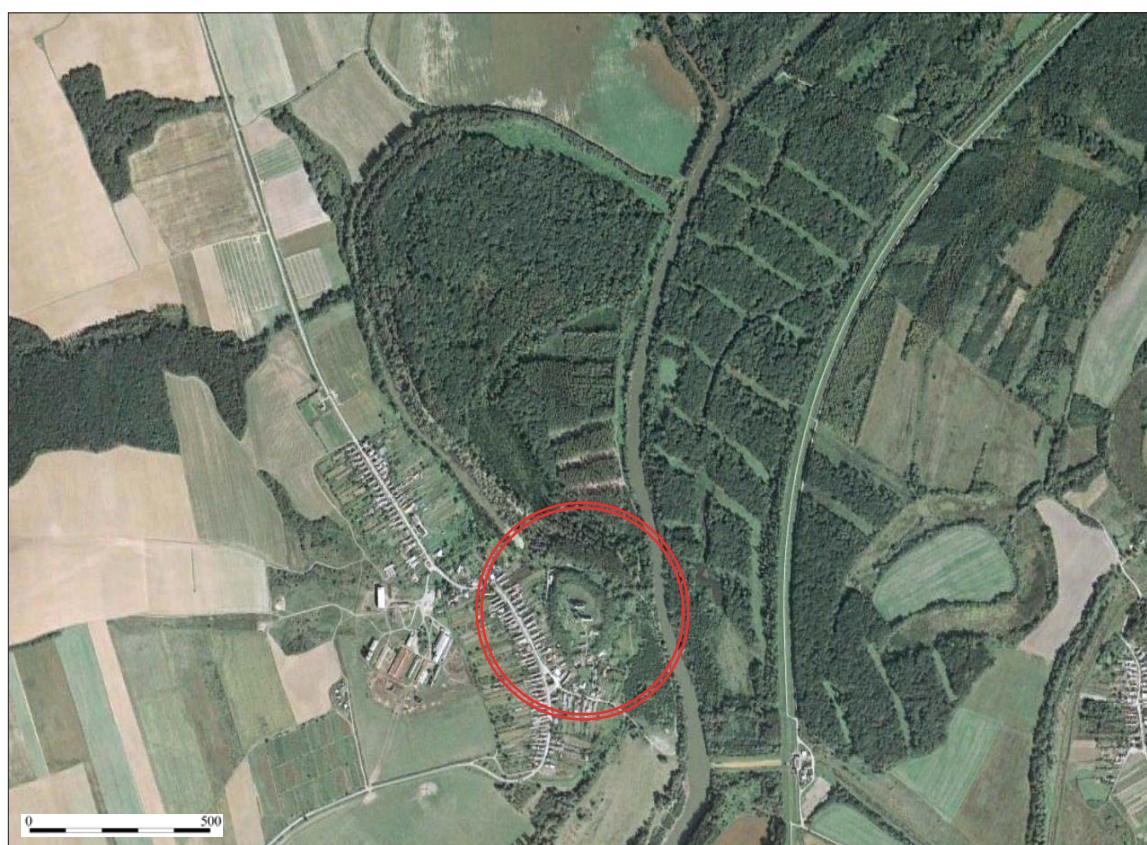

268. kép. 1–2: Zalavár-Récéskút, a templom 9. és 11–13. századi periódusa (MORDOVIN 2006);
 3: Zalavár-Vársziget, rekonstruált alaprajz a 9. századi és a késő középkori épületekkel (SZÓKE B. M. 2009)

Fig. 268. 1–2: Zalavár-Récéskút, 9th and 11th–13th-century phase of the church (MORDOVIN 2006);
 3: Zalavár-Vársziget, reconstructed layout with 9th-century and late medieval buildings (SZÓKE B. M. 2009)

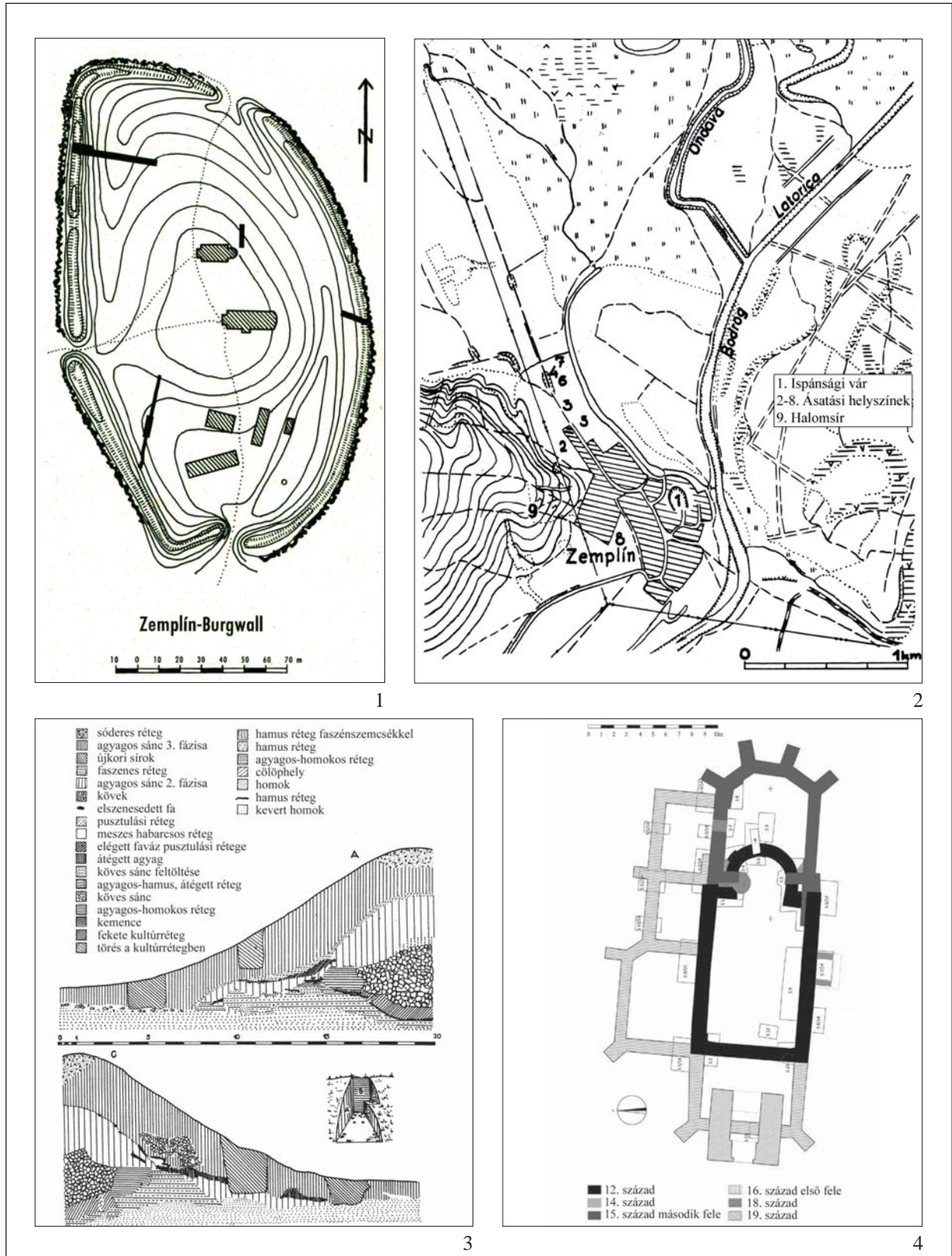

1

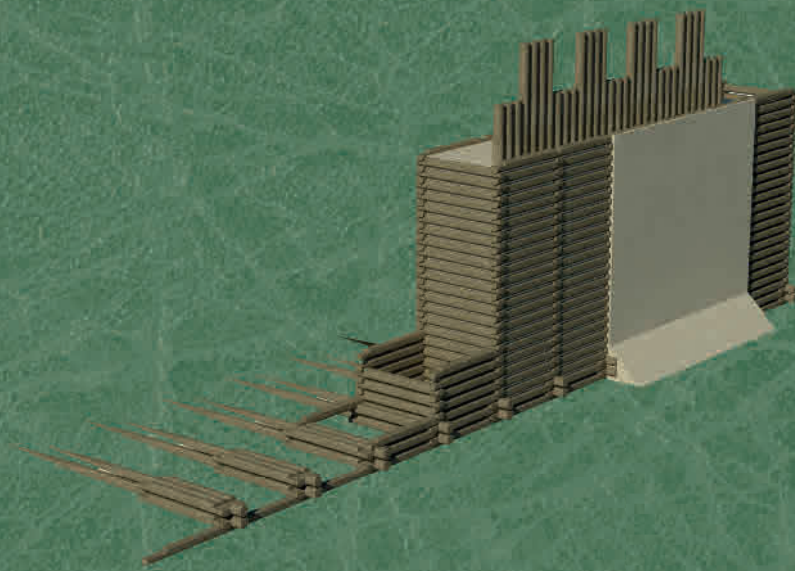
2

270. kép. Zemplén (Zemplín). 1: A lelőhely a második katonai felmérésen; 2: A lelőhely ürfelvételen
 Fig. 270. Zemplén (Zemplín). 1: Location of the site on the second military survey; 2: Satellite image of the site

271. kép. Zemplén (Zemplín). 1: A vár alaprajza; 2: A lelőhely természeti viszonyai; 3: A vár sáncainak metszetrajzai (BENADIK 1965); 4: A templom feltárási alaprajza (TAJKOV 2015)

Fig. 271. Zemplén (Zemplín). 1: Layout of the castle; 2: Natural environment; 3: Section drawings of the rampart (BENADIK 1965); 4: Excavation plan of the church (TAJKOV 2015)

**THE EMERGENCE
OF THE CASTLE ORGANISATION IN
MEDIÉVAL HUNGARY, BOHEMIA AND
POLAND IN THE 10TH-12TH CENTURIES**